

2011

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КОМПЛЕКСНИЙ ДОВІДНИК

Повний курс історії України

Робота з документами та матеріалами

Робота з картами

ЗНО
тренувальні вправи

ВІСНИК ДІМ
«ВЕСНА»

ПЕРЕДМОВА

Перспектива складання зовнішнього незалежного оцінювання лякає багатьох учнів середніх, а особливо старших класів. Саме тому нами було створено цей комплексний довідник — основне призначення якого — якісна, ґрунтовна підготовка до ЗНО. Нами було розроблено цілий комплекс завдань, які допоможуть учневі не тільки закріпити теоретичні знання, отримані ним під час проходження шкільного курсу, але й засвоїти необхідні для успішного складання ЗНО предметні уміння та навички.

Теоретичний матеріал, поданий у посібнику, цілком відповідає чинній 11-річній шкільній програмі, затвердженій Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, у ньому зібрані усі основні розділи та теми, саме тому комплексний довідник доцільно буде також використовувати як помічник у підготовці до державної підсумкової атестації, тематичного оцінювання або уроку.

Книга «Історія України. Комплексний довідник» складається з чотирьох основних розділів.

Перший розділ — «Повний курс історії України» містить у собі не тільки теоретичний матеріал, але й завдання для самоконтролю. Основною метою цього розділу є допомогти учневі оволодіти основами наукового підходу до історії, дати орієнтири для розуміння витоків та історичного минулого українського суспільства, спробувати побачити перспективи вирішення сучасних проблем. Хронологічно теми посібника охоплюють період від найдавніших часів до сьогодення. У ньому простежуються основні процеси історичного, економічного, соціального, політичного і культурного розвитку нашої країни. Оригінальна структура розділу надзвичайно чітка, навчальний матеріал викладено в якісній і доступній формі. Різноманітні рубрики: «Історичний портрет!», «Це цікаво!», «Словник!» — стимулюють зацікавленість предметом, розширюють кругозір, збагачують ерудицію, заохочують до самостійного осмислення історичних процесів.

Закріпити отримані знання, підготуватися до зовнішнього оцінювання вам допоможуть тестові завдання, які розміщені в кінці кожної теми.

Другий розділ має назву «Робота з документами та матеріалами». Вміщено його у комплексний довідник, у першу чергу, для підготовки учнів та абітурієнтів до складання зовнішнього незалежного оцінювання, оскільки робота з історичними джерелами є одним із видів завдань на тестуванні, а за допомогою цього розділу учень зможе не тільки поглибити та закріпити знання, але й виробити навички самостійного аналізу історичних подій. Увесь матеріал розділу поділено за темами, які охоплюють період від найдавніших часів до початку 50-х років ХХ ст. До кожного документа, що увійшов до окремої теми, автором-упорядником дібрані питання та завдання, спрямовані на розпізнавання історичних подій, а також на розвиток дослідницького підходу до вивчення історії. Краще систематизувати знання з історії, засвоїти чи пригадати подану у тексті інформацію, викликати зацікавленість предметом, розширити кругозір, збагатити ерудицію та нарешті заохотити до самостійного осмислення історичних процесів допоможуть рубрики «Довідка» та «Словник».

Третій розділ «Робота з картами» є необхідною складовою комплексної підготовки учня до складання зовнішнього незалежного оцінювання з історії України, оскільки успішне складання тестування передбачає, що учень має навички роботи з картами. Розділ поділено за темами, до кожної теми дібрані завдання, причому завдання не тільки на вибір одного з 4-х варіантів відповіді, але й завдання іншого типу, які дадуть можливість більш ґрунтовно попрацювати над картою, перевірити свій рівень знань, зрозуміти на що саме треба звернути увагу під час підготовки до ЗНО.

Останній — четвертий розділ комплексного довідника має назву «ЗНО: тренувальні вправи». Він містить 5 тренувальних варіантів для підготовки до ЗНО та бланки відповідей до них. Ці бланки розроблені

фахівцями «Видавничого дому Весна» спеціально під наведені тренувальні варіанти, тому вони можуть відрізнятися від бланків, розроблених Українським центром оцінювання якості освіти.

Після опрацювання тренувальних варіантів учні мають можливість перевірити свій рівень підготовки до участі у зовнішньому незалежному оцінюванні за правильними відповідями, поданими до кожного тренувального варіанта в кінці посібника.

Отже, посібник буде корисним учням загальноосвітніх навчальних закладів, старшокласникам та абітурієнтам, а також викладачам історії України.

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Історія України — це наука, що вивчає розвиток людського суспільства на території України та його закономірності.

Джерела вивчення історії України:

- усні (міфи, легенди, казки, народні пісні);
- писемні (літописи, документи, щоденники, мемуари);
- речові (залишки жител, знаряддя праці, посуд, одяг);
- антропологічні (залишки людських поховань);
- мовні явища, які відображають процес розвитку мови;
- етнографічні (побут і звичаї народу);
- фоно- й фотодокументи.

СЛОВНИКІ

Археологія — наука, що вивчає первісні, стародавні та середньовічні матеріальні пам'ятки (стоянки, поселення, поховання, знаряддя праці, зброю, посуд тощо).

Перші люди, на думку вчених, з'явилися на території Африки близько **2,5 млн років тому**. На територію сучасної України люди прийшли близько **1 млн років тому** з Європи та Закавказзя.

В історії давніх часів використовується **археологічна хронологія**, заснована на вивченні матеріалу, форми й техніки виготовлення знарядь праці.

СЛОВНИКІ

Хронологія — послідовність певних подій у часі.

До початку нової ери історія умовно поділяється на кам'яний, мідно-кам'яний, бронзовий та ранній залізний віки.

Кам'яний вік (1 млн — кінець III тис. до н. е.)

Кам'яний вік — це найдовший період історії людства. У цей період воно, власне, і виникло. Знаряддя праці тоді виготовляли з каменю (кремінь, обсидіан, сланець), кістки, дерева.

Кам'яний вік поділяють на три етапи: *палеоліт*, *мезоліт*, *неоліт*.

СЛОВНИКІ

Палеоліт — давній кам'яний вік.

Мезоліт — середній кам'яний вік.

Неоліт — новий кам'яний вік.

Він є добою **первіснообщинного ладу**, основними рисами якого є такі:

- 1) низький рівень розвитку продуктивних сил, майже цілковита залежність від природи;
- 2) рівність усіх членів суспільства;

- 3) колективний характер праці;
- 4) спільна власність на знаряддя та результати праці;
- 5) зрівняльний розподіл продуктів праці;
- 6) язичницькі вірування.

<i>Палеоліт</i>	
Хронологічні рамки	1 млн — 11 тис. років тому
Природні умови	спочатку клімат теплий і вологий, згодом — льодовиковий період (250–100 тис. років тому)
Характерні риси	<ul style="list-style-type: none"> — залюднення території України архантропами; — основні заняття — збиральництво, полювання на дрібних тварин, згодом — на мамонтів, зубрів, північних оленів (привласнювальні форми господарювання); — знаряддя праці — рубила, скребла, сокири, наконечники списів; — поява нового типу людини — неандерталець (150–100 тис. років тому); — опанування вогню; — заселення печер, лаштування штучного житла; — формування абстрактного мислення і мовлення; — виникнення людини сучасного фізичного типу — кроманьйонця (40–35 тис. років тому); — панування <i>матріархату</i> — епохи в розвитку первіснообщинного ладу, що характеризується панівним становищем жінки в суспільстві, родоводом за материнською лінією; — виникнення перших релігійних уявлень — <i>тотемізму</i> (уявлення про єдність людини з тотемами — тваринами, рослинами, предметами та явищами природи), <i>анімізму</i> (віри в існування душі та духів), <i>магії</i> (віри в можливість людини (чаклуна, мага) вплинути на іншу людину чи явища природи), <i>фетишизму</i> (віри в надзвичайні можливості предметів)
Людські стоянки	с. Королеве на Закарпатті; Мізинська стоянка на Десні; Кирилівська стоянка в Києві; Амвросіївка у Донбасі; Лука Врублівецька (Хмельн. обл.), печера Кіік-Коба (Крим)

<i>Мезоліт</i>	
Хронологічні рамки	10–6 тис. років тому
Природні умови	потепління, виникнення великої кількості річок, озер, формування сучасного тваринного світу
<i>Мезоліт</i>	
Характерні риси	— приручення перших тварин (собаки, свині, кози);

Характерні риси	<ul style="list-style-type: none"> — основні заняття — полювання на великих звірів і птахів, рибальство, збиральництво; — основні заняття — полювання на великих звірів і птахів, рибальство, збиральництво; — поширення мікролітів (набірних знарядь праці, де мініатюрні ріжучі камінці закріплювалися в дерев'яних чи кісткових пазах) та макролітів (великих кам'яних знарядь); — винайдення лука та стріл, човнів і плотів
Людські стоянки	Мурзак-Коба, Кодак, Гребеники та ін.

<i>Неоліт</i>	
Хронологічні рамки	6–4 тис. років до н. е.
Природні умови	близькі до сучасних
Характерні риси	<ul style="list-style-type: none"> — неолітична революція — перехід від привласнювальних форм господарювання до відтворювальних (від полювання до скотарства, від збиральництва до землеробства); — створення нових знарядь праці — мотики, серпа; — виникнення нових прийомів обробки каменю — шліфування, свердління, розпилювання; — виникнення кераміки, прядіння та ткацтва; — демографічний вибух; — початок переходу до <i>патріархату</i> — епохи в розвитку первіснообщинного ладу, що характеризується керівною роллю чоловіка в родинному, господарському та громадському житті; — формування <i>археологічних культур</i> (Буго-Дністровська, культура лінійно-стрічкової кераміки)

СЛОВНИКІ

Археологічна культура — це сукупність археологічних пам'яток певної території та часу, що мають місцеві своєрідні особливості. Археологічна культура отримує назву за місцем першої знахідки або за певними визначальними ознаками (обрядом поховання, формою кераміки).

Форми суспільної організації у кам'яному віці

Палеоліт Первісне стадо — найдавніший колектив людей (30–40 осіб), що об'єдналися з метою виживання
↓
Пізній палеоліт Родова община — колектив кровних родичів, що спільно проживають, ведуть спільне господарство
↓
Мезоліт, неоліт Плем'я — група родових общин, які мають спільні органи влади, духовну та матеріальну культуру

Енеоліт (IV–III тис. до н. е.)

Енеоліт — це мідно-кам'яний вік. У цей період відбувається перехід від кам'яного віку до доби металів, проте камінь відіграє значну роль у господарстві.

Характерні риси енеоліту:

- 1) скотарство відокремилася від хліборобства;
- 2) скотарство стає кочовим;
- 3) поруч із кам'яними знаряддями праці починали виготовляти мідні;
- 4) відбувся перехід від мотичного до рільного землеробства;
- 5) вирощувалися майже всі сучасні зернові та садово-городні культури;
- 6) було винайдено вози, що сприяло розширенню контактів і розселенню;
- 7) примітивна торгівля.

У лісостеповій зоні України за часів енеоліту поширилася трипільська археологічна культура.

Трипільську культуру (кінець V — середина III тис. до н. е.) відкрив у 1893 р. археолог В. Хвойка поблизу с. Трипільля на Київщині. Від назви села культура й отримала свою назву.

Територія розселення. Батьківщина трипільців — береги Південного Бугу й Дністра, а звідти вони розселилися на схід до Середнього Подніпров'я, на захід до Румунського Прикарпаття, на південь до Північного Причорномор'я та на північ майже до сучасних кордонів України.

Етнічна приналежність трипільців невідома.

Поселення. Відомо понад 3 тис. поселень на берегах річок, на схилах долин. Найвідоміші — Майданецьке, Тальянки та ін. площею 250–400 га, в яких проживало до 10–20 тис. осіб (так звані *протоміста*, будинки в яких були розташовані по спіралі). Житла були дерев'яними, з глиняною піччю та жертвником, могли бути двоповерховими. Долівку робили глиняну, а стіни розписували фарбами.

Основа господарства — рільне землеробство (пшениця, ячмінь, просо, горох) і скотарство (свині, велика й дрібна рогата худоба). Кожні 50–70 років поселення переносилися на нове місце через виснаження землі. Трипільці виготовляли характерну мальовану кераміку з використанням червоної, чорної та жовтої фарб. Перші в Україні застосували механічний предмет — свердло.

Релігія та культура. Головним божеством трипільців була богиня родючості. Вони поклонялися бику (символу сонця та чоловічої сили), змієві (охоронцеві дому). У трипільській культурі створено основу для появи писемності у вигляді глиняних символів та знаків на кераміці.

Причини зникнення трипільської спільноти остаточно не з'ясовані. Основні версії:

- витіснена кочовиками;
- розпалася внаслідок господарської та екологічної кризи.

Бронзовий вік (II тис. до н. е. — VIII ст. до н. е.)

Бронзовий вік — це час розпаду первіснообщинного ладу.

Характерні риси:

- 1) виробництво першого штучного металу — бронзи (сплаву міді й олова);
- 2) посилення розподілу праці: в лісостепу розвивається землеробство, в степу — скотарство;
- 3) поява майнової нерівності;
- 4) родова община замінюється сусідською;
- 5) утвердження патріархату;
- 6) з роду виділяється парна сім'я;
- 7) виникнення великих етнокультурних спільнот. Саме скотарів бронзового віку пов'язують з індоєвропейською спільнотою, з якої згодом вийшло чимало народів, у тому числі й українці;
- 8) суспільна організація — сусідська (територіальна) община;
- 9) суспільна організація — плем'я на чолі зі старійшинами родів.

До епохи бронзи в Україні належать *ямна та катакомбна культури*.

	Ямна культура	Катакомбна культура
Хронологічні рамки	III — початок II тис. до н. е.	кінець III — середина II тис. до н. е.
Територія розселення	від Нижнього Поволжя до Нижнього Подніпров'я	від Волги й Кавказу до пониззя Дунаю
Спільні риси	— кочовий спосіб життя; — основне заняття — скотарство; — віра в потойбічний світ, обожнювання сонця й вогню	
Особливості	поховання покійників у скорчених позах у ямах	— поховання в гробницях-катакомбах; — дружини вбивали і ховали разом із чоловіком

Ранній залізний вік (VIII ст. до н. е. — IV ст. н. е.)

Загальна характеристика:

- 1) люди навчилися плавити залізо, знаряддя з якого були міцнішими і гострішими;
- 2) зросла продуктивність праці;
- 3) ремесло відокремилося від землеробства;
- 4) з'явилося виробництво товарів для обміну й продажу;
- 5) з'являється приватна власність, посилюється майнова нерівність.

Племена раннього залізного віку на території України

Кіммерійці (IX–VII ст. до н. е.) — кочові іраномовні скотарі, що прийшли з території Азії.

Територія розселення: Північне Причорномор'я, Крим, Кавказ.

Кіммерійці — перший народ на території України, назва якого нам відома: вони згадуються в «Одіссеї» Гомера, в асирійських джерелах.

Суспільний устрій. Міжплемінний союз.

Господарство та етнічний склад. Населення кіммерійської держави складалося з кіммерійців та завойованих місцевих племен *чорноліської культури*.

Кіммерійці	Чорноліська культура
Територія розселення	
Причорноморські степи	Лісостеп України
Основні заняття	
кочове скотарство, провідна роль конярства; розвинуті ремесла (гончарство, лиття з бронзи, обробка заліза, зброярство)	рільне землеробство (пшениця, ячмінь, просо, жито), присадибне скотарство (кози, вівці, свині); ремесла (гончарство, ковальство)
Етнічний склад	
іраномовні племена	праслов'яни
Головні пам'ятки	
поховання в курганах (с. Мала Лепетиха, Херсонщина); жителі не залишили	поселення й укріплені городища для боротьби з кіммерійцями

Військова справа. Основа війська — кіннота, озброєна залізними мечами, луками та стрілами, бойовими молотами і булавами. Здійснювали завойовницькі походи в Малу Азію проти Урарту, Ассирії, Лідії.

Релігія та мистецтво. Залишили по собі поховання в курганах. Ставили кам'яні стели, на яких зображено озброєні фігури без голів.

Скіфи (VII–III ст. до н. е.) — кочові іраномовні скотарі, що витіснили кіммерійців і розселилися між Доном і Дунаєм.

Територія розселення: від Азовського моря до Дунаю, від Чорного моря до Чернігівщини, Курщини, Воронежчини.

Суспільний устрій. Наприкінці VI–V ст. до н. е. утворилася скіфська рабовласницька держава — *Велика Скіфія*. Вона являла собою союз племен на чолі з царем, влада якого передавалася у спадок. Цареві належала військова, судова, політична влада, він був верховним жерцем.

Столицею Великої Скіфії було *Кам'янське городище* на Дніпрі (біля Нікополя). Територія держави ділилася на *номи*, очолювані призначеними царем вождями.

Основою суспільства у скіфів була сім'я; родовід вівся по чоловічій лінії. Поширеним було багатоженство. Тривалий час найважливіші питання розв'язували на радах (зборах) скіфів, проте з розвитком рабовласницьких відносин їхня роль втрачається.

Господарство. Писемні джерела розрізняють скіфів-скотарів (царських скіфів), скіфів-орачів (скіфів-землеробів).

Скіфи-скотарі (царські скіфи)	Скіфи-орачі (скіфи-землероби)
<i>Територія розселення</i>	
Причорно-морські степи	Лісостеп Подніпров'я
<i>Основні заняття</i>	
кочове скотарство (передусім конярство); ремесла	землеробство: вирощували пшеницю, жито, ячмінь, коноплі, користувалися великим плугом, тяговою силою (волами). Можливо, займалися садівництвом
<i>Етнічний склад</i>	
іраномовні племена	імовірно, є нащадками племен чорноліської культури
<i>Головні пам'ятки</i>	
Царські кургани: Чортомлик, Солоха, Гайманова Могила, Товста Могила та ін.	Більське городище (Полтавська обл.), що мало в периметрі близько 30 км. За версією харківського археолога В. А. Шрамка, який десятиліттями досліджував цю пам'ятку, воно мало назву Гелон і згадується у Геродота

Із заселенням Причорномор'я греками скіфи започаткували торгівлю з ними. В обмін на рабів, а також пшеницю, хутро, шкіру та іншу сировину греки продавали витвори мистецтва, вишукану кераміку, предмети розкоші.

Військова справа. Озброєння складалося з коротких і довгих мечів, списів, дротиків тощо; скіфи винайшли складний далекобійний лук. Тіло захищали панциром. Основу війська становила важкоозброєна кіннота.

ЦЕ ЦІКАВО!

У 514 р. до н. е. перський цар Дарій I вторгся у Скіфію. Скіфи відмовилися від генеральної битви й застосували тактику відступу, спустошуючи території та виснажуючи ворога в незначних зіткненнях. Дарій зазнав поразки й повернувся додому нічим.

Скіфи були дуже войовничим народом, здійснювали походи на Ассирію, Сирію і ледь не дійшли до Єгипту, але єгипетський фараон відкупився від них. У 331 р. до н. е. скіфи перемогли військо Александра Македонського.

Релігія та мистецтво. Скіфи були язичниками; особливо поклонялися *Арею*, богові війни. Вірили в потойбічне життя, тому могили облаштовували як підземні житла: клали їжу, прикраси (пектораль), зброю, коней, а часом і жінку. Для знатних скіфів над могилою насипали курган, найвищими були кургани царів.

У мистецтві скіфів був поширений *звіриний стиль* — зображення стилізованих оленів, пантер, коней, птахів і риб, фантастичних грифонів.

У III ст. до н. е. погіршується становище Скіфії: — клімат став більш посушливим; — природні ресурси збідніли внаслідок людської діяльності.

До кінця III ст. до н. е. Велика Скіфія припинила своє існування: сарматські племена витіснили скіфів на захід (Болгарія, Румунія) та південь (Крим). У степовому Криму скіфи створили державу *Мала Скіфія* зі столицею в м. *Неаполь* поблизу сучасного Сімферополя.

Сармати (III ст. до н. е. — III ст. н. е.) — іраномовні племена, споріднені зі скіфами, з'явилися з уральсько-поволзьких степів.

ЦЕ ЦІКАВО!

Назва «сармат» означає «підперезаний мечем».

Територія розселення: Північне Причорномор'я.

Суспільний устрій. Жили племенами, кожне з яких мало свою назву (роксолани, алани, аорси тощо). Сарматами їх називали греки і римляни. У суспільному устрої сарматів зберігалися значні пережитки матриархату: жінка займала досить поважне становище і навіть могла володіти зброєю. Тому чимало дослідників вважають, що сарматські жінки були прототипами легендарних амазонок. Використовували рабську працю. Вважається, що державу сармати не створили.

Основні заняття. Кочове скотарство, полювання. На початку нової ери частина сарматів опанувала землеробство. Займалися ремеслами (ткацтво, гончарство, ковальство тощо).

Військова справа. Військо складалося з важкоозброєної піхоти та кінноти. Основні види наступальної зброї — луки, списи, мечі; мали панцирі, щити. Брали участь у війнах проти Риму.

Релігія та мистецтво. Обожнювали сили природи, мали культ богині-матері Астарті, покровительки коней. Вірили в очисну силу вогню. Особливою магією наділяли дзеркало.

Пам'ятки. Найвідоміший сарматський курган — Соколова Могила на Миколаївщині.

У IV ст. сармати були частково витіснені готами та гунами, частково асимільовані під час Великого переселення народів.

СЛОВНИК!

Асиміляція — злиття одного народу з іншим (як правило, більш численним) шляхом засвоєння його мови, звичаїв тощо.

І кіммерійці, і скіфи, і сармати були вихідцями з азійських степів. Вони принесли на наші землі своєрідну культуру, а залишки іранських мов, якими вони користувалися, збереглися донині в топоніміці України.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Давньогрецькі міста виникли в Північному Причорномор'ї в кінці VII ст. до н. е., коли почалося ак-

тивне розселення греків по узбережжях Середземного і Чорного морів.

СЛОВНИКИ

Колонізація — заселення та засвоєння нової території.

Причини грецької колонізації:

- 1) перенаселення Греції в I тис. до н. е.;
- 2) нестача орної землі, нестача зерна;
- 3) пошук нових джерел сировини, передусім металів;
- 4) пошук ринків збуту своїх товарів;
- 5) внутрішня політична боротьба змушувала до імміграції тих, хто програв;
- 6) напади лідійців і персів підштовхували до пошуку безпечніших місць проживання.

Засновувалися поселення переважно в гирлах річок. Спочатку це були торгові факторії, які згодом виростили в адміністративні й культурні центри.

Найбільші міста: Ольвія (поблизу Миколаєва), Тіра (Білгород-Дністровський), Херсонес (Севастополь), Пантікапей (Керч), Керкінітида (Євпаторія), були засновані виходцями з міста Мілет.

ЦЕ ЦІКАВО!

Ольвія у перекладі з давньогрецької означає «щаслива», Херсонес — «півострів», Пантікапей — «рибний шлях».

Основні заняття. Землеробство (вирощували пшеницю, городину, виноград), виноробство, риболовля, ремесла (металообробка, гончарство, ткацтво, виготовлення виробів зі скла, дерева, кістки, ювелірна справа). Важливе місце посідала торгівля.

Зі скіфами	З Грецією
Що продавали	
предмети розкоші, прикраси, посуд, прянощі, вина	пшеницю, шкури, хутро, рабів
Що купували	
пшеницю, шкури, хутро, рабів	тканини, зброю, прикраси, оливкову олію, прянощі, вина

Політичний устрій. Античні міста-держави Північного Причорномор'я копіювали грецькі міста-держави. Частина з них була рабовласницькими республіками, в управлінні якими могли брати участь усі вільні громадяни, частина — монархіями (Боспорське царство).

Культура і релігія. Греки зберігали традиції своєї батьківщини в питаннях освіти, організації вільного часу, надання медичних послуг тощо. В усіх містах-колоніях були школи, театри; поширеними були культ давньогрецьких богів: Артеміди, Аполлона, Афродіти, Діоніса. Шанували міфологічних героїв Ахілла та Геракла: так, в Ольвії проходили спортивні змагання *Ахіллеї*. У III ст. у грецьких колоніях з'являються перші християни.

Боспорське царство було засноване близько 480 р. до н. е. внаслідок об'єднання держав-полісів Керченського півострова; до нього входили також Приазов'я та землі Кубані.

Особливості Боспорського царства:

- 1) монархічна форма правління;
- 2) тісні торговельні й культурні зв'язки з Афінами;
- 3) значна частка місцевого, негрецького населення;
- 4) занепало під натиском гунів.

На початку нової ери грецькі міста почали занепадати: це було пов'язано з набігами кочовиків та появою дешевої єгипетської пшениці, яка склала конкуренцію скіфській. У I ст. до н. е. вони потрапили у залежність до Римської імперії, а в IV–V ст. були захоплені племенами готів та гунів. Тільки Херсонес і Пантікапей потрапили під владу Візантії.

Значення античного впливу для населення українських земель:

- залучення до досягнень античної цивілізації (технології обробки землі, ремесла, товарно-грошових відносин);
- ознайомлення з демократичним устроєм;
- античні колонії сприяли поширенню християнства на українських землях.

Велике переселення народів

У середині I тис. н. е. «варварські» племена, що мешкали на просторах від Римської імперії до Центральної Азії, почали переміщуватися й обрушилися на Рим. Цей рух торкнувся і Східної Європи. На території України з'являються нові народи.

СЛОВНИКИ

Велике переселення народів — активні переміщення «варварських» племен від Центральної Азії до кордонів Римської імперії через територію Східної та Північної Європи (середина I тис. н. е.).

Готи (II–IV ст.) — германські племена, що в середині II ст. з'являються на території України й поступово витісняють сарматів. Вестготи просунулися на захід від Дністра, а остготи осіли в пониззі Дніпра. На початку IV ст. остготські племена об'єдналися в державу на чолі з королем Германаріхом. Із наступом гунів у середині IV ст. частина остготів перейшла на правий берег Дунаю на територію Римської імперії, а решта залишилася під гунами, зберігши навіть свого короля.

ЦЕ ЦІКАВО!

Слов'яни запозичили в готів такі слова, як шолом, меч, хліб, плуг.

Гуни (III–V ст.) вирушили з монгольських степів на захід під тиском Китаю в III ст. до н. е. Підійшовши до Північного Причорномор'я, вони скористалися послабленням античних міст через боротьбу з готами.

РОЗДІЛ I

ми і зруйнували майже всі міста-держави. Вистояли Херсонес і Пантікапей. У IV ст. готи розбили готів і тривалий час панували в причорноморських степах від Азовського моря до Дунаю, здійснюючи набіги на Західну Європу. Занепад гунської держави пов'язаний зі смертю у 453 р. *Аттіли* — гунського правителя.

Давні слов'яни

Слов'яни — автохтонне індоєвропейське населення Центральної Європи.

СЛОВНИКИ

Автохтонний — місцевий.

Територія розселення: від Балканського півострова до Балтійського моря, від Ельби до Тихого океану.

Самоназва «слов'яни» означає «ті, що володіють словом, зрозумілою мовою». Ці племена формувалися протягом багатьох століть із місцевого населення Східної Європи.

Праслов'янські племена *згадуються вперше* в римських джерелах початку I тис. н. е. під іменем *венедів*, які постійно здійснювали набіги на римські прикордонні землі. Під своїм іменем вони вперше фігурують у Прокопія Кесарійського (512 р.) — *склавини*. У IV ст., під час Великого переселення народів, слов'яни розкололися на *склавинів* (предків західних і південних слов'ян) і *антів* (предків східних слов'ян). Сучасна наука говорить, що племена власне слов'ян сформувалися в V ст.

Походження. Єдиного погляду на проблему походження слов'ян не існує. На думку сучасних істориків, слід виокремлювати такі етапи формування культури слов'ян на території України:

- 1) бронзовий вік — *білогрудівська культура*;
- 2) ранній залізний вік — скіфи-орачі та скіфи-хлібороби античних джерел; вплив киммерійців, скіфів та греків;
- 3) III ст. до н. е. — II ст. н. е. — *зарубинецька культура* в Середньому Подніпров'ї; вплив Римської імперії;
- 4) кінець II — початок III ст. н. е. — під тиском сарматів народи зарубинецької культури розселяються на північ та захід. У контакті з балтами виникає *київська культура*, яку деякі вчені пов'язують із *праукраїнцями*.

Основні заняття. Підсічне або орне землеробство (вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес, льон, коноплі, горох, ріпу, цибулю, часник), осіле скотарство (вівці, кози, велика рогата худоба, свині), полювання, рибальство, бортництво. Розвинені ремесла: ливарна справа, ковальство, ткацтво, гончарство (без гончарного кола), виготовлення скла, знарядь праці та прикрас із кістки, дерева. Торгівля з населенням Подунав'я, Прибалтики, Північного

Причорномор'я. Слов'яни контролювали торговельний шлях із Балтійського до Чорного моря по Дніпру.

Поселення. Розташовувалися «гніздами» по 10–15 поселень у кожному.

Житло — землянка або напівземлянка з дерев'яними або плетеними стінами, розрахована на одну сім'ю. У кутку — кам'яна або глиняна піч.

Релігією слов'ян було язичництво. Слов'яни зберігали традиційні індоєвропейські уявлення про трирівневу будову світу: світове дерево об'єднує потойбічний світ, землю і небо та є втіленням світобудови в цілому. Основними богами були:

- Дажбог — бог Сонця;
- Стрибог — бог вітру;
- Перун — бог грому і блискавки;
- Велес — бог худоби та багатства;
- Мокош — богиня родючої землі.

СЛОВНИКИ

Язичництво — політеїзм, віра в багатьох богів. Боги язичництва уособлювали сили природи.

Своїх покійників слов'яни спалювали, щоб вони швидше діставалися потойбічного світу. Вважалося, що мерцю необхідні будинок, їжа, напої, тому урну з прахом супроводжували необхідні речі.

Супільний устрій. Слов'яни жили племенами, що склалися з родів. На чолі роду стояли старійшини, а племінний союз очолював вождь. Вождю належала верховна влада. У V–VII ст. починають формуватися слов'янські племінні союзи (наприклад, антське об'єднання), що є передумовою виникнення держави. Союзи відрізнялися мовою, культурою, мали певну територію. У «Повісті минулих літ» згадуються такі племінні союзи: *поляни* (ті, що живуть на полях, полянах), *дреговичі* (ті, що живуть на дрягвах — болотах), *деревляни* (ті, що живуть у лісах), *дуліби* (*волиняни*, *бужани*), *уличі*, *тиверці*, *білі хорвати*, *сіверяни* (ті, що живуть у Сіверії), *в'ятичі* (ті, що живуть на річці В'ятка), *кривичі*, *радичі*, *полочани* (ті, що живуть на річці Полота), *ільменські словени*.

Заснування Києва

ЦЕ ЦІКАВО!

За літописною розповіддю, плем'я полян було вигнане з Дунаю і прийшло на Дніпро зі своїми князями — Кием, Щеком і Хоривом та їхньою сестрою Либіддю. На горі брати заснували місто і назвали його на честь старшого з братів.

Близько VI ст. було засновано місто Київ — центр полянського племінного союзу. Існує чимало версій походження назви нинішньої столиці України. Одна з версій полягає в тому, що легендарний засновник міста, полянський князь Кий, був реальною історичною особою, відомості про яку збереглися не тільки в давньоруських, а й у східних джерелах. У будь-

якому разі Київ відіграв значну економічну та культурну роль у житті східнослов'янських народів і став центром новоствореної держави.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Кий — напівлегендарна особа, вождь племінного об'єднання полян. Час його правління більшість істориків відносять до кінця V–VII ст. Неслов'янські імена Кия та членів його родини є приводом для сумніву щодо провідної ролі слов'ян як перших мешканців Києва.

Існують такі основні теорії етнічного походження засновника Києва:

- скіфо-сарматська: назва «Київ» походить від іранського слова «kivi» — «гори»;
- готська: Київ ототожнюється зі згадуваним у давньоскандинавських сагах містом Данпарстад («Дніпровське місто») на «Готській землі»;
- булгаро-хозарська: назва «Київ» походить від тюркського «kiu» — «берег річки».

Нестор у «Повісті минулих літ» вказує, що Кий «ходив» у Константинополь, де «приймав велику честь від царя», а згодом намагався утвердитися на Дунаї і навіть побудував там «городок» (фортецю) Києвець. Однак перебування князя на Дунаї було нетривалим, і він повернувся до Києва.

Формування слов'янських народів відбувається внаслідок консолідації племінних союзів:

- **західні слов'яни:** поляки, чехи, словаки, лужичани;
- **південні слов'яни:** болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, чорногорці;
- **східні слов'яни:** українці (поляни, деревляни, тиверці, уличі, волиняни, сіверяни, дуліби, білі хорвати), білоруси (полочани, дреговичі, західні кривичі), росіяни (словени, східні кривичі, радимичі, в'ятичі).

Сусіди східних слов'ян у VI–IX ст.

Авари — кочові тюркомовні племена — в другій половині VI ст. розгромили слов'ян-антів, вторглися в Центральну Європу і заснували свою державу на території сучасної Угорщини — Аварський каганат. Слов'яни називали авар обрами. Згодом були витіснені болгарами, а в самому Аварському каганаті піднімали повстання слов'яни.

Болгари — тюркський народ, який у VI ст. створив власну державу — Велику Болгарію — в Приазов'ї. Під ударами Хозарського каганату держава розпалася, частина болгар відкочувалася у Поволжя, частина — на Дунай, де в VII ст. створила Болгарське царство, а згодом асимілювалася з місцевим слов'янським населенням. Решта болгар залишилася в Північному Причорномор'ї, Криму, Подонні, де змішалася з місцевим населенням.

Хозари — тюркомовний кочовий народ, який у VIII ст. завоював Північне Причорномор'я (до Хар-

кова) і Східний Крим, створивши державу Хозарський каганат. На території каганату сформувалася *салтівська культура*. Змусили сплачувати данину східнослов'янські племена.

Вікінги (нормани) — воєвничі народи Скандинавського півострова I тис., предки сучасних данців, норвежців і шведів. Слов'яни називали їх *варягами*, а Західна Європа — норманами. Здійснювали набіги на сусідні держави. Північні слов'янські племена сплачували їм данину.

Завдання для самоконтролю

1. Людина з'явилася на території України:
 - A) 25 тис. років тому;
 - B) 500 тис. років тому;
 - B) 1 млн років тому;
 - Г) 2 млн років тому.
2. «Звіриний стиль» у мистецтві створили племена:
 - A) слов'ян;
 - B) скіфів;
 - B) кіммерійців;
 - Г) гунів.
3. Монархічне правління було встановлене у:
 - A) Боспорі;
 - B) Ольвії;
 - B) Керкінітіді;
 - Г) Херсонесі.
4. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
 - A) «Перехід від привласнювальних форм господарювання до відтворювальних (від полювання до скотарства, від збиральництва до землеробства) відбувся у неоліті»;
 - B) «Сармати виготовляли характерну мальовану кераміку з використанням червоної, чорної та жовтої фарб»;
 - B) «Київ було засновано у I ст.»;
 - Г) «Салтівська культура сформувалася на території Аварського каганату».
5. Укажіть характерні риси раннього залізного віку:
 - 1. Початок обробки заліза;
 - 2. створення Української держави;
 - 3. поширення трипільської культури;
 - 4. зростання продуктивності праці;
 - 5. відокремлення ремесла від землеробства;
 - 6. формування людського стада;
 - 7. посилення майнової нерівності.
6. Установіть відповідність між племенами та часом їх перебування на території України.

A) Скіфи;	☐
B) готи;	☐
B) кіммерійці;	☐
Г) трипільська культура.	☐

 - 1. Кінець V — середина III тис. до н. е.;
 - 2. III ст. до н. е. — II ст. н. е.;
 - 3. II–IV ст.;
 - 4. IX–VII ст. до н. е.;
 - 5. VII–III ст. до н. е.

A	
B	
B	
Г	

І ЛІТЕРА

7. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Існування катакомбної культури;
 Б) грецька колонізація Північного Причорномор'я;
 В) Велике переселення народів;
 Г) винайдення луку і стріл.

8. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«Ці племена, слов'яни й анти, не підкоряються одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, визнають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин... Коли їм загрожує смерть під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу...» (Прокопій Кесарійський, VI ст.)

- Схарактеризуйте суспільний устрій, світогляд, заняття слов'янських племен на підставі джерела.

9. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання до нього.

«Я не звалюватиму демократичного ладу й не дозволю цього тому, хто зраджує і звалює, і не потаю

цього, але доведу до відома державних службових осіб. Я буду ворогом тому, хто замишляє і зраджує чи відторгає Херсонес, або Керкінітіду, або Калос-Лімен, або укріплені пункти й територію херсонесців. Я служитиму народові й радитиму йому найкраще й найсправедливіше для держави й громадян. Я... не розголошуватиму нічого з потаємного ні елліну, ні варвару, що може зашкодити державі. Я не даватиму або прийматиму дарів на шкоду державі й громадянам... Хліб, що звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в будь-яке інше місце, а тільки до Херсонеса».

З «Хрестоматії з історії України»

(С. В. Кульчицький, О. І. Ганна)

- 1) Хто давав цю клятву?
 - 2) Укажіть сучасні назви згаданих у тексті міст.
 - 3) Які права та обов'язки мали херсонесці?
 - 4) Доведіть, що устрій Херсонеса був демократичним.
 - 5) Які висновки можна зробити про господарську діяльність херсонесців?
10. Доведіть або спростуйте твердження:
 «Трипільська культура належить праукраїнцям».

КИЇВСЬКА РУСЬ

Київська Русь — слов'янська держава, що існувала протягом IX–XII ст. Вона утворилася внаслідок об'єднання східнослов'янських племінних союзів навколо Полянського союзу з центром у Києві.

Передумови створення держави:

- 1) економічний розвиток: зростання продуктивності праці внаслідок удосконалення знарядь, піднесення міст як центрів ремесла і торгівлі, розвиток торговельного шляху «з варягів у греки»;

СЛОВНИКИ

Шлях «із варягів у греки» — шлях уздовж Дніпра зі Скандинавії до Візантії.

- 2) зростання майнової та соціальної нерівності; заміна родової общини сусідською, яка об'єднувала маленькі сім'ї; виділення панівної верхівки (вождів племен, старійшин), у залежність до якої потрапляла більшість селян та городян; формування феодального ладу;
- 3) до кінця VIII ст. завершилося формування союзів племен, які починають переростати в племінні князівства;
- 4) необхідність боронити свої землі від нападів варягів, хозарів.

Походження назв «Русь», «Україна»

На думку українських істориків, Руською землею називали територію сучасних Київщини, Чернігівщини, Переяславщини (землі полян, деревлян, сіверян). Дослідники не мають одностайної думки щодо походження назви «Русь».

Версії походження назви «Русь»:

- русами називали племена норманів («роотсі» — гребець, слово має давньоскандинавський корінь «рос»). Вони заснували слов'янську державу і дали їй свою назву. Авторів цієї теорії (німецьких учених XVIII ст. Г. Байєра, Г. Міллера і А. Шльоцера) та її послідовників називають норманістами.
- Слово «русь» має кельтське походження.
- Руси — слов'янські племена Середнього Подніпров'я, які дали свою назву річкам Рось, Росава, Роставиця.
- Рось, Росава, Роставиця мають не слов'янську, а іранську назву, тож у перекладі з іранської «рос» означає «світлий».
- Рус — давньослов'янське божество.
- Руса — в праслов'янській мові «річка», Русь — «країна річок».

Слово «український» уперше зустрічається в XI ст., а назва **Україна** у значенні «край, рідна земля» вперше згадана в Київському літописі 1187 р. щодо Переяславської землі.

Формування східнослов'янської державності

Із часом воєнна демократія перетворилася на **княжіння**: військовий вождь стає державним правителем — князем.

Воєнна демократія	Княжіння
влада належить військовому вождеві, народним зборам (<i>вече</i>) та рада старійшин	влада належить князеві, віча збираються рідше
суспільна організація — племінний союз	суспільна організація — племінне князівство з центром у великому місті
основа війська — народне ополчення	основа війська — княжа дружина з професійних вояків, яка виконує роль армії, податкової служби, особистої охорони. Згодом дружинники утворюють <i>боярську думу</i> — дорадчий орган при князеві

Таким чином, у VIII–IX ст. сформувалося кілька східнослов'янських князівств: полянське з центром у Києві, словенське з центром у Новгороді, сіверське з центром у Чернігові, кривичьке з центром у Смоленську тощо.

Саме об'єднання Київського і Новгородського князівств поклало початок ранньофеодальній державі східних слов'ян, яку історики назвали **Київська Русь (IX ст.)**.

ЦЕ ЦІКАВО!

За літописною розповіддю, новгородські словени у 862 р. повстали проти варягів і прогнали їх за Балтійське море. Проте не було в них «правди» — рід повстав проти роду, почалися чвари. Тоді вони вирішили пошукати собі князя й відправили послів за море до варягів, які називали себе «русь». У відповідь «вибралися» три брати — Рюрик, Синеус і Трувор зі своїми родами. Так, за «Повістю минулих літ», і отримала свою назву Руська земля.

Старший, Рюрик, сів спочатку в Ладозі, а згодом у Новгороді. Другий брат, Синеус, отримав Білоозеро, а третій, Трувор, здобув Ізборськ. Князі з дружинниками мали захищати свої землі, у тому числі й від «інших» варягів.

Рюрик помер у 879 р. і призначив спадкоємцем свого родича Олега, який мав правити Руссю до повноліття Рюрикового сина Ігоря. Задумав Олег приєднати південні землі і у 882 р. попрямував до Києва.

Правителем Київського князівства був Аскольд (імовірно, він мав співправителя — князя Діра). Відомо, що Аскольд здійснив такі заходи:

- 1) підпорядкував, окрім полян, деревлян, дреговичів, частину сіверян;
- 2) здійснив кілька вдалих військових походів на Візантію, яка змушена сплачувати Києву данину;
- 3) разом з оточенням прийняв християнство;
- 4) звільнив полян від уплати данини хозарам.

Хитрістю Олег виманив князів Аскольда і Діра з Києва й убив їх. Сам Олег залишився в Києві і назвав його «матір'ю міст руських».

Правління Олега (882–912 рр.)

- 1) Правив від імені Рюрикового сина Ігоря;
- 2) розширив кордони держави, приєднавши сіверян, радимичів, деревлян, а також неслов'янські племена меря, чудь і весь;
- 3) звільнив підкорені племена від данини Хозарському каганату;
- 4) організував опір угорським племенам, що проходили з Уралу в Подунав'я;
- 5) будував нові міста і фортеці;
- 6) здійснив вдалі походи проти Візантії в 907 р. та 911 р., наслідком яких став вигідний торговий договір: руські купці торгували без мита та проживали в Константинополі за рахунок імператора.

Значення діяльності князя Олега:

- об'єднав Північну та Південну Русь, що стало основою для загальноруської державності;
- сприяв централізації Русі;
- укріпив військову могутність Русі, активізував її зовнішньополітичну діяльність.

Після смерті Олега київський престол посів син Рюрика Ігор.

Правління Ігоря (912–945 рр.)

- 1) Відновив владу над повсталими деревлянами й уличами;
- 2) дав відсіч печенігам, що з'явилися біля кордонів Київської Русі, і навіть найняв їх у військо;
- 3) продовжував походи на Візантію, менш вдалі, ніж в Олега;
- 4) внаслідок походу на Закавказзя заволодів містами Дербент та Бердаа;
- 5) був убитий деревлянами, коли пішов збирати повторну данину.

Значення діяльності князя Ігоря:

- продовжив об'єднання слов'янських племен;
 - жорстко укріплював центральну владу.
- Загибель Ігоря привела до влади його молодого вдову, княгиню Ольгу, яка правила до повноліття свого сина Святослава.

Правління Ольги (945–964 рр.)

ЦЕ ЦІКАВО!

Княгиня Ольга в XII ст. визнана святою і шанується як рівноапостольна, бо своїм життям дорівнялася до учнів Христа — апостолів.

- 1) Помстилася деревлянам за вбивство свого чоловіка Ігоря, спаливши деревлянське місто Іскоростень;
- 2) упорядкувала збір данини: встановила *устави* (порядок збору данини) і *погости* (місця для збору данини (полюддя));
- 3) податки розділені на власне князівські та державні;
- 4) відвідала Константинополь, де прийняла хрещення під іменем Єлена;

- 5) уклала договір із Візантією, за яким Київська Русь допомагала імперії в боротьбі з болгарами, норманами й арабами в обмін на данину;
- 6) відновила привілеї для руських купців у Візантії;
- 7) спробувала встановити дипломатичні контакти з Німецькою імперією.

Значення діяльності княгині Ольги:

- сприяла створенню єдиної держави;
- у зовнішній політиці віддавала перевагу дипломатії перед військовою силою;
- підвищила міжнародний авторитет Київської Русі.

Правління Святослава (964–972 рр.)

- 1) Зробив своїх синів намісниками в Києві, Овручі та Новгороді;
- 2) залишався прибічником язичництва, руйнував християнські храми;
- 3) приєднав племена в'ятичів (межиріччя Оки та Волги);
- 4) розгромив Волзьку Булгарію й Хозарський каганат, підпорядкував племена ясів і касогів (Північний Кавказ);
- 5) здійснив два походи на Дунайську Болгарію, допомагаючи Візантії придушити болгарське повстання; мав плани перенести столицю до болгарського міста Переяславця;
- 6) загинув від рук печенігів, найнятих Візантією.

ЦЕ ЦІКАВО!

За переказами, печенізький князь Куря повелів зробити з черепа Святослава чашу з написом: «Чужих бажаючи, свою погубив».

Значення діяльності князя Святослава:

- численні війни знесли Русь;
- розгром Хозарського каганату відкрив шлях кочовкам, які завдавали великої шкоди Київській Русі;
- втрачені дипломатичні зв'язки із західноєвропейськими державами;
- більшість завойованих територій після смерті Святослава були втрачені.

Розквіт Київської Русі

Після смерті Святослава Києвом почав правити його старший син Ярополк. Проте між братами почалася міжусобна війна, переможцем з якої вийшов наймолодший — Володимир.

Правління Володимира Великого (980–1015 рр.)

- 1) Своїх синів і вірних дружинників посадив у містах для контролю над місцевою знаттю; на зміну родоплемінному поділу суспільства остаточно прийшов територіальний;
- 2) завершив формування території Київської Русі, приєднавши племена білих хорватів, дулібів, в'ятичів, радимичів;

- 3) боронив Київську Русь від печенігів, для чого побудував застави з військовими гарнізонами на кордонах держави;
- 4) здійснив військову реформу: сформував військо з дружинників-слов'ян, а не з варягів;
- 5) провів релігійну реформу: близько 980 р. спробував реформувати язичництво з метою об'єднання племен навколо Києва, створив Пантеон, призначивши головним богом Перуна, але ця спроба була невдалою; тоді у 988 р. прийняв хрещення за православним обрядом і запровадив на Русі **християнство**;

СЛОВНИК!

Християнство — це світова релігія, заснована на вірі в Божого сина Ісуса Христа, який прийшов на землю і був розп'ятий.

ЦЕ ЦІКАВО!

У 988 р. Володимир захопив Корсунь (Херсонес) у Візантії і поставив вимогу віддати за себе сестру візантійських імператорів Анну, погрожуючи взяти Царград. Василь і Костянтин погодилися за умови хрещення Володимира. Князь хрестився у церкві Святого Василя в Херсонесі. Херсонес було повернуто Візантії як вено (весільний дарунок) за наречену.

- 6) сприяв розвиткові освіти;
- 7) розбудовував Київ як столицю держави: укріплена фортеця — «місто Володимира», церква Пресвятої Богородиці (Десятинна), князівські палаци;
- 8) першим почав карбувати золоті та срібні монети (**срібники** і **златники**), на яких зображувалися образи Христа й Володимира та тризуб;
- 9) шляхом династичних шлюбів зміцнив дипломатичні зв'язки з Польщею, Угорщиною, Чехією, Норвегією, Швецією.

Значення прийняття християнства:

- дало поштовх розвиткові ремесел, особливо в архітектурі;
 - сприяло розвиткові кам'яного зодчества, іконопису, мозаїки, фрески, Русь ознайомила з античними традиціями;
 - запроваджено слов'янську писемність (кирилицю);
 - почалося літописання, поширилися книги;
 - сприяло розвитку городництва;
 - пом'якшилися звичаї;
 - зміцнилося міжнародне становище Київської Русі;
 - укріпилася князівська влада;
 - сприяло створенню єдиного народу.
- Значення діяльності князя Володимира:**
- в основному завершив формування єдиної держави: територія Київської Русі простягалася від Чудського, Ладозького, Онезького озер на півночі до Південного Бугу на півдні, від Карпат на заході до межиріччя Оки і Волги на сході;
 - укріпив князівську владу, створив сильну централізовану державу;

— охрестивши Русь, зрівняв її з провідними європейськими державами.

Після смерті Володимира у 1015 р. престол у Києві захопив Святополк, який убив своїх зведених братів Бориса, Гліба та Святослава. Ярослав двічі воював зі Святополком і в 1019 р. сів князувати в Києві.

Правління Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.)

- 1) До 1036 р. мав співправителем брата Мстислава: Правобережжя Дніпра належало Ярославові, Лівобережжя — Мстиславові;
- 2) сприяв відновленню сильної князівської влади;
- 3) склав перше рукописне зведення законів — «Руську правду»;

ЦЕ ЦІКАВО!

«Руська правда» визначала вартість життя певних категорій населення. Так, найдорожче коштувало життя старших дружинників — 80 гривень; життя вільного населення — 40 гривень, а життя раба — 5 гривень.

- 4) опікувався будівництвом нових міст і розвитком тих, що вже існували;
- 5) у Києві побудував Софійський собор, Георгіївську та Ірининську церкви, Печерський монастир (майбутню Києво-Печерську лавру); місто обнесли валами з трьома брамами, одна з яких — Золоті ворота — була парадним в'їздом;

ЦЕ ЦІКАВО!

Собор Святої Софії побудований візантійськими архітекторами в 1037 р. Він прикрашений мозаїками і фресками, які зображували не тільки сцени життя святих, а й цілком світські сюжети: родину Ярослава, візит Ольги до Костянтина Багрянородного тощо. Згодом Софійські собори були зведені у Новгороді і Полоцьку.

- 6) сприяв обранню першого руського митрополита Іларіона (1051 р.);
- 7) піклувався про розвиток освіти та культури: відкривалися школи, в тому числі для дівчат, започатковано літописання, при Софійському соборі засновано бібліотеку, де були зібрані твори античних авторів; про поширення освіти свідчать написи на стінах та новгородські берестяні грамоти;
- 8) розбив печенігів, які відтоді припинили нападати на Русь;
- 9) здійснив похід на Візантію, внаслідок чого укладено договір про службу руських дружин у Константинополі, а дочка візантійського імператора стала дружиною сина Ярослава — Всеволода;
- 10) розширив територію Русі за рахунок угрофінських племен (Прибалтика) і Червоної Русі (Польща);
- 11) сприяв укладенню династичних шлюбів із європейськими монархічними династіями: сам був одружений із дочкою шведського короля Інгігердою, його донька Анна — була дружиною короля Франції, Єлизавета — дружиною норвезького королеви-ча, Анастасія — дружиною угорського королеви-

ча; сини уклали шлюби з німецькими принцесами.

Значення діяльності князя Ярослава Мудрого:

- Київська Русь досягла розквіту і стала однією з провідних держав Європи;
- сприяв посиленню єдності та централізації Русі.

Перед смертю, в 1054 р., Ярослав поділив Русь між своїми синами. Старші сини отримали головні міста: Ізяслав — Київ, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав. Ярослав наказував своїм синам жити в мирі та берегти державу.

Правління Ярославичів

1054–1073 рр. — співправління старших синів Ярослава — Ізяслава, Святослава і Всеволода (тріумвірат). У 1068 р. на річці Альта половці (кочові племена) розбили Ярославичів, що спричинило повстання киян. Встановити лад у Києві Ізяславу вдалося тільки за допомогою польського війська.

1073–1078 рр. — почалися міжусобні війни між Ярославичами, спричинені зокрема відсутністю єдиної системи престолонаслідування: князівський престол міг передаватися від батька до старшого сина або від старшого брата до молодшого.

1078–1093 рр. — правління останнього сина Ярослава Мудрого — Всеволода. Його влада поширювалася на західні та північно-східні землі. Воювати не любив, конфлікти вирішував дипломатичним шляхом. Після його смерті в Києві посів Святополк Ізяславич, останній онук Ярослава Мудрого. Святополк збирав князівські з'їзди. **Любецький з'їзд 1097 р.** прийняв такі рішення: 1) про припинення міжусобиць, щоб вони не послаблювали країну; 2) про наслідування князями своїх вотчин.

За ініціативи Володимира Мономаха, переяславського князя, були організовані походи проти половців. Після смерті Святополка Ізяславича саме **Володимир Мономах став київським князем.**

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Володимир Мономах — онук візантійського імператора і Ярослава Мудрого. З 15 років брав участь у військових походах. Після смерті батька, Всеволода Ярославича, який князував у Києві, Володимир поступився київським престолом Святополку Ізяславичу, а сам повернувся до Чернігова, а згодом — до Переяслава. Звідти він здійснив декілька походів на половців і приборкав їх. У 1113 р. був запрошений киянами на князування. Дружиною Мономаха була англійська принцеса Гіта, батько якої, король Гарольд, загинув у битві з норманами при Гастингсі.

Володимир Мономах
(1113–1125)

Основні заходи правління Володимира Мономаха:

- 1) відновив централізовану одноосібну владу на Русі;

- 2) придушував князівські усобиці;
- 3) був переможцем в усіх походах проти половців;
- 4) знизив податки залежних верств населення;
- 5) зменшив відсотки за позиками лихварів;
- 6) опікувався розбудовою Києва, освітою;
- 7) написав знамените «Повчання дітям» про любов до рідної землі, батьків, ближніх; змалював образ ідеального правителя, який має зберігати єдність і могутність Русі, запобігати князівським чварам і захищати країну від нападників.

ЦЕ ЦІКАВО!

За свідченням літопису, «половці лякали Мономахом дітей у колиці».

Значення діяльності князя В. Мономаха:

- загальмував процес розпаду держави;
- забезпечив її обороноздатність;
- відновив міжнародний авторитет Київської Русі.

Наступником Володимира Мономаха став його старший син **Мстислав Володимирович (1125–1132 рр.)**

Основні заходи правління Мстислава Володимировича:

- 1) зберігав єдність Київської Русі;
- 2) успішно відбивав напади половців;
- 3) здійснив переможний похід проти литовських племен;
- 4) підтримував династичні зв'язки з Норвегією, Данією, Візантією, Угорщиною.

Мстислав був останнім одноосібним правителем Київської Русі. Після його смерті Київська Русь вступила в період феодальної роздрібненості.

Завдання для самоконтролю

11. Порядок збору данини на Русі мав назву:

А) полюддя;	В) погост;	
Б) устав;	Г) «Руська правда».	☐
12. Держава східних слов'ян Київська Русь була створена у:

А) III ст.;	В) IX ст.;	
Б) VI ст.	Г) XIII ст.	☐
13. Войовничим князем, який розгромив Волзьку Булгарію і Хозарський каганат, був:

А) Олег;	В) Святослав;	
Б) Ігор;	Г) Ярослав.	☐
14. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне:

А) «Завдяки впровадженню християнства князем Ярославом Київська Русь підвищила свій міжнародний авторитет»;	
Б) «Київська Русь утворилася на основі східнослов'янських племінних союзів»;	
В) «Перша бібліотека на Русі була заснована при Десятинній церкві»;	
Г) «Володимир Мономах був останнім князем єдиної Київської Русі».	

15. Укажіть значення прийняття християнства на Русі.

1. Дало поштовх розвитку ремесел, особливо в архітектурі;
2. впроваджена писемність — глаголиця;
3. укріпилася князівська влада;
4. почалося літописання, поширилися книги;
5. укріпилися відносини з Арабським халіфатом;
6. сприяло об'єднанню Русі з Візантією в одну державу;
7. сприяло створенню єдиного народу.

16. Установіть відповідність між іменами князів та роками їх правління.

А) Ольга;	
Б) Володимир;	
В) Олег;	
Г) Всеволод;	
1. 980–1015 рр.	
2. 1078–1093 рр.	
3. 944–964 рр.	
4. 882–912 рр.	
5. 1019–1054 рр.	

А	
Б	
В	
Г	

17. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

А) Битва на річці Альта;	
Б) обрання митрополита Іларіона;	
В) княжіння Аскольда;	
Г) Любецький з'їзд.	

18. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«У рік 907. Пішов Олег на греків, Ігоря заставивши в Києві... І прибув він до Царгорода, а греки... город замкнули. І вийшов Олег на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили... І багато іншого зла творили руси грекам, як ото звичайно вороги творять. І повелів Олег воєм своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони вітрила, рушили з поля, і пішов Олег до города.

Побачивши це, греки убоюлися і сказали, виславши послів до Олега: «Не погубляй город. Ми згоджуємося на данину, як ти ото хочеш». І зупинив Олег воїв, і винесли йому греки їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою».

З «Повісті минулих літ»

- Про яку подію йдеться в літописі? Яке значення вона мала для Київської Русі?

19. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«Якщо хто вб'є князівську людину, як розбійник, а община вбивцю не шукає, то віру за нього в розмірі 80 гривень платити тій общині, на землі якої буде знайдено вбитого; внаслідок вбивства людина сплачує віру князю в 40 гривень.

Якщо хто стане на розбій без приводу, вбив людину по-розбійному, то люди за нього не сплачують, але мають видати його з дружиною та дітьми на... розграбування.

За вбивство князівських отрока, конюха або кухаря платити 40 гривень.

А за рядовича 5 гривень.

А за ремісника або ремісницю 12 гривень.

А за холопа 5 гривень.»

- 1) Назвіть цитований документ. Хто є його автором?
- 2) Яким століттям датовано цей документ? Чому він не міг з'явитися раніше?

3) Чому документ не містить таких покарань за вбивство, як смертна кара або ув'язнення?

4) Зробіть висновки про суспільний устрій Київської Русі.

20. Доведіть або спростуйте твердження:

«Великі князі до часів Ольгиних воювали — вона правила державою» (М. Карамзін, письменник).

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Із середини XII ст. Київська Русь вступає в період *феодалної роздробленості*, яка є неминучим періодом розвитку феодалної Європи.

Перші її ознаки з'явилися ще по смерті Ярослава Мудрого. Надалі роздробленість була закріплена *Любецьким з'їздом князів (1097 р.)*, на якому було вирішено: «Хай кожен тримає вотчину свою». Верховенство належало Великому київському князю, а удільні князі правили в інших містах і землях, спираючись на підтримку бояр. З початку XII ст. починається політична роздрібненість.

Причини феодалної роздробленості Київської Русі:

- 1) перетворення великого землеволодіння на спадкове, а господарства — на натуральне, що зменшувало потребу в торгових контактах і об'єднанні земель;

СЛОВНИКИ

Натуральне господарство — це господарство, яке виробляє продукти майже винятково для внутрішнього споживання, а не на продаж, зв'язок його з ринком є нерегулярним.

- 2) воєнно-політичне посилення бояр та удільних князів, які ставили власні інтереси вище за державні; влада Великого князя стала зайвою;
- 3) виникнення нових міст як економічних і воєнно-політичних центрів, наростання суперництва між ними і Києвом;
- 4) зміна торгових шляхів у зв'язку з пануванням у степу кочових племен, які перекрили шляхи до Чорного і Каспійського морів; Київ залишився поза основними торговими шляхами;
- 5) різний етнічний склад руських територій, виокремлення українців, білорусів і росіян.

ЦЕ ЦІКАВО!

У XII ст. в «Слові о полку Ігоревім» автор пише:
 Перестали князі невірних воювати,
 Стали один одному казати:
 Се моє, а се теж моє, брате!
 Стали вони діла дрібні
 Вважати за великі,
 На себе самих підіймати чвари, —
 А невірні з усіх сторін находили,
 Землю Руську долали.

Найбільшими князівствами стали:

- Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське, Галицьке, які стали основою формування Української держави;
- Володимиро-Суздальське, Новгородське, Псковське, Смоленське, Рязанське — основа Московської держави;
- Полоцьке, Мінське, Туровське — основа Білоруської держави.

Особливості розвитку українських князівств

Територія	Економіка	Політичний розвиток
Київське князівство		
в основному — Правобережжя Дніпра до Волині	<ul style="list-style-type: none"> — одне з найрозвиненіших та найбільш густонаселених князівств. — центр — Київ, одне з найбільших і найбагатших європейських міст; — рільне землеробство, в містах — ремесла; — торгові шляхи («з варягів у греки», соляний) поєднували князівство з багатьма країнами 	<ul style="list-style-type: none"> — політичний центр Київської Русі; — не було спадковою вотчиною певної династії, тому стало об'єктом боротьби за владу; — вважалося власністю великокнязівського київського престолу; — часта зміна правителів: з 1146 до 1246 р. правителі змінювалися 46 разів
Чернігово-Сіверське князівство		
Північ Лівобережжя Дніпра; до середини XII ст. — місто Тмутаракань у Керченській затоці	<ul style="list-style-type: none"> — густонаселене князівство: міста Курськ, Брянськ, Новгород-Сіверський тощо; — центр — Чернігів, що за своїм розвитком поступався лише Києву; — відсутність тісних економічних зв'язків усередині князівства 	<ul style="list-style-type: none"> — сформувався в XI ст.; — князі мали династичні зв'язки з половцями і залучали їх до міжусобних воєн; — відомим є невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців, про який написано поему «Слово о полку Ігоревім» із закликом до об'єднання руських земель

Переяславське князівство		
Лівобереж- жя Дніпра, пограниччя Степу	— велика кількість міст-фортець (Прилуки, Луб- ни, Жовнин тощо); — центр — Переяс- лав; — у містах розвива- лися ремесла; — через близькість до Степу і постійні набіги половців потре- бувало продо- вольчої допомоги	— сформувалося в се- редині XI ст.; — фактично не мало самостійності, зале- жало від Києва; — слугувало щитом Русі від кочовиків; — найчастіше тут правили князі, які мали зайняти київський престол або отримували його як компенсацію за відмову від Києва

Сучасні історики витлумачують роздрібненість як *федеративну монархію*, тобто державу, що складається з досить самостійних державних утворень. Зберігалися єдині закони, церква; Київ залишався столярним містом, за право володіти яким змагалися князі; продовжували збиратися князівські з'їзди для організації оборони проти половців.

Наслідки феодалної роздробленості

Позитивні	Негативні
— економічне та культурне піднесення руських земель: розвиток міст, ремесел, торгівлі, культури та мистецтва; — удосконалення системи управління удільними землями; — розвиток демократичних традицій: скликання народного віча, правителі вдаються до підтримки міщан; — сприяла формуванню українського, білоруського та російського народів	— міжусобна боротьба підірвала сили князівств, призводила до загибелі людей і нищення культурних пам'яток; — Русь не могла опиратися нападкам половців, які грабували руські землі; — оскільки половці перекрили торгові шляхи через Каспій, Русь опинилася на узбіччі торгових шляхів

Галицько-Волинська держава

Сусідні Галицьке і Волинське князівства були розвиненими південно-західними територіями Русі, які мали свої особливості в порівнянні з іншими князівствами.

Особливості Галицького і Волинського князівств:

- віддаленість від Києва і, як наслідок, обмеження впливу центральної влади;
- розташування на перехресті торгових шляхів: з Балтійського моря в Чорне, з Русі до Центральної та Південно-Східної Європи;
- великі поклади солі, яка стала важливим експортним товаром і чинником економічного піднесення;

ЦЕ ЦІКАВО!

Назва *м. Галич*, на думку одних дослідників, походить від імені давнього народу галлів (кельтів), на думку інших — від грецького «галс» — «сіль».

- віддаленість від кордону зі Степом, що захищало від нападів кочовиків;
- потреба в об'єднанні для боротьби з поляками та угорцями, пізніше — з монголо-татарами.

Галицьке і Волинське князівства напередодні об'єднання

Галицьке князівство	Волинське князівство
— засноване в <i>другій половині XI ст.</i> онуком Ярослава Мудрого Ростиславом Володимировичем. Територія: Прикарпаття, Верхнє Подністров'я. — Сильна боярська влада — олігархія (влада небагатих) заможних людей. — Розквіт Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла (1152–1187 рр.) , який мав великий авторитет на Русі. Основні заходи правління: 1) боротьба проти боярської опозиції; 2) розширення території князівства шляхом приєднання землі між Карпатами та Дністром, пониззя Дунаю; 3) будівництво й укріплення міст; 4) спорудження Успенського собору у Галичі (1153–1177 рр.); 5) боротьба проти половців у союзі з іншими князями; 6) участь у боротьбі за Київ; 7) укладення союзницького договору з Угорщиною; дружні відносини з Візантією та «Священною Римською імперією». Династія припинилася після смерті Ярославового сина Володимира у 1198 р.	— до середини XII ст. вважалось вотчиною київських князів. Набуло самостійності у 1135 р. за правління правнука Володимира Мономаха — Мстислава Ізяславича , який разом зі своїм батьком започаткував місцеву династію. Територія: басейн правих притоків Прип'яті, Західного Бугу. — Із 1170 р. — князювання Романа Мстиславича . Основні заходи правління: 1) послідовне й рішуче обмеження сваволі бояр; 2) 1188 р. — перша спроба захопити Галицьке князівство (безуспішна); 3) 1199 р. — об'єднання Галицького та Волинського князівств після смерті галицького князя Володимира Ярославича в єдину державу зі столицею у Галичі

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Ярослав Осмомисл продовжив справу свого батька, Володимира Володаревича, у справі укріплення єдності галицьких земель та розширення їх кордонів. На початку князювання йому довелося вести війни з київськими князями за порубіжні землі. Крім того, Осмомислу довелося підтримувати свого тестя, засновника Москви Юрія Долгорукого, в його претензіях на київський престол.

Ярослав Осмомисл
(1152–1187)

Серед усіх тодішніх князів Русі саме Ярослава Осмомисла виділяє автор «Слова о полку Ігоревім»: «Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм златоківанім престолі, підпер гори угорські своїми залізними полками — заступив дорогу королеві, зачинив Дунаєві ворота». Саме прізвисько Ярослава — Осмомисл — трактується сучасними істориками як «той, що має вісім думок, мислить за вісьмох». Про міцність Галицького князівства свідчить той факт, що князь навіть планував участь свого війська у третьому Хрестовому поході проти Саладіна. Утім, сам він походить не очолював, проте відточував свою дипломатичну майстерність.

Але політичні таланти князя не врятували його від боярської опозиції. Після народження сина Володимира він залишає свою дружину (вона змушена виїхати до Польщі) і живе у «цівільному шлюбі» з Анастасією Чагрівною. Народжується другий син, Олег, якого Ярослав хоче бачити наступником престолу. Проте бояри змушують князя зректися коханої жінки, спалити її й повернутися до законної дружини. Через 17 років після цих подій, у 1187 р., Ярослав Осмомисл помер, а його наступником став Володимир, слабкий правитель, якому вже не вдалося тримати бояр у відносній покорі.

Становлення і розквіт Галицько-Волинської держави (утворена в 1199 р. Романом Мстиславичем)

Правління Романа Мстиславича (1199–1205 рр.)

- 1) Придушив галицьке боярство;
- 2) завоював Київ (1202 р.), до смерті був Великим князем київським;
- 3) успішно боровся з половцями;
- 4) підтримував дружні відносини з Візантією, Угорщиною, Тевтонським орденом; відмовився прийняти корону з рук Папи Римського в обмін на перехід у католицизм;
- 5) виступив із планом «дотримання доброго порядку на Русі», згідно з яким слід було уладнати міжкнязівські чвари, обрати центральну владу, згуртуватися для спільної боротьби з половцями.

ЦЕ ЦІКАВО!

Візантійський імператор Олексій III Ангел після завоювання Константинополя хрестоносцями шукав притулку саме в Романа Мстиславича.

Загинув у 1205 р. неподалік польського міста Захвоста, потрапивши до засідки під час походу проти польського князя Лешка Білого. Галицько-Волинська держава розпалася по смерті князя.

Значення діяльності князя Романа Мстиславича:

- створив велику централізовану державу — Галицько-Волинське князівство, яке стало наступником Київської Русі;
- відновив авторитет і вплив Київської держави;
- був активним європейським політиком.

Із 1205 до 1238 р. Галицько-Волинське князівство припиняє своє існування внаслідок активізації галицького боярства.

Основні події часів боярської смути (1205–1238 рр.)

- 1) Фактичний розпад князівства на дві частини: у Волинському князівстві правила вдова Романа Анна (як регентша при малолітніх синах Данила та Василькові); галицькі бояри їй не підкорялися; з 1206 р. Анна з синами переховується в Польщі та Угорщині;
- 2) у Галичі правлять князі, запрошені боярами;
- 3) Польща та Угорщина розділили Галицько-Волинське князівство: Володимир (Волинський) віддали Романовичам, у Галичі сів угорський королевич (1214 р.);
- 4) із 1219 р. починається боротьба Данила Романовича за повернення батьківської спадщини (перший успіх — відвоювання у поляків Берестейської та Забузької земель);
- 5) до 1228 р. Данило Романович об'єднує всю Волинську землю й передає її братові Васильку, сам готується відвоювати Галицьке князівство в угорців і бояр;
- 6) Данило Романович зупинив наступ тевтонських лицарів у битві під Дорогочином у 1238 р.;
- 7) 1238 р. — Данило Романович заволодів Галичем і відновив єдність держави.

Правління Данила Галицького (1238–1264 рр.)

- 1) Правив спільно з братом Васильком Романовичем: Данило — в Галичі, Василько — на Волині;
- 2) у Ярославській битві (1245 р.) Данило Галицький переміг об'єднані сили поляків, угорців і галицьких бояр, які прагнули повернути Галичину;
- 3) заволодів Києвом у 1240 р.; призначений Данилом воєвода Дмитро керував обороною столиці від монгольської навали;
- 4) створив озброєне піхотне військо, що складалося з селян і міщан, підтримував міста у їхній боротьбі з власниками-феодалами;
- 5) укріплював старі міста, заснував нові (Холм (1237 р.), Львів (1256 р.));
- 6) відвоював Люблінську землю у Польщі (1243–1244 рр.);
- 7) приєднав литовські племена ятвягів (1253–1254 рр.);
- 8) унаслідок походу на Чорну Русь (північно-західна Білорусь) поставив там правителем свого сина Романа;
- 9) заснував Галицьку митрополію (1246 р.);
- 10) сприяв розвитку культури;
- 11) коли у 1241 р. в князівство вторглися монголтатари, під ударами яких впали міста Галич, Володимир, Кам'янець та ін., князь Данило Галицький визнав себе васалом золотоординського хана (1245 р.), щоб уникнути подальшого розорення земель; натомість Галицько-Волинське князівство фактично зберігало незалежність у внутрішній та зовнішній політиці;

- 12) з метою протистояння монголо-татарам уклав союз з Угорщиною, Польщею, Литвою, Тевтонським орденом та Папою Римським; папа обіцяв організувати хрестовий похід проти монголо-татар в обмін на церковну унію Данила з Римом, проте допомога від Риму не надійшла;
- 13) прийняв корону від Папи Римського (1253 р.), ставши першим українським королем;
- 14) здійснив військовий похід проти хана Куремси, в якому здобув перемогу (1254 р.); проте за п'ять років хан Бурундай змусив Данила визнати зверхність Золотої Орди. Таким чином, антимонгольська політика Данила зазнала краху.

Данило Галицький помер у 1264 р. й похований у своєму улюбленому місті Холмі.

Значення діяльності князя Данила Галицького:

- відновив єдність Галицько-Волинського князівства в умовах боротьби з боярством та зовнішніми ворогами;
- підняв міжнародний авторитет Галицько-Волинської держави;
- був видатним полководцем, дипломатом, державним діячем;
- показав можливість успішної боротьби проти монголо-татар.

Занепад Галицько-Волинського князівства

Після смерті Данила Галицького князівством правили його нащадки: брат Данила Василько, Данилові сини Мстислав, Шварно і Лев, Васильків син Володимир. Вони намагалися продовжувати політику своїх батьків, розширювати і зміцнювати свою державу.

Галичина	Волинь
<p>Правління Лева Даниловича (1264–1301 рр.):</p> <ul style="list-style-type: none"> — приєднав до своєї держави Закарпатську Русь і Люблінські землі; — підтримував дипломатичні відносини з Німецьким орденом, Угорщиною, Чехією, Польщею, Литвою; — переніс столицю з Холму до Львова; — зберігав васальну залежність від Золотої Орди 	<p>Правління Володимира Васильковича (1271–1289 рр.):</p> <ul style="list-style-type: none"> — приділяв увагу будівництву міст, замків, церков; — опікувався розвитком культури

Після смерті Льва Даниловича одноосібним правителем Галичини і Волині став його син Юрій.

Правління Юрія I (1301–1308 рр.)

- 1) Прийняв титул «короля Русі»;
- 2) відмовився від завоювань, віддаючи перевагу дипломатії;
- 3) втратив Люблінські землі й частину Закарпаття;
- 4) переніс столицю до Володимира;
- 5) дістав згоду на заснування Галицької митрополії (1303 р.).

Після смерті Юрія співправителями князівства стали його сини Андрій і Лев II (1308–1323 рр.). Вони

продовжили роботу над створенням антиординського союзу, встановивши зв'язок із Тевтонським орденом та Польщею. Припускають, що вони загинули саме в боротьбі з ординцями.

Зі смертю князів Андрія та Льва припинилася династія Романовичів. Князівство перейшло до чоловіка їхньої сестри Юрія II Болеслава, сина польського князя Тройдена.

Правління Юрія II Тройденовича (1325–1340 рр.)

- 1) Намагався вийти з-під боярського впливу;
- 2) проводив мирну зовнішню політику;
- 3) сприяв переселенню німців і поляків на українські землі;
- 4) лояльно ставився до католицизму та його поширення в Україні.

Невдоволені бояри отруїли князя, і князівство перейшло до його литовського зятя Любарта. Таким чином Галицько-Волинське князівство опинилося у складі **Великого князівства Литовського**.

Культура Галицько-Волинського князівства

Галицько-Волинське князівство продовжувало культурно-освітні традиції Київської Русі.

Характерні риси культури Галицько-Волинського князівства:

- 1) освіту здобували в міських школах або в школах, що існували при церквах у сільській місцевості; про грамотність населення свідчать написи на побутових предметах;
- 2) літописання мало світський характер (Галицько-Волинський літопис, «Повість про засліплення Василька»);
- 3) розвиток церковної архітектури (Успенські собори у Володимирі та Галичі, церква Іоанна Златоуста у Холмі), будівництво міських оборонних споруд (Кременець, Данилів, Холм);
- 4) монументальний живопис (фрески), ікони (найдавніша — «Покров» — датується XIII ст.);
- 5) високий рівень ювелірного мистецтва.

Значення Галицько-Волинської держави

- Створення великої держави на українських землях, спадкоємиці Київської Русі, що продовжила її культурні традиції;
- перша власне Українська держава;
- забезпечило високий рівень економічного та духовно-культурного розвитку українських земель;
- захист від загарбання та асиміляції східних слов'ян;
- існування цієї держави забезпечило безперервну державність на українських землях;
- відкриття доступу західноєвропейських культурних впливів до українських земель завдяки орієнтації князівства на захід.

Монголо-татарська навала на українські землі

Наприкінці XII ст. в Центральній Азії утворилася Монгольська держава. В боротьбі за владу в 1206 р. переміг хан Темучин (Чингісхан), який почав завойовницькі походи.

ЦЕ ЦІКАВО!

Воїни Чингісхана називали себе монголами, а руські літописці називали їх татарами, хоча самі татари постраждали від монгольських нападів. У XIX ст. в історичній науці їх стали називати монголо-татарами.

Особливості монгольської армії

- 1) Добра військова організація: десятки об'єднувалися в сотні, сотні — у тисячі, десять тисяч склали *тумен* («тьму»);
- 2) основа війська — кіннота, що поділялася на важку, середню й легку;
- 3) використання різноманітної військової техніки при облозі фортець; вони були озброєні великими луками, списами, шаблями;
- 4) продумана військова тактика: після наступу легкої кінноти — відступ, заманювання в пастку, оточення і знищення противника;
- 5) сувора дисципліна: за втечу одного з поля бою страчували десяток, за втечу десятка — сотню.

Напрямки монгольських походів (1210–1223 рр.)

Монгольські походи на Русь

У 1223 р. руські князі вперше зіткнулися з монгольськими військами. Коли монголи завдали поразки половцям на Дону, князівський з'їзд вирішив виступити спільно з половцями проти монголів. У битві на річці *Калка* (31 травня 1223 р.) руське військо зазнало страшної поразки: повернувся додому тільки кожен десятий.

ЦЕ ЦІКАВО!

Саме на Калці, за давньоруськими билинами, загинули три легендарні руські богатирі: Ілля Муромець, Добрина Микитич, Альоша Попович.

Значення битви на Калці:

- продемонструвала необхідність об'єднання Русі перед монгольською загрозою;
- зупинила монголів, які не наважилися продовжувати похід у глиб Русі.

1237 р. — похід на Русь очолив онук Чингісхана *Батий*; було спустошено Північно-Східну Русь (Рязань, Володимир, Москва, Твер тощо).

1239 р. — похід Батія на Південно-Західну Русь; захоплено Переяслав, Чернігів, Крим.

1240 р. — похід Батія на Київ. Оборonoю міста керував воєвода Дмитро Сікович, ставленик Данила Галицького. Кияни відмовилися здати місто без бою. Облога Києва тривала, за деякими джерелами, понад десять тижнів. Проте сили були нерівними, і місто майже повністю було зруйноване, а населення зменшилося з 50–60 тисяч до 2 тисяч чоловік. Про це свідчать і археологічні розкопки, й дані літописів.

1241 р. — похід монголів на Західну Русь; зруйновано міста Київського і Галицько-Волинського князівства. Далі монголи вдерлися на територію Польщі, Угорщини, Чехію, Словаччину, Сербію, Боснію, Хорватію. Але у 1242 р. монголи припинили похід на Захід і повернули назад.

Причини поразок руських князівств:

- феодална роздробленість, не подолана навіть перед лицем військової загрози;
- спрямовані удари монголів по окремих князівствах;
- великий досвід монголів у штурмуванні міст і фортець, здобутий у Китаї, Середній Азії, Закавказзі.

Золотоординське ярмо

Монгольська держава була поділена на чотири частини — *улуси*. Батієві дістався західний улус Джучі, де була створена держава *Золота Орда* зі столицею в м. Сарай.

Руські князівства потрапили в залежність від Золотої Орди, хоча й не входили до її складу. Таким чином на руських землях було встановлено іноземне ярмо. Воно проявилось передусім у таких сферах:

- *економічна*: данина становила десятину майна та продуктів, а якщо родина не могла розрахуватися, то данину сплачували людьми. Збирали данину монгольські урядовці, найвищого з яких називали *баскаком*;
- *політична*: право на князювання підтверджував *ярлик* монгольського хана, який давався князеві в обмін на сплату данини;

СЛОВНИКИ

Ярлик — грамота-дозвіл на володіння землями.

— *військова*: князі делегували до монгольського війська воїнів та брали участь у походах.

Руські землі були поділені на улуси між підлеглими Батієві меншими ханами. Переяславська земля деякий час узагалі не мала свого князя.

Характерною рисою монгольського ярма на Русі було толерантне ставлення монголів до християнства і православного духовенства.

Особливості монгольського панування в Галицько-Волинському князівстві:

- князівство не ділилося на улуси;
- не було намісників-баскаків;

- правила власні князі;
- не сплачувало данину, лише мусило надавати військо для монгольських походів.

Таким привілеєм сприяла зважена політика правителя князівства Данила Галицького. У 1245 р. Данило на вимогу Батия особисто відвідав Золоту Орду, де було підтверджено його право на князювання.

Наслідки золотоординського панування:

- 1) великі матеріальні втрати: з 74 міст 49 були розорені;
- 2) занепад ремесла; втрачені цілі ремісничі галузі (виробництво емалі, черні, різьблення по каменю), оскільки ремісників забирали в рабство;
- 3) демографічні втрати;
- 4) втрата військової, культурної, релігійної верхівки негативно позначилася на розвитку суспільства;
- 5) законсервовано роздробленість Русі;
- 6) запроваджено систему підданства у взаєминах між князем і знаттю, що ґрунтувалася на абсолютній покійності підданців та безмежній владі правителя;
- 7) втрачено державну незалежність Русі, призупинені державотворчі традиції;
- 8) послаблення Русі, яким скористалися західні держави (Польща, Литва, Угорщина), розділивши українські землі на століття;
- 9) відставання Русі в своєму розвитку від Західної Європи.

Л. Гумільов висловив припущення, що на руських землях існувало не золотоординське ярмо, а союз Русі з Ордою, про що свідчать такі особливості:

- 1) руські князі використовували Золоту Орду в боротьбі за владу;
- 2) князі були досить самостійними, мали дружину, чеканили власну монету;
- 3) встановлювалися династичні зв'язки із золотоординськими ханами.

Устрій Давньоруської держави

Політичний устрій

Київська Русь IX–X ст. була ранньофеодальною монархією.

На чолі держави стояв *Великий київський князь*, який уособлював законодавчу, виконавчу, судову та військову владу, представляв державу на міжнародній арені. Він правив за допомогою особистої військової дружини та, пізніше, удільних князів — родичів Великого князя, що стояли з військами у великих містах. Влада Великого князя була спадковою.

Удільні князі самостійно розпоряджалися своїми землями, і навіть намісники київського князя не могли втручатися в їхні внутрішні справи.

Рада князів і старшої дружини (бояр) складала *боярську думу*, яка приймала важливі рішення. У разі відсутності або смерті князя вона виконувала його функції, сприяла обранню нового князя. При силь-

ному князі роль думи була формальною, і навпаки: сильна дума існувала при слабкому князі.

Суд, збирання данини здійснювалися спеціальними дружинниками. Управління в невеликих містечках здійснювали намісники Великого князя — *тисяцькі та посадники*.

Віча змінили свій склад і замість загальних зборів чоловічого населення стали зборами впливових бояр, дружинників, заможного купецтва тощо. У період централізації влади вплив віча зменшився, з початком роздробленості — посилювався.

Соціальний устрій

	Привілейовані верстви	Непривілейовані верстви
Вільне населення	<ul style="list-style-type: none"> — <i>князі</i>, чий титул успадковувався; були найбільшими землевласниками; — <i>бояри</i> — формувалися з родоплемінної знаті та дружинників; отримували від князя землю за службу. Ділилися на <i>великих</i> (воеводи, тисяцькі) та <i>малих</i> (соцькі, десяцькі); — <i>дружинники</i> — професійні воїни, що обіймали й урядові посади. Отримували за службу грошову винагороду та земельні наділи; 	<ul style="list-style-type: none"> — <i>міщани</i> — мешканці міст, які займалися ремеслом, торгівлею. Виділялася міська заможна верхівка; — <i>селяни-смерди</i> — вільні землероби, які мали власне господарство та землю й сплачували князеві данину; — <i>наймити</i> — вільні люди, що наймалися на певну роботу;
	<ul style="list-style-type: none"> — <i>духівництво</i>: найосвіченіша верства. Впливало на духовне та культурне життя. Поділялося на верхівку (митрополит, єпископи, ігумени монастирів) та рядових представників (священики, ченці) 	<ul style="list-style-type: none"> — <i>ізгой</i> — люди, що втрачали зв'язок зі звичним середовищем (князі без князівства, смерди без землі тощо), але охоронялися законом
Залежне населення	<ul style="list-style-type: none"> — <i>закупи</i> — тимчасово залежні селяни, які брали позику — «купу» — у феодала і мали її відробити; — <i>рядовичі</i> — тимчасово залежні селяни, які уклали з феодалом договір — «ряд» — на виконання певних робіт; — <i>челядь</i> — раби-полонені; — <i>холопи</i> — селяни, які розорилися і працювали в господарстві землевласника, фактично раби, але за службу могли бути відпущені на волю 	

Економічний розвиток

Основою господарства було землеробство. Для обробки землі використовували рало, соху, плуг. Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, просо, овес; удосконалювалося городництво (капуста, огірки, ріпа, морква, гарбузи, цибуля тощо), розвивалося садівництво (вишні, яблуні, груші, сливи).

На Правобережжі розводили переважно велику рогату худобу, на Лівобережжі — свиней. У сільськогосподарських роботах тягловою силою були переважно коні. Значну роль продовжували відігравати промисли (мисливство, рибальство, бджільництво).

Існувало близько 80 видів ремесел; найпоширеніші — чорна металургія, залізоробне, гончарне, ювелірне, ткацьке, деревообробне ремесла. XII–XIII ст. позначені розквітом склоробства.

Важливе місце займала торгівля: територією Русі проходили міжнародні торговельні шляхи — грецький, шовковий, залізний, соляний. У XII–XIII ст. активізується внутрішня торгівля між князівствами.

Експорт	Імпорт
раби, хутро, зброя, шкіряні вироби, золоті та срібні прикраси, мед, віск, шкури	прянощі, ювелірні та скляні вироби, мідь, срібло, зброя, вина, коштовні тканини й посуд

Земельна власність визначала соціальний статус особи.

Київський великий князь був головним землевласником, йому підпорядковувалися удільні князі з дрібнішими землеволодіннями, далі йшли бояри, дружинники.

Форми феодалного землеволодіння

Умовне — помістя, що надавалося за службу. Помістями володіли дружинники	Безумовне — вотчина, яка передавалася у спадок. Вотчиною переважно володіли князівські роди
---	--

Велику земельну власність мала церква, яка володіла не тільки сільськогосподарськими угіддями, але й селами та містами.

Певна частина земель належала вільним селянським общинам. Селяни вважалися тільки користувачами землі, тому мали **феодалні повинності**:

- **данина** — сплата продуктами (медом, хутром, збіжжям); від часів правління княгині Ольги виплачувалася певною фіксованою нормою від кожного господарства (уроками);
- **відробітки** на полі землевласника;
- **повоз** — постачання коней і транспорту для потреб князя;
- участь у будівництві укріплень і міст.

Культура Київської Русі

Загальна характеристика:

- вплив візантійської культури, взаємодія із західноєвропейською та азійською культурами;
- великий вплив християнства на духовну і матеріальну культуру держави;
- збереження язичницьких традицій.

Здобутки:

- 1) запроваджено писемність — азбуки **глаголиця** і **кирилиця**;
- 2) відкрито школи при церквах і монастирях, у тому числі для дівчат;
- 3) при Софійському соборі створено бібліотеку;

- 4) відомі перші лікарі — Аганіт, Даміан, що були ченцями Печерського монастиря;
- 5) початкові географічні знання;
- 6) розвиток художньої літератури: до нас дійшли «Ізборник», «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім»;
- 7) поширення перекладів, зокрема візантійських хронік та античної літератури, літератури Індії та Близького Сходу;
- 8) започаткування і розвиток літописання, найвідоміші літописи — «Повість минулих літ», Київський літопис;

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТІ

Нестор — учений чернець, автор «Повісті минулих літ». Біографічні дані Нестора невідомі. Народився він не пізніше 1057 р. Скоріше за все, Нестор походив зі шляхетної родини якогось полянського містечка, що дозволило йому отримати освіту та відійти від язичницьких традицій, ще досить сильних на Русі. Що спонукало Нестора обрати чернецтво, сказати важко, проте він опиняється в Києво-Печерському монастирі.

Він постає перед нащадками передусім літературно обдарованою людиною. І хоча деякі історики піддають сумніву авторство Нестора щодо «Повісті минулих літ», на Русі ще в XIII ст. саме його вважали укладачем літопису. Нестор не тільки доповнив існуючі літописи, насамперед Київський звід 1095 р., а й переробив виклад історії Руської землі. Він увів її в контекст всесвітньої історії. Нестор розпочав розповідь біблійним переказом про розподіл землі між синами Ноя і додав до списку відомих йому народів світу слов'ян. Літописець докладно розповідає про назви слов'янських племен та територію їх розселення, уточнює численні факти з історії культурного та політичного життя Київської держави. У «Повісті минулих літ» він виступив прихильником ідеалу державного врядування Руської землі.

Нестор
(роки життя невідомі)

- 9) розвиток усної народної творчості (казки, легенди, биліни, думи, пісні, прислів'я тощо);
- 10) розвиток містобудування, дерев'яної та кам'яної архітектури: Десятинна церква, Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, Спаський собор у Чернігові, Михайлівський собор у Переяславі; руський літопис XI ст. налічує 700 церков на Русі;
- 11) розвиток монументального живопису (фрески, мозаїка), іконопису, книжкової мініатюри;
- 12) розквіт ремесел: ювелірної справи, ковальства, зброярства, гончарства тощо.

СЛОВНИКІ

- Фреска** — живопис по вологій штукатурці водяними фарбами.
- Мозаїка** — зображення, набране з різнокольорової смальти (непрозорого скла) або камінців.

Історичне значення Київської Русі

- Вперше об'єднала східнослов'янські племена в єдиній державі;
- прискорила економічний, політичний, культурний розвиток східних слов'ян;
- захистила східнослов'янські землі від нападів іноземних держав і кочовиків (Польщі, Угорщини, Візантії, варягів, печенігів, половців);
- була бар'єром між Західною Європою і Степом;
- підняла й укріпила міжнародний авторитет східних слов'ян, долучила їх до міжнародної політики.
- Русь справедливо порівнюють з імперією Карла Великого у Західній Європі (VII–VIII ст.).

Завдання для самоконтролю

21. Князівства, що стали основою формування Української держави, — це:
- А) Київське, Переяславське, Володимиро-Суздальське, Львівське;
 - Б) Волинське, Галицьке, Смоленське, Дніпропетровське;
 - В) Київське, Чернігово-Сіверське, Чернівецьке, Запорізьке;
 - Г) Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське, Галицьке.
22. Битва на р. Калка відбулася в:
- А) 1223 р.;
 - Б) 1237 р.;
 - В) 1240 р.;
 - Г) 1253 р.
23. Ярослав Осмомисл був князем:
- А) київським;
 - Б) галицьким;
 - В) волинським;
 - Г) переяславським.
24. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- А) «Переяславське князівство володіло портом у Керченській затоці — Тмутараканню»;
 - Б) «Волинське і Галицьке князівства були вперше об'єднані Данилом Галицьким»;
 - В) «До привілейованих верств на Русі належали князі, бояри, духівництво, міщани»;
 - Г) «Монголи жорстоко переслідували християнство і насаджували свою релігію».
25. Укажіть наслідки феодальної роздробленості Київської Русі:
1. Міжусобна боротьба підірвала сили князівств, призводила до загибелі людей і нищення культурних пам'яток;
 2. роздробленість призвела до нормалізації відносин між удільними князями, які задовольнилися отриманими володіннями;

3. економічне і культурне піднесення руських земель: розвиток міст, ремесел, торгівлі, культури;
4. розвиток демократичних традицій: скликання народного віча, звернення за підтримкою до міщан;
5. роздрібненість збільшила і посилила руську армію;
6. роздрібненість сприяла формуванню українського, білоруського та російського народів;
7. роздрібненість завершилася в XIII ст.

26. Установіть відповідність між терміном та його визначенням.

- А) Рядовичі;
- Б) закупи;
- В) холопи;
- Г) смерди.

1. Професійні воїни, що обіймали й урядові посади;
2. тимчасово залежні селяни, які уклали з феодалом договір на виконання певних робіт;
3. селяни, які розорилися і працювали в господарстві землевласника, фактично раби;
4. вільні землероби, які мали власне господарство, землю й сплачували князеві данину;
5. тимчасово залежні селяни, які брали позику у феодала і мали її відробити.

А	
Б	
В	
Г	

27. Розташуйте події в хронологічній послідовності:

- А) коронування Данила Галицького;
- Б) битва під Дорогочином;
- В) правління Юрія Тройденевича;
- Г) похід Батия на Київ.

28. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання. «Вони ні з ким не укладають миру... бо мають від Чингісхана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього — як із людей, так і з речей... Чоловіків, що не мали дружин, вели із собою; саме це робили і з жінками, у яких не було законних чоловіків... Хто не заплатив данини, того відводять у рабство... У землях тих володільців, яким дозволяють повертатися, ставлять вони своїх баскаків...»

З «Хрестоматії з історії України»
(С. В. Кульчицький, О. І. Ганна)

- Про кого йдеться в тексті? Охарактеризуйте результати і наслідки політики згаданих за войовників на руських землях.

29. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання. «В середньовічній Західній Європі суспільство традиційно поділяли на три групи: *oratores* («люди молитви», або церковнослужителі), *bellatores* («люди

Історичне значення Київської Русі

- Вперше об'єднала східнослов'янські племена в єдиній державі;
- прискорила економічний, політичний, культурний розвиток східних слов'ян;
- захистила східнослов'янські землі від нападів іноземних держав і кочовиків (Польщі, Угорщини, Візантії, варягів, печенігів, половців);
- була бар'єром між Західною Європою і Степом;
- підняла й укріпила міжнародний авторитет східних слов'ян, долучила їх до міжнародної політики.
- Русь справедливо порівнюють з імперією Карла Великого у Західній Європі (VII–VIII ст.).

Завдання для самоконтролю

21. Князівства, що стали основою формування Української держави, — це:
- А) Київське, Переяславське, Володимиро-Суздальське, Львівське;
 Б) Волинське, Галицьке, Смоленське, Дніпропетровське;
 В) Київське, Чернігово-Сіверське, Чернівецьке, Запорізьке;
 Г) Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське, Галицьке.
22. Битва на р. Калка відбулася в:
- А) 1223 р.; В) 1240 р.;
 Б) 1237 р.; Г) 1253 р.
23. Ярослав Осмомисл був князем:
- А) київським; В) волинським;
 Б) галицьким; Г) переяславським.
24. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- А) «Переяславське князівство володіло портом у Керченській затоці — Тмутараканню»;
 Б) «Волинське і Галицьке князівства були вперше об'єднані Данилом Галицьким»;
 В) «До привілейованих верств на Русі належали князі, бояри, духівництво, міщани»;
 Г) «Монголи жорстоко переслідували християнство і насаджували свою релігію».
25. Укажіть наслідки феодальної роздробленості Київської Русі:
1. Міжусобна боротьба підірвала сили князівств, призводила до загибелі людей і нищення культурних пам'яток;
 2. роздробленість призвела до нормалізації відносин між удільними князями, які задовольнилися отриманими володіннями;

3. економічне і культурне піднесення руських земель: розвиток міст, ремесел, торгівлі, культури;
 4. розвиток демократичних традицій: скликання народного віча, звернення за підтримкою до міщан;
 5. роздрібненість збільшила і посилила руську армію;
 6. роздрібненість сприяла формуванню українського, білоруського та російського народів;
 7. роздрібненість завершилася в XIII ст.
26. Установіть відповідність між терміном та його визначенням.
- А) Рядовичі;
 Б) закупи;
 В) холопи;
 Г) смерди.
1. Професійні воїни, що обіймали й урядові посади;
 2. тимчасово залежні селяни, які уклали з феодалом договір на виконання певних робіт;
 3. селяни, які розорилися і працювали в господарстві землевласника, фактично раби;
 4. вільні землероби, які мали власне господарство, землю й сплачували князеві данину;
 5. тимчасово залежні селяни, які брали позику у феодала і мали її відробити.
27. Розташуйте події в хронологічній послідовності:
- А) коронування Данила Галицького;
 Б) битва під Дорогочином;
 В) правління Юрія Тройденовича;
 Г) похід Батия на Київ.
28. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.
- «Вони ні з ким не укладають миру... бо мають від Чингісхана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього — як із людей, так і з речей... Чоловіків, що не мали дружин, вели із собою; саме це робили і з жінками, у яких не було законних чоловіків... Хто не заплатив данини, того відводять у рабство... У землях тих володільців, яким дозволяють повертатися, ставлять вони своїх баскаків...»
- З «Хрестоматії з історії України»
 (С. В. Кульчицький, О. І. Ганна)
- Про кого йдеться в тексті? Охарактеризуйте результати і наслідки політики згаданих завойовників на руських землях.
29. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.
- «В середньовічній Західній Європі суспільство традиційно поділяли на три групи: *oratores* («люди молитви», або церковнослужителі), *bellatores* («люди

А	
Б	
В	
Г	

війни», або рицарі), *laboratores* («люди праці», або трудящі). Натомість у Київській Русі населення ділили на «дружину і люди», тобто знать і простолюди.

- 1) Назвіть основні стани давньоруського суспільства.
- 2) Чому на Русі духовенство не виокремлювали в самостійну верству населення?
- 3) Хто належав до «людей праці» на Русі? Чи

були вони однорідними за своїм статусом?

4) Який стан відповідає західноєвропейським «людям війни»? Схарактеризуйте статус представників цього стану.

5) Про що свідчить формування соціальної структури на Русі?

30. Доведіть або спростуйте твердження:

«Київська Русь часів роздробленості була федеративною монархією».

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (друга половина XIV — перша половина XVI ст.)

У XIV–XVI ст. українські землі були захоплені сусідніми державами — Литвою, Польщею, Угорщиною.

Українські землі у складі Литви

На початку XIII ст. утворилася Литовська держава — *Велике князівство Литовське*, яке починає активно розширювати свої володіння, в тому числі за рахунок руських земель.

Етапи приєднання руських земель до Великого князівства Литовського:

- перший великий князь *Міндовг (1230–1263 рр.)* поширив свою владу на землі Західної Русі (Білорусь);
- *Гедимін (1316–1341 рр.)* почав наступ на південно-руські (українські) землі, проте зіткнувся з територіальними претензіями Польщі;
- у битві на річці *Сині Води (1362 р.) Ольгерд Гедимінович (1341–1377 рр.)* завдав поразки Золотій Орді і приєднав Чернігівщину, Київщину, Переяславщину, Поділля; внаслідок боротьби з Польщею відвоював Берестейський, Володимирський і Луцький уділи;
- *Вітовт (1392–1420 рр.)* заволодів Чорноморським узбережжям.

80% Великого князівства Литовського — це були приєднані землі (українські, білоруські).

Особливості статусу українських земель у складі Великого князівства Литовського:

- 1) приєднання відбувалося переважно мирним шляхом через бажання князівств позбутися монгольського ярма;
- 2) система управління залишилася незмінною: руські князі сплачували щорічну данину та надавали збройну допомогу;
- 3) руська мова стала державною;
- 4) православна церква зберігала панівне становище;

ЦЕ ЦІКАВО!

Десять з дванадцяти синів Ольгерда були православними. Литовські князі правили за принципом «Старого не міняємо, нового не вводимо».

- 5) збереглося руське законодавство («Руська правда»);
- 6) литовці поєднувалися династичними шлюбами з українцями;
- 7) панувала українська культура.

Оцінки істориками перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського:

- *В. Антонович:* Велике князівство Литовське було продовженням і розвитком князівського періоду.
- *Д. Дорошенко:* спочатку Велике князівство Литовське було фактично литовсько-руською державою, але після підписання Кревської унії, коли відбулося повернення Литви до Польщі, знищується незалежність України-Русі.
- *М. Грушевський, І. Крип'якевич:* Литва була загарбником, який позбавив Україну незалежності.
- *Сучасна оцінка (Я. Малик, В. Чуприна):* українські землі мали обмежене самоврядування (господарські відносини, суд, релігія), яке не поширювалося на державне управління; князь був єдиним розпорядником земель та війська, тому Велике князівство Литовське не було Українською державою.

Боротьба за Галицько-Волинське князівство

Після смерті останнього князя Юрія II Болеслава у 1340 р. Галицько-Волинське князівство знову фактично розпалося. Волинь контролював литовський князь *Любарт Гедимінович*, до того ж князівство було незалежним від Литви. Любарт намагався відновити міць Галицько-Волинської держави.

У Галичині реальним правителем став боярин *Дмитро Дедько*, хоча формально вища влада належала Любартові. Проте на землі князівства претендувало і Польське королівство.

— З 1349 до 1377 р. тривають війни між Любартом та союзними військами Польщі й Угорщини за територію Галичини. Її результатом стало остаточне розділення Галицько-Волинського князівства: Волинь відійшла до Литви, в Галичині сів угорський ставленик.

— У 1387 р. Галичина була завойована Польщею.

— У 1434 р. тут було створене *Руське воєводство* з польською адміністрацією.

Політика Польщі на українських землях:

- насадження католицизму;
- закриття православних церков і монастирів;
- обмеження православних у праві обіймати державні посади;
- насадження зневаги до православ'я й української культури.

Для українців польське панування означало початок тривалого соціального та етнічного конфлікту, який поширився на всі сфери життя України. Це було підкорення чужій нації, чужій релігії, чужій культурі.

Об'єднання Польщі та Литви

Наприкінці XIV ст. міжнародна обстановка змусила Литву та Польщу об'єднатися.

Причини об'єднання Великого Князівства Литовського і Польщі:

- наступ Тевтонського ордену на землі Литви та Польщі;

СЛОВНИКИ

Тевтонський орден — держава німецьких лицарів.

- претензії Московського князівства на руські землі;
- необхідність протистояти нападам татар;
- прагнення польських феодалів отримати українські землі, литовських — здобути економічні та політичні привілеї, що їх мали польські магнати.

Наслідком цих процесів і прагнень стала *Кревська унія (1385 р.)* — угода про державно-політичний союз між Великим князівством Литовським та Польським королівством.

Зміст Кревської унії (1385 р.)

- 1) Великий князь литовський Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою та отримував титул польського короля;
- 2) Польща та Литва об'єднувалися в одну державу, хоча Литва зберігала формальну незалежність;
- 3) у Литві поширювалося католицизм.

Значення унії:

- допомогла об'єднаним силам розбити Тевтонський орден у Грюнвальдській битві (1410 р.);
- спричинила роздавання українських земель польськими феодалам;
- сприяла поширенню католицизму в Литві та Україні зокрема.

Кревська унія зустріла опір частини литовської, української й білоруської шляхти. Провідник опозиції литовський князь *Вітовт*, онук Гедиміна, домогся свого призначення довічним правителем Великого князівства Литовського.

Політика Вітовта (1392–1430 рр.)

- 1) Визнав себе васалом польського короля, проте одноосібно володарював у Великому князівстві Литовському;

- 2) ліквідував найбільші удільні князівства (Київське, Новгород-Сіверське, Подільське) з метою посилення своєї влади;

- 3) у 1399 р. зазнав поразки від татар на річці Ворскла;

- 4) змушений відновити Кревську унію: погодився на повернення Литви до Польщі після своєї смерті;

- 5) став одним із переможців у Грюнвальдській битві.

Значення діяльності Вітовта: за його правління Литва стала централізованою державою, розгорнувся наступ на українську автономію.

Грюнвальдська битва (15 липня 1410 р.)

Відбулася між польсько-литовсько-руським військом та державою німецьких лицарів Тевтонським орденом.

Причини битви: прагнення коаліції зупинити агресію Тевтонського ордену, що претендував на землі Великого князівства Литовського.

Склад коаліції: польські, литовські, українські, білоруські, російські, чеські, угорські, кримськотатарські війська.

Результат: польсько-литовсько-руські війська одержали перемогу; орденська верхівка на чолі з магістром загинула.

Значення битви:

- зупинила агресію Тевтонського ордену;
- призвела до занепаду Тевтонського ордену, що потрапив у васальну залежність від Польщі;
- посилила позиції Литви у литовсько-польському союзі.

Після Грюнвальдської битви Литва отримала від Польщі Західну Волинь, а Угорщина відмовилася від претензій на Галичину й Поділля на користь Польщі та Литви. Наступною поступкою Польщі стало підписання з Литвою *Городельської унії*.

Зміст Городельської унії (1413 р.)

- 1) Скасовано Кревську унію, підтверджено існування Великого князівства Литовського як незалежної держави;
- 2) державний устрій Великого князівства Литовського мав реформуватися за польським взірцем;
- 3) литовці-католики урівнювалися в правах з поляками-католиками і стали повними власниками своїх земель (православні мали землі в умовній власності);
- 4) Польща і Великого князівства Литовського в майбутньому мають створити єдину державу.

Наслідки унії: призвела до обмеження прав української православної шляхти, сприяла її покатоличенню та втраті української національності.

Боротьба проти наступу Польщі

Після смерті Вітовта розпочалася боротьба української шляхти проти наступу польських магнатів і католицької церкви. Боротьбу очолив обраний великим князем литовським *Свидригайло Ольгердович (1430–1440 рр.)*.

Розвиток протистояння

- У відповідь на прагнення Свидригайла обмежити або навіть розірвати зв'язки Литви з Польщею поляки окупували Поділля та Волинь. Поляки оголосили Свидригайла недійсним князем, замість нього в 1432 р. обрано Сигізмунда, молодшого брата Вітовта.
 - Українські та білоруські князі «посадили князя Свидригайла на Велике князівство Руське». Таким чином, Велике князівство Литовське розкололося на два ворожі табори: заселені литовцями землі стали на бік Сигізмунда, а українці й білоруси підтримали Свидригайла.
 - У 1435 р. в битві під **Вількомиром** сили Свидригайла зазнали поразки від Сигізмунда. Таким чином, руська шляхта програла в боротьбі за власну державність і збереження православних традицій.
 - У середині XV ст. Волинь, Київщина й Поділля перетворені на звичайні воєводства, очолювані намісниками, які підпорядковувалися безпосередньо великому князеві. Воєводства ділилися на повіти, влада в яких належала старостам. Переважно посади намісників і старост обіймали католики, і це сприяло покатоличенню українських феодалів.
 - У 1458 р. православна церква України й Білорусі була відокремлена від московської митрополії й перетворена на самостійну Київську митрополію. Почалася агітація за унію православної і католицької церкви.
 - У 1481 («*змова руських князів*») та 1508 р. (*повстання М. Глинського*) відбуваються останні невдалі спроби руської верхівки здобути незалежність від польсько-литовського панування.
- Результати боротьби:**
- ліквідація удільних князівств означала втрату державницького статусу для руських князів;
 - унаслідок покатоличення зникає українська аристократія, що призводить до переривання державотворчих традицій.

Московсько-литовські війни**ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!**

Костянтин Острозький. Князівський рід Острозьких походив від волинської гілки Мономаховичів-Рюриковичів, нащадків Романа й Данила Галицьких.

Перша згадка про Костянтина Острозького датована 1486 р., коли він у супроводі старшого брата прибув до великокняжого двору у Вільно на військову службу. Костянтин Острозький виявив свій героїзм та вдачу у литовсько-московській війні 1492–1494 рр. Спочатку його призначили намісником замків-фортець у Вінниці і Брацлаві, де він очолив оборону Півдня України від кримськотатарських набігів.

Костянтин Острозький
(рік народження невідомий – 1530)

тарських набігів. Восени 1497 р. Костянтин Острозький став першим гетьманом Великого князівства Литовського. Під час наступної московсько-литовської війни 1500–1503 рр. гетьман потрапив у полон, звідки йому вдалося втекти у 1507 р. За це гетьмана нагородили Луцьким староством і титулом маршалка Волинської землі.

У битві під Оршею (1514 р.) Костянтин Острозький повністю реабілітувався за колишню поразку, забезпечивши перемогу литовському війську. Війна тривала до 1522 р. і завершилася п'ятирічним перемир'ям.

Відзначився Костянтин Острозький і у боротьбі з татарами. Загалом він провів близько 60 битв із завойовниками, в основному переможних.

До кінця життя Костянтин Острозький очолював русько-литовські військові сили. Він був призначений каштеляном Віленського замку та тракайським воєводою — ці два пости вважалися найвищими у посадовій структурі Литви. Цікаво, що Костянтин Острозький був першим православним, який обійняв ці посади.

Коштом Костянтина Острозького було споруджено, реставровано та оздоблено чимало храмів Острога, Турова, Дубна, Вільна, Києва та інших міст. Особливо опікувався він Києво-Печерським монастирем, де були поховані його предки і де він хотів бути похований сам. Помер князь у 1530 р.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. Велике князівство Литовське веде війни з Московським царством, що претендує на руські землі. Военні дії йшли зі змінним успіхом, проте Литва поступово втратила майже третину своєї території. Під владу Москви відійшли Чернігово-Сіверські землі та Смоленськ.

Закарпаття

- На початку XI ст. Закарпаття потрапило під владу Угорщини.
- У 1280–1320 рр. його східна частина входила до складу Галицько-Волинського князівства, проте згодом знову повернулася до Угорщини.
- Упродовж XIII–XV ст. відбувалося позбавлення українців політичних прав і свобод, закріпачення селянства.
- 1526 р. — унаслідок поразки в битві з турецькою армією Угорщина припинила незалежне існування. Східне Закарпаття відійшло Трансильванії, західне — «Священній Римській імперії».

Буковина

- Із XII ст. перебувала у складі Галицько-Волинського князівства.
- У XIII ст. на буковинських землях виникає окрема **Шипинська земля**, що визнала зверхність Золотої Орди.
- Із середини XIII ст. увійшла до Угорщини.
- 1359 р. Шипинська земля увійшла до Молдовського князівства як автономія, але протягом століття самостійність була втрачена, а територія розділена на Чернівецьку і Хотинську волості.
- 1514 р. Молдавія визнала зверхність Османської імперії; на землях Буковини створена Хотинська райя.

Українське Причорномор'я

До монгольської навали Причорномор'я належало половцям — тюркомовним кочовикам. Після утворення Золотої Орди в середині XIII ст. причорноморські степи увійшли до її безпосередніх володінь, а на їхніх мешканців поширилася назва *татари*.

Середина XV ст. ознаменувалася розпадом Золотої Орди.

У 1449 р. за сприяння великого литовського князя Вітовта Хаджі-Гіреї проголосив себе незалежним правителем *Кримського ханства* зі столицею в Бахчисараї. Його влада поширювалася на Крим, пониззя Дніпра, Приазов'я, Прикубання.

У 1475 р. Туреччина завойовує Кафу (Феодосія), Мангуп, Перекоп і змушує хана Менглі-Гірея у 1478 р. розірвати зв'язки з Литвою й стати васалом Османської імперії. Зміна союзника Кримського ханства мала трагічні наслідки для України: з 1482 р. кримські татари щороку здійснювали походи за здобиччю на українські землі. Головною метою нападників був *ясир* — полонені, яких продавали на невідьницьких ринках.

Господарське життя України другої половини XIV — першої половини XVI ст.

Сільське господарство залишається провідною галуззю економіки. Поряд з перелоговою та двопільною системою сівобігу поширюється трипільна система. Розвиваються тваринництво, городництво, садівництво, бджільництво. Суттєву роль продовжують відігравати рибальство й мисливство.

У зв'язку зі зростанням великих феодальних господарств до середини XVI ст. майже зникають вільні общинні землі. Збільшується грошова й натуральна рента для селян, додається панщина — 14 днів на рік.

Промисли: традиційними є солеваріння, виробництво дьогтю, смоли й поташу. Селяни виготовляли сукно і полотно, гончарний посуд, предмети з металу й дерева для домашнього вжитку.

Розвиток ремесла і торгівлі пов'язаний зі зростанням міст. У найбільших містах мешкало по 10–20 тис. чоловік (Київ, Львів, Кам'янець), у невеликих — 2–4 тис. чоловік. Етнічний склад міського населення був неоднорідним, на Волині та в Центральній Україні переважали українці, в Галичині — поляки, німці, вірмени, євреї тощо.

У середині XVI ст. налічувалося близько 130 ремісничих спеціальностей. На українських землях, що входили до складу Польщі, поширилися *цехи*. Щоправда, православні українці не могли стати цеховиками, оскільки до цеху приймали тільки католиків.

СЛОВНИК

Цех — самоврядна громада вільних ремісників однієї чи кількох спеціальностей на чолі з виборним старшиною — цеховиком. Мав свій статут, що визначав особливості виробництва, способу життя ремісників.

Зростає міжнародна торгівля: після падіння Константинополя під ударами турків (1453 р.) і зникнення з ринку візантійського зерна з Європи підвищився попит на українську сільськогосподарську продукцію. Центрами зовнішньої торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський та Луцьк.

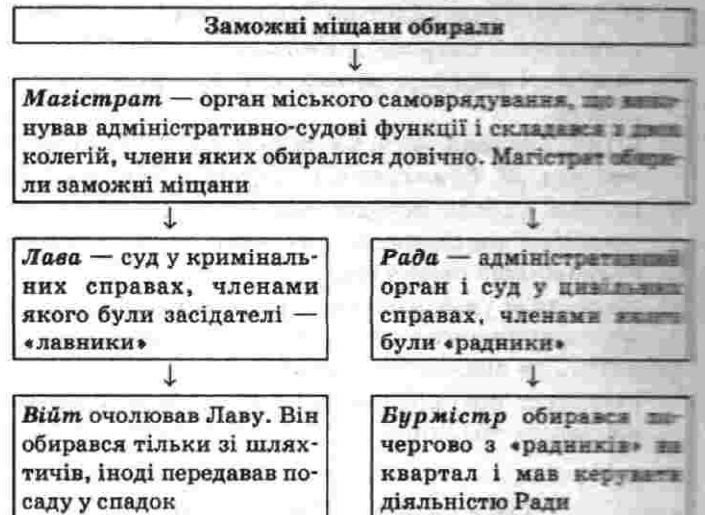
Основною формою внутрішньої торгівлі були ярмарки, що проводилися кілька разів на рік.

З кінця XV ст. в українських містах поширюється *магдебурзьке право*.

СЛОВНИК

Магдебурзьке право — міське право, що виникло в XIII ст. в Німеччині. Воно передбачало звільнення міста від управління судової та адміністративної влади місцевих феодалів — власників міст і створення міського самоврядування.

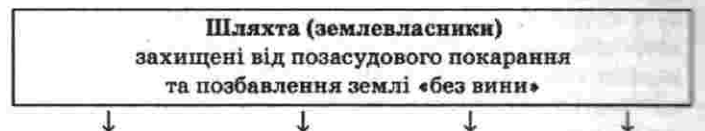
Система самоврядування за магдебурзьким правом

Соціальний устрій України другої половини XIV — першої половини XVI ст.

Українське суспільство XIV — першої половини XVI ст. було становим. Це означало, що перехід з одного стану до іншого внаслідок, наприклад, збагачення був майже неможливий. Обсяг привілеїв визначався від народження.

До привілейованих станів належали *шляхта* і *духовенство*.

↓	↓	↓	↓
Князі	Пани	Зем'яни	Бояри
Найбагатша частина шляхти, нащадки удільних князів, не підпорядковувалися місцевій адміністрації	Заможна шляхта з давнього боярського роду, земля — успадковій власності	Середня шляхта, що отримала землю за військову службу з власним загоном	Дрібна шляхта, що служила особисто

У 1528 р. відбувся перепис шляхти, і терміни «*боярин*» і «*зем'янин*» замінили на «*шляхтич*». Ті, за ким шляхетство не визнали, втратили привілеї й перетворилися на селян.

Духовенство не підлягало світському суду	
↓	↓
Вище (митрополит, єпископи, архієпископи)	Рядове (звичайні священнослужителі)

До духовного стану належало майже 10 % населення України. Його позиції змінювалися з часом: якщо в XIV ст. православна церква в Литві була панівною, то з XV ст. вона хоч і залишається найчисельнішою, проте поступається правами католицькій.

Непривілейованими станами були *міщани* і *селяни*.

Міщани		
↓	↓	↓
Патриціат Найбагатші та впливові ремісники-майстри і купці	Бюргери «Середній клас»: більшість купців, цехові ремісники	Плебе Д р і б н і ремісники і торговці

Найнижчою і найчисленнішою верствою населення (до 80 %) були селяни. Вони поділялися на «*похожих*» (особисто вільних) та «*непохожих*» (кріпаків). Із другої половини XV ст. кількість непохожих неухильно збільшується.

Першим документом, що започаткував закріпачення селянства, вважається рішення шляхти Галичини про обмеження переходу селян до іншого землевласника різдвяними святами за умови сплати викупу. У Литві закріпачення пов'язують із привілеєм Казимира IV 1447 р., а пізніше — з *Литовськими статутами (1529, 1566, 1588 рр.)*.

Селяни		
↓	↓	↓
Слуги Особисто вільні селяни, які перебували на службі і за це користувалися землею	Данники Особисто вільні та економічно незалежні селяни, які сплачували державі податок (данину)	Тяглові Могли бути і вільними, і кріпаками. Працювали на державній або шляхтянській землі, за що відпрацьовували панщину з власною худобою (тяглом)

Антифеодальний рух поширюється в Україні у відповідь на закріпачення селян у XV — першій половині XVI ст.

Поширені форми протесту:

- втечі від поміщиків;
 - підпал поміщицьких маєтків;
 - убивство поміщицьких слуг або родини поміщика.
- Джерела зафіксували і *селянські повстання*, до того ж вони мали не тільки антифеодальну спрямованість, а й визвольний характер.

1490 р. — повстання під проводом *Мухи*, в якому взяли участь близько 10 тис. осіб. Повстанці зайняли Святин, Коломию, Галич, підійшли до Львова. У битві проти польсько-литовського війська селяни зазнали поразки й відступили до Молдови.

1491 р. — повстання під проводом *Андрія Барули*, що теж закінчилося невдачею.

Значення повстань: не зважаючи на поразку народні виступи продемонстрували зростання боротьби українців проти соціального та релігійного гноблення.

Завдання для самоконтролю

31. Шипинська земля — це:
- А) Галичина; В) Закарпаття;
- Б) Буковина; Г) Волинь.
32. Кресьська унія була укладена в:
- А) 1240 р.; В) 1385 р.;
- Б) 1340 р.; Г) 1410 р.
33. Боротьбу української знаті проти наступу Польщі та католицької церкви в XV ст. очолив:
- А) Вітовт; В) Свидригайло;
- Б) Ягайло; Г) Менглі-Гірей.
34. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- А) «Влада кримського хана поширювалася на Крим, пониззя Дніпра, Приазов'я, Прикубання»;
- Б) «У XII ст. Буковина відійшла під владу Угорщини»;
- В) «У результаті жорстоких боїв українські землі були приєднані до Великого князівства Литовського»;
- Г) «Городельська унія об'єднала православну і католицьку церкви».
35. Укажіть особливості статусу українських земель у складі Великого князівства Литовського.
1. Приєднання відбувалося переважно мирним шляхом;
 2. система управління залишилася незмінною;
 3. установлене литовське законодавство;
 4. руські князі не несли військової служби;
 5. православна церква зберігала панівне становище;
 6. заборонені династичні шлюби литовців з українцями;
 7. руська мова стала державною.

36. Установіть відповідність між терміном та його визначенням:

- А) Магдебурзьке право;
 Б) магістрат;
 В) лава;
 Г) зем'яни.

1. Орган міського самоврядування, що виконував адміністративно-судові функції;
 2. суд у кримінальних справах;
 3. міське право, що передбачало звільнення міста від управління феодалів — власників міст і створення міського самоврядування;
 4. заможна шляхта з давнього боярського роду, що мала землю у спадковій власності;
 5. середня шляхта, що отримала землю за військову службу з власним загоном.

А	
Б	
В	
Г	

37. Розташуйте події в хронологічній послідовності:

- А) утворення Кримського ханства;
 Б) Грюнвальдська Битва;
 В) битва під Вількомиром;
 Г) приєднання Галичини до Польщі.

38. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«...Село пана Семена Кмітича...: чоловіків сімдесят, дають панові на рік 19 кіп грошів, ходять робити на пашню дворову протягом усього літа, орати — день, а два дні жати; в тому селі млинів два, корчми дві, з якої 4 копи грошів. А якщо який-небудь чоловік із тих сіл геть іде, то він повинен дати панові 6 кіп відхідного.

Село... П'ятничне: чоловіків 30, дають на рік 3 копи і 40 грошів, а слуг у тому селі 8, котрі кінно служать; ще в тому селі чоботарів два і коваль один; ці роблять на двір даром...

Село... Демидовці: чоловіків 37, дають на рік 4 копи і 28 грошів; літом день косять; другий день жнуть...

Село... Кам'яногірка: людей усіх 30 чоловіків; з них 23 чоловіки дають на рік по 12 грошів, а також по два третинники вівса (1 третинник — приблизно 130 кг), по два вози сіна; робіт ніяких не виконують...»

З «Хрестоматії з історії України»
 (С. В. Кульчицький, О. І. Ганжа)

- Які повинності були поширені серед українського селянства?

39. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«Ідучи в похід, татарський вояк брав із собою по трое-четверо коней, пересідаючи з одного на другого на бігу. Це дозволяло долати за день до 100 км, тобто становило рекорд, недсяжний для жодної з європейських армій. Окрім того, кожен татарин, вирушаючи в похід, обов'язково мав 3–4-місячний запас сушених харчів, тож військо ніколи не було обтяжене обозом, а особливо не вживало артилерії (ї в загальні не любило й бачилося вогнепальної зброї, покладаючись лише на стріли та шаблю), це додавало йому ще більшої маневреності» (Н. Яковенко, історик).

- 1) У чому полягали переваги татарського війська?
- 2) У чому були його слабкі сторони?
- 3) Яку роль відігравали кримські татари в історії України XV ст.?
- 4) Визначте основні віхи політичної історії Кримського ханства.

40. Доведіть або спростуйте твердження:

«Литва була загарбником, який позбавив Україну незалежності».

З «Нарису історії Середньовічної та ранньомодерної України»
 (Н. Яковенко)

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У 1569 р. Польське королівство й Велике князівство Литовське підписали унію про об'єднання. Ця подія мала доленосне значення не тільки для поляків і литовців, а й для білорусів та українців.

Причини й передумови об'єднання

Великого князівства Литовського і Польщі

- 1) Ослаблення Литви внаслідок московсько-литовських воєн кінця XV — початку XVI ст.;
- 2) прагнення Польщі отримати українські землі й залежних селян;
- 3) прагнення українських, білоруських, литовських шляхтичів мати рівні права з польськими земле-власниками;
- 4) необхідність організації спільного ефективного захисту від турецько-татарських набігів.

28 червня 1569 р. на спільному засіданні представників польського та литовського сеймів у м. Люблін була підписана угода про створення *Речі Посполитої*.

ЦЕ ЦІКАВО!

Річ Посполита дослівно означає «спільна справа».

Люблінська унія (1569 р.)

- 1) Польща та Литва об'єдналися в єдину державу — Річ Посполиту;
- 2) державу очолив один правитель — король польський і великий князь литовський;
- 3) король обирався польсько-литовським сеймом;
- 4) створено єдині органи державного управління;
- 5) запроваджувалася єдина монета;

- 6) польська шляхта отримала право на землеволодіння в Литві, а литовці — у Польщі;
 - 7) Польща та Литва проводили спільну зовнішню політику;
 - 8) українські землі переходили під владу Польщі й ділилися на 6 воєводств.
- Таким чином, Литовське князівство зберегло певну автономію в судочинстві та виконавчій владі.

Наслідки Люблінської унії для України:

- майже всі українські землі об'єдналися в одній державі;
- об'єднання сприяло інтенсивному розвитку економіки та, з іншого боку — посиленню експлуатації селянства;
- українські міста перетворюються на магнатсько-шляхетські резиденції, центри розвитку ремесел і торгівлі;
- українські землі активно залучаються до міжнародної торгівлі, передусім через Балтійське море;
- поширюється католицизм, почався наступ на православ'я.

Оцінки значення Люблінської унії

Люблінська унія мала велике політичне значення:

- 1) альтернативою входження до Речі Посполитої було приєднання до Московської держави;
- 2) Річ Посполита мала обмежену королівську владу, гарантовані політичні права та свободи, тому українці могли долучитися до управління державою;
- 3) ставлення до релігійного питання було досить терпимим;
- 4) українці змогли долучитися до західноєвропейської ренесансної культури.

М. Котляр, С. Кульчицький підкреслюють такі наслідки Люблінської унії:

- 1) український народ зазнав закріпачення й тяжкого феодального гноблення;
- 2) насаджувався католицизм;
- 3) розгорнулася національно-визвольна народна боротьба;
- 4) виграла лише місцева шляхта, що отримала рівні права з польською шляхтою;
- 5) український народ втрачав свою політичну верхівку, яка полонізувалася та переходила до католицької віри.

Державний устрій Речі Посполитої

Сейм — вищий орган державного управління. Скликався раз на два роки; включав дві палати: сенат та ізбу		
↓	Палати	↓
Сенат (король, найвищі урядовці та духовні особи)		Ізба, або палата послів (шляхта, обрана на земельних зборах)

Особливості устрою:

- 1) сейм розв'язував усі державні питання;
- 2) обов'язковим був принцип одностайності при прийнятті рішень сеймом — *liberum veto*;

- 3) у період між сеймами державою керував король;
- 4) діяльність короля контролювалася призначеними сеймом сенаторами-резидентами;
- 5) король був зобов'язаний виконувати рішення сейму;
- 6) шляхта мала право не тільки не підкорятися владі короля, а й чинити збройний опір.

Таким чином, Річ Посполита була виборною монархією зі шляхетською демократією.

Особливості розвитку українських земель у складі Речі Посполитої

- Українські землі остаточно втратили адміністративний поділ, що брав початок із часів Київської Русі; натомість утворені Галицьке, Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське і Подільське воєводства.
- Південні землі залишалися майже незаселеними через постійні набіги татар.
- 1557 р. — Статут на волюки виділяв кращі землі під фільварки.
- Почалося формування *фільварків*. Головною причиною цього процесу стало зростання попиту в Європі на зерно та загальне поживлення господарської діяльності. У XVI–XVII ст. Річ Посполита стає одним із найбільших експортерів зерна. Перехід до фільваркового господарства супроводжувався посиленням феодального гноблення селянства: замість грошового або натурального оброку селяни мусили відробляти майже щоденну панщину, селянські наділи занепадали.

СЛОВНИК

Фільварок — багатогалузевий господарський комплекс, що ґрунтувався на постійній щотижневій панщині кріпаків і був орієнтований на товарно-грошові відносини та ринок; він зберігає риси натурального господарства.

- Відбувається зміцнення політичного та економічного впливу польської шляхти в державі. Польські магнатські роди й католицька церква захопили величезні площі української землі. В Україні діяли польське феодальне право і Литовські статuti. Статут 1588 р. закріпачив селян і встановив 20-річний термін розшуку селян-утікачів. Право власності на землю отримала тільки шляхта.

Виникнення українського козацтва

Українське козацтво як суспільний стан в Україні почало формуватися з кінця XV — початку XVI ст. Перша згадка про українських козаків датована 1492 р.

ЦЕ ЦІКАВО!

Слово «козак» уперше зустрічається в «Таємній історії монголів» у 1240 р. За цим джерелом, козак — це одинокий, не зв'язаний ані домом, ані сім'єю чоловік.

В українській мові слово «*козацтво*» визначає суспільний стан вільних від кріпосного права людей, які займалися господарською діяльністю й обороняли Україну від іноземних загарбників. Козаків називали запорозькими, оскільки основні їхні центри розташовувалися нижче дніпровських порогів.

Причини виникнення козацтва:

- **економічні:** захоплення українських земель польськими та литовськими феодалами, нестача власної землі у селян і як наслідок — переселення селян на Дике поле, у Запоріжжя та нижнє Подніпров'я;
- **соціальні:** посилення феодального гніту, оформлення кріпосної залежності;
- **політичні:** намагання Польщі встановити контроль над утікачами в Подніпров'ї;
- **національно-релігійні:** політика колонізації, гоніння на православну церкву;
- **військові:** необхідність захисту кордонів від зазіхань Кримського ханства.

Козаками ставали передусім селяни, а також міщани і дрібна шляхта. За національним складом козацька спільнота була дуже неоднорідною: до неї входили молдавани, литовці, білоруси, росіяни і навіть татари, але найбільше було українців.

Основні заняття козаків: землеробство, скотарство, полювання, рибальство, торгівля. Нерідко грабували татарських купців. Заможні козаки мали наймитів, у тому числі з козацького середовища, які допомагали вести господарство.

Своєрідною столицею козаків була *Запорозька Січ*. Назва «Січ» походить від слова «сікти» і означає укріплення з дерева, хмизу, глини. Розташовувалися січі на дніпровських островах. Їх укріплювали ровами та високими валами з дерев'яним частоколом. Фортеця мала великі башти з бійницями для гармат. Іноді до річки проривали підземний хід. Першою з відомих січей називають *Хортицю* (1553–1557 рр.), створену Дмитром Вишневецьким. Крім Хортицької, також відомі січі Базавлуцька, Томаківська, Чортомлицька, Кам'янецька тощо.

ЦЕ ЦІКАВО!

Дмитро Вишневецький, засновник Запорозької Січі, походив із великокнязівського роду Гедиміновичів, мав значні маєтки, обіймав посади канівського й черкаського старости. Він очолював низку козацьких походів на Крим і навіть на Туреччину. У 1563 р. Вишневецький був виданий туркам Молдавією і страчений у Константинополі. В історію він увійшов під іменем Байда.

На січі були склади, арсенали. У центрі розташовувався майдан із церквою, від нього відходили довгі будинки — курені, у яких жили січовики. Курінь водночас був і військовою одиницею; всього їх налічувалося 38. Чисельність самих козаків залежала від пори року, епідемії, перебігу воєнних подій. Умови вступу до Січі були нескладними (прийняття православної віри, бути неодруженим). Основними обов'язками козаків була військова служба. Перебування жінок на території січі заборонялося.

Січ мала ознаки державності: територію, систему владних органів, військо і правові звичаї.

Вищим органом влади виступала *Січова Рада*.

Повноваження Ради:

- оголошення війни і підписання миру;
- організація військових походів;
- покарання злочинців;
- розподіл угідь тощо.

Рішення Ради вважалися рішеннями всього війська і були обов'язковими для виконання; проводилися вона 2–3 рази на рік: 1 січня, 1 жовтня та після Великдня. На радах обирали і *козацьку старшину*:

- *гетьмана*, або *кошового отамана*, якому належала вища адміністративна, військова і судова влада на Січі. Гетьман вступав у дипломатичні відносини, затверджував судові вироки, очолював військо;
- *військового суддю*, який за відсутності гетьмана виконував його обов'язки;
- *писаря*, який очолював канцелярію;
- *осавула*, який відповідав за оборону Січі й організовував військову службу;
- *обозного*, який відав артилерією, займався комплектацією війська;
- *військові служителі:* довбиш, гарман, томиш, кантаражний, шафар.

Вибори старшини відбувалися 1 січня. Символами влади були *клейноди* — *хоругви, булава, печатка, бунчук, литавери і пірнач*.

Старшину обирала і кожна паланка (полк), до якої входили 6–7 куренів. Кількість паланок змінювалася від 5 до 8.

Отже, Запорозька Січ (Кіш) мала низку ключових ознак державності, які згодом були використані при розбудові держави, та стала захисником від татарських нападів.

Військове мистецтво козаків, на думку багатьох дослідників, не поступалося найкращим європейським арміям.

Запорозька піхота вважалася найбосадатливішою в Європі. Вона шикувалася у три шеренги: перша стріляла, друга подавала рушниці, третя заряджала їх. Козацька кіннота наступала *лавою*, тобто шиком, й атакувала ворога не лише з фронту, а й із флангів.

Ефективно працювали сторожова й розвідувальна служби. «Маяки», запалені сторожею, створювали своєрідний світловий телеграф, яким повідомляли про наближення ворога.

Для оборони козаки використовували *лабір* — чотирикутне рухоме укріплення з кількох рядів дерев'яних і скріплених між собою ланцюгами возів, у середині якого розташовувалося козацьке військо. *Лабір* використовували і в боях, і у переходах. У разі прямої облоги або кругової оборони вози могли заграти землею, створюючи вал, а довкола використовували *панци* («вовчі ями») із загостреними кілками на дроті.

Козаки вміли успішно штурмувати ворожі фортеці, здійснювали морські походи на своїх суднах-*чайках*.

Реєстрове козацтво — це козаки, зараховані на військову службу Речі Посполитої й записані у спеціальні списки-реєстри.

Ідея створення козацького реєстру належала польському королю Сигізмунду I, який у 1524 р. запропонував сформувати для захисту південних кордонів держави наймане військо із запорозьких козаків.

Втілював цю ідею його наступник — Сигізмунд II Август. У 1572 р. 300 найманих козаків були записані в *реєстр* і отримали назву *реєстрових*. Пізніше реєстр збільшувався і становив, залежно від певних обставин, від 1 до 6 тисяч козаків (на середину XVII ст.).

Права та привілеї реєстрового козацтва:

- 1) право землеволодіння, заняття промислами і торгівлею;
- 2) отримували плату за військову службу;
- 3) звільнялися від сплати податків та виконання повинностей;
- 4) обирали гетьмана і старшину на козацькій Раді;
- 5) мали власну судову й адміністративну юрисдикцію;
- 6) в містечку Трахтемирів на Київщині мали власний монастир — як шпиталь і арсенал.

Реєстровці зобов'язувалися підпорядковуватися офіцерам, яких призначив король, і не нападати самовільно на Кримське ханство.

Козацькі полки створювала і Московська держава: на Слобожанщині в середині XVII ст. існувало 5 козацьких полків (у тому числі Харківський), що підпорядковувалися російському командуванню.

Значення козацтва в історії України:

- засвоїли степові запустілі землі;
- були захисниками південних районів України від турецько-татарських нападів;
- брали участь у народних повстаннях;
- сформували основи козацької державності.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Петро Конашевич-Сагайдачний народився у с. Кульчицях на Львівщині, походив з українського шляхетського роду. Навчався в Острозькій академії. Певний час служив у якогось польського шляхтича, а близько 1595 р. опинився на Запорозькій Січі, де став загартованим воїном і очолив походи проти Туреччини.

Ставши гетьманом, проводить реформи, що перетворили козацькі вагати на регулярне озброєне військо. Впевнений, що козаки ще не мають достатньої сили для протистояння Речі Посполитій, нормалізує відносини Січі з польським урядом. Для цього Сагайдачний змушений йти на певні поступки: скорочення реєстру, заборона походів проти Туреччини без дозволу короля. Під час польсько-російської війни 1617–1618 рр. Сагайдачний з військом дістався Москви, а Польща отримала Смоленську і Сіверську землі. За його підтримки

**Петро
Конашевич-
Сагайдачний
(1577–1622)**

було висвячено київського митрополита Іова Борецького і, таким чином, збережено Київську Єпархію.

Загинув Сагайдачний унаслідок поранення під час Хотинської війни Польщі з Туреччиною (1621 р.), у якій козаки одержали блискучу перемогу над противником, що мав чисельну перевагу. Похований у Києво-Братському монастирі.

Походи запорожців проти турків

- 1602 р. — розгром турецького флоту під Кілією.
- 1606 р. — взяття турецької фортеці Варни.
- 1608 р. — взяття і зруйнування Перекопу.
- 1614 р. — козацький флот під командуванням П. Сагайдачного напав на Трапезунд, Синоп та спалив турецький флот.
- 1615 р. — флот П. Сагайдачного атакував Стамбул.
- 1616 р. — розбито турецький флот під Очаковом, зруйновано Кафу.
- 1620–1621 рр. — *Хотинська війна* Османської імперії проти Речі Посполитої з метою завоювання українських і польських земель. За Хотинським мирним договором, турки зобов'язувалися не нападати на українські землі, а поляки — зупинити козацькі походи на Туреччину.
- Результат:** розвіяно міф про непереможність турецької армії; турки не змогли загарбати українські землі.
- 1624 р. — похід на Стамбул.

Козацькі повстання 90-х років XVI ст.

Кінець XVI ст. ознаменувався в Україні піднесенням козацького повстанського руху, що мав національно-визвольний характер.

Причини повстань:

- закріпачення селянства і нереєстрових козаків, збільшення панщини через ринкову спрямованість шляхетських господарств;
- захоплення польськими феодалами південно-українських земель, де феодали зіткнулися з інтересами козаків;
- ігнорування польським урядом вимог щодо збільшення реєстру.

Основні вимоги:

- збільшення плати за військову службу;
- розширення козацького реєстру;
- вільні походи проти Кримського ханства та Османської імперії;
- привілеї для православної церкви.

Повстання Криштофа Косинського (1591–1593 рр.)

ЦЕ ЦІКАВО!

Криштоф Косинський був гетьманом реєстрового козацтва, дрібним шляхтичем із Підляшшя. Був позбавлений отриманого за службу маєтку, через що і розпочав повстання. Загинув в одному з боїв із польськими військами. Існує легенда, що його живцем замурували в католицькому монастирі.

Територія: Поділля, Київщина, Волинь.

Учасники: козаки, селяни-втікачі, міщани.

Перебіг подій. Повстанці захопили Білу Церкву, Трипілля, Переяслав. Край було переведено на воєнний стан. 23 січня 1593 р. повстанці зустрілися з польськими військами під містечком *Л'яткою* на Волині. Після тижня кривавих боїв було підписано угоду:

- 1) К. Косинський позбавляється гетьманства;
- 2) з реєстру виписують тих, хто приєднався до повстання;
- 3) козаки втратили право самостійно підтримувати дипломатичні зв'язки з іншими державами та здійснювати військові походи.

Косинський звернувся за допомогою до московського царя, але той воював зі Швецією і надав лише гроші.

Загинув Косинський у травні 1593 р. під Черкасами. Повстання було придушено.

Козацька війна 1594 р. під проводом Северина Наливайка

ЦЕ ЦІКАВО!

За однією версією, *Северин Наливайко* народився у родині ремісника-кушніра на Поділлі, за іншою — був дрібним шляхтичем. Юнаком ходив проти татар і турків до Криму та Молдови. Служив у війську магната Острозького, коли в нього відібрали землю. Наливайко залишив службу і створив повстанський загін, до якого приєдналися запорозькі козаки з гетьманом Григорієм Лободою. Навіть поляки визнавали, що він був «людиною надзвичайною».

Територія: Брацлавщина, Київщина, Волинь, Білорусь.

Учасники: козаки, селяни, міщани.

Перебіг подій. Наливайко скористався війною Польщі з Туреччиною. Повстання охопило більшу частину українських і білоруських земель, що стало загрожувати існуванню держави. Проти повстанців вирушила каральна експедиція С. Жолкевського. Відступаючи, Наливайко планував перейти на територію Московського царства, але під Лубнами в урочищі *Солониця* був розбитий. Поляки вирізали майже 10 тис. чоловік у козацькому таборі, в основному жінок і дітей.

Наливайка та ще шістьох керівників повстання стратили у 1597 р.

Значення козацьких повстань кінця XVI ст.

- Козацтво проявило себе суспільною силою, готовою до оборони своїх прав і привілеїв.
- Стали спробою поширити права і привілеї реєстрових козаків на все козацтво.
- Козаки набули досвіду організації повстань на великих територіях.
- Повстання були підтримані селянами та міщанами, які масово вступали до козацьких лав.

- С. Наливайко вперше запропонував ідею створення території, де проживали б тільки козаки.

Діяльність гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

П. Конашевич-Сагайдачний — гетьман українського козацького реєстрового війська, один із найталановитіших його організаторів.

Походив із дрібного шляхетського роду в Галичині (з-під Самбора), народився приблизно в 1577 р. Навчався в Острозькій академії. Перед 1600 р. подався на Запорозьку Січ. Брав участь у багатьох походах запорожців. Коли саме його обрали гетьманом, невідомо, але в 1616 р. він уже декілька років гетьманував.

Військово-політична діяльність:

- 1) перетворив козацьке військо на регулярне з відповідними дисципліною, навчанням та озброєнням (рушницями);
- 2) збільшив козацький флот до 300 кораблів;
- 3) співпрацював із нереєстровим козацтвом;
- 4) організував успішні походи козаків проти Османської імперії та Кримського ханства, що привернуло увагу Європи;
- 5) разом із військом брав участь у поході королеви Владислава на Москву в 1618 р.;
- 6) у Хотинській війні 1620–1621 рр. козацьке військо під його проводом відіграло вирішальну роль у розгромі турок;
- 7) 1620 р. надіслав у Москву прохання прийняти козаків на військову службу;
- 8) дав згоду приєднатися до антитурецького союзу європейських держав — «Ліги християнської міліції»;
- 9) стримував антипольські настрої в козацькому середовищі, віддаючи перевагу переговорам і компромісам. Завдяки цьому козакам дозволили оселятися в містах, повернули окремий козацький суд і Трахтемирів, плата реєстровцям стала постійною.

Культурно-просвітницька діяльність:

- 1) разом з Військом Запорозьким вступив у Київське братство, забезпечивши останньому підтримку;
- 2) відстоював права православної церкви: єрусалимський патріарх Феофан висвятив Київського митрополита й п'ять єпископів;
- 3) сприяв відновленню православної ієрархії в Речі Посполитій;
- 4) заповів великі кошти Львівському, Луцькому і Київському братствам.

Помер П. Конашевич-Сагайдачний унаслідок поранення під Хотиним у 1622 р. Похований на території Братського монастиря в Києві, поруч з яким за десять років відкрили Києво-Могилянську академію.

Його діяльність сприяла піднесенню культурно-релігійного життя в Україні, передусім у Києві, захисту українських земель від турецько-татарських

набігів, а козацтво виступило в ролі рятувальника всієї Європи.

Козацькі повстання першої половини XVII ст.

Причини повстань:

- захоплення польськими феодалами південно-українських земель, де феодали зіткнулися з інтересами козаків;
- ігнорування польським урядом вимог щодо збільшення реєстру;
- обмеження прав і привілеїв запорозьких козаків, перетворення їх на кріпаків;
- поширення фільваркової системи;
- поширення уніатської та переслідування православної церкви (заборона будувати православні церкви й монастирі та закриття тих, що вже існували, передання їх у власність уніатській церкві, ліквідація парафіяльних шкіл).

Характер повстань: антифеодальні, національно-визвольні.

1625 р. — повстання під проводом *Марка Жмайла*.

Учасники: козаки, селяни та міщани.

Територія: Подніпров'я.

Перебіг подій. Помірковані запорожці виступили за мирне завершення конфлікту шляхом переговорів. Результатом компромісу став *Куруківський трактат*:

- реєстр збільшено до 6 тисяч;
- збільшено плату реєстровцям;
- учасники повстання амністовані;
- нереєстрові козаки повертаються до шляхти.

1630 р. — повстання під проводом *Тараса Трясила (Федоровича)*, гетьмана нереєстрових козаків.

Учасники: козаки, селяни та міщани.

Територія: Лівобережжя, Подніпров'я, Брацлавщина, Волинь, Галичина.

Перебіг подій. На придушення повстання вирушило польське військо С. Лаща, який розправлявся з мирними жителями. У відповідь повстанці вирізали «Золоту роту» з добірних польських вояків. Ця битва дістала назву «Тарасова ніч». Але серед повстанців почалися чвари, частина козаків домоглася обрання нового гетьмана — А. Конашевича-Бута, який почав переговори з поляками.

ЦЕ ЦІКАВО!

Самійло Лащ 236 разів засуджувався польським урядом до в'язниці і 37 разів до безчестя, але завдяки магнатській підтримці вироків залишилися на папері. Лащ навіть пошив собі плащ з тих вироків і хизувався ним перед своїми покровителями.

Король Речі Посполитої пообіцяв збільшити реєстр до 8 тисяч чоловік, але уряд реєстру не затвердив. Федорович повернувся на Січ.

Щоб перешкодити подальшим повстанням, до **1635 р.** поляки побудували на дніпровських порогах

фортецю *Кодак*. Гарнізон фортеці не пускав по Дніпру човнів на Січ, кінні роз'їзди ловили втікачів і направляли їх на земляні роботи або в тюрми.

1635 р. — загін *Івана Сулими* зруйнував Кодацьку фортецю. Самого Сулиму старшина виказала польському урядові, і його стратили у Варшаві. Кодак було відбудовано.

ЦЕ ЦІКАВО!

Іван Сулима походив зі старовинного шляхетського роду, який вів початок від XIII ст. Папа Римський Павло V Боргезе нагородив Сулиму золотою медаллю за визволення невільників-християн із турецького полону.

1637 р. — повстання під проводом запорозького гетьмана *Павла Бута (Павлюка)* охопило Подніпров'я, Брацлавщину. Поляки запропонували переговори, Павла Бута та кількох ватажків схопили реєстровці й передали польському командуванню. Згодом їх стратили у Варшаві.

Наслідком поразки цього повстання стала *Ординація Війська Запорізького реєстрового 1638 р.*:

- реєстр становив 6 тисяч козаків;
- нереєстрові козаки мали стати кріпаками;
- Запорозька Січ підлягала ліквідації.

1638 р. — повстання під проводом запорозького гетьмана *Якова Острянина (Остряниці)*. Козацькі війська діяли за підтримки донських козаків; зазнали поразки й перейшли на територію Московської держави. Того ж року козаки попросили в польського уряду перемир'я. Настало десятиліття «золотого спокою» — до 1648 р.

Значення козацьких повстань першої половини XVII ст.

- Боротьба набула національно-визвольного спрямування.
- Козацькі вимоги — захист православ'я, скасування кріпацтва, звільнення від польського панування — об'єднали різні верстви українського населення (селян, міщан, православне духовенство, шляхту).
- Козаки стали лідерами національно-визвольного руху.
- Визнано, хоча й формально, існування православної церкви в Україні, православним надано право будувати церкви, відкривати братства, школи, друкарні, навіть обіймати державні посади («Статті для заспокоєння руського народу» 1633 р.).
- Сприяли поширенню ідеї національного визволення, підготували ґрунт для Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася в 1648 р.

Причини поразок селянсько-козацьких повстань:

- як правило, вони починалися стихійно, без ретельного планування;

- головна мета — помста кривдникам, а не реалізація певної програми;
- селяни-повстанці не йшли далі своєї місцевості;
- старшина та реєстровці схилилися до переговорів, а не до рішучих воєнних дій;
- козацька армія поступалася польській у стратегії, озброєнні, було краще вимуштроване.

Наслідки повстань:

- реєстрове козацтво позбавлено самоврядування: полковниками могли бути тільки поляки, очолював військо не гетьман, а спеціальний королівський комісар;
- козаки передавали полякам артилерію та військові відзнаки;
- обмежено територію розселення козаків;
- на Дніпрі відбудовано Кодацьку фортецю;
- на території України постійно перебувало польське військо;
- нереєстрові козаки перетворені на кріпаків, посилюється феодальний гніт (збільшились панщина, податки з міст);
- масові втечі населення від польської розправи на територію Росії — на Дон і Слобожанщину.

Завдання для самоконтролю

41. Річ Посполита була створена згідно з:
- А) Кревською унією;
 Б) Городельською унією;
 В) Брестською унією;
 Г) Люблінською унією.
42. Битва під П'яткою відбулася під час повстання:
- А) К. Косинського; В) Т. Трясила;
 Б) С. Наливайка; Г) І. Сулими.
43. Козацький реєстр був утворений:
- А) 1569 р.; В) 1596 р.;
 Б) 1572 р.; Г) 1594 р.
44. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- А) «Наслідком козацьких повстань другої половини XVI ст. стало збільшення козацького реєстру до 50 тисяч чоловік»;
- Б) «Створення Речі Посполитої сприяло національно-культурному розвитку українців»;
- В) «Провідною галуззю української економіки в Речі Посполитій стала торгівля»;
- Г) «Литовський статут 1588 р. закріпив селян і встановив 20-річний термін розшуку селян-утікачів».
45. Укажіть причини виникнення запорозького козацтва.
1. Бажання українців розширити свої територіальні володіння;

2. захоплення українських земель польськими і литовськими феодалами;
3. запрошення Кримського ханства до залюднення дніпровського пониззя;
4. посилення феодального гніту, оформлення кріпосної залежності;
5. гоніння на православну церкву;
6. необхідність захисту кордонів від Кримського ханства;
7. пошук українцями золота та інших корисних копалин.

46. Установіть відповідність між терміном та його визначенням:

- А) Фільварок;
 Б) сейм;
 В) клейноди;
 Г) воеводство.

1. Вищий орган державного управління в Речі Посполитій;
2. адміністративна одиниця Польщі;
3. символи гетьманської влади;
4. суспільний стан вільних від кріпосного права людей, які займалися господарською діяльністю і обороняли Україну від іноземних загарбників;
5. багатогалузеве господарство, що ґрунтувалося на панщині кріпаків і було орієнтоване на ринок.

А
Б
В
Г

47. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Повстання під проводом Я. Острянина;
 Б) «Статті для заспокоєння руського народу»;
 В) створення Хортицької Січі;
 Г) ординація Війська Запорозького.

48. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«...Селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності. Але і це чи не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям... Тому коли ці бідні селяни потрапляють у певну залежність від своїх панів, то опиняються у ще жалюгіднішому становищі, ніж каторжани на галерах» (Г. де Боплан, історик).

• Що змінилося в становищі українського селянства у складі Речі Посполитої?

49. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«Якщо хтось і виграв від унії, то лише місцеві шляхта, зрівняна рішенням Люблінського сейму у правах із шляхтою польською. Український народ зазнав тепер ще й украй тяжкого феодального й принизливого культурно-національного та релігійного гноблення. Польські пани примусово запроваджували католицизм..., закривали православні церкви й монастирі — осередки української культури та освіти, вбивали

священиків та ченців. У відповідь на створення магнатсько-шляхетської Речі Посполитої в Україні розгорнулася національно-визвольна боротьба народних мас...» (М. Котляр, С. Кульчицький, історики).

- 1) Хто і коли уклав Люблінську унію?
- 2) Схарактеризуйте зміст Люблінської унії.

3) Визначте наслідки укладення Люблінської унії для Польщі, Литви та українських земель.

4) Поміркуйте, чи були в унії позитивні наслідки і які саме.

50. Доведіть або спростуйте твердження: «Запорозька Січ — це християнська козацька республіка».

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ В УКРАЇНІ другої половини XVI — першої половини XVII ст.

Загальна характеристика становища православної церкви

- Формально церква визнавалася рівноправною, мала урядові «вольності та привілеї».
- Вищих церковних посадовців призначав король за гроші, заслуги перед державою чи борги держави перед особою. У другій половині XVI ст. жоден митрополит не був обраний церковним собором.
- Державні та світські особи постійно втручалися в церковні справи: судили священиків, не призначали настоятелів, щоб самим отримувати доходи з церковних маєтків, обкладали церкву високими податками тощо.

Реформаційний і контрреформаційний рухи в Україні в XVI — першій половині XVII ст.

СЛОВНИКИ

Реформація — антикатолицький рух за переоблаштування церкви.

У XVI ст. країни Європи були охоплені *Реформацією*. Її учасники виступали:

- проти надмірного втручання церкви в усі сфери життя;
- за зменшення впливу церкви і духовенства;
- за здешевлення церкви і спрощення церковних служб.

Унаслідок Реформації виник *протестантизм* — третій напрямок у християнській релігії (після католицизму і православ'я).

Із 30–40-х років XVI ст. реформаційні ідеї проникають в Україну. Вони поширюються передусім серед шляхти й міщан Волині, Поділля, Галичини, а згодом і в Києві.

В Україні найбільше поширюються такі протестантські напрямки:

- *кальвінізм*, що його засновником був *Жан Кальвін*, не набув прихильників у народі, проте було створено близько 100 протестантських общин. До них входили передусім представники шляхти, в тому числі таких родин, як Потоцькі, Радзивілли, Вишневецькі.

— *соціанство*, теоретиком якого був *Фавст Соціан*. Він сповідував ідеї про свободу й духовну чистоту людини, людську природу Ісуса Христа, неприйняття ікон у богослужінні, необхідність ліквідувати смертну кару. Соціани відкривали школи, друкарні, поширювали літературу; їхніми покровителями виступали князі, посадовці.

Реформація знайшла відгук у діяльності *братств*, що були засновані у Львові (1586 р.), Рогатині, Галичі, Вінниці, Лубнах, Києві (1615 р.), Луцьку та в інших містах.

СЛОВНИКИ

Братства — громадські релігійні об'єднання православних українців (міщан, духовенства, козаків, шляхти).

Мета діяльності братств: захист національно-релігійних прав українців, протистояння покатоличенню та колонізації українського народу.

Заходи братств:

- виступали за право міських общин брати участь в управлінні церковними справами, контролювати діяльність вищого духовенства;
- захищали інтереси православних ремісників при вступі до цеху;
- займалися просвітницькою діяльністю: створенням шкіл і друкарень.

Кожне братство мало свій статут, який виводив організацію з-під влади єпископів.

Засади Реформації вплинули на опір наступу католицизму та розвиток власне Української православної церкви. Ідея перекладу Біблії народною мовою реалізована в україномовному *Пересопницькому Євангелії* (1556–1561 рр.), створеному на Волині: як відомо, однією з ідей Реформації є переклад Святого Письма рідною мовою.

Але вже наприкінці XVI ст. у Польщі починається наступ католицької церкви на своїх противників — *Контрреформація*.

Напрямки контрреформаційної діяльності

- У 1569 р. на українських і білоруських землях починає діяти Єзуїтський орден, представники якого схиляють на свій бік різні верстви населення, навіть тих, які вже стали протестантами.

- Із 70-х років XVI ст. починає формуватися мережа єзуїтських колегій — навчальних закладів на основі католицького врівнення. Вони давали високий рівень освіти й успішно конкурували з протестантськими школами.
- Поширюються ідеї об'єднання (унії) православної й католицької церков, які підтримують як представники католицького, так і православного духовенства.

Берестейський собор 1596 р.

Ініціаторами укладення унії з української сторони стали православні єпископи *Гедеон Балабан* та *Іпатій Потій*, а також впливові українські магнати.

У жовтні 1596 р. в Бересті було проведено церковний собор для обговорення питання унії, й на цьому соборі відбувся розкол православної церкви. Г. Балабан відмовився від ідеї унії й підтримав князя К. Острозького в його виступах проти створення об'єднаної церкви. Проте перешкодити оформленню унії вони не змогли.

Причини укладення унії:

- прагнення католицької церкви розширити свій вплив і підпорядкувати православних Папі Римському;
- Річ Посполита вважала єдину віру чинником, що зміцнює державу, і розцінювала унію як перехідний етап до чистого католицизму;
- православні духовенство і знать намагалися позбавитися нерівноправності з католиками, посилити свої позиції, досягти зближення із західноєвропейською культурою.

Зміст Берестейської унії (1596 р.):

- 1) православна і католицька церкви об'єдналися в *греко-католицьку (уніатську)*;
- 2) уніатська церква зберігала православні обряди, церковнослов'янську мову, право на митрополічу та єпископські кафедри, право на одруження нижчого духовенства;
- 3) уніатська церква визнавала зверхність Папи Римського, учення католицької церкви;
- 4) уніатське духовенство зрівнювалося в правах із католицьким, звільнювалося від сплати податків;
- 5) шляхта та міщани, які прийняли унію, також зрівнялися в правах із католиками, набули права обіймати посади в державних і міських урядах.

Унію прийняли шість із восьми єпархій Київської митрополії, а дві — Перемишльська та Львівська — за сто років по тому. Першим греко-католицьким митрополитом став Михайло Рогоза, а по його смерті — Іпатій Потій.

Наслідки укладення Берестейської унії:

- утворилася Українська греко-католицька церква, яка обстоювала національну ідентичність українців і чинила опір покатоличенню;
- почалася боротьба православних із греко-католиками, в українському суспільстві загострилися релігійні суперечності;

- не відбулося обіцяне зрівняння в правах уніатів із католиками.

Православна церква в першій половині XVII ст.

Із підписанням Берестейської унії в 1596 р. становище Української православної церкви (далі УПЦ) погіршилося.

- 1) Відбувся розкол церкви на уніатську, визнану польським урядом, і напівлегальну православну.
- 2) Відповідно до універсалу короля Сигізмунда III, православне духовенство, яке не приєдналося до унії, було фактично поставлене поза законом.
- 3) Частина православних церков та монастирів перейшла до новоствореної греко-католицької церкви.
- 4) Зачинялися парафіяльні школи.
- 5) Православна шляхта обмежувалася в правах, православні міщани не допускалися до роботи магістратів.

За таких умов у Львові сформувалася група священиків, очолювана *Іовом Борецьким*, яка обстоювала право законного існування УПЦ. Їх підтримували Запорозька Січ із гетьманом *П. Сагайдачним* і князь *К. Острозький*.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Костянтин-Василь Острозький був другим сином Костянтина Острозького та онуком останнього київського князя Семена Олельковича. Після смерті старшого брата взяв родові ім'я Костянтин і став іменуватися Костянтином-Василем. Був одружений з дочкою коронного гетьмана Польщі Софією Тарнавською.

У 1559 р. став київським воєводою — оборонцем українських земель від татарських нападів, як і його батько. Завдяки чималим земельним володінням (а Костянтин-Василь був заможнішим навіть за польського короля) його називали «некоронованим королем Русі». Сума готівки, описана в 1602 р., становила два бюджети Речі Посполитої у мирний час.

Він був великим шанувальником і покровителем освіти, науки й мистецтва в Україні. Своім коштом він відкрив близько 30 шкіл, заснував Острозьку академію (1578 р.) — прототип вищої школи в Україні. При академії була влаштована друкарня, в якій Іван Федоров випустив Буквар (1578 р.) та Острозьку Біблію (1581 р.), а також значну кількість антиуніатської літератури. Саме Острозька академія стала підґрунтям широкого оновлення національної освіти в Україні кінця XVI — початку XVII ст.

Помер князь у 1608 р. і був похований у Богоявленському замковому храмі Острога.

**Костянтин-Василь
Острозький**
(роки життя невідомі)

Основні етапи боротьби за визнання православної церкви після підписання Берестейської унії

- 1) Православні братства вели судові процеси за право володіння церковним майном, опротестовували протиправну діяльність уніатів на сеймах Речі Посполитої.

- 2) За ініціативою Віленського братства православна і протестантська шляхта уклали договір про тимчасове об'єднання та спільні дії в питаннях захисту своїх прав на богослужіння, недоторканності церков та їхнього майна (1599 р.).
- 3) Переїзд І. Борецького до Києва сприяв утворенню Київського братства, до якого вступили запорозькі козаки на чолі з П. Сагайдачним. Таким чином козацтво продемонструвало свою позицію захисників православ'я в Україні.
- 4) Спільна з протестантами боротьба на засіданнях сеймів призвела до формального визнання православної церкви та православного духовенства у Речі Посполитій, свободи сповідання православ'я, повернення братствам прав і привілеїв.
- 5) У 1620 р. під час перебування в Києві ерусалимського патріарха Феофана I. Борецький був висвячений на Київського митрополита. Новий митрополит відновив діяльність православних єпископств. Хоча польський уряд оцінив цей крок як протизаконний, в умовах загострення польсько-турецьких відносин не став розправлятися з новоявленою православною верхівкою.
- 6) Велася боротьба козацтва за легалізацію православної ієрархії. Польський уряд був змушений погодитися на ці вимоги (1622–1632 рр.).
- 7) У 1633 р. польський уряд видав «Статті для заспокоєння руського народу», які офіційно визнавали існування УПЦ і надавали широкі права православним, у тому числі право обіймати державні посади в Речі Посполитій.

Петро Могила

П. Могила (1596–1647 рр.) походив з молдавського князівського роду. Освіту здобув у Львівській братській школі та в західноєвропейських університетах. Брав участь у битві під Цецорою та Хотинській війні, проте відмовився від військової кар'єри і подався у православне духовенство. Свое життя він присвятив зміцненню і захисту православної церкви.

ЦЕ ЦІКАВО!

Могили вели свій родовід від Муція Сцеволи, нащадки якого напевно перейшли з Риму до Греції, а звідти — у молдавські землі.

Основні етапи діяльності П. Могили:

1. У віці 31 року став архімандритом Києво-Печерського монастиря. Перебуваючи на цій посаді, він навів лад у володіннях, оновив церкви та печери, повелів навчати неписьменних священиків, власним коштом утримував богодільню для жебраків.
2. У 1631 р., по смерті І. Борецького, стає опікуном Київського братства і відкриває Лаврську школу за типом польських колегій. Викладання відбувалося латинською та польською мовами; всього в школі навчалось понад 100 студентів. У 1632 р. Київська братська і Лаврська школи об'єдналися в *Києво-Печерську колегію* під патронатом П. Могили. З ча-

сом колегія дістане назву *Києво-Могилянської*, а згодом стане академією.

3. За сприяння П. Могили відкрито колегії у Вінниці та Кременці, а також у Молдавії.
4. Розширив діяльність друкарні Києво-Печерського монастиря, де видавалися україномовні церковні полемічні твори.
5. У 1632 р. П. Могила став Київським митрополитом. Надавав важливого значення моральним якостям духовенства, контролював дотримання церковних канонів під час богослужіння (навіть запровадив екзамен для священиків на знання їхніх обов'язків), боровся з порушеннями при призначенні на церковні посади.
6. Щорічно збирав церковні собори для вирішення нагальних церковних проблем; на собори запрошувалися і представники світських кіл.
7. Відібрав в уніатської церкви та реставрував Софійський собор, розкопав Десятинну церкву, зруйновану монголо-татарами в 1240 р.
8. Під керівництвом П. Могили складено православний катехізис.

СЛОВНИК!

Катехізис — релігійна книга, що містить стислий виклад догматів християнської віри в запитаннях і відповідях.

9. За його сприяння в 1633 р. польський уряд видав «Статті для заспокоєння руського народу». Діяльність П. Могили сприяла зміцненню позицій православної церкви в суспільстві як об'єднувачого центру інтересів українців.

Греко-католицька церква в першій половині XVII ст.

Становлення уніатської церкви відбувалося за підтримки уряду Речі Посполитої та Папи Римського, а методи набуття церковного майна і поширення впливу відверто порушували права православних. Проте обіцяної рівноправності греко-католики так і не отримали, представники уніатського духовенства до Сенату не ввійшли.

Фактично греко-католицька церква в першій половині XVII ст. виявилася слабшою за православну. За висловом історика Н. Полонської-Василенко, «за нею не стояв ніхто, і польське громадянство не рахувалося з нею».

Унаслідок цього постало питання про примирення греко-католицької церкви з православною.

Реалізацією цієї мети займалися греко-католицькі митрополити *Іпатій Потій* та, після його смерті, *Йосип Рутський*.

Діяльність Іпатія Потія:

- 1) схилив на бік уніатства значну частину волинської шляхти;
- 2) заснував перші уніатські братства, школи, друкарні;

3) у своїх полемічних творах доводив переваги греко-католицької церкви в умовах наступу католицизму, оскільки вона зберігала православний обряд та захищала віруючих від свавілля польської шляхти.

Діяльність Йосипа Рутського:

- 1) прагнув об'єднати в одну церкву православних Закарпаття, Балкан і Росії;
- 2) реформував уніатське чернецтво, поєднавши традиції православних монастирів із активною діяльністю чернечих орденів католицької церкви;
- 3) розширив мережу уніатських шкіл, відкритих для учнів будь-якого віросповідання;
- 4) отримав дозвіл на навчання греко-католиків у католицьких семінаріях Західної Європи;
- 5) створив навчальні заклади для нижчого уніатського духовенства;
- 6) виступив ініціатором відновлення єдності Української церкви шляхом утворення Київського патріархату під верховенством Папи Римського. Цю ідею підтримала православна церковна верхівка в особі І. Борецького та М. Смотрицького, проте вона не була реалізована.

Здійснити церковне примирення уніатської та православної церков у першій половині XVII ст. не вдалося з низки причин:

- обидві сторони неохоче йшли на компроміси;
- опір православного духовенства та козацтва, які побоювалися покатоличення;
- відсутність послідовної урядової позиції Речі Посполитої;
- тривала нерівноправність православних і католиків, православних та уніатів, уніатів і католиків ставила під сумнів виконання обіцянок із боку уряду.

Культура України в XVI — першій половині XVII ст.

Загальна характеристика

- Розвивалася в умовах постійного національного та релігійного утиску з боку речі Посполитої, Угорщини, Туреччини.
- Відсутність єдиного політичного і духовного центру гальмувала культурний розвиток українських земель.
- Значний вплив героїчних козацьких походів.
- Взаємодія із західноєвропейською культурою, вплив ідей Відродження, Реформації та гуманізму.
- Можливість одержання вищої освіти в європейських університетах.

СЛОВНИКІ

Відродження — мистецтво, засноване на гуманізмі, поверненні до ідеалів античності.

Гуманізм — напрямок суспільної думки, який спрямовано на захист гідності і свободи людини.

Основні здобутки

1. Поширення книгодрукування. Першими друкарями в Україні стали Швайпольт Фіоль (Октоїх і Часослов, 1491 р.), білорус Франциск Скорина (Псалтир і Біблія руська, 1517 р.), Іван Федоров (Євангеліє, 1569 р.). До середини XVII ст. в Україні діяло 25 друкарень.

ЦЕ ЦІКАВО!

Чимало дослідників вважають, що у Львові друкарня існувала з 1460 р., а її засновником був Степан Дропан. Щоправда, його книжки не збереглися.

2. Наприкінці XVI ст. в містах України виникають братства — національно-релігійні об'єднання міщан.
3. Розвиток освіти.

- Початкові школи при церквах і монастирях.
- Слов'яно-греко-латинські школи, де викладалися грецька, церковнослов'янська, латинська мови, а також «сім вільних мистецтв»: граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика.
- У містах відкривалися братські школи; найкращими вважалися Львівська, Київська і Луцька братські школи. Їхня програма була близька до слов'яно-греко-латинських шкіл. Незаможні діти й сироти навчалися безкоштовно.

ЦЕ ЦІКАВО!

Київська братська школа була відкрита в маєтку, подарованому братству Гальшкою Гулевичівною.

- Діяли протестантські, греко-католицькі, єзуїтські школи.
- Відкрито перші вищі навчальні заклади: у 1576–1580 рр. в Острозі заснована Острозька колегія (згодом академія) — перший вищий навчальний заклад України; її першим ректором був Герасим Смотрицький. При Острозькій колегії створено видавничий гурток, на базі якого першодрукар Іван Федоров здійснив видавництво Букваря та Острозької Біблії.
- У 1632 р. внаслідок злиття Київської братської та Лаврської шкіл почала працювати Києво-Могилянська колегія (за іменем першого ректора — Петра Могили). У вищій школі до «семи вільних мистецтв» додавалися філософія та богослов'я, тобто програма була близькою до західноєвропейських університетів. У 1658 р. колегіум набув статусу академії.
- Розвиток книгодрукування сприяв поширенню шкільних підручників. У 1574 р. видано Буквар Івана Федорова, у 1596 р. — у друкарні Віленського братства вийшли «Граматики словенська», «Буквар» і «Лексис» Лаврентія Зизанія; у 1619 р. була «ГраMATика словенська» Мелетія Смотрицького.

4. Офіційна руська мова вбирає українські народні розмовні елементи, з'являються твори, написані українською книжною мовою. Пам'яткою того часу є *Пересопницьке Євангеліє* — рукописний переклад Євангелія з церковнослов'янської на українську мову (1556–1561 рр.), на якому в наш час українські президенти складають присягу.

5. *Усна народна творчість* у значній своїй частині була присвячена козацьким походам, національно-визвольній боротьбі: пісні й думи — «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка», «Пісня про Байду» тощо. Як правило, пісні супроводжувалися грою на бандурі, кобзі, лірі та інших музичних інструментах.

6. *Література* мала різноманітні жанри:

- полемічна література, що відображала полеміку між католиками, уніатами й православними (І. Вишенський «Послання до єпископів»; М. Смотрицький, «Тренос» («Плач»); І. Борецький «Протестація»); була спрямована проти колонізації та покатоличення українського народу;

- історичні мемуари (Б. Баліка «Про Москву і про Дніпро, царька московського неправдивого»);

- політична публіцистика (С. Оріховський-Роксолан, якого називали «українським Демосфеном»);

- латиномовна поезія;

- перекладна література: лицарські романи, перекази, драматичні твори.

7. Продовжується *літописання*: Густинський літопис (до 1597 р., автор невідомий), Львівський літопис (1498–1649 рр.), Острозький літопис (1500–1636 рр.).

8. *Театр і драматургія*:

- зі *шкільним театром* були пов'язані драматичні твори — як релігійного, так і побутово-комедійного змісту;

- у першій половині XVII ст. з'являється *вертел* — мандрівний ляльковий театр.

ЦЕ ЦІКАВО!

Вертелні вистави відбувалися в двоярусній дерев'яній скриньці, що мала вигляд двоповерхового будиночка або церкви. У верхньому ярусі відбувалися «небесні» події, в нижньому — «земні». Починалася вистава релігійною частиною (народження Христа, вбивання немовлят Іродом, Іродова смерть), а закінчувалась на нижньому ярусі, де розігрувалися сцени з народного життя.

9. *Музичні напрямки*:

- церковна музика: поява багатоголосних (*партесних*) співів (замість восьмиголосних), нотного письма; музиці навчали в Київському колегіумі;

- світська музика: з'явилися пісні для хору або триголосного ансамблю — канти — жартівливої, повчальної, величальної та іншої тематики;

- інструментальна музика поширена у козаків, у містах існують музичні цехи. Поширені такі інструменти, як цимбали, кобзи, ліри, сопілки.

10. *Архітектура*:

- будівництво оборонних споруд, міст-фортець (Станіслав, Тернопіль, Броди), культових споруд, міського житла;

- архітектурні стилі: *готичний та ренесанс* — переважно в Північно-Західній Україні, *бароко* — по всій Україні. Найвидатніші пам'ятки — ансамблі Печерської лаври, Кирилівського монастиря, Софійського собору в Києві, церкви Чернігова та Переяслава.

СЛОВНИКИ

Бароко — стиль мистецтва кінця XVI — середини XVIII ст. Барокова культура заснована на відчутті трагічної суперечності людини і світу, в якому людина розчинена й підпорядкована середовищу, суспільству, державі. В українському бароковому мистецтві співіснують прагнення неможливого і песимізм, пафос боротьби й перемоги та примирення з думкою, що зло сильніше за добро, а смерть сильніша від життя; звеличування слави і сум, образа на людей, охоплених марнославством.

Готика — архітектурний стиль XII–XVI ст., для якого характерні легкість, використання арок, галерей, численних вікон з вітражами.

11. *Образотворче мистецтво*:

- художники об'єднуються в цехи; видатні представники тогочасного живопису — Ф. Сенькович, М. Муха, А. Попович;

- розвивається скульптура: надгробні пам'ятники (пам'ятник К. Острозькому в Києво-Печерській лаврі), прикраси для архітектурних споруд;

- церковний живопис традиційно представлений фресками та іконописом, що зазнали впливу ідей Відродження і гуманізму;

- поширюється світський живопис: портрети Р. Сангушка, К. Острозького, Р. Вишневецької; батальні та історичні картини;

- книгодрукування сприяє розвитку *гравюри*, книжкової *мініатюри*.

СЛОВНИКИ

Гравюра — вид графіки, у якому зображення є друкованим відтиском з малюнка, вирізбленого на дошці з дерева, каменю, металу.

Отже, не зважаючи на тяжкі умови життя і феодалний гніт, український народ продовжував збагачувати свою культуру.

Завдання для самоконтролю

51. Греко-католицька (уніатська) церква була створена за унією:

- А) Люблінською; В) Кревською;
- Б) Городельською; Г) Берестейською

52. Києво-Могилянська колегія була відкрита:
 А) 1460 р.; В) 1632 р.;
 Б) 1596 р.; Г) 1633 р.
53. Ініціатором об'єднання католицької і православної церков був:
 А) І. Потій; В) Ф. Скорина;
 Б) П. Могила; Г) К. Острозький.
54. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
 А) «Й. Рутський був ініціатором відновлення єдності Української церкви шляхом утворення Київського патріархату під верховенством Папи Римського»;
 Б) «Першим ректором Острозької колегії був І. Борецький»;
 В) «У XVI ст. в архітектурі поширюється романський стиль»;
 Г) «Боротьба українців проти унії отримала назву "Контрреформація"».
55. Укажіть основні етапи боротьби за визнання православної церкви після підписання Берестейської унії.
 1. Судові процеси братств проти уніатської церкви за право володіння церковним майном;
 2. внаслідок опротестування Берестейської унії в сеймі українці домоглися її скасування;
 3. висвячення І. Борецького на Київського митрополита.
 4. греко-католицька церква відмовилася від свого майна на користь православної;
 5. переконання українцями польської шляхти переходити в православну віру;
 6. вступ козаків Запорозької Січі до Київського братства;
 7. «Статті для заспокоєння руського народу» визнавали існування православної церкви й надали широкі права православним.
56. Установіть відповідність між терміном та його визначенням:
 А) Вертеп;
 Б) соціанство;
 В) братства;
 Г) Реформація.
1. Мандрівний ляльковий театр;
 2. вищий навчальний заклад;
 3. напрямок протестантизму, поширений в Україні;
 4. антикатолицький рух за переоблаштування церкви;
 5. громадські релігійні об'єднання православних українців.

А
Б
В
Г
57. Розташуйте події в хронологічній послідовності.
 А) «Статті для заспокоєння руського народу»;
 Б) Берестейська унія;
 В) вихід друкованого Часослова Ш. Фіоля;
 Г) заснування Київського братства.

58. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.
 «Вихованці Острозької академії ставали вчителями, літераторами, друкарями, секретарями в державних та приватних установах. Деякі з них були впливовими релігійними діячами. Вперше учительський стан поповнився не учнями дашевських шкілок, а професійними викладачами з новим світоглядом, значно ширшими знаннями. А це мало наслідком відчутне підвищення рівня освіти всього суспільства, її демократизації».
 З «Хрестоматії з історії України»
 (С. В. Кульчицький, О. І. Гомон)
- Визначте значення діяльності Острозької академії. Дайте їй власну оцінку.
59. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.
 «Цілі віки існували братства і своєю діяльністю вписали цілі славні розділи до нашої історії. Як високоморальний братський союз вони безпосередньо впливали на благочестяву свідомість, а своєю культурно-освітньою діяльністю підносили освіту цієї людності» (І. Огієнко, історик).
- Що таке православні братства?
 - Назвіть причини їх виникнення.
 - У яких містах діяли братства?
 - Схарактеризуйте діяльність братств.
 - Чи можна твердити, що братства були провідною Реформації в Україні?
60. Доведіть або спростуйте твердження:
 «Велике значення для розвитку української культури в другій половині XVI — першій половині XVII ст. мав розвиток друкарської справи».

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ в середині XVII ст. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Навесні 1648 р. в Україні почалося козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького, що переросло у *Національно-визвольну війну*. Історична література для характеристики названої події вживає терміни *повстання* (козацьке,

народне, селянське, українське), *війна* (козацька, селянська, громадянська, польсько-українська, визвольна, національно-визвольна), *революція* (національна, національно-визвольна, українська).

Мета війни: звільнити Україну з-під влади Речі Посполитої, сформувати власну Українську державу.

Причини війни склалися у 30–40-х роках XVII ст.

Соціально-економічні причини:

- 1) посилення кріпосного гніту: 5–6 днів панщини на тиждень, зростання податків через товарне виробництво хліба у Польщі;
- 2) погіршення становища міщан через свавілля польської адміністрації; самі поляки визнавали: «В Україні править беззаконня»;
- 3) скорочення реєстрового козацтва до 6 тис. чоловік відповідно до «Ординації війська Запорозького» (1638 р.); нереєстрові козаки перетворювалися на кріпаків, скасовано козацький суд, козакам заборонено обирати гетьмана, а територія їхнього проживання обмежена.

Політичні причини:

- 1) відсутність власної державності;
- 2) нерівність у правовому й політичному становищі української православної шляхти;
- 3) прагнення козацької верхівки здобути владу.

Національно-релігійні причини:

- 1) утиски православ'я, братств та братських шкіл, заборона православним обіймати адміністративні посади навіть у місцевих владних органах;
- 2) поширення унії;
- 3) політика колонізації населення.

Зовнішньополітичні причини:

- 1) сусіди Польщі — Московська держава, Швеція та Туреччина — були зацікавлені в послабленні Речі Посполитої. Так, Москва підтримувала всі антипольські козацькі повстання кінця XVI — початку XVII ст.;
- 2) сваволя шляхти підірвала міцність держави, влада короля була послаблена;
- 3) європейські країни, послаблені Тридцятирічною війною (1618–1648 рр.), були зайняті своїми проблемами і не втручалися в східноєвропейські процеси.

Характер війни: антифеодальний, національно-визвольний під релігійними гаслами.

Русійні сили: козацтво, селянство, міщани, дрібна шляхта та православне духовенство. Керівна роль належала українській козацькій старшині.

Початок воєнних дій

У січні 1648 р. гетьманом Запорозького війська було обрано Б. Хмельницького. Він ужив таких заходів для підготовки повстання:

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Богдан-Зіновій Хмельницький походив з українського шляхетського роду. Він народився близько 1595 р., здобув освіту в єзуїтській школі, а згодом разом із батьком служив у козацькому війську. У битві під Цецорою 1620 р., коли турки завдали полякам страшної поразки, батько Хмельницького загинув, а сам Богдан потрапив у

полон, звідки його викупили за два роки. Повернувшись додому, він перебуває на службі у польського короля і веде господарство на хуторі Суботів. Хмельницький не брав участі в козацьких повстаннях, і, користуючись доброю репутацією у королівській адміністрації, став писарем Запорозького війська. Але в 1646 р. сталася трагедія: за відсутності Хмельницького на хутір напав польський шляхтич Д. Чаплинський, розграбував маєток, забив до смерті десятирічного сина й забрав наречену Хмельницького. Домогтися правосуддя Хмельницькому не вдалося навіть у короля, тому він вирушає на Запоріжжя, де закликає козаків до помсти. Помер Б. Хмельницький 6 серпня 1657 р.

Богдан-Зіновій Хмельницький
(близько 1595–1657)

- розсилав універсали із закликом піднятися на боротьбу проти свавілля магнатів і шляхти, тікати на Січ;
- установив контакти з повстанськими загонами в різних частинах України;
- агітував міське населення відчиняти міста перед козацькою армією;
- встановив дипломатичні відносини з Кримським ханством: в обмін на військову здобич та заручників татарська кіннота виступила на боці запорожців, припинялися татарські набіги на південь України.

ЦЕ ЦІКАВО!

Заручниками кримського хана Іслам-Гірея стали представники знатних козацьких родів, у тому числі й син Богдана Хмельницького Тиміш.

Момент для початку війни було вибрано дуже вдало: протягом першої половини XVII ст. Річ Посполита була виснажена війнами з Московією, Швецією, а також Тридцятирічною війною. Вже наприкінці січня 1648 р. в Україні починається *антипольське повстання*.

Поляки недооцінили небезпеку повстання. Вони не тільки відправили на його придушення лише 4-тисячний загін, а й включили до загону реєстрових козаків. Реєстровці незабаром обрали гетьманом *Ф. Джалалія* та перейшли на бік повстанців.

Перші перемоги повстанців (1648 р.):

19 квітня — 6 травня 1648 р. — битва в урочищі біля річки *Жовті Води*, в якій загинув командувач польським загonom Стефан Потоцький.

15–16 травня 1648 р. — битва під *Корсунем*; у полон потрапили польські командувачі М. Потоцький і М. Калиновський.

11–13 вересня 1648 р. — битва під *Пилявцями*; польські війська тікали разом із командувачами. Козакам дісталися 90 гармат, запаси пороху та зброї, коні та інше майно на суму близько 10 млн злотих. Після пилявецької втечі поляків іронічно називали «пилявчиками».

27 вересня — 16 жовтня 1648 р. — облога Львова, яка була знята тільки після сплати львів'янами викупу — понад 1 млн злотих.

28 жовтня — 14 листопада 1648 р. — облога Замокостя, що закінчилася перемир'ям із Польщею.

Умови перемир'я 1648 р.:

- припинення воєнних дій;
 - повернення козакам їхніх вольностей;
 - учасники повстання амністовані.
- 23 грудня 1648 р. Хмельницький з тріумфом повернувся до Києва.

Напрямок діяльності Б. Хмельницького взимку 1648–1649 рр.:

- формує київський полк;
- установлює дипломатичні відносини з Туреччиною, Угорщиною, Молдовою, Московським царством;
- веде переговори з польським урядом, вимагаючи ліквідувати в Україні уніатську церкву, повернути запорозькому війську всі привілеї та вольності, визнати гетьмана васалом польського короля;
- заявляє про намір «відірвати від ляхів усю Русь і Україну»;
- проводить мобілізацію до війська.

Формування Української козацької держави

ЦЕ ЦІКАВО!

Керівник англійської революції Олівер Кромвель називав Хмельницького «імператором запорозьких козаків».

Гетьманщина мала всі ознаки державності.

1. **Політична влада** (військова, політична, адміністративна) належала гетьману та козацькій старшині. Козацькі ради розв'язували найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, але їхнє значення неухильно знижувалося.
2. **Територією** Гетьманщини були завойовані українськими військами землі. Її кордони змінювали україно-польські договори, проте Київщина залишалася козацькою.
3. **Політико-адміністративний устрій** складався з полків, що ділилися на сотні. Кількість полків змінювалася; за Зборівським договором, їх було 16. Полк міг охоплювати від 11 до 22 сотень. Великі міста зберігали магдебурзьке право, і влада в них належала магистратам. Рештою міст керували городові отамани, а селами — сільські отамани; посада отамана була виборною. Запорозька Січ була автономною й не входила до жодного полку. Всі органи влади підпорядковувалися гетьманському урядові. Найвищим органом влади була військова рада.
4. **Право та судочинство** ґрунтувалися на нормах звичаєвого, козацького, магдебурзького права, Литовських статутах. Польське законодавство в Гетьманщині не діяло. Були встановлені пока-

рання за зраду українському народові, відмову надати допомогу в битві.

5. **Фінансова система та податки:** введено посаду генерального підскарб'я (1654 р.), який опікувався бюджетною сферою, податкову й митну системи; є згадки про карбування власної монети (втім, жодна монета не збереглася).
6. **Соціальна структура населення** включала п'ять станів: козацтво, шляхетство, духовенство, міщанство, селянство. До привілейованих верств населення належали українська шляхта, козацька старшина, вище православне духовенство та міська знать.
7. **Наявність армії** була доведена самою війною, коли українське військо налічувало до 300 тисяч чоловік. За військовою організацією й тактикою українська армія була однією з найкращих у Європі XVII ст.
8. **Зовнішня політика** була складовою частиною діяльності гетьманського уряду. Україна підтримувала дипломатичні контакти з Росією, Кримським ханством, Туреччиною, Річчю Посполитою, Молдовським князівством, Трансильванією; Гетьманщину визнали Венеція, Волощина, Швеція тощо.

Історик *Н. Яковенко* порівнює принципи внутрішньої організації козацької держави з військовою диктатурою, «де гетьман здійснював владу від імені війська, ба навіть сама назва держави — Військо Запорозьке — з ним ототожнювалася».

Продовження воєнної кампанії

Воєнні дії 1649 р.

Улітку 1649 р. Б. Хмельницький атакує Галичину і починає облогу **Збаража**, куди відступила польська армія. На допомогу оточеним просувалася 30-тисячне польське військо. Козацька армія вийшла назустріч польському підкріпленню. У серпні 1649 р. під **Зборовом** поляки опинилися в оточенні, а сам король ледь не потрапив у полон. Проте кримський хан змусив Хмельницького піти на поступки полякам і укласти мир.

ЦЕ ЦІКАВО!

Героєм облоги Збаража став український полковник Станіслав Мрозовицький, що загинув в одному з боїв під час облоги і був оспіваний у козацькій думі «Ой Морозе-Морозенку...»

Зборівський договір (1649 р.)

- 1) Влада гетьмана поширювалася на Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства;
- 2) реєстр становив 40 тис. козаків;
- 3) державні посади в Гетьманщині мали обіймати тільки українці;
- 4) повстанцям було гарантовано повну амністію;
- 5) питання про долю унії та церковне майно мало бути винесене на найближчий сейм;

6) євреї та єзуїти повинні були залишити Україну.

Наслідки договору:

- ані Україна, ані Річ Посполита не були задоволені договором: почалися антигетьманські виступи селян і міщан, що не потрапили до реєстру; польський сейм схилявся до силового розв'язання козацького питання і протягом 1650 р. готувався до війни з Гетьманщиною;
- договір створив умови для формування української державності.

Воєнні дії 1651 р.

Узимку 1651 р. поляки відновлюють воєнні дії та захоплюють прикордонні козацькі міста Чернівці, Шаргород, Ямпіль, оточують Вінницю.

У червні–липні 1651 р. під **Берестечком**, на кордоні Галичини та Волині, відбулася одна з наймасштабніших битв Європи XVII ст. Хмельницький зазнав у ній поразки — знову через зраду кримського хана. Козацькі війська опинилися в оточенні, тільки завдяки рішучості наказного гетьмана *І. Богун* частина війська змогла прорватися через болота і річку. 300 козаків прикривали відхід армії. На пропозицію дарувати їм життя, якщо складуть зброю, вони демонстративно повітрушували гроші з гаманців і продовжували оборону. Козаки втратили понад 30 тисяч воїнів.

ЦЕ ЦІКАВО!

Татари несподівано для всіх утекли з поля бою, переслідувані польською кіннотою. Вони навіть не забрали тіла загиблих співвітчизників, чого раніше ніколи не бувало.

Пізніше татари пояснювали свою втечу тим, що начебто отримали напередодні листи, в яких повідомлялося, що у вирішальний момент битви козаки об'єднаються з польським військом і знищать татар. Наслідки для української армії були жахливими: татари лишили без захисту лівий фланг. Сам Хмельницький кинувся повернути татар, татари полонили його, і військо залишилося фактично без керівництва. Польки захопили багаті трофеї: печатку Війська Запорозького, знамена, меч, подарований гетьману Константинопольським патріархом, скарбницю.

Н. Яковенко вважає, що до Берестецької битви повстання ще було громадянською війною всередині Речі Посполитої; після неї воно «остаточно переросло на українсько-польську війну».

Становище України було важким, але й польська армія потерпала від голоду, епідемій та партизанської війни, розгорнутої місцевим населенням. У таких умовах був підписаний тяжкий для України Вілохорватський договір.

Білоцерківський договір (1651 р.)

- 1) Влада гетьмана поширюється тільки на Київщину;
- 2) козацький реєстр скорочується до 20 тис. чоловік;
- 3) польська шляхта повертається до своїх маєтків, а селяни — до шляхти;

- 4) Б. Хмельницький розриває союз із Кримським ханством, позбавляється права дипломатичних відносин;
- 5) старшину і полковників затверджує король;
- 6) учасники повстання амністовані.

Наслідком цього договору була масова втеча селян із Правобережжя на землі Московської держави — Слобідську Україну.

Проте польський сейм договір не затвердив, і це розв'язало руки Б. Хмельницькому.

Воєнні дії 1652–1653 рр.

22–23 травня 1652 р. — битва під **Батогом** (Вінниччина): козаки розгромили польську армію;

11 жовтня — 5 грудня 1653 р. — облога **Жванця** (Поділля). Татари вимагають припинення війни і виконання Зборівського договору (за це вони отримали від поляків данину і право на ясир).

Молдавські походи — воєнні дії козацького війська проти Молдови, союзниці Речі Посполитої, з метою розірвати її зв'язки з Польщею.

I похід (серпень–вересень 1650 р.). Українська армія під командуванням Б. Хмельницького й загони кримських татар захопили столицю Молдови Ясси. Князь В. Лупул відмовився від союзу з Польщею, уклав союз із Б. Хмельницьким і зобов'язався видати свою дочку Розанду за Тимоша Хмельницького. Після битви під Берестечком (1651 р.) Лупул відмовився від своїх зобов'язань. Проте перемога під Батогом змінила відносини між державами.

II похід (липень–серпень 1652 р.). Українсько-молдовський союз поновлено, відбулося весілля Розанди і Тимоша.

ЦЕ ЦІКАВО!

«Донна Розанда» народила двох дітей-близнят, чия доля невідома. Після загибелі Тимоша вона вийшла заміж за француза Андре де Бюї, який приєднався до козаків під прізвиськом Антоновського.

Проте у квітні 1653 р. Валахія і Трансільванія за підтримки Польщі здійснили в Молдові державний переворот і позбавили В. Лупула влади. Останній звернувся по допомогу до Б. Хмельницького.

III похід (квітень–травень 1653 р.). Козацьке військо під командуванням Т. Хмельницького повернуло владу В. Лупулові. Але козаки, бажаючи закріпити успіх, розгорнули наступ на Валахію, який завершився поразкою.

Валаський похід українського війська спричинив формування антиукраїнського союзу в складі Валахії, Трансільванії та Речі Посполитої. У липні 1653 р. В. Лупула знову позбавили влади.

IV похід (серпень–вересень 1653 р.). Останній похід Т. Хмельницького на Молдову. Під Сучавою козаки потрапили в оточення, Тиміш Хмельницький був смертельно поранений і помер за декілька днів. Козаки здалися на почесних умовах: вони залишали Сучаву та вивозили тіло Т. Хмельницького.

Таким чином, молдовський напрямок політики Б. Хмельницького не дав бажаних результатів.

Становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

- Спустошено Правобережжя, де проходили воєнні дії.
- У 1650–1653 рр. по Україні прокотилися голод, епідемії холери і чуми.
- Масове переселення, особливо на Лівобережжя, Слобожанщину.
- Зменшення населення не менш як на 30%, що мало наслідком скорочення чисельності української армії.
- Війна спричинила занепад господарського життя: сільського господарства, ремесел, торгівлі.
- Втома від війни, розчарування в гетьманському правлінні, небажання воювати.
- Формування антиукраїнської коаліції в складі Речі Посполитої, Валахії, Трансільванії, Молдови внаслідок стратегічних прорахунків Б. Хмельницького.
- Б. Хмельницький розумів неможливість перемогти над Польщею без сильних союзників. Гетьман веде переговори з Туреччиною, Москвою, Волощиною, Семиградям, Швецією. Особливу увагу він приділяє Москві як православній державі.

Українсько-російські відносини

Від початку війни в 1648 р. гетьманський уряд вів активні переговори з Москвою про допомогу:

- Б. Хмельницькому не хотілося бачити Московію союзником Речі Посполитої;
- Московське царство неодноразово приймало на своїй території повстанські козацькі загони і навіть надавало їм допомогу;
- росіяни, як і українці, були православними.

ЦЕ ЦІКАВО!

Щоб цар Олексій Михайлович погодився прийняти Гетьманщину під свій протекторат, Б. Хмельницький пригрозив йому, що в разі негативної відповіді Україна прийме протекторат Туреччини. Це прискорило прийняття рішення московським урядом.

Москва відмовилася від походу на Україну, але військову допомогу надавати гетьману не поспішала, була пов'язана договором із Польщею. Московський уряд погодився взяти Україну «під свою руку» тільки тоді, коли вона сама звільниться від польського панування.

Лише в жовтні 1653 р. Московський Земський Собор дав згоду на укладення російсько-українського союзу і відправив в Україну посольство, очолюване боярином В. Вутурліним.

Москва погодилася на підписання договору з Хмельницьким і на війну з Польщею через бажання розширити свої території й залучити козаків до охорони держави. Зі свого боку, Хмельницький сподівався на військову підтримку Москви, щоб

утворити власну державу. Цілі сторін не збігалися в перспективі.

Переяславська рада

8 січня 1654 р. на козацькій раді в м. Переяславі розглядалося питання про прийняття Гетьманщиною московського протекторату. Рішення не було одностайним, частина козаків були противниками такого союзу і схилилася до заступництва Туреччини. Утім, Хмельницькому вдалося переконати старшину виступити на підтримку московського союзу, обіцяючи збереження їхніх прав та привілеїв.

Проте договір ледь не зірвався з іншої причини: московські послы відмовилися присягати на вірність від імені царя Олексія Михайловича, мотивуючи це тим, що цар є самодержцем і слова свого не змінює.

ЦЕ ЦІКАВО!

Під час Переяславської ради не було укладено жодного офіційного правового акта, відбулася лише одностороння присяга Гетьмана та козацької старшини.

Козацькі ради проходили й в інших містах Гетьманщини. У січні–лютому 1654 р. до присяги були приведені близько 200 міст і містечок. Але тільки в Москві був неоднозначно сприйнятий в Україні. Виявилися присягати Уманський і Брацлавський полковники І. Богун та І. Сірко, керівництво української церкви на чолі з митрополитом Сильвестром Кисілевським збройні виступи відбулися у Полтавському та Бряків'янському полках. Невідомо, чи склався протест у Запорозька Січ.

Українська сторона виробила письмовий проект договору між Гетьманщиною і Москвою під назвою *Просительні статті*. Але в процесі переговорів у березні 1654 р. в Москві документ був скорочений і змінений.

21 березня 1654 р. були затверджені *Стаття Богдана Хмельницького, або Березнеї статті*.

- 1) Визнавалося верховенство московського царя над Україною.
- 2) Козаки зберігали всі права та вольності, якими складав 60 тис. чоловік.
- 3) Генеральна і полкова старшина отримували платню.
- 4) Гетьмана мало обирати козацьке військо і ставити про це царя.
- 5) Україна мала право на зовнішні відносини, зокрема як з Польщею та Туреччиною.
- 6) Податки мали збирати українські чиновники.
- 7) У містах зберігалося самоуправління.
- 8) Підтверджувалося право Київського митрополита і всього духовенства на їхні маєтності.
- 9) У Києві та на кордонах України з Річчю Посполитою мали розташовуватись російські військові полки.
- 10) Московський уряд зобов'язується вступити у війну з Польщею навесні 1654 р.

11) У разі татарських нападів на Україну передбачалися спільні московсько-українські походи проти Кримського ханства.

«Березневі статті» змінили політичну ситуацію в Східній Європі. Україна сприймала їх як тимчасове явище, а Москва — як перший крок до цілковитого об'єднання.

Як зазначають дослідники, у правовому відношенні українсько-московський договір був не зовсім ясно сформульований, тому історики по-різному оцінюють його:

- як персональну унію, згідно з якою дві країни, маючи одного монарха, зберігають самоврядування;
- як протекторат Москви над Україною; Україна — васальна, залежна територія;
- як входження українських земель до складу Московської держави;
- як військово-політичний союз Москви та України;
- як конфедерацію Московського царства та Гетьманщини;
- як возз'єднання України з історичними землями Росії.

Значення московсько-українського договору 1654 р.

Для України	Для Росії
— дозволив Україні зберегти державність, судовий, військовий, адміністративний устрій;	— збільшилася боєздатність армії за рахунок підконтрольного козацького війська;
— забезпечив Україні союзника для протистояння Речі Посполитій та Туреччині;	— держава отримала нові родючі землі й сировинні родовища;
— звільнив від релігійних утисків православну церкву	— козацькі війська захищали Росію від турецько-татарських нападів;
	— казна поповнювалася за рахунок українських податків

Завершення війни

Польща не визнала Переяславський договір. Вона розірвала дипломатичні відносини з Москвою і розпочала з Росією війну.

Березень 1654 р. — воєнні дії на території Брацлавщини, Волині, Поділля; безуспішна облога Умані польськими військами.

Червень–вересень 1654 р. — українська армія під командуванням І. Золотаренка звільняє від польсько-литовського панування Білорусь. Водночас Кримське ханство укладає союз із Річчю Посполитою проти Московії та України.

Листопад–грудень 1654 р. — захоплення польською армією Брацлава.

Січень 1655 р. — битва під Охматовом; незважаючи на великі втрати, не надала переваги жодній стороні. Козацька традиція назвала місце битви Дрижиполем через морози.

Липень 1655 р. — початок шведської інтервенції до Польщі з метою здобуття Балтійського узбережжя.

Вересень–листопад 1655 р. — облога Львова козацькими військами; знята після сплати викупу львів'янами. Становище козацького війська ускладнилося через вторгнення татарської армії на Поділля.

Листопад 1655 р. — під Озерною українсько-російська армія завдала поразки татарам; Кримське ханство знову стало союзником Б. Хмельницького.

- У липні 1655 р. війну проти Польщі розпочала Швеція. За таких умов король Речі Посполитої запропонував мир Б. Хмельницькому, але отримав відмову. Натомість царський уряд погодився на пропозицію польських дипломатів. У вересні 1656 р. Польща і Росія, без участі української сторони, представників якої навіть не пустили на переговори, підписали *Віленське перемир'я*. Його умови були такими:
- припинялися воєнні дії між Московською державою і Річчю Посполитою;
 - Москва і Польща мали вести спільні воєнні дії проти Швеції, яка в цей час напала на Польщу;
 - московський цар Олексій Михайлович отримав можливість бути обраним польським королем після смерті Яна Казимира.

Таким чином, антипольський союз України і Москви фактично втратив силу. Б. Хмельницький починає новий тур переговорів про укладення коаліції проти Речі Посполитої, маючи намір розірвати відносини з Московською державою. Але 6 серпня 1657 р. Б. Хмельницький помер, залишивши Україну в оточенні ворогів її незалежності та без гідного наступника.

Оцінки діяльності Б. Хмельницького:

Постать Б. Хмельницького неоднозначно оцінюється істориками.

М. С. Грушевський: «В ньому занадто багато від Азії, від великих азійських завойовників-кочовиків, фундаторів держав Орд. З тою поважною відміною, що для нього матеріалом, гарматним м'ясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний народ. Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви, ціною страшних жертв мас. Він зробив пустою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії, чи своєї компанії у другій половині, але й звідти розігнав половину людей, примусив тікати за кордон України, поза межі досягнення його влади... В ньому цілком не видно елементарної державної економіки, руки «державного хазяїна Української землі», як колись говорили».

О. Оглоблін: «Найбільше місце Богдана Хмельницького в історії України — не як полководця, хоч би й великого, не як дипломата, хоч би й блискучого, а як державного діяча, фундатора й будівничого Української Козацької держави. Яку б ділянку громадсько-державного життя не взяти — Богдан Хмельницький скрізь виступає як державний діяч великого формату».

Н. Яковенко: «...хитроумний гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам

закладав основи для неї (незгоди), бо кожний з його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньо-політичних орієнтацій».

Безперечно, Хмельницький був видатним політичним діячем, який об'єднав у єдиному визвольному русі різні суспільні сили. Він ніколи не відмовлявся від своєї мети — звільнення України від іноземного гноблення. Тому головним здобутком Б. Хмельницького була Українська держава.

Завдання для самоконтролю

61. Внаслідок Національно-визвольної війни було спустошено:
- А) Лівобережну Україну;
 - Б) Правобережну Україну;
 - В) Південну Україну;
 - Г) Запорозьку Січ.
62. «Березневі статті» були укладені:
- А) 1648 р.;
 - Б) 1654 р.;
 - В) 1649 р.;
 - Г) 1657 р.
63. Молдавські походи української армії очолив:
- А) Богдан Хмельницький;
 - Б) Іван Богун;
 - В) Юрій Хмельницький;
 - Г) Тиміш Хмельницький.
64. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- А) «Польський сейм ухвалив Переяславський договір у 1654 р.»;
 - Б) «Союзником Б. Хмельницького у війні проти Польщі стало Кримське ханство»;
 - В) «У 1653 р. московський цар звернувся до Б. Хмельницького з проханням про приєднання до Москви і надання допомоги у війні з Річчю Посполитою»;
 - Г) «Близкувою військовою операцією козацької армії стало взяття Львова».
65. Укажіть умови Білоцерківського договору.
1. Влада гетьмана поширювалася тільки на Київщину;
 2. влада гетьмана поширювалася на Київщину, Чернігівщину, Брацлавщину;
 3. козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чоловік;
 4. козацький реєстр скорочувався до 40 тис. чоловік;
 5. на території Гетьманщини могли мешкати тільки українці;
 6. польська шляхта повернулася до своїх маєтків, селяни — до шляхти;
 7. Б. Хмельницький розірвав союз з Кримським ханством.

66. Установіть відповідність між битвою та роком, коли вона відбулася:

- А) Битва під Жовтими Водами;
- Б) облога Жванця;
- В) битва під Берестечком;
- Г) облога Сучави.

1. Жовтень — грудень 1653 р.;
2. червень — липень 1651 р.;
3. серпень — вересень 1653 р.;
4. 11–13 вересня 1648 р.;
5. 19 квітня — 6 травня 1648 р.

А	
Б	
В	
Г	

67. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Укладення Зборівського договору;
- Б) битва під Корсунем;
- В) битва під Пилявцями;
- Г) укладення Білоцерківського договору.

68. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«Було б дуже добре, щоб по поляках разом, спільно, не відкладаючи, одним ударом козаки і селяни вдарили. Мені здається, що чесніше, краще і надійніше буде, щоб поляки відчули залізи у власних нутроцях, коли повсякденно бачитимуть перед очима ворогів, бачитимуть, як завойовуються... міста, — отоді розлюблять вони війну, повернуть козакам волю, щоб досягти спокон. Що ж стосується мене, та не пошкодую ні一秒, ні життя, готовий до будь-яких небезпек, все віддам для загальної свободи і спокою, і душа моя не втішиться, доки не досягну цієї мети, яку я найвищим прагненням своїм поклав».

• Хто є автором цієї промови? Яку мету ставив він перед собою та українцями?

69. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«Не зважаючи на етнічну, релігійну й культурну близькість двох східнослов'янських народів, непопушності їхнього союзу або, як модно говорити сьогодні, стратегічного партнерства — можна було досягнути, тільки поважаючи інтереси одного. Понад 350 років тому Москва боювала не змогла подолати спокусу диктувати Україні свою власну волю».

- 1) Про який союз йдеться в тексті?
- 2) Коли і де він був укладений, яким документом затверджений?
- 3) Схарактеризуйте зміст цього документу.
- 4) Якими були інтереси Москви, якими — інтереси України на час підписання договору?
- 5) Дайте оцінку результатам і наслідкам договору.

70. Доведіть або спростуйте твердження:

«У середині XVII ст. на українських землях посилювався соціальний, релігійний та національний гніт».

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVII ст. РОЗДІЛ ГЕТЬМАНЩИНИ І БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Зміни в українському суспільстві внаслідок Національно-визвольної війни

- Польську шляхту як панівний клас замінило козацтво, а козаком, за традицією, міг стати кожен. Згідно з московським переписом 1654 р., близько половини дорослого чоловічого населення становили козаки. Так, межі між суспільними станами стали розмитими, а ідея суспільної рівності набула небаченого для Східної Європи розмаху.
- Значно покращилося становище селянства. Селяни відвоювали особисту свободу, право розпоряджатися власним майном, переселятися коли і куди завгодно. Проте вони мусли виконувати певні повинності на користь Війська Запорозького: забезпечувати його транспортними засобами, провізією та сплачувати податки.
- Чимало української знаті та заможних козаків обійняли високі посади і використовували їх для зміцнення свого впливу та достатку. Гетьмани тільки сприяли цьому, роздаючи землі та посади. Таким чином, старшина перетворюється на земельних магнатів. Як наслідок, у суспільстві козацької України назривала громадянська війна.
- Міста відіграли відносно незначну роль у повстанні, їхні відносини із селянами та козацтвом були обмежені. Величезна кількість містечок потрапила під владу місцевої старшини і мала сплачувати мито за торгівлю, тоді як козаки цього не робили.
- На відміну від міщан, православне духовенство підтримувало з козацькою верхівкою дружні відносини. Хмельницький та його наступники підтверджували права монастирів на землі, обов'язок селян виконувати трудові повинності на користь церкви.
- Залишилася низка складних політичних проблем, пов'язаних передусім з українсько-російським союзом. Серед козацької старшини тривали суперечки щодо можливого зовнішньополітичного партнерства: залишатися з Москвою, повертатися до Речі Посполитої чи шукати союзника серед інших держав.

Доба Руїни

Період від смерті Богдана Хмельницького до початку гетьманування Івана Мазепи історики, починаючи з М. Костомарова, називають *Руїною*. Руїна характеризувалася внутрішньою боротьбою козацької старшини за владу та іноземним вторгненням в Україну.

Існують різні підходи до географічного та хронологічного визначення Руїни.

— Основний зміст — розпад Української держави.	— Основний зміст — спустошення Правобережної України.
— Тривала з 1657 до 1687 р.	— Тривала з 1663 до 1687 р.
— Охопила і Лівобережну, і Правобережну Україну	— Охопила тільки Правобережжя України

Причини Руїни

- Відсутність загальнонаціонального лідера, який би міг продовжити справу Б. Хмельницького після його смерті.
- Розкол серед української еліти з питань внутрішньої і зовнішньої політики: частина орієнтувалася на Москву, частина — на Річ Посполиту.
- Нездатність старшини поставити державні інтереси над особистими.
- Гострі соціальні конфлікти, небажання рядового козацтва і селянства підпорядковуватися будь-якому уряду.
- Втручання у внутрішньоукраїнські справи та безпосередня агресія з боку Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства.

Гетьманування Івана Виговського (1657–1659 рр.)

Перед смертю Б. Хмельницький заповів гетьманську булаву своєму 16-річному синові Юрію: старший син Тиміш, якого Богдан Хмельницький бачив на гетьманській посаді, загинув. У вересні 1657 р. старшинська рада в *Чигирині* доручила генеральному писареві *І. Виговському* виконувати гетьманські повноваження до повноліття Юрія. За місяць на *Корсунській раді*, де були присутні рядові козаки, міщани, духівництво та послы іноземних держав, *І. Виговського* обрали повноправним гетьманом.

Політика *І. Виговського*

1. Зберігав союзницькі відносини з Московською державою.
2. Активізував зв'язки з Кримом, Швецією, домовився про перемир'я з Польщею.
3. Зміцнював становище козацької старшини і православної шляхти, роздаючи землі, що призводило до наростання соціальної напруженості та невдоволення народу.
4. Боровся з антигетьманською опозицією: здійснював економічну блокаду Запоріжжя, за допомогою татарського війська придушив повстання полтавського полковника М. Пушкаря і кошового отамана Я. Барабаша, підтримуване Москвою (1658 р.).
5. Підписав *Гадяцький договір (1658 р.)* з Річчю Посполитою.

Причини підписання: складна політична ситуація в Україні, підтримка Москвою антигеть-

манської опозиції, неприйняття методів московської політики.

Основний зміст:

- 1) Гетьманщина як Велике князівство Руське Велике Князівство входить разом із Польщею та Великим князівством Литовським до Речі Посполитої як рівноправна держава.
- 2) Король Речі Посполитої обирається на загальному сеймі.
- 3) Велике князівство Руське очолює гетьман, обраний козацтвом, шляхтою та духовенством довічно і затверджений королем. Гетьманові належить вища виконавча влада, він очолює збройні сили Великого князівства Руського.
- 4) Вища законодавча влада у Великому князівстві Руському належить обраним Національним зборам (парламенту).
- 5) Велике князівство Руське має незалежну фінансову, податкову і судову системи, власні гроші; судочинство ведеться українською мовою.
- 6) Збройні сили Великого князівства Руського складаються з 30 тисяч реєстру та 10 тисяч найманців.
- 7) Козакам гарантуються права та вольності.
- 8) Передбачено скасування унії на території Великого князівства Руського, православні зрівнюються в правах із католиками, православні митрополит і єпископи отримують місця в сенаті.
- 9) Польські феодалі повертаються в Україну, відновлюються велике землеволодіння, кріпацтво, повинності й податки, покладені на селян і міщан, що існували до 1648 р.
- 10) Гетьман втрачає право на самостійні міжнародні зв'язки.
- 11) Києво-Могилянська колегія урівнюється в правах із Краківським університетом; заплановано заснувати в Україні ще одну академію. Шкіл та друкарень слід відкрити стільки, «скільки буде потрібно».
- 12) Установлення свободи друку і слова, навіть у релігійних питаннях (заборонена тільки образа королівської гідності).
- 13) Польські та литовські війська можуть перебувати на території Великого князівства Руського тільки в разі крайньої потреби і в підпорядкуванні гетьмана.

Оцінки договору неоднозначні:

- видатна пам'ятка державної та правової думки, українська національна програма;
- став відмовою від незалежності України;
- підштовхнув Україну до соціальних конфліктів, знищивши соціально-економічні здобутки Національно-визвольної війни. Проте сейм Речі Посполитої урізав Гадяцький договір, обмеживши реєстр, право на обрання гетьмана, власну монету тощо.

6. Підписання Гадяцького договору спричинило російсько-українську війну. В її ході І. Виговський

розбив 100-тисячну московську армію під *Конотопом (1659 р.)*, але через свою непопулярність не зумів використати результати перемоги.

7. І. Виговський не зумів приборкати промосковськи налаштовану старшину, тому російська армія в 1659 р., підтримуючи заколотників, захопила лівобережжя України.

До осені 1659 р. позиції І. Виговського послабшали навіть на Правобережжі. У *жовтні 1659 р.* він зрікся гетьманської булави, передав її вже обраному новому гетьманові Ю. Хмельницькому і виїхав до Польщі. Згодом, у 1664 р., І. Виговський був розстріляний за наказом тодішнього гетьмана П. Тетері.

Гетьманування Юрія Хмельницького (1659–1663 рр.)

Юрій Хмельницький був обраний гетьманом наприкінці вересня 1659 р. Людина слабкодуха, без чітких переконань, без таланту військового й державного діяча, він став маріонеткою в руках сильніших противників.

Політика Ю. Хмельницького

1. Під тиском російських військ, що перебували на Лівобережжі, Ю. Хмельницький підписав фальсифікований варіант *Березневих статей* — так звані *Переяславські статті (1659 р.)*, що мали такий зміст:

- російські війська розташовуються в усіх великих містах (Переяслав, Ніжин, Брацлав, Умань, Чернігів);
- козакам заборонено вести війни і мати зовнішні відносини без дозволу царя;
- обрання гетьмана і старшини має відбуватися тільки з ухвали московського царя; гетьман має присягати на вірність московському цареві;
- козаки мусять брати участь у московських війнах;
- Українська церква підпорядковується Московському патріархові.

Фактично Гетьманщина перетворилася на автономію Московії, що спричинило велике незадоволення старшини, особливо на Правобережжі.

2. Під час російсько-польської війни 1660 р. московська армія, до якої змушені були приєднатися козаки, зазнала поразки. У зв'язку з цим Ю. Хмельницький спрямовує свою політику на Польщу.

У *жовтні 1660 р.* він укладає *Слободищенський трактат*:

- Україна відновлювала державний зв'язок з Річчю Посполитою на основі Гадяцького договору 1658 р.
- Велике князівство Руське не створювалося, Україна отримувала лише автономію на чолі з гетьманом.
- Українська армія зобов'язувалася взяти участь у воєнних діях проти Московської держави.

Наслідки Слободищенського трактату. Правобережна Україна повернулася до складу Речі По-

сполитої. Лівобережні полки на чолі з Я. Сомком та В. Золотаренком виступили за збереження союзу з Москвою. Походи Ю. Хмельницького на Лівобережжя закінчилися невдачею. Наказним гетьманом Лівобережної України обрали Я. Сомка. Це стало початком поділу Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну частини та війни між окремими регіонами України.

У січні 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся булави і постригся у ченці.

Гетьмани розділеної України

Правобережна Україна		Лівобережна Україна	
Павло Тетеря	1663–1665	Іван Брюховецький	1663–1668
Петро Дорошенко	1665–1677	Дем'ян Многогрішний	1669–1672
Юрій Хмельницький	1677–1681	Іван Самойлович	1672–1687

Гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.)

ЦЕ ЦІКАВО!

Павло Тетеря був хрещеником Богдана Хмельницького; пізніше він одружився з удовою Данила Виговського — дочкою Б. Хмельницького Оленою.

Павло Тетеря був гетьманом Правобережної України, обраним після зречення Ю. Хмельницького.

Політика П. Тетері

- Орієнтувався на Польщу, продовжуючи політику І. Виговського.
- Спробував об'єднати Право- та Лівобережжя за допомогою поляків і кримських татар, але невдало.
- Був змушений постійно приборкувати антигетьманські виступи полковників. Не мав широкої підтримки українського населення.
- Вимагав від Речі Посполитої:
 - забезпечити рівноправ'я православної та католицької церков;
 - підтвердити привілеї козацької старшини;
 - дозволити самостійні дипломатичні відносини з Молдовою;
 - розпочати мирні переговори з Московською державою.
- У 1665 р. призначив наказним гетьманом М. Ханенка, проте так і не зрікся гетьманства до самої смерті.

У 1666 р. виїхав до Польщі, але незабаром його було вигнано з країни, і П. Тетеря оселився в Молдові, а в 1671 р. був отруєний. За іншою версією, решту життя прожив на Волині як шляхтич-землевласник.

Гетьманування Івана Брюховецького (1663–1668 рр.)

Гетьман Лівобережної України, обраний на «Чорній раді», випередивши своїх конкурентів Я. Сомка і В. Золотаренка.

ЦЕ ЦІКАВО!

На Чорній раді Сомко і Золотаренко були заарештовані царським уповноваженим, а згодом за поданням нового гетьмана їх було страчено; ще близько 50 осіб відправлено до Сибіру.

СЛОВНИКИ

Чорна рада — козацька рада за участі незаможних козаків.

Політика І. Брюховецького

Будучи майстром впливу на натовп, за роки перебування на Запоріжжі завоював авторитет серед козацької бідноти, протиставляючи себе старшині, яку голота не любила. Саме Чорна рада остаточно розділила Українську державу «на два береги».

- Був першим українським гетьманом, що відвідав Москву і навіть одружився з московською княжною.
- Уклав із Москвою *Батурицькі статті (1663 р.)*:
 - підтверджено умови *Березневих статей (1654 р.)* і *Переяславських статей (1659 р.)*;
 - Гетьманщина забезпечує харчами московське військо в Україні;
 - Україна повертає московським поміщикам селян-утікачів;
 - українським купцям заборонено ввозити і продавати тютюн і горілку в Московській державі, а хліб — на Правобережжі й у Кримському ханстві.
- Протягом 1664–1665 рр. намагався встановити контроль над Правобережжям.
- У 1665 р. підписав *Московські статті*, які суттєво обмежували політичні права України.

Причини укладення: невпевненість І. Брюховецького у своєму становищі, пошук підтримки.

Основний зміст

- Українські землі переходили під безпосередню владу московського царя.
- Вибори гетьмана можуть проходити тільки з дозволу царя і в присутності його представників.
- Збільшено кількість московських військ в Україні; вони утримувалися за рахунок українського населення.
- Збирання податків покладалося на царських урядників, причому податки надходили до царської казни.
- Українським містам повернуто грамоти на магдебурзьке право. Гетьман не мав права надавати містам самоврядування.
- Гетьманові було заборонено вступати в дипломатичні відносини з іншими державами.
- Київський митрополит підпорядковувався Московському патріархату.

Результат: Україна фактично була підпорядкована царським воєводам, що викликало незадоволення гетьманом навіть на Запорозькій Січі.

ЦЕ ЦІКАВО!

За оцінкою історика Т. Яковлевої, Брюховецький «цінував царські подачки більше від гетьманської влади, [...] догоджав воеводам, а не прагнув установити власні порядки на підвладній йому території. Страшна сила анархо-запорозького крила, породженого Хмельниччиною, нарешті перемогла, нав'язавши Україні свого лідера...»

5. Підписав *Андрусівське перемир'я (1667 р.)* між Московською державою та Річчю Посполитою:
 - Правобережна Україна відходила до Польщі;
 - Лівобережна Україна залишалася за Московською державою;
 - Київ тимчасово контролював лівобережний гетьман, згодом це місто мало відійти до Польщі;
 - Запорозька Січ перебувала під спільним контролем обох держав.
6. У 1668 р., побоюючись втратити гетьманство через загальне незадоволення, заявив про вихід України з-під влади Москви і перехід під турецький протекторат, очолив антимосковське повстання; розпочав переговори з П. Дорошенком, правобережним гетьманом.

Коли на Лівобережну Україну перейшли полки П. Дорошенка, лівобережні козаки виступили проти І. Брюховецького і вбили його. П. Дорошенко наказав поховати гетьмана з почестями.

Гетьманування Петра Дорошенка (1665–1676 рр.)

П. Дорошенко був гетьманом Правобережної України після зречення П. Тетері.

Політика П. Дорошенка

1. Часто скликав козацькі ради, де вислуховував рядових козаків.
2. Спирався на підтримку Київського митрополита.
3. Щоб не залежати від старшини, створив 20-тисячний корпус найманців-сердюків.
4. Установив нову митну лінію на українському кордоні, почав карбувати власну монету.
5. Проводив колонізацію незаселених земель на кордоні зі степом.
6. Прагнув об'єднання України.
7. Домагався поновлення Гадяцького договору, укладеного І. Виговським.
8. У 1668 р. об'єднав Лівобережжя та Правобережжя, був проголошений гетьманом усієї України.
9. У 1669 р. змушений повернутися на Правобережжя, щоб протистояти претендентові на гетьманську булаву П. Суховію, підтриманому кримськими татарами. На Лівобережжі залишився наказний гетьман Д. Многогрішний. За відсутності П. Дорошенка Д. Многогрішний був проголошений гетьманом Лівобережжя.
10. У 1669 р. уклав з Туреччиною союзний договір — так звані *Корсунські статті*.

Причини укладення. Прагнення отримати допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою і Московією, які поділили Україну (*Андрусівський договір*

1667 р.), припинити втручання Кримського ханства в українські справи.

Основний зміст

- Турецький султан допомагає П. Дорошенкові відвоювати у Речі Посполитої Галичину, Волинь і Київщину та розпочати з Московською державою війну за Лівобережну Україну.
- Територія Гетьманщини — від Перемишля до Путивля.
- Гетьман обирається довічно.
- Українська православна церква зберігає автономію в складі Константинопольського патріархату.
- Українське населення не сплачує податки і данину на користь султана.
- На допомогу гетьману прибуває військо кримських татар, які не мають права брати ясир.
- Козацьке військо має брати участь у війнах Туреччини.
- Без згоди гетьмана турецький султан і кримський хан не можуть укласти договори з Річчю Посполитою та Московською державою.

Наслідки договору. Туреччина оголосила війну Речі Посполитій, а П. Дорошенкові довелося боротися з уманьським полковником М. Ханенком, якого запорожці обрали гетьманом і який визнав зверхність Польщі.

11. Українсько-турецько-татарська армія протягом 1672 р. вела широкомасштабну війну проти Речі Посполитої, результатом якої став *Буцацький договір (1672 р.)*; Польща відмовилася від претензій на Правобережну Україну. Проте польський сейм не ратифікував угоду, тому війна тривала.

Наслідки війни. Татари і турки грабували Правобережжя, населення краю масово тікало на «московську Україну», прокладаючи гетьмана, що «запродав Україну в турецьке ярмо».

У 1674 р. на Правобережжя вступили війська лівобережного гетьмана І. Самойловича, який скористався відмовою Польщі від Правобережної України. Водночас наступала і польська армія. Правий берег Дніпра знелюднів, розпочався голод.

У 1675 р. П. Дорошенко, розчарований союзництвом із Туреччиною, передав булаву кошовому отаману Запорозької Січі І. Сіркові та присягнув на вірність московському цареві.

ЦЕ ЦІКАВО!

Московський уряд змусив П. Дорошенка після зречення оселитися в Москві. Декілька років колишній гетьман служив в'ятським воеводою, а помер у с. Ярополчому під Москвою в 1698 р. Його правнучкою була красуня Наталія Гончарова, дружина О. С. Пушкіна.

Гетьманування Дем'яна Многогрішного (1669–1672 рр.)

Д. Многогрішний був гетьманом Лівобережної України, певний час виконував обов'язки наказного

гетьмана за призначенням П. Дорошенка. У 1669 р. за відсутності П. Дорошенка був обраний гетьманом на козацькій раді.

Політика Д. Многогрішного

1. Підписав із Московською державою *Глухівські статті (1669 р.)*:

- московські воеводи залишалися тільки в п'ятьох містах (Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Острі), втрачали право втручатися в справи української адміністрації;
- козацький реєстр становив 30 тисяч чоловік;
- гетьман мав право на наймане військо (1 тис. осіб);
- податки збиралися козацькою старшиною;
- було обмежено перехід селян у козацтво;
- гетьманові заборонялося вступати у зовнішні відносини;
- резиденція гетьмана переносилася до Батурина.

Наслідки. Україна фактично повернулася до *Безрезневих статей 1654 р.*

2. Домігся, що Київ залишився за Московською державою, не зважаючи на умови Андрусівського перемир'я.
3. Прагнув послабити роль старшини на користь гетьманської влади.
4. Провадив таємні переговори з П. Дорошенком про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини.

ЦЕ ЦІКАВО!

Коли Д. Многогрішного звільнили в 1688 р., він незабаром постригся у ченці. Помер колишній гетьман в Іркутську на початку XVIII ст.

Певна незалежність політики та недипломатичність Д. Многогрішного призвели до невдоволення як старшини, так і Москви. За доносом старшини гетьмана в 1672 р. заарештували та таємно передали царським урядовцям. Хоча гетьмана мав судити суд Війська Запорозького, саме московський суд звинуватив його у державній зраді й відправив на довічне заслання до Іркутської в'язниці.

Гетьманування Івана Самойловича (1672–1687 рр.)

ЦЕ ЦІКАВО!

І. Самойлович був одним із доносицьків на Многогрішного. Козацька рада для його обрання збиралася на території Московської держави в оточенні московських військ.

І. Самойлович був гетьманом усєї України.

Політика І. Самойловича

1. Підписав із Москвою *Конотопські статті (1672 р.)*:

- гетьманові заборонялося підтримувати зовнішні відносини без царської згоди, особливо з П. Дорошенком;

— заборонялося допомагати П. Дорошенку в його боротьбі з Річчю Посполитою;

— гетьман не мав права карати та позбавляти старшину посад без згоди старшинської ради;

— були розпущені наймані гетьманські (компанійські) війська.

2. У 1674 р. проголосив себе гетьманом усєї України, здійснив похід на Правобережжя проти П. Дорошенка. Був змушений відступити під натиском турецько-татарської армії.

3. Організував переселення українського населення з Правобережжя на Лівобережжя, щоб остаточно підірвати економіку підвладної Дорошенкові території.

4. У 1676 р. став фактичним гетьманом і Лівобережжя.

5. Брав участь в обороні Чигирини від турецько-татарської армії (1677–1678 рр.) (див. «Політика Ю. Хмельницького», 50), в російському поході на Крим (1687 р.) під головуванням В. Голіцина, що завершився невдало.

6. За його правління (але без його участі) Москва і Річ Посполита підписали *Вічний мир (1686 р.)*:

— кордон між Річчю Посполитою та Московською державою пролягав по Дніпру; Південна Київщина і Брацлавщина залишалися незаселеною нейтральною зоною;

— Запоріжжя відходило Москві;

— за відмову від Києва Річ Посполита отримувала викуп у 146 тис. карбованців;

— сторони домовилися про спільну боротьбу проти Туреччини та Кримського ханства. Московська держава вступила до антитурецької *Священної ліги*.

Наслідки договору. Україна остаточно поділена на дві частини.

Після розорення Правобережжя Самойлович намагався дистанціюватися від Москви, за що повторив долю Д. Многогрішного: за доносом старшини він був заарештований і відправлений до Москви, а звідти — до Тобольська.

Останнє гетьманування Юрія Хмельницького (1677–1681 рр.)

ЦЕ ЦІКАВО!

Ю. Хмельницький обрав столицею м. Немирів та іменував себе «князем сарматським Малої Росії-України, вождем Війська Запорозького».

Ю. Хмельницький був ставлеником Туреччини, яка прагнула зберегти контроль над Україною після зречення П. Дорошенка. Султанський уряд проголосив його гетьманом і «князем Малоросійської України».

Політика Ю. Хмельницького

1. Був васалом турецького султана.

2. Здійснив із турецько-татарською армією **Чигиринські походи** з метою завоювання Правобережної України.

Перший похід — 1677 р. Облога Чигирини 160-тисячною турецько-татарською армією тривала три тижні, місто захищали українсько-московські війська під командуванням І. Самойловича та воєводи Г. Ромодановського. Ю. Хмельницький відступив.

Другий похід відбувся 1678 р. 200-тисячне турецько-татарське військо захопило Чигирин після місячної облоги. Підірвавши місто, російсько-українська армія відійшла на Лівобережжя, проте османська армія не стала її переслідувати і відступила з України.

Наслідки Чигиринських походів. Ю. Хмельницькому дісталася влада на Правобережній Україні; походи довершили спустошення Правобережжя.

Московсько-турецькі суперечки щодо володіння українськими землями були врегульовані **Бахчисарайським мирним договором (1681 р.):**

- Туреччина отримала Південну Київщину, Брацлавщину і Поділля;
- кордон між державами встановлювався по Дніпру;
- землі між Дністром та Бугом залишалися незаселеними 20 років;
- татари, козаки і місцеве населення могли вільно полювати в південних степах обох берегів Дніпра, рибалити на Дніпрі та його притоках, Чорному морі.

Після підписання **Бахчисарайського мирного договору 1681 р.** Ю. Хмельницького позбавили гетьманської булави. Він був страчений турками у Кам'янці-Подільському в 1681, або в 1685 р.

Результати і наслідки Руїни

- Почалася суспільна криза Речі Посполитої, що завершилася загибеллю Польської держави наприкінці XVIII ст.
- Туреччина зазнала поразки від Священної ліги, що призвело до її занепаду у XVIII ст.
- Росія вийшла з Руїни ослабленою, її внутрішнє становище вимагало змін.

Лівобережна Україна та Слобожанщина в другій половині XVIII ст.

Після укладення Вічного миру в 1686 р. Гетьманщину розглядають як **Лівобережну та Правобережну.**

Лівобережна Гетьманщина — лівобережні українські землі; Київ із приміською зоною.

Особливості адміністративно-політичного устрою Лівобережної Гетьманщини

1. Формально Гетьманщина перебувала у межах Московського царства.

2. Ділилася на 10 полків, що були і військовими, й адміністративно-територіальними одиницями.
3. Гетьмана обирала старшинська рада на невизначений термін; кандидатура затверджувалася царем.
4. Гетьман займався кадровими призначеннями, встановленням податків, призначенням нагород, роздавав землю за службу або у власність, тому старшина опинилася в залежності від гетьмана.
5. До генеральної старшини входили:
 - обозний (відповідав за постачання армії);
 - суддя (очолював генеральний суд);
 - осавул (відповідав за організацію військових частин);
 - підскарбій (займався казною, фінансовою та податковою політикою);
 - хорунжий (відповідав за збереження військового прапора — корогви);
 - бунчужний (зберігав бунчук — гетьманський символ влади).
6. Із кожним новим гетьманом царський уряд підписував новий договір — *статті*.
7. Загальновійськова рада скликала залежно від обставин і перестала бути законодавчо-розпорядчим владним органом.
8. Старшинська рада замінила загальновійскову; вона вирішувала питання оборонного характеру, обирала генеральну старшину, визначала розмір податків та орендної плати.
9. У містах існувало магдебурзьке право.

Слобожанщина — історична область, яка охоплює території сучасних Харківської, Сумської, Донецької, Луганської областей України, частину Воронезької, Белгородської та Курської областей Російської Федерації.

Особливості розвитку Слобожанщини

1. Залюднюється в середині XVII ст. в основному українськими козаками і селянами та кріпаками-втікачами з Московії.
 - Перші колоністи з'явилися на так званому Дикому полі в XV — на початку XVI ст.
 - Наступна хвиля колонізації пов'язана з козацько-селянськими повстаннями на Правобережжі першої половини XVII ст.
 - Особливо активно переселення відбувається після поразки козацької армії під Берестечком (1651 р.) та під час Руїни.
2. Для заохочення переселенців московський уряд надавав певні свободи — «*слободи*», зокрема звільнення від податків. Поселення стали називати слободами, а територію — Слобожанщиною. Виникають міста: Острогозьк, Суми (1652 р.), Охтирка, Харків (1654 р.) тощо.
3. Підпорядковувалася белгородському воєводі, посади гетьмана не існувало.
4. Сформовано п'ять полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський.

5. Полковники обиралися на полкових козацьких радах і затверджувалися царем; мали ті самі повноваження, що й у Гетьманщині. Полкова старшина обиралася довічно.

Соціальна структура населення Лівобережжя та Слобожанщини

Козаки — привілейований стан тогочасного суспільства: особисто вільні, звільнені від державних податків і повинностей, могли вільно проживати в містах і займатися ремеслом, торгівлею, промислами, мали спадкове землеволодіння. Козаки підлягали власному суду. Обов'язком козаків було нести військову службу за власний рахунок.

З другої половини XVIII ст. у зв'язку зі зростанням майнової нерівності козаки почали поділятися на дві категорії:

виборні — заможні козаки, що особисто несли військову службу;

підпомічники — небагаті козаки, які самі не служили, а допомагали виборним: виділяли кошти на придбання коней, зброї, одягу, давали провіант для армії, вели господарство старшини, брали участь у державних роботах.

Українська шляхта — панівний стан українського суспільства, який досить швидко злився з козацькою старшиною внаслідок поширення на неї старшинських прав і привілеїв.

Духовенство — привілейований стан; верхівка духовенства та монастирі мали великі землеволодіння, а також залежних селян на цих володіннях. Часто козаки засновували монастирі, які ставали культурними осередками краю. Духовенство користувалося великим впливом і брало участь у засіданнях генеральної ради.

Міщанство — напівпривілейований стан; міщани мали права та привілеї на самоврядування, становий суд, заняття ремеслами, промислами і торгівлею, але повинні були сплачувати податки й виконувати повинності на користь держави.

Селянство (посполиті) — найчисленніший непривілейований стан. Унаслідок Національно-визвольної війни селяни отримали особисту свободу і право змінювати місце проживання, але не мали спадкової власності на землю. Працювали на старшину, шляхту й монастирі, сплачували податки продуктами і грошима. На Слобожанщині селяни сплачували податки до царської казни.

Розвиток господарства

Сільське господарство було головним заняттям населення. В Україні вирощували зернові (жито, пшеницю, ячмінь, просо), горох, городину, технічні культури (коноплі, льон, тютюн тощо), займалися садівництвом. Наприкінці XVIII ст. з'явилися важкий плуг та соха на колесах.

У Гетьманщині селяни, козаки та міщани внаслідок війни отримали право займати вільну зем-

лю й обробляти її. Проте селяни не поспішали брати землю з державного фонду, тому що за неї слід було нести військову службу, і оселялися на землях старшини та церкви. Козацька старшина намагалася збільшити свої землеволодіння, захоплюючи наділи дрібних господарів і перетворюючи на спадкові «рангові» маєтки. Саме вона стала найбільшим землевласником. Поступово поширюється і набуває постійного характеру панщина, хоча за часів Національно-визвольної війни її замінили на *чинш*.

СЛОВНИКИ

Чинш — грошовий податок.

На Слобожанщині діяло право *займанщини*.

СЛОВНИКИ

Займанщина — поселенці могли брати стільки землі, скільки могли обробити. Кожний полк мав фонд незаселених земель, із якого нові козаки могли отримати наділ. Селяни, як і в Гетьманщині, оселялися переважно на старшинських землях.

Поряд із землями, заселеними українськими переселенцями, на Слобожанщині існували маєтки російських поміщиків, пожалувані царем за службу. Заселяли їх привезеними з Росії кріпаками. Поступово посполиті українські селяни наближаються в своєму статусі до феодално залежних кріпаків.

Розвиток ремесел, торгівлі, промислів: гуральництво (горілчаний промисел), млинарство, гутництво (виробництво скла), виробництво заліза, солеваріння. Ремісники виготовляли продукцію як для місцевих потреб, так і на продаж.

Привілеї в торгівлі (безмитна торгівля) належали козацтву, але нею займалися також купці, міщани і посполиті. Велася торгівля переважно на ярмарках. Чотири рази на рік ярмарки проводилися в Харкові, тричі на рік — у Сумах. Чимало товарів надходило з Росії та з-за кордону (із Польщі, Криму, Туреччини тощо).

Запорозька Січ у другій половині XVIII ст.

Особливості статусу Запорозької Січі:

- 1) за правління Б. Хмельницького підпорядковувалася гетьманові, зберігаючи автономію;
- 2) продовжувала відігравати роль захисника від турецько-татарських нападів;
- 3) унаслідок масової втечі населення з Правобережжя збільшилася кількість запорозьких козаків;
- 4) за наступників Б. Хмельницького часто відігравала роль опозиції гетьманській владі; таку позицію січовиків підтримувала Москва, щоб послабити гетьманську владу;
- 5) за Андрусівським перемир'ям (1667 р.) перебувала під контролем і Московської держави, і Речі Посполитої. «Вічний мир» передав Запорозьку Січ у виняткове підпорядкування Москві;

- б) у 1663–1667 рр. на Чортомлицьку Січ були відправлені московські військові загопи, що мали слідкувати за подіями на Січі, а з 1686 р. починається будівництво московських фортець на Запоріжжі;
- 7) зберігала контакти з Польщею і Кримським ханством, навіть зверталася до Речі Посполитої з проханням перейти в її підданство.
- Господарське життя:**
- ґрунтувалося на промислах (полювання, рибальство, бджільництво) і скотарстві;
 - через набіги татар хліборобство не набуло значного розвитку, хліб закуповували на Правобережжі і в Гетьманщині, тому нестабільність у цих краях негативно позначалася на Січі;
 - основною формою господарювання були хутірські господарства *зимівники*;
 - високий рівень ремісничого виробництва;
 - запорожці займалися торгівлею з Правобережжям, Гетьманщиною, Річчю Посполитою, Кримським ханством, Туреччиною. Вивозили мед, хутро, шкури, рогату худобу, коней, закуповували сіль, хліб, зброю, боєприпаси, тканину.

ЦЕ ЦІКАВО!

Польський король Ян Собеський писав: «Сірко чоловік дуже тихий, поступливий, рицарський і, здається, дуже зичливий, має велике довір'я у козацькому війську». Його іменем татарки лякали дітей, коли ті плакали, а в мечетях за наказом султана молилися за загибель Сірка.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Іван Сірко походив із подільської православної шляхти, у 1658–1660 рр. був вінницьким полковником. Джерела свідчать, що козацький ватажок був глибоко релігійною людиною, безсрібником, майже не вживав спиртного і відзначався військовими доблестями.

Тривалий час жив у Мерефії Харківської області; мав щонайменше двох синів. Один із них був одружений з дочкою молдавського князя, але загинув в одному з військових походів.

Сірка обирали кошовим отаманом Запорозької Січі 8 разів.

Провів близько 60 битв проти військ Туреччини, Кримського ханства, ногайських орд і жодного разу не зазнав поразки. Визволив із рабства близько 100 тисяч полонених, не тільки українців, а й євреїв та католиків.

Політична орієнтація постійно змінювалася: він не склав присяги на вірність царю в 1654 р., але протистояв гетьманам І. Виговському та П. Тетері через їхню пропольську політику. Після Андрусівського миру 1667 р. перебував в опозиції до Москви і водночас воював з татарами.

Брав участь у козацько-селянському повстанні на Слобожанщині (1686 р.), на Правобережжі (1671 р.).

Був заарештований царськими урядниками (1672 р.) і відправлений до Сибіру, проте незабаром його випустили на вимогу польського короля з огляду на потребу очолити боротьбу з турецькою армією.

Іван Сірко
(?–1680)

Брав участь у Чигиринських походах.

Займався дипломатичною діяльністю, мав контакти з Москвою, Річчю Посполитою, Туреччиною.

Помер Іван Сірко у 1680 р. в Україні.

І. Сірко намагався активно впливати на події в Україні, проте не завжди це сприяло укріпленню Української держави. Він відіграв важливу роль у боротьбі українського народу з татарами і турками, за що став героєм народних пісень, легенд і художніх творів.

Завдання для самоконтролю

71. Туреччина отримала Південну Київщину, Брацлавщину і Поділля згідно з:
- А) Андрусівським перемир'ям;
 - Б) Вічним миром;
 - В) Слободищенський трактатом;
 - Г) Бахчисарайським договором.
72. Легендарний козацький ватажок, який вісім разів обирався отаманом Запорозької Січі та виграв близько 60 битв проти Кримського ханства і Туреччини — це:
- А) І. Сірко;
 - Б) П. Тетеря;
 - В) І. Самойлович;
 - Г) Ю. Хмельницький.
73. Харків було засновано:
- А) 1654 р.;
 - Б) 1657 р.;
 - В) 1681 р.;
 - Г) 1687 р.
74. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- А) «Андрусівське перемир'я поділило Україну на Північну і Південну»;
 - Б) «Юрій Хмельницький став гетьманом України завдяки підтримці московського царя»;
 - В) «За Батуринськими статтями, Гетьманщина мала забезпечувати продовольством московське військо»;
 - Г) «Гетьмани Д. Многогрішний та П. Дорошенко були заслані царською владою до Сибіру».
75. Укажіть умови Гадяцького договору (1658 р.).
1. Гетьманщина як Велике князівство Руське входить разом з Польщею та Великим князівством Литовським до Речі Посполитої як рівноправна держава;
 2. державною мовою в Речі Посполитій стає руська (українська);
 3. Велике князівство Руське матиме незалежну фінансову, податкову і судову системи, власні гроші;
 4. на території Великого князівства Руського скасовується унія;
 5. у Великому князівстві Руському відкривається Запорозький університет;

6. польські феодали повертаються в Україну, відновлюються велике землеволодіння, кріпацтво, повинності й податки селян і міщан, що існували до 1648 р;
7. гетьман мав право на самостійну міжнародну політику.
76. Установіть відповідність між гетьманом та роками його правління:
А) П. Дорошенко;	
Б) І. Виговський;	
В) І. Брюховецький;	
Г) Д. Многогрішний.	
- 1657–1659 рр.;
 - 1665–1677 рр.;
 - 1677–1681 рр.;
 - 1663–1668 рр.;
 - 1669–1672 рр.
77. Розташуйте договори в хронологічній послідовності.
А) Глухівські статті;	
Б) Московські статті;	
В) Конотопські статті;	
Г) Переяславські статті.	
78. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання. «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був

у змозі вивести на поле таке блискуче військо. У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, і жах охопив Москву...»

З «Хрестоматії з історії України»
(С. В. Кульчицький, О. І. Ганна)

- Про яку подію йдеться? Якими були причини і наслідки цієї битви?
79. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання. «...Договорилися ми і постановили, що всієї Малої Росії цієї сторони Дніпра... містам і землям і місцям... з усіма своїми повітами, селами і поселеннями... як вони до цього часу за перемирним договором на стороні їхньої царської величності перебували, так і тепер залишатися мають на стороні їхньої царської величності на вічні часи; ...а за Дніпром-рікою Київ має залишатися також на стороні їхньої царської величності... Вниз ріки Дніпра, що називається Запороги, козаки, що живуть на січі, і в Кодаку... мають бути... у володінні і в державі... їхньої царської величності...»
- 1) З якого договору цей фрагмент?
 - 2) Коли і ким цей договір був підписаний?
 - 3) Про який «перемирний договір» згадується в документі?
 - 4) Які наслідки мав цей договір для України?
80. Доведіть або спростуйте твердження: «Своєму заселенню Слобожанщина має дякувати Руїні».

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

Гетьманування Івана Мазепи

25 липня 1687 р. відбулася козацька рада, на якій було обрано гетьмана України Івана Мазепу.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

І. Мазепа народився в с. Мазепинці в 1640 р. Освіту здобував у Києво-Могилянській колегії, навчальних закладах Європи. Володів багатьма мовами. Служив у польського короля, гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича, де здобув славу дипломата. Його вважали одним із найбільших і найбагатших феодалів Європи: він володів двадцятьма тисячами маєтків. Заслуги Мазепи були визначені вищою московською нагородою — орденом Андрія Первозваного з написом «За віру і вірність». Серед старшин побувала думка, що цар скоріше не повірить ангелові, ніж Мазепі. Помер І. Мазепа у жовтні 1709 р.

Іван Мазепа
(1640–1709)

Політика І. Мазепи

Соціально-економічна політика:

1. Уклад із Росією Коломацькі статті (1687 р.):

— підтверджено козацькі права та привілеї;

- козацький реєстр складав 30 тисяч чоловік;
- зберігалися компанійські полки;

СЛОВНИК!

Компанійські полки — вільнонаймані кінні полки, створені та оплачувані гетьманським урядом.

- універсали гетьмана мали підтверджуватися грамотами царя;
- без царського дозволу гетьман не має права призначати та звільняти старшин;
- козацька старшина зобов'язана наглядати за гетьманом і доносити на нього царському урядові;
- обмежено право гетьмана розпоряджатися військовими землями;
- гетьману заборонено підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами, він має дотримуватися Вічного миру з Річчю Посполитою (тобто відмовитися від претензій на Правобережжя);
- гетьман був зобов'язаний надсилати козацьке військо на війну з Кримським ханством і Туреччиною;

- у столиці Гетьманщини Батурині розміщувався полк московських стрільців;
- українським купцям заборонялося торгувати в Московській державі та підтримувати торгові зв'язки з Кримським ханством;
- українці повинні приймати знецінені московські гроші під загрозою смертної кари;
- рекомендувалося заохочувати українсько-московські шлюби для об'єднання народів «у нерозривну і міцну згоду».

2. Всіляко підтримував Росію; російські урядовці зазначали: «Ніколи ще не було гетьмана кориснішого й вигіднішого для царя».
3. Наділяв землями та привілеями козацьку старшину, формуючи верхівку українського суспільства.
4. Створив систему найманих військ для особистої охорони гетьмана, охорони маєтків та поліцейської служби.
5. Надавав пільги організаторам промисловості, особливо рудних, паперових, порохових мануфактур; розвивав вівчарство, конярство, соляний промисел, виробництво селітри.
6. Розвивав торгівлю як внутрішню, так і зовнішню (з Польщею, Кримом, Московським царством, Кавказом, Персією), що занепадала за часів Руїни.
7. Запровадив панщину в два дні на тиждень (уперше після Національно-визвольної війни).
8. Силою придушував селянські повстання та виступи опозиції, що дало підстави запорожцям називати його «вітчимом України».

Культурно-просвітницька діяльність

1. Реставрував 20 та заснував 12 храмів; унаслідок такої активної діяльності гетьмана тогочасний український архітектурний стиль назвали «мазепинське бароко».
2. Розбудував столицю Батурин за зразком Версалю, палацу французьких монархів.
3. Домігся надання Києво-Могилянській колегії статусу академії, призначив їй щорічну субсидію. У часи гетьманування Мазепи тут навчалось найбільше студентів — до двох тисяч.
4. Видав на власні кошти Євангеліє арабською мовою.
5. Обдаровував цінними речами, іконами українські церкви і монастирі.
6. Сприяв розвитку літератури, підтримував І. Максимовича, Ф. Прокоповича, С. Яворського; сам писав вірші.
7. Направляв дітей старшини на навчання за кордон.

Зовнішня політика

1. Незважаючи на заборону, підтримував дипломатичні відносини з багатьма європейськими державами.
2. Установив таємні контакти з польським та шведським королями.
3. У 1708 р. уклав таємний українсько-шведський союз проти Росії, який у 1709 р. трансформував-

ся в договір про створення незалежної Української держави в союзі зі Швецією.

Правобережна Україна наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

За часів Руїни територія Правобережної України була поділена між Річчю Посполитою та Османською імперією.

Річ Посполита	Османська імперія
За Вічним миром 1686 р. з Московським царством підтвердила право власності на Північну Київщину, Галичину і Волинь	За Бахчисарайським мирним договором 1681 р. з Московським царством отримала Південну Київщину, Брацлавщину і Поділля (до 1685 р. тут гетьманував Ю. Хмельницький)

Відновлення козащини

Після Руїни Правобережна Україна залишалася незлюдною, і польський уряд, якому відійшла ця територія за Андрусівським, а згодом за Вічним миром, вирішив поновити козацький стан у Польщі.

У 1684 р. Яном III Собеським було офіційно відновлене Військо Запорозьке, очолюване запорожцем Андрієм Могилою. Було створено чотири полки (Богуславський, Корсунський, Брацлавський і Білоцерківський). Реєстр становив дві тисячі осіб. Того ж року в турецькій частині Правобережжя був обраний гетьман Теодор Сулименко, якого визнав султан.

Боротьба між гетьманами закінчилася перемогою А. Могили і стратою його суперника. З 1699 р. вся територія Правобережжя відійшла Речі Посполитій.

Людей закликали оселятися в слободах, де вони отримували податкові пільги, заново заселяти покинуті села. Заселяли навіть передбачену Вічним миром нейтральну зону на південь від Києва. Гетьману І. Самойловичу навіть довелося силоміць утримувати переселенців з Лівобережжя на Правобережжя.

Паліїщина (1700–1704 рр.) — національно-визвольне повстання на Правобережній Україні під проводом білоцерківського полковника Семена Палія (Гурка).

ЦЕ ЦІКАВО!

Семен Гурка народився в козацькій родині, вчився у Києво-Могилянській колегії. Був людиною непересічних військових та організаційних талантів, організатором походів проти татар. Після розгрому повстання засланий до Тобольська за наклепом Мазепи, який бачив у ньому небезпечного суперника. У 1709 р. повернувся в Україну і навіть спостерігав за Полтавською битвою. Помер 1710 р., похований у Межигірському монастирі під Києвом.

Причини повстання:

- 1) у зв'язку з переходом правобережних українських земель від Туреччини до Речі Посполитої (1699 р.) відпала потреба в козацтві, тому польський уряд розпустив козацькі формування;
- 2) із заселенням спустошених земель Правобережжя селянами і козаками сюди повертається

і польська шляхта, яка прагне відновити свої володіння.

Територія: Поділля, Брацлавщина, Київщина, Східна Волинь.

Рушійні сили: передусім козацька чернь, селянство, міщани, українська шляхта.

Перебіг подій:

- у 1700 р. козацька армія під проводом С. Палія відбила напади польського війська на Фастів;
- на підтримку козаків спалахнули селянські повстання;
- повстанці звернулися по допомогу до запорожців, Мазепи та Московського царства. Проте Росія була союзницею Польщі у Північній війні, тому допомогу надати не змогла;
- армія Палія захопила Немирів, Бар, Вінницю, Брацлав, Білу Церкву. Було заявлено про намір звільнити Україну від польського панування;
- із 1703 р. перевагу здобувають польські війська;
- у 1704 р. московсько-козацьке військо зайняло територію Правобережжя, яке автоматично перейшло під гетьманство І. Мазепи.

Наслідки повстання:

- було жорстоко придушене спільними діями польських і російських військ;
- до 1709 р. Україна була об'єднана під булавою І. Мазепи, який збільшив кількість полків, призначав на посади полковників, вірних собі людей та роздавав землі старшині й українській шляхті.

Україна в подіях Північної війни 1700–1721 рр.

Північна війна — це війна антишведського союзу (Річ Посполита, Саксонія, Данія, Росія) проти Швеції.

Мета Росії: відвоювати вихід до Балтійського моря та приєднати прибалтійські території.

Основні воєнні дії Північної війни

Рік	Подія	Наслідки
1700	Битва під Нарвою між Росією та Швецією	— Швеція здобула перемогу. — Поразка під Нарвою змусила російського царя Петра I переозброїти і реформувати армію
1702	Швеція ввела війська у Польщу та окупувала Велике князівство Литовське	— У Речі Посполитій з'явилося два королі: Август II, союзник Росії, та Станіслав Лещинський, обраний після шведського вторгнення. — Лещинський підписав зі шведами антиросійську угоду
1701–1704	Росія завдала Швеції поразки і приєднала Північну Прибалтику з Нарвою і Тарту, землі уздовж течії р. Нева, Іжорські землі	— Тимчасове припинення активних воєнних дій

Рік	Подія	Наслідки
1708	Розгром шведської армії під Лісною російськими військами	— Великі втрати шведського війська. — Шведська армія зупиняється на зимові квартири. — Партизанська війна українського населення проти шведів

Участь України в Північній війні:

- козацькі полки приєдналися до російської армії під командуванням російських генералів і воювали в Прибалтиці, Пскові, Білорусі, обороняли Львів;
- на території України побудовано чимало укріплень, у тому числі Київську фортецю на Печерську;
- постачання харчів, фуражу, коней, волів для російської армії, що спричинило масове невдоволення українців.

ЦЕ ЦИКАВО!

Полковники скаржилися Мазепі, що московські пристави «козаків палками б'ють, уха шпагами відтинають, [...] грабують їхні будинки, [...] жінок і дочок гвалтують, коней, худобу і всілякі пожитки забирають, старшину б'ють до смерті».

Повстання гетьмана І. Мазепи

Переговори Мазепи зі шведською стороною і перехід на бік Швеції

Причини переговорів. За умови перемоги Росії та її союзника короля Речі Посполитої Августа II, Правобережна Україна відійшла б Польщі, а збереження автономії Гетьманщини було б сумнівним. У разі ж перемоги шведського короля Карла XII та його прибічника поляка Станіслава Лещинського вся Україна могла повернутися до Польщі. Мазепа зважив ці варіанти і ще в 1703 р. розпочав таємні переговори зі С. Лещинським.

Результати переговорів:

- 1) На початку 1708 р. укладено тристоронній українсько-польсько-шведський договір, за яким Україна входила до складу Речі Посполитої як рівноправний член федерації. Гарантом дотримання угоди виступав шведський король. Старшина донесла цареві про таємні контакти Мазепи зі шведами, але Петро I не повірив. Більше того, донощиків (полтавського полковника *І. Іскру* та генерального суддю *В. Кочубея*) піддали тортурам і стратили.
- 2) У тому ж 1708 р. Мазепа підписав *військовий договір з Карлом XII*:
 - шведська армія обороняє Україну;
 - старшина і гетьман зберігають свої права і вольності;
 - Мазепа стає довічним гетьманом або князем України;
 - на час війни шведи могли дислокуватися в таких українських містах: Стародубі, Гадячі, Полтаві, Батурині, Мглині.

Карл XII зазнав поразки у наступі на Москву, і шведські війська у жовтні 1708 р. перейшли на територію Гетьманщини, де сподівалися перезимувати. Таким чином, Україна перетворювалася на арену воєнних дій, чого прагнув уникнути Мазепа. Поява в Україні шведських військ прискорила події.

28 жовтня 1708 р. Мазепа, вірна йому старшина та чотири тисячі козаків приєдналися до війська Карла XII. Навесні 1709 р. до них приєдналися й запорозькі козаки на чолі з кошовим отаманом *Костем Гордієнком*. Загальна чисельність прибічників Мазепа становила близько 12–15 тисяч чоловік.

ЦЕ ЦІКАВО!

Переходячи на бік Швеції, Мазепа начебто сказав: «Ми стоїмо тепер, браття, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо для себе шляху надійного, щоб їх обминути...»

По Україні були розіслані універсали із закликом відійти від Росії, а Карл XII заповняв українців у своїй визвольній місії.

Проте більшість українців не підтримала дії І. Мазепа з таких причин:

- через свою соціальну політику та тривалу лояльність до Москви гетьман не мав широкої підтримки населення;
- договір зі Швецією був незрозумілим і неочікуваним: Мазепа не встиг провести агітацію, тому шведів сприймали як окупантів;
- ізоляція Мазепа завдяки рішучим заходам Петра I;
- побоювання розправи з боку російського війська.

Царський терор в Україні

- 1) Розпочався відразу після переходу гетьмана на бік Швеції;
- 2) в Україні провели вибори нового гетьмана, яким став *Іван Скоропадський*;
- 3) в усіх церквах Московського царства Мазепі проголосили анафему;

СЛОВНИКИ

Анафема — церковне прокляття.

- 4) здійснено символічну страту опудала Мазепа;
- 5) в центральні райони Гетьманщини та на Правобережжя введено російські війська;
- 6) велася пропагандистська робота: Мазепу звинувачували в намірі передати Україну під владу Польщі та повернути унію;
- 7) усім «мазепинцям», що повернулися до Петра I, оголосили амністію і наділили їх новими маєтками та нагородами;
- 8) знищено гетьманську резиденцію Батурин разом із жителями;
- 9) над прихильниками Мазепа був проведений суд, до страти засуджено близько 900 представників старшини;

10) у квітні 1709 р. російське військо під командуванням О. Меншикова зруйнувало Запорозьку Січ, забрало артилерію та амуніцію, спалило флотилію, а захоплених козаків закатували.

ЦЕ ЦІКАВО!

Уцілілі після меншиковської розправи січовики втекли на територію Кримського ханства і заснували при впадінні річки Інгулець в Дніпро Олешківську Січ.

Полтавська битва між шведськими та російськими військами відбулася 27 червня 1709 р. Її передувала облога Полтави шведською армією.

Мета шведів:

- захопити в Полтаві порох, фураж, провіант та одяг;
- встановити контроль над басейном річки Ворскла та переправою через Дніпро у Переволочній.

Але Полтаву шведи так і не змогли взяти. Під час облоги Полтави до міста підійшла російська армія, до якої входили й українські військові частини під командуванням *С. Палія*. Битва тривала кілька годин, і ще до полудня шведи були розгромлені.

Причини поразки шведсько-козацької армії:

- 1) кількісна перевага російського війська (майже вдвічі);
 - 2) Карл XII не зміг особисто очолити армію через порення ноги, а між генералами панувала незгода;
 - 3) відсутність єдиного тактичного плану битви.
- Мазепі й Карлові XII вдалося втекти в турецькі володіння. Козаки, які воювали на боці шведів і потрапили в московський полон, були показово закатовані, і їхні тіла були виставлені на привселюдний огляд.

Наслідки Полтавської битви:

- Україна зазнала значних людських та матеріальних утрат;
- царський уряд почав ліквідацію Гетьманщини;
- І. Мазепа не пережив поразки і помер у жовтні 1709 р.

Оцінки діяльності Івана Мазепа є діаметрально протилежними:

- Один з найвидатніших діячів України, який прагнув перетворити її на незалежну державу західноєвропейського типу з абсолютною владою гетьмана чи князя.
- Зрадник російського царя, якому складав присягу; його дії призвели до соціально-економічних та людських втрат українців, прискорили процес ліквідації української автономії.

Гетьманування Пилипа Орлика (1710–1742 рр.)

Після поразки Мазепа під Полтавою в еміграції на території Туреччини опинилися його прибічники — *мазепинці*. Боротьба за гетьманську булаву тривала півроку. Нарешті козацька рада в Бендерах у 1710 р. обрала генеральну старшину та нового гетьмана *Пилипа Орлика*.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Пилип Орлик вів родовід від чеського баронського роду Орликів, які, тікаючи від гуситських воєн XV ст., виїхали до Польського королівства, з часом осівши у Західній Білорусі. Саме тут і народився майбутній гетьман України. Мати охрестила хлопця у православному віросповіданні, а батько, шляхтич-католик, загинув у бою з турком під Хотиним, коли Пилипу не було й року.

Освіту здобував у Віленській єзуїтській школі, згодом у Києво-Могилянській академії. У 21 рік Орлик став секретарем канцелярії

Київського митрополита, а невдовзі перемістився до гетьманської канцелярії в Батурині, де на нього звернув увагу І. Мазепа. У 1706 р. Орлик стає генеральним писарем Війська Запорозького. Дружиною Орлика стала дочка полтавського полковника, а первістка Григора хрестив сам Мазепа. Орлик став єдиною людиною, з ким Мазепа ділився своїми небезпечними планами. Він розділив з Мазепою і тягар вигнання, а в 38 років був обраний гетьманом.

Ймовірно, що саме Орликові належало авторство угоди між гетьманом і військом, відомої як «Конституція прав і свобод Війська Запорозького». У 1711 р. він здійснює похід на Україну, який закінчився невдачею з багатьох причин. У 1714 р. гетьман та 20 осіб з його оточення рушили до європейських країн з метою переконати їх володарів у необхідності створення антиросійської коаліції, і тривала ця дипломатична місія Орлика до самої смерті. Поставленої мети гетьман не досяг. Він помер на самоті у віці 70 років у Бендерах, місце поховання Пилипа Орлика невідоме.

Пилип Орлик
(1672–1742)

Діяльність Пилипа Орлика

1. Підписав договір із Карлом XII про протекторат Швеції над Україною. Шведський король зобов'язувався вести війну з Росією, доки Україна не буде звільнена від московського панування.
2. Домовився з Кримським ханством про спільну боротьбу проти Росії.
3. Для підтримки П. Орлика Туреччина оголосила війну Московському царству (1710 р.).
4. Уклав так звану *Конституцію Пилипа Орлика*.
5. У 1711 р. здійснив похід на Правобережжя разом із загонами поляків і татар. Завдяки вдало проведеної антимосковській агітації на бік Орлика переходили не тільки кріпаки-втікачі, а й цілі міста. На Лівобережжі розпочалися антиросійські виступи. Але авторитет П. Орлика підірвали вилазки татарських загонів на Слобожанщину, внаслідок чого військо залишили українські козаки та міщани. Змушений відступити під тиском московської армії Б. Шереметева.

Результати і наслідки:

- похід завершився поразкою передусім через ненадійних союзників;
 - татари пограбували міста і села Правобережжя, тисячі людей забрано в ясир.
6. Узняв участь у підписанні *Прутського договору (1711 р.)* між Московським царством та Туреччиною.

7. Намагався створити широку антиросійську коаліцію — як у Європі, так і на Сході. Але міжнародна ситуація не сприяла йому:

- у 1721 р. перемогою Росії закінчилася Північна війна, внаслідок якої Росія отримала Прибалтику;
- Туреччина задовольнилася Азовським узбережжям і не поспішала воювати далі;
- Польщу роздирали міжусобні війни, що закінчилися перемогою російського ставленника Фрідріха-Августа III.

Через загрозу арешту російськими агентами П. Орлик постійно переїздив. Неодноразово він звертався до Речі Посполитої, Франції, Англії, німецьких держав, Голландії, Папської держави тощо за підтримкою у справі відновлення незалежної України, проте результату не отримав.

Із 1722 р. П. Орлик оселився в Салоніках (Греція). Помер у 1742 р.

Прутський договір (1711 р.) став наслідком московсько-турецької війни. Туреччина мала на меті повернути втрачений у 1696 р. Азов та відновити вплив у Північному Причорномор'ї. Okремо стояла вимога відновлення незалежної Гетьманщини.

Російські війська врятував від капітуляції лише підкуп турецького головнокомандувача, який погодився на переговори.

ЦЕ ЦІКАВО!

Спочатку мова йшла про передання під владу гетьмана всієї України. Але російські дипломати, роздаючи хабарі, досягли значних поступок, тому Росія вивела свої війська тільки з Правобережжя, залишивши собі Київ.

Зміст договору:

- Туреччині повертався Азов;
- у степовій Україні Москва мусила зруйнувати частину своїх фортець;
- Москва не мала права втручатись у справи Речі Посполитої і відмовлялася від претензій на Правобережну Україну.

Результати й наслідки договору:

- Орликові не дісталося навіть Правобережжя (захоплене Польщею);
- Московське царство та Османська імперія перебували у стані війни до 1713 р.

Конституція Пилипа Орлика — угода між П. Орликом, старшиною та запорожцями, укладена під час обрання П. Орлика гетьманом. Основною ідеєю документу стала вимога обмежити владу гетьмана і прагнення старшини відігравати провідну роль у суспільно-політичному житті України.

Текст Конституції був складений латинською та книжною українською мовами і містив преамбулу (вступ) і 16 статей.

Вступна частина викладала історію українського народу та Війська Запорозького:

- Україна втратила свою незалежність у боротьбі з Польщею;

- Б. Хмельницький відновив незалежність;
- Московське царство порушило взяті на себе зобов'язання щодо України, тому Військо Запорозьке змушене відстоювати права українців збройним шляхом;
- І. Мазепа був захисником інтересів України, Карл XII — «покровитель і протектор України».

Основний зміст Конституції:

- 1) Україна є суверенною державою під протекторатом Швеції;
- 2) православ'я є державною релігією;
- 3) територія України складається з Чернігівського, Брацлавського та Київського воеводств;
- 4) влада ділиться на три гілки: законодавчу (Генеральна рада), виконавчу (гетьман і Генеральна старшина) та судову (Генеральний суд);
- 5) гетьманська влада обмежується участю *Генеральної військової ради* (парламенту) в державному управлінні; до Генеральної ради має увійти не тільки генеральна, полкова і сотенна старшина, а й по одному депутату від кожного полку та Низового Війська Запорозького;
- 6) уряди полковників і сотників є виборними;
- 7) гетьман не розпоряджається державними коштами; бюджетом відає генеральний скарбничий, який узгоджує дії з гетьманом;
- 8) передбачено соціальний захист козацьких удів та сиріт, які звільнялися від податків та повинностей.

Таким чином, *Конституція змальовує парламентську республіку*. Вона стала пам'яткою суспільно-політичної думки та символом боротьби за становлення незалежної України.

Гетьманування Івана Скоропадського (1708–1722 рр.)

ЦЕ ЦІКАВО!

Іван Скоропадський походив із козацько-старшинського роду. Після зруйнування турками його рідного міста Умані переселився на Лівобережжя, де служив у І. Самойловича. Дослужився до генерального осавула, був полковником Стародубського полку. Був прихильником І. Мазепи, але на бік шведів так і не перейшов.

1. Подав Петрові I на затвердження *Просительні статті*, де просив царя зберегти права і вольності України. На їх основі Петро I видав *«Рішительний указ» (1709 р.)*, або *Решетилівські статті*:
 - встановлено контроль за збиранням податків і витратами на утримання козацького війська та гетьманської адміністрації;
 - козакам відмовлено у звільненні від підпорядкування російським офіцерам;
 - захоплена козацька артилерія залишалася російському війську;
 - збільшено кількість російських залог у містах Лівобережжя;
 - до кінця 1709 р. козацьке військо звільнялося від участі у військових походах;

- приймати іноземних послів можна було лише в присутності царського представника.
2. У 1709 р. при гетьмані було запроваджено посаду міністра-резидента, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду; ним став А. Ізмайлов.
 3. Резиденція гетьмана була перенесена ближче до російського кордону — до Глухова; тут перебували два російські полки, підпорядковані безпосередньо міністру-резиденту.
 4. Петро I самостійно призначав генеральну і полкову старшину, в тому числі росіян і німців, які не підкорялися гетьману й отримували великі маєтності в Україні.
 5. Тривали численні мобілізації козаків для участі у Північній війні та роботах з будівництва укріплень, каналів і нової російської столиці Санкт-Петербурга.
 6. Із Гетьманщини було заборонено вивозити будь-які товари, що гальмувало розвиток торгівлі; Запоріжжю оголошена економічна блокада.
 7. Заборонено друкувати книжки українською мовою, з церков вилучали книги українського друку і заміняли їх на московські видання.
 8. За кордон вислані студенти Києво-Могилянської академії, що були вихідцями з Правобережжя.

Оцінка діяльності: спроби Скоропадського нейтралізувати наслідки повстання Мазепи мали частковий результат. Реального впливу на російську політику щодо України він не мав. Як наслідок, гетьман втрачав авторитет, і старшина почала налагоджувати контакти безпосередньо з оточенням Петра I.

Утворення Малоросійської колегії (1722–1727 рр.)

Із 1721 р. Московська держава стала іменуватися *Російською імперією*, а Петро I прийняв титул імператора.

27 травня 1722 р. була створена *Малоросійська колегія* з 6 московських чиновників на чолі з С. Вельяміновим, якій підпорядковувалися установи Гетьманщини.

Мета створення Малоросійської колегії:

- контроль за діяльністю гетьмана та старшини;
- поступове обмеження політичної автономії Гетьманщини і зведення її до статусу провінції.

Діяльність Малоросійської колегії:

- встановлювала та стягувала податки до царської казни, провіант для російської армії;
- розміщувала на території Гетьманщини російські війська;
- контролювала діяльність Генеральної військової канцелярії;
- контролювала роздачу земель старшині та офіцерам;
- розглядала апеляції на судові рішення українських судів.

Протистояння І. Скоропадського виявилось безспішним, і на початку липня 1722 р. він помер. Реальна влада перейшла Малоросійській колегії, яка започаткувала процес ліквідації української державності.

Гетьманування Павла Полуботка (1722–1723 рр.)

ЦЕ ЦІКАВО!

Павло Полуботок мав козацьке коріння, закінчив Києво-Могилянську академію. Разом із батьком брав участь у старшинській змові проти Мазепи в 1691 р., за що був позбавлений маєтностей і заарештований. Утім, у 1706 р. він став чернігівським полковником та претендентом на гетьманство. З його іменем пов'язана легенда про казну Гетьманщини, яку Полуботок начебто передав на зберігання до Англійського банку, побоюючись її конфіскації Петром І.

22 липня 1722 р. Петро І доручив управління Гетьманщиною наказному гетьманові Павлу Полуботку. Виборів гетьмана не проводили.

1. Полуботок активно підтримує вимоги старшини ліквідувати Малоросійську колегію та відновити повноцінне гетьманство.
2. Започатковані реформи:
 - запроваджено колегіальні суди;
 - встановлено порядок судової апеляції;
 - призначені інспектори, які наглядали за виконанням гетьманських рішень тощо.
3. У військовому таборі на річці Коломак у 1723 р. були написані *Коломацькі петиції* — звернення до Петра І з вимогою відновлення державних прав України. Це звернення лишилося без відповіді.
4. Друге звернення Полуботка до царя закінчилося викликом гетьмана та старшини до Петербурга, де їх заарештували і кинули до Петропавлівської фортеці. Там вони перебували до смерті Петра І у 1725 р. Полуботок помер у в'язниці.

Оцінка діяльності П. Полуботка: намагаючись відновити повноцінну українську автономію, проявив себе як мужній і послідовний політик. Його смерть з ув'язненні продемонструвала наміри імперії щодо шквального скасування автономії Гетьманщини.

Після смерті Петра І престол дістала його друга дружина, Катерина І. Але фактично країною правив *О. Меншиков*, соратник і друг Петра І. Політична ситуація змінилася:

- наближалася війна з Туреччиною, і царському урядові потрібні були союзники.
- малоросійська колегія, піднявши податки для землевласників, утратила прихильність Меншикова, який мав чимало маєтків в Україні.

За цих умов царський уряд нарешті пішов на поступки і дозволив козакам обрати гетьмана.

Гетьманування Данила Апостола (1727–1734 рр.)

У жовтні 1727 р. гетьманом України був обраний мергородський полковник Данило Апостол.

ЦЕ ЦІКАВО!

Данило Апостол народився в с. Великі Сорочинці на Полтавщині в козацько-старшинській родині. Брав участь у Північній війні. Став одним із найактивніших учасників розробки українсько-шведського союзу і навіть приєднався до шведської армії в 1708 р. Проте за декілька місяців перейшов на бік Петра І. У 1723 р. був заарештований разом із Павлом Полуботком.

1. Уклав із Петром II *«Рішительні пункти»* (1727 р.):
 - генеральна старшина і полковники обираються козаками, а не призначаються гетьманом, і затверджуються імператором;
 - гетьман устанавлює дипломатичні відносини тільки зі згоди імператора;
 - українське військо обмежується трьома полками (по 500 чоловік), що підпорядковуються російським воєначальникам, і реєстровими козаками;
 - росіяни можуть мати володіння в Гетьманщині, а українці — в Росії без обмежень.
 2. Зменшено кількість росіян у гетьманському уряді, обмежено кількість російських військ в Україні.
 3. Під гетьманську владу повернулися запорожці, що з 1708 р. мешкали та територію Кримського ханства; засновано Нову Січ на річці Підпільній (1734 р.).
 4. Укладено *«Звід українських законів»* на основі литовських статутів та магдебурзького права; проведено ревізію державних земель, незаконно захоплені повернуто в державне володіння.
 5. Д. Апостол відокремив гетьманську казну від державної, вперше чітко було визначено бюджетні видатки України.
 6. Скасовано податки, раніше накладені Малоросійською колегією.
 7. Гетьман вимагав від російського уряду скасувати торговельні обмеження для Гетьманщини.
 8. Був змушений направляти людей на будівництво *«Української лінії»* — оборонних споруд від Дніпра до Дінця — та до козацького корпусу у Польщу. У 1733 р. гетьман захворів, й імператриця Анна Іоаннівна скасувала гетьманський уряд. Наступного, 1734 р., Д. Апостол помер.
- Оцінка діяльності Д. Апостола:** політика цього гетьмана сприяла відродженню української економіки, обмеженню свавілля російських урядовців в Україні. Він зміг тимчасово зберегти автономію Гетьманщини.

Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.)

Урядування в Україні Анна Іоаннівна доручила *Правлінню гетьманського уряду* — видозміненій Малоросійській колегії. Воно складалося з 6 осіб, половина з яких були українцями, половина — росіянами. Головував у Правлінні князь *О. Шаховський*.

Зміни в українській політиці відбулися з приходом до влади імператриці *Єлизавети Петрівни*. Її фаворитом, а згодом і чоловіком був Олексій Розумовський (Розум), виходець із України. Завдяки його впливові Єлизавета прийняла рішення про відновлення гетьманства.

Гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764 рр.)

ЦЕ ЦІКАВО!

К. Розумовський народився в сім'ї козака Григорія Розума. Завдяки протекції брата здобув освіту в університетах Європи. У 18-річному віці призначений президентом Петербурзької академії наук, а його дружиною стала троюрідна сестра імператриці Катерина Нарішкіна. Своє життя він завершив у Глухові.

Молодший брат Олексія Розумовського був «обраний» старшиною за наказом Єлизавети в 1750 р.

Діяльність К. Розумовського

1. Переніс резиденцію в Глухів, який розбудував за європейським взірцем.
2. Домігся прийняття царського указу, який забороняв закріпачення українців. Пізніше заборонив перехід селян у інше господарство без письмової згоди землевласника.
3. Справи, пов'язані з Україною, направлялися не до Сенату, а до Колегії закордонних справ, що формально визнавало особливий статус Гетьманщини.
4. Підпорядкував своїй адміністрації Запорозьку Січ і Київ.
5. З України було виведено російські війська.
6. Домагався фінансової та дипломатичної автономії, щоправда, безрезультатно.
7. Здійснив військову реформу: уніфікував зброю та уніформу для козацького війська, вдосконалив артилерію.

8. Провів судову реформу: запровадив шляхетські суди; Гетьманщина була поділена на 20 повітів, у кожному з яких засновано суди: *земський* (для розгляду цивільних справ) і *підкоморський* (для розгляду земельних справ).
9. Запровадив обов'язкове навчання козацьких дітей, планував відкрити у Глухові університет.
10. Збирав старшинські з'їзди — *Генеральні збори* — як прототип шляхетського парламенту (за польським взірцем).
11. Виступив із проектом спадкового гетьманства в Україні.

Така активність гетьмана не сподобалася імператриці Катерині II, яка захопила престол у 1762 р. Розумовський ледь не опинився у засланні, але врешті йому запропонували піти у відставку. Гетьман змушений був погодитися, за що й отримав чин генерал-фельдмаршала та маєтки.

10 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні.

Історичне значення Гетьманщини

1. Проіснувала 115 років і відіграла важливу роль у формуванні Української держави.
2. Захистила український народ від асиміляції, експлуатації та національно-релігійних утисків з боку польської влади.
3. Не зважаючи на втручання російських чиновників, ключові посади в Гетьманщині обіймали саме українці.
4. Гетьманщина створила умови для остаточного становлення українського народу, розвитку його мови та культури.
5. Чимало нащадків козацької старшини стали видатними українськими діячами, які продовжили боротьбу за відновлення української державності.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.

Загальна характеристика:

- 1) була збережена культурна основа другої половини XVI — першої половини XVII ст.;
- 2) культура розвивалася в умовах існування української державності — Гетьманщини;
- 3) підтримка української культури з боку гетьманів;
- 4) тенденція культури до набуття світського характеру;
- 5) з початку XVIII ст. активізується наступ російського царизму на українську культуру;
- 6) відчутний вплив західноєвропейського бароко.

Основні галузі культури

1. *Освіта.*
 - Початкову освіту здобували в початкових школах (Лівобережжя), братських школах (Правобережжя), єзуїтських школах шляхти (Правобережжя). Вчителями виступали й так звані мандрівні дяки, які переходили з місця на місце.
 - Закладами середньої освіти були Чернігівський, Харківський і Переяславський колегіуми (Лівобережжя), Львівський, Кам'янецький, Луцький тощо єзуїтські колегіуми (Правобережжя).

— Вищу освіту давали Львівський університет та Києво-Могилянський колегіум (з 1701 р. — академія). Колегіум був відкритий для всіх верств населення, але серед учнів переважали діти козацької старшини, багатих козаків, духовенства та міщан.

ЦЕ ЦІКАВО!

Київський колегіум став взірцем для створення вищих навчальних закладів у Яссах (1640 р.) та Москві (1687 р.)

Проте у XVIII ст. в освітній сфері відбулися негативні зміни: після Полтавської битви скоротилася кількість студентів Києво-Могилянської академії; звільнили «неблагонадійних» викладачів; царський уряд заохочував переїзд до Росії талановитих учених, митців, церковних діячів.

2. Наука.

— Починає розвиватися філософія як самостійна наука.

— Відбувається формування історичної науки: «Синопис, або Стислий опис від різних літописців про початок слов'яно-руського народу» (1647 р.) фактично став першим систематизованим підручником із вітчизняної історії.

— Учені Києво-Могилянської академії провели перші археологічні дослідження — розкопки Десятинної церкви в Києві; відбувалася реставрація храмів часів Київської Русі.

3. Книгодрукування.

Працювали Львівська братська, Почаївська, Унівська друкарні; найбільшою була друкарня Києво-Печерської лаври. Також відкрито польські та єврейську друкарні. Переважна більшість книг була церковно-релігійного змісту.

4. Усна народна творчість представлена передусім думами та історичними піснями, що змальовували Національно-визвольну війну та її героїв. Поширюються також чумацькі, рекрутські, козацькі пісні.**5. Література.**

— Розквіт стилю бароко.

— Полемічна література (Л. Баранович «Нова міра старої віри»; І. Гізель «Правдива віра» тощо).

— У першій половині XVIII ст. з'являються козацькі літописи («Літопис Самовидця», літописи Г. Граб'янки та С. Величка).

— Розвиток історичної та літописної літератури (Ф. Сафонович «Хроніка з літописів давніх»).

6. Театр.

— Поширення вертепу. Улюбленим героєм стає запорожець, який захищає простих людей. Із вертепами ходили студенти колегіумів та Києво-Могилянської академії.

— Розвиток шкільної драми. Основними темами були різдвяний цикл, мораліте (повчальні вистави алегоричного змісту), міраклі (релігійно-повчальні віршовані драми).

7. Музика.

— Поширення козацьких маршових пісень.

— Поширення серед міського населення *кантів* або *псалмів* — побутового багатоголосного пісенного жанру, що широко використовувався в шкільному театрі та вертепі.

— Триває розвиток партесних (багатоголосних) співів.

— Музику викладали в колегіумах, а в 1737 р. відкрито спеціалізоване музичне училище у Глухові.

— Видатними композиторами початку XVIII ст. були А. Ведель, Д. Бортнянський.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Дмитро Бортнянський — народився у Глухові. Після навчання у школі півчих при дворі К. Розумовського у семирічному віці був відправлений до Петербургу, де продовжив освіту в складі придворного оркестру та придворної півчої капели.

З 1769 р. Бортнянський навчається композиції у Венеції. Його перші опери («Креонт», «Алкід») були поставлені на італійській сцені. Повернувшись до Росії, він обіймав посаду придворного композитора та диригента придворної капели при Павлі I. Він першим відійшов від італійської традиції у складанні хорових духовних творів і запровадив українські народні мотиви до церковних мелодій. На творах Бортнянського вчилися видатні українські композитори М. Лисенко, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький. Помер композитор у 1825 р. у Петербурзі.

**Дмитро
Бортнянський**
(1751–1825)

— Розвиток музичної теорії: український композитор Н. Дилецький створив «Музичну граматику».

— Виникнення цехів музикантів, що обслуговували урочисті церемонії, військові походи та розваги.

8. Архітектура.

Розвиток стилю бароко, який в Україні отримав назву козацького через набуття національного колориту. Естетичними особливостями українського бароко є багатобарвність, контрастність, мальовничість, посилена декоративність, динамізм, велика кількість усіляких вимислів і головне — небачена вигадливність форм. Розквіт бароко припав на добу І. Мазепи. Найвидатніші пам'ятки — Спаська церква Мгарського монастиря, церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври, Софійський і Золотоверхий собори в Києві. Видатні архітектори — С. Ковнір, І. Григорович-Барський.

9. Розвиток графіки пов'язаний із книгодрукуванням. О. Тарасевич, якому належать 40 гравюр «Києво-Печерського патерика», вважається засновником української школи граверів.

ЩЕ ЦІКАВО!

О. Тарасевич створив чимало портретів королів та інших видатних осіб Європи.

10. Живопис.

- Основні живописні жанри — іконопис, фреска, портрет. Найпопулярнішою стала живописна школа Києво-Печерської лаври, представники якої розписували храми в багатьох українських містах.
- Іконописні зображення відходять від канонів, стають більш земними; в портрети з'являються риси реалізму.
- Популярним стає так званий парсунний живопис (портрети гетьманів і старшини).
- Набули поширення народні картини із зображенням козака Мамаю.
- Збагачуються художні засоби: використовуються перспектива, світлові та колористичні ефекти.

Українська культура не замикалася в національних межах. Українські студенти навчалися в європейських університетах, випускники Києво-Могилянської академії працювали в наукових закладах Європи. Міжнародні зв'язки сприяли збагаченню духовного світу українців.

Завдання для самоконтролю

81. Звернення до Петра I з вимогою відновлення державних прав України організував гетьман:
- А) І. Скоропадський; В) І. Мазепа;
- Б) К. Розумовський; Г) П. Полуботок.
82. Іван Мазепа уклав антиросійський союз із:
- А) Швецією; В) Туреччиною;
- Б) Польщею; Г) Кримським ханством.
83. Гетьманщина була ліквідована:
- А) 1709 р.; В) 1764 р.;
- Б) 1711 р.; Г) 1783 р.
84. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- А) «У першій половині XVIII ст. з'являються козацькі літописи»;
- Б) «Популярним у XVIII ст. став драматичний театр»;
- В) «Культура України у XVIII ст. набуває церковного характеру»;
- Г) «Завдяки Мазепі козаки були звільнені від участі у Північній війні».
85. Укажіть заходи гетьмана Кирила Розумовського.
1. Відкрив перший український університет;
 2. переніс резиденцію до Глухова, який розбудував за європейським взірцем;
 3. провів судову реформу;
 4. домігся міжнародного визнання України;
5. запровадив обов'язкове навчання козацьких дітей;
6. збирав старшинські з'їзди — Генеральні збори — як прототип шляхетського парламенту;
7. закріпив гетьманство за своїми нащадками.
86. Установіть відповідність між митцем та сферою його творчості:
- А) С. Ковнір;
- Б) О. Тарасевич;
- В) Н. Дилецький;
- Г) Ф. Сафонович.
1. Музика;
 2. архітектура;
 3. література;
 4. живопис;
 5. гравюра.
87. Розташуйте події в хронологічній послідовності.
- А) Прутський договір;
- Б) Полтавська битва;
- В) Паліївщина;
- Г) діяльність Малоросійської колегії.
88. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.
- «Московський генерал Меншиков приніс на Україну всі страхоття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепа безчесно катовано; Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців».
- З «Нарису історії Середньовічної та Ранньомодерної України» (Н. Яковенко)*
- Про які події йдеться в тексті? Що було їх причиною?
89. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.
- «...Ми, Генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо, домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом..., щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина... За ними за звичайним порядком слідує городові полковники... І з тими всіма... має радитися ясновельможний гетьман та його наступники... нічого без їхнього дозволу і поради не зачинаючи, приватною своєю владою не встановлювати і до завершення не приводити... Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства... зважився... провинитися, то таких преступників... здати на Військовий генеральний суд...»
- 1) Яку назву має цитований документ і хто є його автором?
 - 2) Чиї інтереси він захищає?
 - 3) Яким було його значення?
 - 4) Чому документ ніколи не був реалізований?
 - 5) Що ви знаєте про долю його автора?
90. Доведіть або спростуйте твердження:
- «Гетьманщина не змогла опиратися натиску Росії через помилки в політиці своїх провідників».

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVIII ст. ЛІКВІДАЦІЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

РОЗДІЛ I

Українські землі під владою Російської імперії

Друга Малоросійська колегія (1764–1786 рр.)

Друга Малоросійська колегія перебрала на себе управління Гетьманщиною після скасування гетьманської посади. Вона складалася з чотирьох представників козацької генеральної старшини та чотирьох російських чиновників. Очолив колегію П. Румянцев.

Мета діяльності Малоросійської колегії:

- ліквідувати залишки автономії;
- закріпачити селян;
- контролювати економічний розвиток України;
- збільшити збір податків із населення.

Колегія була ліквідована після втрати Україною залишків державності.

Остаточна ліквідація автономії України

1765 р. — ліквідовано козацькі полки на Слобожанщині та перетворено їх на регулярні гусарські полки; на території слобідських полків утворена Слобідсько-Українська губернія.

1765–1769 рр. — проведено *Генеральний опис Малоросії*, що став основою для поширення на Україну загальноросійського законодавства: проведено перепис населення, наведено дані про повинності і податки, здійснено опис населених пунктів.

1775 р. — остаточно зруйновано Запорозьку Січ.

1781 р. — ліквідовано полково-сотенний устрій Слобожанщини та Слобожанщини, запроваджено імперський адміністративний поділ за намісництва (Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, згодом додалися Харківське та Катеринославське); замість козацьких полків утворено регулярні карабінерські полки, місцеві козаки позбавлялися своїх прав та привілеїв.

1782–1786 рр. — ліквідація Генерального суду, полкового і сотенного правління, інших адміністративних і судових установ колишньої Гетьманщини, вилучення їх на загальноімперські установи.

1783 р. — остаточно закріпачення селян.

1785 р. — на Україну поширено «Жалувану грамоту дворянству»: козацька старшина зрівнялася в правах із російським дворянством.

1785 р. — проведено секуляризацію монастирських маєтків.

СЛОВНИКІ

Секуляризація — конфіскація державою церковних земель.

Історичне значення Запорозької Січі

— З ліквідацією Запорозької Січі закінчується козацька доба історії України.

- Запорозжці прославили себе героїчною боротьбою з чужоземними загарбниками та захистом південних рубежів України.
- Запорозжці проявили творчі здібності в організації військової справи та створенні своєрідної культури.
- Запорозжці були активними учасниками національно-визвольних рухів та культурного життя України.

Українське козацтво після ліквідації Запорозької Січі:

- 5 тисяч козаків перейшли та територію Туреччини, де заснували Задунайську Січ;
- частина козаків із дозволу російського уряду заселила територію між Бугом і Дністром; згодом із них було створене Чорноморське військо, яке переселили на Кубань;
- частина старшини отримала офіцерські звання;
- понад половину козаків було закріпачено указом Катерини II.

Російсько-турецькі війни

Росія вела війни з Туреччиною в другій половині XVIII ст. з метою посилення своїх політичних та економічних позицій у Північному Причорномор'ї, на Балканах та в країнах Близького й Середнього Сходу.

Роки	Результат	Наслідки
1768–1774 рр.	<i>Кючук-Кайнарджійський мир (1774 р.)</i> — Росія приєднала українські землі в межиріччі Дніпра й Південного Бугу до узбережжя Чорного моря, частину морського узбережжя з фортецям Керч, Єнікале, Кінбурн, Азов і таким чином здобула вихід до Чорного моря; — Кримське ханство оголошене незалежною від Туреччини державою; — Туреччина відновила автономію Молдавського князівства та Волощини, які фактично потрапили під протекторат Росії; — російські торгові судна вільно плавають Чорним морем і проходять через протоки Босфор і Дарданелли	— Посилена присутність Росії на Півдні України; — відпала потреба в Запорозькій Січі (ліквідована в 1775 р.); — у 1783 р. Кримське ханство увійшло до складу Російської імперії, внаслідок чого припинилися турецько-татарські набіги, в Криму ліквідовані рабовласництво та работоргівля, Крим приєднано до імперського російського ринку; — початок утисків татар, масові втечі татар до Туреччини
1787–1791 рр.	<i>Ясський мир (1791 р.)</i> — Росія приєднала землі між Південним Бугом та Дністром з фортецею Очаків; — новий кордон між Росією та Туреччиною встанов-	— масове переселення людей на Південь України, заснування міст (Одеса, Катеринослав, Маріуполь, Миколаїв, Севастополь);

Роки	Результат	Наслідки
1787–1791 рр.	<p>лений по річці Дністер на південному заході, по річці Кубань — на Кавказі;</p> <p>— Туреччина визнала приєднання до Росії Криму й Кубані.</p> <p>— Росія повернула Туреччині Молдову й Волощину</p>	<p>— швидкий економічний розвиток південних українських земель;</p> <p>— у 1796 р. кріпацтво запроваджено на південних землях України</p>

Правобережжя і західноукраїнські землі

У 1714 р. південна Київщина та Брацлавщина знову опинилися під владою Польщі.

Особливості соціально-економічного та політичного розвитку регіону

- Територія була спустошена і знелюдніла внаслідок тривалих воєнних дій та примусового переселення мешканців на Лівобережну Україну.
- Державну та общинну землі захоплюють магнати.
- Збільшено повинності селян: панщина 4–5 днів, ремонт і спорудження панських будинків, шляхів, мостів, натуральні побори (птиця, мед, гриби тощо).
- Зростає чисельність дворових слуг (безземельних селян), чиє становище не відрізнялося від рабського.
- У південній Київщині та Брацлавщині засновують *слободи* — поселення, що на 10–25 років звільнялися від оподаткування: таким чином землевласники стимулювали заселення спустошених війною земель. Повинності навіть залежних селян обмежувалися грошовим і натуральним податками.
- Міста, крім Львова і Кам'янця-Подільського, втратили магдебурзьке право, ліквідовано міське самоврядування.
- Відбувалося переслідування православних священників, які теж мусили відбувати панщину.
- Відсутність сильної королівської влади мала наслідком анархію і феодалну сваволю.

Національно-визвольна боротьба

Посилення соціального та національно-релігійного гноблення спричинило початок нової хвилі боротьби українського народу. Вона набувала різних форм: від подання скарг і відмови виконувати панщину до розгрому панських маєтків та вбивства членів панських родин. Основними виявами антифеодальної та національно-визвольної боротьби стали *гайдамацький* і *опришківський рухи*.

	Гайдамацький рух	Опришківський рух
Перша згадка	1717 р.	1529 р.

	Гайдамацький рух	Опришківський рух
Назва	<i>Гайдамак</i> — від турецького <i>haydamak</i> — розбійник гнати (робити набіги)	<i>Опришки</i> — від латинського <i>opressor</i> — знущувач, порушник
Територія	Брацлавщина Поділля, Волинь, Уманщина, Київщина	Прикарпаття, Закарпаття, Буковина
Учасники	Селяни, козаки, наймити, міщани-ремісники, збіднілі шляхтичі. Керували загонами переважно запорозькі козаки; Січ надавала і матеріальну допомогу	Безземельне і малоземельне селянство, міська біднота
Тактика	Грабували панські маєтки, знищували шляхтицьке й католицьке духовенство, єврейських лихварів та орендарів. Награбоване добро ділили між собою та роздавали селянам. Часто проводили спільні операції	
Основні хвилі	<p>1734–1738 рр. — повстання козацького полковника Верлана.</p> <p>1741–1748 рр. — повстання Гната Голого.</p> <p>1750 р. — повстання під проводом О. Ляха, М. Мамає, М. Сухого та інших.</p> <p>1768–1769 рр. — повстання М. Залізняка <i>Коліїщина</i> (від колій — той, що коле). Приводом стала поява російських військ на Правобережжі, сприйнята як підтримка українців і православ'я. В Умані до гайдамаків приєднався козацький загін І. Гонти, завдяки чому місто опинилося в руках повстанців. Гайдамаки сподівалися на допомогу російського уряду, але Росія виступила на боці Польщі. Після полонення Залізняка й Гонти решта гайдамацьких загонів була розгромлена, а їхні учасники піддані жорстоким катуванням. М. Залізняка засудили до каторжних робіт у Нерчинську, І. Гонта був страчений через четвертування</p>	<p>1648 р. — повстання С. Височана.</p> <p>1700–1737 рр. — діяльність окремих загонів під проводом І. Шугая, І. Панчишина, П. Сабата тощо.</p> <p>1738–1745 рр. — повстання О. Довбуша. Його загін налічував 30–50 чоловік. Здобув Богородчанську фортецю, здійснив напад на Дрогобич, Рогатин. На придушення повсталих польський уряд кинув до 2,5 тис. війська. За легендою, в 1745 р. Довбуша смертельно поранив панський найманець.</p> <p>1745–1759 рр. — продовження боротьби соратниками О. Довбуша.</p> <p><i>Кінець XVIII ст.</i> — повстання В. Бакрака та І. Бойчука</p>
Історичне значення	Гайдамацький та опришківський рухи стали яскравою сторінкою національно-визвольної боротьби українського народу. Вони послаблювали позиції польської влади на українських землях і мали народну підтримку	

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Максим Залізняк народився близько 1740 р. у родині кріпака на Чигиринщині (нинішня Черкаська область). Тринадцятирічним хлопцем пішов на Запорозьку Січ, де провів 14 років, був послушником Онуфріївського та Мотронинського монастирів. Він мав неабиякі організаторські здібності та військовий талант.

Навесні 1768 р. в Холодному Яру, де розташовувався Мотронинський монастир, він разом з козаками підняв повстання проти польської шляхти. Повстанці здобули Жаботин, Смілу, Богуслав, Канів та інші населені пункти. На захопленій території Залізняк оголосив скасування панщини, унії та панування польських шляхтичів, розподіляв панські землі між селянами.

Улітку 1768 р. козаки Залізняка підійшли до Умані, що була центром польського панування на Правобережжі. Полк надвірних козаків під орудою Івана Гонти, що охороняв Умань, перейшов на бік повстанців. Почався погром міста, під час якого було вбито кілька тисяч поляків та євреїв. Саме тому повстання й отримало назву Коліївщина. Гайдамацька влада оголосила Максима Залізняка гетьманом і князем смілянським, а Івана Гонту — полковником і князем уманським. Помер М. Залізняк, скоріш за все, у засланні — точно цей факт не встановлено.

**Максим
Залізняк**
(бл. 1740 — ?)

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Іван Гонта народився на Уманщині. Рік його народження невідомий. Хоча походив він з селянської родини, йому вдалося отримати добру освіту — за свідченням сучасників, поводився він, як шляхтич. Гонта з дружиною займалися благочинною діяльністю, робили великі пожертви на Воздвиженську церкву в селі Володарка, в якій Гонта був церковним старостою — ктителем. На власні кошти він збудував церкву Св. Параскеви у рідному селі Розсошки. Граф Потоцький, який зробив Гонту старшим сотником і подарував йому два села, мав намір виклопотати для Гонти шляхетство. Кар'єра для колишнього кріпака була блискучою. Проте Гонта відмовився від кар'єри, і від добробуту.

Повстання поширилося на Волинь, Полісся, Поділля; на Правобережжі діяло понад 30 гайдамацьких загонів. Наприкінці червня російська імператриця Катерина II, побоюючись, що гайдамаччина пошириться на Лівобережжя, надала допомогу Польщі у придушенні гайдамацького повстання. Царські офіцери запросили Залізняка і Гонту до свого табору начебто для обговорення спільних дій проти Речі Посполитої, де підступно заарештували ватажків. Гайдамацьке військо було оточене та роззброєне, гайдамаків розпинали на хрестах, садили на палі, стинали їм голови. Максима Залізняка як російського підданого засудив російський суд: він отримав 300 ударів батою, тавро і довічне заслання на нерчинські копальні до Сибіру, де він, мабуть, і помер. З Івана Гонти спочатку здирали шкуру, потім порубали на частини, а голову цвяхам прибили до воріт Могилева-Подільського. Дружина і чотири доньки Гонти були схоплені, публічно висічені різками і відправлені на заслання.

Іван Гонта
(? — 1769)

З ватажків повстання врятувався лише сотник Уласенко, який утік до Молдови з сином Гонти. Епізод з поеми Шевченка «Гайдамаки», де Гонта вбиває двох своїх синів, є художньою вигадкою поета.

Поділи Польщі і входження Правобережної України до складу Російської імперії Причини поділу Речі Посполитої:

- політична анархія в країні, спричинена боротьбою за владу різних шляхетських угруповань;
- втручання іноземних держав у внутрішні справи Польщі;
- розорення країни внаслідок постійних повстань, війн зі Швецією та Росією, міжусобиць.

Ініціатором поділу Польщі став прусський імператор Фрідріх II, який залучив до цієї акції Австрію та Росію. Всього було здійснено три поділи Польщі.

I поділ Польщі (1772 р.)

Назва держави	Територія, яку отримала держава
Росія	Частина Східної Білорусі
Австрія	Східна Галичина
Пруссія	Помор'я (без Гданська)

II поділ Польщі (1793 р.)

Назва держави	Територія, яку отримала держава
Росія	Правобережна Україна, Центральна Білорусь
Австрія	Нічого не отримала
Пруссія	Гданськ, значна частина Великої Польщі

III поділ Польщі (1795 р.)

Назва держави	Територія, яку отримала держава
Росія	Західна Білорусь, Західна Волинь, латвійські та литовські землі
Австрія	Галичина, частина Волині, так звані малопольські землі з Краковом і Познанню
Пруссія	Основна частина Великої Польщі з Варшавою

Унаслідок трьох поділів Польська держава перестала існувати.

Таким чином, під владою Російської імперії опинилися всі українські землі Правобережжя, за винятком Галичини, Буковини й Закарпаття, що перебували в складі Австрійської імперії.

Перші заходи російської влади на землях Правобережжя:

- на нову територію було поширено адміністративний устрій Росії: українські землі об'єднано у Київську, Волинську та Подільську губернії, при цьому не враховані особливості окремих українських регіонів;
- державною мовою стала російська; діловодство велося російською та польською мовами;

- за польською шляхтою збережено її права та привілеї;
- діяв третій Литовський статут 1588 р.;
- головні адміністративні та судові посади обійняли російські чиновники;
- землі католицької церкви були конфісковані й передані російському дворянству.

Значення приєднання українських земель до Росії:

- припинилися необмежене шляхетське свавілля, переслідування православної церкви;
- Україна була залучена до загальноросійського ринку;
- створено сприятливіші умови для формування української нації.

Кримське ханство у XVIII ст.

Кримське ханство — це держава кримськотатарського народу, що проіснувала з 1449 до 1783 р. на землях Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання.

Політичний устрій: обмежена монархія з ханом на чолі. Хан обирався *курултаєм* — з'їздом татарської шляхти — з династії Гіреїв, але призначався турецьким султаном; був васалом Туреччини. Не мав права підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами, оголошувати війну та укладати мир; за наказом султана хан з військом приєднувався до турецької армії. Важливу роль відігравала знать — *беї*.

Соціальний устрій. Населення ділилося на *мілети* — національно-релігійні общини: мусульман-

ську, православну, іудейську, вірменську. Всім обсягом прав користувалися тільки мусульмани: вони несли військову службу, за що їм надавали податкові та інші пільги.

Більшість населення була вільною, проте існувало й рабство. Земля перебувала у володінні селянських общин, знаті й хана; ліси й пасовиська вважалися спільною власністю. Селяни відпрацьовували тиждень на рік у господарстві бея і сплачували десятину на загальнодержавні потреби.

Господарське життя. Татари Південного узбережжя Криму займалися садівництвом і виноградарством, городництвом, рибальством, вирощуванням тютюну. Мешканці степового Криму займалися землеробством і скотарством (вирощування коней та овець). Із XVI ст. відбувається перехід до осілого життя, що спричинило зростання міст як центрів ремесла й торгівлі.

Особливості культури: обов'язкове дотримання майстрами норм і вимог ісламу; змішання різних стилів народів Криму.

З 1500 р. в Кримському ханстві працювало *медресе* — вище духовне училище, де головними предметами були філософія та арабська мова. Світська література не була в шані. Наука займалася переважно астрологічними, богословськими та юридичними проблемами. Високого розвитку досягла народна творчість (пісні, казки, легенди). Популярними музичними інструментами були барабан, дасуль, бубон, даріема, зурна. Збереглися архітектурні пам'ятки: Ханський палац та Фонтан сліз у Бахчисараї, мавзолей у Киркорі, мечеть Джума-Джамі в Гезлеві (Євпаторія).

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в другій половині XVIII ст.

Загальна характеристика:

- 1) вплив політики царського уряду, спрямованої на подальше обмеження та ліквідацію автономії Гетьманщини;
- 2) вплив ідей західноєвропейського Просвітництва;
- 3) поступовий перехід від бароко до *класицизму*;
- 4) домінування російської культури, політика русифікації;
- 5) відтік української інтелектуальної еліти до Москви та Петербурга, перетворення Гетьманщини на російську провінцію.

Основні галузі культури

1. Освіта.

- До кінця XVIII ст. скорочено мережу початкових шкіл, оскільки селяни не мали коштів на їх утримання; наслідком було зменшення кількості письменних українців.
- 1786 р. — створення на території Гетьманщини чотирикласних (для дворян) та двокласних

(для міщан) народних училищ з російською мовою навчання.

- 1774 р. — на західноукраїнських землях (Австрійська імперія) запроваджено обов'язкову початкову освіту рідною мовою. Повну середню освіту здобували у німецькомовних гімназіях.
- Вищі навчальні заклади: Києво-Могилянська академія, яка поступово занепадає, Харківський колегіум, Львівський університет (1784 р.), де до 1809 р. працював Руський інститут для підготовки греко-католицьких священників.

2. Книгодрукування.

- Найбільші друкарні — у Києво-Печерській лаврі, Почаївському та Унівському монастирях, приватна друкарня А. Піллера у Львові (саме Піллер видавав першу українську газету — «Львівську газету» — французькою мовою).

- Переведення друкарень на «цивільний» шрифт.
- Широкий асортимент літератури: церковні книги, календарі, збірки пісень, навчальні посібники, господарські поради. Література розповсюджувалася і за межами України.

3. Наука.

- **Філософія.** Мандрівний філософ **Г. Сковорода** закликав до самопізнання і морального очищення; розробив учення про «сродну працю», який має відповідати природним здібностям людини та її життєвому покликанню.
- **Медицина** була представлена лікарями-українцями, які здобули вчений ступінь доктора медицини: **І. Полетика**, **С. Крутень**, **І. Рущкий** тощо. **М. Амбодик-Максимович** — автор перших у Російській імперії підручників з акушерства і ботаніки. **Г. Тереховський** — дослідник мікроорганізмів. **Є. Мухін** — організатор щеплень проти віспи та профілактичної боротьби з холерою. У Львові в 1773 р. відкрито медичний колегіум для підготовки лікарів і аптекарів; у 1787 р. відкрито першу в Подніпров'ї спеціальну медичну школу (Єлисаветград); у 1792 р. — Київський військовий шпиталь.
- **Математика.** 1793 р. — викладач Києво-Могилянської академії **І. Фальковський** видав підручник «Скорочення змішаної математики», книгу «Теоретична астрономія».
- Ректор Києво-Могилянської академії **Ф. Прокіпович** брав участь у створенні Російської академії наук, одним з перших у Росії вів спостереження із застосуванням телескопа і мікроскопа.

4. Література.

- Основний стиль — бароко, з'являються елементи класицизму, сентименталізму, реалізму.
- Історико-мемуарна проза: щоденники **М. Ханенка**, **Я. Марковича**.
- Поезія: **С. Дивович** «Розмова Великої Росії з Малоросією».
- 1798 р. — видання «Енеїди» **І. Котляревського** — першого твору, написаного розмовною українською мовою.
- **Г. Сковорода** «Сад божественних пісней», «Васні Харківскія».

5. Музика.

- Центри музичної освіти — Глухівська півча школа та Києво-Могилянська академія.
- Композитори: **М. Березовський** (перша українська опера «Демофонт»), **Д. Бортнянський** (опери, твори церковної музики), **А. Ведель** (хорові концерти).
- Поширення пісень-романсів, в основу яких покладено народні мотиви.

6. Театр.

- Зародження світської драматургії, поява аматорських та кріпосних театрів.

- 1798 р. — у Харкові відкрито перший професійний театр із професійною трупкою.
 - Занепад шкільного театру внаслідок заборони вистав у Києво-Могилянській академії.
7. В **архітектурі** продовжував домінувати стиль бароко. Видатними архітекторами були **І. Григорович-Барський** (бурса Київської академії, Кирилівська та Покровська церкви тощо); **С. Ковнір** (Кловський палац, дзвіниці Дальніх і Ближніх печер Києво-Печерської лаври тощо).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Іван Григорович-Барський народився у Києві в сім'ї дрібного крамаря, який був старостою Успенського собору Києво-Печерської лаври. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, де захопився малюванням, архітектурою та гравіруванням. З 40-х років XVIII ст. працював головним архітектором Київського магістрату. Він є автором багатьох архітектурних пам'яток: церкви-дзвіниці Василя Великого, Набережно-Микільської дзвіниці, корпусу братських келій Межигірського монастиря, Покровської церкви у Києві, дзвіниці Успенського собору Києво-Печерської лаври. Помер **І. Григорович-Барський** у 1785 р.

8. Скульптура.

- Значне поширення декоративного ліплення та різьблення, що прикрашали архітектурні споруди.
- Видатні скульптори: **І. Равич**, **С. Шалманов**, **С. Фесінгер**, **А. Пінзель**, **А. Осинський**.

9. Живопис.

- Монументальний живопис представлений храмовими розписами, оздобленням громадських споруд і палаців (художники **А. Антропов**, **Г. Левицький** і **Д. Левицький**).
- Для портретного живопису характерними були зображення козацької старшини та заможних міщан. Поширений був також образ козака-бандуриста («козака Мамає»).

10. Гравюра.

- Алегоричні композиції **Г. Левицького-Носа**; роботи народних граверів.

Завдання для самоконтролю

91. Опришківський рух був поширений:

- А) у Наддніпрянщині;
- Б) у Криму;
- В) на Буковині й Закарпатті;
- Г) на Слобожанщині.

92. Поділи Польщі відбулися:

- А) 1772, 1778, 1797 рр.;
- Б) 1772, 1793, 1795 рр.;
- В) 1768, 1772, 1795 рр.;
- Г) 1779, 1783, 1795 рр.

93. Видатним українським філософом другої половини XVIII ст. був:
- А) Г. Сковорода;
 Б) І. Руцький;
 В) Д. Бортнянський;
 Г) І. Григорович-Барський.
94. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- А) «На другу половину XVIII ст. припадає розквіт Києво-Могилянської академії»;
 Б) «Щоб здобути підтримку українського населення, польські феодали обмежили панщину 2 днями на місяць»;
 В) «Кримський хан належав до династії Гіреїв і був васалом Туреччини»;
 Г) «Перший медичний колегіум було відкрито у Києві наприкінці XVIII ст.»
95. Укажіть мету діяльності Другої Малоросійської колегії.
1. Сприяння діяльності гетьманського уряду;
 2. ліквідація залишків автономії України;
 3. закріпачення українських селян;
 4. контроль економічного розвитку України;
 5. представлення інтересів Росії при дворі гетьмана;
 6. збільшення зборів і податків з населення;
 7. установа дипломатичних зв'язків з Україною.
-
96. Установіть відповідність між терміном та його визначенням.
- А) Медресе;
 Б) гайдамак;
 В) секуляризація;
 Г) губернія.
1. Адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії;
 2. поселення, що на 10–25 років звільнялися від оподаткування;
 3. мусульманське вище духовне училище;
 4. учасник антифеодального національного українського руху;
 5. конфіскація державою церковних земель.
А	
Б	
В	
Г	
97. Розташуйте події в хронологічній послідовності.
- А) Запровадження кріпацтва в Україні;
 Б) Коліївщина;
 В) остаточне зруйнування Запорозької Січі;
 Г) ліквідація козацьких полків на Слобожанщині.
98. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.
- Перекладач Генеральної військової канцелярії С. Дивович у 1762 р. написав поему, в якій були такі рядки, що їх промовляла Україна, звернувшись до Росії:
- «А разность наша есть в приложенных именах
 Ты Великая, а я Малая, живем
 в смежных странах...
 Так мы с тобою равны и одно составляем,
 Одному, не двум государям присягаем...»
- Які ідеї обґрунтовував автор? Чому вони стали особливо актуальними в другій половині XVIII ст.?
99. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.
- «Територіальні здобутки Росії у районі Чорного моря XVIII ст. революціонізували політичну й історичну географію України... Згадані геополітичні рішення створили передумови для великих міграційних процесів, а ці процеси своєю чергою, витворили нову українську етнічну територію, яка не мала прецеденту в усій попередній історії українського етносу. Цілком серйозно можна говорити про виникнення нової України, істотно відмінної від історичної території українського поселення і від усіх державно-адміністративних структур, у яких українці жили в минулому».
- З «Хрестоматії з історії України»
 (С. В. Кульчицький, О. І. Ганжа)*
- 1) Про які територіальні здобутки Росії йдеться у тексті?
 - 2) Яким чином відбулося приєднання південноукраїнських земель до Росії?
 - 3) Як ви розумієте слова про виникнення « нової України »?
 - 4) Які наслідки, крім зазначених, мало розширення російських володінь? Чи були вони виятково позитивними?
100. Доведіть або спростуйте твердження:
- «У другій половині XVIII ст. Гетьманщина перетворюється на російську провінцію».

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.

Адміністративно-територіальний поділ Надніпрянської України

Унаслідок другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії ввійшли Правобережна Україна та Західна Волинь, а результатом успішної війни з Туреччиною стало приєднання до Росії причорноморських степів та Кримського ханства. Отже, зникли держави, які впливали на розвиток українських земель.

До 1796 р. поділ Російської імперії на намісництва був замінений поділом на *губернії*. У 20–30-ті роки XIX ст. губернії об'єднали в генерал-губернаторства. Адміністративно-територіальний поділ українських земель, що перебували під владою Російської імперії, був таким:

Регіони	Генерал-губернаторство	Губернії
Південно-Західний край (Правобережжя)	Київське	Київська, Волинська, Подільська
Малоросія (Лівобережжя), Слобожанщина	Малоросійське	Чернігівська, Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 р. — Харківська)
Новоросія (Південь)	Новоросійсько-Бессарабське	Катеринославська, Таврійська, Миколаївська (з 1805 р. — Херсонська)

Губернатори були наділені всіма цивільними, державними та військовими повноваженнями і призналися царем; до губернського правління входили віце-губернатор, радники, прокурор. Вони спиралися на дворянські збори — становий представницький орган.

Губернії склалися з *повітів*, очолюваних капітанами-ісправниками. Повіті ділилися на *стани* під контролем поліцейських приставів. Державні податки збирала імперська казенна палата. У 1831 р. було скасовано магдебурзьке право на Лівобережжі, у 1841 р. ліквідовано судочинство за Литовськими статутами на Правобережжі. Ключові посади обіймали російські чиновники.

Соціально-економічний розвиток у першій половині XIX ст.

Україна в першій половині була аграрною країною з кріпосницькими відносинами: земля (близько 75 %) належала поміщикам, понад 60 % населення становило кріпосне селянство.

Сільське господарство

Криза феодално-кріпосницького виробництва.

- Домінування кріпосницьких відносин: поміщик мав право на працю і майно селянина, міг продати його з землею або без землі.
 - Основними формами експлуатації кріпаків були відробіткова, грошова, натуральна рента. Посилення експлуатації селян: *уроchna система* (поміщик давав селянам таке завдання (урок), яке неможливо було виконати за 1 день); панщина 4–6 днів на тиждень.
 - Витіснення селян на неродючі віддалені землі; знеземелення селян.
 - Державні селяни сплачували грошову ренту і виконували повинності на користь держави. Найбільше державних селян було на Лівобережжі (50% селян), найменше — на Правобережжі (13%). Відбувалося майнове розшарування селян; селяни, що розорилися, йшли на заробітки, переважно у Південну Україну.
 - Існували *військові поселення* (1817–1857 рр.): частина війська передавалася на утримання селянам. Фактично селяни-поселенці перетворювалися на довічних солдатів, які водночас займалися сільським господарством; дітей із 7 років зараховували до кантоністів (новобранців).
 - Примітивні й застарілі знаряддя праці не давали можливості запроваджувати прогресивні технології, спричиняли технічну відсталість сільськогосподарського виробництва, неефективне екстенсивне господарювання.
 - Зниження прибутків землевласників (майже кожен четвертий поміщицький маєток перебував під заставою).
- Проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство.*
- Розширення посівів технічних культур (буяки, тютюн, льон, коноплі, соняшник), що вимагало поліпшення обробітку землі, використання добрив.
 - Початок використання більш продуктивної найманої праці; передання землі в оренду купцям, заможним селянам тощо.
 - Зростає товарність виробництва, поглиблення спеціалізації окремих районів і поміщицьких господарств.

Промисловість

- Тісний зв'язок із сільським господарством: млини, крупорушки, гуральні та інші обробні підприємства в поміщицьких господарствах. Відкриття цукрових заводів.
- Більшість промисловців — поміщики, купці; розвиток державної промисловості.

- Використання як вільнонайманої праці (капіталістичні підприємства), так і кріпосної (поміщицько-кріпосні підприємства). Поступове зростання кількості найманих робітників (із 1825 до 1861 р. — утричі).
- 30–40-ві роки XIX ст. — початок промислового перевороту.

СЛОВНИК!

Промисловий переворот — заміна ручної праці на механізовану, мануфактури — на фабрику.

- Із 20-х років відбувається розвиток кам'яно-вугільної та металургійної галузей, прискорюється розвиток машинобудівної промисловості.
- Формування робітничого класу і промислової буржуазії.

Торгівля

- Пожвавлення торгівлі внаслідок розвитку промислового й сільськогосподарського виробництва.
- Україна стала складовою частиною загальноросійського внутрішнього ринку.
- Ярмаркова торгівля (понад 2 тисячі ярмарків, найбільші — у Харкові, Єлисаветграді, Сумах, Полтаві). Товари, що вивозилися з України: збіжжя, м'ясо, вовна, тютюн, сало, олія, цукор; товари, що завозилися з Росії: тканини, вироби з металу, скло, посуд.
- Зовнішня торгівля велася через порти Чорного та Азовського морів.
- Більшість купців — росіяни, поступово з'являються й українці (найвідоміші — Яхненки).
- Розвиток чумацького промислу, який сприяв розшаруванню селянства і був одним з основних джерел накопичення капіталу.

Антифеодальний рух на українських землях**Причини:**

- посилення кріпосного гніту;
 - безправне становище кріпаків;
 - зловживання імперських чиновників.
- Мета:** скасування кріпацтва й отримання землі.
- Основні форми протесту:**
- псування знарядь праці;
 - відмова виконувати повинності;
 - підпали маєтків та вбивства поміщиків;
 - втечі з маєтків;
 - збройний опір поміщикам та місцевій адміністрації, повстання;
 - партизанські напади на поміщицькі маєтки.

Масові повстання

- Повстання проти режиму військових поселень у Чугуєві (Харківщина) 1819 р.
- Селянські рухи на Катеринославщині (1818–1820 рр.), Харківщині, Херсонщині, Чернігівщині (1832–1833 рр.).

- Виступи під проводом У. Кармелюка (1813–1835 рр.) на Поділлі.

ЦЕ ЦІКАВО!

За сімейним станом Устим Кармелюк мав звільнення від рекрутчини, але поміщик віддав його в солдати. Кармелюк утік у 1813 р., повернувся в рідні місця та організував групу невдоволених. Учинив понад 100 нападів на поміщиків, купців, шинкарів. П'ять разів Кармелюка ловили, він витримав 100 ударів шпіцрутенами, заслання до Сибіру, але щоразу втік з ув'язнення.

- «Київська козаччина» (1855 р.) — масовий рух селянства Київщини за повернення козацького стану.
- Підсумки повстань:**
- повстання були стихійними й неорганізованими, тому не мали успіху;
 - засвідчили, що більшість населення України виступає проти кріпосництва і готова до збройного спротиву;
 - змусили окремих представників українського дворянства шукати шляхів покращення умов життя селянства.

Україна у війнах Наполеона

У 1812 р. відбувся похід французького імператора Наполеона на Росію, який закінчився загибеллю майже всієї французької армії. З українських земель наполеонівська армія зайняла Західну Волинь, де розгромила російську армію під командуванням генерала А. Тормасова.

Плани Наполеона щодо України передбачали відокремлення українських земель від Росії й поділ їх на три частини:

- Правобережна Україна відходила до Великого герцогства Варшавського;
- Галичина й Волинь мали відійти до Австрії за воєнну допомогу у війні з Росією;
- на території Лівобережної й Південної України планувалося створити дві держави, які б підпорядковувалися Франції.

Українське дворянство, незадоволене такими планами, підтримало російську владу. Були сформовані козацькі кавалерійські полки (25 тис. осіб); до російської армії також увійшло 75 тис. ополченців. Так, у Лейпцизькій битві 1813 р., де антифранцузька коаліція розбила наполеонівську армію, брали участь 8 козацьких полків.

Національне відродження в Україні**СЛОВНИК!**

Національне відродження — це пробудження національної самосвідомості народів, які не мали власної державності; фактично стало процесом становлення нації.

Стадії національного відродження

- *Фольклорно-етнографічна:* збирання і публікація народних пісень, вивчення історії, звичаїв, мови

свого народу. На підставі вивчення етнографічних особливостей народу формуються аргументи на користь існування окремої нації.

- **Культурно-літературна:** відродження мови, боротьба за розширення сфери її використання. Поширення літературних, драматичних, наукових творів, написаних рідною мовою. Зростання національної самосвідомості.
- **Політична:** боротьба нації за звільнення, зародження масового національного руху, який може привести до незалежності нації. Виникнення політичних організацій, програми яких містять вимоги автономії або незалежності.

Основні напрямки визвольного руху в Україні першої половини XIX ст.

- **Польський:** об'єднував польських патріотів, що боролися за відновлення незалежності Речі Посполитої. Прояви: **польське повстання 1830–1831 рр.** на чолі з І. Лелевелем, яке почалося в листопаді 1830 р. у Варшаві. Польський сейм звернувся до населення Правобережної України із закликом до повстання. Проте українські селяни повстання не підтримали, оскільки вороже ставилися до поляків-поміщиків, а самі поміщики боялися повторення гайдамаччини. Цю суперечність використав російський уряд, пообіцявши селянам свободу за затримку повстанців; у вересні 1831 р. повстання було придушене.
- **Російський:** представники російського дворянства домагалися лібералізації імперських порядків. Прояви: повстання декабристів 1825 р.
- **Український:** об'єднував прибічників боротьби за звільнення від імперського панування.

Декабристський рух в Україні

СЛОВНИК

Декабристи — представники дворянства Росії, які боролися за повалення царату та скасування кріпацтва. В 1825 р. підняли антицарське повстання, яке закінчилося поразкою.

Причини:

- дворяни розуміють, що кріпацтво і самодержавство є головними причинами відсталості Росії;
- вплив війни з Наполеоном 1812 р., яка виховала патріотизм майбутніх декабристів і зблизила їх з народом, та закордонних походів російської армії 1813–1814 рр., що ознайомили росіян із західними революційними вченнями;
- розчарування в Олександрі I, який спочатку сприяв розробці реформаторських проектів, а після наполеонівських воєн установив реакційний режим;
- вплив міжнародних подій: зростання національно-визвольного руху в Італії, Греції, Іспанії.

Передумови:

- діяльність масонських лож, які об'єднували представників привілейованої верхівки суспільства і були своєрідною підготовкою до вступу в таємні декабристські товариства (найвідоміші — полтавська «Любов до істини» (1818 р.), київська «Ложа об'єднаних слов'ян» (1818 р.);

СЛОВНИК

Масонство — релігійно-етичний рух, прибічники якого закликали до морального самовдосконалення й об'єднання людей за принципами взаємодопомоги, братерства, рівності. Хоча масони заявляли про невтручання в політику, вони відігравали помітну роль у революційних та національно-визвольних рухах.

- створене В. Лукашевичем Малоросійське таємне товариство (1819 р.), що діяло нелегально і мало на меті здобуття Україною незалежності.

Діяльність декабристів

Першими декабристськими організаціями стали «Союз порятунку» та «Союз благоденства» (1816–1818 рр.), внаслідок реорганізації в 1821 р. виникло два осередки — **Північне товариство** з центром у Петербурзі та **Південне товариство** з центром у Тульчині (Україна). Згодом було засновано ще дві управи Південного товариства — **Каменську** та **Васильківську**. Крім того, у 1823 р. було засновано **Товариство об'єднаних слов'ян** у Новограді-Волинському (фундатори — брати Борисови).

Між організаціями існували суттєві розходження, які можна простежити в їхніх програмних документах.

1. **Південне товариство, програмний документ — «Руська правда» П. Пестеля:**
 - повалення самодержавства шляхом перевороту;
 - проголошення республіки; відразу після перевороту потрібно встановити революційну диктатуру для здійснення перетворень;
 - виборче право для чоловіків від 20 років без обмежень;
 - верховна законодавча влада має належати Народному вічу, виконавча — Державній думі, нагляд за виконанням законів — Верховному суду.
 - скасування кріпацтва та наділення селян землею без викупу;
 - обмеження поміщицького землеволодіння;
 - ліквідація станових привілеїв, рівність громадян перед законом;
 - свобода слова, друку, віросповідання;
 - ліквідація військових поселень та скорочення строку служби в армії;
 - збереження єдиної неподільної Росії, в якій жоден народ не має права на відокремлення, крім Польщі. Україна мала стати однією з 10 областей Росії.

2. Північне товариство, програмний документ — «Конституція» М. Муравйова:

- формою правління в Росії мала бути конституційна монархія, за якої цар наділений виконавчою владою та є головним державним службовцем;
- законодавча влада мала належати парламенту — Народному вічу;
- виборче право — з 21 року зі збереженням майнового цензу;
- скасування кріпацтва, наділення селян 2 десятинами землі та садибою; збереження поміщицького землеволодіння;
- Росія — федерація з 14 держав і 2 областей із самостійним управлінням, але без урахування етнічних кордонів. Україна мала бути поділена на Чорноморську державу з центром у Києві та Українську державу з центром у Харкові.

3. Товариство об'єднаних слов'ян:

- об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку;
- парламент республіки, що складатиметься з представників усіх народів, прийматиме тільки основні закони федерації, кожен народ матиме право на широке самоврядування.

Із основних положень декабристських програмних документів можна зробити висновок, що декабристи ігнорували національне питання.

Повстання декабристів

У 1825 р. помер імператор Росії Олександр I, і декабристи вирішили скористатися періодом міжцарювання. 14 грудня 1825 р. вони підняли повстання у Петербурзі, яке було придушене (від місяця в який відбулося повстання, походить назва руху — декабристський). Ця поразка змусила Південне товариство терміново підготувати виступ. 28 грудня 1825 р. С. Муравйов-Апостол піднімає повстання Чернігівського полку. Урядові війська змогли ізолювати повстанців. Солдати здалися практично без бою.

ЦЕ ЦІКАВО!

Сергій Муравйов-Апостол — один з організаторів «Союзу порятунку», член «Союзу благоденства». З 1823 р. разом із М. Бестужевим-Рюміним очолював Васильківську управу Південного товариства. Встановив зв'язок із Польським патріотичним товариством. Саме він висунув ідею організації революційної повстанської армії.

Розправа над керівниками й учасниками повстання була жорстокою. П'ятьох із них стратили, багатьох заслали на каторжні роботи до Сибіру або на військову службу на Кавказ.

Основні результати й наслідки

- Декабристи зазнали поразки, оскільки їхні мета й ідеї були незрозумілими народові, вони мали

вузьку соціальну базу (дворянство), керівники проявили рішучості, а перевага урядових військ була безсумнівною.

- Декабристи стали взірцем мужності, героїзму, самопожертви й відданості революційній справі для прийдешніх поколінь.
- Це було перше в історії Росії та України організоване збройне повстання проти самодержавства і кріпацтва, що дало поштовх революційному рухові в наступні роки (польське повстання 1830–1831 рр., діяльність Кирило-Мефодіївського братства).
- Поразка декабристів знаменувала смугу реакції в Росії, репресій проти вільнодумства. Було створено таємну поліцію, посилювався нагляд за вищими навчальними закладами.

Початок українського національного руху

Передумови:

- лівобережна козацька старшина мала пред'явити історичні документи, що підтверджували її походження, для набуття російського дворянства;
- діяльність в Україні масонських організацій, які пропагували ідеї свободи, братерства, рівності;
- поширення західноєвропейської ідеї про визнання народу вищим джерелом влади, який має право на власну державу, та ідеї романтизму, що тяжів до народної культури.

Прояви:

- Рух дворян-автономістів, метою яких було відновлення втраченої автономії гетьманщини (В. Полетика, Р. Маркович та ін.). Автономісти прагнули зберегти місцеву правову систему (Литовські статuti) та відновити козацьку армію.
- Відновлення історії українського народу на основі історичних документів. «Історія Малої Росії...» Д. Вантиш-Каменського стверджувала, що українці є відгалуженням російського народу, а возз'єднання України з Росією — найвизначніша подія в їхній історії. Натомість М. Маркевич в «Історії Малоросії» обстоює самобутність українців та їхнє право на самостійність. Обґрунтування ідеї незалежності України подано в «Історії Русів» — анонімному історичному творі початку XIX ст. (авторство приписують Г. Кониському та Г. Полетиці). Основна тема «Історії Русів» — боротьба українців проти польського та московського поневолення, порушення Москвою *Березневих статей* 1654 р.
- Збирання і публікація українського фольклору. М. Цертелєв надрукував першу збірку українських історичних дум (1819 р.); перше видання ліричних українських пісень здійснив майбутній ректор Київського університету М. Максимович (1827 р.).
- Розвиток української мови. Публікація «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.) — першо-

го художнього твору розмовною українською мовою, «Малоросійських оповідань» Г. Квітки-Основ'яненка (1834 р.). У 1818 р. О. Павловський написав «Граматику малоросійського наречія», в якій уперше розглянуто граматичну будову української мови, принципи її літературного та розмовного вжитку.

— Відкриття в 1805 р. Харківського університету, що став центром українського духовного відродження. Гурток «Харківські романтики» під проводом І. Срезневського вивчав українську історію та культуру, впроваджував українську мову в літературний ужиток. Вийшли популярний журнал «Український вісник», фольклорно-етнографічні збірки «Запорізька старовина» (1833–1838 рр.).

— Із 30-х років XIX ст. українські літературні гуртки з'являються у Петербурзі й Москві; у 1841 р. у Петербурзі вийшов альманах «Ластівка», в якому всі твори були написані українською мовою.

— Заснування в 1834 р. Київського університету спричинило переміщення українського інтелектуального центру з Харкова до Києва. Київ став осередком археологічних, історичних, етнографічних, філологічних досліджень.

Значення:

- видано перші етнографічні, історичні та літературні твори, які «відкрили» Україну та обґрунтували уявлення про те, що українці є окремим народом із власною культурою та традиціями;
- початок формування літературної української мови;
- визначено мету українського відродження — самостійність України.

Кирило-Мефодіївське братство

Передумови створення

На початку 40-х років XIX ст. студенти й викладачі Київського університету організували таємний гурток «Київська молодь», учасники якого вивчали праці французьких філософів-утопістів, цікавилися національно-визвольною боротьбою поляків, чехів, хорватів та інших слов'янських народів. Поступово гурток оформився в нелегальне товариство — Кирило-Мефодіївське братство (1846 р.).

Організатори: професор Київського університету М. Костомаров; студент (згодом викладач Полтавського кадетського корпусу) В. Білозерський; член М. Гулак; викладач гімназії, письменник П. Куліш; поет Т. Шевченко. Учасники — молоді люди віком 19–30 років, більшість з яких походила з дрібномаєтних дворян.

Мета діяльності: утвердження національної української державності з демократичним ладом у конфедеративному союзі слов'янських держав.

Програмні документи:

- «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», автор — В. Білозерський;

— «Закон Божий, або Книга буття українського народу», автор — М. Костомаров.

Програмні засади:

- ліквідація кріпосного права.
- національне визволення українського народу;
- створення конфедерації вільних слов'янських держав із демократичним ладом (на кшталт США) зі столицею в Києві;

СЛОВНИКИ

Конфедерація — це складна форма державного устрою, союз незалежних держав, що об'єднуються з метою координації своєї діяльності з деяких питань.

- рівні політичні права для всіх слов'янських народів;
- повалення самодержавства і встановлення республіки;
- рівність громадян перед законом, скасування станів;
- ідеалізація козацького минулого України.

Течії:

— *поміркована, або ліберальна*, на чолі з М. Костомаровим та П. Кулішем; вважали Кирило-Мефодіївське братство легальною просвітницько-науковою організацією, в основі діяльності якої були християнські цінності та ідея слов'янської єдності; противники революційної боротьби; вважали, що поширення ідей Кирило-Мефодіївського братства сприятиме наближенню реформ;

— *радикальна* на чолі з М. Гулаком і Т. Шевченком; відстоювали ідею всенародного повстання, в ході якого буде встановлено справедливий суспільний лад; намагалися перетворити Кирило-Мефодіївське братство на бойову організацію.

Практична діяльність:

- поширення програмних документів;
- пропаганда ідей братства в університеті, військових училищах, інших навчальних закладах Києва;
- поширення творів Т. Шевченка;
- розробка проекту створення в Україні широкої мережі початкових навчальних закладів для всіх верств населення;
- збирання коштів на видання українських книг;
- створення першої української абетки — «кулішівки» (за прізвищем її автора П. Куліша);
- встановлення контактів із литовськими, польськими, чеськими революціонерами, російським гуртком петрашевців.

СЛОВНИКИ

Петрашевіці — політичний гурток у Петербурзі (1845–1849 рр.), очолюваний М. Буташевичем-Петрашевським. Головним завданням вважали боротьбу проти самодержавства і кріпосництва шляхом пропаганди, а згодом — збройного повстання. Учасники гуртка (21 чоловік) були засуджені до страти, яку замінили на тривалу каторгу.

Ліквідація Кирило-Мефодіївського братства:

У березні 1847 р. діяльність Кирило-Мефодіївського братства була припинена за доносом О. Петрова. Учасники братства були заарештовані та відправлені до Петербурга. Слідством керував сам Микола І. Братчики отримали різні покарання: Т. Шевченка віддали у солдати й заслали на 10 років без права писати й малювати; В. Білозерського заслали в Олонецьку губернію під нагляд поліції; М. Гулак три роки перебував у Шліссельбурзькій фортеці, після чого був засланий до Пермі. Всі вони (крім Т. Шевченка) були амністовані в 1855 р., після смерті Миколи І.

Значення діяльності Кирило-Мефодіївського братства:

- Перша спроба інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу визвольної боротьби.
- Уперше здійснено спробу об'єднати українську національну ідею із загальнолюдськими християнськими цінностями та ідеєю слов'янської єдності.
- Національне звільнення українців розглядалося в контексті загальноєвропейської боротьби поневолених народів.
- За своїми світоглядними принципами братство було схожим на такі європейські організації, як «Молода Італія», «Молода Ірландія», проте відкидало насильство як засіб досягнення мети.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 р. у с. Моринці на Черкащині в родині кріпака. З дитинства захоплювався малюванням і літературою. Навчався у петербурзького художника В. Ширяєва, де його помітив слухач Петербурзької академії мистецтв І. Сошенко. Шевченка викупили з кріпацтва за гроші, виручені від продажу портрета В. Жуковського пензля К. Брюллова.

У 1838 р. Т. Шевченко вступив до Академії мистецтв. Під впливом Є. Гребінки починає писати вірші, перша збірка яких з'явилася в 1840 р. під назвою «Кобзар». Шевченко працював в усіх поетичних жанрах — у його творчому доробку є балади, ліричні пісні, поеми, послання; писав як українською, так і російською мовами. У своїх творах він звертається до історії України («Гайдамаки»), змальовує життя селянства, відверто викриває самодержавство («Катерина», «Сон»).

У 1843 р. Т. Шевченко повернувся в Україну, де незабаром став членом Кирило-Мефодіївського братства. Покаранням за просвітницьку діяльність стали 10 років солдатчини в Оренбурзькому краї, з якого товариші визволили його в 1857 р. На цьому етапі творчості у Шевченка переважають філософські роздуми («Неофіти», «Юродивий»).

Уже за життя його визнано класиком української та світової літератури, твори українського поета видано в Лейпцигу разом із поезіями О. Пушкіна, Академія мистецтв визнає його академіком гравірування.

Помер Т. Шевченко 10 березня 1861 р. в Петербурзі. У травні 1861 р. його перепоховали в Каневі на Чернечій (нині Тарасовій) горі.

Тарас Шевченко
(1814–1861)

Завдання для самоконтролю

- 101.** Територія України була поділена на такі герал-губернаторства:
- А) Київське, Харківське, Полтавське;
 - Б) Київське, Новоросійсько-Бессарабське, Малоросійське;
 - В) Малоросійське, Катеринославське, Таврійське;
 - Г) Київське, Новоросійсько-Бессарабське, Таврійське.
- 102.** Устим Кармелюк був керівником:
- А) Кирило-Мефодіївського братства;
 - Б) «Київської козащини»;
 - В) повстання декабристів;
 - Г) селянського повстання на Поділлі.
- 103.** Харківський університет було відкрито:
- А) 1805 р.; В) 1846 р.;
 - Б) 1834 р.; Г) 1848 р.
- 104.** Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- А) «Перший період національного відродження припадає на кінець XVIII — 40-ві роки XIX ст. і характеризується збиранням національної спадщини»;
 - Б) «Автором «Історії Русів» був Іван Котляревський»;
 - В) ««Київська козащина» — це масовий рух російського селянства за відновлення козацького стану»;
 - Г) «Польське повстання 1830–1831 рр. було активно підтримано українським селянством Правобережжя».
- 105.** Укажіть ознаки кризи феодално-кріпосницьких відносин у Російській імперії першої половини XIX ст.
- 1. Витіснення селян на неродючі віддалені землі та їх знеземелення;
 - 2. поширення посівів технічних культур;
 - 3. неефективне екстенсивне господарювання;
 - 4. застосування новітньої сільськогосподарської техніки;
 - 5. поширення урочної системи та панщини;
 - 6. використання найманої праці;
 - 7. існування військових поселень.
- 106.** Установіть відповідність між назвою таємного товариства та його учасниками.
- А) П. Пестель;
 - Б) М. Муравйов;
 - В) В. Лукашевич;
 - Г) Брати Борисови.
- 1. Товариство об'єднаних слов'ян;
 - 2. Малоросійське таємне товариство;
 - 3. Південне товариство;
 - 4. Північне товариство;
 - 5. «Любов до істини».

А	
Б	
В	
Г	

107. Розташуйте події в хронологічній послідовності;

- А) Скасування магдебурзького права на Лівобережжі;
 Б) вихід збірки Т. Шевченка «Кобзар»;
 В) повстання військових поселенців у Чугуєві;
 Г) вторгнення армії Наполеона в Росію.

108. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.
 «Ті, що займаються візникунням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, зветься тут чумаками. Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (оселедець), рухи, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом самосвідомості на обличчі, гордість — з мовчазною веселістю, одяг — надто широкі шаровари, нарозхрист свита і висока смушкова шапка — становлять відмінні риси чумака».

З «Хрестоматії з історії України»
 (С. В. Кульчицький, О. І. Ганна)

- Яку роль відіграло чумацтво в економічному розвитку України і, зокрема, у формуванні капіталістичних відносин?

109. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.
 «Мислі кирило-мефодіївських братчиків зоставили глибокий слід, вони жили далі і будили політичну і соціальну українську мисль... Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь новий український політичний рух» (М. Грушевський, історик).

- 1) Хто і коли створив Кирило-Мефодіївське братство?
- 2) Укажіть причини його виникнення.
- 3) Які саме ідеї братства «будили політичну і соціальну українську мисль»? Яку мету воно ставило?
- 4) Якими були методи досягнення мети?
- 5) Схарактеризуйте практичну діяльність братчиків.
- 6) У чому полягає значення діяльності кирило-мефодіївців?

110. Доведіть або спростуйте твердження:
 «Військові поселення сприяли покращенню обороноздатності російської армії».

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.

Адміністративно-територіальний поділ західноукраїнських земель

Унаслідок першого (1772 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої та згідно з Константинопольською австро-турецькою конвенцією (1775 р.) до Австрійської імперії увійшла вся територія Руського воєводства (без Холмщини) та Буковина (без Хотинської землі). До Угорського королівства ще з XVII ст. входило Закарпаття. Таким чином, під владою Австрії проживало понад 2,5 млн українців.

Українські землі входили до різних адміністративно-територіальних одиниць.

Адміністративно-територіальний поділ західноукраїнських земель

Адміністративно-територіальна одиниця	Українська територія	Поділ території
Боронний край «Королівство Галичини і Лодомерії»	Східна Галичина	на жупи
	Північна Буковина	окремий округ
Угорське королівство	Закарпаття	на комітати (намісництва)

Правлячою династією Австрійської імперії були Габсбурги.

Особливості національного і соціального становища українців

Східна Галичина: провідні позиції належали польшам, з якими українці були штучно об'єднані в одну

територіальну одиницю. Їм належала більшість земель, у той час як українці в основному були селянами. Українська шляхта в більшості полонізувалася, тому освіченими українцями були практично тільки греко-католицькі священники.

Закарпаття: панівне становище угорців. Більшість українського населення — селяни; русинська еліта мадяризувалася і перейшла в католицтво. Значна роль греко-католицького духовенства у національному відродженні.

Північна Буковина: панівне становище румунських поміщиків. Як і в інших західноукраїнських провінціях, основну масу українців становили селяни, а шляхта піддалася румунським впливам. Роль греко-католицького духовенства була меншою, ніж у Галичині та на Закарпатті.

Самоназва українців Західної України — *русини*, свою мову вони називали *руська*.

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II

Мета:

- покращення матеріального становища населення;
- стабілізація соціально-економічної ситуації та укріплення імперії;
- модернізація управлінської системи: заміна місцевої шляхти на імперських чиновників.

Зміст реформ

1. Адміністративна реформа.

- Поділ Королівства Галичини і Лодомерії на округи, очолювані старостами. Старости підпо-

рядковувалися губернаторові краю, якого призначав імператор.

- Містами управляли магістрати, призначені імперською адміністрацією. Органами самоврядування стали міські ради.
- Вищим представницьким органом краю був сейм, провідні позиції в якому займала польська шляхта.
- Замість польських законів були запроваджені загальноімперські.
- Львів був столицею королівства.

2. Аграрна реформа.

- Складено «Інвентарі», до яких вносили повинності селян і розміри податків, які вони мали сплачувати; землевласникам заборонено збільшувати повинності у порівнянні із зафіксованими.
- Заборона на тілесні покарання, суботню та недільну панщину. Панщина обмежувалася трьома днями на тиждень.
- Селяни були звільнені від особистої залежності й отримали певні громадянські права: брати шлюб, навчати дітей у школах, право на самоврядування. Скасовано поміщицький суд над селянами.
- Із 1789 р. було скасовано панщину (відновлено після смерті Йосифа II).

3. Релігійна реформа.

- Церква була підпорядкована державі.
- Римо-католицька і греко-католицька церкви визнані рівноправними.
- Греко-католики отримали рівні з католиками права на державну службу.
- Було визнано рівні права євреїв з представниками інших віросповідань.

4. Освітня реформа.

- У Відні було створено генеральну греко-католицьку семінарію («Барбареум»).
- Відновлено діяльність Львівського університету (1784 р.), при якому відкрито Руський інститут з українською мовою навчання.
- Створено мережу державних початкових шкіл з рідною мовою навчання.

Реформи сприяли:

- політичній модернізації краю;
- посиленню німецького впливу та відстороненню українців від управління;
- поширенню серед селянства та греко-католицького духовенства позитивного ставлення до правлячої династії Габсбургів.

Проте після смерті Йосифа II протягом першої половини XIX ст. прогресивні перетворення були спочатку згорнуті, а потім скасовані його наступниками.

Контрреформістська політика наступних імператорів у 90-х роках XVIII та на початку XIX ст. призвела до поновлення панщини і зростання селянських повинностей.

Особливості соціально-економічного розвитку Західної України

Західна Україна наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. виконувала роль аграрно-сировинного додатка промислово розвинених регіонів імперії, ринку збуту вироблених там товарів.

Характерні риси сільського господарства:

- екстенсивне землеробство, застаріла техніка спричиняли низьку товарність селянських господарств;
- більшість селян були малоземельними, зростала кількість безземельних селян; багато селян виїздили на заробітки до інших регіонів;
- до селянських повинностей належали панщина, данина, чинші, військова служба (14 років);
- на Закарпатті розвивалося виноградарство, садівництво; у гірських районах поширеними були тваринництво, лісозаготівлі, полювання.

Характерні риси промисловості:

- у промисловості було зайнято близько 2 % населення, переважна більшість підприємств належали до ремісничо-мануфактурних;
- переробка сировини відбувалася за межами регіону (нафта, ліс тощо);
- розвиток промисловості поживався тільки з 30–40-х років XIX ст. під впливом промислового перевороту; парові машини з'явилися тільки в середині 40-х років XIX ст.;
- майже не розвивалися традиційні галузі — шкіряна, текстильна, лісна, тютюнова — через конкуренцію німецької та чеської фабричної промисловості;
- на західноукраїнських землях було встановлено найдовший в імперії робочий день (14–16 годин) при найнижчому рівні зарплатні та соціального захисту працівників.

ЦЕ ЦІКАВО!

Найрозвиненішою галуззю промислового виробництва було гуральництво (винокуріння), оскільки шляхта повністю звільнилася від податків та акцизних зборів із виробництва алкоголю.

Характерні риси торгівлі:

- розвивалася зі зростанням товарного виробництва;
- у Західну Європу та провінції імперії з Галичини експортували сільськогосподарську продукцію, у Наддніпрянщину — деревину і тканини; з Північної Буковини вивозили вовну, ліс, лляну пряжу;
- до середини XIX ст. відбулося зменшення попиту на галицькі товари, скорочення експорту;
- імпорт переважав експорт майже в десять разів;
- купці рідко вкладали накопичені кошти у промислове виробництво.

Соціальна структура:

- більшість населення становили селяни;
- українська шляхта була полонізована, румунізована або мадяризована, вищі щаблі суспільства

ієрархії займали іноземці — поляки, румуни, угорці, німці;

- інтелігенція була нечисленною.

Антифеодальна боротьба на західноукраїнських землях

- Виступи проти землевласника: колективні скарги селян до владних органів, судові процеси селянської громади з феодалом, втечі селян, знищення панських посівів та лук, підпали маєтків, панських підприємств, розправа над сільською старшиною.
- Виступи проти урядової адміністрації: відмова сплачувати державні податки, бойкотування рекрутських наборів.
- Селянські повстання, що придушувалися військами (особливо поширені в 30–40-х роках). Селяни захоплювали панські землі, ліси, пасовиська, виганяли чиновників і встановлювали самоврядування. Найбільше повстання відбулося на Буковині під проводом Л. Кобилиці (1843–1844 рр.).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Лук'ян Кобилиця народився у родині кріпака села Путила-Сторонець на Буковині. Завдяки розсудливості і розуму у 27 років він був обраний громадою села депутатом до крайового австрійського уряду зі скаргою на зловживання місцевого поміщика, зокрема на присвоєння лісу та пасовиськ. Однак селянам просто заборонили писати скарги на поміщиків. Тоді Кобилиця пропонує односельцям подати колективну петицію австрійському імператорові. З 1840 р. в Путилі регулярно збираються з'їзди селянських депутатів, що складають програму дій. Гуцули намагаються діяти в межах існуючих порядків, вимагаючи тільки повернення законних прав.

У 1843 р. очолювані Кобилицею селяни 16 сіл відмовилися відбувати панщину й прогнали з маєтків кількох поміщиків. Австрійські війська придушили виступ і заарештували його провідників, у тому числі й Лук'яна Кобилицю. Але в 1848 р. він виступає вже як депутат рейхстагу, вимагаючи обмеження самодержавства та скасування кріпацтва. Після розпуску парламенту Кобилиця повернувся на Буковину, де розпочинається масовий селянський рух. Кобилиця закликає до збройного опору й непокорі місцевим адміністраціям. Придушити це повстання урядовим військам вдалося лише в 1851 р. Кобилицю заарештували й засудили до заслання. Помер він у Гура-Гуморі — місті, де через декілька років народиться талановита українська письменниця Ольга Кобилянська.

Лук'ян
Кобилиця
(1812–1851)

- **Рух опришків** — традиційна форма збройної боротьби: невеликі загони нападали на панські та державні маєтки, розправлялися з адміністрацією. Рух набув особливого поширення в 1810–1825 рр., але окремі виступи тривали до 1848 р.
- **«Холерні бунти»** в Закарпатті (1831 р.) мали за привід обмеження пересування селян (карантин) через епідемію холери, проте виступи були

антифеодальними. В результаті в 1836 р. у Закарпатті було скасовано частину феодальних повинностей, а деякі інші повинності селянин міг викупити у поміщика; скасовано право поміщика фізично карати селян. Проте основні найтяжчі повинності залишилися.

Особливості національного відродження на західноукраїнських землях

Процес національного відродження розпочався у Закарпатті наприкінці XVIII ст. (діяльність єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії А. Бачинського), звідти перейшов на Галичину, і лише в середині XIX ст. — на Буковину.

- Західні українці майже цілком утратили національну еліту, тому лідерство у національному відродженні перейшло до греко-католицького духовенства, що спричинило консервативний характер українського національного руху.
- Австрійська імперія використовувала український рух як протипагу польському та угорському рухам.
- Значний вплив культури Наддніпрянщини.
- Основні етапи національного відродження: фольклорно-етнографічний — до 30–40-х років XIX ст.; до кінця 40-х років — культурна стадія; починаючи від революції 1848 р. — перехід до політичного етапу.
- Із середини XIX ст. національний рух Західної України починає випереджати рух на Наддніпрянщині, який не міг вільно розвиватись через утиски з боку російської влади.

Початок національного відродження в Західній Україні

Передумови:

- покращення становища греко-католицького духовенства внаслідок реформ Марії-Терезії та Йосифа II;
- засвоєння західноєвропейських ідей у Львівському університеті та «Барбареумі».

Перемишльський культурно-освітній гурток (20–30-ті роки XIX ст.) був заснований єпископом М. Левицьким. Його учасники цікавилися вітчизняною історією, мовою, фольклором. Так, І. Могильницький у «Граматичі» доводив, що українська мова є окремою східнослов'янською мовою, поширеною на всіх українських землях.

«Руська трійця» — гурток студентів Львівської семінарії на чолі з М. Шашкевичем (до нього входили І. Вагилевич, Я. Головацький та ін.), створений у 1833 р. Головною метою «Руської трійці» вважалося формування патріотичного національного руху в Галичині за допомогою просвітництва. Гуртківці склали альманахи української літератури, найвідоміший із яких — «Русалка Дністровая» (1837 р.), перша україномовна книга, видана в Західній Україні (альманах був конфіскований австрійською владою).

Революція 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях

Початок 1848 р. ознаменувався низкою буржуазно-демократичних революцій у європейських країнах — Франції, Італії, Німеччині, Австрії. Їхньою складовою стали визвольні рухи бездержавних народів Східної та Центральної Європи, тому ці події одержали назву «Весна народів».

Початок революції

15 березня 1848 р. австрійський цісар Фердинанд проголосив конституцію, що надавала свободу слова, друку, зборів та передбачала скликання парламенту — *рейхстагу*.

Квітень 1848 р. — скасовано панщину в Галичині (раніше, ніж у решті провінцій), проте за поміщиками залишилися сервітути, за користування якими відтепер треба було платити. У Буковині панщину скасували у серпні, а на Закарпатті вона фактично існувала ще 5 років.

СЛОВНИКИ

Сервітут — право користуватися (частково або спільно) чужою власністю. На правах сервітуту селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, луками, пасовиськами.

Основні події

Квітень 1848 р. — поляки Галичини організували у Львові *Центральну раду народову*, метою якої було створення Литовсько-Русько-Польської Речі Посполитої; більшість поляків були переконані, що галицькі українці — це гілка польського народу. Під впливом Центральної ради народової створюється «Руський собор» — організація полонізованої української шляхти, яка не бажала відокремлення від польської верхівки. Це стало початком українсько-польського протистояння.

ЦЕ ЦІКАВО!

Один з членів «Руського собору» — І. Ваглевич, учасник «Руської трійці». Таким чином доля розвела колишніх союзників по різні боки національного руху.

Травень 1848 р. — створення першої політичної української організації — Головної руської ради (ГРР).

Червень 1848 р. — пропольські сили почали створювати власну гвардію, а проукраїнські — загони стрільців. Протистояння загрожувало перерости у збройний конфлікт між поляками та українцями.

Липень 1848 р. — розпочав роботу австрійський парламент — рейхстаг; серед 383 депутатів до нього входили 39 українців, які домагалися розгляду питання про національно-територіальний поділ Галичини.

Жовтень 1848 р. — відбувся собор руських учених у Львові, перший з'їзд західноукраїнських діячів науки і культури.

Основні рішення:

- утверджено єдину граматику української мови;
- висунуто вимогу впровадження рідної мови в усіх школах;
- підтримано ідею поділу Галичини на польську й українську.

Жовтень 1848 р. — у Львівському університеті відкрито кафедру української мови та літератури.

ЦЕ ЦІКАВО!

Першим завідувачем кафедрою української мови та літератури став Я. Головацький — учасник «Руської трійці».

1–2 листопада 1848 р. — збройне повстання у Львові на захист революції проти австрійських військ. Повстання було придушене, національна гвардія розпущена, закрито всі періодичні видання, заборонено збори й політичні товариства. Початок реакції.

Березень 1849 р. — розпуск парламенту, скасування демократичної конституції; нова конституція суттєво обмежила права громадян і парламенту на користь імператора.

Листопад 1848 — квітень 1850 р. — селянські повстання на Буковині під проводом Л. Кобилиці.

Причини поразки революції: відсутність єдності між представниками різних етнічних груп західноукраїнського населення — українців з поляками, українців з угорцями, — оскільки українцям відмовляли навіть у праві на обмежену автономію.

Головна руська рада (ГРР)

2 травня 1848 р. представники греко-католицького духовенства й української інтелігенції створюють у Львові ГРР з метою захисту національних інтересів. Очолили ГРР Г. Яхимович і М. Куземський. Головною метою цієї організації був поділ Галичини на Західну (польську) і Східну (українську); менша частина учасників прагнула створення слов'янської федерації або незалежної України. ГРР була розпущена у 1851 р.

Програмні вимоги ГРР:

- поділ Галичини на Західну та Східну;
- забезпечення для українців і поляків рівного доступу до державних посад;
- запровадження української мови в діловодство.
- зрівняння в правах греко-католицького духовенства з представниками інших віросповідань;
- призначення на державні посади у Східній Галичині чиновників, які володіють українською мовою.

Діяльність ГРР

- Видання української газети «Зоря Галицька».
- Створення «Галицько-Руської матиці» — організації, що займалася виданням підручників українською мовою.
- Створення близько 50 місцевих рад у містах і селах, поширення революції на провінцію.

Результати й наслідки революції

- Скасування панщини; покращення соціального статусу селянства.
- Політичні сили Австрійсько-імперії визнали існування в Галичині українського народу з власними національними потребами.
- Західні українці досягли суттєвих результатів у національно-визвольному русі в порівнянні з іншими народами.

- Запровадження основ парламентського правління.
- Уперше мешканці західноукраїнських земель сформулювали свої власні політичні програми та усвідомили себе як єдину національну спільноту з наддніпрянськими українцями.
- Головна руська рада стала першою в XIX ст. українською політичною організацією, яка виражала інтереси та потреби українців.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.**Загальна характеристика**

- 1) Відбувалося становлення української культури Нового часу.
- 2) Основні мистецькі напрямки — класицизм та романтизм.

СЛОВНИК!

Класицизм орієнтувався на античне мистецтво, йому були притаманні простота форм і композиції, звернення до античної спадщини, оспівування героїв.

Романтизм був реакцією розчарування у ідеях Просвітництва, стверджував неповторність людської особистості, прагнення до свободи і самовдосконалення, суперечність між надзвичайною особистістю та буденним оточенням.

- 3) Негативний вплив на розвиток культури справили відсутність власної державності, національний гніт та імперські кордони, що ігнорували українські етнічні території.
- 4) У Наддніпрянській Україні проводилася політика русифікації та культурної асиміляції українців, здійснювана адміністративними примусовими заходами.
- 5) На західноукраїнських землях культурні процеси зазнавали значного впливу німецької культури, що поєднувався з колонізацією в Галичині, мадяризацією в Закарпатті, румунізацією на Буковині.
- 6) Культурний розвиток галицьких і закарпатських русинів був тісно пов'язаний з діяльністю греко-католицького духовенства.

Основні здобутки**1. Освіта.**

- **Початкова:** в Росії — парафіяльні двокласні школи, повітові училища; в Австрії — елементарні школи зі строком навчання від 1 до 4 років.
- **Середня:** в Росії — платні гімназії, до яких не приймали вихідців із кріпацьких сімей, навчання велося російською мовою; в Австрії — платні гімназії з німецькою мовою навчання.
- **Вища:** в Росії — Києво-Могилянська академія (закрита у 1817 р.), Харківський університет

(1805 р.), Київський університет (1834 р.), ліцеї, що об'єднували гімназичну та університетську програми (Волинський, Рішельєвський, Ніжинський); в Австрії — Львівський університет, Реальна академія (1817 р.), Технічна академія (1844 р.). Викладання в Росії велося російською мовою, в Австрії — німецькою.

2. Наука.

- Світове визнання здобула українська математична школа: професор Харківського університету Т. Осиповський уклав підручник з математики, що мав велику популярність; М. Остроградський був членом багатьох світових академій наук.
- Розвиток історичної науки: видання «Історії Русів» (1846 р.), «Історії Малоросії» М. Маркевича, з'явилися перші історичні праці М. Костомарова. У Києві створено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, у якій працювали Т. Шевченко, М. Костомаров.
- У Західній Україні працював Львівський інститут Оссолінських, що мав бібліотеку, музей, друкарню і впливав на поширення освіти, науки та культури в регіоні.

ЦЕ ЦІКАВО!

Інститут Оссолінських був заснований у 1817 р. істориком і громадським діячем Юзефом Оссолінським.

3. Література і мовознавство.

- Українські автори писали як українською, так і російською, польською, німецькою мовами.
- Поширеними видами культурницької діяльності були збирання і публікація фольклорних творів: М. Цертелєв «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» (1819 р.); М. Максимович «Малоросійські пісні», «Українські народні пісні»; альманах «Русалка Дністровая» (1837 р.). Учасники гуртка «Харківські романтики» (П. Гулак-Артемівський, І. Срезневський, Г. Успенський та ін.) збирали етнографічні матеріали Слобожанщини.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Петро Гулак-Артемівський народився у м. Городище на Черкащині в родині священника. Він навчався у Київській духовній академії, а в 1817 р. став вільним слухачем Харківського університету. З 1818 р. Гулак-Артемівський викладає французьку мову в Харківському інституті шляхетних дівчат та польську мову в університеті. У 1821 р. він захистив магістерську дисертацію, став професором історії і викладачем російської історії, географії та статистики Харківського університету. У 1841–1849 рр. Гулак-Артемівський обіймав посаду ректора університету.

Його літературна діяльність почалася ще за часів навчання в духовній академії, коли він переклав поему французького поета Н. Буало «Налой». Згодом переклади Гулака-Артемівського публікувалися в «Українському віснику». Його улюбленими письменниками були Дж. Мільтон, Ж. Расін, А. Міцкевич, Й. Гете. Проте в українську літературу автор увійшов як поет-байкар, започаткувавши віршовану байку. Помер поет у 1865 р. у Харкові.

Петро Гулак-Артемівський
(1790–1865)

- Першу в Галичині граматику української мови підготував І. Могильницький.
- Професор Львівського університету І. Лавринський уклав 6-томний українсько-польсько-німецький словник.
- Початок і становлення української поезії та прози; І. Котляревський (поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»), Г. Квітки-Основ'яненка (повісті «Маруся», «Конотопська відьма» та ін., оповідання, драматургія).
- Найвидатніші автори — П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка (байки), М. Гоголь («Тарас Бульба», «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» тощо), Т. Шевченко (збірка «Кобзар», 1840 р.), П. Куліш (повість «Михайло Чарнишенко», роман «Чорна рада», поезії).

4. Театр.

- Виникнення перших стаціонарних професійних театрів у Харкові та Полтаві, де ставили українські п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка тощо, а також п'єси Шекспіра, Пушкіна, Грибєдова. Директором і режисером Харківського театру був Г. Квітка-Основ'яненко, Полтавського — І. Котляревський.
- Діяли аматорські театри, поміщицькі театри, де грали селяни-кріпаки.
- Видатні актори першої половини XIX ст. — М. Щепкін, К. Соленик.

5. Музика.

- Розвиток музичного фольклору (колядки, щедрівки, народні пісні й танці). Поширені

були народні ансамблі — трійсти музики (скрипка, цимбали, бубон).

- Кобзарське мистецтво; найвідоміший кобзар — Остап Вересай.
- Зародження української симфонічної музики (симфонія М. Овсяннико-Куликовського на основі українських пісень).
- С. Гулак-Артемівський написав першу українську оперу — «Запорожець за Дунаєм».

6. Архітектура.

- Панування класичного стилю.
- Планова забудова губернських центрів (Полтави, Києва, Харкова).
- Відомі пам'ятки тогочасної архітектури — будинок театру в Одесі (архітектор Тома де Томон), дзвіниця Успенського собору в Харкові (архітектор С. Васильєв), Старий театр у Львові (архітектор А. Пихля, Я. Зальцман).
- Розвиток палацово-паркової архітектури (палади К. Розумовського у Батурині, маєток Галаганів у Сокирцях на Чернігівщині).
- Створення декоративно-пейзажних парків («Софіївка» в Умані, «Олександрія» у Білій Церкві, Стрийський парк у Львові тощо).

7. Живопис.

- Розвиток портретного жанру (В. Боровиковський, В. Тропінін, Т. Шевченко).
- Пейзажний живопис (І. Сошенко, Т. Шевченко).
- Розвиток графіки (Т. Шевченко, серія офортів «Живописна Україна»).

СЛОВНИК!

Офорт — гравюра на міді або цинку з малюнком, протравленим кислотами, а також друкарський відбиток з такої гравюри.

Завдання для самоконтролю

- 111.** Перші стаціонарні професійні театри в Україні з'явилися у:
- А) Києві та Харкові;
 Б) Сумах та Полтаві;
 В) Харкові та Полтаві;
 Г) Києві та Чернігові.
- 112.** Т. Осиповський та М. Остроградський були видатними:
- А) співаками; В) письменниками;
 Б) архітекторами; Г) математиками.
- 113.** «Холерні бунти» в Закарпатті відбувалися:
- А) 1774 р.; В) 1833 р.;
 Б) 1831 р.; Г) 1848 р.
- 114.** Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- А) «У Львівському, Харківському, Київському університетах навчання велося українською мовою»;

Б) «Східна Галичина і Північна Буковина були об'єднані в коронний край "Королівство Галичини і Лодомерії"»;

В) «"Руська трійця" — це політичний гурток української молоді, метою якого було повалення самодержавства в Австрійській імперії»;

Г) «Галичина приймала селян-заробітчан із Закарпаття та Буковини».

115. Укажіть заходи аграрної реформи кінця XVIII ст. в Західній Україні.

1. Селяни отримали землю, яку вони обробляли, за викуп;

2. землевласникам заборонено збільшувати повинності селян;

3. панщина обмежена трьома днями на тиждень;

4. скасована панщина;

5. селяни звільнені від особистої залежності й отримали певні громадянські права;

6. заборонено тілесні покарання;

7. селяни отримали право вступати до університету.

116. Установіть відповідність між автором та його твором.

А) М. Цертелєв;

Б) М. Максимович;

В) І. Могильницький;

Г) Г. Квітка-Основ'яненко.

1. «Тарас Бульба»;

2. «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень»;

3. Граматика української мови;

4. «Малоросійські пісні»;

5. «Малоросійські оповідання».

А	
Б	
В	
Г	

117. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

А) Діяльність «Руської трійці»;

Б) створення Головної руської ради;

В) скасування панщини на Буковині;

Г) відновлення роботи Львівського університету.

118. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«Боротьба козацької України за політичну незалежність у XVIII ст. була тісно пов'язана з обороною православ'я від ісламу та римського католицтва. Уніатська церква виступала тоді додатком до чужоземного польського панування. У XIX ст. відбулася цікава переміна ролей. Після того, як Київський митрополичий престіл був підпорядкований Московському патріархові, православна церква на Україні повністю втратила свою автономію і поступово стала повністю русифікованою. Уніатська церква, яку в Російській імперії заборонили (1836 р.), була обмежена до Габсбургських володінь... Вона здатна була взяти на себе роль української національної церкви...» (І. Лисяк-Рудницький, історик)

• Чому уніатська церква стала оплотом українського національного руху в першій половині XIX ст.?

119. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«1848 р. одним з головних завдань для русинів було добитися визнання їх окремим слов'янським народом. До революції 1848 р. як для поляків, так і для політично свідомих русинів польська ідентичність останніх вважалася нормою... 1848 року русини не лише проголосили окремішність від поляків, але й дали зрозуміти, що їхня етнічна територія не обмежується кордонами Австрійської імперії...»

«Україна. Історія» (О. Субтельний)

1) Яка мета стояла перед революцією 1848 р. в Австрійській імперії?

2) Яка мета стояла перед українцями в цій революції? Чи добилися вони її здійснення?

3) У чому полягало протистояння українців з поляками в Галичині?

4) Назвіть головні результати революції 1848 р. для українців.

5) Чому українці Західної України називали себе русинами?

120. Доведіть або спростуйте твердження:

«Реформи Марії-Терезії та Йосифа II відкривали добрі можливості для культурного відродження русинів».

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА в другій половині XIX ст.

Реформи 60–70-х років XIX ст.

Причини:

- Криза феодално-кріпосницьких відносин, що призвела до військово-економічного відставання Росії від західних країн і поразки Росії у Кримській війні.
- Кріпацтво гальмувало темпи розвитку економіки й формування ринкових відносин у сільському гос-

подарстві та промисловості через нестачу вільної робочої сили.

- Посилення селянських повстань і заворушень: з 1856 до 1860 р. в Україні відбулося 276 повстань, у яких узяло участь 160 тис. селян.
- Необхідність посилити оборону Росії та бажання повернути військову могутність, що стало неможливим без капіталістичних реформ.

- Росія залишалася єдиною європейською державою, де існувало кріпацтво, і це негативно позначалося на її міжнародному авторитеті.
- Розуміння російською верхівкою (передусім царем Олександром II) безперспективності кріпацтва.

Скасування кріпосного права

19 лютого 1861 р. Олександр II проголосив своїм Маніфестом скасування кріпацтва в Росії.

- Скасовано особисту залежність селянина від поміщика.
- Селяни дістали особисту свободу і громадянські права: брати шлюб без дозволу поміщика, укласти договори, торгувати і займатися промислами, вступати на службу або до навчальних закладів, вільно розпоряджатися своїм майном, самостійно виступати в суді.
- Земля передавалася селянам за викуп. 20% поміщику сплачували селяни, решту платила держава. Селяни мали погасити борг державі з відсотками протягом 49 років.
- До укладення викупної угоди селяни мусили відпрацьовувати панщину і сплачувати оброк, маючи статус *тимчасовозобов'язаних*.
- Селянська громада несла відповідальність за викупні операції та сплату податків селянами за принципом кругової поруки.
- Для кожної губернії було встановлено норми землеволодіння. Якщо селянський наділ перевищував норму, його землю «відрізали» на користь поміщика. В Україні селяни отримали в чорноземних губерніях по 3–5 десятин на душу чоловічої статі, в нечорноземних — 4–7 десятин. Фактично у селян «відрізали» близько половини землі.
- На Правобережжі селянські наділи збільшили, а стан тимчасовозобов'язаних узагалі не вводився, щоб позбавити польських поміщиків селянської підтримки на випадок чергового антиросійського повстання.
- У 1866 р. державним селянам дозволили викупити їхні землі.

Результати й наслідки реформи

- Сприяла утвердженню товарного капіталістичного виробництва.
- Селяни залишилися нижчим станом: сплачували подушний податок (до 1866 р.), відбували рекрутчину, підлягали фізичним покаранням.
- Збереглися залишки феодального ладу: протягом 9 років після реформи селяни не могли відмовитися від наділу й залишити село, був ускладнений вихід із селянської громади, більша частина землі залишилася у власності поміщиків.

Реформи адміністративно-політичного управління

Земська реформа (1864 р.)

- У повітах і губерніях обиралися *земські управи (земства)* — місцеві органи влади, які опікувалися школами, лікарнями, статистикою, лісництвом тощо, тобто культурною, господарською і благодійною діяльністю.
- Були загальностановними органами: до їхнього складу входили дворяни, буржуазія, селянство.
- Не мали політичних повноважень.
- Робота земств сприяла поширенню освіти, наданню медичної допомоги в селах, загальному підвищенню культурного рівня селян.
- На Правобережжі земська реформа була впроваджена тільки в 1911 р., оскільки влада побоювалася польського визвольного руху.

Реформа міського самоврядування (1870 р.)

У містах обиралися *міські думи й управи*, що опікувалися комунальними проблемами (шляхами, освітленням, соціальними питаннями тощо).

Судова реформа (1864 р.)

- Запроваджено безстановий суд, незалежний від владних органів.
- Судові засідання стали публічними (могли бути присутні представники преси, публіка).
- Судочинство було побудоване на змагальній основі між адвокатом і прокурором.
- Уведено суд присяжних.
- Дрібні справи розглядав мировий суддя, який обирався земством або міською думою.
- Установлено кілька судових інстанцій: мировий, окружний суди, судова палата; для особливо важливих справ існував Верховний кримінальний суд.

Освітня реформа (1864 р.)

- Уведено єдину систему початкової освіти.
- Створено мережу чоловічих і жіночих класичних гімназій (давали можливість вступити до університету) та реальних училищ (давали можливість вступити до вищої технічної школи), до яких міг вступити будь-хто платоспроможний.
- Відновлено автономію університетів.
- Стала можливою вища освіта жіноцтва на приватних жіночих курсах.
- Видавалися підручники, популярна література.

Військова реформа (1862–1874 рр.)

- Замість рекрутських наборів запроваджено загальну військову повинність чоловіків, які не належали до дворянського стану, з 20 років.
- Служба скорочувалася з 25 до 6–7 років; особи, що мали освіту, служили менше.
- Заборонено тілесні покарання.
- Держава була поділена на 15 військових округів, в Україні були розташовані Харківський, Одеський, Київський округи.
- Армія переозброювалася за новітніми технологіями, створено паровий військовий флот.

Фінансова реформа (1860–1864 рр.)

- Управління грошовими ресурсами зосереджено в руках міністерства фінансів.
- Створення незалежних від губернатора контрольних палат, які щомісяця контролювали видатки всіх губернських установ.
- Створення Державного банку, який мав переважне право на кредитування торговельних і промислових підприємств.
- Скасування відкупної системи податків.
- Установлення акцизних зборів, що здійснювалися державними установами.
- Із 1862 р. у пресі публікуються дані про прибутки й видатки держави.

Реформа цензури (1865 р.)

- Введення попередньої цензури періодичних видань.
- Видавцям заборонено торкатися політичних питань.

Результати й наслідки реформ

- Заклали підґрунтя для переходу від феодально-станового устрою Російської імперії до буржуазно-представницького.
- Сприяли економічному й політичному розвитку держави.
- Законодавчо визначили й закріпили громадянські права населення.
- Відбулася певна демократизація суспільства.
- Були непослідовними, обмеженими: зберігали недоторканною поміщицьку власність на землю та самодержавну владу.

Економічний розвиток Наддніпрянщини у 60–90-ті роки XIX ст.**Економічна політика царизму**

- Розвиток в Україні тих галузей, які не мали відповідних умов у Росії (цукрова промисловість) або постачали сировину для російських підприємств.
- Штучна затримка розвитку тих галузей, що створювали конкуренцію російським підприємствам (текстильної, бавовняної).
- Переробка української сировини відбувалася переважно за межами України.
- Валучення капіталів з України шляхом продажу її території російських товарів.

Отже, Україна була колонією європейського типу — промислово розвинутою територією, яку забезпечують не стільки ресурсів, скільки капіталу та потенційних прибутків.

Сільське господарство**Залишки кріпацтва:**

- збереження поміщицького землеволодіння;

- поєднання відробіткової (фактично панщина) та вільнонайманої систем господарювання;
- нерозмежованість землекористування (черезсмулля) і сервітути;

- розорення поміщицьких господарств, особливо на Півдні України, внаслідок невміння поміщиків пристосуватися до нових умов господарювання.

Розвиток товарних відносин:

- майнове розшарування селян: збільшення заможного селянства, знеземелення бідноти;
- розвиток поміщицького підприємництва за спеціалізацією районів: Південна Україна — зернове господарство, Правобережжя — вирощування цукрових буряків та технічних культур (льон, соняшник), харчова промисловість;
- досить повільний розвиток тваринництва;
- запровадження удосконалених знарядь праці та машин у передових поміщицьких і великих селянських господарствах (кінні молотарки, культиватори, три- і чотирилемішні плуги, косарки тощо);
- поширення вільнонайманої праці, особливо у Південній Україні;
- аграрне перенаселення, що змушувало селян перебиратися на малозаселені землі імперії (Сибір, Кубань).

Промисловість

- Для 60–70-х років XIX ст. характерне прискорення промислового перевороту, економічний бум.
- Широке промислове будівництво на Півдні України.
- Поділ України на промислово розвинений Південно-Східний та аграрний Північно-Західний райони.
- Зростання частки важкої промисловості: вугільної, металургійної, машинобудівної, видобувної, металообробної. Україна стає головною вугільно-металургійною базою Російської імперії.
- Активне будівництво залізниць, розвиток річкового та морського парового транспорту. Насамперед будувалися магістралі, що з'єднували українські землі з московським промисловим районом.

ЦЕ ЦІКАВО!

Перша українська залізниця, побудована в 1865 р., з'єднала Балту й Одесу.

- У 70-ті роки XIX ст. було завершено створення телеграфної мережі в Україні.
- Вагома роль іноземного інвестування: Франції, Бельгії — в кам'яновугільну, машинобудівну, металообробну промисловість; Німеччини — в машинобудівну, металообробну промисловість.
- Цукрова, харчова, легка промисловість розвивалися на Лівому і Правобережжі: в Україні вироблялося 80% російського цукру.

ЦЕ ЦІКАВО!

Найвідоміші українські підприємці — Терещенки, Харитоненки, Яхненки, Алчевські — в основному володіли підприємствами з переробки сільськогосподарської продукції.

- Висока концентрація виробництва: на великих підприємствах працювало 44 % робітників (у США — 33 %).
- Наприкінці XIX ст. відбувалася монополізація виробництва.

Торгівля і міста

- Формування великих промислово-торговельних центрів: Одеса (населення — 400 тис.), Київ (250 тис.), Харків (175 тис.), Катеринослав (115 тис.).
- Занепад невеликих і середніх міст (Полтава, Суми, Бердичів, Житомир).
- Розширення внутрішнього ринку, яке гальмувалося низькою купівельною спроможністю населення.
- Торговля з іншими регіонами Російської імперії. З України вивозили руди, кам'яне вугілля, метал, цукор, хліб; завозили нафту, гас, машини, текстиль, взуття тощо.
- Зовнішня торгівля здійснювалася через Чорноморські порти та митниці на Волині та Поділлі. Україна експортувала хліб, цукор, м'ясо, вовну в основному до Англії, Італії, Німеччини, Персії. Імпорт складала машини, олово, свинець, шовк, бавовна, чай, кава, рис тощо.
- Поява контрактних ярмарків, на яких укладалися договори.
- Швидке зростання роздрібної торгівлі.
- Транспортна мережа сприяла розширенню географії торгівлі.
- Україна посідала перше місце у хлібному експорті Росії (42 %).

Соціальні зміни

- Завершився процес формування станів найманих робітників та буржуазії, досить значною була чисельність дрібних виробників, багатонаціональних за складом.
- Активна урбанізація (у Східній Україні в містах мешкало 16 % населення).
- Зростає чисельність інтелігенції — людей, зайнятих інтелектуальною працею. Українці становили близько третини цієї групи.
- Більшість населення складала селяни.
- Лише 5 % українців мешкали у містах (проти 38 % росіян, 45 % євреїв).
- Українські селяни мали недостатній рівень освіти, слабкі навички несільськогосподарських занять, були міцно пов'язані з землеробством та не підго-

товлені до роботи у промисловості, тому робітничий клас формували в основному переселенці з російських губерній.

Суспільно-політичне життя в Україні другої половини XIX ст.**Національна політика царизму щодо України**

1. Заперечувалося існування українського народу, українську мову оголошено говіркою російської. Історик М. Погодін доводив, що українського народу ніколи не існувало (1856 р.). Цю теорію спростували перший ректор Київського університету М. Максимович та М. Костомаров.
2. 1863 р. — видання таємного *Валуєвського циркуляра* (автор — міністр внутрішніх справ П. Валувєв) — заявлено, що «малоруської мови не було, немає і не може бути»; — призупинено видання шкільних і релігійних видань українською мовою. Отже, метою циркуляра було не допустити поширення освіти серед селянства.
3. 1876 р. видано *Емський указ*, який заборонив: — друкувати будь-які книги українською мовою; — ставити українські театральні вистави (заборону знято у 1881 р.); — влаштовувати концерти з українськими піснями; — ввозити українську літературу, надруковану за кордоном, без спеціального дозволу; — перекладати чужоземну літературу українською мовою; — викладати українською мовою в початкових школах.

Указ стримував розвиток української культури та призвів до тимчасової дезорганізації українського руху в Наддніпрянщині.

Як і в першій половині XIX ст., визвольний рух на українських землях був представлений російським, польським та українським напрямками.

Російський визвольний рух в Україні

1. 50–60-ті роки XIX ст. — діяльність *радикальних різночинців*, провідником яких став М. Чернишевський.

СЛОВНИКІ

Радикалізм — політична течія, прихильники якої вимагали проведення демократичних реформ; для їх здійснення вони готові були до збройної боротьби проти влади.

Різночинці — «люди різного чину і звання», вихідці з купецтва, міщанства, селянства, духовенства, чиновництва, які займалися розумовою працею.

Мета: створення справедливого суспільного ладу на базі селянської громади й кооперативних майстерень.

Діяльність: створення революційної організації «Земля і воля» (1861 р.), яка намагалася підняти селянське повстання, проте безуспішно.

Національним питанням не цікавилися, сподіваючись на відсутність національного гноблення в соціалістичному суспільстві. Проте українці також брали участь у роботі «Землі і волі» (А. Красовський, А. Потебня).

2. **70–80-ті роки** — діяльність **народників** (російські організації — «чайковці», «Земля і воля»).

Мета: розбудова соціалістичного суспільства.

Основні ідеї:

— селянство готове до повалення самодержавства і побудови соціалізму, йому необхідна тільки організаційна допомога;

— соціально-економічні та національні проблеми будуть розв'язані шляхом всеросійської соціальної революції. До того часу національно-визвольні прагнення є неактуальними і шкідливими.

Народницькі організації

Гуртки	Рік заснування	Діяльність
«Чайковці» (зібрали в Києві та Одесі)	1872	— Пропаганда серед робітників та селян, політичні диспути; — 1874 р. — масове «ходіння в народ». Народники влаштувалися працювати в населених пунктах, читали учням і селянам заборонену літературу, твори Т. Шевченка, М. Вовчка, І. Котляревського, розповідали про козацьку добу в Україні, проводили бесіди на революційні теми. Проте підняти селян на боротьбу з самодержавством не вдалося, почалися масові арешти
«Київська громада»	1873	
«Підденні бунтарі» (Одеса)	1875	«Чигиринська змова» 1877 р.: народники спробували спровокувати селян Чигиринського повіту на повстання, нібито схвалене царем. Створено нелегальну селянську «Таємну дружину», до якої увійшла тисяча осіб. Змову було розкрито, учасників заарештували

Із 1878 р. народники переходять до політичного терору. Так, було вбито харківського губернатора за те, що в місцевих тюрмах жорстоко поводитися з політв'язнями. Поліція розгромила найбільші гуртки, їхні лідери були засуджені до каторги або страчені.

1879 р. — розкол «Землі і волі» на дві організації, мали осередки в Україні:

— «Чорний переділ» продовжував агітаційну роботу з підготовки революції;

— «Народна воля» зосередилася на підготовці вбивства царя, вважаючи, що ця подія призведе до революції. У 1881 р. народовольці вбили Олександра II, та революція не розпочалася. Організатори вбивства були страчені (А. Кібальчич, А. Желя-

зов, С. Перовська), на початку 80-х років XIX ст. народницькі організації розгромлені.

Польський визвольний рух 50–60-х років XIX ст.

У 1863–1864 рр. відбулося чергове польське повстання проти панування Росії у Польщі.

На боці поляків воювали й українські загони під проводом А. Потебні, А. Красовського. Проте масової підтримки на Україні повстання не отримало, оскільки поляки відкидали право українців на власну державність і прагнули відновлення Польщі у кордонах 1772 р. Як і попереднє, повстання закінчилося поразкою.

Проте напередодні повстання відбувся розкол польського руху, про що свідчить діяльність хлопоманів.

ЦЕ ЦІКАВО!

Учасником хлопоманського руху був і Тадей Рильський — батько видатного українського поета Максима Рильського.

Хлопомани — таємний гурток частини польських студентів Київського університету, які вирішили присвятити себе захисту інтересів українського народу. Вони спростовували твердження, що Правобережна Україна є частиною Польщі, а українська мова — діалект польської. Очолив гурток хлопоманів **Володимир Антонович**, майбутній професор і видатний історик.

Мета хлопоманів:

- ліквідація царизму і кріпацтва;
- встановлення демократичної республіки на основі рівноправного добровільного співжиття українців, росіян і поляків.

Діяльність:

- дотримання народних звичаїв, спілкування українською мовою, носіння українського народного одягу;
- збирання українського фольклору;
- просвітницька робота в селі, підняття національної самосвідомості селян.

Хлопомани припинили діяльність у селах унаслідок поліцейського тиску в 1861 р. і приєдналися до українських груп, що діяли в містах.

Український визвольний рух другої половини XIX ст.

1. **Кінець 50–60-х років XIX ст.** — становлення українського визвольного руху.

Передумови: занепад феодально-кріпосницької системи, скасування кріпацтва і часткова демократизація суспільного життя внаслідок реформ Олександра II, колонізаційна політика царського уряду.

Головне завдання: культурно-освітня робота і формування національної свідомості; питання про відновлення державності було на той час не актуальним, це була **культурницька фаза** розвитку визвольного руху.

РОЗДІЛ I

Особливості: відбувається зміна провідників. Козацько-старшинська еліта була втрачена, інтелігенція розвивалася повільно, селянство не здатне було очолити національно-визвольний рух.

Основною організаційною формою стали **громади**.

СЛОВНИКИ

Громади — напівлегальні непартиїні об'єднання української інтелігенції.

Перша громада була створена в 1859 р. в Петербурзі.

Мета: підвищення культурно-освітнього рівня українського народу.

Учасники: В. Білозерський, М. Костомаров, Т. Шевченко (колишні кирило-мефодіївці).

Діяльність громад:

- видання в Петербурзі літературно-наукового щомісячного журналу «*Основа*» (1861–1862 рр.), який виходив українською та частково російською мовами. Тут друкувалися художні твори, історичні праці Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, М. Максимовича, М. Костомарова та ін.;
- поширення громадівського руху в Україні (Київ, Полтава, Одеса, Харків, Чернігів) та Росії (Москва, Катеринодар). Київську громаду очолив колишній хлопоман В. Антонович; Чернігівська громада видавала «*Чернігівський листок*» — щотижневу газету за редакцією Л. Глібова;
- громадівці обґрунтували самостійність українського народу, його мови та культури, виступали проти антиукраїнської концепції історика М. Погодіна;
- організація недільних та щоденних шкіл для дорослих;
- написання українських підручників (Т. Шевченко, П. Куліш);
- збирання коштів на видання української літератури;
- організація публічних лекцій та бібліотек;
- поширення літературних творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша та інших письменників.

Громади були розгромлені у 1863 р.: закрито недільні школи, заарештовано активних учасників громадівського руху, припинено видання громадівської преси. Валувеський циркуляр 1863 р. довершив розгром і спричинив перерву в розвитку українського національного руху на десять років.

ЦЕ ЦІКАВО!

Громадівці П. Чубинський та О. Кониський після суду були заслані до північних російських губерній за звинуваченням у революційній діяльності.

2. 70–90-ті роки XIX ст. — діяльність *Старої громади*, утвореної за ініціативою В. Антоновича на початку 70-х років у Києві.

Діяльність:

- збирання, обробка і публікація етнографічних матеріалів та праць з історії України;
 - заснування Історичного товариства Нестора писця (1873 р.);
 - заснування Південно-Західного відділу Російського географічного товариства на чолі з Г. Галаганом (1873 р.). Учасниками товариства стали історики В. Антонович, економіст М. Зібер, публіцист М. Драгоманов, статистик О. Русов.
 - видання газети «*Київський телеграф*» (1873–1875 рр.), яка серед іншого публікувала і критичні матеріали щодо державної політики; **Емський указ (1876 р.)** завдав удару по українській культурі:
 - закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства;
 - заборонено видавати «*Київський телеграф*»;
 - звільнено ряд професорів Київського університету;
 - стався розкол громадівського руху: П. Куліш і М. Костомаров закликали підкоритися політиці царизму й обмежитися культурною діяльністю; В. Антонович і П. Житецький закликали піти на компроміс із самодержавством та розвивати українську культуру в контакті з російською; Б. Грінченко, М. Драгоманов виступили послідовними противниками поширення русифікації.
- З 1876 р. діяльність громад стає нелегальною, центр політичної боротьби переноситься до Галичини.

Значення діяльності громад:

- заклали підвалини української науки;
 - вплинули на розвиток українського руху в Західній Україні;
 - завершили об'єднання ліво- і правобережної частини українського руху в Російській імперії;
 - науково обґрунтували окремішність українського народу;
 - допровадили український визвольний рух до політичної стадії;
 - забезпечили наступність поколінь українського визвольного руху.
- Молоді громади** — організації радикальної молоді в 70–80-х роках XIX ст., які ставили собі за мету здобуття незалежності України. Проте поширене на той час захоплення марксизмом призвело до того, що більшість молодих громадівців або порвала з українським рухом і приєдналася до російських революційних гуртків і організацій, або звужила українське питання до автономії України в складі Російської федерації.

Діяльність Михайла Драгоманова

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Михайло Драгоманов народився у м. Гадячі на Полтавщині. Рідний брат української письменниці Олени Пчілки, матері Лесі Українки.

За свої переконання був виключений з останнього класу гімназії без права вступати до іншого навчального закладу, тому закінчував навчання екстерном. Працював у Київському університеті. Активний учасник Старої громади та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Після звільнення з Київського університету за наказом Олександра II виїхав за кордон. Із 1889 р. працював у Софійському університеті. Болгарський уряд не виказав Драгоманова російській владі. Залишив ім'я в історії як громадський діяч, історик, літературознавець, економіст, публіцист, філософ. Помер у 1895 р.

Михайло Драгоманов
(1841–1895)

Погляди М. Драгоманова

- Послідовник кирило-мефодіївців: «У культурі — раціоналізм, у політиці — федералізм, у соціальних питаннях — демократизм». Вважав, що Україна не мала сил на створення власної державності.
- Схвалював ідеї марксизму, крім положення про класову боротьбу, результатом якої стане диктатура пролетаріату; вважав неприйнятним будь-який централізм.
- Вважав, що соціалізм має бути демократичним і враховувати національні особливості.
- Засуджував тактику терору російських народників та польсько-шляхетський шовінізм.

СЛОВНИКИ

Шовінізм — пропагування національної винятковості, панування однієї нації над іншою.

- Якщо на початку діяльності М. Драгоманов сприймав український рух як культурницький, то наприкінці 70-х років він визнав необхідність політичної боротьби за національне і соціальне визволення українського народу, закликав переглянути досвід російсько-українських взаємин.

Закордонна діяльність (із 1875 р.)

- За дорученням і на кошти Київської громади організував у Відні видання української пропагандистської та науково-популярної літератури;
- видавав український політичний журнал «Громада»;
- у 1886 р. розійшовся з поміркованими громадівцями та втратив їхню фінансову підтримку.

Значення діяльності

- Першим виніс проблему переслідування української мови на міжнародну арену.
- Ідеї М. Драгоманова вплинули на формування ідейно-політичного світогляду наступних поколінь українців.
- На думку деяких дослідників, захоплення Драгоманова федералістськими ідеями послабило

український рух під час боротьби за незалежність 1917–1920 рр.

Братство тарасівців — таємна студентська організація (1892–1893 рр.), створена І. Липою, В. Шеметом, М. Міхновським; учасниками братства стали відомі письменники та науковці Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Вороний, Є. Тимченко та ін.

Мета: цілковита державна незалежність України.

Програма

- Самостійна суверенна Україна, соборна й неподільна «від Сяну до Кубані, від Карпат до Кавказу».
- Створення Української федерації Лівобережної, Правобережної, степової України, Кубані й Галичини.
- Державу очолюватимуть гетьман (президент) і сойм (парламент).
- У державній власності мають перебувати земля і земні надра, велика промисловість і гуртова торгівля.
- Відокремлення церкви від держави, свобода віри.
- Загальна трудова повинність.
- Загальна безоплатна освіта.
- Створення національної армії.

Діяльність «тарасівців»

- Організація лекцій, таємних зборів, українських вистав, нелегальної бібліотеки.
 - Встановлення зв'язків з аналогічними гуртками в Полтаві, Одесі, Херсоні та інших містах.
- У 1893 р. відбулися арешти «тарасівців», братство припинило існування.

Значення діяльності

- Перша самостійницька українська організація в Надніпрянській Україні.
- Уперше була чітко сформульована політична мета українського руху.
- Діяльність братства продовжили студентські громади, особливо харківська, з якої вийшла перша українська політична партія Надніпрянщини — Революційна українська партія.

Завдання для самоконтролю

121. Перша політична організація Надніпрянської України — це:
- А) Громада;
 Б) «Народна воля»;
 В) «Братство тарасівців»;
 Г) «Київська комуна».
122. Ліквідація кріпацтва в Російській імперії відбулася:
- А) 1848 р.;
 Б) 1853 р.;
 В) 1855 р.;
 Г) 1861 р.

123. «Основа» — це журнал, який видавався:
- Петербурзькою громадою;
 - «чайковцями»;
 - М. Драгомановим;
 - «Південними бунтарями».
124. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.
- «Найбільш послідовною реформою Олександра II була земська»;
 - «Скасування кріпацтва сприяло розвиткові капіталістичних відносин у Російській імперії»;
 - «Хлопоманський рух був поширений на півдні України»;
 - «Перша залізниця в Україні була побудована у 1881 р.».
125. Укажіть пункти Емського указу.
- Заборона друкувати будь-які книги українською мовою;
 - дозвіл ставити українські театральні вистави;
 - заборона влаштовувати концерти з українськими піснями;
 - заборона ввозити українську літературу, надруковану за кордоном;
 - заохочення перекладу російської літератури українською мовою;
 - заборона відкривати початкові школи;
 - заборона викладати українською мовою у початкових школах.
126. Установіть відповідність між організацією та її учасниками:
- Громада;
 - «Братство тарасівців»;
 - Стара громада;
 - «Земля і воля».
- В. Антонович;
 - М. Костомаров;
 - А. Красовський;
 - С. Перовська;
 - М. Міхновський.
127. Розташуйте події в хронологічній послідовності.
- Валуєвський циркуляр;
 - видання «Київського телеграфу»;
 - реформа цензури;
 - освітня реформа в Російській імперії.
128. Прочитайте уривок з автобіографії М. Драгоманова і дайте відповідь на запитання.
- «План літературно-політичної роботи я собі поставив такий: 1) передусім дати якомога більше матеріалу для вивчення України та її народу, її культурних починань і прагнень до свободи і рівності; 2) як цим матеріалом, так і викладенням західноєвропейських ліберальних і соціал-демократичних ідей сприяти організації в українських землях, в Росії й Австрії політичних гуртків, які б узялися за визволення народу: культурне, політичне і соціальне».
- Яку мету мала діяльність М. Драгоманова?
129. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.
- «Малу активність українців у процесах урбанізації та модернізації на Україні допомагають пояснити політичні й соціально-економічні умови, що існували тут у XVIII–XIX ст. Оскільки міста й містечка були центрами імперської адміністрації, в них, як правило, переважали росіяни, їхня мова і культура. Водночас корінне українське населення або асимілювалося, або в деяких випадках витіснялося. Як зауважив Богдан Кравченко, причиною того, що українські селяни не переселялися у міста, було переважання панщини у добу кріпацтва. На відміну від російських селян, яких поміщики заохочували до пошуків додаткової роботи й прибутків у місті, українських селян і далі змушували працювати на землі, щоб максимально використовувати її родючість. Це не лише обмежувало можливості їхнього пересування, а й позбавляло нагоди опанувати ремесла...» (О. Субтельний, історик)
- Як змінився етнічний склад українських міст у другій половині XIX ст.?
 - Чим пояснюється незначна кількість українців-міщан? Назвіть культурні, політичні та соціально-економічні причини.
 - Які наслідки мало переважання у міському населенні російськомовного пролетаріату?
130. Доведіть або спростуйте твердження: «У XIX ст. Україна була колонією європейського типу».

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРИЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.

Адміністративні зміни в Австрійській імперії

Поразка Австрійської імперії в австро-пруській війні 1866 р. спричинила загострення суперечностей

усередині країни між Австрією та Угорщиною, що загрожувало розпадом імперії Габсбургів.

У 1867 р. Австрія та Угорщина підписали угоду, за якою імперія перетворювалася на дуалістичну

(двоєдину) *Австро-Угорську імперію*. До складу Австрії увійшли Галичина і Буковина, до Угорщини — Закарпатська Україна.

Австро-Угорщину очолював імператор із династії Габсбургів, водночас він був королем Угорщини. Його влада була обмежена *рейхсратом* в Австрії та *сеймом* в Угорщині. Спільними для імперії були міністерства закордонних справ, військово-морське та фінансів, решта міністерств були самостійними для Австрії та Угорщини.

Законодавча влада щодо імперських справ належала делегаціям, що склалися з представників австрійського та угорського парламентів і скликалися щорічно.

За Конституцією Австрії 1867 р. парламент країни став двопалатним. Палату депутатів обирали провінції (зберігався майновий ценз для виборців), палата панів складалася зі спадкових знатних членів та призначених імператором довічних членів.

ЦЕ ЦІКАВО!

Довічними членами палати панів були митрополит греко-католицької церкви А. Шептицький та відомий український письменник В. Стефаник.

Зміни в західноукраїнських землях

Галичина отримала обмежену внутрішню автономію:

- краєм управляв австрійський намісник, призначений із числа польських магнатів;
- з 1861 р. у Львові працює Галицький обласний сейм, перевагу в якому мали поляки;
- уряд відмовився поділити Галичину на Східну і Західну.

Буковина також отримала внутрішнє самоврядування, проте в Буковинському сеймі більшість мали румуни й німці.

Закарпаття стало складовою частиною Угорщини і ніякого самоврядування не отримало.

Значення змін:

- утвердили в Австро-Угорській імперії парламентаризм;
- сприяли зростанню громадянської активності населення;
- формально затвердили рівність усіх народів імперії;
- стали фундаментом для розгортання національно-визвольної боротьби народів імперії.

Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель

Загальна характеристика

- Західноукраїнські землі залишалися слаборозвинутим аграрно-сировинним регіоном.
- Зберігалися пережитки феодально-кріпосницьких відносин.
- Колоніальний характер урядової політики: західноукраїнські землі стали ринком збуту товарів

і доступним джерелом сировини для метрополії, забезпечили економічне піднесення центральних і західних провінцій Австро-Угорської імперії.

Сільське господарство

1. Великим землевласникам, що мали понад 5 тис. га землі, належало понад 40 % земельних ресурсів, водночас 94 % господарств мали менш ніж по 10 га землі, близько половини — по 2 га землі.
2. Урожайність була в 1,5–2 рази нижчою, ніж у розвинених країнах Заходу.
3. Ринковий розвиток галузі відбувався повільніше, ніж у центральних та західних провінціях імперії, включав такі процеси:
 - використання вільнонайманої праці;
 - застосування сільськогосподарської техніки;
 - поглиблення спеціалізації районів;
 - розширення посівів технічних культур (тютюну, льону, соняшника, хмелю тощо);
 - в окремих районах розвивалося промислове садівництво;
 - торговельне скотарство.
3. Масова трудова міграція, пов'язана з малоземеллям, нерозвинутою промисловістю та демографічним вибухом другої половини XIX ст. Виїздили як на сезонні роботи (до Німеччини, Росії, Румунії, Данії), так і на постійне проживання (до Канади, США, Бразилії, Австралії). Так, у 90-х роках XIX ст. за океан емігрувало понад 250 тисяч чоловік.
4. Зародження *кооперативного руху*. Кооперативи створювалися за сприяння «Просвіти» наприкінці 1869 р., але спеціалізовані кооперативи з'являються завдяки *Василю Нагірному*, який заснував споживчий кооператив «Народна торгівля» (1883 р.).

СЛОВНИК!

«Просвіта» — культурно-просвітнє товариство, створене в 1868 р. у Західній Україні.

Метою кооперативів було закуповувати і продавати великі партії продуктів без посередників, щоб заощаджувати кошти. Найчисленніші кооперативи — кредитні спілки, що давали позики під 10 % (лихварі — під 150–200 %).

СЛОВНИК!

Кооперація — форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом діяльності.

Промисловість

1. Повільне формування фабрично-заводської промисловості: 95 % підприємств буди дрібними (менше 5 робітників), на них працювало більш ніж половина зайнятих у промисловості.
2. Повільна механізація промисловості: на Галичину припадало 5,5 % парових двигунів імперії.

3. Промисловий переворот затягнувся до середини 80-х років XIX ст. — на 10–15 років довше, ніж загалом в імперії.
4. Українська промисловість не одержувала податкових преференцій, на відміну від центральних районів, тому не витримувала конкуренції.
5. Занепад обробної промисловості (цукрової, текстильної, шкіряної, паперової).
6. Провідними галузями промисловості були лісопильне виробництво; нафтодобувна промисловість Дрогобицько-Бориславського нафтового району; солеварна промисловість (64% видобутку солі в імперії).
7. Перевага іноземного капіталу у великій та середній промисловості (австрійський, німецький, англійський, французький, бельгійський, канадський).
8. Низький рівень зарплатні (у 1,5–2 рази нижчий, ніж середній в імперії), високий рівень нещасних випадків на виробництві.
9. Бурхливий розвиток залізничного транспорту (60–70-ті роки XIX ст.) не призвів на землях Австро-Угорщини, на відміну від Росії, до суттєвого збільшення промислового виробництва.

Суспільно-політичні рухи Західної України

Загальна характеристика

- Поразка революції 1848–1849 рр. та імперська реакція спричинили послаблення українського руху на десятиліття.
- Не були виконані політичні завдання революції: не задоволено національні вимоги народів імперії, збережений імперський режим.
- Австрійська влада використовувала українсько-польське протистояння: намісником Галичини призначено поляка, відмовлено у поділі Галичини на Східну (українську) й Західну (польську), зроблено спробу перевести українську мову на латинську абетку, ліквідовано Головну руську раду.
- Конституція 1867 р. офіційно оголосила міжнаціональну рівноправність у школах, державних установах і судах, що позитивно позначилося на розвитку української культури; австрійська влада не переслідувала українські просвітницькі об'єднання та видавництва.
- Українці отримали змогу обирати й бути обраними до австрійського та угорського парламентів, галицького і буковинського сеймів.

ЦЕ ЦІКАВО!

У Росії державний парламент з'явився лише у 1906 р., а українського не існувало до 1917 р.

Течії суспільно-політичного руху

Москвофіли бачили опорою в боротьбі проти колонізації Росію. Отримували фінансову та організаційну допомогу з Москви. У 60–80-х роках

XIX ст. займали провідне становище в громадському житті Західної України.

Керівники: Я. Головацький, І. Гуталевський, Б. Дідицький.

Програма

- Не визнавали існування українського народу та його мови.
- Вірили у провідну роль Росії серед слов'янських народів.
- Виступали за приєднання західноукраїнських земель до Росії.

Діяльність

1. У 1870 р. москвофіли заснували політичну організацію — *Руську раду*, яку вважали наступником Головної руської ради.
2. Очолювали громадські й культурні установи: Львова — Ставропігійський інститут, Народний дім, Галицько-Руську матицю.
3. Видавали газети в Галичині, Буковині, Закарпатті, науково-літературні збірки, де пропагували свої ідеї. Спекулювали на вірі селян у російського «доброго царя», який вирішить соціально-економічні проблеми.
4. Створили «язичіє» — суміш російської, української, польської та церковнослов'янської мов, яку подавали як руську мову.
5. Вели боротьбу з пияцтвом, створили братство тверезості.

Значення діяльності москвофілів

- Сприяли денаціоналізації українців Галичини, Буковини, Закарпаття.
- Відіграли певну роль у підвищенні культурно-освітнього рівня селянства і робітників.

Народовці (українофіли) — національна українська течія, що зародилася в 60-х роках XIX ст., представники якої (в основному — молода українська інтелігенція) доводили самостійність українського народу та мови.

Керівники: К. Климкович, Є. Згарський, Ф. Заревич.

ЦЕ ЦІКАВО!

Серед керівників народовців був і син одного з членів «Руської трійці» — Володимир Шашкевич.

Програма

- Єдність усіх українських земель, необхідність їх об'єднання в одній державі;
- розвиток єдиної української мови;
- створення української літератури на народній основі.

Народовців підтримували діячі національного руху Наддніпрянської України.

Діяльність

1. Створювали українські громади зі студентів та старшокласників, установили контакти з представниками громадського руху Наддніпрянщини.

2. Пропагували твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка та інших.
 3. Видавали журнали («Вечорниці», «Русалка», «Мета», «Правда») та газети (селянська газета «Батьківщина» (1879 р.), щоденна українська газета «Діло» (1880 р.)).
 4. Були ініціаторами створення у Львові першого професійного українського театру (1864 р.).
 5. Створювали товариства, установи, гуртки для пропаганди своїх поглядів:
 - культурно-освітнє товариство «*Просвіта*» (1868 р.), яке організувало читальні у містах і селах, де можна було ознайомитися як з художньою, так і зі спеціалізованою літературою з сільського господарства; проводило літературні вечори та лекції; фінансувало діяльність кооперативів. Першим головою «Просвіти» був А. Вахнянин;
 - *Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка* (1873 р.), створене з метою розвитку української мови й літератури, видавало журнали «Правда» й «Зоря», художню літературу.
- Із 1892 р. Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка було перейменоване на *Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка*; у складі товариства працювали історико-філософська, філологічна та математично-природничо-медична секції. У 1897–1913 рр. Товариство очолював видатний історик М. С. Грушевський.

ЦЕ ЦІКАВО!

Триазлий час філологічну секцію Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка очолював І. Франко.

Народна рада (1885 р.) повинна була продовжити справу Головної руської ради; стала прообразом політичної партії. Керівником організації був Ю. Романчук.

Значення діяльності народовців:

сприяли перетворенню західноукраїнського населення на згуртовану націю, об'єднану ідеєю власної державності.

Радикали — представники молодшої інтелігенції, що вели боротьбу за визволення українського народу від національного та соціального гніту. Зазнали великого впливу соціалістичних ідей.

Керівники: І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький.

Програма

- Воз'єднання українських земель в одній державі.
- Зменшення ролі церкви у суспільному житті.

Діяльність

1. Критикували і москвофілів, і народовців, прагнули політизації українського руху.
2. Пропагували свої ідеї серед селян і робітників, намагалися перетворити «Просвіти» на свої осередки.
3. Створили перші українські партії.

Значення діяльності радикалів:

сприяли політизації українського руху.

«Нова ера»

Назву «Нова ера» дістали українсько-польські домовленості 1890 р.

Передумови:

- загострення відносин між Австро-Угорщиною та Росією, що не могли поділити Балкани на сфери впливу;
- уряд Австро-Угорщини прагнув приєднати Наддніпрянську Україну в майбутній війні з Росією, тому хотів заручитися підтримкою українців і припинити українсько-польське протистояння в Галичині;
- керівники Київської громади В. Антонович, О. Коницький були готові підтримати проект Австро-Угорщини в обмін на широкі національно-культурні права українців Галичини — «українського П'ємонту».

ЦЕ ЦІКАВО!

Галичину ототожнювали з П'ємонтою — італійським королівством, навколо якого відбулося об'єднання Італії в середині XIX ст.

Зміст домовленостей

- Надання українцям певної кількості місць в Австрійському парламенті й Галицькому сеймі.
 - Відкриття трьох українських гімназій.
 - Відкриття кафедри української історії (історії Східної Європи) у Львівському університеті; першим її завідувачем став М. Грушевський.
 - Перетворення Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка на наукове, частково фінансоване державою.
 - Надання українському фонетичному правопису статусу офіційного і введення його у шкільні підручники.
 - Поширення двомовності на низку вчительських семінарій.
 - Створення ощадного товариства «Дністер» для українського населення.
 - Розширення сфери використання української мови в державних установах.
 - Українцям відкрито доступ до державних посад.
- Результати й наслідки:**
- розширення національно-культурних і політичних прав українців;
 - поштовх до політизації українського руху;
 - розкол українського руху на прибічників і противників «нової ери»;
 - у 1894 р. «Нова ера» завершилася через невдоволеність і поляків, і українців.

Формування українських партій на західноукраїнських землях

Русько-українська радикальна партія (РУРП, 1890 р.) — перша українська політична партія.

Засновники: І. Франко, М. Павлик.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Михайло Павлик народився у селянській родині на Станіславщині (нинішня Івано-Франківська область). Закінчив Коломийську гімназію і вступив на філософський факультет Львівського університету. Тут він познайомився з творами передових західноєвропейських філософів, економістів, політичних діячів. Павлик приєднується до роботи українофільських гуртків, установлює тісні контакти з Іваном Франком. Першою їхньою спільною роботою було редагування літературно-наукового часопису «Друг». У журналі публікувалися статті і матеріали про упереджене становище українців Галичини, переклади іноземних авторів, звіти про діяльність студентських товариств, наукові розвідки. Головною метою Павлик вважає формування нової концепції вітчизняної літератури, що мала виховувати почуття обов'язку перед власним народом.

Павлик захопився ідеями М. Драгоманова і західноєвропейських соціалістів про побудову суспільства соціальної справедливості та юридичної рівності. Після закриття «Друга» разом з Франком започатковує видання «Громадського друга», часописів «Молот» і «Дзвін». Неоднократно він потрапляв до в'язниці, чимало часу провів під слідством. Переслідуваний владою, у 1879 р. Павлик змушений виїхати до Швейцарії, де у співпраці з Драгомановим та Подолинським працює над підготовкою журналу «Громада». Павлик став одним з фундаторів першої української партії — Русько-української радикальної партії (1890 р.), що працювала у Галичині. Її головною метою було пробудження свідомості мас, перетворення їх на політичну силу, з якою рахувалася б австрійська влада.

Похований Михайло Павлик на Личаківському цвинтарі у Львові.

Михайло Павлик
(1853–1915)

Програма-мінімум

- Досягнення матеріального добробуту трудящих.
- Усунення експлуатації.
- Проведення економічних реформ.

Програма-максимум

- Утвердження соціалізму.
- Демократизація суспільного життя.
- Піднесення національної самосвідомості українців.
- Автономія України.

У 1895 р. **Ю. Бачинський** опублікував брошуру «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена»), в якій доводив історичну необхідність здобуття Україною незалежності. РУРП внесла корективи до програми, поставивши незалежність України перспективною метою.

До Української національно-демократичної партії (УНДП, 1899 р.) увійшли народовці, незадоволені «новоєрівськими» компромісами, та радикали, які відмовлялися від соціалістичної ідеології на користь національної ідеї. Стала найчисленнішою українською партією.

Засновники: В. Будзиновський, Ю. Романчук, К. Левицький та Є. Левицький, В. Охримович.

Програма

- Виховання почуття єдності з надніпрянськими українцями.

— Створення єдиної української національної провінції Австро-Угорщини з власним сеймом та адміністрацією.

— Головна мета — соборність і незалежність України.

Українська соціал-демократична партія (УСДП, 1899 р.) була створена внаслідок об'єднання лівих радикалів та соціалістів, які не увійшли до Польської соціал-демократичної партії. Нечислена партія.

Засновники: М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський.

Програма

- Досягнення соціалізму шляхом реформ.
- Захист інтересів робітників.
- Парламентські методи боротьби.
- Перспективна мета — незалежна Українська республіка.

Особливості національно-визвольного руху на Буковині та в Закарпатті

У **Буковині** початок руху припадає на 60-ті роки XIX ст. Відставання від Галичини ліквідоване тільки наприкінці XIX ст.

— У Чернівцях (адміністративному центрі) половина населення була німецькомовною, третину мешканців становили євреї.

— Першими національними організаціями стали москвофільські («Руська бесіда», 1869 р.).

— Національний рух формувався під значним впливом галицького народоства.

— Утворилася «буковинська трійця» у складі письменників Юрія Федьковича та братів Сидора і Григорія Воробкевичів, яка стояла на народо-ських позиціях.

— 1875 р. — відкриття Чернівецького університету, частину викладачів якого склали галицькі українці (зокрема народовець Г. Онишкевич очолював кафедру української філології).

— 1885 р. — видання української газети «Буковина», яку редагував Ю. Федькович.

На **Закарпатті** розвиток українського руху відбувався надзвичайно повільно через економічну відсталість та національні утиски з боку уряду Угорщини.

— Політика мадяризації.

— Скорочення українських початкових шкіл від 479 у 1874 р. до нуля у 1907 р.

— Панування москвофільства до кінця XIX ст.

— Діяльність «Товариства Св. Василя» в культурно-просвітницькій сфері була обмежена через жалюгідний матеріальний стан.

Робітничий рух на західноукраїнських землях**Причини поширення:**

- незважаючи на урядове обмеження робочого дня 11–12 годинами, фактично він тривав до

- 13–16 годин; використовувалася жіноча та дитяча праця;
- важкий матеріальний стан найманих робітників: низька зарплата, яку часто виплачували товаром, штрафи;
- відсутність техніки безпеки та кваліфікованої медичної допомоги.

Форми боротьби: скарги, страйки, першотравневі мітинги з економічними вимогами.

Вимоги: економічні; з 80-х років — боротьба за загальне виборче право.

Результати:

- підвищення заробітної платні;
- скорочення робочого дня до 10–11 годин;
- поліпшення умов праці.

Селянський рух на західноукраїнських землях

Причини поширення:

- безземелля та малоземелля селянства;
- залучення сільських громад до будівництва й ремонту шляхів.

Форми боротьби:

- позови до суду на поміщиків, які забороняли користуватися сервітутами, вимога розглянути це питання у галицькому та буковинському сеймах;
- захоплення угідь і самовільне користування ними;

- потрави поміщицьких посівів і лісів;
- збройні повстання з розподілом поміщицької землі (1885–1886 рр.) у ряді галицьких повітів; ці повстання придушувалися військами.

У 90-х роках XIX ст. відбувається політизація селянського руху: висуваються вимоги щодо забезпечення національних і політичних прав українців, проводяться *мітинги*.

ЦЕ ЦІКАВО!

Перший відомий мітинг відбувся у 1891 р. в Коломиї. Найчисленніший мітинг-віче проходив у 1892 р. у Снятині: на ньому були присутні понад 2 тисячі селян. Із 1894 р. проходять крайові віче.

Вимоги:

- загальне виборче право з таємним голосуванням;
- скасування низки податків;
- розширення мережі українських шкіл;
- припинення конфіскації прогресивних періодичних видань;
- припинення полонізації.

Активну участь у мітингах брали члени РУРП, зокрема І. Франко.

Результати й наслідки: посилення політичної активності селянства, зростання його національної самосвідомості.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ другої половини XIX ст.

Загальна характеристика

- Розвиток культури відбувався за умов існування імперських режимів, денационалізації та асиміляції українського народу.
- Вплив територіальної роз'єднаності українських земель.
- Русійною силою культурного розвитку стала діяльність національно свідомої інтелігенції.
- Значна роль меценатів — цукрозаводчиків Терещенків, Смиренків, які виділяли мільйонні кошти на відкриття шкіл, утримання закладів охорони здоров'я, матеріальну підтримку діячів культури, діяльність театрів тощо.

Основні здобутки

Освіта.

Початкова освіта

У Наддніпрянській Україні	На західноукраїнських землях
— Позитивний вплив реформи 1864 р.;	— Дозволено навчання українською мовою;
— початкові народні училища;	— поширення шкільної мережі та видання українських підручників завдяки діяльності «Прогресу»
— шкільним навчанням охоплена третина українських дітей;	

— земські, приватні, церковні школи;	— з 1869 р. встановлено обов'язкове навчання дітей від 6 до 14 років;
— недільні, вечірні школи для дорослих;	— через брак шкіл та тяжке матеріальне становище 67 % українців були неписьменними в 1890 р.;
— Емським указом (1876 р.) заборонено освіту українською мовою	— малокваліфіковані вчителі

Середня освіта

У Наддніпрянській Україні	На західноукраїнських землях
— Класичні 8-річні гімназії та 6-річні реальні училища — російськомовні;	— Гімназії діяли тільки у Львові та Перемишлі;
— обмежений вступ євреїв, вихідців з нижчих верств населення; висока плата за навчання;	— мова навчання — польська, угорська, німецька;
— з 1870 р. працюють жіночі гімназії та 4-річні прогімназії;	— українські учні становили лише 16 %;
— кількість середніх навчальних закладів незначна й не могла охопити всіх бажаючих;	— незадовільний стан середньої освіти на Буковині та в Закарпатті
— інститути шляхетних дівчат, кадетські корпуси приймали тільки дітей дворян	

ЦЕ ЦІКАВО!

У 1748 р. у Гетьманщині навчався кожен 29-й українець, працювала одна школа на 746 осіб. У 1861 р. навчався кожен 150-й, одна школа — на 10 тисяч осіб. Лише 13 % українців уміли читати в 1897 р.

Значну роль відіграла благочинна діяльність патріотів. Так, на кошти мецената Г. Галагана відкрито чимало народних шкіл і гімназію в Прилуках, Колегію Павла Галагана у Києві.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Григорій Галаган народився у шляхетській українській родині. Закінчивши університет, він поступив на службу до Чернігівської палати державного майна. Зрозумівши, що на цій посаді він не має можливості допомогти простому людові, йде у відставку. Г. Галаган бере активну участь у роботі Чернігівського губернського комітету з поліпшення побуту селян, тобто займається підготовкою реформи зі скасування кріпацтва. У 1878 р. він безкоштовно передав земству свій маєток, де згодом буде влаштовано навчальний заклад. Допомогав меценат і громадам: його коштом певний час виходив історико-літературний часопис «Київська старовина». Визнанням його науково-організаційних здібностей стало обрання Г. Галагана головою щойно створеного Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. За сприяння Галагана стали виходити «Записки» відділення, збиралися музейна колекція та бібліотека, поширювалися програми збору відомостей про історико-культурні райони України.

Трагічна смерть шістнадцятирічного сина Григорія Галагана Павла стала поштовхом для створення навчального закладу для талановитих дітей з незаможних родин. Він купує садибу в Києві, де й розміщується Колегія за типом англійських коледжів. До неї приймали учнів, які пройшли частковий курс гімназії; третина з них були дітьми з небагатих сімей, які навчалися безкоштовно. У Колегії працювали найкращі педагоги Києва, у тому числі університетські професори; навчальна програма складалася з п'яти мов, алгебри, геометрії, тригонометрії, фізики, географії, історії, малювання, музики тощо. Вона підготувала чимало видатних науковців, наприклад В. Липського та А. Кримського. Помер Г. Галаган у 1888 р.

Вища освіта доступна переважно представникам панівних класів, ведеться російською, польською, німецькою мовами.

У Наддніпрянській Україні	На західноукраїнських землях
<ul style="list-style-type: none"> — Крім Харківського та Київського, відкрито Новоросійський університет в Одесі (1865 р.), Харківський, Київський політехнічні інститути, Ніжинський юридичний ліцей, Вище гірниче училище в Катеринославі; — певний час працювали вищі жіночі курси в Києві (1878 р.) 	<ul style="list-style-type: none"> — Відкрито Чернівецький університет, Львівський політехнічний інститут, Академію ветеринарної медицини у Львові; — заснування кафедри історії України у Львівському університеті

Григорій Галаган
(1819–1888)

2. Наука.**Природничі науки:**

- **О. Ляпунов** працював над проблемами стійкості й рівноваги руху механічних систем;
- **І. Мечніков** відкрив явище фагоцитозу — глинання клітинами організму мікробів, створив теорію утворення багатоклітинних організмів з одноклітинних;

ЦЕ ЦІКАВО!

І. Мечніков не знайшов підтримки в Росії, виїхав до Парижа і став першим українцем, який отримав Нобелівську премію.

- **М. Гамалія** створив разом з Мечніковим першу в Росії та другу в світі бактеріологічну станцію (1886 р.);
- **Ю. Шимановський** винайшов чимало медичних інструментів, працював над проблемами хірургії;
- **І. Пулюй** відкрив рентгенівське випромінювання; у співпраці з П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким переклав українською мовою Псалтир та Євангеліє.

Гуманітарні науки:

- **М. Костомаров** започаткував наукове вивчення історії України із залученням вітчизняних та закордонних архівів («Богдан Хмельницький»);
- **В. Антонович** обґрунтував національну особливість минулого українського народу («Про походження козацтва», «Бесіди про часи козацькі на Україні»);
- **М. Грушевський** у 1898 р. випустив перший том десяти томної «Історії України-Русі», яка залишається найґрунтовнішим дослідженням з історії України;
- **Д. Яворницький** в «Історії запорозьких козаків» проаналізував багатий матеріал з цього питання.

3. Мовознавство і література.

- Праця видатних мовознавців **О. Потебні**, **П. Чубинського**, **П. Житецького**.
- З'явилися нові теми — майнове розшарування селянства, життя робітників, пошук інтелігенцією свого місця в суспільстві, соціальна і національна боротьба.
- Посилюється публіцистичність художніх творів.
- Видатні українські літератори:
 - **П. Куліш** роман «Чорна рада»;
 - **Панас Мирний** роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»;
 - **І. Франко** поеми «Марійка», «Наймичка», вірші «Каменярі», «Вічний революціонер»;
 - **Леся Українка** поеми «Кам'яний господар», драма-феєрія «Лісова пісня»;
 - **В. Стефаник** новели з життя західноукраїнського селянства.

Театр.

Драматурги: *М. Старицький* «За двома зайцями», «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка»;

М. Кропивницький «Дай серцю волю, заведе в неволю»;

І. Карпенко-Карий «Мартин Боруля», «Наймичка», «Сто тисяч».

Театри: аматорські; перша українська професійна група — львівська (1864 р.), у Наддніпрянщині — Товариство українських акторів (Єлисаветград, 1882 р.) під проводом *М. Кропивницького*, згодом — *М. Старицького*.

Актори: *М. Садовський*, *М. Заньковецька*, *П. Саксаганський*, *М. Садовська-Барлотті*.

Музика.

Опери: *С. Гулак-Артемівський* «Запорожець за Дунаєм»; *П. Сокальський* «Мазепа», «Богдан Хмельницький»; *М. Лисенко* «Різдвяна ніч, Утоплена», «Тарас Бульба», «Пан Коцький».

— *М. Лисенко* обробив понад 600 зразків українського музичного фольклору.

— Пісня *М. Вербицького* на слова *П. Чубинського* «Ще не вмерла України...» виконувалася як національний гімн, а з 2001 р. є Державним гімном України.

Архітектура.

— Зростає потреба в будівництві заводів, банків, бірж, готелів, театрів, музеїв тощо.

— Використання нових матеріалів (бетону, залізобетону, заліза).

— Змішування різноманітних архітектурних стилів — *еклектизм*.

— Видатні архітектурні пам'ятки — Володимирський собор у Києві (архітектор *О. Беретті*); будинок Київського політехнічного інституту (архітектор *О. Кобелев*); житлові та громадські споруди в Харкові архітектора *О. Бекетова*; будинок Львівського політехнічного інституту (архітектор *Ю. Захаревич*), Оперний театр у Львові (архітектор *З. Горголевський*).

Образотворче мистецтво.

Скульптура: монументальна — спорудження пам'ятників (пам'ятник *Б. Хмельницькому* в Києві, 1853 р., скульптор *М. Мікешин*); малі форми — скульптор *Л. Позен* (композиції «Кобзар», «Скіф», «Запорожець у розвідці»).

Живопис:

— жанровий (*М. Пимоненко* «Весілля в Київській губернії»; *К. Костанді* «Влюди»; *М. Ярошенко* «Всюди життя»; *І. Рєпін* «Запорожці пишуть листа турецькому султану»);

— пейзажний (*А. Куїнджі* «Місячна ніч на Дніпрі»; *С. Васильківський* «На Харківщині»);

— портретний (*Т. Копистинський*, *І. Труш*).

Завдання для самоконтролю

131. Рушійною силою культурного розвитку України стала діяльність:

- А) греко-католицьких священників;
- Б) поміщиків;
- В) робітничого класу;
- Г) інтелігенції.

132. Засновником кооперативного руху в Західній Україні вважають:

- А) *М. Грушевського*; В) *Л. Кобилицю*;
- Б) *В. Нагірного*; Г) *Я. Головацького*.

133. Відкриття Чернівецького університету відбулося:

- А) 1864 р.; В) 1875 р.;
- Б) 1868 р.; Г) 1890 р.

134. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.

- А) «Основними течіями українського руху Західної України були москвофільство, народовство, радикальний рух»;
- Б) «Першою українською політичною партією стала заснована у 1890 р. Українська національно-демократична партія»;
- В) ««Новою ерою» називають період нормалізації польсько-українських відносин після поділу Галичини на Західну і Східну»;
- Г) «У розвитку культури України все меншу роль відіграють меценати».

135. Позначте твердження, що характеризують стан сільського господарства Західної України другої половини XIX ст.

- 1. Залишалося натуральним;
- 2. у галузі було зайнято від 75 до 85 % населення;
- 3. характерна риса — малоземелля селян;
- 4. залишки кріпацтва не збереглися: селяни отримали достатньо землі та працювали на внутрішній і зовнішній ринок;
- 5. поширювалися посіви таких технічних культур, як тютюн, хміль, льон;
- 6. сільськогосподарська техніка широко застосовувалася навіть у селянських господарствах;
- 7. садівництво стало набувати ринкового характеру, працюючи на великі промислові центри імперії.

136. Установіть відповідність між митцем та сферою його творчості.

- А) *П. Сокальський*;
- Б) *М. Пимоненко*;
- В) *М. Заньковецька*;
- Г) *О. Бекетов*.

- 1. Скульптура;
- 2. архітектура;
- 3. живопис;
- 4. музика;
- 5. театр.

А	
Б	
В	
Г	

137. Розташуйте події в хронологічній послідовності:

- А) Початок «Нової ери»;
 Б) створення Наукового товариства ім. Т. Шевченка;
 В) відкриття першого кооперативу;
 Г) встановлення пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві.

138. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«У своїй книжці "Ukraina irredenta" Ю. Бачинський писав, що процес капіталістичного розвитку Російської імперії (економічна європеїзація) мусить привести її до політичної європеїзації, тобто прилучення до кола буржуазно-конституційних держав, потім — до перемоги національно-визвольної боротьби народів і врешті — до розпаду Російської імперії. У цьому процесі політична незалежність України буде головною умовою її економічного і культурного розвитку».

З «Хрестоматії з історії України»
 (С. В. Кульчицький, О. І. Ганна)

• У чому Ю. Бачинський бачив передумови незалежності України?

139. Прочитайте уривок з промови члена «Просвіти» А. Січинського і дайте відповіді на запитання.

«Кожний нарід, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільності, народні маси піднести до тої степені просвіти, щоби ця народна маса почула себе членом національного організму, відчула своє громадянське і національне достоїнство й узнала потребу існування нації, як окремішньої народної індивідуальності, бо ніхто інший, а маса народу є підставою усього».

- 1) Що таке «Просвіта»? Коли і де вона була створена?
- 2) Назвіть відомих її учасників.
- 3) Визначте мету діяльності цього товариства.
- 4) Схарактеризуйте діяльність «Просвіти».
- 5) У чому полягало її значення?

140. Доведіть або спростуйте твердження:

«Єдиним значним здобутком для українства у 80-ті роки XIX ст. був театр».

УКРАЇНА на початку XX ст.

Економічний розвиток

Надніпрянської України на початку XX ст.

*Українські землі у складі Російської імперії
 (Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя,
 Південна (Степова) Україна)*

— Промислове піднесення (створення великих підприємств; високі темпи промислового розвитку; підпорядкованість імперському центру; залучення іноземного капіталу; спеціалізація промислових районів; нерівномірний розвиток окремих регіонів; деформована структура промисловості (70 % припадало на видобуток сировини та виготовлення напівфабрикатів).

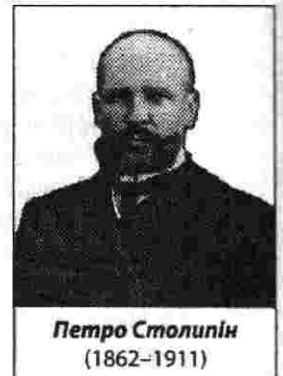
— *Столипінська аграрна реформа 1906–1911 рр.*, згідно з якою кожному селянину надавалося право закріпити свій земельний наділ в особисту приватну власність; господарям, що закріпили наділ у свою власність, надавалася можливість продавати й купувати землю; передбачалася ліквідація аграрного перенаселення європейської частини країни шляхом переселення селян у східні райони Росії.

ЦЕ ЦІКАВО!

Надзвичайно важливим позитивним фактором у розвитку українських земель на рубежі XIX–XX ст. було значне кількісне збільшення українського населення. В цей час на одну українську сім'ю припадало в середньому 7–8 дітей.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТІ

Столипін Петро Аркадійович — російський державний діяч, реформатор — народився у 1862 р. Під час революції 1905–1907 рр. жорстоко розправлявся з селянськими виступами. У квітні 1906 р. призначений міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 р. — головою Ради міністрів. Швидка службова кар'єра П. Столипіна була пов'язана з його ораторськими здібностями, численними виступами в Думі, проектами реформування країни. У серпні 1906 р. на П. Столипіна вчинено замах, що було використано урядом для розгортання репресивної політики. У червні 1907 р. уряд на чолі з П. Столипініним розпустив II Державну Думу й опублікував новий закон про вибори, який забезпечив цілковиту перевагу в III Думі великих землевласників та підприємців і значно обмежив представництво національних окраїн. У січні 1910 р. уряд П. Столипіна заборонив створення національних (у т. ч. українських) товариств, клубів, видання газет рідною мовою. Антиукраїнська політика П. Столипіна призвела до закриття низки «Просвіт», припинення видання українських газет («Наша Дума», «Рідний край», «Воля» та ін.). П. Столипін підготував і провів аграрну реформу, яка мала розв'язати земельне питання в Російській імперії. Більша частина його реформаторських заходів не була завершена. Діяльність П. Столипіна викликала незадоволення крайніх правих, які в 1911 р. порушили питання про його відставку. У вересні 1911 р. був убитий у Київському оперному театрі агентом охоранки есером Д. Багровим. Похований на території Києво-Печерської лаври.

Петро Столипін
(1862–1911)

— Суперечливі наслідки столипінської реформи: знищення общинного землекористування і перетво-

рення селян на індивідуальних власників землі, створення великих фермерських господарств, які зуміли залучити до сільськогосподарського виробництва передові технології та найновіші технічні заходи; зростання валового збору зернових, товарності сільського господарства; погіршення становища малоземельних селян і сільської бідноти; подальше розшарування українського села та загострення соціальних суперечностей; малопродуктивність та малотоварність бідняцьких господарств тощо.

— Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві (переважання великого поміщицького землеволодіння; посилення розшарування селянства; аграрне перенаселення; нерівномірний розвиток окремих районів; перекид у бік виробництва зерна; слабе використання досягнень науково-технічного прогресу (машин, нових технологій тощо); темпи розвитку сільського господарства значно відставали від промислових).

— Міграція населення на Далекий Схід, до Сибіру, Середньої Азії.

Створення українських політичних партій

Українські партії були нечисельними, недостатньо ґрунтованими й організованими. У національному питанні всі вони, крім Української народної партії, не вийшли далі вимоги автономії України у складі Росії.

Назва партії	Рік утворення	Лідери	Програмні положення та діяльність
Революційна українська партія (РУП)	1900	Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов	М. Міхновський уклав програму партії — «Самостійна Україна», у якій були обґрунтовані історичні права України на самостійне існування. У програмі РУП у процесі подальшого організаційного оформлення відбулися зміни (перехід на засади автономії України у внутрішніх справах, надання переваги марксистському соціалізму)
Українська соціалістична партія	1900	Б. Ярошевський, М. Меленевський	Кінцевою метою була демократична Українська республіка із суспільною власністю на засоби виробництва. Партія вважала необхідним укладення «братерського союзу» із соціалістичними партіями Польщі та Росії в боротьбі із самодержавством за самостійність України

Українська народна партія (УНП)	1902	М. Міхновський, О. Макаренко	Партія виступала з позицій цілковитої державної самостійності України, орієнтувалася на національну інтелігенцію
Українська соціал-демократична спілка («Спілка»)	1904	М. Меленевський	Партія виступала з марксистських позицій. Прагнула виражати інтереси всіх робітників України незалежно від їх національної приналежності. У 1905 р. об'єдналася з меншовицькою фракцією РСДРП
Українська соціал-демократична партія (УСДРП)	1905	В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш	Орієнтувалася на селян і робітників. Прагнула поєднати марксизм із націоналізмом. Вимагала автономії для України
Українська демократично-радикальна партія (УДРП)	1905	А. Лотоцький, С. Чикаленко, В. Грінченко	Партія виникла в результаті злиття Української демократичної партії (УДП) та Української радикальної партії (УРП). Відстоювала ліберально-демократичні позиції, ідею встановлення в Російській імперії конституційної монархії, яка б надала Україні автономію в складі Росії

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Міхновський Микола Іванович — визначний український громадсько-політичний діяч, ідеолог державної незалежності України, основоположник і перший ідеолог українського націоналізму. В 1900 р. на замовлення керівництва першої у Наддніпрянській Україні політичної партії — *Революційної української партії (РУП)* — написав програму організації, в якій проголошувалася ідея політичної самостійності України. На початку 1902 р. виступив ініціатором створення *Української народної партії (УНП)*, що об'єднувала прихильників націоналізму та ідеї боротьби за створення незалежної національної держави. У 1906 р. опублікував програму УНП, яка передбачала створення самостійної Української держави («однієї, єдиної, неподільної, самостійної, вільної, демократичної України — республіки робочих людей — від гір Карпатських аж по Кавказькі»), встановлення президентської республіки, надання соціальних гарантій широким верствам населення, передачу землі у власність селян тощо. Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. був мобілізований до російської армії. У березні 1917 р. першим висунув ідею створення національних збройних сил. За його ініціативою в Києві

Микола Міхновський
(1873–1924)

було засновано *Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка* та Військовий організаційний комітет, які ставили собі на меті формування українських військових частин.

У травні 1917 р. за безпосередньої участі М. Міхновського утворено Перший Український козацький полк ім. гетьмана Б. Хмельницького. У березні 1917 р. стає членом *Української Центральної Ради й Українського Генерального Військового Комітету*. В липні 1917 р. М. Міхновський, на думку деяких істориків, був одним із керівників повстання *полуботківців*, учасники якого планували збройним шляхом узяти владу в Києві і проголосити незалежність України. Влітку 1917 р. М. Міхновського за наказом В. Винниченка заарештовано і відправлено на румунський фронт. Восени 1917 р. повернувся на Полтавщину, де взяв участь у створенні *Української демократично-хліборобської партії (УДХП)*. У період *Української держави* стояв в опозиції до гетьманської влади, належав до *Українського національно-державного союзу*. Негативно ставився до політики Директорії УНР. Безуспішно намагався виїхати за кордон. У 1924 р. був заарештований співробітниками ДПУ. Обставини смерті остаточно не з'ясовані (за одними даними, був розстріляний, за іншими — був звільнений з ув'язнення і незабаром знайдений повішеним).

Україна в роки буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр.

Причини революції:

- погіршення соціально-економічного становища внаслідок економічної кризи 1900–1903 рр.;
- невдоволення політикою самодержавства (нерозв'язані аграрне, робітниче, національне питання, необхідність здійснення політичної реформи);
- поразка у війні з Японією 1904–1905 рр.;
- поширення ідей марксизму, діяльність революційних організацій.

Перебіг подій

- 9 січня 1905 р. — «Кривава неділя» — розстріл мирної демонстрації в Петербурзі за наказом російського царя Миколи II; початок революції.
- Масові виступи робітників (створення в ході революції у Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому *рад робітничих депутатів*, які взяли на себе керівництво боротьбою; поширення *профспілкового руху* в Україні (літо — осінь 1905 р.); висування радами та профспілками таких вимог: встановлення робітничого контролю над виробництвом, 8-годинний робочий день, зниження цін на товари у фабрично-заводських крамницях тощо; підтримка українськими робітниками гасла російських соціал-демократів «Геть самодержавство!»; участь у страйках в Україні в жовтні 1905 р. 120 тис. робітників; збройні виступи трудящих Горлівки, Катеринослава, Харкова, Києва, Одеси, Миколаєва у грудні 1905 р.).
- Селянські виступи, які переважно набули характеру погромів поміщицьких маєтків (навесні 1905 р. селяни розгромили маєток поміщика Терещенка в Сумському повіті, вивезли все майно, інвентар, хліб, а цукровий завод зруйнували та спалили; у жовтні 1905 р. селяни села Вихвостова Чернігівської губернії розгромили поміщиць-

кий маєток, спалили горілчаний завод; у відповідь поміщики організували самосуд над 15 активістами виступу, катували їх та вбили; ця трагедія стала відомою всій країні і лягла в основу повісті М. Коцюбинського «Фата Моргана»).

- Виступи в армії та на флоті (збройне повстання на броненосці «Потьомкін» у червні 1905 р.; повстання моряків Севастополя на чолі з лейтенантом П. Шмідтом у листопаді 1905 р.; виступ полку саперів у Києві на чолі з підпоручиком Б. Жданівським у листопаді 1905 р.).
- Національний рух (українська національно-свідома інтелігенція вимагала скасувати будь-які національні привілеї та встановити рівноправність народів у Російській імперії, забезпечити вільний розвиток української мови й культури, запровадити навчання в Україні рідною мовою, користування українською мовою в судах та інших державних установах, забезпечити існування культурно-освітніх гуртків і товариств, видання україномовної літератури).
- Здобутки національного руху в період революції (виникнення легальної української преси (всього в 1905–1907 рр. виходило 24 періодичні видання); діяльність культурно-освітніх організацій «Просвіта», в якій брали участь М. Аркас, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Леся Українка, Панас Мирний, Д. Яворницький та ін.; відкриття українських шкіл; перші спроби викладання українською мовою в університетах — в Одесі М. Грушевський викладав історію України, в Харкові професор О. Сумцов почав викладати історію літератури).

ЦЕ ЦІКАВО!

Важливу роль з 1905 р. у розвитку національного та суспільного руху в Східній Україні почала відігравати «Просвіта», яскраву оцінку діяльності якої дав український поет Олександр Олесь:

О, як я вірити хотів би в ту годину,
В той день ясний, після негод,
Коли зогріють, як дитину,
«Просвіти» наші весь народ.

- Діяльність українців у I Державній Думі, вибори до якої відбулися навесні 1906 р. (Українські політичні партії, за винятком радикальної та демократичної, бойкотували вибори. У результаті від України було обрано 102 депутати від дев'яти українських губерній. Українці створили в Думі для відстоювання своїх інтересів *Українську парламентську громаду* на чолі з *І. Шрагом*, до складу якої увійшли 42 особи. Національну програму думської громади обґрунтував М. Грушевський. Вона передбачала надання права на національно-територіальну автономію України зі своїм обласним сеймом, запровадження української мови в народній школі як мови викладання тощо. Українська громада збиралася поставити ці вимоги перед Думою, проте здійснити цю акцію не вдалося у зв'язку з розпуском I Державної Думи 8 липня 1906 р.).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Шраг Ілля Людвигович — громадський і політичний діяч, адвокат. Під впливом О. Кониського і В. Антоновича приєднався до українського національного руху. З 1897 р. належав до Загальної української безпартійної демократичної організації, очолював її Чернігівську громаду. У 1905–1906 рр. був заступником голови Союзу автономістів. У 1906 р. обраний депутатом

Державної Думи від Чернігівщини. Очолював Українську парламентську громаду, яка у Державній Думі домагалася національної автономії України, був одним з авторів проекту засад автономії, внесеного на розгляд Думи. Працював у часописах «Український вестник» (видання української фракції), «Записках НТШ», «Раді». Був одним із засновників чернігівського товариства «Просвіта». Належав до Української демократично-радикальної партії (УДРП). У 1908 р. Шраг разом з Є. Чикаленком брав активну участь у створенні Товариства українських поступовців (ТУП). У квітні 1917 р. на Всеукраїнському національному конгресі був обраний членом Української Центральної Ради, входив до складу комісії УЦР з розробки проекту статуту автономії України. Із червня 1917 р. був членом Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). За часів Української держави йому запропонували посаду прем'єр-міністра, однак через стан здоров'я він не зміг обійняти її. Помер у Чернігові, де перебував під домашнім арештом більшовиків.

— Діяльність українців у II Державній Думі, вибори до якої відбулися в січні 1907 р. (У виборах взяли участь усі українські політичні партії. В результаті Україну в Думі представляли 102 депутати. Українські делегати створили свою фракцію, що налічувала 47 осіб, більшість яких становили селяни. Українська думська громада вимагала автономії України, запровадження української мови в систему освіти та державного управління, створення кафедр української мови, літератури, історії в університетах, запровадження української мови в учительських семінаріях з метою підготовки викладачів. II Державна Дума була розпущена через 102 дні роботи, **3 червня 1907 р.** Було запроваджено новий виборчий закон, який забезпечував поміщикам і буржуазії перевагу в Думі. Цей закон фактично став державним переворотом і відновив самодержавство. Події 3 червня знаменували поразку революції 1905–1907 рр. Українські проблеми залишилися невирішеними).

Столипінська політична реакція

— Поразка першої Російської демократичної революції в результаті здійснення Червневого державного перевороту.

— Встановлення реакційного політичного режиму, відомого під назвою «столипінщина» (жорстокі репресії проти учасників усіх антисамодержавних рухів — політичних, національних, соціальних,

культурно-освітніх; засудження у 1907–1909 рр. 26 тис. осіб, із яких 5 тис. були засуджені до страти).

- Боротьба царизму з українським визвольним рухом (створення у Києві у березні 1908 р. Клубу російських націоналістів, який мав на меті протидіяти польському тискові та українському руху; сплеск російського націоналізму, поширення націоналістичного руху «чорносотенців», який жорстоко розправлявся з усіма, кого вважав ворогами російського народу; спрямування головного удару проти українських патріотичних організацій та об'єднань; закриття половини українських газет і частини видавництва; припинення діяльності багатьох «Просвіт»; заборона викладати українською мовою у школах (1909 р.) та проводити заходи, присвячені пам'яті Т. Шевченка; видання П. Столипіним циркуляру, згідно з яким заборонялося реєструвати будь-які «інородницькі» (неросійські) товариства і видавництва).
- Створення у 1908 р. **Товариства українських поступовців (ТУП)**, лідерами якого стали **М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко** (заклик до усіх українських політичних сил консолідуватися в боротьбі за національне відродження; члени ТУП обстоювали конституційно-парламентський шлях боротьби за українську справу; найближчими завданнями вважали українізацію освіти, громадських установ, суду й церкви; опікувалися діяльністю «Просвіти», українського Наукового товариства ім. Т. Шевченка, що діяло в Києві з 1907 р.).
- **Справа Бейліса.** Навесні 1911 р. в печерах Бабиного Яру було знайдено тіло 13-річного Андрія Ющинського. Члени російських чорносотенних організацій поширили чутки, ніби його вбили євреї для одержання християнської крові на Великдень. За підозрою у скоєному злочині був заарештований М. Бейліс. Таким чином самодержавство намагалось поширити в Україні антисемітські настрої та спровокувати єврейські погроми. Справа закінчилася резонансним судовим процесом у Києві. На захист М. Бейліса виступила демократична громадськість України та Росії. Присяжні виправдали М. Бейліса, і царський суд змушений був звільнити його.
- Піднесення українського національно-визвольного руху напередодні Першої світової війни.

Українські землі у складі Австро-Угорської імперії (Східна Галичина; Північна Буковина; Закарпаття)

- Гальмування промислового розвитку (кількісна перевага дрібних підприємств; повільний розвиток промисловості; кустарно-ремісничий характер промисловості; незацікавленість австрійського уряду в промисловому розвитку регіону, свідоме гальмування австрійським урядом розвитку економіки західноукраїнських земель (більш високі

Ілля Шраг
(1847–1919)

- податки, низьке фінансування, створення кращих умов для австрійських підприємців тощо), консервація економічної відсталості; перетворення західноукраїнських земель на джерело сировини та ринок збуту (система державного мита блокувала продаж готової продукції за кордон); домінування іноземного капіталу; нерівномірний розвиток галузей промисловості; перевага галузей добування та первісної обробки сировини).
- Повільний розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві (наявність пережитків кріпацтва; збереження церковного землеволодіння; зменшення кількості поміщицьких маєтків, зосередження земель у руках невеликої групи найвпливовіших поміщиків; диференціація селянства, аграрне перенаселення; низька продуктивність сільського господарства).
 - Еміграція населення до Канади, США, Аргентини, Бразилії та інших країн.
 - Політична система управління пристосована до здійснення в західноукраїнських землях великодержавної колонізаторської політики цісарського уряду (вся адміністративна влада в Галичині, як і на Буковині, зосереджувалася в руках намісників, яких призначав імператор; їм підпорядковувалися поліція та місцеві органи управління — повітові старости, бурмістри в містах і війти в селах).
 - Наростання українського національно-визвольного руху.
 - Піднесення страйкової боротьби українських робітників і селян (страйк львівських будівельників у червні 1902 р., страйк сільськогосподарських робітників у Східній Галичині влітку 1902 р., страйкова боротьба нафтовиків у дрогибицько-бориславському нафтовому регіоні в 1904 р.).
 - Великий досвід роботи в умовах Австро-Угорської конституційної монархії легальних західноукраїнських політичних партій, створених наприкінці XIX ст.
 - Значна роль греко-католицької церкви.
 - Перевага ідеї політичної самостійності України як кінцевої мети, перший крок до неї — автономія України.

Завдання для самоконтролю

141. Єдиною партією Наддніпрянської України, яка обстоювала ідею самостійності України, була:
- А) Революційна українська партія;
 - Б) Українська соціал-демократична робітничка партія;
 - В) Українська народна партія;
 - Г) Товариство українських поступовців.
142. Столипінську аграрну реформу було розпочато:
- А) 1905 р.;
 - Б) 1906 р.;
 - В) 1907 р.;
 - Г) 1911 р.

143. Автором брошури «Самостійна Україна» був:
- А) М. Міхновський;
 - Б) М. Грушевський;
 - В) Д. Антонович;
 - Г) М. Меленевський.

144. Товариство українських поступовців було створено:
- А) 1900 р.;
 - Б) 1904 р.;
 - В) 1905 р.;
 - Г) 1908 р.

145. Позначте наслідки столипінської аграрної реформи.

1. Знищення общинного землекористування і перетворення селян на індивідуальних власників землі;
2. знищення великого поміщицького землеволодіння та передача землі селянам;
3. зростання валового збору зернових, товарності сільського господарств;
4. відновлення кріпацтва;
5. зниження рівня врожайності;
6. подальше розшарування українського села та загострення соціальних суперечностей;
7. розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві.

146. Установіть відповідність між наддніпрянськими політичними партіями та їх лідерами.

- А) М. Грушевський, С. Єфремов;
 - Б) Д. Антонович, М. Русов;
 - В) В. Винниченко, С. Петлюра;
 - Г) М. Міхновський, О. Макаренко.
1. РУП;
 2. УСДРП;
 3. УНП;
 4. УДРП;
 5. ТУП.

147. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Утворення першої наддніпрянської партії — РУП;
- Б) справа Бейлса;
- В) початок першої буржуазно-демократичної революції в Росії;
- Г) створення Товариства українських поступовців.

148. Прочитайте факти біографії історичного діяча та запишіть його прізвище.

Видатний державний діяч, міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів Російської імперії, натхненник аграрної реформи 1906–1911 рр. Загинув від рук студента Д. Багрова в Оперному театрі в Києві. Похований на території Києво-Печерської лаври.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

149. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«...Ми визнаємо, що наш нарід [...] перебуває у становищі поневоленої нації. ...тільки держа-

за одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену згоду до всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого гаразду; [...] справедливо, що пишаний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом в сфері міжнародних відносин.

Держава наших предків злучилася з московською державою «як рівний з рівним» і «як вільний з вільним»,... себто дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього

устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей.

...Третя Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної, і вона виповнить свій обов'язок. Вона випише на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ...»

1) Як називався документ, уривок із якого наведено вище?

2) Ким та коли він був написаний?

150. Порівняйте соціально-економічний та політичний розвиток західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини та Наддніпрянщини у складі Російської імперії. Зробіть власні висновки.

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Причини Першої світової війни

- Загострення суперечностей між провідними державами світу внаслідок нерівномірності їх економічного та соціально-політичного розвитку.
- Загарбання нових територій, контроль над ринками збуту та джерелами сировини.
- Гонка озброєнь.
- Наявність у міжнародних відносинах двох ворогуючих блоків — Троїстого союзу та Антанти.

СЛОВНИК

Троїстий союз — військово-політичний блок, до складу якого входили Німеччина, Австро-Угорщина й Італія (спрямований проти Франції та Росії).

Антанта — військово-політичний блок, до складу якого входили Велика Британія, Франція й Росія.

- Бажання урядів ворогуючих країн відвернути увагу народу від внутрішніх проблем.
 - Боротьба проти національно-визвольних та соціальних рухів.
- Характер війни** — загарбницький, несправедливий для всіх сторін — учасників війни.

Плани країн — учасниць війни щодо України

Росія сподівалася в майбутній війні захопити Галичину, Буковину та Закарпаття, Австро-Угорщина розраховувала відібрати у Росії Поділля, Волинь, Німеччина також претендувала на належність найродючіших українських земель, які належали Російській імперії. Таким чином, у разі війни українські землі неминуче перетворювалися на театр воєнних дій.

ЦЕ ЦІКАВО!

Усі воюючі сторони у Першій світовій війні обстоювали винятково власні інтереси і були байдужими до національних прагнень українського народу. Водночас усі вони неодноразово заявляли, що війна ведеться заради визволення малих народів, до яких зараховували і український.

Хід воєнних дій на території України в 1914–1917 рр.

- 1 серпня 1914 р. — почалася Перша світова війна
- Західноукраїнські землі перетворилися на театр воєнних дій.

Основні воєнні дії на території України

- 18 серпня 1914 р. — початок успішного наступу 8-ї російської армії під командуванням О. Брусилова;
- 23 серпня — кінець вересня 1914 р. — Галицька битва, в ході якої австро-угорські війська зазнали поразки (австро-угорська армія втратила 336 тис. солдатів, а Галичина і Буковина опинилися під окупацією царської Росії);
- березень 1915 р. — захоплення російськими військами після шестимісячної облоги найміцнішої австрійської фортеці — Перемішля.

Політика російського уряду на захоплених територіях

1. Утворення Галицько-Буковинського генерал-губернаторства на чолі з графом Г. Бобринським (кінець 1914 р.).
2. Насильницька русифікація (впровадження російської мови, законів тощо).

3. Свідоме знищення українських гімназій, газет і журналів, книгарень, видавництв, бібліотек тощо.
4. Закриття «Просвіт».
5. Заборона українських політичних партій, спортивних та молодіжних організацій.
6. Репресії проти українських політичних та громадських діячів.
7. Переслідування греко-католицької церкви (депортація сотень священиків греко-католицької церкви, у тому числі й митрополита А. Шептицького, у глиб Російської імперії).

СЛОВНИКИ

Депортація — примусове виселення з місця постійного проживання особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом соціально небезпечними.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Шептицький Андрей — видатний український церковний, культурний та громадський діяч, митрополит Української греко-католицької церкви. Підтримував розвиток освітньо-культурного життя у західноукраїнських землях, чим сприяв пробудженню національної свідомості українського населення. Після окупації Львова російськими військами на початку Першої світової війни був заарештований і вивезений спочатку до Києва, а згодом — до Росії. Після Лютневої революції 1917 р. звільнений. У вересні 1917 р. повернувся до Львова і відразу приєднався до політичного життя краю.

З жовтня 1918 р. — член Української Національної Ради ЗУНР. Під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. був інтернований польською владою. У своїх виступах обстоював ідею незалежності та соборності України, засуджував окупацію Польщею Галичини і ліквідацію української державності на західноукраїнських землях. В умовах польської окупації Галичини залишався оборонцем прав українського населення. Засуджуючи насильницьку колонізацію краю, дискримінацію українського шкільництва, антиукраїнську національну політику польського уряду, намагався консолідувати політичні сили українського суспільства. У 1933 р. митрополит разом з іншими єпископами підготував послання, в якому засуджувався штучний голод, організований більшовиками в Україні. У березні 1939 р. А. Шептицький схвалював проголошення незалежності Карпатської України. Після приходу більшовицьких військ у Західну Україну в умовах переслідування УГКЦ намагався відстоювати права церкви та віруючих перед новою владою. Під час Другої світової війни ставив питання про об'єднання всіх християн України навколо Київського патріархату у єдності з Римським престолом, але не знайшов розуміння в окремих ієрархів церкви та української інтелігенції. Помер 1 листопада 1944 р. Похований у Соборі св. Юра у Львові.

- **Травень 1915 р.** — *Горлицький прорив* російського фронту німецькими та австро-угорськими військами.
- **22 червня 1915 р.** — вступ австро-німецьких військ до Львова.

Андрей Шептицький
(1865–1944)

- **1915 р.** — швидкий відступ російських військ, який тривав до жовтня і зупинився на лінії *Кам'янець-Подільський — Тернопіль — Кременець — Дубно* (росіяни втратили *Північну Буковину, Східну Галичину, Підляшшя, Холмщину, Берестейщину та Західну Волинь*).
- **22 травня — на початку червня 1916 р.** відбувся *Брусилівський прорив* — наступальна операція російських військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова, в результаті якої знову захоплено *Східну Галичину (без м. Львова), Північну Буковину, частину Західної Волині*.
- **Червень 1917 р.** — *новий наступ російських військ на львівському напрямку, який закінчився провалом*; Росія втратила Галичину та Буковину. Після цієї події війна набула позиційного характеру.

Національний рух на західноукраїнських землях у роки війни**СЛОВНИКИ**

Головна Українська Рада (ГУР) — міжпартійна організація, створена представниками трьох галицьких партій (Української націонал-демократичної партії, Української радикальної партії, Української соціал-демократичної партії), головною метою якої був захист інтересів українського населення в Австро-Угорщині в умовах Першої світової війни.

Союз визволення України (СВУ) — політична організація, утворена у Східній Галичині в серпні 1914 р., головною метою якої було проголошення самостійності та соборності України.

Назва організації	Лідери	Програмні засади та діяльність
1	2	3
Головна Українська Рада (ГУР), утворена 1 серпня 1914 р.	К. Левицький, М. Павлик, М. Ганкевич	— Захист інтересів українців в Австро-Угорщині в умовах Першої світової війни; — підтримка австрійського уряду у війні; — активна участь у формуванні українських військових підрозділів — Українських січових стрільців (УСС)
Союз визволення України (СВУ), утворений 4 серпня 1914 р.	Д. Донцов, А. Жук, В. Дорошенко та ін.	— Утворення самостійної Української держави у формі конституційної монархії; — заснування демократичного устрою, надання рівних прав і свобод представникам усіх національностей; — співпраця з урядами Німеччини та Австро-Угорщини з метою перемоги над Росією, на руїнах якої «стане Вільна Самостійна Україна»; — допомога військовополоненим українцям (створення окремих таборів для українських військовополонених, участь у формуванні українських

1	2	3
		дивізій <i>сірожупанників</i> і <i>синьожупанників</i>); — культурно-просвітницька робота (видання періодичної преси, що висвітлювала історію та сучасне становище України; створення українських культурних установ, шкіл тощо)
Загальна Українська Рада (ЗУР), утворена 5 травня 1915 р.	К. Левицький	— Привернення уваги урядових кіл Австро-Угорщини до ідеї української державності; — розмежування Галичини на Західну з центром у Кракові та Східну з центром у Львові за національним принципом; — об'єднання всіх українських земель у межах Австро-Угорщини в єдиний коронний край із правами територіальної та культурно-національної автономії; — саморозпуск у листопаді 1916 р. на знак протесту проти маніфесту 5 листопада 1916 р. про відновлення Польської держави на польських землях, що були відібрані у Росії

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ:

Левицький Кость — визначний український громадсько-політичний і державний діяч, адвокат і публіцист. У 1899 р. виступив співзасновником, а згодом обраний і головою Української національно-демократичної партії. Під час Першої світової війни в серпні 1914 р. очолив Головну Українську Раду у Львові, а з травня 1915 р. — Загальну Українську Раду у Відні. 9 листопада 1918 р. обраний головою уряду ЗУНР — *Державного Секретаріату*. Після окупації Галичини польськими військами (1919 р.) був у 1920–1923 рр. членом закордонного уряду Є. Петрушевича у Відні, в якому обіймав пост уповноваженого з питань преси і пропаганди, а з 1921 р. — уповноваженого із закордонних справ ЗУНР. У 1924 р. повернувся у Галичину, де продовжував громадську і наукову діяльність. Належав до Українського національно-демократичного об'єднання. В 1939 р. був заарештований органами НКВС, але після дворічного ув'язнення звільнений. Частину терміну ув'язнення відбував у тюрмі НКВС на Луб'янці у Москві. В липні 1941 р. став засновником і головою Української Національної Ради — органу, який мав представляти інтереси українського населення західних областей України перед німецькою окупаційною владою. Помер у 1941 р. у Львові.

Кость Левицький
(1859–1941)

Українські січові стрільці

СЛОВНИКІ

Легіон Українських січових стрільців — українське військово-формування в складі австро-угорської армії, що діяло на російському фронті у 1914–1918 рр.

Легіон Українських січових стрільців чисельністю 2,5 тис. чол. було створено в серпні 1914 р. у м. Стрий. Його ядро становили активісти молодіжних воєнізованих організацій «Січ», «Сокил», «Пласт». Першим командиром УСС став директор приватної української гімназії *М. Галуцинський*.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ:

Галуцинський Михайло — український громадсько-політичний і військовий діяч. У студентські роки брав активну участь в українському громадсько-політичному житті, очолював «Академічну громаду» у Львові та «Січ» у Відні. Брав участь у виданні першого українського студентського журналу «Молода Україна», в якому пропагувалася ідея побудови незалежної Української держави. Був визначним організатором гімназійної освіти в Галичині.

На початку Першої світової війни призначений Бойовою Управою УСС командиром легіону Українських січових стрільців, обов'язки якого виконував до березня 1915 р. Із середини 1915 р. був військовим референтом при командуванні австрійської армії. Активний учасник листопадового повстання 1918 р. у Львові. У 1923–1931 рр. очолював організацію «Просвіта», яка під його керівництвом перетворилася на значну громадсько-освітню організацію. В 1921–1924 рр. був професором Львівського (таємного) українського університету. В 1925 р. став одним зі співзасновників і провідним членом Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). У 1928–1931 рр. обирався сенатором і віце-президентом польського сенату від УНДО.

Михайло Галуцинський
(1878–1931)

Видатними старшинами УСС були *М. Баран*, *Г. Коссак*, *Т. Рожанківський*. Бойове хрещення легіону відбулося на *Ужоцькому та Верецькому* перевалах у Карпатах (27–28 вересня 1914 р.). «Усуси» брали участь у битвах на горі *Маківка* (29 квітня — 2 травня 1915 р.), під *Болеховим* (30 травня — 1 червня 1915 р.), *Галичем* (кінець червня 1915 р.), у межиріччі *Серету і Стрину* (28 серпня — 2 вересня 1915 р.). У грудні 1915 р. курені УСС були переформовані у полк. Але після поразки стрільців під *Потуторами* в серпні 1916 р. було дано наказ про розформування полку і створення на його основі двох куренів — бойового і резервного. У ході битви під *Бережанами* (гора *Лисоня*) «усуси» зазнали значних втрат і були відведені в тил. Лише взимку 1917 р. вони знову повернулися на фронт. Легіон січових стрільців вирізнявся високим бойовим духом і відмінною дисципліною. Стрільці були переконані, що борються за свободу України, давали дві присяги: народу України і Австрійській імперії. Офіцери виховували особовий склад у патріотичному дусі. Пізніше УСС стали основою для створення Української національної армії.

ЦЕ ЦІКАВО!

Австрійське і німецьке командування неодноразово відзначало героїзм «усусів», їхні високі моральні якості. Патріотичні погляди січовиків яскраво відображені в їхніх стрілецьких піснях:

Люд в кайданах, край у руїні,
Навіть молитись ворог не дасть.
Боже великий, дай Україні
Силу і славу, волю і владсть.

(Із стрілецької молитви)

Ставлення українських політичних сил та громадських організацій Наддніпрянщини до війни

Товариство українських поступовців (ТУП) закликало до підтримки Російської імперії, сподіваючись на надання автономії Україні в майбутньому. Пізніше воно перейшло на позиції нейтралітету.

В **Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП)** відбувся розкол, спричинений різним ставленням до війни: група на чолі з **С. Петлюрою** закликала до підтримки воєнних зусиль Росії; група на чолі з **В. Винниченком** засудила війну та відстоювала ідею автономії України.

Карпато-Руський визвольний комітет був створений у Києві емігрантами з Галичини та виступав за возз'єднання всіх українських земель у складі Російської імперії, поширював серед галичан заклик зустрічати російські війська як визволителів.

Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу земств і міст був створений з метою підтримки російської армії. Членами комітету були відомі представники українського національного руху — **А. Вязлов, Д. Дорошенко, А. Ніковський**.

Наслідки війни

- Великі демографічні втрати (понад 500 тис. чол.).
- Перша світова війна стала загальнонаціональною трагедією українського народу, адже українці за відсутності власної держави опинилися у двох конфронтуючих таборах і змушені були вести братовбивчу війну.
- Занепад промисловості, сільського господарства, скорочення посівних площ, зубожіння населення.
- Послаблення Російської та Австро-Угорської імперій, що стало могутнім каталізатором майбутніх революційних подій в Україні.
- Зростання національної свідомості, висунення ідеї створення незалежної Української держави.

Завдання для самоконтролю

151. Укажіть дату початку Галицької битви.

- А) 1 серпня 1914 р.; В) 2 травня 1915 р.;
Б) 23 серпня 1914 р.; Г) 22 травня 1916 р.

152. Граф О. Бобринський наприкінці 1914 р. очолив:

- А) Південно-Західний фронт;
Б) Союз визволення України;
В) легіон Українських січових стрільців;
Г) Галицько-Буковинське генерал-губернаторство.

153. Укажіть мету Росії в ході Першої світової війни.

- А) Приєднання Закарпаття, Північної Буковини та Східної Галичини;
Б) загарбання Румунії та Бессарабії;
В) приєднання Волині та Поділля;
Г) контроль над Австро-Угорщиною.

154. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть правильне.

- А) «Заволодівши Східною Галичиною та Північною Буковиною в 1914 р., російський уряд почав проводити політику, яка відповідала національним інтересам українського населення»;
Б) «Основною політичною метою Союзу визволення України, створеного у січні 1914 р., було досягнення автономного устрою українських земель у складі Австро-Угорщини»;
В) «Легіон Українських січових стрільців, створений у серпні 1914 р., воював на боці Російської імперії»;
Г) «Напередодні Першої світової війни українські землі були розділені між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською».

155. Укажіть наслідки Першої світової війни для України.

1. Відшкодування країнами Четверного союзу Україні збитків, завданих війною;
2. розорення західноукраїнських земель;
3. назрівання революційної кризи в Наддніпрянській Україні;
4. здобуття Україною незалежності;
5. приєднання до України Криму;
6. зростання національної самосвідомості населення, висунення ідеї створення незалежної Української держави;
7. створення українських збройних формувань, набуття воєнного досвіду.

156. Установіть відповідність між історичними постатями та їхньою діяльністю.

- А) К. Левицький;
Б) Д. Донцов;
В) С. Петлюра;
Г) М. Галуцинський.
1. Митрополит УГКЦ, примусово висланий російською адміністрацією;
 2. перший командир УСС;
 3. голова СВУ;
 4. один із лідерів УСДРП, який закликав підтримати у війні Росію;
 5. голова ГУР.

А	☐
Б	☐
В	☐
Г	☐

157. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Брусиловський прорив;
 Б) Горлицький прорив;
 В) створення СВУ;
 Г) Галицька битва.

158. У Першій світовій війні Україна стала об'єктом зазіхань агресивних держав Європи. Якими були плани воюючих країн щодо України?

159. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання до нього.

«В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національ-

но-політичних і економічних устремлінь в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні. Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України».

З «Хрестоматії з історії України»
 (С. В. Кульчицький, О. І. Ганна)

- 1) Про мету якої політичної організації, заснованої в серпні 1914 р. у Східній Галичині, йдеться в цитованому документі?
 - 2) Схарактеризуйте інші програмні положення та напрями діяльності цієї організації.
160. Доведіть або спростуйте твердження:
 «Перша світова війна стала загальнонаціональною трагедією для українців».

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917–1918 рр.)

Передумови Української революції

- Залежне становище України та великодержавницька політика щодо неї з боку Російської імперії.
- Важке соціальне становище більшої частини населення (нерозв'язані аграрне і робітниче питання тощо).
- Послаблення Російської та Австро-Угорської імперій унаслідок Першої світової війни.
- Лютнева демократична революція 1917 р. в Росії, в результаті якої було повалено самодержавство (2 (15) березня 1917 р. цар Микола II зрікся престолу) та створено Тимчасовий уряд.
- Піднесення українського національно-визвольного руху.
- Формування національних органів влади.

4 (17) березня 1917 р. — представники українських політичних партій та громадських організацій утворили Українську Центральну Раду (УЦР).

СЛОВНИКИ

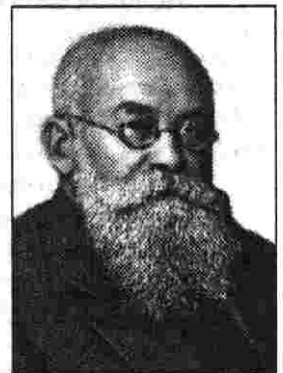
Українська Центральна Рада (УЦР) — український представницький орган (парламент), створений представниками українських політичних партій та організацій.

Головою УЦР було обрано *М. Грушевського*.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТІ

Грушевський Михайло Сергійович — видатний український історик, визначний політичний і державний діяч. Брав активну участь у діяльності Київської громади. З 1894 р. очолював кафедру української історії у Львівському університеті. В 1898–1913 рр., очолюючи Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, проводив величезну роботу з реорганізації товариства за зразком європейських академії наук, збирання фондів, створення бібліотеки та музею. У березні 1917 р. повернувся до Києва, де одностайно був обраний головою Української Центральної Ради. УЦР на чолі з М. Грушевським, враховуючи зміну політичної й соціально-економічної ситуації, пройшла шлях від вимог автономії до проголошення незалежної України. 29 квітня 1918 р. був обраний президентом Української Народної Республіки. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського відійшов від активної політичної діяльності. У березні 1919 р. емігрував до Чехословаччини, а потім до Австрії, де розгорнув широку наукову і публіцистичну діяльність. У 1919 р. заснував Український соціологічний інститут у Відні. У березні 1924 р. після довгих роздумів і переговорів з радянськими представниками повернувся до Києва. У 1924 р. був обраний членом Української академії наук, керував секцією історії України Історичного відділу АН. У 1929 р. був обраний академіком Академії наук СРСР. Проте невдовзі М. Грушевського заарештували як керівника т. зв. Українського націоналістичного центру (УНЦ), але незабаром звільнили. У березні 1931 р. його було вислано до Москви, а наукові установи, створені ним, ліквідовано. Великі заслуги М. Грушевського як ученого, який створив цілісну концепцію українського історичного процесу, його діяльність як державного й політичного діяча періоду українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. ставлять його в ряд найвизначніших постатей української історії. Помер при нез'ясованих обставинах під час нескладної операції у Кисловодську, де перебував на лікуванні. Похований на Байковому кладовищі у Києві.

Михайло Грушевський
 (1866–1934)

На першому етапі діяльності УЦР переважала ідея автономії України у складі Росії.

СЛОВНИКИ

Автономія — форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у розв'язанні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою.

6–8 (19–21) квітня 1917 р. відбувся Український національний конгрес у Києві, на якому були розв'язані такі питання:

- обрано курс на національно-територіальну автономію у складі федеративної демократичної республіки Росії;
- УЦР визнано представницьким законодавчим органом України, розширено її склад;
- обрано комітет із 20 осіб для ведення роботи між сесіями УЦР, який згодом отримав назву Мала Рада.

Початок формування української армії

- **Березень–квітень 1917 р.** — створення першого українського полку ім. Б. Хмельницького з ініціативи Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка на чолі з М. Міхновським.
- **5–8 (18–21) травня 1917 р.** — I Український військовий з'їзд у Києві, на якому було обрано Тимчасовий Український військовий генеральний комітет при УЦР на чолі з С. Петлюрою (комітет мав відати українськими військовими справами і підтримувати зв'язки з російським Генеральним штабом).
- Створення перших підрозділів Вільного козацтва (на зразок козацького війська).

10 (23) червня 1917 р. — проголошення I Універсалу УЦР.

СЛОВНИКИ

Універсали УЦР — акти законодавчого характеру вищого органу влади в Україні, що визначали зміни державно-правового статусу українських земель у складі Російської держави у 1917–1918 рр.

Причини проголошення:

- відхилення Тимчасовим урядом вимог делегації УЦР на чолі з В. Винниченком про надання Україні автономії;
- ініціювання II Військовим з'їздом проголошення автономії України без згоди Тимчасового уряду.

Основні положення I Універсалу:

- проголошення автономії України;
- УЦР ставала вищим державним органом влади в Україні до скликання Всенародних українських зборів;
- заклик до населення створювати підпорядковані УЦР органи влади на місцях;

- створення української державної скарбниці за рахунок спеціального податку з населення;
- участь представників усіх національностей у державотворчих процесах в Україні;
- необхідність розробки закону про землю, за яким право порядкувати землею належало б винятково народам України.

Наслідки:

- фактичне перетворення ЦР на законодавчий орган;
- створення першого українського уряду — Генерального Секретаріату (15 (28) червня 1917 р.), який складався з 8 секретарств (внутрішніх (П. Христюк), продовольчих (М. Стасюк), військових (С. Петлюра), земельних (Б. Мартос), судових (В. Садовський), міжнародних справ (С. Єфремов), фінансів (Х. Барановський), освіти (І. Стешенко)); голова — **В. Винниченко**. До першого складу Генерального секретаріату увійшли представники трьох партій — УСДРП, УПСР, УПСФ.

СЛОВНИКИ

Генеральний Секретаріат — вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади в Україні з 15 (28) червня 1917 р. до 9 (22) січня 1918 р.; уряд України, створений на закритому засіданні Малої Ради.

Історичне значення I Універсалу:

- подальше піднесення Української революції;
- зростання авторитету УЦР;
- визначення позиції різних політичних сил щодо української державності;
- засвідчив прагнення українців до створення власної держави; розгортання державотворчих процесів в Україні.

3 (16) липня 1917 р. — проголошення II Універсалу УЦР.

Причини проголошення:

- пошук порозуміння між УЦР і Тимчасовим урядом;
- прибуття до Києва делегації Тимчасового уряду у складі міністрів О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі з метою взяти під власний контроль процеси, що відбувалися в Україні.

Основні положення II Універсалу:

- визнання УЦР вищим органом влади в Україні;
- затвердження складу Генерального Секретаріату Тимчасовим урядом;
- поповнення УЦР представниками національних меншин;
- відмова від самочинного проголошення автономії до Всеросійських Установчих зборів;
- формування українських військових частин під контролем російського командування.

Наслідки:

- досягнення компромісу між ЦР та Тимчасовим урядом;

- липнева криза Тимчасового уряду (вихід зі складу Тимчасового уряду кадетів на знак протесту проти визнання УЦР);
 - 4–9 (17–22) липня 1917 р. — виступ самостійників на чолі з М. Міхновським, невдоволених відмовою від автономії (придушений військами УЦР, поглибив розкол в українському національному русі).
- Історичне значення II Універсалу:**
- продовження курсу УЦР на досягнення автономії України;
 - намагання з боку ЦР розв'язувати всі суперечливі питання легітимним, демократичним шляхом;
 - виявлення негативного ставлення Тимчасового уряду щодо питання української автономії.

ЦЕ ЦІКАВО!

Другий універсал ЦР не має одностайної оцінки серед сучасників та дослідників. Так голова УЦР М. Грушевський вважав, що «порозуміння УЦР з російським урядом відкрило нову сторінку в житті України», в той час як дослідник Я. Грицак відзначає, що «без сумніву, Другий універсал був кроком назад у порівнянні з першим».

Компроміс між УЦР та Тимчасовим урядом виявився нетривалим. Дуже швидко Тимчасовий уряд порушив попередні домовленості. Це сталося у зв'язку з розв'язанням питання про повноваження Генерального Секретаріату.

Основні положення Статуту Генерального Секретаріату і «Тимчасової інструкції...»

Статут Генерального Секретаріату, підготовлений УЦР	«Тимчасова інструкція Генерального Секретаріату Тимчасового уряду»
— Генеральний Секретаріат — вищий орган управління в Україні, який формується УЦР і відповідає перед нею	— Генеральний Секретаріат — місцевий орган Тимчасового уряду, який затверджувався ним за поданням Ради
— Коли УЦР висловлює недовіру Генеральному Секретаріату, він подає у відставку	— Центральна Рада фактично позбавляється законодавчих прав
— Влада Генерального Секретаріату поширюється на 9 українських губерній: Київську, Волинську, Полтавську, Подільську, Херсонську, Катеринославську, Харківську, частину Чернігівської та частину Таврійської	— Влада Генерального Секретаріату поширюється лише на 5 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, частину Чернігівської
— До складу Генерального Секретаріату входять 14 секретарств: внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, національних справ; юстиції, освіти, торгівлі, промисловості, пошти та телеграфу, праці, шляхів сполучення	— Генеральний Секретаріат втрачає секретарства: <ul style="list-style-type: none"> • військових справ; • продовольчих справ; • судових справ; • шляхів сполучення; • пошти і телеграфу

Корніловський заколот**ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ**

Корнілов Лавр Георгійович — генерал, монархіст, один із керівників «білого» руху в Росії. Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. командував 48-ю піхотною дивізією, пізніше — корпусом. У березні–квітні 1917 р. був командувачем військами Петроградського військового округу, у травні–липні — Північно-Західного фронту, у липні–серпні — Верховним Головнокомандувачем. У липні 1917 р., прагнучи підвищити боєздатність фронтових частин, наказав українізувати 34-й корпус російської армії, яким командував генерал П. Скоропадський. Наприкінці серпня, очоливши заколот проти Тимчасового уряду, намагався встановити військову диктатуру. Після ліквідації заколоту був заарештований і ув'язнений у тюрмі м. Бихова біля Могилева. У листопаді 1917 р. втік на Дон, де разом із генералом М. Алексєєвим очолив Добровольчу армію. У квітні 1918 р. загинув під час боїв за Катеринодар (тепер Краснодар, Росія).

Лавр Корнілов
(1870–1918)

Причини заколоту:

- бездіяльність Тимчасового уряду в розв'язанні нагальних потреб (погіршення економічного становища країни, посилення соціальної напруги; загострення політичної боротьби; нехтування російськими демократичними силами українських національних інтересів);
- заможні верстви населення вимагали встановлення влади «сильної руки»;
- поразки на фронтах Першої світової війни.

Перебіг подій

- **Кінець серпня 1917 р.** — відбулася Державна нарада, що сприяла консолідації правих сил; верховним головнокомандувачем призначено Л. Корнілова, прибічника диктатури (його прихильниками були промисловці, підприємці, поміщики, військові). УЦР негативно поставилася до Державної наради та відмовилася надіслати для участі в її роботі своїх делегатів (керівництво УЦР розуміло, що перемога реакції означатиме крах надій на здійснення автономії).
- **25 серпня (6 вересня) 1917 р.** — початок Корніловського заколоту. Ця подія спричинила швидке зростання політичної активності (створення у містах революційних комітетів, комітетів порятунку революції, комітетів дій та інших органів для боротьби із заколотниками; блокування штабів реакційного офіцерства; затримання ешелонів із вірними реакції військами; арешт командувача Південно-Західним фронтом А. Денікіна тощо).
- **30 серпня (11 вересня) 1917 р.** — придушення заколоту за активної участі більшовиків.

Наслідки:

- поразка правих сил у боротьбі за владу в Росії;

На першому етапі діяльності УЦР переважала ідея автономії України у складі Росії.

СЛОВНИКИ

Автономія — форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у розв'язанні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою.

6–8 (19–21) квітня 1917 р. відбувся Український національний конгрес у Києві, на якому були розв'язані такі питання:

- обрано курс на національно-територіальну автономію у складі федеративної демократичної республіки Росії;
- УЦР визнано представницьким законодавчим органом України, розширено її склад;
- обрано комітет із 20 осіб для ведення роботи між сесіями УЦР, який згодом отримав назву Мала Рада.

Початок формування української армії

- **Березень–квітень 1917 р.** — створення першого українського полку ім. Б. Хмельницького з ініціативи Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка на чолі з М. Міхновським.
- **5–8 (18–21) травня 1917 р.** — I Український військовий з'їзд у Києві, на якому було обрано Тимчасовий Український військовий генеральний комітет при УЦР на чолі з С. Петлюрою (комітет мав відати українськими військовими справами і підтримувати зв'язки з російським Генеральним штабом).
- Створення перших підрозділів Вільного козацтва (на зразок козацького війська).

10 (23) червня 1917 р. — проголошення I Універсалу УЦР.

СЛОВНИКИ

Універсали УЦР — акти законодавчого характеру вищого органу влади в Україні, що визначали зміни державно-правового статусу українських земель у складі Російської держави у 1917–1918 рр.

Причини проголошення:

- відхилення Тимчасовим урядом вимог делегації УЦР на чолі з В. Винниченком про надання Україні автономії;
- ініціювання II Військовим з'їздом проголошення автономії України без згоди Тимчасового уряду.

Основні положення I Універсалу:

- проголошення автономії України;
- УЦР ставала вищим державним органом влади в Україні до скликання Всенародних українських зборів;
- заклик до населення створювати підпорядковані УЦР органи влади на місцях;

- створення української державної скарбниці за рахунок спеціального податку з населення;
- участь представників усіх національностей у державотворчих процесах в Україні;
- необхідність розробки закону про землю, за яким право порядкувати землею належало б винятково народові України.

Наслідки:

- фактичне перетворення ЦР на законодавчий орган;
- створення першого українського уряду — Генерального Секретаріату (15 (28) червня 1917 р.), який складався з 8 секретарств (внутрішніх (П. Христюк), продовольчих (М. Стасюк), військових (С. Петлюра), земельних (Б. Мартос), судових (В. Садовський), міжнародних справ (С. Єфремов), фінансів (Х. Барановський), освіти (І. Стещенко)); голова — **В. Винниченко**. До першого складу Генерального секретаріату увійшли представники трьох партій — УСДРП, УПСР, УПСФ.

СЛОВНИКИ

Генеральний Секретаріат — вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади в Україні з 15 (28) червня 1917 р. до 9 (22) січня 1918 р.; уряд України, створений на закритому засіданні Малої Ради.

Історичне значення I Універсалу:

- подальше піднесення Української революції;
- зростання авторитету УЦР;
- визначення позиції різних політичних сил щодо української державності;
- засвідчив прагнення українців до створення власної держави; розгортання державотворчих процесів в Україні.

3 (16) липня 1917 р. — проголошення II Універсалу УЦР.

Причини проголошення:

- пошук порозуміння між УЦР і Тимчасовим урядом;
- прибуття до Києва делегації Тимчасового уряду у складі міністрів О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі з метою взяти під власний контроль процеси, що відбувалися в Україні.

Основні положення II Універсалу:

- визнання УЦР вищим органом влади в Україні;
- затвердження складу Генерального Секретаріату Тимчасовим урядом;
- поповнення УЦР представниками національних меншин;
- відмова від самочинного проголошення автономії до Всеросійських Установчих зборів;
- формування українських військових частин під контролем російського командування.

Наслідки:

- досягнення компромісу між ЦР та Тимчасовим урядом;

- липнева криза Тимчасового уряду (вихід зі складу Тимчасового уряду кадетів на знак протесту проти визнання УЦР);
 - 4–9 (17–22) липня 1917 р. — виступ самостійників на чолі з М. Міхновським, невдоволених відмовою від автономії (придушений військами УЦР, поглибив розкол в українському національному русі).
- Історичне значення II Універсалу:**
- продовження курсу УЦР на досягнення автономії України;
 - намагання з боку ЦР розв'язувати всі суперечливі питання легітимним, демократичним шляхом;
 - виявлення негативного ставлення Тимчасового уряду щодо питання української автономії.

ЦЕ ЦІКАВО!

Другий універсал ЦР не має одностайної оцінки серед сучасників та дослідників. Так голова УЦР М. Грушевський вважав, що «порозуміння УЦР з російським урядом відкрило нову сторінку в житті України», в той час як дослідник Я. Грицак відзначає, що «без сумніву, Другий універсал був кроком назад у порівнянні з першим».

Компроміс між УЦР та Тимчасовим урядом виявився нетривалим. Дуже швидко Тимчасовий уряд порушив попередні домовленості. Це сталося у зв'язку з розв'язанням питання про повноваження Генерального Секретаріату.

Основні положення Статуту Генерального Секретаріату і «Тимчасової інструкції...»

Статут Генерального Секретаріату, підготовлений УЦР	«Тимчасова інструкція Генерального Секретаріату Тимчасового уряду»
— Генеральний Секретаріат — вищий орган управління в Україні, який формується УЦР і відповідає перед нею	— Генеральний Секретаріат — місцевий орган Тимчасового уряду, який затверджувався ним за поданням Ради
— Коли УЦР висловлює недовіру Генеральному Секретаріату, він подає у відставку	— Центральна Рада фактично позбавляється законодавчих прав
— Влада Генерального Секретаріату поширюється на 9 українських губерній: Київську, Волинську, Полтавську, Подільську, Херсонську, Катеринославську, Харківську, частину Чернігівської та частину Таврійської	— Влада Генерального Секретаріату поширюється лише на 5 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, частину Чернігівської
— До складу Генерального Секретаріату входять 14 секретарств: внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, національних справ; юстиції, освіти, торгівлі, промисловості, пошти та телеграфу, праці, шляхів сполучення	— Генеральний Секретаріат втрачає секретарства: <ul style="list-style-type: none"> • військових справ; • продовольчих справ; • судових справ; • шляхів сполучення; • пошти і телеграфу

Корніловський заколот**ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ**

Корнілов Лавр Георгійович — генерал, монархіст, один із керівників «білого» руху в Росії. Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. командував 48-ю піхотною дивізією, пізніше — корпусом. У березні–квітні 1917 р. був командувачем військами Петроградського військового округу, у травні–липні — Північно-Західного фронту, у липні–серпні — Верховним Головнокомандувачем. У липні 1917 р., прагнучи підвищити боєздатність фронтних частин, наказав українізувати 34-й корпус російської армії, яким командував генерал П. Скоропадський. Наприкінці серпня, очоливши заколот проти Тимчасового уряду, намагався встановити військову диктатуру. Після ліквідації заклоту був заарештований і ув'язнений у тюрмі м. Бихова біля Могилева. У листопаді 1917 р. втік на Дон, де разом із генералом М. Алексєєвим очолив Добровольчу армію. У квітні 1918 р. загинув під час боїв за Катеринодар (тепер Краснодар, Росія).

Лавр Корнілов
(1870–1918)

Причини заклоту:

- бездіяльність Тимчасового уряду в розв'язанні нагальних потреб (погіршення економічного становища країни, посилення соціальної напруги; загострення політичної боротьби; нехтування російськими демократичними силами українських національних інтересів);
- заможні верстви населення вимагали встановлення влади «сильної руки»;
- поразки на фронтах Першої світової війни.

Перебіг подій

- **Кінець серпня 1917 р.** — відбулася Державна нарада, що сприяла консолідації правих сил; верховним головнокомандувачем призначено Л. Корнілова, прибічника диктатури (його прихильниками були промисловці, підприємці, поміщики, військові). УЦР негативно поставилася до Державної наради та відмовилася надіслати для участі в її роботі своїх делегатів (керівництво УЦР розуміло, що перемога реакції означатиме крах надій на здійснення автономії).
 - **25 серпня (6 вересня) 1917 р.** — початок Корніловського заклоту. Ця подія спричинила швидке зростання політичної активності (створення у містах революційних комітетів, комітетів порятунку революції, комітетів дій та інших органів для боротьби із заколотниками; блокування штабів реакційного офіцерства; затримання ешелонів із вірними реакції військами; арешт командувача Південно-Західним фронтом А. Денікіна тощо).
 - **30 серпня (11 вересня) 1917 р.** — придушення заклоту за активної участі більшовиків.
- Наслідки:**
- поразка правих сил у боротьбі за владу в Росії;

- утрата Тимчасовим урядом опори серед заможних верств населення;
- зростання авторитету більшовиків, кількості червоногвардійців, більшовизація рад;
- погіршення соціально-економічного становища в державі;
- наростання революційної й національно-визвольної боротьби народів Росії.

З'їзд народів Росії в Києві

8–15 вересня (21–28 вересня) 1917 р. — проведення у Києві *З'їзду народів Росії* з ініціативи Центральної Ради. На ньому були присутні делегати від різних національних груп Росії (українці, литовці, естонці, білоруси, молдавани, грузини, євреї, донські козаки тощо).

Головні рішення з'їзду:

- засудження державної централізації, федеративний переустрій Російської держави;

СЛОВНИК

Федерація — союзна держава, до складу якої входять державні утворення — суб'єкти федерації, які діють певною мірою самостійно.

- Всеросійські Установчі збори не повинні перешкоджати скликанню крайових Установчих зборів;
- заклик до вирішення найважливіших питань соціально-економічного розвитку з урахуванням місцевої специфіки.

Наслідки:

- початок підготовки до Українських Установчих зборів;
- Рада оголосила про поширення своєї компетенції на всі сфери життя України і на всі дев'ять її губерній (без Криму). Тимчасовий уряд не визнав цього рішення. Наказ київській судовій владі розпочати судовий процес проти Генерального Секретаріату.

Демократична нарада і позиція Центральної Ради

Вересень 1917 р. — скликання Демократичної наради у Петрограді, яка мала обрати Раду республік (передпарламент); висунення Центральною Радою власної платформи.

Вимоги Центральної Ради:

- визнання за всіма націями права на самовизначення;
- скликання кожною нацією національно-крайових суверенних Установчих зборів у призначений час без подальших зволікань;
- передача всієї влади в Україні Центральній Раді та Генеральному Секретаріату;
- передача всіх поміщицьких, монастирських і церковних земель земельним комітетам;
- установлення державного і крайового контролю над продукцією й розподіленням;

- оподаткування великого капіталу й майна та конфіскація військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави;
- негайно розпочати переговори з метою укладення миру.

7 (20) листопада 1917 р. — проголошення *III Універсалу УЦР*.

Причини проголошення:

- 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. — збройне повстання більшовиків у Петрограді, повалення влади Тимчасового уряду;
- спроба встановлення радянської влади в Україні: 29–31 жовтня (11–13 листопада) 1917 р. — збройне повстання більшовиків у Києві;
- визнання УЦР носієм найвищої влади в Україні.

Основні положення III Універсалу:

- проголошення Української Народної Республіки (УНР) у складі федеративної Росії;
- УЦР — вищий законодавчий, а Генеральний Секретаріат — вищий виконавчий органи УНР до скликання Установчих зборів України;
- включення до УНР земель, де більшість населення складала українці: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму); в майбутньому — приєднання шляхом переговорів інших українських етнічних територій;
- скасування права власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств;
- земля — власність трудового народу й має перейти до нього без викупу (до Установчих зборів землею порядкуватимуть земельні комітети, обрані народом);
- введення 8-годинного робочого дня; встановлення державного контролю за виробництвом;
- підтримка мирних переговорів для швидкого закінчення війни;
- скасування смертної кари; амністія політичним в'язням;
- упорядкування судової системи;
- розширення прав органів місцевого самоврядування;
- проголошення демократичних свобод: свободи слова, друку, віри, зборів, союзів, страйків, недоторканність особи й житла та ін.;
- визнання права національних меншин на національно-територіальну автономію;
- визначення дня виборів та скликання Українських установчих зборів.

Наслідки:

- закладення основ демократичного устрою Української держави;
- неоднозначне ставлення різних політичних сил до проголошених в III Універсалі заходів;
- наявність суперечливого становища: з одного боку УНР залишалась складовою частиною Росії,

з іншого — УЦР не визнавала Раднарком легітимним урядом Росії.

Перша війна радянської Росії проти УНР

Передумови війни

1. Невдалі спроби більшовицького перевороту в УНР у листопаді 1917 р. Зрив більшовицького повстання військами Центральної Ради, які 30 листопада оточили казарми більшовицьких частин, роззброїли їх і під вартою відправили до Росії. Провал спроби захопити Київ силами 2-го гвардійського корпусу, який перебував під контролем більшовиків; він був перехоплений силами 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського.

2. Зміна тактики більшовиків, які задумали використати створені ЦР форми державності, але надати їм іншого — *радянського* — характеру.

4–6 (17–19) грудня 1917 р. — робота I Всеукраїнського з'їзду рад у Києві, на якому було зроблено чергову спробу більшовиків передати всю владу радам, перетворивши УЦР на Центральний Виконавчий Комітет рад (ЦВК), але з'їзд висловив довіру УЦР. Делегати-більшовики залишили цей з'їзд та переїхали до Харкова, де проходив обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну. Цей з'їзд визначили як Всеукраїнський з'їзд рад.

12 (25) грудня 1917 р. — проголошення з'їздом рад у Харкові радянської влади в Україні; обрання радянських органів влади: *Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) рад України* на чолі з Ю. Медведєвим, якого у березні 1918 р. заступив В. Затонський, та уряд *Народний Секретаріат* на чолі з Артемом (Ф. Сергєєвим).

ЩЕ ЦІКАВО!

Перший український радянський уряд називали «кишеньковим», що цілком усвідомлювали й самі члени цього уряду. Народний секретар освіти в цьому уряді В. Затонський з іронією згадував: «Називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й справді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території... Апарату жодного... Секретаріат був у кишені».

3. Зовнішньополітичний тиск.

4 (17) грудня 1917 р. видано *«Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»*, підписаний *В. Леніним* і *Л. Троцьким*.

Основні положення:

- визнання УНР та її права на самовизначення аж до відокремлення від Росії;
- звинувачення УЦР у проведенні «двозначної буржуазної політики», невизнання УЦР повноважним представником українського народу;
- вимоги до УЦР: відмовитися від спроб дезорганізувати загальний фронт; припинити роз-

зброєння більшовицьких частин; не пропускати на Дон та Урал, де розгорнулося антибільшовицьке повстання, військові частини; сприяти радянським військам у боротьбі з «контрреволюційними» повстаннями.

5 (18) грудня 1917 р. — відхилення більшовицького ультиматуму Генеральним Секретаріатом УНР.

Хід воєнних дій

9 (22) грудня 1917 р. — захоплення *Харкова* російськими військами під командуванням В. Антонова-Овсієнка.

17 (30) грудня 1917 р. — Маніфест ЦВК рад України про повалення влади УЦР і Генерального Секретаріату.

25 грудня 1917 р. (7 січня 1918 р.) — початок загального наступу більшовицьких військ, які діяли у складі кількох армійських груп.

26 грудня 1917 р. (8 січня 1918 р.) — захоплення *Катеринослава*, в якому під керівництвом більшовицького ревкому почалося повстання, підтримане загонами з Москви, Петрограда й Донбасу.

Грудень 1917 — січень 1918 р. — більшовики захопили *Александрівськ, Одесу, Миколаїв, Херсон, Маріуполь*, майже всю Лівобережну Україну; загроза нависла над Києвом.

9 (22) січня 1918 р. — проголошення *IV Універсалу УЦР*.

Причини проголошення IV Універсалу:

- втрата надій на створення федеративної демократичної Росії;
- загроза захоплення більшовиками України; неспроможність УЦР самостійно дати їм відсіч;
- необхідність офіційно відмежуватися від радянської Росії для ведення мирних переговорів з іншими державами.

Основні положення IV Універсалу:

- проголошення УНР самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою;

СЛОВНИК!

Суверенітет — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

— бажання жити з усіма сусідніми державами у «згоді та приязні», без взаємного втручання у внутрішні справи;

— влада в УНР належить народу (до Установчих зборів її вищими органами залишалися УЦР та уряд — Рада Народних Міністрів);

— початок самостійних мирних переговорів;

— заклик до відчайдушної боротьби з більшовиками;

— проголошення програми соціально-економічних перетворень: розпуск постійної армії та створення народної міліції, обрання народних рад — органів місцевого самоврядування; підтвердження

передачі землі трудовому народу без викупу на основі скасування приватної власності на землю (ліси, води, надра є також надбанням усього народу); переведення промисловості на виробництво товарів народного вжитку; боротьба з безробіттям, допомога інвалідам війни; державний контроль над банками; встановлення державної монополії на зовнішню торгівлю; підтвердження демократичних свобод, проголошених III Універсалом.

Наслідки:

- створення самостійної Української держави — втілення мрій і боротьби багатьох поколінь;
- можливість розв'язувати нагальні соціально-економічні питання, не очікуючи на новий демократичний устрій Росії (9–15 січня були прийняті закони про національно-персональну автономію, 8-годинний робочий день, земельний закон тощо);
- самостійне ведення переговорів з іншими державами, у тому числі про припинення війни та допомогу в боротьбі з більшовиками.

16 (29) січня 1918 р. — більшовицьке повстання у Києві на заводі «Арсенал»; *бій під Крутами* між радянськими військами, очолюваними колишнім підполковником царської армії М. Муравйовим, (понад 3 тис. чол.) та об'єднаним загonom українських добровольців, який складався з курсантів військової школи та студентів (близько 500 чол.) на чолі з сотником В. Омельченком; у результаті 260 молодих українських патріотів загинули, 32 потрапили в полон, із них 28 були закатовані.

ЦЕ ЦІКАВО!

Український письменник-емігрант Улас Самчук дав таку оцінку захисникам Крут: «Це був порив душі і серця, зов національного інстинкту. Це було непереможне хотіння, хай проти всіх сил світу вписати на сторінках історії щось таке, що в прийдешньому дасть зачинну точку для нової організованої та вдосконаленої боротьби».

26 січня (7 лютого) 1918 р. — Мала Рада і Рада Народних Міністрів залишила Київ, переїхавши в Житомир; вступ більшовицьких військ до Києва.

Початок лютого 1918 р. — захоплення більшовицькими військами більшої частини України і Криму.

Перша спроба радянзації України

- Знищення старого державного апарату й утворення органів радянської влади (до Києва переїхали створені у Харкові ЦВК рад України та Народний Секретаріат, на місцях владу перейняли ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, ревкоми, військревкоми).
- Створення робітничо-селянської армії України — Червоного козацтва.
- Націоналізація великих промислових підприємств, встановлення робітничого контролю за ви-

робництвом, підпорядкування промисловості України Вищій Раді Народного Господарства (ВРНГ) Росії.

- Поширення на Україну Декрету про землю; поновлено вивезення хліба з України до Росії.
- Ліквідація української грошової системи.
- Політика розчленування території України на регіональні «республіки»: Донецько-Криворізьку, Одеську, Таврійську, частина українських земель увійшла до Донської республіки.
- Червоний терор (тільки в Києві на початку 1918 р. було розстріляно без суду та слідства 5 тис. чол.)

Завдання для самоконтролю

- 161.** Позначте подію, яка відбулася 4 (17) березня 1917 р.:
- А) Утворення Української Центральної Ради;
 - Б) початок роботи Українського національного конгресу;
 - В) проголошення УНР у складі федеративної Росії;
 - Г) проголошення незалежності УНР.
- 162.** Перший український уряд — Генеральний Секретаріат — очолив:
- А) М. Грушевський; В) С. Петлюра;
 - Б) О. Керенський; Г) В. Винниченко.
- 163.** У якому документі УЦР вперше сформулювала широку програму соціально-економічних перетворень?
- А) I Універсал; В) III Універсал;
 - Б) II Універсал; Г) IV Універсал.
- 164.** Укажіть дату проголошення радянської влади в Україні.
- А) 25 лютого (8 березня) 1917 р.;
 - Б) 4 (17) березня 1917 р.;
 - В) 25 жовтня (7 листопада) 1917 р.;
 - Г) 12 (25) грудня 1917 р.
- 165.** Укажіть положення, що розкривають зміст I Універсалу УЦР.
1. Проголошення незалежності УНР;
 2. проголошення автономії України;
 3. заклик до населення створювати підпорядковані УЦР органи влади на місцях;
 4. уведення 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом;
 5. УЦР — вищий державний орган влади в Україні до скликання Всенародних Українських зборів;
 6. відмова України від самочинного проголошення автономії до Всеросійських Установчих зборів;
 7. створення української державної скарбниці за рахунок спеціального податку з населення.

166. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

- А) Генеральний Секретаріат;
Б) Народний Секретаріат;
В) Центральна Рада;
Г) Український національний конгрес.

1. Перший радянський уряд України, утворений у грудні 1917 р. на з'їзді рад у Харкові;
2. представницький орган (парламент), створений у березні 1917 р. українськими політичними партіями;
3. перший український уряд, вищий розпорядницький орган державної влади в Україні з липня 1917 до січня 1918 р.;
4. політична організація, утворена у серпні 1914 р. у Галичині, основною метою якої було проголошення самостійності й соборності України;
5. перший представницький форум українського руху, що відбувся у Києві у квітні 1917 р. та висунув вимогу надання Україні національно-територіальної автономії.

А	
Б	
В	
Г	

167. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Виступ самостійників під керівництвом М. Міхновського;
Б) бій під Крутами;
В) проголошення УНР у складі федеративної Росії;

Г) створення Української Центральної Ради.

168. Прочитайте факти біографії історичного діяча та запишіть його прізвище.

Видатний український історик, політичний і державний діяч. Очолював кафедру української історії у Львівському університеті, Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Один із ініціаторів і голова Товариства українських поступовців. У 1917 р. був обраний головою Української Центральної Ради. У квітні 1918 р. обраний Президентом УНР. У 1929 р. звинувачений в організації Українсько-го націоналістичного центру та заарештований. У 1931 р. висланий до Москви. Помер за нез'ясованих обставин у Кисловодську.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

169. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«...Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу.

З усіма сусідніми державами... ми хочемо жити в згоді і приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки...

Отож насамперед приписуємо правительству республіки нашої — Раді Народних Міністрів — від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир [...] цілком самостійно й довести їх до кінця...»

- Коли (місяць, рік) та чому був проголошений цитований Універсал?

170. Проаналізуйте здобутки та прорахунки в діяльності Української Центральної Ради, дайте власну оцінку її діяльності.

УКРАЇНА У БОРОТЬБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1918–1920 рр.)

Брестський мир та УНР

Хід переговорів

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. — ІІ з'їзд рад у Петрограді проголосив декрет про мир, у якому пропонувався усім воюючим країнам негайно розпочати мирні переговори й укласти мир без анексій та контрибуцій.

2 (15) грудня 1917 р. — перемир'я між Росією та країнами Четверного блоку.

9 (22) грудня 1917 р. — початок переговорів про мир у Брест-Литовську.

11 (24) грудня 1917 р. — нота Генерального Секретаріату про намір України самостійно вести переговори, оскільки в Росії відсутня легітимна загальнодержавна влада.

13 (26) грудня 1917 р. — згода німецької сторони на участь у переговорах делегації Української Центральної Ради.

19 грудня 1917 р. (1 січня 1918 р.) — прибуття на переговори української делегації на чолі з В. Голубовичем.

30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.) — невдала спроба більшовиків замінити делегацію УЦР представниками радянської України; визнання (після проголошення ІV Універсалу) делегації УЦР єдиним самостійним і повноважним представником народу України.

27 січня (9 лютого) 1918 р. — підписання *Брестейського мирного договору* між Україною та державами Четверного союзу.

Основні умови Берестейського договору:

- завершення стану війни між сторонами;
- відмова від взаємних територіальних та матеріальних претензій;
- налагодження економічних взаємовідносин;
- поновлення довоєнних кордонів між Україною та Австро-Угорщиною (за окремою секретною домовленістю — обіцянка створити зі Східної Галичини й Буковини один «коронний край» із широкою автономією);
- зобов'язання з боку України надати країнам Четверного союзу 60 млн пудів хліба, 400 млн штук яєць, 2,75 млн пудів м'яса, 3 млн пудів цукру.

Значення укладення Берестейського договору:

- визнання України на міжнародній арені;
- можливість продовжити процес українського державотворення; відновлення влади УЦР;
- залежність від німецької сторони, яка використала скрутне становище України для вирішення власних продовольчих та політичних проблем в обмін на непевні обіцянки щодо створення умов для воз'єднання українських етнічних територій у складі України;
- створення передумов для звільнення України від більшовиків шляхом збройного втручання країн Четверного союзу.

18 лютого 1918 р. — початок наступу 450-тисячної армії Четверного союзу та військ УЦР по всьому фронту від Балтійського моря до Карпат.

1 березня 1918 р. — радянські війська залишають Київ.

7 березня 1918 р. — повернення УЦР до Києва.

Політика УЦР у січні-квітні 1918 р.

- Запровадження нового стилю в літочисленні (заміна юліанського календаря григоріанським).
 - Уведення в обіг національної валюти — гривні.
 - Затвердження державного герба — тризуба.
 - Впровадження закону про громадянство.
 - Скасування приватної власності на землю та прийняття закону про землю, згідно з яким передбачалися соціалізація землі та встановлення максимуму землеволодіння (31 січня 1918 р.).
 - Підтвердження курсу і соціально-економічної політики, проголошених у III та IV Універсалах.
 - Ухвалення демократичної Конституції УНР та обрання президентом України М. Грушевського.
- Загострилися суперечності між УЦР та німецько-австрійською окупаційною адміністрацією. Німці були незадоволені неспроможністю УЦР навести порядок в країні, а також налагодити постачання хлібом і сировиною австро-німецьких військ; почалися втручання німців у внутрішні справи УНР: наказ командуючого Г. Ейнхорна про повний засів земельних площ (тобто селяни могли взяти стільки землі,

скільки мали змогу засіяти), запровадження воєнопольових судів для українців (25 квітня 1918 р.), роззброєння дивізії синьожупанників тощо.

Причини падіння Центральної Ради

Внутрішні чинники	Зовнішні чинники
<ul style="list-style-type: none"> — Складні умови діяльності — господарська руїна, безладдя, анархія; — неспроможність запропонувати програму, яка б згуртувала усі верстви українського населення; — невдоволення політикою УЦР заможних верств населення (підприємців, поміщиків, заможних селян); — ілюзорна віра в демократичну федерацію народів Росії, надія на примирення з більшовиками; — непослідовність, нерішучість у вирішенні нагальних соціально-економічних проблем, зокрема зволікання з проведенням аграрної реформи; — нехтування необхідності створити регулярну боєздатну українську армію; — наявність суперечностей усередині УЦР 	<ul style="list-style-type: none"> — Ба й д у ж і с т ь країн Антанти до долі України; — фактична окупація німецькими військами території України, конфлікт УЦР з німецько-австрійською окупаційною адміністрацією; — ідеологічний та військовий тиск з боку більшовиків

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського

- У квітні 1918 р. в Києві була створена Українська народна громада, яка розпочала переговори з німецьким командуванням про зміну влади в Україні шляхом здійснення перевороту.
- На з'їзді хліборобів-землевласників 29 квітня 1918 р. владу було передано генералу П. Скоропадському.
- 30 квітня 1918 р. П. Скоропадський проголосив себе гетьманом усієї України; він зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу та судову владу, керував зовнішньополітичними відносинами, був головнокомандувачем армії та флоту.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Скоропадський Павло Петрович — визначний український державний і політичний діяч, воєначальник, гетьман України. Походив зі старовинного українського козацько-шляхетського роду Скоропадських. Протягом 1917 р. авторитет П. Скоропадського як воєначальника значно зріс, і в жовтні 1917 р. на з'їзді Вільного козацтва його було обрано почесним військовим отаманом. У листопаді 1917 р. корпус під його командуванням став на захист УЦР. Через розходження з керівництвом УЦР та генеральним секретарем військових справ у питаннях організації українських збройних сил П. Скоропадсь-

Павло Скоропадський
(1873–1945)

кий у грудні 1917 р. подав у відставку. З початку 1918 р. він намагався знайти спільників для поширення власної ідеї щодо формування державної влади в Україні. 29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському хліборобському конгресі П. Скоропадського обрано гетьманом України. 4 грудня 1918 р. гетьман підписав зречення від влади. Після вступу військ Директорії УНР до Києва П. Скоропадський деякий час перебував у місті, але невдовзі таємно виїхав до Берліна. Протягом двох років жив у Швейцарії. Згодом поселився у м. Ванзеє біля Берліна. Зусиллями П. Скоропадського у 1926 р. було створено Український науковий інститут при Берлінському університеті. Під час Другої світової війни П. Скоропадський обстоював перед офіційними колами Німеччини інтереси українців, сприяв звільненню з фашистських концтаборів С. Бандери, А. Мельника, Я. Стецька та ін. У квітні 1945 р. під час бомбардування станції Платлінг (біля Мюнхена, Німеччина) П. Скоропадського було тяжко поранено. Помер у 1945 р. у лікарні монастиря Меттен.

Внутрішня та зовнішня політика

П. Скоропадського

Політико-адміністративний устрій:

- зміна державного устрою: УНР на чолі з колективним органом управління УЦР перетворювалася на Українську державу монархічного типу на чолі з гетьманом;
- структура влади: гетьман → Рада міністрів → губернські й повітові старости → волосні старшини, у великих містах — градоначальники (всі посадові особи призначалися, а не обиралися);
- формування Ради міністрів (голови: Г. Василенко — квітень–травень 1918 р.; Ф. Лизогуб — травень–листопад 1918 р., С. Гербель — листопад–грудень 1918 р.).

Економічний розвиток:

- відновлення права приватної власності, в тому числі й на землю;
- повернення націоналізованих підприємств, землі й майна попереднім власникам (у перспективі — обмеження розмірів земельних ділянок 25 гектарами й наділення землею малоземельних хліборобів);
- обмеження свобод для робітників: скасування 8-годинного робочого дня, заборона страйків тощо;
- удосконалення грошової системи (запровадження гривні, відкриття українських банків);
- розвиток зовнішнього ринку за рахунок збуту товарів до Німеччини та Австро-Угорщини.

Національно-культурний розвиток:

- визнання української мови державною;
- українізація освіти: відкрито український університет у Кам'янці-Подільському, засновано українські кафедри в університетах Харкова, Києва, Одеси, відкрито понад 150 українських гімназій та велику мережу шкіл;
- створення Української академії наук на чолі з В. Вернадським (27 листопада 1918 р.);
- заснування національного архіву, державної бібліотеки, українського історичного музею, національної галереї мистецтв, українського те-

атру драми та опери, державної капели та симфонічного оркестру;

- утворення Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом В. Липківським.
- ##### Військова справа:
- початок створення регулярної української армії (організовано кілька дивізій загальною кількістю 65 тис. вояків);
 - спроба відновлення українського козацтва.
- ##### Зовнішні відносини:
- установа дипломатичних відносин із 12-ма країнами (пріоритет надавався відносинам із Німеччиною, окупаційна адміністрація якої активно втручалася у внутрішні справи України);
 - підписання перемир'я з радянською Росією (12 червня 1918 р.);
 - дипломатична боротьба за повернення українських територій, які залишилися за межами України;
 - грамота П. Скоропадського, яка проголошувала відмову від самостійної Української держави; курс на утворення Всеросійської федерації народів, «кінцевою метою якої буде відновлення Великої Росії» (14 листопада 1918 р.).

Причини падіння гетьманату

П. Скоропадського

- Поразка Німеччини в Першій світовій війні, що позбавило гетьманську державу опори та гаранта стабільності.
- Залежність Української держави від австро-німецьких збройних формувань.
- Відсутність дієздатної регулярної української армії.
- Відновлення старих порядків, що призвело до наростання соціальної напруги.
- Вузька соціальна база (буржуазія, поміщики, заможні селяни).
- Виникнення опозиції гетьманській владі (українські соціалістичні партії, українські більшовики, які у червні 1918 р. утворили власну партію — КП(б)У, робітники, середнє та незаможне селянство).
- Спроба знайти опору серед білогвардійців (грамота П. Скоропадського про відмову від української державності та вступ до Всеросійської федерації народів від 14 листопада 1918 р.).

Утворення Директорії та повалення гетьманського режиму

Травень 1918 р. — створення Українського національно-державного союзу (УНДС) на чолі з П. Ніковським, до складу якого увійшли партії та організації соціалістичного спрямування; вони засудили політику гетьмана як антинародну та антиукраїнську.

Серпень 1918 р. — перетворення УНДС на Український національний союз (УНС), який згодом очолив

В. Винниченко. Мета: міцна самостійна Українська держава; обрання законної влади шляхом прямих, рівних, загальних, таємних та пропорційних виборів; захист прав українства на міжнародній арені; курс на повстання проти гетьманської влади.

СЛОВНИКИ

Український національний союз (УНС) — координаційний осередок українських політичних партій, професійних та культурних організацій, опозиційних до правління гетьмана П. Скоропадського. До його складу входили УСДРП, УПСС, УПСФ, УПСР, Українська трудова партія, Селянська спілка, Всеукраїнський союз земств, Союз залізничників тощо.

14 листопада 1918 р. — для керівництва повстанням створено Директорію УНР у складі В. Винниченка (голова, член УСДРП), С. Петлюри (головний отаман військ УНР, член УСДРП), Ф. Швеця (член УПСР), А. Макаренка (керівник профспілки залізничників), О. Андріївського (член УПСС).

СЛОВНИКИ

Директорія УНР — тимчасовий орган державної влади УНР, створений для керівництва повстанням проти гетьмана П. Скоропадського. Після перемоги — вищий орган державної влади Української Народної Республіки.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Винниченко Володимир Кирилович — відомий український громадсько-політичний і державний діяч, визначний письменник. Навчаючись у Київському університеті, брав активну участь в українському національному русі. Належав до членів Київської громади, став одним із засновників Революційної української партії (РУП). У 1904 р. брав участь у створенні Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), входив до складу центральних органів партії, редагував друкований орган «Боротьба». Будучи лідером УСДРП, в 1917–1919 рр. відіграв значну роль в українському національно-визвольному русі. 3 березня 1917 р. під час Українського національного конгресу обраний заступником голови УЦР, а згодом — заступником голови Малої Ради. Наприкінці травня 1917 р. очолював українську делегацію на переговорах із Тимчасовим урядом у Петербурзі. 15 (28) червня 1917 р. призначений головою першого українського уряду — Генерального Секретаріату УЦР з одночасним виконанням обов'язків генерального секретаря внутрішніх справ. У січні 1918 р. очолив Раду народних міністрів УНР і Міністерство внутрішніх справ. 18 (30) січня 1918 р. під тиском міжпартійних суперечок подав у відставку. У серпні 1918 р. очолив Український національний союз, став одним із керівників повстання проти гетьмана П. Скоропадського. 14 листопада 1918 р. обраний головою Директорії УНР. Не погоджуючись із політикою, спрямованою на співпрацю з Антантою, в лютому 1919 р. В. Винниченко вийшов зі складу Директорії. Він виступав із гострою критикою національної політики більшовицького уряду і комуністичної партії в Україні. В 20-х роках поселився у Франції, де в основному займався літературною діяльністю.

**Володимир
Винниченко**
(1880–1951)

15 листопада 1918 р. — початок повстання: виступ січових стрільців у Білій Церкві.

18 листопада 1918 р. — вирішальний бій під Мотовилівкою (поразка гетьманських військ, перехід значної їх частини на бік повстанців).

14 грудня 1918 р. — вступ до Києва військ Директорії; гетьман П. Скоропадський зрікся влади й виїхав до Німеччини.

18 грудня 1918 р. — прибуття Директорії до Києва.

Внутрішня політика Директорії

26 грудня 1918 р. — проголошення *Декларації з програмою Директорії*.

Політичний курс:

- скасування гетьманщини, відновлення УНР;
- Директорія виконувала роль тимчасової верховної влади до скликання Трудового конгресу України;
- влада в УНР належить трудящому народу, а нетрудові, експлуататорські класи позбавляються права голосу (у результаті були позбавлені права голосу промисловці, поміщики, комерсанти, частини інтелігенції, духовенства та ін.);
- встановлення в Україні національного варіанту радянської влади;
- передача законодавчої влади Трудовому конгресу України;

СЛОВНИКИ

Трудовий конгрес України — вищий тимчасовий законодавчий орган УНР у період Директорії УНР, скликаний з метою організації влади в Україні та визначення форми державного правління після повалення влади гетьмана П. Скоропадського. Він проходив у Києві 23–28 січня 1919 р.

- створення уряду — Ради народних міністрів на чолі з В. Чехівським;
- передача влади на місцях губернським та повітовим трудовим радам;
- передача Трудовим конгресом України в складних воєнно-політичних умовах усїєї повноти влади Директорії, яка згодом під тиском обставин перетворилася на особисту диктатуру С. Петлюри;
- розквіт отаманщини (С. Петлюра був призначений Головним отаманом за відсутності боєздатної армії, отаманами призначали будь-кого, хто міг командувати, мав зброю і виказував лояльність до Директорії, а також заявляв про своє прагнення боротися з більшовиками. Такі отамани отримали від Петлюри грамоти і кілька мільйонів українських карбованців; не було будь-якого контролю над отаманами. У січні 1919 р. колишні петлюрівські отамани Григор'єв і Зелений заявили про перехід на більшовицькі позиції та партизанську боротьбу проти Директорії. У середині 1919 р. С. Петлюра розгорнув активну діяльність із реформування армії та боротьби з отаманщиною, що повинно було сприяти зростанню боєздатності армії).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТІ

Петлюра Симон Васильович — визначний український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Із 1900 р. — член Революційної української партії. Один із провідних діячів української національно-демократичної революції: з березня 1917 р. був членом Української Центральної Ради, з травня — головою Українського Військового Генерального Комітету, з червня — генеральним секретарем військових справ. У грудні 1917 р. С. Петлюра, не погоджуючись із соціалістичними поглядами голови уряду В. Винниченка, пішов у відставку.

Симон Петлюра
(1879–1926)

У січні–лютому 1918 р. сформував Гайдамацький кіш Слобідської України і взяв активну участь у придушенні більшовицького повстання в Києві. В період гетьманату очолював Київське земство і Всеукраїнський союз земств. Був обраний до складу Директорії УНР. Із листопада 1918 р. — Головний отаман Армії УНР. У лютому 1919 р. вийшов із УСДРП і став головою Директорії УНР. На чолі об'єднаних українських збройних сил 30 серпня 1919 р. здобув Київ. У грудні 1919 р. вийшов у Варшаву для організації воєнно-політичного союзу із Польщею проти більшовицької Росії. За його ініціативою український і польський уряди підписали у квітні 1920 р. Варшавський договір. У жовтні 1924 р. поселився в Парижі. Убитий більшовицьким агентом 25 травня 1926 р.

Соціально-економічний розвиток:

- ліквідація приватної власності;
- аграрна реформа (конфіскація поміщицьких земель, земельні наділи до 15 десятин не конфісковувалися, лишалося непорушним дрібне селянське землеволодіння, термін і порядок розподілу землі не визначалися);
- відновлення 8-годинного робочого дня, встановлення робітничого контролю на підприємствах, право на укладення колективних договорів, проведення страйків тощо;
- заходи з надання допомоги безробітним та іншим категоріям нужденних.

Але в умовах громадянської війни та інтервенції соціально-економічні перетворення були відкладені. Головним завданням Директорії стала перемога у громадянській війні.

Зовнішньополітична діяльність Директорії**Основні напрямки міжнародної політики**

Директорія і Антанта	Директорія і Польща	Директорія і радянська Росія
— Початок окупації Півдня України військами Антанти (наприкінці 1918 р.);	— Відновлення Польської держави в листопаді 1918 р.;	— Постанова Раднаркому Росії про невизнання Директорії вищим органом влади в Україні;
— згода Антанти визнати Директорію за умови підпорядкування її військ генералу А. Денікіну	— керівник Польської держави Ю. Пілсудський висунув територіальні	— марні спроби Директорії зупинити

(Директорія відмовилась від цієї пропозиції);	— претензії до України;	агресію радянської Росії дипломатичним шляхом;
— спроба Директорії витіснити війська Антанти; ця спроба зазнала поразки	— початок окупації західноукраїнських земель польською армією	— початок Другої війни радянської Росії проти УНР

Друга війна радянської Росії проти УНР

13 листопада 1918 р. — анулювання радянською Росією Берестейського мирного договору; згодом — постанова Раднаркому про невизнання України самостійною державою, початок захоплення українських територій, залишених німцями (**3 січня 1919 р.** було захоплено Харків, куди переїхав створений більшовиками **Тимчасовий робітничо-селянський уряд радянської України**).

9 січня 1919 р. — ультиматум Директорії Раднаркому з вимогою припинення воєнних дій та негайного виведення російських військ із території України. У відповідь було заявлено, що воєнні дії ведуть між собою війська Директорії та українського радянського уряду, а російських, буцімто, там немає.

16 січня 1919 р. — оголошення Директорією війни проти радянської Росії.

Протягом **січня–лютого 1919 р.** — заволодіння радянськими військами Лівобережжям (5 лютого вони увійшли до Києва; Директорія переїхала до Вінниці, її очолив С. Петлюра, який фактично всю владу перебрав на себе).

Протягом **лютого–квітня 1919 р.** — розгром головних військових сил Директорії.

Причини поразки Директорії

- Суперечлива внутрішня політика (в тому числі нерозв'язане аграрне питання).
- Позбавлення політичних прав значної частини українських громадян.
- Необдумане закриття національних установ, створених під час правління гетьмана.
- Заборона вживання російської мови, нездатність влади завадити єврейським погромам.
- Незадовільна підготовка та організація армії.
- Розквіт отаманства, анархія.
- Особисте протистояння лідерів — В. Винниченка та С. Петлюри.
- Складна зовнішньополітична ситуація (територія України стала ареною битви для військ радянської Росії, білогвардійців, Антанти, поляків).

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**СЛОВНИКИ**

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) — Українська держава, створена в листопаді 1918 р. на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії.

Створення ЗУНР

16 жовтня 1918 р. — маніфест австрійського імператора про перебудову держави на федеративних засадах, де «кожне плем'я та область, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм».

18 жовтня 1918 р. — обрання у Львові політичного керівництва українського національно-визвольного руху.

19 жовтня 1918 р. — постанова Національної Ради про утворення на українських землях Австро-Угорщини єдиної Української держави.

1 листопада 1918 р. — захоплення українськими військовими формуваннями на чолі з Д. Вітовським найважливіших об'єктів та урядових установ у Львові та інших містах Східної Галичини.

9 листопада 1918 р. — створення першого українського уряду — Державного Секретаріату на чолі з К. Левицьким.

13 листопада 1918 р. — проголошення самостійної Західноукраїнської Народної Республіки, президентом якої згодом став Є. Петрушевич.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТИ

Петрушевич Євген — український громадсько-політичний діяч, президент і диктатор Західної області Української Народної Республіки (ЗоУНР). Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. — член Головної Української Ради та Загальної Української Ради.

19 жовтня 1918 р. як президент Української Національної Ради проголосив створення на українських землях Австро-Угорщини Української держави. Обраний президентом ЗУНР. Після проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуки ЗУНР та УНР згідно з рішенням Трудового конгресу України у Києві став членом Директорії УНР. 9 червня 1919 р. у зв'язку з критичним становищем призначений Диктатором ЗоУНР. Директорія УНР не визнала чинності цього акту і вивела Є. Петрушевича зі свого складу. В листопаді 1919 р. Є. Петрушевич виїхав через Румунію до Відня. Коли було укладено Варшавський договір між УНР і Польщею, згідно з яким українська сторона офіційно визнала анексію Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Полісся і Холмщини, Є. Петрушевич визнав цей акт юридично неспроможним і очолив дипломатичну боротьбу за самовизначення Галичини на міжнародній арені. У серпні 1920 р. сформував екзильний уряд Диктатора, який ставив собі на меті домогтися відновлення незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. Уряд Є. Петрушевича припинив свою діяльність 15 березня 1923 р. після рішення Ради Послів про передачу Галичини до складу Польщі. Є. Петрушевич помер у Берліні.

Євген Петрушевич
(1863–1940)

Внутрішня та зовнішня політика ЗУНР

— Створення дієвих органів законодавчої й виконавчої влади в центрі та на місцях шляхом проведення демократичних виборів.

- Закон про громадянство, проголошення української мови державною.
- Земельна реформа, за якою земля відчужувалася від великих власників і передавалася земельним комітетам, термін наділення селян землею не встановлювався; за самочинне захоплення земель передбачалося покарання — ув'язнення, штраф, втрата права на володіння землею.
- Закон про 8-годинний робочий день.
- Установлення державної монополії на продаж найважливіших продуктів.
- Уведення національної валюти — гривні та карбованця.
- Закон про основи шкільництва: дозвіл на заснування приватних шкіл, право національних меншин на школи з рідною мовою викладання.
- Закон про національні меншини, що гарантував їм 30 % місць у майбутньому парламенті.
- Створення Української Галицької Армії (УГА) на чолі з М. Омеляновичем-Павленком;

СЛОВНИКИ

Українська Галицька Армія (УГА) — збройні сили УНР, формування яких розпочалося відразу після листопадового повстання 1918 р. у Львові і тривало в ході українсько-польської війни 1918–1919 рр.

- 22 січня 1919 р. — проголошення у Києві *Акту злуки ЗУНР та УНР* (не був реалізований, але мав велике значення для збереження ідеї соборності України).

СЛОВНИКИ

Акт злуки — акт про об'єднання двох українських державних утворень — УНР та ЗУНР — в єдину незалежну Українську державу, який продемонстрував прагнення українського народу до соборності.

- Зміцнення міжнародних позицій (відкриття посольств та дипломатичних представництв у низці країн).
- Українсько-польська війна.

Українсько-польська війна 1918–1919 рр.

1 листопада 1918 р. — початок українсько-польського протистояння, яке призвело до війни.

11 листопада 1918 р. — захоплення польськими військами Перемишля.

Січень 1919 р. — переформування УГА в регулярну армію; польсько-українські переговори за посередництвом Англії.

Лютий 1919 р. — місія Антанти на чолі з генералом Ж. Бартельмі, що мала розв'язати питання про перемир'я з Польщею. Місія вимагала негайно припинити воєнні дії й установити демаркаційну лінію між Галичиною та Польщею від Кам'янки-Струмилової до Дрогобича та Турки так, що Львів і Дрогобицький

район (нафта) залишалися за Польщею. Уряд ЗУНР відхилив цю пропозицію.

Квітень 1919 р. — надання Польщі Францією військової допомоги (прибуття до Східної Галичини з Франції 70 тис. солдатів на чолі з генералом Ю. Галлером).

Травень 1919 р. — початок наступу польської армії по всьому фронту; підтримка польського наступу Румунією, що захопила частину галицького Підкарпаття; невдала спроба УГА зупинити наступ поляків на Золотій Липі; відступ українських військ до річки Збруч.

Червень 1919 р. — Чортківська офензива — наступальна операція, в ході якої 25 тис. українських воєнків примусили відступити по всій лінії фронту 100-тисячну польську армію; виснаження армії УГА безперервними боями протягом трьох тижнів.

25 червня 1919 р. — визнання представниками Антанти на Паризькій конференції права Польщі на окупацію Східної Галичини.

28 червня 1919 р. — початок контрнаступу польських військ.

Липень 1919 р. — окупація поляками Східної Галичини; відступ УГА до річки Збруч.

Причини та наслідки падіння ЗУНР

— Непослідовність та поміркованість внутрішньої політики ЗУНР.

— Війна з Польщею.

— Байдужість до долі Української республіки з боку великих європейських держав.

— Поглинення території ЗУНР різними країнами.

Східна Галичина:

червень–липень 1919 р. — окупація польськими військами;

25 червня 1919 р. — рішення Паризької мирної конференції про надання Польщі права на володіння цими землями на 10 років;

21 листопада 1919 р. — надання Польщі радою Антанти 25-річного мандату на управління Східною Галичиною;

14 березня 1923 р. — рішення Ради Антанти про остаточне включення Східної Галичини до складу Польщі.

Північна Буковина:

листопад 1918 р. — окупація румунськими військами;

10 вересня 1919 р. — перехід Північної Буковини до складу Румунії за Сен-Жерменським договором.

Закарпаття:

березень–квітень 1919 р. — Закарпаття є автономною одиницею Угорської Радянської Республіки;

травень 1919 р. — окупація військами Румунії та Чехословаччини;

10 вересня 1919 р. — включення Закарпаття до складу Чехословаччини на правах автономії за Сен-Жерменським договором.

Політика радянського уряду в Україні в 1919 р.

Квітень 1919 р. — Червона армія витіснила війська Антанти з Криму, і майже вся територія України опинилася під владою більшовиків.

6 січня 1919 р. — постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України про зміну назви УНР на Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР).

10 березня 1919 р. — затвердження першої Конституції УСРР за зразком прийнятої раніше Конституції РСФРР, яка закріплювала диктатуру пролетаріату, скасування приватної власності, владу трудового народу, представленого радами, тощо. Вищі органи влади: *Всеукраїнський з'їзд рад* і обраний ним *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет* (ВУЦВК), який очолив Г. Петровський; уряд — *Рада Народних Комісарів* (РНК), її голова — Х. Раковський.

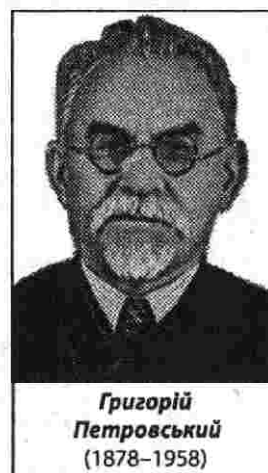
ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Петровський Григорій Іванович — радянський державний і політичний діяч. Із 1897 р. — член РСДРП. У 1912 р. обраний від Катеринославської губернії членом II Державної Думи, трибуну якої використовував для пропаганди ідей більшовизму. Очолюючи більшовицьку фракцію в Державній Думі, в 1913 р. виголосив промову, написану В. Леніним, у якій виклав позицію РСДРП(б) з національного питання. У липні 1917 р. був направлений ЦК РСДРП(б) в Україну для боротьби проти Української Центральної Ради. З березня 1919 до літа 1938 р. — голова ВУЦВК. У 1919–1938 рр. — член Політбюро ЦК КП(б)У. Г. Петровський належав до тієї частини партійного і державного керівництва УСРР, яке, орієнтуючись на Москву, повністю відкидало ідею українських націонал-комуністів про можливість існування української радянської державності. У серпні 1922 р., представляючи Україну у складі комісії з підготовки союзного договору, повністю підтримав проєкт Й. Сталіна про входження формально незалежних радянських республік до складу РСФРР на автономних правах.

У 1923 р. під час підготовки конституції СРСР виступив проти позиції М. Скрипника, О. Шумського, Х. Раковського, спрямованої на побудову державного устрою союзної держави на конфедеративних засадах. У 1921–1933 рр. керував роботою комітетів незможних селян (комнезамів), діяльність яких спричинила розкол українського селянства за соціальною й політичною ознакою та сприяла проведенню руйнівної більшовицької політики на селі. Помер 1958 р. Похований у Москві.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Раковський Християн — політичний і державний діяч УСРР. У 1918 р. вступив у партію більшовиків. Із січня 1919. до липня 1923 р. (з перервами) очолював уряд радянської України. Ставив під сумнів існування окремої української нації, проте до кінця 1921 р. змінив свої погляди. Наполягав на більшій повазі до українського національного питання, вимагав розширення політичної та економічної самостійності УСРР. На XII з'їзді Російської комуністичної партії в квітні 1923 р. різко критикував позицію Й. Сталіна щодо національного питання. Після зміщення з посади голови

**Григорій
Петровський**
(1878–1958)

Раднарком УССР був послом СРСР у Великій Британії та Франції. Будучи висланим із Франції за революційну діяльність, восени 1927 р. повернувся в Україну і протягом місяця організував «ліву опозицію». У грудні 1927 р. на XV з'їзді Російської комуністичної партії був виключений із її рядів, а через місяць висланий в Астрахань. Із 1929 р. був визнаний всесоюзним лідером «лівої опозиції». У 1934 р. підкорився партійній дисципліні й отримав дозвіл на повернення в Москву, де став керувати науководослідним інститутом наркомату охорони здоров'я. У 1936 р. був заарештований за звинуваченням у шпигунстві й у березні 1938 р. засуджений до 20 років ув'язнення. Розстріляний в Орловській в'язниці.

**Християн
Раковський**
(1873–1941)

УССР і політика «воєнного комунізму»

СЛОВНИКИ

«Воєнний комунізм» — це соціально-економічна політика більшовиків в УССР у 1919–1920 рр., модель державного регулювання економіки, яка була реакцією більшовиків на критичні обставини в умовах громадянської війни і тому являла собою набір вимушених, тимчасових заходів; реалізація цієї моделі на практиці стала спробою переходу до нового суспільного ладу — комунізму.

Основні заходи політики «воєнного комунізму»

Сільське господарство	— Уведення продрозкладки (вилучення «надлишків» продовольства у селян); — державна монополія на продаж та заготівлю хліба; — запровадження кругової поруки; — формування продзагонів для вилучення продовольства у селян
Промисловість	— Націоналізація підприємств важкої, середньої та дрібної промисловості; — встановлення державного контролю над виробництвом; — спроба побудувати державу-фабрику з тотальним плануванням розподілу матеріальних благ; — введення загальної трудової повинності; — милітаризація праці; — зрівняльний розподіл продуктів харчування серед працівників
Торгівля та фінанси	— Заборона вільної торгівлі; — спроба ліквідувати товарно-грошові відносини; — перехід до прямого товарообігу; — встановлення твердих цін на товари; — карткова система постачання міського населення; — скасування платні за житло, комунальні послуги, транспорт
Політична сфера	— Запровадження диктатури пролетаріата, репресії проти «класових ворогів»

Методи впровадження політики «воєнного комунізму»:

- «червоний терор»;
- жорстка централізація;
- створення продзагонів;
- реквізиції, конфіскації тощо.

Наслідки політики «воєнного комунізму»:

- економічна криза (падіння сільськогосподарського та промислового виробництва, інфляція тощо);
- погіршення умов життя народу;
- зростання соціальної напруги;
- розгортання повстанського руху проти політики більшовиків.

Україна в другій половині 1919 р.

Весна 1919 р. — початок наступу армії генерала А. Денікіна; до кінця червня більшовики залишили Донбас, Харків, Катеринослав, Миколаїв, Одесу.

15–17 липня 1919 р. — перехід УГА та уряду ЗУНР за р. Збруч і об'єднання з армією УНР.

30 серпня 1919 р. — здобуття Києва українськими військами.

31 серпня 1919 р. — вступ до Києва частин Добровольчої армії Денікіна (у «єдиній неподільній Росії» Денікіна не було місця «самостійній Україні»); сутички між українцями та білогвардійцями; відступ українських військ, які опинились між ворожими арміями байдужих до українських національних інтересів сил, потерпали від голоду, хвороб, нестачі зброї та медикаментів.

ЦЕ ЦІКАВО!

УНР оголосила війну А. Денікіну, однак наступ її військ був невдалим, тому що вибухнула жадлива епідемія тифу.

6 листопада 1919 р. — приєднання УГА до армії Денікіна.

4 грудня 1919 р. — рішення керівництва УНР про припинення регулярної війни й перехід до партизанської боротьби.

6 грудня 1919 — 6 травня 1920 р. — Перший зимовий похід українських військ по тилах Добровольчої та Червоної армій.

Денікінський режим в Україні

- Невизнання УНР, розподіл території України на області (Харківську, Київську, Новоросійську), очолювані російськими генералами з необмеженими повноваженнями.
- Поновлення приватної власності та її недоторканність, повернення націоналізованих підприємств попереднім власникам.
- Скасування 8-годинного робочого дня.
- Створення спеціальних каральних загонів для повернення землі та майна поміщикам, великі контрибуції з селян (якщо земля вже була засіяна, се-

лянин мав віддати значну частину врожаю поміщикам, а також сплатити податок на армію).

- Відновлення вільної торгівлі.
- Національний гніт (державна мова — російська, закриття українських шкіл та видань, припинення роботи АН України тощо).
- Розпалення національної ворожнечі (єврейські погроми).
- «Білий терор».
- Відновлення «єдиної і неподільної Росії».

Така політика спричинила опір майже всіх верств українського населення (селянські та робітничі повстання; петлюрівські рейди по тилах; загони Махна, Зеленого та ін.; підпільні та партизанські групи; наступ Червоної армії).

Політика більшовиків в Україні на початку 1920 р.

- 16 грудня 1919 р. — Київ знову зайнятий більшовиками (денікінці відступили до Криму; УГА увійшла до складу Червоної армії).
- 11 грудня 1919 р. — створення Всеукраїнського тимчасового вищого законодавчого та виконавчого органу влади на чолі з Г. Петровським (із лютого 1920 р. — відновлення діяльності ВУЦВК та РНК України).
- Створення комітетів незаможних селян (комнезамів), які стали опорою радянської влади на селі.
- Формальне визнання незалежності УСРР.
- Відмова від політики русифікації.
- Відновлення політики «воєнного комунізму».

Напрямки комуністичного руху в Україні

Назва партії	Дата виникнення	Характеристика діяльності	Подальша доля
КП(б)У	липень 1918 р.	частина РКП(б), яка повністю втілювала в життя політику більшовиків	стала єдиною політичною партією в Україні з середини 20-х років
УКП(б) (боротьбистів)	травень 1918 р.	створена на основі лівого крила УПСР, з березня 1919 р. перейшла на комуністичну платформу; спиралася на українське селянство та національну інтелігенцію; обстоювала незалежність України та створення окремої української Червоної армії	під тиском РКП(б) верхівка партії перейшла на позиції більшовиків і в березні 1920 р. оголосила про саморозпуск
УСП	січень 1920 р.	виникла на основі об'єднання частини УСДРП (незалежників) і боротьбистів, що не увійшли до КП(б)У; спиралася на український пролетаріат; нечисленна партія; поділяючи комуністичні ідеали, підтримувала ідею самостійності УСРР	уберезні 1925 р. самоліквідувалася

Варшавська угода між Польщею та УНР

21–24 квітня 1920 р. — укладення *Варшавського договору* між представниками УНР та Польщі.

Основні положення Варшавського договору:

- визнання Польщею незалежності УНР на чолі з Директорією;
- відмова Ю. Пілсудського від ідеї поновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р. та згода УНР на передачу Польщі західноукраїнських земель;
- домовленість про спільні воєнні дії проти більшовиків на території України;
- підпорядкування збройних сил УНР польському командуванню;
- згода УНР на спільну валюту;
- зобов'язання українського уряду утримувати польські війська на території України.

Радянсько-польська війна та Україна

Початок війни

25 квітня 1920 р. — початок наступу польсько-українських військ.

6 травня 1920 р. — вступ польської армії та частин УНР до Києва.

Польський окупаційний режим в Україні:

- створення польського адміністративного апарату;
- відновлення поміщицької влади на землі;
- репресії щодо українського населення;
- вивезення до Польщі промислового устаткування, продовольства, сировини тощо.

Наслідки польського окупаційного режиму:

- вороже ставлення українського населення до окупаційної влади;
- розгортання партизанського та підпільного рухів;
- підтримка контрнаступу Червоної армії.

Контрнаступ радянських військ

14–26 травня 1920 р. — початок наступу Червоної армії.

12 червня 1920 р. — захоплення Києва більшовицькими військами.

Липень 1920 р. — відступ польсько-українського війська з території Наддніпрянської України та Білорусії; перенесення воєнних дій на територію Польщі та Галичини; створення радянським командуванням на загарбаних територіях радянських органів влади, які втілювали в життя програму більшовиків.

Закінчення війни

Серпень–вересень 1920 р. — наступ польських військ, у результаті якого Червона армія залишила територію Польщі та Західної України; початок переговорів про укладення перемир'я між Польщею та Росією.

12 жовтня 1920 р. — підписання радянсько-польського перемир'я, що означало розрив Польщі з УНР. Українські війська продовжували вести відчайдушну боротьбу з більшовиками самостійно.

Ризький мир

18 березня 1921 р. — укладення *Ризького мирного договору* між Польщею, РСФФР та УСРР.

Основні положення Ризького договору:

- припинення стану війни;
- встановлення дипломатичних відносин;
- анулювання Варшавського договору між Польщею та урядом УНР;
- визнання Польщею УСРР;
- передача Польщі західноукраїнських та західнобілоруських земель;
- забезпечення умов для національно-культурного розвитку росіянам, українцям і білорусам на території Польщі.

Другий зимовий похід військ УНР

Листопад 1921 р. — *Другий зимовий похід* військ УНР з метою об'єднати дії розрізнених повстанських загонів та підняти антибільшовицьке повстання в Україні. Учасниками походу були добровольці, колишні вояки армії УНР, які перебували на території Польщі на чолі з отаманом Ю. Тютюнником. Їх кількість становила близько 1,5 тис. осіб. Учасники рейду були оточені кінною бригадою червоноармійців, очолюваною Г. Котовським, під м. Базар на Житомирщині. У полоні опинилися майже 450 повстанців, більшість із яких була розстріляна в листопаді 1921 р. Невелика група з Ю. Тютюнником прорвалася з оточення в Польщу. Це була остання спроба військ УНР відновити незалежність України.

Розгром військ Врангеля

3 квітня 1920 р. — головнокомандувачем Добровольчою армією став П. Врангель, який запропонував низку заходів для забезпечення підтримки населення у боротьбі з більшовиками:

- розробка «Закону про землю» (частина поміщицьких земель передавалася селянам за викуп);
- видання «Закону про волосні земства та сільські общини» (такі органи селянського самоврядування повинні були замінити сільські ради);
- надання обласної автономії козацьким землям;
- розробка нового фабричного законодавства, яке б реально захищало права робітників.

10 вересня 1920 р. — зустріч делегації УНР із П. Врангелем з метою визнання незалежності України та координації дій проти більшовиків. Обіцянка Врангеля «політично порозумітися з Україною» не була реалізована через наступ Червоної армії.

7–12 листопада 1920 р. — форсування Червоною армією Сивашу, взяття Перекопських і Чонгарських укріплень.

17 листопада 1920 р. — остаточне звільнення Криму від військ П. Врангеля.

Махновський рух

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Махно Нестор Іванович — український повстанський отаман, один із лідерів анархістського руху в Україні. У 1906 р. став членом анархістської організації «Спілка бідних хліборобів», що діяла на Катеринославщині. У березні 1917 р. повернувся з ув'язнення і розгорнув широку діяльність як політик і військовий діяч. Створена Н. Махном місцева адміністрація провела розподіл маєтностей великих землевласників серед селянства, примусила місцевих підприємців значно підняти заробітну плату робітникам. Ідейне обґрунтування махновського руху в 1918–1920 рр. здійснювала українська анархістська організація «Набат», створена 1918 р., що висунула лозунг проведення «третьої соціальної революції». Н. Махно, перебуваючи під впливом ідей анархізму, виступав проти будь-якої форми влади (ідеї «вільних рад» та «безвладної держави»), відстоював ідею життя трудівників на основі безпартійності та безвладдя. В умовах протистояння двох сильних противників в Україні Н. Махно намагався стати «третьою силою» поряд з Директорією і більшовиками. Спроба більшовицьких органів влади втілити «політику воєнного комунізму» призвела до антибільшовицьких настроїв у махновських військах. У червні 1919 р. Н. Махно, об'єднавшись із армією М. Григор'єва, відкрито виступив проти радянської влади. Наприкінці 1919 — на початку 1920 р. проти махновців були стягнуті великі сили радянських військ під командуванням Й. Якіра. Під час наступу військ П. Врангеля у вересні–жовтні 1920 р. Н. Махно знову пішов на зближення з більшовиками. Відразу після розгрому військ П. Врангеля радянське командування розпочало ліквідацію частин свого недавнього союзника. З кінця листопада 1920 р. до серпня 1921 р. Н. Махно вів виснажливу боротьбу проти більшовицької влади. У серпні 1921 р. Махно разом із 77 бійцями перейшов кордон із Румунією. У квітні 1925 р. переїхав до Парижа, де і помер у 1934 р.

Нестор Махно
(1888–1934)

ЦЕ ЦІКАВО!

Жодного дня не служивши в армії, Н. Махно застосовував дуже ефективну партизанську форму ведення війни, одним із перших почав робити рейди по тилах ворога, а також винайшов кулеметну тачанку.

Основні етапи махновського руху

Літо–осінь 1918 р. — селянські повстання проти гетьманату П. Скоропадського. Організація повстанських загонів Н. Махна.

Початок 1919 р. — боротьба разом із Червоною армією проти Директорії. Переформування його повстанських загонів у 3-тю бригаду Задніпровської дивізії.

Весна–осінь 1919 р. — боротьба з білогвардійцями; розрив із більшовиками; організація повстанських загонів у тилу денікінців, які завдали величезної шкоди військам А. Денікіна, руйнуючи їхні тили й відтягуючи на себе значні сили.

Вересень–листопад 1920 р. — підписання у Старобільську угоди, згідно з якою Н. Махно обіцяв припи-

- політична криза (масовий опір політиці більшовиків — селянські повстання, страйки робітників, виступи в армії, на флоті);
- спад революційної хвилі на Заході, відкладення ідеї «світової соціалістичної революції»;
- початок реалізації плану ГОЕЛРО (Державна комісія з електрифікації Росії), який передбачав будівництво електростанцій, заводів в Україні (реалізація цього плану вимагала надмірної витрати матеріальних ресурсів).

Березень 1921 р. — рішення X з'їзду РКП(б) про перехід до нової економічної політики (непу).

Основні заходи непу

Сільське господарство	<ul style="list-style-type: none"> — скасування продрозкладки, введення продподатку; — дозвіл на оренду землі; — дозвіл використовувати найману працю; — розвиток різних форм кооперації; — скасування кругової поруки
Промисловість	<ul style="list-style-type: none"> — продаж у приватну власність, передача в оренду дрібних та частини середніх підприємств; — дозвіл на оренду та використання найманої праці; — об'єднання великих підприємств у трести та переведення їх на госпрозрахунок; — скасування загальної трудової повинності; — перехід від зрівняльної до відрядної зарплатні; — дозвіл на створення концесій
Фінанси та торгівля	<ul style="list-style-type: none"> — поновлення вільної торгівлі; — введення державних податків, платні за транспорт, комунальні послуги; — випуск конвертованого червінця; поступове вилучення старих грошових знаків

Особливості непу в Україні:

- неп в Україні був запроваджений пізніше, ніж у Росії (у 1922 р.);
- висока ставка продподатку;
- застосування репресивних заходів при вилученні продподатку;
- введення непу в умовах голоду 1921–1923 рр., що відсунуло нормалізацію становища в сільській місцевості на рік-півтора;
- широка підтримка українським населенням заходів непу.

Результати непу:

- зростання господарчої ініціативи, зацікавленості у результатах праці, що призвело до підвищення продуктивності праці;
- швидкі темпи відбудови народного господарства країни;
- зростання життєвого рівня населення;
- конфлікт між ринковими відносинами та адміністративно-командною системою, незмінність авторитарного характеру політичної системи породжували сумніви щодо тривалості непу.

Голод в Україні 1921–1923 рр.

Причини голоду:

- післявоєнна розруха;

- скорочення виробництва сільськогосподарської продукції; підрич сільського господарства продрозкладкою; незацікавленість селян у результатах праці;
- вивезення хліба до Росії та інших республік;
- експорт хліба;
- посуха та неврожай у південних і степових районах України.

Заходи влади:

- Замовчування наявності голоду в Україні тривалий час.
- Продовження збору продподатку та вивезення хліба з України.
- Вилучення церковних цінностей під приводом боротьби з голодом.
- Дозвіл міжнародним організаціям надати допомогу голодуючим.

Міжнародні організації з допомоги голодуючим:

- АРА (американська адміністрація допомоги) на чолі з Г. Гувером.
- Фонд Ф. Нансена (відомого мандрівника, вченого).
- Міжнародний комітет робітничої допомоги (створений Комінтерном) та ін.

Наслідки голоду 1921–1923 рр.:

- в Україні від голоду померло 1,5–2 млн чоловік;
- придушення селянського повстанського руху в Україні та зміцнення більшовицької влади.

Входження УСРР до складу

Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)

Проекти розв'язання питання про відносини між радянськими республіками

Проекти	Автономізація	Конфедерація	Союз республік
Автори	Й. Сталін, Д. Мануїльський	Керівництво КП Грузії	В. Ленін, Х. Раковський
Зміст проєктів	відмова радянських республік від планів створення власних національних держав та входження їх до складу РСФРР на правах автономних республік	установлення договірних відносин між самостійними та незалежними республіками	входження всіх радянських республік до нового державного об'єднання — Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) на рівних правах

Основні етапи входження УСРР до складу СРСР

I етап: червень 1919 — грудень 1920 р. — створення військово-політичного союзу радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії; п'ять найважливіших наркоматів (військових справ, народного господарства, залізничного управління, фінансів та праці) проголошували-

ся спільними, а фактично перебували під керівництвом Москви.

II етап: грудень 1920 — грудень 1922 р. — формування «договірної федерації»; УСРР та інші радянські республіки підписали з РСФРР договори про воєнний та господарський союз, до вже об'єднаних наркоматів додалися наркомати зовнішньої торгівлі, шляхів, пошти і телеграфу.

III етап: грудень 1922 — травень 1925 р. — утворення СРСР: 30 грудня 1922 р. — I Всесоюзний з'їзд рад у Москві затвердив Декларацію та Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР); січень 1924 р. — II Всесоюзний з'їзд рад затвердив першу Конституцію СРСР; травень 1925 р. — IX Всеукраїнський з'їзд рад вніс зміни до Конституції УСРР, де було остаточно законодавчо закріплено вступ України до СРСР. Незважаючи на те, що право вільного виходу України із Союзу було гарантоване законом, воно було «паперовим», а незалежність нашої держави — формальною, влада на всій території СРСР належала керівній верхівці комуністичної партії.

Початок курсу на індустріалізацію

Грудень 1925 р. — проголошення XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію країни.

Джерела індустріалізації:

- перерозподіл коштів на користь промисловості за рахунок сільського господарства;
- експорт сировини, продовольства;
- залучення особистих коштів громадян (державні позики, ощадкаси);
- «споживчий аскетизм населення» (замороження зарплатні робітників і службовців, згортання виробництва товарів широкого вжитку, введення карткової системи);
- використання безкоштовної примусової праці політичних в'язнів.

Політика українізації (коренізації)

Квітень 1923 р. — проголошення XII з'їздом РКП(б) курсу на коренізацію.

СЛОВНИК

Коренізація — це надання народам СРСР можливості розвивати власні культури, мови, готувати національні кадри з метою посилити вплив комуністичної партії у національних районах.

В Україні **коренізація** набула характеру **українізації**.

Складові українізації:

- підготовка та залучення кадрів із представників української національності до партійних і державних органів та установ;
- запровадження в усіх установах та навчальних закладах української мови;

- видання газет, журналів, книжок українською мовою;
 - усебічний розвиток української культури і партійне керівництво нею;
 - глибоке вивчення національної історії, відродження традицій;
 - створення умов для розвитку мови та культури всіх національних меншин, які мешкали в Україні.
- Українізацію підтримували М. Скрипник, О. Шумський, В. Затонський, Г. Гринько.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Скрипник Микола Олексійович — державний діяч УСРР, один із засновників комуністичної партії (більшовиків) України. Потрапив під вплив марксизму, брав участь у роботі соціал-демократичних гуртків у різних містах імперії. Інтенсивні заняття самоосвітою зробили його ерудованою людиною, особливо в галузі історії України, української літератури, економіки та права. Входив до ленінської фракції соціал-демократів, член більшовицької партії з 1917 р.

Під час жовтневого перевороту 1917 р. був членом Петроградського воєнно-революційного комітету. Увійшов у комісію з організації Вищої Ради Народного Господарства. У грудні 1917 р. викликаний у Харків, де став членом першого уряду радянської України. В уряді обійняв посаду народного секретаря у справах праці. З березня 1918 р. очолював *Народний Секретаріат*. Включений до складу ЦК КП(б)У в грудні 1918 р. У 1921 р. працював наркомом внутрішніх справ, у 1922–1927 рр. — наркомом юстиції та генеральним прокурором. У 1927–1933 рр. керував роботою народного комісаріату освіти, якому підлягали, разом із навчальними закладами, Академія наук і майже всі культурні установи. Діяльність М. Скрипника на цій посаді позитивно вплинула на темпи розвитку національної культури. Він активно сприяв проведенню українізації середньої й вищої школи, підготовці національних кадрів учителів і викладачів. Плідна діяльність М. Скрипника на освітянській ниві перервалася в лютому 1933 р., коли сталінський режим розпочав широкий наступ на українську інтелігенцію. 7 липня 1933 р. М. Скрипник застрелився.

Микола Скрипник
(1872–1933)

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Шумський Олександр Якович — український політичний діяч. З осені 1917 до осені 1919 р. був членом Української партії соціалістів-революціонерів. Входив до складу Української Центральної Ради. У січні 1918 р. разом з іншими лівими українськими есерами готував у співпраці з більшовицькими урядами у Петербурзі та Харкові державний переворот із метою встановлення в Україні радянського ладу. Із травня 1918 р. був одним із лідерів боротьбистів. Належав до партійної групи, яка вимагала відокремлення КП(б)У від Російської комуністичної партії. У 1919 р. — нарком освіти

Олександр Шумський
(1890–1946)

в українському радянському уряді Х. Раковського, 1920 р. — нарком внутрішніх справ. Із вересня 1924 до лютого 1927 р. був наркомом освіти УСРР, активно проводив політику українізації. Під час зустрічі з Й. Сталіним у жовтні 1925 р. поставив питання про усунення Л. Кагановича з посади генсека ЦК КП(б)У та заміщення його українцем В. Чубарем. Під тиском розгорнутої проти нього політичної кампанії на червеному пленумі ЦК КП(б)У (1926 р.) визнав «помилковість» своєї позиції. Звільнений з посади наркома освіти у 1927 р. і висланий до Москви на другорядну роботу у профспілці. Заарештований у травні 1933 р. за звинуваченням у приналежності до Української військової організації (УВО). Засуджений до 10-річного ув'язнення у виправно-трудоному таборі. У 1933–1935 рр. перебував на Соловках. У грудні 1935 р. тюремне ув'язнення замінили засланням у Красноярськ. У листопаді 1937 р. тяжко хворого Шумського знову заарештували у зв'язку зі справою боротьбистів. У листопаді 1939 р. через хворобу і відсутність матеріалів, які б свідчили проти нього, справу було припинено. У липні 1946 р. прийняв рішення про самогубство, спроба якого виявилася невдалою. Був убитий за особистим розпорядженням Сталіна, Хрущова та Кагановича по дорозі з Саратова до Києва.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТИ

Затонський Володимир Петрович — більшовицький державний і партійний діяч. Із 1905 р. належав до РСДРП. У 1917 р. був членом крайового комітету РСДРП(б). Як представник від більшовиків разом із Ю. Пятаковим входив до складу *Малої Ради* і *Крайового комітету для охорони революції на Україні*. У грудні 1917 р. повністю підтримав агресію Росії проти *Української Народної Республіки*, увійшов як народний секретар освіти до складу *Народного Секретаріату*. З березня 1918 р. — голова більшовицького ЦВК в Україні. Був одним з організаторів КП(б)У. На початку 1920 р. призначений більшовицьким урядом відповідальним за реорганізацію і формування *Червоної Української Галицької Армії*. В липні–вересні 1920 р. перебував на посаді голови Галицького революційного комітету. В 1922–1923 рр. і 1933–1938 рр. — нарком освіти УСРР. Займав керівні посади в інших більшовицьких державних і партійних органах в Україні. Знищений НКВС разом із дружиною.

**Володимир
Затонський**
(1888–1938)

Українізації чинили опір верхівка КП(б)У, чиновники, керівники великих підприємств, трестів, російське та русифіковане українське міщанство, пролетаріат, інтелігенція (зокрема М. Горький, А. Луначарський), священники Російської православної церкви.

Культура України в 1921–1928 рр.

Освіта

- Відсутність фінансування, нестача освітянських та наукових кадрів, класовий підхід до працівників освіти та науки.
- Насильницька реорганізація «Просвіт» в сільські будинки та хати-читальні.
- Кампанія з ліквідації неписьменності (ухвалення декрету про ліквідацію неписьменності (1921 р.), створення комісії для боротьби з неписьменністю (1921 р.), заснування товариства «Геть неписьменність!» (1923 р.) тощо).

- Створення розгалуженої системи освітніх закладів.
- Безкоштовне навчання дітей у загальних семирічних школах та професійно-технічних закладах.
- Створення навчально-виховних закладів для сиріт та безпритульних.
- Зростання кількості шкіл з українською мовою викладання.
- «Пролетаризація» студентства, розширення мережі робітфаків.
- Впровадження української мови в навчальний процес вищої школи (декрет Раднаркому УСРР про необхідність переведення вузів на українську мову викладання 1923 р.).
- Розширення мережі вузів, які готували спеціалістів для всіх галузей народного господарства.
- Створення навчальних закладів, покликаних забезпечити більшовицьку партію та державу кадрами кваліфікованих працівників, викладачів, пропагандистів (заснування вищої партійної школи у Харкові (1921 р.), яку в 1922 р. було перетворено на Комуністичний університет ім. Артема).

Наука

- Центр наукового життя — Всеукраїнська академія наук (ВУАН) на чолі з В. Липським, яка розгорнула роботу в трьох напрямках:
 - історико-філологічному;
 - фізико-математичному;
 - соціально-економічному.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТИ

Липський Володимир Іполитович — визначний український ботанік, дійсний член УАН (із 1919 р.), академік АН УСРР, у 1921–1922 рр. — віце-президент, а в 1922–1928 рр. — президент АН УСРР, член-кореспондент АН СРСР (із 1928 р.). З 1928 р. — директор Одеського ботанічного саду. Здійснив численні експедиції до Середньої Азії, на Кавказ, у Молдавію, де зібрав унікальні гербарії. Описав 4 нові роди і близько 220 нових видів рослин. У 1927 р. вивчав радіоактивні мінеральні джерела Житомирщини, а в 1930–1931 рр. досліджував водорості Чорного моря (зібрані дані сприяли організації першого в Україні заводу з виробництва йоду). В. Липському належить ціла низка праць з історії вітчизняної ботаніки, гербарної справи, вивчення роботи Ботанічного саду УАН тощо.

Володимир Липський
(1863–1937)

- Плідна діяльність членів УАН В. Вернадського (природознавство), Д. Багалія та М. Грушевського (історія), Д. Граве, М. Крилова та Г. Прейфа (математика), А. Кримського (філологія), О. Богомольця (медицина), Л. Писаржевського та В. Кістяковського (хімія) тощо.
- Заснування Інституту української наукової мови (1921 р.).

- Створення в Харкові Українського фізико-технічного інституту (1928 р.), в якому розгорнулися дослідження з ядерної фізики та радіофізики.
- Процес підпорядкування науково-дослідницьких закладів України центру (перетворення УАН на філію Академії наук СРСР).

Література

- Створення численних літературно-художніх об'єднань («Гарт», «Плуг», «Ланка», «Молодняк», «Авангард» тощо).
- Поява талановитих творів українських письменників М. Драй-Хмари, М. Зерова, М. Куліша, В. Сосюри, М. Хвильового, В. Ялового та ін.
- Створення (1925 р.) ВАПЛІТЕ на чолі з М. Хвильовим, до складу якої увійшли П. Тичина, М. Бажан, П. Панч, Ю. Яновський та ін.

СЛОВНИКИ

ВАПЛІТЕ — Вільна академія пролетарської літератури — провідне літературне об'єднання в Україні в 20-х роках ХХ ст., лідером якого був М. Хвильовий, який вважав, що українська література повинна розвиватися під впливом кращих досягнень західноєвропейської культури. Припинило своє існування в 30-ті роках ХХ ст.

- Розгортання *літературної дискусії* про майбутні перспективи й напрямки розвитку української літератури, в центрі якої опинився М. Хвильовий. Він пропагував широке використання досягнень європейського мистецтва, відхід від односторонньої орієнтації на російську культуру. Радянське керівництво оцінило виступ М. Хвильового як поширення антиросійських настроїв і розгорнуло гостру критику письменника, а згодом змусило його разом з учасниками ВАПЛІТЕ писати лист із розкаянням.

Мистецтво

- Діяльність в Україні 45 професійних театрів.
- Відкриття у Києві театру «Березіль» під керівництвом талановитого актора та режисера **Л. Курбаса** (1922 р.), на сцені якого виступали видатні майстри сцени **А. Бучма**, **М. Крушельницький**, **Н. Ужвій**, **О. Сердюк** та ін. Намагання Л. Курбаса вивести театр на європейський рівень. Критика театру «Березіль» із боку комуністичної партії за пропаганду національних ідей у мистецтві.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Курбас Лесь (Олександр Степанович) — визначний український театральний діяч та режисер. Наприкінці березня 1916 р. на запрошення М. Садовського переїжджає до Києва. На київській сцені дебютував у ролі Степана в драмі «Невольник» М. Кропивницького. Згодом приєднався до групи випускників музично-драматичної школи, які створили «Молодий театр», метою якого було виховання і розвиток акторських здібностей молоді. У квітні 1919 р. наказом

Лесь Курбас
(1887–1937)

Театрального комітету при народному комісаріаті освіти «Молодий театр» було об'єднано з Державним драматичним театром у Києві. Під час денікінської окупації Києва Л. Курбас працював над оперою «Тарас Бульба» М. Лисенка. У червні 1920 р. колектив акторів на чолі з Лесем Курбасом утворив Київський драматичний театр, який поставив українською мовою виставу В. Шекспіра «Макбет». 1921 р. Л. Курбас створив у Харкові у мистецьке об'єднання «Березіль», до якого увійшло близько 250 театральних діячів та акторів. У 1930 р. став керівником реорганізованого Харківського театру малих форм «Веселий пролетар», раніше з його ініціативи у Харкові було створено Театр української опери та Театр для дітей. Активна діяльність Л. Курбаса на ниві української національної культури вже 1927 р. викликала необґрунтовані звинувачення у націоналізмі, формалізмі, відриві від радянської дійсності тощо. 26 грудня 1933 р. його було заарештовано, а згодом заслано на північ у табори ГУТАБу. Розстріляний у 1937 р.

- Заснування у Харкові Українського театру опери та балету (1925 р.).
- Створення Асоціації художників Червоної України, членами якої були видатні українські митці **С. Їжакевич**, **К. Трохименко**, **Ф. Кричевський** та ін.
- Плідна праця засновника оригінальної художньої школи **М. Бойчука**.
- Розгортання роботи Одеської та Київської кіностудій.
- Початок творчого шляху видатного українського режисера **О. Довженка** (фільми «Звенигора», «Арсенал»).
- Збагачення українського музичного мистецтва творами композиторів **М. Леонтовича**, **К. Стеценка**, **Г. Віршовки**, **Л. Ревуцького** тощо.

Релігійне життя

- Відверто антицерковна, войовничо-атеїстична політика радянської влади.
- Арешти, переслідування та розстріли представників духовенства та віруючих.
- Вилучення церковних цінностей під приводом закупівлі зерна за кордоном під час голоду 1921–1923 рр.
- Створення та організаційне оформлення УАПЦ на чолі з митрополитом **В. Липківським**.

СЛОВНИК!

УАПЦ — Українська автокефальна православна церква, утворення якої у 1921 р. було поступкою радянської влади в процесі українізації; ліквідована в 1930 р.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Липківський Василь Костянтинович — визначний діяч УАПЦ, митрополит Київський і всієї Русі (1921–1927 рр.). У травні 1919 р. відправив першу службу українською мовою в Миколаївському соборі на Печерську в Києві. У жовтні 1921 р. Всеукраїнський церковний собор затвердив автокефалію Української православної церкви й обрав її митрополитом **В. Липківського**, який активно працював над ідеєю відродження Української

Василь Липківський
(1864–1937)

національної церкви, за що зазнавав постійних переслідувань. Проводив українізацію церковного життя, сприяв перекладу церковних книг українською мовою. В жовтні 1927 р. делегати Всеукраїнського церковного собору проголосували за переобрання В. Липківського. Протягом наступних років колишній митрополит перебував під постійним наглядом більшовицьких репресивних органів, кілька разів перебував під арештом і в ув'язненні. У 1937 р. був засуджений до страти особливою трійкою при Київському управлінні НКВС СРСР і незабаром розстріляний.

- Постійний тиск радянського керівництва на УАПЦ при формальному виявленні лояльного ставлення до неї.
- Намагання радянської влади внести розкол між різними конфесіями, підтримка різних сект, що підривало єдність церкви.

Завдання для самоконтролю

181. Рішення про перехід до нової економічної політики було ухвалено в:

- А) січні 1921 р.; В) грудні 1922 р.;
Б) березні 1921 р.; Г) грудні 1925 р.

182. Автором проекту «автономізації», який передбачав включення радянських республік до складу РСФРР, був:

- А) В. Ленін; В) керівництво Грузії;
Б) Х. Раковський; Г) Й. Сталін.

183. Декларацію про створення Радянського Союзу було затверджено в:

- А) червні 1919 р.; В) грудні 1922 р.;
Б) грудні 1920 р.; Г) січні 1922 р.

184. Укажіть галузь культури, з якою пов'язана діяльність Л. Курбаса.

- А) Театр; В) музика;
Б) література; Г) живопис.

185. Позначте характерні риси нової економічної політики.

1. Запровадження продподатку;
2. запровадження продрозкладки;
3. дозвіл оренди та найманої праці;
4. випуск конвертованого червінця;
5. запровадження загальної трудової повинності;
6. продаж у приватну власність дрібних та частини середніх підприємств;
7. заборона вільної торгівлі та перехід до прямого товарообігу.

186. Установіть відповідність між прізвищами митців та галузями культури:

- А) В. Липський, А. Кримський, Д. Граве;
Б) М. Зеров, Г. Косинка, М. Хвильовий;
В) Г. Юра, Л. Курбас, О. Загоров;
Г) С. Іжакевич, Ф. Кричевський, М. Бойчук.

1. Література;
2. музика;
3. живопис;
4. наука;
5. театр.

А	
Б	
В	
Г	

187. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Х з'їзд РКП(б), на якому було прийнято рішення про перехід до непу;
Б) початок літературної дискусії з ініціативи М. Хвильового;
В) утворення УАПЦ;
Г) початок роботи театру «Березиль».

188. Прочитайте коротку біографію історичного діяча та запишіть його прізвище.

Державний та громадський діяч, перебував під впливом Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Із 1918 р. — один із фундаторів Української комуністичної партії (боротьбистів). Із вересня 1924 до лютого 1927 р. — нарком освіти України. У 1926 р. піддав критиці політику більшовиків в Україні, спрямовану на призначення на вищі державні партійні посади республіки неукраїнців, яким були байдужі прагнення мас до національного відродження. Він звинуватив Л. Кагановича, тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У, в хибній кадровій політиці й рекомендував відкликати його з України. У 1927–1930 рр. працював у Ленінграді ректором інституту народного господарства, а потім політехнічного інституту. У 1933 р. засуджений до 10 років позбавлення волі за сфальсифікованою справою (участь в Українській військовій організації). У 1946 р. загинув від рук агентів НКВС.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

189. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«...На яку із світових літератур повинна українська література взяти курс? У всякому разі не на російську... Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати... справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток... Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, його прийоми...»

- 1) Хто є автором уривку з цитованої праці?
- 2) Що вам відомо про вплив цієї людини на розвиток української літератури?

190. Порівняйте основні заходи політики «воєнного комунізму» та нової економічної політики (непу).

РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ (1929–1938 рр.)

Україна і зміна політичного курсу ВКП(б)

21 січня 1924 р. — смерть В. Леніна, після якої у партійно-державному керівництві СРСР розпочалася гостра боротьба навколо питань подальшого розвитку країни. Основна боротьба за лідерство в партії розгорнулася між *Й. Сталіном* та *Л. Троцьким*, якого звинувачували у «підкопі під неп», закликав до індустріалізації за рахунок зниження закупівельних цін на сільськогосподарську і підвищення їх на промислову продукцію. Проти Л. Троцького виступили майже всі керівники України — Л. Каганович, Д. Мануїльський, Г. Петровський, М. Скрипник, В. Чубарь. У підтримку Л. Троцького виступили нечисленні його прихильники в Україні — І. Дашковський, Н. Гордон, М. Голубенко та ін.

1925 р. — призначення генеральним секретарем ЦК КП(б)У *Л. Кагановича*.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Каганович Лазар Мойсейович — радянський партійний і державний діяч. Ставши членом РСДРП(б) в 1911 р., брав активну участь у більшовицькому русі у Катеринославі (Дніпропетровську), Мелітополі, Юзівці (Донецьку). У 1925–1928 рр. — генеральний секретар ЦК КП(б)У. Був запеклим противником українізації. Виступав проти політичної лінії українських націонал-комуністів О. Шумського і М. Хвильового, часто конфліктував із головою Раднаркому України В. Чубарем. У березні 1927 р. звинуватив у «націоналістичному ухилі» О. Шумського. Довів до розколу комуністичну партію Західної України (КПЗУ), домігся арешту, а згодом і знищення її провідних діячів. У 1928 р. призначений секретарем ЦК ВКП(б). Був одним із найближчих прибічників Й. Сталіна. Беззаперечно підтримував його ідею про суцільну колективізацію, наполегливо добивався її реалізації шляхом застосування репресивних заходів щодо селянства. На липневій конференції КП(б)У в 1932 р. разом із В. Молотовим звинуватив керівництво КП(б)У в провалі колективізації й виступив проти пропозиції українських комуністів зменшити норми хлібозаготівель в Україні, значно завищені плани яких стали однією з головних причин голодомору 1932–1933 рр. У березні 1947 р. знову призначений першим секретарем ЦК КП(б)У. Продовжував традиційну для більшовиків політику репресій проти української інтелігенції, звинувативши її представників у «буржуазному націоналізмі», провів чистку серед українських національних кадрів. Брав активну участь у ліквідації націоналістичного підпілля та особисто керував боротьбою проти частин Української Повстанської Армії (УПА). У 1957 р. разом із В. Молотовим, Г. Маленковим та ін. створив опозиційну до тодішнього партійного курсу групу, яка зробила спробу змістити з посади першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова. У червні 1957 р. на пленумі ЦК Л. Кагановича було усунуто від керівних державних і партійних посад. У 1962 р. він був виключений з КПРС, після чого реальної участі у політичному житті не брав. Помер у липні 1991 р. у Москві.

Лазар Каганович
(1893–1991)

Грудень 1927 р. — XV з'їзд ВКП(б), який підтримав прискорення темпів розвитку народного господарства при збереженні рівноваги між різними галузями, госпрозрахунок та інші елементи непу. Виключення Л. Троцького з партії, в результаті чого з політичної арени вибув один із найпопулярніших противників Й. Сталіна.

1927–1928 рр. — хлібозаготівельна криза, яка стала приводом для перегляду рішення XV з'їзду вести господарське будівництво в рамках нової економічної політики.

Квітень, липень 1928 р. — пленуми ЦК ВКП(б), на яких виявилися розбіжності в підходах Й. Сталіна та М. Бухаріна до вирішення економічних проблем. М. Бухарін був одним із найпопулярніших прихильників непу, а хлібозаготівельну кризу він пояснював недоліками в роботі державного апарату. А Й. Сталін головну причину кризи вбачав у виступах проти радянської влади «класових ворогів», передовсім зміцнілого за умов непу селянства, а тому подолання труднощів соціально-економічного розвитку він зводив до боротьби з «внутрішніми ворогами».

1928 р. — призначення генеральним секретарем ЦК КП(б)У С. Косіора.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Косіор Станіслав Вікентійович — більшовицький партійний і радянський діяч. Член комуністичної партії з 1907 р. У 1907–1918 рр. — учасник більшовицького руху в Донбасі і на Дону. В березні–квітні 1918 р. входив до складу Народного Секретаріату як народний секретар у справах фінансів. Був одним із організаторів КП(б)У. У 1928–1938 рр. — генеральний (з 1934 р. — перший) секретар ЦК КП(б)У. У липні 1932 р. на III Всеукраїнській конференції КП(б)У, добре знаючи незадовільне становище із забезпеченням населення хлібом, активно підтримав вимогу Л. Кагановича і В. Молотова повністю виконати значно завищені плани хлібоздачі в Україні. За його ініціативою було створено колгоспні фонди. Вилучення цих фондів (у тому числі насінневих) на початку 1933 р. у залік виконання плану хлібозаготівель за директивою Й. Сталіна та В. Молотова і за безпосередньої підтримки Косіора, стало однією з причин голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Був активним противником політики українізації, підтримував проведення політики русифікації, розгортання протиукраїнського терору, фабрикування численних політичних процесів та масове винищення української інтелігенції, унаслідок чого став однією з найзловісніших постатей в українській історії. У 1939 р. Косіора було заарештовано, звинувачено у приналежності до Польської військової організації і розстріляно.

Станіслав Косіор
(1889–1939)

1928–1929 рр. — відновлення репресивної політики, яка охопила й Україну, після поїздки Й. Сталіна

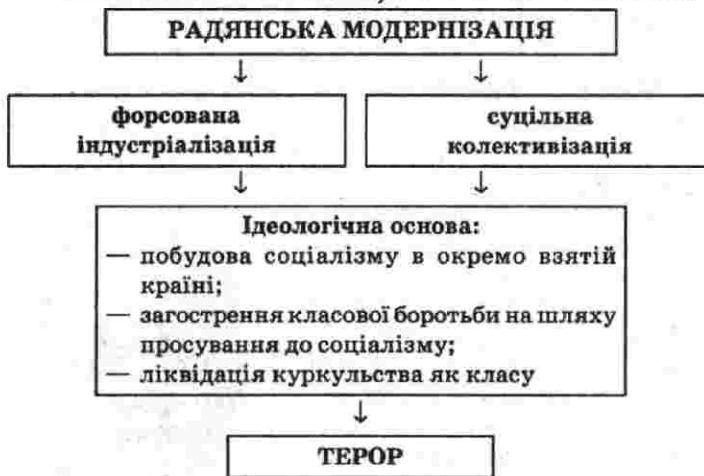
до Сибіру. Виступ М. Бухаріна проти репресивних методів, а також проти фактичного повернення до «воєнного комунізму». До нього приєдналися О. Риков та М. Томський (вони звинувачували Й. Сталіна у «воєнно-феодалних методах» експлуатації селянства).

1929 р. — посилення тиску Й. Сталіна на групу М. Бухаріна (виведення М. Бухаріна зі складу Політбюро на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б), суворе попередження О. Рикову та М. Томському). Отже, були усунуті останні перепони на шляху до цілковитої відмови від непу, створені передумови переходу до силових, адміністративно-командних методів управління економікою і суспільними процесами та утвердження сталінського єдиновладдя. У керівництві України послідовників М. Бухаріна, які б наважилися на захист своїх поглядів, було мало.

ЦЕ ЦІКАВО!

Першою столицею радянської України стало місто Харків. У 1934 р. столицю було перенесено до Києва.

Сталінська модель соціалістичної економіки

Форсована індустріалізація

1929 р. — курс на форсовану індустріалізацію. Цей рік Й. Сталін назвав роком «великого перелому» та «стрибком до соціалізму».

СЛОВНИК!

Індустріалізація — це система заходів, спрямованих на прискорений розвиток важкої промисловості з метою технічного переозброєння економіки і зміцнення обороноздатності країни.

Завдання індустріалізації:

- здобуття техніко-економічної незалежності СРСР;
- перетворення аграрної країни на могутню індустріальну державу;
- зміцнення оборонного потенціалу країни;
- підвищення технічної бази сільського господарства.

Труднощі та особливості індустріалізації:

- можливість використання лише внутрішніх джерел фінансування;
- перекис у бік важкої промисловості;
- нестача кваліфікованих кадрів;
- форсовані темпи;
- жорстка централізація економіки, директивне господарювання;
- «споживчий аскетизм» населення.

Результати перших п'ятирічок

Перша п'ятирічка (1928–1932 рр.):

- форсований ривок у розвитку важкої промисловості;
- створення енергетичної бази;
- розширення та реконструкція металургійної бази (будівництво заводів «Запоріжсталь», «Азовсталь»; «Криворіжсталь», реконструкція металургійних заводів у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Макіївці, Комунарську);
- ліквідація безробіття;
- розвиток сільськогосподарського машинобудування (будівництво Харківського тракторного заводу та випуск перших тракторів, виробництво на харківському заводі «Серп і молот» складних молотилок, випуск на запорізькому заводі «Комунар» комбайнів);
- розгортання соціалістичного змагання;
- запровадження карткової системи.

Друга п'ятирічка (1933–1938 рр.):

- подальше наростання індустріалізації (хоча темпи росту знижені до 13–14 % на рік);
- будівництво нових підприємств — Харківський турбінний завод, Новокраматорський завод важкого машинобудування, азотний завод у Горлівці та ін.;
- розгортання стахановського руху, початок якому поклав вибійник шахти «Центральна-Ірміне» Олексій Стаханов, який у ніч з 30 на 31 серпня 1931 р., застосувавши новий метод роботи, встановив рекорд з видобування вугілля;
- налагодження виробництва радіальних, свердловальних, шліфувальних та інших верстатів;
- швидкий розвиток легкої та харчової промисловості при збереженні пріоритетного розвитку важкої промисловості;
- скасування карткової системи (1935 р.);
- апогей соціалістичного змагання (стахановський рух, ізотовський рух тощо).

Промисловість України

напередодні Другої світової війни

- Збільшення асигнувань на оборону.
- Збільшення видобутку вугілля, нарощування потужностей машинобудівної промисловості, хімічних підприємств, електроенергетики.
- Введення в дію в УРСР 600 нових промислових підприємств (1938 — червень 1941 р.)

— Встановлення надзвичайно жорсткої трудової дисципліни (постанова «Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування та боротьбу із зловживаннями в цій справі» (грудень 1938 р.), указ «Про перехід на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону робітникам і службовцям самовільно залишати підприємства та установи» (червень 1940 р.), згідно з яким порушення дисципліни прирівнювалося до кримінального злочину й каралося ув'язненням.

Наслідки індустріалізації:

- перетворення України із аграрної країни в індустріально-аграрну;
- збільшення промислового потенціалу в 7 разів;
- залучення в промисловість України значної частини загальносоюзних коштів (20 %);
- виникнення в українській промисловості нових галузей (кольорова металургія, електрометалургія, маргарінова промисловість тощо);
- здійснення індустріалізації за рахунок сільського господарства, що спричинило перехід до насильницької колективізації;
- низький життєвий рівень населення;
- ліквідація ринкових відносин, створення командно-адміністративної економіки.

Суцільна колективізація

Грудень 1927 р. — XV з'їзд ВКП(б) взяв курс на кооперування села. Приводом для цього стала хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр.

СЛОВНИКИ

Колективізація — примусова система заходів, спрямована на перетворення одноосібних селянських господарств у великі колективні й радянські господарства (колгоспи і радгоспи).

Завдання колективізації:

- налагодження каналу перекачування коштів із села до міста на потреби індустріалізації;
- забезпечення населення країни дешевими продуктами харчування та сировиною;
- перетворення не контрольованих державою індивідуальних селянських господарств на велике виробництво, повністю підконтрольне партійно-державному керівництву;
- ліквідація дрібнотоварного селянського укладу, який, на думку більшовиків, був джерелом капіталізму на селі, а отже, ліквідація куркульства як класу.

Хід колективізації

Січень 1928 р. — рішення політбюро ЦК ВКП(б) про примусове вилучення в селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації.

1928 р. — створення першої машинно-тракторної станції (МТС) в Україні. Основне завдання МТС — виробничо-технічне обслуговування колгоспів і радгоспів, посилення впливу держави на село.

Листопад 1929 р. — курс на суцільну колективізацію села. Пленум ЦК ВКП(б) заслухав доповідь першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про сільське господарство України й про роботу на селі», в якій зазначалося, що Україна повинна у найкоротший строк впровадити колективізацію й показати приклад іншим республікам (колективізація в Україні мала завершитися восени 1931 р. або навесні 1932 р.).

Лютий 1930 р. — лист-директива С. Косіора місцевим партійним організаціям, у якому ставилося завдання колективізувати степ за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 р., що призвело до застосування насильницьких методів колективізації (до 1 березня 1930 р. було примусово колективізовано 62,8 % селянських господарств).

Осінь 1929 — весна 1930 р. — хвиля селянських виступів та повстань.

Березень 1930 р. — стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій він виступив проти надмірностей у колгоспному будівництві, звинувачуючи в них партійні комітети та радянські організації на місцях. Селянам дозволялося виходити з колгоспів. Це був маневр сталінського керівництва, спрямований на заспокоєння селян. Почався масовий вихід селян із колгоспів.

Осінь 1930 р. — директивний лист ЦК ВКП(б) «Про колективізацію», який закликав найрішучішими методами й темпами завершити цей процес, що призвело до нового етапу колективізації. Повторне об'єднання селян у колгоспи в Україні мало завершитися до кінця 1931 р. (до кінця 1932 р. в Україні були об'єднані у колгоспи близько 70 % селянських господарств, що володіли 80 % посівних площ).

Ліквідація куркульства як класу

Сталінська колективізація передбачала ліквідацію цілого класу заможних господарів, яких називали «куркулями».

Мета: передача колгоспам (державі) найприбутковіших селянських господарств разом із землею та реманентом, вилучення значних запасів сільськогосподарської продукції, ліквідація найзаможнішого прошарку селян, яких радянська влада вважала джерелом капіталізму на селі.

30 січня 1930 р. — постанова Політбюро ЦК ВКП(б), яка поділяла куркулів на три категорії, кожній з яких призначалася певна міра покарання:

1. Активні вороги радянської влади, учасники антирадянських виступів — 10-річне ув'язнення або розстріл.
2. Пасивні вороги радянського ладу, тобто ті, хто намагався в рамках радянського законодавств-

ва боронити свою власність — конфіскація майна, виселення до північних та східних районів СРСР.

3. Лояльні до політики більшовиків, ті, що не чинили опору радянській владі, але не бажали вступати до колгоспів, — переселення за територію колгоспів, надання гіршої землі.

У результаті під розкуркулення потрапило близько 200 тис. господарств.

Наслідки колективізації:

- одержано кошти для індустріалізації;
- знищення найбільш працездатних селянських господарств;
- занепад почуття індивідуалізму, властивого українському селянинові;
- дезорганізація аграрного сектора (індивідуальні селянські господарства руйнувалися, а колгоспи технічно й організаційно були ще слабкими);
- наростання кризових явищ у сільському господарстві (зниження продуктивності праці, падіння валових зборів зерна тощо);
- утвердження командної економіки на селі при повному підпорядкуванні колгоспів державній владі;
- голодомор 1932–1933 рр.

Голодомор 1932–1933 рр.

Причини:

- волюнтаристська політика сталінського керівництва;
- прискорена насильницька колективізація;
- завищений план хлібозаготівель для України на 1932 р.;
- постанова «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відома в народі як «Закон про п'ять колосків» (згідно з цим законом за крадіжку колгоспного майна передбачався розстріл із конфіскацією всього майна або позбавлення волі терміном не менш ніж на 10 років);
- діяльність в Україні надзвичайної комісії на чолі з В. Молотовим, основною метою якої було вилучення хліба в селян за всяку ціну (обшуки, натуральні штрафи, загороджувальні загони, реквізиція насінневого, продовольчого й фуражного фондів колгоспів, блокади сіл-боржників тощо). Отже, хлібозаготівельна кампанія перетворилася на цілеспрямоване фізичне винищення українського селянства.

ЦЕ ЦИКАВО!

Василь Мазорчук висловив цікаве порівняння трагічних подій 1932–1933 рр.: «Головне завдання керівництва було: ліквідувати селянина-аборигена, який мешкав на найкращих чорноземах. Тутешніх селян заходилися нищити так, як нищили колись в Америці корінних мешканців — ацтеків та інків».

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Молотов В'ячеслав Михайлович — радянський партійний та державний діяч. Член РСДРП(б) з 1906 р. У вересні 1920 р. рішенням партійного керівництва був направлений у Донбас, у жовтні 1920 р. — обраний секретарем Донецького губкому більшовицької партії, з листопада 1920 р. — перший секретар ЦК КП(б)У. Із листопада 1920 до березня 1921 р. обіймав пост першого секретаря ЦК КП(б) України. Перебуваючи на цьому посту, проводив жорстку централістську політику, боровся з українським повстанським рухом, втілював програму продрозкладки і виступав проти заміни її продподатком, що призвело до голоду 1921–1922 рр. в Україні. Найближчий соратник Сталіна, вважався його «правою рукою». Разом із Й. Сталіним став організатором голодомору 1932–1933 рр. Саме В. Молотов визначив значно завищений план хлібозаготівель для України в розмірі 356 млн пудів і спільно з Л. Кагановичем домогся його прийняття в липні 1932 р. на III Всеукраїнській конференції КП(б)У. В жовтні–листопаді 1932 р. В. Молотов за дорученням Сталіна очолював надзвичайну комісію в Україні, яка керувала насильницькою колективізацією селянських господарств та тотальною реквізицією зерна в селян-одноосібників. Очолована ним комісія розробила надзвичайні заходи для збільшення хлібозаготівель шляхом здійснення адміністративного тиску і проведення масових репресивних заходів щодо селянства. Аби прискорити виконання планів хлібопоставок, видав розпорядження про створення спеціальних репресивних комісій, які б мали здійснювати вилучення хліба, призначеного для потреб громадського харчування; повну економічну блокаду сіл (заборона торгівлі, припинення постачання сіл тощо). На початку 1933 р. наказав вивезти всі колгоспні фонди, в тому числі насінневий, у рахунок заборгованості за планами хлібозаготівель, що перетворило штучно створену продовольчу кризу в Україні на широкомасштабний голодомор. У 1937 р. відіграв головну роль у проведенні партійної чистки ЦК КП(б)У. Із травня 1939 р. як міністр закордонних справ СРСР поставив свій підпис під пактом Молотова – Ріббентропа, який містив план розділу Центрально-Східної Європи. З 1946 р. — міністр закордонних справ СРСР, у 1941–1957 рр. — перший заступник Голови Ради Народних Комісарів, із 1946 р. — Ради Міністрів СРСР. Після смерті Й. Сталіна став одним із керівників опозиції до нового курсу М. Хрущова. У червні 1957 р. разом із Л. Кагановичем, Г. Маленковим та Д. Шепіловим виведений зі складу ЦК КПРС. У 1957–1962 рр. перебував на дипломатичній роботі у Монголії та Австрії. У 1961 виключений із партії. Останні роки життя провів у Москві. Помер у листопаді 1986 р. Похований на новодівочому кладовищі в Москві.

В'ячеслав Молотов
(1890–1986)

Заходи влади:

- продовження хлібозаготівель;
- створення загороджувальних загонів, які не випускали селян до міст;
- замовчування голоду;
- відмова від міжнародної допомоги.

Наслідки голодомору:

- величезні людські втрати (за різними даними, від 3,5 до 8 млн чоловік);
- знищення традиційного українського села з його багатими народними звичаями;
- подолання опору колективізації і як наслідок — перемога колгоспного ладу на селі.

Заходи держави, спрямовані на зміцнення колгоспного ладу:

- зменшення податкового тиску на колгоспи після 1933 р. (колгоспам залишали продукцію, вироблену понад план державних поставок);
- зміцнення матеріальної бази на селі шляхом збільшення кількості МТС;
- запровадження відрядної оплати праці;
- поліпшення побутових умов на селі.

Сталінський тоталітарний режим і масові репресії в Україні**СЛОВНИКІ**

Тоталітарний режим — це політичний режим, який передбачає встановлення всеосяжного державного контролю над усіма сферами життя суспільства шляхом терору, знищення демократичних свобод, зосередження влади в руках окремої групи (політичної партії).

Утвердження сталінського тоталітарного режиму

Економічна сфера	<ul style="list-style-type: none"> — одержавлення усіх форм власності; — утвердження командно-адміністративної системи в управлінні; — жорстка трудова дисципліна; — безкоштовне використання праці політ'язнів
Політична сфера	<ul style="list-style-type: none"> — монополія ВКП(б) на владу (заборона діяльності в Україні лівих есерів, комуністів-боротьбистів, УКП; встановлення однопартійної системи; повний контроль над усіма організаціями та громадськими об'єднаннями); — створення унітарної держави, централізація управління; — культ вождя; — репресії, терор (знищення будь-якої опозиції, створення каральних органів — ДПУ, НКВС); — формування партійного і державного апарату на принципах особистої відданості (провідниками сталінської політики в Україні були Л. Каганович та С. Косіор)
Духовна сфера	<ul style="list-style-type: none"> — монополія комуністичної ідеології, що базувалася на марксизмі; — ідеологізація освіти; — встановлення жорсткої цензури; — боротьба з інакомисленням; — контроль над засобами масової інформації; — цілковите підкорення особистості інтересам колективу та держави; — партійний контроль над діяльністю інтелігенції, представників культури

Масові репресії та терор в Україні**СЛОВНИКІ**

Терор — це політика придушення, залякування політичних противників жорстокими насильницькими методами.

Репресії — захід державного примусу, покарання.

Хвилі сталінського терору в Україні

Перша хвиля (1928–1931 рр.) — розкуркулення, депортації, викриття шкідницьких організацій, боротьба проти відомих українських громадських діячів та інтелігенції:

- «Шахтинська справа» (1928 р.) над 53 спеціалістами вугільної промисловості Донбасу, які нібито займалися шкідницькою діяльністю (5 чоловік отримали смертний вирок, інші — різні строки ув'язнення);
- сфабрикований процес над «Спілкою визволення України» (СВУ) 1930 р. — справа, спрямована проти «старої» національної еліти. Звинувачення 45 чоловік у підготовці збройного повстання, що мало на меті відновлення самостійної «буржуазної» України;
- сфальсифікована справа «Українського національного центру» (УНЦ) 1931 р. — процес над колишніми провідними діячами УНР, серед яких були М. Грушевський, В. Голубович та ін.;
- боротьба з УАПЦ (із 34 єпископів заарештовано 24, ще 8 зникли без суду і слідства).

Друга хвиля (1932–1935 рр.) — голодомор, репресивний спалах після вбивства С. Кірова, боротьба з «націоналістичним ухильництвом»:

- голодомор 1932–1933 рр.;
- самогубства М. Хвильового та наркома освіти М. Скрипника;
- арешт українських кобзарів і лірників та розправа над ними (грудень 1934 р.);
- справи «Української військової організації» (УВО), «Блоку українських націоналістичних партій» тощо.

Третя хвиля (1936–1938 рр.) — доба «великого терору»:

- боротьба з українським націоналізмом (справи «націоналістичної» групи професора М. Зерова, «Блоку українських терористичних груп» та ін.);
- боротьба з ухилами в партії (справи «Українського троцькістського центру», «Соціал-демократичної партії України»);
- чистка партверхівки, репресії проти членів КП(б)У (Є. Квірінг, Х. Раковський, П. Постишев та ін.);
- репресії в армії (серед репресованих були відомі радянські полководці Й. Якір — командувач Київським військовим округом, І. Дубовий — командувач Харківським військовим округом, Є. Ковтюх, І. Федько, Д. Шмідт, І. Уборевич та ін.);
- репресивні заходи проти українських діячів культури — «розстріляне відродження».

ЦЕ ЦІКАВО!

Цікаву оцінку сталінській добі дав Г. Губерман:

Навіки ми створили монумент
Страшних руйнацій, божевілля втрат,
Провівши на крові експеримент,
Що дав нам негативний результат.

Стан української культури 30-х років ХХ ст.

«Розстріляне відродження»

Початок 30-х років — згортання політики українізації (національне відродження почало виходити за межі командно-адміністративної системи, що набирала сили).

30-ті роки ХХ ст. в історії української культури називають «розстріляним відродженням».

Словники

«Розстріляне відродження» — це роки наступу сталінського режиму на всі сфери культурного життя України, коли під пресом терору опинилися науковці, освітяни, діячі сфери культури; в країні розгорталася боротьба проти «націоналістичних ухилів»; це був період, який пройшов під знаком жорстокого переслідування діячів національної культури.

Жертвами сталінського терору стали представники української національної культурної еліти: М. Світальський (геолог); М. Кравчук (математик); Д. Яворницький (історик); М. Яловий (прозаїк і драматург); М. Хвильовий (письменник); Л. Курбас (режисер); М. Бойчук (художник); Г. Косинка (письменник); Д. Фальковський (письменник); М. Зеров (письменник); М. Семенко (письменник); К. Бурський (письменник) та інші.

Освіта

- Завершення кампанії з ліквідації неписьменності.
- Запровадження обов'язкової початкової освіти в сільській місцевості та загального семирічного навчання у містах (постанова ЦК ВКП(б) «Про загальне обов'язкове навчання» від 25 липня 1930 р.).
- Нестача кваліфікованих педагогів із вищою освітою.
- Скорочення кількості українських шкіл (у зв'язку зі згортанням політики українізації).
- Заідеологізованість освіти.
- Відновлення діяльності університетів (Харківського, Київського, Одеського, Дніпропетровського).

Наука

- Провідна установа — Академія наук УРСР, до складу якої входило 26 інститутів (на чолі з О. Богомольцем).
- Відкриття у 1928 р. у Харкові Українського фізико-технічного інституту (УФТІ), в якому працювали видатні вчені І. Курчатов, Л. Ландау та ін.
- Створення в Києві Інституту клінічної фізіології під керівництвом О. Богомольця (1931 р.).
- Заснування в Києві Інституту електрозварювання під керівництвом Є. Патона (1934 р.).
- Організація в Одесі Українського інституту хвороб очей і тканинної терапії з ініціативи видатного окуліста В. Філатова.
- Плідна робота математиків М. Крилова, М. Богомолова, Д. Граве.

- Дослідження в галузі космонавтики (Ю. Кондратюк).
- Продовження досліджень у галузі епідеміології (М. Гамалія, Д. Заболотний).
- Плідна праця в галузі суспільних наук істориків Д. Багалія, Д. Яворницького, М. Грушевського.
- Актуальні розробки в галузі генетики й селекції рослин і тварин (М. Вавилов, О. Богомолець, О. Палладін та ін.).

Література

- Ліквідація літературно-художніх об'єднань і організація Спілки радянських письменників України (1934 р.).
- Державний контроль над видавництвами.
- Панівне становище методу соцреалізму.
- Широке визнання творів Ю. Яновського, А. Головка, Остапа Вишні, П. Тичини, В. Сосюри та ін.
- Хвиля переслідувань українських письменників.

Мистецтво

- Заснування у 1929 р. «Українського мистецького об'єднання» (М. Козин, В. Коровчинський, Г. Світлицький та ін.).
- Відкриття у 1935 р. у Харкові пам'ятника Т. Шевченкові (скульптор — М. Манізер).
- Створення Спілки радянських композиторів України (1932 р.).
- Репресії проти Леся Курбаса і театру «Березіль» (1933 р.).
- Розстріл українських кобзарів і лірників (1934 р.).
- Створення Спілки художників України (1938 р.).
- плідна діяльність хорової капели «ДУМКА», якою до 1938 р. керував Н. Городовенко.
- Заснування Спілки композиторів України (1939 р.).
- Відкриття меморіального музею та пам'ятника Т. Шевченку в Каневі (1939 р.).
- Відкриття пам'ятника Т. Шевченку в Києві (1939 р.).
- Відкриття у Львові театру опери та балету (1940 р.).

Антицерковна політика в Україні

- Курс на формування атеїстичного світогляду.
- Зростання державного тиску на діяльність православної церкви, яка не вписувалася в рамки офіційної ідеології (запровадження у 1928 р. Адміністративного кодексу УРСР, який містив розділ «Про культу»).
- Утиски Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), в результаті яких у 1930 р. церква змушена була самоліквідуватися.
- Кривава розправа над священиками, церковним керівництвом (арешт близько 2000 священиків УАПЦ, у т. ч. митрополитів В. Липківського, М. Борецького, І. Павловського).
- Масове знищення культових споруд, у результаті якого були зруйновані численні пам'ятки церковної архітектури.
- Наслідком антицерковної політики влади стали глибокі моральні деформації в суспільстві, зростання бездуховності.

Завдання для самоконтролю

191. Курс на колективізацію був проголошений:

- А) 1925 р.; В) 1928 р.;
Б) 1927 р.; Г) 1929 р.

192. Генеральним секретарем ЦК КП(б)У в 1928–1938 рр. був:

- А) Д. Мануїльський;
Б) Л. Каганович;
В) М. Хрущов;
Г) С. Косіор.

193. Судовий процес над спеціалістами вугільної промисловості Донбасу («Шахтинська справа») відбувся:

- А) 1925 р.; В) 1928 р.;
Б) 1927 р.; Г) 1929 р.

194. Проаналізуйте наведені твердження та вкажіть серед них правильне.

- А) «Індустріалізація в СРСР (УРСР) розпочалася з легкої промисловості»;
Б) «У 1932–1933 рр. в Україні відбувся голодомор»;
В) «“Куркулями” називали незаможних селян»;
Г) «Керівниками України в 30-ті роки були люди, які сумлінно обстоювали права України у складі Радянського Союзу».

195. Позначте завдання індустріалізації.

- Здобуття техніко-економічної незалежності СРСР;
- перетворення аграрної країни на могутню індустріальну державу;
- установлення політичного панування радянської бюрократії;
- усунення дрібних власників, якими було важко керувати;
- прагнення ліквідувати неписьменність;
- зміцнення оборонного потенціалу країни;

7. підвищення технічної бази сільського господарства.

196. Встановіть відповідність між митцями та галузями культури.

- А) Д. Граве, Ю. Кондратюк,
Л. Ландау, Є. Патон;
Б) П. Тичина, М. Яловий, М. Рильський;
В) П. Саксаганський, М. Садовський,
Л. Курбас;
Г) О. Довженко.
- Театр;
 - кінематограф;
 - музика;
 - література;
 - наука.

А	
Б	
В	
Г	

197. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Процес над СВУ;
Б) арешт українських кобзарів і лірників та розправа над ними;
В) початок голодомору в Україні;
Г) перехід до форсованої індустріалізації.

198. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

7 серпня 1932 р. було видано постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», яка передбачала розстріл із конфіскацією майна або позбавлення волі строком не менше 10 років з конфіскацією майна.

1) Як цей документ називали сучасники? Чому?

2) Проти кого була спрямована ця постанова?

199. Чи згодні ви з твердженням: «Колгоспна система — це форма закріпачення селянства»? Свою відповідь аргументуйте.

200. Проаналізуйте процес проведення індустріалізації в Україні, поясніть, чому її наслідки вважаються неоднозначними та суперечливими.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 1921–1938 рр.

Загальна характеристика стану
західноукраїнських земель

Політична сфера

- Відсутність органів самоврядування;
- заборона українським представникам обіймати адміністративні посади в державі, керівні посади в армії;
- обмеження політичних прав українців.

Економічна сфера

- Колоніальний характер економіки, штучне гальмування економічного розвитку;

- панівне становище іноземного капіталу;
- переважання аграрного сектора;
- екстенсивний характер сільського господарства;

СЛОВНИКИ

Екстенсивний розвиток — розвиток економіки, який характеризується збільшенням кількості продукції, що випускається, за рахунок збільшення витрат людської праці, сировини та матеріалів.

- аграрні реформи 1919 р. (селяни землі не отримали);

- міграція та еміграція населення як результат безземелля та безробіття;
- розвиток кооперативного руху.

Національне життя

- Асиміляція українського населення;
- обмеження у сфері освіти та культури;
- національне гноблення українського населення.

Українські землі у складі Польщі

- Перебування у складі Польщі Східної Галичини, Західної Волині, Західного Полісся, Холмщини, Підляшшя, Посяння, Лемківщини.
- Поділ польських земель на корінні польські землі («А») та окраїнні — переважно українські й білоруські землі («Б»); перші — отримували дешеві кредити і державну підтримку, другі — використовувалися як ринок збуту, джерело дешевої сировини та робочої сили й надавалися польським осадникам — колоністам.
- Політика колонізації (зокрема зміна назви Східної Галичини на Малопольщу, закриття українських шкіл, квота на вступ українців до Львівського університету та інших вищих навчальних закладів).

ЦЕ ЦІКАВО!

Із 389 православних храмів, що існували на Волині до Першої світової війни, зберігся лише 51.

- Політика «пацифікації» — офіційна назва масових репресій польської влади щодо українського населення Галичини.

СЛОВНИК!

Пацифікація — придушення революційного, національно-визвольного рухів засобами каральних акцій.

Політичні партії та організації Східної Галичини

Назва	Дата створення	Лідери	Ідейні засади та діяльність
Комуністична партія Західної України (КПЗУ) (до 1923 р. — Комуністична партія Східної Галичини)	1919 р.	А. Бараль (Савка), М. Заячківський (Косар), Й. Крилик (Васильків)	Визволення Західної України шляхом соціалістичної революції, воз'єднання з радянською Україною; перебувала на нелегальному становищі, з 1921 р. увійшла до складу Комуністичної партії Польщі на правах автономної організації

Українська військова організація (УВО)	липень 1920 р.	Є. Коновалець	Створення Української самостійної соборної держави шляхом загальнонаціонального повстання українського народу (методи боротьби: бойкот, саботаж, експропріації майна, індивідуальний терор тощо)
Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)	липень 1925 р.	Д. Левицький (голова), С. Баран, В. Мудрий, М. Рудницька	Створення незалежної соборної України мирним шляхом на демократичних засадах; захист інтересів українського населення в парламенті, культурно-просвітницька діяльність
Українська соціал-радикальна партія (УСРП)	1926 р. (об'єднання УРП та УПСР)	Л. Бачинський, С. Макух, М. Стахів	Здобуття незалежності України легальними методами, соціалістичні перетворення (влада трудовому народу, земля — селянам без викупу, скасування приватної власності тощо)
Організація українських націоналістів (ОУН)	січень-лютий 1929 р. (об'єднання УВО з іншими націоналістичними організаціями)	Є. Коновалець, С. Бандера	Створення Української самостійної соборної держави з приватною власністю та національною церквою шляхом всенародного повстання; використання різних методів боротьби, у тому числі терору; співпраця з тими народами і країнами, «що вороже відносяться до займанців України», «Перманентна революція» — постійні воєнні акції проти Польщі

Інтегральний націоналізм Д. Донцова

СЛОВНИК!

Інтегральний націоналізм — ідеологія ОУН, що заперечувала ліберальні цінності й проповідувала рішучі дії заради національних інтересів.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Донцов Дмитро — визначний український публіцист, політичний діяч, літературний критик. Ідеолог українського націоналізму. Належав до Революційної української партії (РУП) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). У 1914–1918 рр. — голова й активний член Союзу визволення України (СВУ). У 1917 р. повернувся до Києва. В період гетьманату очолював Українське телеграфне агентство і Державне бюро преси. З 1922 р. перебував у Львові. З 1939 р. жив у еміграції в Німеччині, Чехословаччині, Франції. У 1926 р. видав працю «Націоналізм», яка мала великий вплив на формування світогляду західноукраїнської молоді. З 1947 р. оселився в Канаді, де викладав українську літературу. Автор багатьох публіцистичних праць, у яких обґрунтував необхідність політичної незалежності України і розробив ідейні основи українського націоналізму. Світогляд Д. Донцова зазнав еволюції — від соціалізму до його повного заперечення, від антирелігійних позицій до крайнощів бойовничого християнства. Він послідовно обстоював ідею незалежності України. Виступав проти російського імперіалізму в усіх його проявах, застерігав від орієнтації на Москву, не зважаючи на те, чи вона царська, республіканська, буржуазна чи пролетарсько-соціалістична. У філософських концепціях Д. Донцова яскраво виражені ідеї практичного ідеалізму, в яких основна роль у житті особи і суспільства відводиться ірраціональній волі. Його ідеї мали великий вплив на молодь у передвоєнний час і значною мірою стали ідеологічним обґрунтуванням діяльності Організації українських націоналістів (ОУН).

Дмитро Донцов
(1883–1973)

Основні ідеї інтегрального (чинного) націоналізму

- Визволення України та створення української самостійної держави.
- Воля до життя, до влади, рішучість у боротьбі за здійснення проголошеної мети.
- «Творче насильство ініціативної меншості» — лідерів, фанатів справи, які організують народ і поведуть його за собою.
- Аморальність — національна ідея вища за загальнолюдські цінності, вона понад усе.
- Відсутність вказівок щодо майбутнього політичного та соціально-економічного устрою української держави.

Українські землі у складі Румунії

- Перебування у складі Румунії Північної Буковини, Ізмаїльського, Акерманського, Хотинського повітів Бессарабії, а також українського населення румунського повіту *Мармарош*.
- Переселення румунських колоністів на землі Північної Буковини.
- Запровадження воєнного стану на окупованих українських територіях (1918–1928 рр.).

- Політика румунізації (державна мова — румунська, зміна імен та прізвищ, назв міст і сіл на румунські).

ЦЕ ЦІКАВО!

У 1936 р. було видано циркуляр румунського уряду, яким заборонялося в офіційних документах уживати історичні, а не румунізовані назви, навіть прізвища румунізувалися. Наприклад, прізвище Антоненко замінювалося на Антонеску.

- Закриття українських шкіл, ліквідація української кафедри в Чернівецькому університеті, заборона на ввезення українських книжок тощо.
- Переслідування Української церкви.
- Антирумунські повстання (Хотинське 1919 р., Татарбунарське 1924 р.).
- Відсутність умов для легальної політичної діяльності.
- Діяльність (із 1918 р.) Комуністичної партії Буковини, лідерами якої були С. Канюк, В. Гаврилюк (нелегальна діяльність, злиття з Комуністичною партією Румунії у 1926 р.).
- Діяльність (із 1927 р.) єдиної легальної партії *Українська національна партія (УНП)* на чолі з В. Залозецьким (шукали компроміс із урядом Румунії, здобули декілька місць у румунському парламенті).
- Виділення з УНП радикального крила на чолі з О. Зибачинським (нелегальна діяльність конспіративних груп за зразком оунівських).
- 1938 р. — установа військової диктатури, заборона всіх політичних партій.

Українські землі у складі Чехословаччини

- Перебування у складі Чехословаччини Закарпаття.
- Більш сприятливі, ніж в інших державах, умови для економічного розвитку, хоча капіталовкладення недостатні.
- Намагання чеської влади вирішити проблеми в аграрному секторі шляхом передачі селянам окремих земель угорських поміщиків.
- Заснування українських шкіл, гімназій.
- Діяльність «Просвіт».
- Створення українських театральних осередків, хорів тощо.
- Невиконання чеським урядом зобов'язання надати автономні права українцям.
- Відсутність суто українських політичних партій.

Політичні течії на Закарпатті

Українофіли (народовці)	вважали русинів частиною єдиного українського народу; виступали за возз'єднання всіх українських земель у єдиній незалежній державі
Русофіли	вважали русинів частиною єдиного російського народу; виступали за надання краю автономії

Русини	вважали русинів самобутнім слов'янським народом, відмінним як від українців, так і від росіян; виступали за автономію, а в майбутньому — за незалежність Закарпаття
Мадяро-філи	вважали русинів (або карпаторосів) окремою нацією; виступали за приєднання Закарпаття до Угорщини
Комуністи	були складовою частиною комуністичного руху в Чехословаччині; виступали за автономію краю, а в перспективі — за приєднання до радянської України

Проголошення Карпатської України

30 вересня 1938 р. — Мюнхенська змова, яка поклала початок розчленуванню Чехословаччини.

11 жовтня 1938 р. — надання автономії Підкарпатській Русі (офіційна назва Закарпаття). Голова автономного уряду — А. Волошин.

2 листопада 1938 р. — Віденський арбітраж, за рішенням якого частина території Закарпаття передавалася Угорщині. Український уряд переїхав до Хусту.

30 грудня 1938 р. — зміна назви «Підкарпатська Русь» на «Карпатська Україна». Проведення низки реформ (українізація адміністративної влади та освіти, початок створення збройних сил — «Карпатської Січі», вибори до Сейму тощо).

14 березня 1939 р. — початок окупації Закарпаття румунськими військами.

15 березня 1939 р. — проголошення незалежності Карпатської України, обрання президентом А. Волошина (столиця — Хуст, прапор — синьо-жовтий, армія — Карпатська Січ).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Волошин Августин — визначний український громадсько-політичний і державний діяч, президент Карпатської України. У 1918 р. став членом-засновником Руської (Української) Народної Ради, потім — головою Центральної Руської (Української) Народної Ради в Ужгороді. У 1922 р. разом з М. Браццайком, М. Дашнаєм та іншими громадсько-політичними діячами Закарпаття організував Християнсько-народну партію. У 1925–1929 рр. — депутат чехословацького парламенту. В 1935–1938 рр. обраний почесним головою товариства «Просвіта» в Ужгороді. У жовтні 1939 р. під впливом міжнародних подій і тиском українських політичних сил чехословацька влада була змушена дати згоду на створення автономного уряду Карпатської України, в якому А. Волошин став державним секретарем. 26 жовтня 1938 р. його було обрано прем'єр-міністром Карпатської України. За короткий час на посту прем'єр-міністра А. Волошин налагодив роботу промисловості, транспорту, пошти; зазнала значних змін система освіти: навчання почали переводити на українську мову, створювались нові вищі навчальні заклади. На Закарпатті в цей період виходи-

Августин Волошин
(1874–1945)

ло українською мовою десять періодичних видань. За активної підтримки А. Волошина були створені національні збройні сили — Карпатська Січ. Новосформований парламент, який зібрався у Хусті 14 березня 1939 р., проголосив незалежність Карпатської України, прийняв Конституцію і обрав А. Волошина президентом Української держави. За цих умов угорські війська розпочали воєнні дії проти Карпатської України. Незважаючи на героїчний опір загонів Карпатської Січі, угорська армія протягом 14–16 березня окупувала більшість території Карпатської України. Президент і частина уряду на чолі з прем'єром Ю. Реваєм були змушені емігрувати до Чехословаччини. У Празі А. Волошин працював в Українському вільному університеті, очолював кафедру педагогіки, а згодом був обраний ректором університету. 1 травня 1945 р. був заарештований радянською контррозвідкою і вивезений до СРСР. 11 липня 1945 р. страчений у Лефортовській тюрмі в Москві.

Кінець березня 1939 р. — остаточна окупація території Закарпаття угорськими військами.

Завдання для самоконтролю

- 201.** Незалежність Карпатської України було проголошено:
 А) 9 січня 1918 р.; В) 11 жовтня 1939 р.;
 Б) 1 листопада 1918 р.; Г) 15 березня 1939 р.
- 202.** Президентом Карпатської України було обрано:
 А) С. Бандеру; В) А. Волошина;
 Б) Є. Коновальця; Г) Д. Донцова.
- 203.** Ідеологія ОУН, що заперечувала ліберальні цінності й проповідувала необхідність рішучих дій заради національних інтересів, автором якої був Д. Донцов, називалася:
 А) інтегральний націоналізм;
 Б) консервативний націоналізм;
 В) диктатура пролетаріату;
 Г) націонал-соціалізм.
- 204.** Укажіть назву єдиної легальної партії, яка діяла в Північній Буковині в міжвоєнний період.
 А) Організація українських націоналістів;
 Б) Українська національна партія;
 В) Комуністична партія Західної України;
 Г) Комуністична партія Буковини.
- 205.** Позначте особливості перебування українських земель у складі Чехословаччини у міжвоєнний період.
1. Перебування у складі Чехословаччини Північної Буковини;
 2. перебування у складі Чехословаччини Закарпаття;
 3. створення більш сприятливих, ніж в інших державах, умов для розвитку української економіки, культури тощо;
 4. упровадження воєнного стану на українських землях;
 5. відсутність суто українських політичних партій, існування кількох

політичних течій (українофільство, русофільство, русинство тощо);

6. заснування українських шкіл, гімназій, діяльність «Просвіта», створення українських театральних осередків, хорів тощо;

7. проведення політики «пацифікації».

206. Установіть відповідність між назвами політичних партій Східної Галичини та їх лідерами.

- А) КПЗУ;
Б) УНДО;
В) УСРП;
Г) ОУН.

1. А. Волошин, Ю. Ревай;
2. Є. Коновалець, С. Бандера;
3. Д. Левицький, В. Мудрий;
4. М. Заячківський, Й. Крилик;
5. Л. Бачинський, М. Стахів.

А	
Б	
В	
Г	

207. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Проголошення незалежності Карпатської України;
Б) татарбунарське повстання;
В) утворення Української військової організації (УВО);
Г) створення Організації українських націоналістів (ОУН).

208. Прочитайте коротку біографію історичного діяча та запишіть його прізвище.

Визначний український громадсько-політичний і державний діяч. У 1925–1929 рр. — депутат чехословацького парламенту. В 1935–1938 рр. був почесним головою товариства «Просвіта» в Ужгороді. Обіймав посаду державного секретаря автономного уряду Карпатської України. 26 жовтня 1938 р. його було обрано прем'єр-міністром Карпатської України. В березні 1939 р. обраний президентом Карпатської України. 1 травня 1945 р. був заарештований радянською контррозвідкою і вивезений до СРСР. 11 липня 1945 р. страчений у Лефортовській тюрмі в Москві.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

209. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

- «1. Карпатська Україна є незалежна держава.
2. Назва держави є: Карпатська Україна.»
• Коли був проголошений документ, уривок з якого наведено вище? Які ще пункти він містив?

210. Порівняйте становище західноукраїнських земель у міжвоєнний період у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини.

УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)

Радянсько-німецькі договори 1939 р. і західноукраїнські землі

23 серпня 1939 р. — підписання у Москві Пакту про ненапад між Німеччиною та СРСР, який отримав назву пакт Молотова — Ріббентропа; до нього додавався таємний протокол щодо розмежування сфер інтересів обох держав у Східній Європі по лінії рік Нарев, Вісла та Сян. У сфері впливу СРСР опинялася переважна частина західноукраїнських земель.

СЛОВНИКИ

Пакт Молотова — Ріббентропа — назва таємного додаткового протоколу до договору про ненапад між СРСР та Німеччиною, підписаний у Москві наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим та міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом.

1 вересня 1939 р. — напад Німеччини на Польщу, початок Другої світової війни.

17 вересня 1939 р. — вступ Червоної армії на територію Польщі згідно з попередніми домовленостями з Німеччиною; впродовж 12 днів майже без боїв було зайнято Західну Україну.

28 вересня 1939 р. — підписання Договору про дружбу та кордони і чергового таємного протоколу між Німеччиною та СРСР, за яким Польща як держава зникла з мапи світу, кордон між сторонами встановлювався по «лінії Керзона»: Східна Галичина й Західна Волинь відійшли до СРСР; Лемківщина, Посяння, Холмщина, Підляшшя опинилися під німецькою окупацією.

Входження західноукраїнських земель до СРСР

22 жовтня 1939 р. — вибори до Народних зборів Західної України (під контролем радянських військових та політпрацівників), які наприкінці жовтня ухвалили Декларацію про входження Західної України до складу УРСР; листопадові сесії союзної та української Верховних Рад затвердили закони про возз'єднання Західної України з УРСР у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

26 червня 1940 р. — нота Раднаркому СРСР до уряду Румунії з вимогою повернути Бессарабію та передати Північну Буковину на підставі того, що у листопаді 1918 р. Народне віче Буковини прийняло рішення про возз'єднання з радянською Україною; під тиском Німеччини, яка запевнила, що ці поступ-

ки тимчасові, румунський уряд задовольнив пропозицію СРСР; уже 30 червня Червона армія зайняла ці території.

2 серпня 1940 р. — рішення Верховної Ради СРСР про прийняття Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР; Північна Буковина, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти увійшли до УРСР, а з решти території Бессарабії й Молдавської автономної республіки (з 1924 р. перебувала у складі УРСР) створено Молдавську РСР.

Таким чином, майже всі українські етнічні землі були об'єднані в єдиній державі.

Радянізація західних областей України

СЛОВНИК!

Радянізація — це система заходів, спрямованих на установлення радянської влади, побудову соціалістичного суспільства за економічною та політичною моделлю СРСР у західноукраїнських землях.

Основні заходи радянізації:

- поширення радянського законодавства;
- уніфікація адміністративно-територіального устрою (скасування поділу на воеводства, поділ на області та райони і т. ін.);
- направлення зі східних районів великої кількості кадрів (часто російськомовних);
- націоналізація промислових підприємств;
- конфіскація поміщицького та інших великих земельоводів і передача землі селянам;
- початок примусової колективізації (весна 1940 р.);
- заборона всіх політичних партій, громадських, кооперативних, культурно-освітніх товариств, створених раніше; дозволено діяльність лише КП(б)У, комсомолу, радянських профспілок;
- розширення мережі навчальних закладів усіх рівнів; заснування бібліотек, клубів тощо;
- українізація освіти, преси;
- уведення безкоштовного навчання, медичного обслуговування;
- суворий контроль партійно-радянського керівництва над усіма сферами життя;
- командно-адміністративні методи впровадження радянської політики;
- нехтування місцевих особливостей та традицій;
- утиски церкви, особливо греко-католицької;
- репресії щодо місцевого населення; депортація у східні райони.

Результатом політики радянізації стало, з одного боку, покращення рівня життя найбільш прощарків населення, розвиток економіки краю, а з іншого — зростання незадоволення репресивними методами влади, підтримка серед населення ідеї створення самостійної Української держави, вступ до загонів оунівців.

Початок Великої Вітчизняної війни

22 червня 1941 р. — порушення Німеччиною Договору про ненапад на СРСР, початок Великої Вітчизняної війни.

Напад на Радянський Союз розпочався згідно з розробленим німецьким генштабом і затвердженим Гітлером ще **18 грудня 1940 р. планом «Барбаросса»**. Союзниками Німеччини у війні були Фінляндія, Угорщина, Румунія, Італія, Словаччина (допомогу також надавали Іспанія та Болгарія).

СЛОВНИК!

План «Барбаросса» — кодова назва плану воєнної операції фашистської Німеччини проти СРСР, згідно з яким війна проти СРСР повинна була стати «блискавичною», тобто закінчитися перемогою в дуже короткий термін, до того як супротивник зможе мобілізувати та розгорнути свої головні сили.

Згідно з планом «Барбаросса» гітлерівські війська склали три групи армій.

Група армій	Головнокомандувач	Напрямки удару
«Північ»	В.-Й. фон Лееб	Даугавпілс, Псков, Ленінград, Прибалтика, порти на Балтійському морі
«Центр»	Ф. фон Бок	Мінськ, Смоленськ, Москва
«Південь»	Г. фон Рундштедт	Західна Україна, Київ, Харків, Донбас, Крим

В Україні ворогові протистояли Південно-Західний та Південний фронти, Чорноморський флот, Дунайська та Пінська військові флотилії.

Україна в планах гітлерівських окупантів

- На початку війни серед гітлерівської верхівки не було єдності щодо долі України. Існували такі точки зору щодо використання українських земель:
- після розгрому СРСР і повалення більшовицького режиму створити нову Російську державу, до складу якої увійшла б і Україна;
 - сприяти створенню автономної Української держави, виходячи з тактичних міркувань та інтересів Німеччини;
 - перетворити Україну на німецьку колонію, джерело сировини, трудових ресурсів, родючих земель (саме цю думку поділяли А. Гітлер і Г. Гімлер).

Окупація території України гітлерівськими військами

22 червня 1941 р. — бомбардування німецькою авіацією українських міст (Рівне, Львів, Житомир, Київ, Севастополь та ін.), запеклі бої на кордонах.

23–29 червня 1941 р. — найбільша танкова битва

початкового періоду війни в районі Луцьк — Броди — Рівне, в якій узяли участь з обох сторін близько 2 тис. німців (на тиждень затримала просування німців).

30 червня — 11 липня 1941 р. — відступ Червоної армії на обох фронтах: на Півдні німецько-румунські війська захопили Північну Буковину й Бессарабію та дійшли до Дністра; на Заході України взяли Дрогобич, Львів, Луцьк, Рівне, Житомир і наблизилися до Києва.

11 липня — 22 вересня 1941 р. — Київська оборонна операція, яка в результаті некомпетентного керівництва Й. Сталіна та його оточення закінчилася катастрофою для Південно-Західного фронту. Не дозволивши вчасно відвести війська з Київського виступу й зайняти більш вдалу позицію для оборони, Ставка Верховного Головнокомандування приречла на загибель і полон понад 600 тис. чол., які опинилися в оточенні. У цій операції загинули командувач фронту М. Кирпонос, член військової ради М. Бурмистренко, начальник штабу фронту В. Тушиков.

19 вересня 1941 р. — гітлерівці зайняли Київ. Оборона Києва тривала 71 день, вона надовго затримала німців і дала змогу провести евакуацію на схід людей і великих підприємств Лівобережжя та Донбасу.

5 серпня — 16 жовтня 1941 р. — оборона Одеси. Протягом 73 днів захисники міста відтягували на себе 300-тисячну ворожу армію, завдаючи їй великих втрат; за наказом Ставки для посилення оборони Криму радянські війська організовано й непомітно для ворога евакуювались з-під Одеси.

25 жовтня 1941 р. — гітлерівці зайняли Харків. До кінця жовтня під ворожою окупацією опинилася також значна частина Донбасу.

30 жовтня 1941 — 4 липня 1942 р. — героїчна оборона Севастополя, яка тривала 250 днів.

16 листопада 1941 р. — радянські війська залишили Крим (крім невеликої ділянки з Севастополем).

Кінець 1941 р. — війська Південно-Західного фронту закріпилися на лінії Вовчанськ — Балаклея — Красний Лиман, а Південного — на лінії Артемівськ — Шахтарське — Большекріпінська.

12–29 травня 1942 р. — наступальна операція радянських військ під Харковом, наслідки якої були трагічними (в районі Барвенківського виступу в оточення потрапили три радянські армії, втрати склали 240 тис. чол.). Катастрофа сталася внаслідок прорахунків керівництва країни.

22 липня 1942 р. — остаточна окупація території України німецько-фашистськими військами після захоплення м. Свердловська Ворошиловградської області (нині Луганської), але ціною величезних жертв, героїчного опору народу німецький план «блискавичної війни» був зірваний.

Причини невдач Червоної армії на початку війни

— Тоталітарний характер влади, що поставив у залежність від волі однієї людини та її найближчого оточення життя мільйонів людей.

— Прорахунки керівництва країни на чолі з Й. Сталіним: ігнорування даних розвідки про дату наступу німецьких військ; заборона приводити війська в прикордонних районах до бойової готовності; зволікання з переоснащенням армії та побудовою оборонних споруд; відсутність чіткого плану на випадок масштабних військових дій (перемогти ворога збирались «малою кров'ю» на його території).

— Перевага німецьких сил на напрямках основних ударів.

— Репресії командного складу, досвідчених воєначальників напередодні війни.

— Жорстка централізація, атмосфера страху в країні вбивали ініціативу, гальмували вирішення нагальних проблем.

— Міжнародна ізоляція СРСР.

Тільки мужність, патріотизм і напруження всіх сил народу стримували німецькі війська, давали час керівництву отямитися й організувати оборону країни.

Мобілізаційні заходи в Україні

СЛОВНИКІ

Мобілізація — переведення збройних сил держави, промисловості, транспорту та інших галузей економіки на воєнний стан.

Основні заходи мобілізації:

— **30 червня 1941 р.** — створення Державного Комітету Оборони на чолі з Й. Сталіним, який зосередив у своїх руках всю повноту влади в країні;

— **10 липня 1941 р.** Й. Сталін очолив Ставку Верховного Головнокомандування;

— **8 серпня 1941 р.** Й. Сталін став Верховним Головнокомандувачем Збройними силами, привласнивши право прийняття найважливіших рішень;

— **7 липня 1941 р.** — звернення керівництва УРСР до українського народу з закликом дати рішучу відсіч фашистській навалі;

— мобілізація до лав Червоної армії (з України — понад 2 млн чол.);

— створення загонів народного ополчення з числа добровольців;

— спорудження оборонних укріплень;

— перебудова народного господарства на воєнний лад (збільшення випуску воєнної продукції, подовження робочого дня до 11 годин, скасування відпусток, дозвіл керівництву переводити працівників на будь-яку роботу без їхньої згоди, жорстка трудова дисципліна тощо);

— евакуація підприємств, колгоспів, наукових та культурно-освітніх установ, людей, цінностей та швидке налагодження виробництва в тилу (**26 червня 1941 р.** в Україні створено спеціальну комісію з евакуації на чолі з Д. Жилою; всього з України евакуйовано понад 550 великих підприємств, не менше 3,5 млн населення; все, що не встигали вивезти, знищували);

СЛОВНИКИ

Евакуація — вивезення з місцевості, що перебувала під загрозою нападу ворога, у тил населення, поранених, а також матеріальних засобів.

- державна позика, добровільна здача населенням коштовностей та грошей до Фонду оборони;
- знищення органами НКВС політичних в'язнів, які перебували в українських в'язницях.

Окупаційний режим в Україні

Зони окупації		
Назва	Територія	Центр
Румунська провінція «Трансїстрія»	Чернівецька та Ізмаїльська області УРСР, а також землі між Бугом і Дністром, які за німецько-румунським договором від 19 серпня 1941 р. передавались Румунії	Тирасполь, згодом — Одеса
Дистрикт «Галичина» (у складі Польського генерал-губернаторства)	Львівська, Дрогобицька, Станіславська й Тернопільська області УРСР	Львів
Рейхс-комісаріат «Україна»	Більша частина українських земель (окрім прифронтових), Крим, Орловська область Росії, деякі райони Білорусії	Рівне
Прифронтові райони, підпорядковані військовому командуванню	Донбас, Чернігівська, Сумська, Харківська області	—

На чолі усієї окупованої території стояло рейхсміністерство у справах окупованих східних областей під керівництвом рейхсміністра А. Розенберга.

Німецька адміністрація: рейхскомісар, генеральні комісари, окружні комісари, міські комісари, коменданти.

Місцева адміністрація (переважно з місцевих мешканців): у містах — бургомістри, в районах — голови, в селах — старости.

Поліцейські органи: гестапо (державна таємна поліція); СС (охоронні загони нацистів); СД (служба безпеки); жандармерія.

Нацистський «новий порядок» в Україні

Травень 1940 р. — розробка німцями плану «Ост», який передбачав такі заходи:

- германізацію та колонізацію території Східної Європи, у тому числі й українських земель;
- фізичне знищення частини слов'янського населення;
- перетворення найвитриваліших і здорових представників слов'янства на рабів;

— масовий терор проти євреїв та циган; холокост;

СЛОВНИКИ

Холокост — загибель значної частини єврейського населення Європи в ході систематичного переслідування і знищення його нацистами та їхніми посібниками в Німеччині й на захоплених територіях у 1933–1945 рр.

— масова депортація населення Західної України до Сибіру і т. ін.

Згідно з планом на окупованій території України німці встановили «новий порядок».

СЛОВНИКИ

«Новий порядок» — жорстокий режим, установлений німецько-фашистськими загарбниками на окупованій території України та в інших частинах СРСР, що супроводжувався масовими розстрілами і депортацією місцевого населення.

Основні заходи «нового порядку»:

- скасування чинності радянського законодавства, введення німецького кримінального права і судів;
- запровадження комендантської години;
- дискримінація українського населення;
- тотальний терор (трагедія Бабиного Яру в Києві, Дробицького Яру — в Харкові, знищення населення у Янівському концтаборі; всього в Україні існувало 180 великих концтаборів і 50 гетто);
- примусова мобілізація робочої сили в Німеччину (2,5 млн чол.);
- економічний визиск України (вивезення хліба, продовольства, устаткування заводів і фабрик, культурних цінностей і навіть чорнозему до Німеччини);

ЦЕ ЦІКАВО!

У Німеччину були вивезені унікальні музейні експонати з Києва, Харкова, Львова, Одеси. Тільки з фондів АН України було відправлено близько 320 тис. рідкісних книжок.

- збереження колгоспної системи під новою назвою «общинні господарства» (за винятком західноукраїнських земель);
- використання примусової праці місцевого населення тощо.

Нелюдський «новий порядок» призвів до організації руху Опору фашистським загарбникам на окупованих територіях.

Рух Опору в Україні**СЛОВНИКИ**

Рух Опору — антифашистський національно-визвольний рух у роки Другої світової війни проти німецьких, італійських і японських окупантів та їхніх союзників.

Радянська течія

- Партизанський рух (1942 р. — створення Українського штабу партизанського руху (УШПР) на чолі з Т. Строчаком; діяльність в Україні партизанських загонів на чолі з О. Сабуровим, О. Федоровим, М. Наумовим, С. Ковпаком та ін.).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Ковпак Сидір Артемович — український радянський військовий і державний діяч, генерал-майор (із 1943 р.), учасник Першої світової війни. У 1918–1919 рр. очолював партизанський загін, боровся проти денікінців, пізніше у складі Червоної армії воював із військами П. Врангеля. В 1921–1926 рр. — військовий комісар у містах Катеринославщини (Великий Токмак, Павлоград, Кривий Ріг та ін.). У 1937–1941 рр. — голова Путивльського міськвиконкому Сумської області. Під час Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. — командир Путивльського партизанського загону, пізніше — з'єднання партизан. У 1941–1942 рр. з'єднання С. Ковпака здійснило рейди по Сумській, Курській і Брянській областях, у 1942–1943 рр. — рейд у Правобережну Україну, в 1943 р. — Карпатський рейд. Під час пересування у Карпатах ковкаківці вели бої з формуваннями Української Народної Самооборони та частинами Української Повстанської Армії. В 1944 р. з'єднання перейменовано у Першу українську партизанську дивізію ім. С. Ковпака. Із 1946 р. С. Ковпак — депутат Верховної Ради УРСР, міністр оборони УРСР. У 1947–1967 рр. — заступник голови Верховної Ради УРСР, із квітня 1967 р. — член Президії Верховної Ради УРСР. Автор книги «Від Путівля до Карпат». Помер у грудні 1967 р. Похований у Києві/

Сидір Ковпак
(1887–1967)

- Підпільний рух (діяльність в Україні в роки війни 23 обкомів КП(б)У та 9 підпільних обкомів комсомолу, усього діяло понад 3,5 тис. підпільних організацій і груп).

Форми боротьби:

- диверсії на комунікаціях ворога, знищення ліній зв'язку, доріг, мостів;
- розгром ворожих штабів, гарнізонів, комендатур тощо;
- збір розвідувальних даних;
- розповсюдження листівок, газет із закликами до боротьби проти окупантів;
- визволення військовополонених та порятунок людей від вивезення на каторжні роботи до Німеччини;
- рейди в тил ворога.

У результаті партизанський та підпільний рухи перетворилися на важливий чинник перемоги над ворогом.

Національна течія

- Оунівський рух, у якому в 1940 р. відбувся розкол на ОУН(М) на чолі з А. Мельником та ОУН(Б) на чолі з С. Бандерою. Члени ОУН не зійшлися в поглядах на методи досягнення мети — створення незалежної України: бандерівці робили ставку на

- власні сили й активні методи боротьби, а мельниківці поклали великі надії на Німеччину.
- Бандерівці у згоді з німецьким командуванням створили батальйони «Роланд» (на чолі з Є. Побігуцим) та «Нахтігаль» (на чолі з Р. Шухевичем).
- 30 червня 1941 р. — прийняття у Львові «Акта проголошення відновлення Української держави» та формування уряду на чолі з Я. Стецьком (Гітлер виступив проти самостійної Української держави; новостворений уряд був розігнаний, С. Бандера та Я. Стецько заарештовані).
- 5 жовтня 1941 р. — створення мельниківцями у Києві Української національної ради на чолі з М. Величковським, яку розглядали як передпарламент майбутньої Української держави (у листопаді 1941 р. її діяльність була заборонена гітлерівцями).
- Осінь 1941 р. — репресії проти оунівців і як наслідок — перехід оунівців до боротьби з німцями.
- 14 жовтня 1942 р. — створення УПА (Української повстанської армії провладу ОУН), яка вела боротьбу як проти німців, так і проти радянської влади.

СЛОВНИКИ

Українська повстанська армія (УПА) — військово-політичне формування, що діяло в Україні у 40-х–50-х роках; у ході війни вела боротьбу як проти фашистської Німеччини, так і проти радянських військ.

ЦЕ ЦІКАВО!

Яскравими представниками українського національно-визвольного руху були Олег Кандиба (Ольжич) і Олена Теліга. Їх долі мали багато спільного: народилися вони в липні 1907 р., обидва опинилися в еміграції, де познайомилися й потоваришували, обоє стали на шлях безкомпромісної боротьби за визволення своєї нації в лавах ОУН і поклали на оltар української свободи свої життя. У лютому 1942 р. О. Теліга була розстріляна фашистами в Бабиному Яру, О. Кандиба був закатований гітлерівцями в концтаборі Заксенгаузен.

Форми боротьби:

- створення органів місцевого самоврядування;
- участь у створенні й діяльності української преси, культурно-освітніх закладів, через які поширювалися самостійницькі настрої;
- створення підпільних, партизанських і регулярних військових структур.

У результаті національна течія зберегла ідею незалежності України й зробила свій внесок у розгром німецько-фашистських загарбників.

Визволення території України від гітлерівських окупантів

19 листопада 1942 — 2 лютого 1943 р. — Сталінградська битва, яка поклала початок корінному перелому в війні на користь СРСР.

18 грудня 1942 р. — звільнення першого населеного пункту УРСР — с. Півнівки Ворошиловградської області.

Січень — початок березня 1943 р. — наступальні операції радянських військ, у ході яких було звільнено значну частину Донбасу, 16 лютого вперше звільнено Харків.

19 лютого — 25 березня 1943 р. — контрнаступ німецько-фашистських військ із району Краснограда та Красноармійська Харківської області; знову втрапивши Харків та Белгород, радянські війська героїчними зусиллями зупинили ворога.

5 липня — 23 серпня 1943 р. — Курська битва, в ході якої було визволено Лівобережну Україну та Донбас (23 серпня 1943 р. остаточно звільнено Харків).

Вересень — листопад 1943 р. — героїчна битва за Дніпро (за успішне форсування Дніпра та небачений героїзм 2438 радянським воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу).

6 листопада 1943 р. — визволення Києва.

24 грудня 1943 — 29 лютого 1944 р. — Житомирсько-Бердичівська, Кіровоградська, Корсунь-Шевченківська (найбільша, що мала результатом оточення 11 ворожих дивізій чисельністю 80 тис. чол.), Рівненсько-Луцька, Нікопольсько-Криворізька операції.

4 березня — середина квітня 1944 р. — Проскурово-Чернівецька, Умансько-Ботошанська, Березнегувато-Снігіривська, Одеська операції.

У результаті цих наступальних операцій було звільнено Правобережну й Південну Україну. 26 березня 1944 р. радянські війська вийшли на кордон із Румунією, 8 квітня 1944 р. — на кордон із Чехословаччиною.

8 квітня — 12 травня 1944 р. — Кримська наступальна операція, яка завершилася визволенням Криму. Ця перемога затьмарилася черговим злочином сталінського режиму. У травні 1944 р. за звинуваченням у зраді з півострова було депортовано у віддалені райони СРСР 191 тис. татар, 15 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 10 тис. вірмен.

13–29 липня 1944 р. — Львівсько-Сандомирська операція (27 липня звільнено Львів, Перемишль; форсуванням річки Вісли закінчився розгром німецької групи армій «Північна Україна»).

20–29 серпня 1944 р. — Яссько-Кишинівська операція, в ході якої визволено Молдавську РСР та Ізмаїльську область України, розгромлено групу армій «Південна Україна».

8 жовтня 1944 р. — визволення останнього окупованого фашистами населеного пункту УРСР — с. Лавочне Дрогобицької області.

28 жовтня 1944 р. — завершилося визволення Закарпаття, остаточно вигнання фашистських окупантів з українських земель.

Особливості радянського партизанського руху 1943–1944 рр.

— Активізація антифашистської боротьби на окупованих територіях у зв'язку з наступом радянських військ.

— Узгодження дій партизанів з операціями Червоної армії.

— Зростання чисельності партизанських загонів (в Україні діяло понад 30 великих з'єднань та понад 80 окремих загонів).

— Глибокі рейди в тил ворога з метою зірвати плани гітлерівців із перетворення України на «випалену пустелю», визволення окремих районів тощо (Карпатський рейд С. Ковпака, рейди П. Вершигори, Я. Мельника та ін.).

— Зміцнення зв'язків між керівним центром та окремими загонами (забезпечення партизан зброєю, продовольством, медикаментами з центру).

Діяльність ОУН-УПА у 1943–1944 рр.

— Остаточне оформлення структури УПА, об'єднання окремих загонів під загальним керівництвом (головний командир — Р. Шухевич).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТІ

Шухевич Роман (псевдоніми: Тарас Чупринка, Дзвін, Тур, Роман Лозовський та ін.) — український політичний і військовий діяч, Головний командир Української повстанської армії. З 1923 р. — член Української військової організації. З 1929 р. — член Організації українських націоналістів. Влітку — восени 1930 р. Шухевич організував акції протесту українського населення проти колонізації Галичини польськими осадниками (т. зв. саботажна акція). У червні 1934 р. за участь в організації замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького заарештований і ув'язнений у польському концентраційному таборі Береза Картузька. Восени 1938 р. став одним із організаторів штабу Карпатської Січі — збройних сил Карпатської України. На початку Другої світової війни 1939–1945 рр. — заступник бойового підрозділу «Дружини українських націоналістів». Із березня 1943 р. — військовий референт проводу ОУН самостійників-державників (СД). Із листопада 1943 р. — головнокомандувач Українською повстанською армією. З липня 1944 р. — голова Генерального секретаріату і генеральний секретар військових справ Головної Української визвольної ради. У 1946 р. Р. Шухевичу присвоєно звання генерал-хорунжого УПА. У березні 1950 р. загинув у бою зі співробітниками радянських органів безпеки у с. Білогорці біля Львова.

Роман Шухевич
(1907–1950)

— Визволення значної території Полісся, Волині, Галичини, створення тут української адміністрації («українських республік»).

— Конфлікт із польською адміністрацією, який вилився у взаємні «етнічні чистки».

— Липень 1944 р. — проведення установчих зборів представників політичних сил, метою яких було проголошення самостійної України та обрання Української головної визвольної ради (УГВР) — вищого керівного органу національно-визвольної

боротьби українського народу — та Генерального секретаріату, який очолив Р. Шухевич.

Перетворення УПА на серйозну військову силу (на 1944 р. її кількість складала 60–90 тис. бійців).

Героїчна праця українців у тилу

Основним гаслом працівників тилу було «Все для фронту! Все для перемоги!».

Організація роботи евакуйованих підприємств у тилу.

Збільшення випуску воєнної продукції.

Організація соціалістичних змагань (боротьба бригад за звання фронтових тощо).

Самовіддана праця жінок, підлітків, старих людей.

Героїчна праця трудівників села, які забезпечували Червону армію продовольством.

Наслідки війни для України

Загальні демографічні втрати під час Другої світової війни склали близько 14 млн осіб.

Матеріальні збитки в Україні склали близько 286 млрд крб (42 % від загальних у СРСР).

Зруйновано 714 міст і селищ, 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств.

Культура України в роки війни

Освіта

Руйнація значної частини шкіл та знищення їх матеріальної бази в роки окупації.

Спрямування освітньої політики фашистів на окупованій території на поніменшення українського населення (дозвіл лише початкової та професійної освіти, обов'язкове вивчення німецької мови, навчання за програмами, розробленими німецькими чиновниками).

Створення для дітей-сиріт у східних районах СРСР дитячих будинків та інтернатів (сюди було переміщено з України 500 дитячих садків та інтернатів, 257 дитячих будинків).

Налагодження роботи вузів України в евакуації (пов'язане із звільненням території України від фашистських загарбників).

Наука

Евакуація на схід наукових закладів України, у тому числі й Академії наук УРСР.

Утворення при Президії АН УРСР Науково-технічного комітету сприяння обороні на чолі з О. Богомольцем.

Плідна робота українських учених у різних галузях:

- розробка технології виплавки броньованих сталей (академік М. Доброхотов);
- метод автоматичного дугового зварювання під флюсом під час збирання танків Т-34 (Інститут

електрозварювання АН УРСР на чолі з Є. Патоном);

- наукові досягнення у галузі медицини (винайдення сироватки для лікування ран колективом Інституту клінічної фізіології на чолі з О. Богомольцем, створення препарату для згортання крові Інститутом біохімії АН УРСР під керівництвом О. Палладіна, інтенсивна робота з вивчення раньової інфекції Українського інституту клінічної медицини на чолі з М. Стражеску та ін.);
- створення фахівцями гуманітарних наук бригад лекторів, які виступали з доповідями на військово-історичну тематику на передовій, у гарнізонах міст, винищувальних батальйонах тощо.

Література

- Участь українських літераторів у захисті Вітчизни (добровольцями на фронт пішли А. Головка, М. Бажан, С. Складенко, О. Гончар та ін.; 109 із 200 членів Спілки письменників перебували на фронті).
- Створення з ініціативи Спілки радянських письменників трьох агітаційних бригад, які працювали у військових частинах, шпиталях, на оборонних підприємствах і своїми виступами зміцнювали бойовий дух радянських воїнів.
- Робота українських письменників воєнними кореспондентами, редакторами дивізійних видань (вихід газети Південно-Західного фронту «Красная Армия», газети «За Радянську Україну», у редакціях яких працювали М. Бажан, А. Малишко, С. Головінський, Л. Первомайський, О. Корнійчук та ін.).
- Широка публіцистична діяльність українських письменників (публікація творів О. Довженка «Перед боєм», «Україна в огні», патріотичних віршів П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри та ін.).
- Контроль сталінського керівництва над діяльністю українських письменників.
- Робота українських радіостанцій (ім. Т. Шевченка у Саратові, «Радянська Україна» у Москві та ін.).

Мистецтво

- Евакуація майже 50-ти театрів на схід.
- Комплектування з евакуйованих українських театрів фронтових бригад за участю найкращих акторів (Київський театр опери та балету ім. Т. Шевченка створив 22 бригади, які працювали на 4-х фронтах і дали 920 концертів).
- Виступи майстрів сцени перед фронтовиками на передовій (З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Гришко та ін.).
- Створення у 1941 р. у Ворошиловграді музично-драматичного колективу, який дав близько 300 спектаклів і концертів для військових частин і госпіталів.
- Розвиток кінодокументалістики (перший кінорепортаж — «Із фронтів Вітчизняної війни» (вер-

- сень 1941 р.), за період війни українські оператори відзняли близько 300 документальних фільмів і кіносюжетів, серед яких фільми О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 р.), «Перемога на Правобережній Україні» (1945 р.) та ін.).
- Діяльність в евакуації Київської та Одеської кіностудій (випуск фільмів, сповнених патріотизму: «Олександр Пархоменко», «Як гартувалася сталь»; «Партизани в степах України»; було організовано їх показ у кінотеатрах країни і на фронті).
 - Основна тема у творчості українських художників — захист Вітчизни (випуск плакатів, листівок, карикатур тощо). Найвідомішими творами українських художників воєнного періоду були: «Гнів Шевченка — зброя перемоги» В. Касіяна, «Розчавимо фашистську гадину» О. Олександрова, «Україна вільна» В. Корецького та ін.

Завдання для самоконтролю

211. Велика Вітчизняна війна розпочалася:
- 23 серпня 1939 р.;
 - 1 вересня 1939 р.;
 - 18 грудня 1940 р.;
 - 22 червня 1941 р.
212. Український уряд, створений у червні 1941 р., очолив:
- С. Вандера;
 - Я. Стецько;
 - М. Мельник;
 - Р. Шухевич.
213. Пакт Молотова — Ріббентропа був укладений:
- 23 серпня 1939 р.;
 - 1 вересня 1939 р.;
 - 28 вересня 1939 р.;
 - 30 червня 1941 р.
214. Український штаб партизанського руху очолив:
- С. Ковпак;
 - О. Сабуров;
 - Т. Строкач;
 - М. Наумов.
215. Позначте характерні риси радянзації.
- Створення національних органів влади;
 - поширення радянського законодавства;
 - відновлення приватної власності на землю;
 - націоналізація промислових підприємств;
 - конфіскація поміщицького та інших великих землеволодінь і передача землі селянам;
 - запровадження платного навчання та медичного обслуговування;
 - розширення мережі навчальних закладів усіх рівнів; заснування бібліотек, клубів.
216. Установіть відповідність між прізвищами політичних та військових лідерів і їхніми характеристиками.

- Нарком закордонних справ СРСР, який поставив свій підпис під Договором про ненапад з Німеччиною;
 - командир УПА;
 - один із лідерів ОУН, який покладав великі надії на Німеччину у справі надання Україні незалежності;
 - командир партизанського загону, під керівництвом якого було здійснено Карпатський рейд.
- Р. Шухевич;
 - М. Кирпонос;
 - В. Молотов;
 - А. Мельник;
 - С. Ковпак.

А	
Б	
В	
Г	

217. Розташуйте події в хронологічній послідовності.
- Утворення УПА;
 - остаточна окупація України;
 - звільнення Києва від фашистських загарбників;
 - акт проголошення незалежності України.

218. Прочитайте коротку біографію історичного діяча та запишіть його прізвище. Визначний український політичний діяч, один із лідерів національно-визвольного руху 30–50-х років. У 1939 р. він разом із активом ОУН за короткий час виробив детальний план розбудови мережі ОУН на теренах усієї України. У цьому ж році очолив течію в ОУН, яка стояла в опозиції до методів і тактики діяльності Проводу українських націоналістів під керівництвом А. Мельника. 30 червня 1941 р. ОУН під його керівництвом проголосила у Львові відновлення на західноукраїнських землях української державності. 6 липня 1941 р. був заарештований окупаційною владою й ув'язнений у концентраційному таборі Заксенхаузен.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

219. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.
- «У зв'язку з підписанням пакту про ненапад [...] нижчепідписані уповноважені обох сторін обговорили у цілком конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі».
- Ким та коли був підписаний цитований документ?
 - Які території входили до сфери впливу кожної зі сторін?
 - Визначте наслідки підписання цього документа та дайте йому власну оцінку.
220. Проаналізуйте діяльність двох течій українського Руху Опору в роки Другої світової війни. Визначте їхній внесок у справу визволення України від фашистських загарбників.

ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ в 1945 — на початку 50-х років ХХ ст. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ

Встановлення кордону з Польщею

9 вересня 1944 р. — укладення між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення Люблінської угоди, згідно з якою частина українських земель (Холмищина, Лемківщина, Надсяння, частина Підляшшя) з населенням майже 800 тис. українців передавалася Польщі (таким чином сталінське керівництво намагалось підтримати прорадянський польський уряд та змінити негативне ставлення польського населення до радянської влади, спричинене подіями 1939 р.).

16 серпня 1945 р. — укладення договору про радянсько-польський кордон, який встановлювався по «лінії Керзона» з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5–8 км, а в окремих районах навіть на 17–30 км.

1951 р. — завершення процесу українсько-польських територіальних домовленостей, коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками (до Львівської області відійшли землі в районі м. Кристинополя, а до Польщі відійшла територія довкола м. Нижні Устрики Дрогобицького району).

Встановлення кордону з Чехословаччиною

26 листопада 1944 р. — схвалення з'їздом Народних комітетів Закарпаття в м. Мукачево Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

29 червня 1945 р. — договір між ЧСР і СРСР, який юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачево.

22 січня 1946 р. — указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення у складі УРСР Закарпатської області.

Встановлення кордону з Румунією

10 лютого 1947 р. — підписання радянсько-румунського договору, за яким до УРСР відходили Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина (тобто закріплювалися кордони, встановлені у 1940 р.).

Наслідки врегулювання територіальних питань для України

- Остаточне встановлення та юридичне закріплення кордонів республіки.
- Збільшення території УРСР.
- Демографічні зміни у складі населення.
- Об'єднання основної частини українських земель у кордонах однієї держави.

Суспільно-політичне життя

- Відновлення режиму одноосібної влади Й. Сталіна, культ особи якого досяг апогею;
- Відсутність в Україні будь-якої самостійної політики.
- Відновлення репресій; відсутність демократії та свобод громадян, зловживання владою (пік репресій в Україні припав на 1947 р., коли

ЦК КП(б)У очолював найближчий соратник Й. Сталіна Л. Каганович).

— Підпорядкування політичному центру діяльності перших секретарів ЦК КП(б)У:

- М. Хрущов (1943–1946 рр. та 1948–1949 рр.).
- Л. Каганович (1947 р.).
- Л. Мельников (1950–1953 рр.).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТИ

Мельников Леонід Георгійович — радянський партійний діяч в Україні. Член КПРС із 1928 р. З 1936 р. — на керівній партійній роботі в Сталіно (нині Донецьк) і Караганді. У 1947–1949 рр. — другий секретар, а в 1950–1953 рр. — перший секретар ЦК КП України. В червні 1953 р. звільнений із посади першого секретаря за прорахунки в національній політиці в Західній Україні (прискорені темпи русифікації освіти, зокрема Львівського університету, й однобічний підбір кадрів). У 1953–1955 рр. — посол СРСР у Румунії. З 1955 р. обіймав відповідальні пости в державному апараті у Казахстані. У 1966 р. призначений головою Державного комітету з нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості та гірничого нагляду при Раді Міністрів СРСР.

Леонід Мельников
(1906–1981)

— Розгортання ідеологічної реакції — «ждановщини».

СЛОВНИКИ

«Ждановщина» — це ідеологічна кампанія в СРСР, розгорнута у 1946–1949 рр. у галузі науки, літератури, культури та мистецтва, в ході якої були піддані нищівній критиці діяльність інститутів історії України та історії української літератури, творчих спілок, редакцій газет і журналів, видатних діячів української культури — письменників, композиторів, режисерів тощо (назва походить від прізвища секретаря ЦК ВКП(б) з питань ідеології А. Жданова).

Відбудова народного господарства України

Березень 1946 р. — затвердження Верховною Радою СРСР п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр.

Особливості відбудови

Промисловість:

- більші масштаби відбудовчих робіт, ніж у будь-якій іншій країні Європи;
- проблема капіталовкладень (відмова від плану Маршалла, розрахунок лише на внутрішні резерви);
- відновлення адміністративно-командних методів;

- початок відбудови з важкої промисловості (в Україні за декілька років були відновлені шахти Донбасу, Дніпрогес та інші великі електростанції, металургійні заводи тощо);
- розвиток важкої промисловості за рахунок легкої, сільського господарства, науки і культури (інвестиції у легку промисловість склали 12–17 % усіх промислових капіталовкладень);
- посилення диспропорції в розвитку економіки на користь військово-промислового комплексу (ВПК);
- повільне впровадження досягнень науково-технічного прогресу (підприємства працювали за старими технологіями, висока енерго- та матеріалоемність виробів тощо);
- нестача робочої сили, особливо кваліфікованої;
- важливим чинником, що впливав на успіх відбудови, був ентузіазм народу (90% працюючих охоплені різними формами соцзмагання).

ЦЕ ЦІКАВО!

Згідно з контрольними показниками, визначеними союзним післявоєнним планом відбудови, українська економіка отримала лише 15 % всесоюзних капіталовкладень, тоді як на УРСР припало 42 % усіх матеріальних збитків СРСР у війні.

Сільське господарство:

- відновлення колгоспного ладу;
- надзвичайно складні умови відбудови сільського господарства (скорочення посівних площ, поголів'я худоби, нестача робочих рук, техніки);
- мізерні капіталовкладення (7 % від загального обсягу асигнувань);
- важке становище селян (мізерна оплата праці, високі податки на підсобне господарство, відсутність паспортів у селян, несплата пенсій тощо);
- голод 1946–1947 рр.

Голод 1946–1947 рр.

Причини голоду:

- спустошення країни внаслідок війни;
- розширення посівних площ і виконання планів хлібозаготівлі за всяку ціну;
- посуха 1946 р.;
- відбудова промисловості за рахунок сільського господарства;
- продаж хліба за кордон.

Заходи влади:

- репресивні заходи щодо селян;
- відновлення дії «Закону про п'ять колосків»;
- невизнання факту голоду радянським керівництвом.

Наслідки:

- голодом була охоплена більша частина східних і південних областей України;
- великі людські втрати (1 млн чол.).

Зовнішньополітична діяльність УРСР

- Вихід України на міжнародну арену після завершення війни (1944 р. — створення Народного комісаріату закордонних справ УРСР на чолі з Д. Мануїльським).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Мануїльський Дмитро Захарович — радянський державний та партійний діяч, академік АН УРСР (з 1945 р.). З 1907 р. — член Київського комітету РСДРП. Після жовтневого більшовицького перевороту в 1917 р. став членом колегії Наркомату продовольства РСФРР. Із травня 1918 р. — заступник голови більшовицької делегації на мирних переговорах з Україною. У 1918 р. посланий ЦК РКП(б) для організації більшовицького руху в Україні. У 1919–1920 рр. — член Всеукраїнського ревкому, в 1920–1922 рр. — народний комісар землеробства УСРР. У 1920–1921 рр. — учасник польсько-радянських мирних переговорів у Ризі. Із грудня 1921 р. протягом незначного часу обіймав посаду першого секретаря ЦК КП(б)У, був редактором газети «Комуніст». У 1920–1923 рр. і 1949–1952 рр. — член політбюро ЦК КП(б)У, з 1924 р. — член президії. У липні 1944 р. призначений заступником голови Раднаркому УРСР і народним комісаром закордонних справ УРСР. У квітні 1945 р. очолював українську делегацію на міжнародній конференції у Сан-Франциско (оформила створення ООН) та на Паризькій мирній конференції 1946 р. Брав участь у роботі перших сесій Генеральної Асамблеї ООН, на яких виступав із промовами, спрямованими проти діяльності української еміграції. У 1945–1946 рр., виступивши ініціатором, ідеологом і керівником нової кампанії боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», розгорнув широкомасштабну акцію з переслідування й цькування української інтелігенції, зокрема найвідоміших тогочасних істориків М. Петровського та І. Крип'якевича, письменників О. Довженка, В. Сосюри, Ю. Яновського, М. Рильського та ін. У 1946–1953 рр. — заступник голови Ради Народних Міністрів УРСР. Помер у 1959 р. Похований у Києві.

**Дмитро
Мануїльський**
(1883–1959)

- 1945 р. — включення України до складу 47 країн-засновниць ООН разом із Білорусією та СРСР (участь української делегації в розробці та прийнятті статуту ООН; 1945 р. — Україна стала членом постійної комісії ООН із питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО); 1946 р. — обрання України до складу Економічної і Соціальної Рад; 1948–1949 рр. — Україна — непостійний член Ради Безпеки ООН).
- 29 липня — 15 жовтня 1946 р. — участь представників України у Паризькій мирній конференції.
- 1948 р. — активна участь України в роботі Дунайської конференції, яка розв'язувала питання режиму торгового судноплавства на Дунаї.

Таким чином, формально за Україною визнавалося право на самостійні міжнародні відносини, але фактично своєї незалежної зовнішньої політики вона не мала.

Радянізація західних областей України

- Відновлення радянської влади в західних областях України після закінчення війни.
- Продовження політики радянізації в цьому регіоні:
 - проведення індустріалізації (відбудова, реконструкція та вдосконалення традиційних галузей — нафтогазової та лісозаготівельної; розвиток нових галузей — машинобудівної, металобробної, приладобудівної та ін.; великі капіталовкладення та швидкі темпи розвитку промисловості, повільний розвиток харчової та легкої промисловості, націоналізація промисловості та транспорту);
 - колективізація (конфіскація великих маєтків, передача цих земель безземельним та малоземельним селянам; суцільна колективізація, під час якої було колективізовано 93 % господарств; організація політвідділів МТС; застосування примусових методів — шантаж, залякування; неврахування місцевої специфіки тощо);
 - заходи в культурно-освітній сфері (ліквідація неписьменності, створення мережі освітніх закладів різних рівнів, посилення русифікації, заідеологізованість навчально-виховного процесу, введення безкоштовної освіти, безкоштовне медичне обслуговування);
 - направлення зі східних регіонів України на постійну роботу фахівців, партійних функціонерів;
 - депортація західноукраїнського населення до віддалених районів СРСР;
 - ліквідація Української греко-католицької церкви (1 листопада 1944 р. — смерть митрополита А. Шептицького, обрання його наступником Й. Сліпого; 8–10 березня 1946 р. — Львівський собор, який скасував Берестейську церковну унію 1596 р. і проголосив возз'єднання греко-католицької церкви з російською православною; репресії щодо священників, які не приєдналися до нової церкви; УГКЦ змушена була піти в підпілля).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Сліпий Йосип — визначний український церковний діяч, патріарх Української греко-католицької церкви, з 1965 р. — кардинал. Після смерті митрополита А. Шептицького 1 листопада 1944 р. став митрополитом галицьким, архієпископом львівським та єпископом кам'янець-подільським. Однак уже 11 квітня 1945 р. він разом з усіма іншими єпископами Української греко-католицької церкви, які перебували у Галичині, був заарештований. Тривалий час доля митрополита була невідомою, і лише в березні 1946 р. було оголо-

Йосип Сліпий
(1892–1984)

шено, що митрополит звинувачений у «ворожій діяльності проти УРСР, співпраці з німецько-фашистськими окупантами» і засуджений військовим судом у Києві до 8 років ув'язнення. У березні 1946 р. відбувся т. зв. Львівський собор, який проголосив ліквідацію Греко-католицької церкви та «возз'єднання» з Московським патріархатом, що стало причиною нових судових процесів над митрополитом (1953 р., 1957 р., 1962 р.). У 1963 р. завдяки виступам на захист Йосипа Сліпого Папи Римського Іоанна ХХІІІ, президента США Дж. Кеннеді та інших відомих політичних і громадських діячів країн світу митрополита звільнено з ув'язнення і вислано за межі СРСР. У 1963 р. заснував у Римі Український католицький університет, філії якого згодом утворилися у Вашингтоні (США), Лондоні (Велика Британія), Чикаго (США), Філадельфії (США). Помер митрополит у 1984 р. у Римі, похований у Соборі св. Софії. Згідно із заповітом його тіло 28 серпня 1992 р. перевезено в Україну й перепоховано у Соборі св. Юра у Львові.

Боротьба ОУН-УПА з радянською владою

Боротьба радянської влади проти ОУН-УПА перетворилася на братовбивчу війну (направлення в західні регіони України регулярних частин армії та НКВС, формування з місцевого населення підрозділів помічників для боротьби з ОУН-УПА).

Методи боротьби

ОУН-УПА	Радянська влада
— напади на частини НКВС і військові підрозділи, терористичні акти проти радянських і партійних діячів;	— воєнні дії проти формувань ОУН-УПА регулярних частин армії та НКВС;
— убивство місцевих активістів, які перейшли на бік радянської влади;	— масове виселення населення з районів розташування баз УПА;
— масовий терор проти вчителів, лікарів, інженерів, працівників культури, направлених на роботу зі сходу;	— депортації як окремих сімей, так і цілих сіл, що були пов'язані з УПА;
— провокації з перевдяганням у форму НКВС (знуцання з місцевого населення);	— провокації спецгруп НКВС з перевдяганням у форму УПА (пограбування і знущання з місцевого населення, вбивства)
— активна антирадянська пропаганда	

Етапи збройної боротьби ОУН-УПА з радянською владою

I етап (1944–1946 рр.) — спроба утримати під своїм контролем великі території і ведення боїв великими силами із застосуванням артилерії й мінометів. Об'єднання сил радянських військ держбезпеки, прикордонників. У тяжких боях загинуло до половини особового складу УПА.

II етап (1947 — перша половина 50-х років) — зміна тактики: поділ армії на невеликі мобільні групи, ведення боротьби партизанськими методами. Загибель у с. Білогорща біля Львова головнокомандувача УПА Р. Шухевича (5 березня 1950 р.). Спад організованого опору (хоча окремі загони ще діяли до 1956 р.).

Операція «Вісла»

28 квітня — 28 серпня 1947 р. — проведення польською владою операції «Вісла», суть якої полягала у депортації залишків українського населення Закарпаття на захід і північ Польщі з метою його асиміляції та знищення баз діяльності ОУН-УПА. У ході операції було переселено близько 150 тис. українців, а УПА зазнала великих втрат. Операція була узгоджена з радянським керівництвом.

Культурне життя в Україні у другій половині 40-х — першій половині 50-х років ХІХ ст.

«Ждановщина» в Україні

Мета «ждановщини» в Україні — посилення контролю над творчими процесами в галузі культури, придушення національно-визвольного руху та будь-яких проявів української самостійницької ідеї.

Наслідки:

- придушення паростків відродження української культури після війни;
- гальмування розвитку науки, літератури і мистецтва в країні;
- обмеження свободи творчості;
- перетворення літературної критики на засіб утримання митців у рамках офіційної ідеології;
- ізоляція від надбань західної культури.

Освіта

- Відновлення зруйнованих під час війни шкіл, переважно зусиллями самого населення (на 1950 р. довоєнна мережа шкіл була фактично відновлена).
- Гостра потреба у підручниках, зошитах, навчальному обладнанні.
- Нестача приміщень, учителів, навчальних посібників.
- Запровадження мережі вечірніх та професійних заочних шкіл, навчальних курсів для дорослих.
- Відновлення системи вищої освіти.
- Збільшення кількості студентів з 99 тис. до 325 тис. (майже половина з них навчалася на заочних і вечірніх відділеннях).
- Перехід до обов'язкової семирічної освіти (1953 р.).
- Заідеологізованість освіти.
- Неухильне скорочення шкіл з українською мовою викладання.

Наука

- Відновлення роботи науково-дослідних установ (збільшення їх кількості з 267 до 462).
- Зміцнення матеріально-технічної бази, наукового потенціалу.
- Провідна наукова установа — Академія наук УРСР на чолі з О. Палладіним.
- Значні успіхи у дослідженнях із фундаментальних наук:

- запуск першого в республіці атомного реактора (1946 р.);
- виготовлення у Києві першої в Європі цифрової обчислювальної машини під керівництвом С. Лебедева (1948–1950);
- запровадження нової автоматичної технології зварювання тощо;
- запровадження в промисловість досягнень науки і техніки, переважно у галузях військово-промислового комплексу;
- «лисенківщина» (назва походить від прізвища президента Всесоюзної академії сільськогосподарських наук Т. Лисенка, який свою позицію аргументував не науковими доказами, а ідеологічними штампами, запозиченими з «Короткого курсу історії ВКП(б)»; розгром генетики та кібернетики (проголошення генетики «продажною дівкою імперіалізму», а кібернетики — її «рідною сестрою»).

СЛОВНИКИ

«Лисенківщина» — специфічний період у сільськогосподарській і біологічній науці й практиці, пов'язаний із проявом культу особи президента ВАСГНІЛ, академіка АН УРСР Т. Лисенка, у результаті якого було припинено перспективні наукові дослідження.

Література

- Складні умови розвитку літератури в умовах «ждановщини».
- Прийняття партійних постанов з ідеологічних питань, у яких містилася нищівна критика українських видань (постанови «Про журнал „Вітчизна“», «Про журнал сатири і гумору „Перець“», «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в „Нарисі історії української літератури“» тощо).
- Розгортання боротьби проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим заходом» із метою посилення культурно-ідеологічної ізоляції радянського суспільства від західного світу.
- Розгортання Л. Кагановичем бурхливої діяльності з боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», жертвами якої стали А. Малишко, П. Панч, М. Рильський, Ю. Яновський, Остап Вишня, В. Сосюра тощо.
- Створення українськими письменниками високохудожніх творів, не зважаючи на надзвичайно важкі умови праці (трилогія О. Гончара «Прапороносці», роман М. Стельмаха «На нашій землі», «Київські оповідання» Ю. Яновського, гумористичні оповідання Остапа Вишні тощо).

Мистецтво

- Домінування у мистецтві воєнної тематики.
- Видання постанови «Про репертуар драматичних та інших театрів України», згідно з якою обов'язково стає перевага у репертуарах вистав на сучасні

теми; від театральних діячів вимагали оспівувати успіхи в соціалістичному будівництві.

- Основна продукція кінематографа — революційно-патріотичні фільми.
- Діяльність художників М. Глуценка, М. Дерегуса, О. Шовкуненка та ін.

Завдання для самоконтролю

221. Посаду першого секретаря ЦК КП(б)У в 1950–1953 рр. обіймав:

- А) М. Хрущов;
- Б) Л. Каганович;
- В) Л. Мельников;
- Г) Д. Мануїльський.

222. Львівський церковний собор, із діяльністю якого була пов'язана ліквідація УГКЦ, відбувся у:

- А) червні 1945 р.;
- Б) березні 1946 р.;
- В) квітні–серпні 1947 р.;
- Г) березні 1950 р.

223. Народним комісаром закордонних справ УРСР у післявоєнний період був:

- А) М. Хрущов;
- Б) А. Жданов;
- В) Й. Сліпий;
- Г) Д. Мануїльський.

224. Операція польського уряду з переселення українців у західні та північні райони Польщі, проведена в 1947 р., отримала назву:

- А) «Вісла»;
- Б) Львівський собор;
- В) «Познань»;
- Г) «Варшава».

225. Позначте характерні риси розвитку української культури в післявоєнний період.

1. Запровадження політики українізації;
2. панування «ждановщини»;
3. «Розстріляне відродження»;
4. репресії проти Леся Курбаса та театру «Березіль»;
5. «лисенківщина»;
6. діяльність художників М. Глуценка, М. Дерегуса, О. Шовкуненка;
7. розгортання Л. Кагановичем бурхливої діяльності з боротьби з «буржуазним українським націоналізмом».

226. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

- А) Специфічний період у сільськогосподарській і біологічній науці й практиці, пов'язаний із проявом культу особи академіка АН УРСР Т. Лисенка, у результаті якого було припинено перспективні наукові дослідження;

Б) ідеологічний наступ сталінського керівництва на радянську (у тому числі і українську) інтелігенцію в післявоєнний період;

В) депортація залишків українського населення Закарпаття на захід і північ Польщі з метою його асиміляції та знищення баз діяльності ОУН-УПА;

Г) система заходів, спрямованих на встановлення радянської влади, побудову соціалістичного суспільства за економічною та політичною моделлю СРСР на західноукраїнських землях.

1. «Ждановщина»;
2. «лисенківщина»;
3. радянізація;
4. Львівський собор;
5. операція «Вісла».

А	☐
Б	☐
В	☐
Г	☐

227. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Початок післявоєнного голоду в Україні;
- Б) входження України до ООН;
- В) загибель командира УПА Р. Шухевича;
- Г) операція «Вісла».

228. Прочитайте коротку біографію історичного діяча та запишіть його прізвище.

Радянський державний та партійний діяч, академік АН УРСР із 1945 р. Із грудня 1921 р. протягом незначного часу обіймав посаду першого секретаря ЦК КП(б)У, був редактором газети «Комуніст». У 1920–1923 рр. і 1949–1952 рр. — член політбюро ЦК КП(б)У, з 1924 р. — член президії. У липні 1944 р. призначений заступником голови Раднаркому УРСР і народним комісаром закордонних справ УРСР. У квітні 1945 р. очолював українську делегацію на міжнародній конференції у Сан-Франциско (конференція оформила створення ООН) та на Паризькій мирній конференції 1946 р. Брав участь у роботі перших сесій Генеральної Асамблеї ООН, на яких виступав із промовами, спрямованими проти діяльності української еміграції. В 1945–1946 рр., виступивши ініціатором, ідеологом і керівником нової кампанії боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», розгорнув широкомасштабну акцію з переслідування й цькування української інтелігенції, зокрема найвідоміших тогочасних істориків М. Петровського та І. Крип'якевича, письменників О. Довженка, В. Сосюри, Ю. Яновського, М. Рильського та ін. У 1946–1953 рр. — заступник голови Ради Народних Міністрів УРСР. Помер у 1959 р. Похований у Києві.

<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------

229. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання. Наприкінці війни процес об'єднання українських земель та формування території України вступив

у вирішальну фазу. Остаточні контури повоєнних кордонів УРСР сформувалися в процесі українсько-польського, українсько-чехословацького та українсько-румунського територіальних розмежувань.

1) Які адміністративно-територіальні зміни відбулися в УРСР після закінчення війни?

- 2) Яким чином були врегульовані територіальні питання з сусідніми державами?
3) Яке значення для України мало розв'язання цих питань?

230. Порівняйте процеси післявоєнної відбудови в Україні та в країнах Західної Європи.

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964 роки ХХ ст.)

Зміни в керівництві СРСР та УРСР на початку 50-х років ХХ ст.

5 березня 1953 р. — смерть Й. Сталіна; втома суспільства й партійного керівництва від жорстокості сталінського режиму; необхідність змін.

Тимчасове «колективне керівництво» — розподіл найвищих посад між найближчими соратниками Сталіна (Г. Маленков — голова Ради Міністрів СРСР, М. Хрущов — перший секретар ЦК КПРС, Л. Берія — голова Міністерства внутрішніх справ і держбезпеки). Такий компроміс був нетривким, колишні соратники не довіряли один одному, боялися та шукали слушної нагоди позбутися конкурентів.

26 червня 1953 р. — арешт Л. Берія за звинуваченням у шпигунстві й підготовці державного перевороту та його таємна страта.

Червень 1953 р. — звільнення з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова, обрання О. Кириченка (вперше українець за походженням обійняв таку високу посаду); арешт і страта міністра внутрішніх справ УРСР П. Мешика та його заступника.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Кириченко Олексій Іларіонович — радянський партійний і державний діяч. Із 1930 р. — член КПРС. Із 1938 р. працював в апараті ЦК КП(б)У. З 1941 р. — секретар ЦК КП(б)У з промисловості. Під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. — член Військової Ради низки фронтів, генерал-майор. У 1944 р. — секретар ЦК КП(б)У з кадрів, 1945–1949 рр. — перший секретар Одеського обкому Комуністичної партії. В 1949–1953 рр. — другий секретар ЦК КП(б)У. Після усунення червневим пленумом ЦК КПУ Л. Мельникова з посади першого секретаря став першим українцем, який очолив Компартію України. Під час перебування на посту керівника республіканської Компартії значно зріс відсоток українців серед членів КПУ (близько 60 % загального складу), розпочався короткий період політичної «відлиги», використаний для висунення національно-культурних домагань (ставилося питання про чистоту української мови, створення умов для розвитку національної науки, реабілітацію репресованих українських діячів культури та

Олексій Кириченко
(1908–1975)

їхньої творчості, скасування цензури тощо). У 1957 р. О. Кириченка було відкликано до Москви і призначено на посаду секретаря ЦК КПРС. Із 1960 р. — перший секретар Ростовського обкому Компартії, пізніше перебував на господарській роботі. Останні роки життя провів у Москві.

1955 р. — звільнення Г. Маленкова з посади голови Ради Міністрів СРСР та обрання М. Булганіна.

Початок десталінізації

СЛОВНИК

Десталінізація — процес ліквідації наслідків сталінізації, що почався після смерті Й. Сталіна.

- Створення комісій з перегляду справ засуджених у 1934–1953 рр.
- Початок реабілітації безвинно засуджених.

СЛОВНИК

Реабілітація — виправдання, поновлення доброго імені чи репутації несправедливо обвинуваченої, обмовленої або засудженої особи.

- Ліквідація позасудових органів, воєнних трибуналів військ МВС, скасування надзвичайних законів і постанов, спрямованих на боротьбу з «ворогами народу».
- Чистка органів держбезпеки і значне скорочення їх кількості.
- Припинення ідеологічних кампаній проти інтелігенції, націоналізму тощо.
- Уповільнення процесу русифікації.
- Зростання ролі українського чинника в різних сферах суспільного життя (висування місцевих кадрів на керівні посади в регіонах, поява вихідців з України в найближчому оточенні М. Хрущова і т. ін.).
- Розширення прав республік (в Україні з союзного до республіканського підпорядкування переведено декілька тисяч підприємств та організацій).
Процеси лібералізації суспільства 1953–1964 рр. отримали назву «відлига».

СЛОВНИК

«Відлига» — це назва періоду перебування М. Хрущова при владі в СРСР (1954–1964), що характеризувався політикою десталінізації, політичною реабілітацією і непослідовністю реформ.

Входження Криму до складу УРСР

19 лютого 1954 р. — указ Президії Верховної Ради СРСР на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», «враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські зв'язки між Кримською областю і Українською РСР».

Розвиток економіки України у 1951–1955 рр.

Промисловість України, як і раніше, посідала важливе місце в загальносоюзній економіці. Особливого розвитку набули паливно-енергетична, металургійна, машинобудівна галузі. Було побудовано Каховську ГЕС. Зросли обсяги видобутку вугілля, нафти, газу. Характерний для попереднього періоду перекис у бік важкої промисловості зберігся незмінним.

Розвитку сільського господарства керівництво країни приділило досі не бачену в СРСР увагу. 1950 р. — укрупнення колгоспів і перетворення частини їх на радгоспи. Вересень 1953 р. — пленум ЦК КПРС, який констатував кризовий стан сільського господарства та започаткував низку реформ у аграрному секторі:

- збільшення капіталовкладень у сільське господарство;
- забезпечення кадрами МТС;
- списання заборгованості колгоспів;
- збільшення заготівельно-закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію;
- заохочення особистого підсобного господарства (зменшення податків, їх тверда сума та відповідність розмірам господарства);
- лютий–березень 1954 р. — початок освоєння цілих земель (з України до Казахстану та Сибіру була направлена значна кількість людських і матеріальних ресурсів).

У результаті сільське господарство стало рентабельним, його валова продукція зросла на 35,3 % у порівнянні з попередньою п'ятирічкою.

XX з'їзд КПРС

14–25 лютого 1956 р. — XX з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов виступив із закритою доповіддю «Про культ особи Й. Сталіна та його наслідки» такого змісту:

- критика сталінської політики як хибної та злочинної за організацію масових репресій, депортацію народів під час війни, використання незаконних методів слідства і т. ін.;
- критика особи, а не системи, яка її породила (причинами появи культу Сталіна називали його риси характеру, гостру боротьбу з капіталістичним оточенням тощо);
- початком злочинної політики визначався 1934 р.,

тобто не ставилися під сумнів методи проведення колективізації, голодомор 1932–1933 рр. і т. ін.; — небажання правлячої верхівки розділити відповідальність за вчинені злочини; незмінність партійних засад.

30 червня 1956 р. — постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків».

Значення рішень XX з'їзду КПРС: попри всю свою м'якість і непослідовність, критика культу особи справила величезний вплив на всі сторони життя суспільства й, головне, розтопила страх у душах людей; вони знову вчилися чинити опір неправді, несправедливості, насильству. Тоталітаризму було завдано удару, від якого він уже ніколи не зміг отямитися.

Опір десталінізації

Червень 1957 р. — виступ групи колишніх активних учасників сталінської політики (В. Молотов, Л. Каганович, К. Ворошилов, М. Булганін та ін.) проти підризу «керівної ролі партії», постановка питання про зміщення М. Хрущова. Але на цей час Хрущов уже мав міцну «групу підтримки» зі своїх ставлеників.

Березень 1958 р. — виключення противників десталінізації зі складу Президії ЦК, звільнення М. Булганіна з посади голови Ради Міністрів СРСР. Цю посаду обійняв М. Хрущов, одночасно залишаючись першим секретарем ЦК КПРС. Таким чином, М. Хрущов зосередив у своїх руках майже всю владу в державі.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Хрущов Микита Сергійович — відомий партійний і державний діяч СРСР, генеральний секретар ЦК КПРС (1953–1964 рр.). У 1920–1928 рр. перебував на партійній роботі в Донбасі, у 1928–1929 рр. — у Харкові та Києві. З січня 1938 до грудня 1949 р. (з перервами) — перший секретар ЦК Компартії України. Під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. був членом військових рад Південно-Західного напрямку, Південно-Західного, Сталінградського, Південного, Воронезького, 1-го Українського фронтів. Із лютого 1944 р. — голова Раднаркому (згодом — Ради Міністрів) України, а в грудні 1944 р. — перший секретар ЦК КП(б) України. З березня 1953 р. — секретар, з вересня 1953 до жовтня 1964 р. — перший секретар ЦК КПРС, одночасно в 1958–1964 рр. — голова Ради Міністрів СРСР. Історична роль М. Хрущова є дуже суперечливою. Сучасники відзначали прагнення М. Хрущова вирішувати масштабні проблеми, його бурхливу енергію, настирливість, яка межувала з грубістю. Піднесення М. Хрущова після смерті Сталіна та його перемога у боротьбі з колишніми соратниками (Л. Берія, Г. Жуковим, Л. Кагановичем, В. Молотовим та ін.) стали можливими завдяки підтримці української партійної та державної еліти, з якою М. Хрущов єднали давні зв'язки. Це, в свою чергу, призвело до появи вихідців з України на всесоюзній політичній арені в період перебування М. Хрущова у Кремлі. Одночасно критика М. Хрущовим українського керівництва спричинила виникнення

Микита Хрущов
(1894–1971)

опозиції у середовищі вищих партійних і державних функціонерів (М. Підгорний, Ю. Шелест та ін.), які відіграли важливу роль в процесі усунення М. Хрущова та приходу до влади Л. Брежнєва. Помер у вересні 1971 р. Похований у Москві.

Поглиблення процесу десталінізації

1. Прискорення політичної реабілітації (на кінець 50-х років переглянуто 5,5 млн справ, за якими реабілітовано 3,5 млн чол., серед реабілітованих — Л. Курбас, М. Куліш, В. Чубар, С. Косіор та ін.);
2. Курс XXII з'їзду КПРС (жовтень 1961 р.) на поглиблення десталінізації:
 - звинувачення у масових репресіях не тільки Сталіна, але й людей із його найближчого оточення (зокрема В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова та ін.);
 - рішення про винесення тіла Сталіна з мавзолею на Красній площі, зруйнування численних пам'ятників, перейменування всіх міст, колгоспів, вулиць, установ, названих на честь вождя, вилучення його творів із бібліотек;
 - лібералізація партійного життя: курс на переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну державу; регулярне оновлення на чверть складу керівних органів КПРС, перебування на найвищих посадах не більше трьох строків.

СЛОВНИКИ

Лібералізація — пом'якшення політичного режиму, вільнодумство.

3. Розширення повноважень республіканських рад (зокрема, Верховна Рада УРСР ухвалила низку законів про бюджетні права УРСР і місцевих рад, судоустрій, цивільний, кримінальний та процесуальний кодекси і т. ін.).
4. Уведення в практику всенародного обговорення проектів законів та інших важливих питань.
5. Розширення прав профспілок.

Реформи М. Хрущова та їх наслідки для України

Промисловість

- Спроба *децентралізації управління* промисловістю та будівництвом шляхом створення *раднархозів* та ліквідації низки галузевих міністерств (в УРСР було створено спочатку 11, а згодом ще 3 економічні райони на чолі з раднархозами). *Позитивні риси*: розширення господарчих прав на місцях, наближення управління до виробництва, скорочення управлінського апарату. *Негативні*: ускладнення зв'язків між підприємствами окремих раднархозів, так зване «місництво», незацікавленість у комплексному розвитку всієї галузі.

СЛОВНИКИ

Раднархози (Ради народного господарства) — територіальні органи управління, створені в 1957 р. замість галузевих міністерств, які помітно поліпшили керування економікою регіонів, але призвели до розриву зв'язків між окремими галузями.

- Збережено старі важелі адміністративно-командної системи, реформа не була підкріплена введенням госпрозрахунку та наданням самостійності підприємствам, і це призвело до повернення старої централізованої схеми управління. У 1960 р. створено Українську раду народного господарства та зменшено кількість українських раднархозів до 7; у 1963 р. організовано Вищу раду народного господарства СРСР та низку державних комітетів з окремих галузей промисловості.
- Впровадження здобутків *науково-технічної революції* (НТР) у виробництво (створення Державного комітету Ради Міністрів СРСР у справах нової техніки, Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, в УРСР відкрито 5 тис. організацій цього товариства). *Позитивні риси*: впровадження перших кібернетичних машин, запуск першого штучного супутника Землі в 1957 р., політ Ю. Гагаріна в космос у 1961 р., використання атомної енергії в мирних цілях, заміна паровозів тепловозами й електровозами, пароплавів — теплоходами, використання нових машин та технологій тощо. *Негативні*: повільні темпи НТР, перекид у бік оборонної галузі, недостатні асигнування на науку, відсутність конкурентної боротьби виробників на ринку.

СЛОВНИКИ

Науково-технічна революція (НТР) — процес якісного перетворення продуктивних сил на основі досягнень науки і техніки.

- Збільшення обсягів випуску *товарів народного вжитку* (за роки семирічки в УРСР було споруджено понад 300 нових і реконструйовано 400 підприємств легкої та харчової промисловості). *Позитивні риси*: зріс добробут народу. *Негативні*: зберігався значний перекид у бік важкої промисловості, недостатня кількість і низька якість споживчих товарів.

Результатом було, з одного боку, підвищення продуктивності праці на 42 % й 65 % загального приросту промислової продукції УРСР у 1959–1965 рр., з іншого — помітне відставання від країн із ринковою економікою.

Сільське господарство

- Велика увага до розвитку аграрного сектора (з 1953 до 1964 р. відбулося 14 пленумів ЦК КПУ з питань сільського господарства); до 1958 р. приріст продукції сільського господарства в УРСР становив 7 % щорічно.
- Продовження «*цілинної епопеї*», в якій узяли участь 80 тис. українських юнаків та дівчат; уже

на 1956 р. цілина дала 50 % вирощеного в СРСР хліба, але ціною великих затрат і відтоку ресурсів з України.

- Новий *наступ на особисті присадибні господарства*, спричинений впровадженням у життя ідеї про стирання різниці між містом і селом та будівництвом так званих агроміст: у 1956 р. встановлено високий податок за утримання худоби в міській місцевості, обмежено власників худоби у пасовищах і заготівлі кормів; у 1959 р. заборонено утримувати худобу в містах і робітничих селищах, встановлено ліміт на утримання живності на селі; зменшення продажу продуктів тваринництва, підвищення цін на них.

- «*Кукурудзяна кампанія*» — спроба вирішити проблему з кормами, збільшивши обсяги виробництва; зменшення посівів пшениці та інших цінних культур в Україні.

ЦЕ ЦІКАВО!

«Кукурудзяна епопея» набула надмірно великих розмірів. У 1963 р. «цариця полів» зайняла 40 % посівних площ.

- Реорганізація МТС (перетворення МТС на ремонтно-технічні станції з обслуговування колгоспної техніки шляхом примусового викупу колгоспами старої техніки МТС за завищеними цінами); перетворення слушної ідеї надання можливості колгоспам вільно розпоряджатися власною технікою на їх чергове обкращання.
- Надпрограма у тваринництві (за 3–4 роки наздогнати США у виробництві м'яса, молока та масла на душу населення); завищені плани здачі продукції тваринництва, зменшення поголів'я худоби.

Соціальна сфера

- Збільшення мінімальної зарплатні та пенсій.
- Скорочення робочого тижня.
- Видача паспортів селянам.
- Скасування плати за навчання.
- Припинення практики примусових державних позик.
- Широкомасштабне житлове будівництво.
- Грошова реформа 1961 р., наслідком якої стало зростання цін на товари.

Висновки: в соціально-економічному житті суспільства відбулися важливі позитивні зрушення, але неспроможність М. Хрущова та його оточення вийти за межі існуючої системи породжували непродумані, суперечливі, волюнтаристські заходи, які виводили нанівець усі реформи.

Усунення М. Хрущова від влади

Початок 60-х рр. ХХ ст. — зростання невдоволення політикою М. Хрущова серед різних верств населення у зв'язку з ростом цін, замороженням зарплатні, дефіцитом товарів, наступом на особисте господарство селян, формуванням нового «культу особи» і т. ін.

Хвиля *робітничих виступів* у Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві. Найбільші — 1962 р. у Донецьку, Жданові (нині — Маріуполь) та Новочеркаську (тут 7-тисячну демонстрацію розстріляли війська), 1963 р. у Кривому Розі.

Партійне керівництво, невдоволене «волюнтаризмом» М. Хрущова, скороченням партійного апарату та втратою привілеїв, поглибленням демократичних процесів, склало змову.

СЛОВНИКІ

Волюнтаризм — соціально-політична діяльність, що характеризується ігноруванням об'єктивних законів історичного розвитку, суб'єктивними бажаннями, рішеннями окремих осіб чи груп осіб.

14 жовтня 1964 р. — пленум ЦК КПРС звільнив М. Хрущова з усіх посад «за станом здоров'я». Сама можливість такого кроку була великою заслугою самого М. Хрущова. Першим секретарем ЦК КПРС став Л. Брежнев, головою Ради Міністрів СРСР — О. Косигін.

Культура і духовне життя в Україні у 1956–1964 рр.

Освіта

- Шкільна реформа 1959 р. (впровадження обов'язкової восьмирічної освіти, перетворення 10-річних шкіл на 11-річні, створення матеріальної бази для того, щоб учні могли отримати робітничі професії).
- Зростання кількості вузів, технікумів, профтехучилищ.
- Недостатня матеріальна база спеціальних навчальних закладів.
- Русифікація освіти (згідно зі шкільною реформою 1959 р. затверджено положення про факультативність вивчення української мови в школі; наказ Міністерства освіти УРСР, згідно з яким російська мова стала обов'язковою для вивчення, а українську можна було вивчати за бажанням).

СЛОВНИКІ

Русифікація — сукупність дій і заходів радянського союзного керівництва в національних органах і неросійських республіках СРСР, спрямованих на звуження, приниження чи відсунення на другорядні ролі національних мов, культури, історії союзних республік і водночас висунення на провідні позиції російської мови, культури, історії.

- Неухильне зменшення кількості українських шкіл (у 1959–1965 рр. їх поменшало майже на 2 тис.).
- Викладання у вищих навчальних закладах переважно російською мовою.

Наука

- Розгортання науково-технічної революції.

- Збільшення бюджетних видатків на розвиток науки.
- Провідна роль Академії наук УРСР на чолі з О. Палладіним (до 1962 р.) та Б. Патонем (з 1962 р.).
- Створення в Києві Обчислювального центру на чолі з В. Глушковим (1957 р.), який працював над створенням електронно-обчислювальних машин для управління виробничим процесом.
- Розробка нових технологій Київським Інститутом електрозварювання на чолі з Б. Патонем.
- Дослідження проблем атомної енергетики у Харківському фізико-технічному інституті на чолі з І. Курчатовим.
- Розробка Інститутом механіки АН УРСР рекомендацій щодо створення міжконтинентальних ракет, дослідження теорії конструктивної міцності пластмас тощо.
- Створення у 1960 р. в Київському Інституті фізики ядерного реактора, за допомогою якого здійснювалися дослідження атомного ядра.
- Внесок українських учених у розвиток космонавтики (участь у запуску першого супутника Землі у 1957 р. тощо).
- Розробка нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань під керівництвом М. Амосова.
- Видання першої багатотомної «Української Радянської Енциклопедії», «Українського історичного журналу», журналу «Народна творчість та етнографія» та ін.

Література

- Реабілітація українських поетів та письменників О. Олеся, М. Вороного, В. Еллана-Блакитного, Г. Косинки, В. Чумака, О. Досвітнього та ін.
- Виступ на захист української мови письменників М. Рильського, М. Бажана, С. Крижанівського та ін.
- Пожвавлення літературного життя (поштовхом стала стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», 1955).
- Поява нових творів В. Сосюри «Розстріляне безсмертя» та «Мазепа» (не надруковані), Л. Первомайського «Дикий мед», Г. Тютюнника «Вир», М. Стельмаха «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», О. Гончара «Тронка» та ін.
- Виникнення плеяди молодих літераторів (В. Симоненко, Л. Костенко, М. Руденко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Ю. Мушкетик, І. Драч та ін.).
- Діяльність «шістдесятників».

СЛОВНИКІ

«Шістдесятники» — покоління молодих літераторів та митців 60-х років, учасників руху за оновлення радянського суспільства, які протестували проти заідеологізованості в зображенні дійсності, боролися за відродження рідної мови, піднесення національної самосвідомості й людської гідності.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Симоненко Василь Андрійович — визначний український поет, прозаїк, журналіст. Один із найяскравіших представників покоління «шістдесятників» у літературі, «лицар українського відродження». Як журналіст, у своїх статтях показував хиби партійно-бюрократичного апарату, через що зазнавав систематичного цькування з боку офіційних владних структур. У 1963 р. В. Симоненка жорстоко побили на вокзалі в Черкасах (винуватців так і не знайдено), після чого він невдовзі помер. Похований у Черкасах. По смерті поета видано збірки: «Земне тяжіння» (1964); «Поезії» (1966); «Лебеді материнства» (1981), «Поезії» (1985), казки «Цар Плаксії та Лоскотон» (1963), «Подорож у країну Навпаки» (1964), збірка новел «Вино з троянд» (1965), «Півні на рушниках» (1992). Посмертно удостоєний Державної премії ім. Т. Шевченка (1995).

Василь Симоненко
(1935–1963)

- **1960 р.** — створення Клубу творчої молоді у Києві — першого осередку «шістдесятників» на чолі з Лесем Танюком (його учасники — І. Драч, М. Вінграновський, І. Світличний, А. Горська та ін.), який займався пропагуванням українських народних традицій, організацією різних мистецьких гуртків, пошуком місць масових поховань жертв.

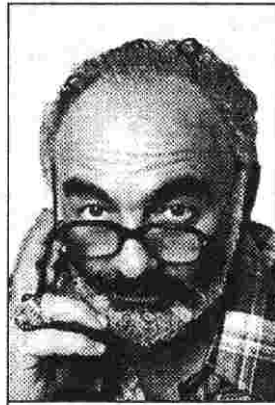
Мистецтво

- Збагачення музичного мистецтва новими творами С. Людкевича, А. Кос-Анатольського, братів Георгія Майбороди та Платона Майбороди, А. Штогаренка та ін.
- Плідна праця композиторів-піснярів О. Вілаша, А. Філіпченка, І. Шамо.
- Пошук нових форм творчості українськими художниками (М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, Т. Яблонська, В. Зарецький та ін.).
- Нові ідеї у творчості українських скульпторів: спорудження пам'ятника Великому Кобзареві в Москві (М. Грисюк, Ю. Сінкевич, А. Фуженко), відкриття пам'ятника І. Франку у Львові (В. Борисенко, Е. Мисько та ін.) тощо.
- Зростання інтересу до театрального мистецтва (плідна робота режисерів Г. Юри, М. Крушельницького, В. Скляренка та ін.; талановита гра акторів А. Бучми, В. Добровольського, Ю. Лаврова, Н. Ужвій та ін.).
- Створення нових кінофільмів (роботи О. Довженка «Антарктида», «Зачарована Десна», «Поєма про море», С. Параджанова «Перший хлопець», «Українська рапсодія», В. Денисенка «Сон» та ін.).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Параджанов Сергій Йосипович — визначний вірменський і український кінорежисер, народний артист УРСР, лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка. З Україною пов'язана значна частина його творчої біографії: в Україні режисер створив фільми

«Лілія Ужвій», «Золоті руки», «Думки» (1957), «Перший хлопець» (1958), «Українська рапсодія» (1961) «Квітка на камені» (1962 р., у співавторстві з А. Спісаренком). Міжнародне визнання прийшло після екранізації в 1964 р. повісті М. Коцюбинського «Про забутих предків». Цей фільм був удостоєний 16 призів на багатьох міжнародних кінофестивалях, зокрема премії міжнародного кінофестивалю у Мар-дель-Платі (Аргентина, 1965); Кубка фестивалю фестивалів у Ренні (1965); Золотої премії у Салоніках (Греція, 1966); премії Британської академії (1966) та ін. У 1965–1968 рр. С. Параджанов разом з іншими відомими діячами української науки та культури, протестуючи проти масових політичних арештів в Україні, звертався у вищі партійні та державні органи з вимогою роз'яснити причини переслідувань українських інтелектуалів і виступав за проведення відкритих судових процесів, що мало б забезпечити справедливість розгляду справ. У березні 1973 р. був заарештований і за сфабрикованими звинуваченнями засуджений до тривалого ув'язнення. Тільки завдяки міжнародній кампанії протесту звільнений у грудні 1977 р. Зважаючи на заборону жити в Україні, поселився у Тбілісі.

Сергій Параджанов
(1924–1990)

Зародження дисидентського руху

СЛОВНИК

Дисидентство — це опозиційний рух проти панівного державного ладу, протистояння офіційній ідеології та політиці.

Середина 50-х років — зародження дисидентського руху в СРСР, зокрема в УРСР.

Причини виникнення дисидентського руху:

- поліпшення внутрішньополітичного клімату за часів «відлиги», що призвело до нової хвилі національно-визвольної боротьби;
- антикомуністичні виступи в країнах Східної Європи (в Угорщині, Польщі, Чехословаччині);
- активний правозахисний рух, спричинений прийняттям Декларації прав людини (1948 р.);
- монопольна влада партійно-радянської бюрократичної верхівки;
- постійні утиски та обмеження національного та культурно-духовного життя;
- політика русифікації.

Форми боротьби дисидентів:

- протести, звернення на адресу керівників країни, «відкриті листи» до ООН («Відкритий лист» до ООН українських політв'язнів мордовських концтаборів, у якому узагальнювалися головні вимоги українського дисидентства, висловлювався рішучий протест проти дискримінації українства);
- поширення нелегальної літератури («самвидав»);
- створення в Україні дисидентських організацій.

Найвідоміші дисидентські організації в Україні

Назва	Дата виникнення	Діяльність
Український революційний центр (УРЦ)	1953 р.	Заснований у Львові. УРЦ підготував низку документів антирадянського змісту, які були роздруковані на машинках та надіслані до сільських рад, колгоспів і навчальних закладів західного регіону. У «Маніфесті УРЦ» визначалися 33 «принципи свободи», серед яких висувалися вимоги запровадження демократичної системи, суверенітету України, встановлення державних кордонів нації в її етнічних межах, свободи організації й діяльності різних політичних партій, право вільної критики владних структур тощо
«Реалістичний робітничий гурток демократів»	1956 р.	Заснований на Донбасі. На чолі — Є. Доніченко. Організація мала свій статут, дотримувалася суворої конспірації. Члени гуртка планували створити мережу нелегальних осередків, що згодом об'єднуються в демократичну партію, яка повинна була стати альтернативою КПРС і повести боротьбу за зміну суспільного ладу в СРСР. У майбутньому передбачалося проведення вільних усенародних виборів, демократичне обрання керівників підприємств, передача землі селянам без права її продажу. Члени гуртка розповсюджували у містах Донбасу листівки з пропагандою своїх ідей. Організація мала свій рукописний часопис «Свободное слово». Не мали на меті створення незалежної Української держави
Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)	1958 р.	Заснована на Львівщині юристами Л. Лук'яненком та І. Кандибою. У проекті програми гострій критиці піддавалася політика Комуністичної партії, засуджувалися сталінські репресії 30-х років, голодомор 1932–1933 рр., бюрократичні методи керівництва народним господарством, національна політика. Автори проекту поставили питання про ненасильницький, конституційний вихід України зі складу СРСР. У новоствореній самостійній Українській державі політичний лад залишатиметься радянським, а економічний — соціалістичним. Україна як суверенна й самостійна держава буде входити до співдружності таких самих незалежних соціалістичних держав

Влада переслідувала дисидентські організації. У 1961–1965 рр. було проведено судові процеси про-

ти активних їх членів. Репресії були спрямовані проти П. Григоренка, І. Світличного, П. Заливахи, В. Мороза та ін. У травні 1961 р. у Львові почався закритий судовий процес над УРСР.

ЦЕ ЦІКАВО!

У травні 1961 р. Львівський обласний суд засудив Л. Лук'яненка до розстрілу. Його звинувачували в тому, що він «із 1957 р. виношував ідею відриву УРСР від СРСР, підривав авторитет КПРС, зводив наклепи на теорію марксизму-ленінізму». Через 72 доби Верховний Суд замінив розстріл 15-ма роками позбавлення волі. Покарання відбував у Мордовії.

Відповіддю на арешти дисидентів стала стаття Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.), в якій автор проаналізував основні причини, що зумовили акції протесту української інтелігенції, засудив політику ігнорування громадських прав українського народу, піддав критиці національну політику КПУ.

Завдання для самоконтролю

231. XX з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов виступив із доповіддю «Про культ особи Й. Сталіна та його наслідки», відбувся у:

- А) березні 1953 р.; В) лютому 1956 р.;
Б) червні 1953 р.; Г) жовтні 1964 р.

232. У червні 1953 р. першим секретарем КП(б)У було обрано:

- А) М. Хрущова; В) Л. Кагановича;
Б) О. Кириченка; Г) А. Мельникова.

233. Засновниками дисидентської організації Української робітничо-селянської спілки були:

- А) А. Лук'яненко, І. Кандиба;
Б) І. Дзюба, І. Драч;
В) В. Стус, Л. Костенко;
Г) А. Мельник, О. Кириченко.

234. Усунення М. Хрущова від влади відбулося в:

- А) лютому 1956 р.; В) жовтні 1964 р.;
Б) березні 1958 р.; Г) вересні 1965 р.

235. Позначте характерні риси розвитку економіки УРСР наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років.

1. Уведення раднаргоспів замість галузевих міністерств;
2. скасування системи планування;
3. «кукурудзяна кампанія»;
4. збільшення оплати праці колгоспників;
5. створення МТС;
6. впровадження досягнень науково-технічної революції (НТР) у виробництво;
7. запровадження програми охорони навколишнього середовища.

236. Установіть відповідність між прізвищами видатних українських діячів та галузями їхньої діяльності:

- А) О. Довженко, С. Параджанов;
Б) М. Рильський, В. Симоненко;
В) М. Амосов, Б. Патон;
Г) Г. Юра, М. Крушельницький.

1. Театр;
2. наука;
3. література;
4. живопис;
5. кіно.

А	
Б	
В	
Г	

237. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Усунення М. Хрущова від влади;
Б) XX з'їзд КПРС;
В) створення Української робітничо-селянської спілки;
Г) входження Криму до складу УРСР.

238. Прочитайте факти з біографії історичного діяча та запишіть його прізвище.

Визначний український поет, прозаїк, журналіст. Один із найяскравіших представників покоління «шістдесятників» у літературі, «лицар українського відродження». Як журналіст, у своїх статтях показував хиби партійно-бюрократичного апарату, через що зазнавав систематичного цькування з боку офіційних владних структур. У 1963 р. він був жорстоко побитий на вокзалі у Черкасах, після чого невдовзі помер. По смерті поета видано збірки: «Земне тяжіння», «Поезії», «Лебеді материнства».

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

239. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«...Тим більше волаючими є дії, ініціатором яких був Сталін і які є грубим нехтуванням основних ленінських принципів національної політики Радянської держави. Мова йде про масове виселення зі своїх рідних місць цілих народів, зокрема всіх комуністів без будь-яких винятків. Причому такого роду виселення ніяк не диктувалося військовими міркуваннями... Українці уникнули цієї долі тому, що їх дуже багато і нікуди було виселити.

У свідомості не тільки марксиста-ленінця, але й всякої розсудливої людини не укладається думка, як можна покладати відповідальність за ворожі дії окремих осіб або груп на цілі народи, включаючи жінок, дітей, людей похилого віку, комуністів і комсомольців, і піддавати їх масовим репресіям, злигодням і стражданям».

- 1) Із якого документу наведено уривок?
- 2) Ким та коли він був проголошений?
- 3) У чому полягає значення цієї доповіді?

240. Визначте здобутки та прорахунки політики М. Хрущова.

УКРАЇНА У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (середина 60-х — початок 80-х років ХХ ст.)

Зміна політичного курсу країни після усунення М. Хрущова

- Поворот від лібералізації до консерватизму в усіх сферах життя.
- Розвиток України в умовах неосталінізму.

СЛОВНИКИ

Неосталінізм — часткова реанімація сталінської адміністративно-командної системи.

- Відмова від критики культу особи Сталіна, висока оцінка його діяльності в соціалістичному будівництві, мудрий та скромний образ вождя в фільмах і художній літературі.
- Згорання гласності, відновлення боротьби з інакомисленням.
- Відміна рішення про періодичне оновлення складу партійних органів.
- Відновлення посади Генерального секретаря ЦК КПРС (її посів Л. Брежнев).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Брежнев Леонід Ілліч — радянський партійний діяч, один із керівників КПРС. У 1936–1937 рр. був директором Дніпродзержинського металургійного технікуму. З 1939 р. — секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. У 1941–1945 рр. перебував на політроботі у діючій армії. У 1950–1952 рр. очолював ЦК Компартії України, Молдавії. У 1960–1964 рр. — голова Президії Верховної Ради СРСР і одночасно секретар ЦК КПРС. Виявив себе як майстер залаштункових політичних інтриг і був противником десталінізації, що її розпочав М. Хрущов. Із жовтня 1964 р. перший,

Леонід Брежнев
(1906–1982)

з 1966 рр. — Генеральний секретар ЦК КПРС. Із його діяльністю пов'язані неосталіністська лінія, посилення русифікації, агресивна зовнішня політика (придушення демократичних революцій у країнах «соціалістичного табору», зокрема «Празької весни» 1968 р.; війна в Афганістані, розпочата у 1979 р.; підтримка комуністичних режимів у країнах «третього світу»), придушення інтелектуальної свободи і прав людини, посилення тотального контролю суспільства з боку органів КДБ, моральна деградація партійно-державної номенклатури тощо.

- Зміцнення монополії КПРС на владу, підміна державних органів та інститутів партійними.
- Розростання партійно-державного апарату, бюрократизм, формалізм, кар'єризм.
- Розрив між гаслами та реальними справами.
- Зростання корупції, хабарництва, всевладдя «номенклатури».

СЛОВНИКИ

Номенклатура — панівна партійна еліта в СРСР, що цілком контролювала всі сфери життя суспільства.

- Період брежнєвської політики отримав назву «застій».

СЛОВНИКИ

Застій — період правління Л. Брежнева (1964–1982 рр.), який характеризувався політикою, що заперечувала будь-які спроби оновлення суспільства, консервувала існуючий режим, наслідком чого стало наростання кризи радянського ладу.

Політика першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Шелест Петро Юхимович — український радянський партійний діяч. У 1928 р. вступив до КП(б)У. З 1940 р. — на партійній роботі. З липня 1963 р. був першим секретарем ЦК КП України. Своєю кар'єрою завдячував підтримці з боку М. Хрущова та М. Підгорного, але у 1964 р. разом із М. Підгорним відіграв важливу роль в усуненні М. Хрущова від влади (у чому пізніше розкаювався). У травні 1972 р. був звільнений із посади першого секретаря ЦК КП України «у зв'язку з переведенням на іншу роботу» — заступник голови Ради Міністрів СРСР. Роль П. Шелеста в українській історії суперечлива. Під час перебування на посту першого секретаря ЦК КПУ придушував прояви дисидентського руху в Україні. З іншого боку, час його перебування на посту першого секретаря ЦК КПУ (1963–1972 рр.) став періодом найвищого піднесення автономного курсу українського керівництва. Прийшовши до влади на хвилі повоєнної «українізації» партійного та державного апарату в УРСР і підвищенні ролі української партійної еліти у керівництві СРСР, П. Шелест намагався обстоювати економічні інтереси України перед московським центром, виступав за надання Україні більших прав у внутрішній та зовнішній економічній політиці. На тлі загальної політики русифікації вагомими були його виступи на захист прав української мови в шкільній освіті, друкуванні газет, журналів і книжок, він захистив від звинувачення в націоналізмі деяких українських діячів культури (зокрема О. Гончара, І. Дзюбу). Автономний курс політики П. Шелеста не задовольняв московських партійних лідерів. Мотивуючи відставку П. Шелеста, Л. Брежнев закидав йому надмірну самостійність у рішеннях, звинувачував у «місництві та проявах націоналізму».

Петро Шелест
(1908–1996)

Основні заходи політики П. Шелеста

Позитивні	Негативні
1	2
— виступ за розширення прав УРСР у внутрішній та зовнішній економічній політиці;	— участь в усуненні М. Хрущова від влади; — засудження політики десталінізації;

1	2
<ul style="list-style-type: none"> — підтримка реформ М. Хрущова на початковому етапі; — підтримка поміркованої українізації (переведення вищої школи на українську мову викладання, спроба українізувати управлінський апарат тощо); — видання книги «Україно наша радянська» з екскурсом у героїчне минуле країни 	<ul style="list-style-type: none"> — участь у боротьбі з дисидентським рухом; — активна підтримка збройної інтервенції військ Варшавського Договору в Чехословаччину (серпень 1968 р.); — авторитарний стиль керівництва

Травень 1972 р. — звільнення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ й усунення з України під приводом переведення на іншу роботу, а згодом — відправлення на пенсію; обрання першим секретарем КПУ В. Щербицького.

Політика першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Щербицький Володимир Васильович — радянський партійний та державний діяч в Україні. У роки війни навчався в Академії хімічних військ та проходив військову службу під Москвою, потім на Кавказі. Після демобілізації працював інженером на коксохімічному заводі в м. Дніпродзержинську. Після зміщення М. Хрущова обійняв посаду голови Ради Міністрів УРСР (1965–1972 рр.). Член Політбюро ЦК КПУ (з 1966 р.) та ЦК КПРС (із 1971 р.). Належав до так званого дніпропетровського клану, який за роки правління Л. Брежнєва обіймав керівні посади у партійному й державному апараті. Відіграв одну з провідних ролей у знатті П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ. Із травня 1972 р. по вересень 1989 р. перебував на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Відповідальний за чистку українського державного і політичного апарату, який у роки правління П. Шелеста наважився проводити автономний щодо Москви політичний курс, за русифікацію політичного та культурного життя в Україні, розправу з дисидентством. Однозначно підтримував лінію московського центру щодо України, погоджуючись на її статус «другої серед рівних». Став одним із трьох останніх брежнєвських висуванців, які в часи «перебудови» найдовше втрималися у Політбюро ЦК КПРС. М. Горбачов, залишаючи В. Щербицького при владі, намагався забезпечити таким чином можливість контролю над Україною. Щербицький робив усе можливе, щоб стримати розвиток демократичних процесів і гласності в Україні, перетворивши республіку в «заповідник застою». Відправлений на пенсію лише у вересні 1989 р., коли його політична лінія зазнала краху і постала потреба у більш гнучкому лідері КПУ, який пішов би на діалог з опозицією. Ймовірно, вчинив самогубство. Похований на центральному Байковому кладовищі в Києві.

**Володимир
Щербицький
(1918–1990)**

Основні заходи політики В. Щербицького

— Жорстка централізація, підпорядкованість республіки центру.

- Орієнтація економіки України на народне господарство СРСР.
- Посилення русифікації (проведення всіх державних і партійних заходів російською мовою тощо).
- Усунення від влади прибічників П. Шелеста.
- Підбір кадрів за принципом особистої відданості («люди Щербицького»: В. Маланчук — секретар ЦК КПУ з ідеології, О. Ляшко — голова Ради Міністрів УРСР, В. Федорчук — голова КДБ УРСР та ін.).
- Партійна чистка, прихована обміном партійних квитків.
- Нещадна боротьба з будь-якими проявами інакомислення.

Конституція УРСР 1978 р.

20 квітня 1978 р. — прийняття нової Конституції УРСР, розробленої на основі Конституції СРСР від 7 жовтня 1977 р. Її основні положення:

- УРСР — суверенна держава у добровільному союзі радянських республік;
- УРСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР (механізм реалізації цього права не обговорювався);
- в УРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, в якому створені могутні продуктивні сили, неухильно підвищується добробут і культура народу;
- влада в УРСР належить народу, який здійснює її через ради народних депутатів;
- керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи є КПРС (сумнозвісна 6-та стаття);
- економіка УРСР є складовою частиною єдиного народно-господарчого комплексу СРСР;
- гарантія прав (на працю, житло, безкоштовну освіту, медицину тощо) і свобод (слова, зборів, віросповідання та ін.) громадян; Конституція 1978 р. закріплювала підлегле становище УРСР, чимало її статей мали декларативний характер і не відповідали реаліям суспільного життя.

Косигінська економічна реформа 1965 р.

Позитивні чинники:

- розширення господарчої самостійності підприємств (госпрозрахунок);

СЛОВНИКИ

Госпрозрахунок — метод господарювання підприємств в умовах соціалістичної економіки, який поєднував централізоване керівництво з певною господарською самостійністю підприємств.

- посилення економічних стимулів праці залежно від її результатів;

- створення фондів матеріального стимулювання на підприємствах;
- оцінка діяльності підприємств не за валовою, а за реалізованою продукцією.

Негативні чинники:

- ліквідація радгоспів, поновлення галузевих міністерств;
- посилення централізації (прерогативою центру був розподіл виробленої продукції, формування і розміщення виробництва тощо);
- відсутність конкуренції, збільшення обсягів реалізації продукції не завдяки якості та дешевизні товару, а шляхом приписок чи зниження плану. Реформа була спробою вмонтувати елементи економічного стимулювання в існуючу систему, в умовах адміністративно-командного управління економікою вона була приречена на невдачу.

Розвиток промисловості**Досягнення:**

- високі темпи розвитку електроенергетики (введено в дію велику кількість електростанцій — Придніпровську, Бурштинську, Зміївську, Запорізьку, Чорнобильську АЕС та ін.);
- бурхливий розвиток вугільної, нафтової, газової, хімічної промисловості, металургії, машинобудування;
- будівництво нових великих підприємств, комплексів, цехів;
- зростання кількісних показників випуску промислової продукції.

Кризові явища:

- переважання виробництва засобів праці над виробництвом предметів споживання;
- низька якість продукції;
- поступове уповільнення темпів росту;
- зменшення рентабельності підприємств;
- недостатня механізація та автоматизація виробництва;
- спрацьованість засобів виробництва, вичерпання трудових і матеріальних ресурсів;
- неврахування центром економічних можливостей України, безвідповідальне ставлення до її природного середовища (будівництво величезної кількості хімічних та інших екологічно небезпечних підприємств у густонаселених районах; створення «штучних морів» на Дніпрі, в результаті чого на дні опинились родючі чорноземи і т. ін.).

Розвиток сільського господарства**Досягнення:**

- зростання капіталовкладень в аграрний сектор;
- зростання цін на сільськогосподарську продукцію при державних закупівлях;
- введення гарантованої оплати праці колгоспників за тарифними ставками;

- установлення твердих цін для державних закупівель на 6 років і надбавка 50 % до закупівельної ціни на позапланову продукцію;
- зменшення податку з колгоспів;
- механізація сільськогосподарського виробництва (посівні та збиральні машини, автодоїлки тощо);
- зниження цін на сільськогосподарську техніку та запчастини до неї;
- завершення електрифікації колгоспів та радгоспів, зменшення тарифів на електроенергію для виробничих потреб села;
- послаблення адміністративних заходів проти підсобних господарств тощо.

Кризові явища:

- розростання апарату управління сільським господарством;
- жорстка централізація управління, некомпетентне втручання центру в місцеві справи;
- нераціональне використання капіталовкладень; низька віддача від вкладених коштів (на початку 80-х років 40% колгоспів і радгоспів УРСР були нерентабельними або збитковими);
- недостатня кількість і низька якість сільськогосподарської техніки; нестача міндобрив, хімічних засобів захисту рослин тощо;
- низький рівень впровадження в аграрному секторі нових наукових розробок;
- нераціональне використання земельних ресурсів (непродумана меліорація, віддача найкращих чорноземів під забудову, прокладання на родючих землях шляхів, створення водосховищ тощо); скорочення посівних площ;
- недбала переробка та зберігання врожаю; результатом була щорічна втрата третини овочів і фруктів, 10 % зерна;
- недостатній розвиток соціальної сфери села, відтік молоді в міста; поява неперспективних «умираючих» сіл (з 1966 до 1985 р. з мапи УРСР зникло понад 1,5 тис. сіл);
- загалом низькі матеріальні стимули сільськогосподарської праці;
- падіння темпів виробництва (на 1985 р. приріст сільськогосподарської продукції в УРСР складав лише 0,5 %, тобто менше, ніж приріст населення. Керівництво країни намагалося спинити загрозливі тенденції в економіці (постанови численних пленумів про поліпшення ефективності промисловості та сільського господарства, нові гасла на кшталт «Економіка повинна бути економічною», прийняття Продовольчої програми тощо), але колгоспно-радгоспна система й адміністративно-командні методи управління економікою вичерпали себе. Необхідні були докорінні соціально-економічні зміни.

Етносоціальний склад населення України

- Зменшення темпів приросту населення України.
- Скорочення тривалості життя.

- Перевищення наприкінці 70-х років у деяких районах України рівня смертності над рівнем народжуваності.
- Урбанізація.
- Зростання чисельності робітничого класу та інтелігенції при зменшенні кількості сільських працівників.
- Зростання кількості росіян, представників національностей Закавказзя, Середньої Азії.

Рівень життя населення

Досягнення:

- зростання життєвого рівня населення України;
- збільшення мінімальної та середньомісячної зарплатні, пенсій, стипендій; призначення пенсій колгоспникам;
- збільшення майже в 5 разів загальної суми виплат та пільг за рахунок громадських фондів;
- введення в експлуатацію великої кількості житлових будинків, шкіл, будинків культури;
- низькі ціни на житло та комунальні послуги;
- безкоштовні медицина та навчання;
- призначення грошової допомоги малозабезпеченим сім'ям із неповнолітніми дітьми;
- можливість безкоштовного користування підручниками у середній школі;
- поліпшення транспортного обслуговування населення (дешевий проїзд, нові маршрути, відкриття метрополітену в Харкові тощо).

Кризові явища:

- відставання за якістю життя від сусідніх європейських країн;
- невідповідність обсягів виробництва та реалізації товарів народного споживання потребам населення; дефіцит споживчої продукції;
- недостатні розміри пенсій навіть після їх підвищення;
- неспроможність ефективно вирішити житлову проблему: низька якість житла, великі черги на його отримання, хибна практика розподілу квартир в умовах відсутності дійсного громадського контролю;
- великий розрив між рівнями соціального забезпечення села та міста;
- залишковий принцип фінансування соціальної сфери;
- низька якість медичних послуг, нестача медикаментів й обладнання;
- прихована інфляція;
- зростання розриву між життєвими рівнями звичайних громадян та «номенклатури»;
- уповільнення темпів зростання прибутків населення.

Опозиційний рух

Причини активізації опозиційного руху в другій половині 60-х — на початку 70-х років:

- інтервенція радянських військ у Чехословаччину в 1968 р., яка викликала хвилю протестів;
- видання у Львові В. Чорноволом самвидавничого журналу «Український вісник», що сприяло консолідації дисидентського руху;
- нарада з безпеки та співробітництва в Європі в 1975 р., на якій керівники Радянського Союзу підписали Гельсінський Акт, що передбачав гарантію громадянських прав і свобод на територіях країн-учасниць наради;
- ігнорування конституційних прав людини в СРСР;
- репресії проти інакомислячих.

Основні напрямки опозиційного руху в Україні

Форми діяльності дисидентів

- Створення підпільних і легальних груп та організацій.
- Розповсюдження нелегальних видань, у яких друкувалися заборонені цензурою твори («самвидав»), видання заборонених творів за кордоном.
- Порушення національної проблеми на різноманітних наукових симпозиумах і конференціях.
- Організація Шевченківських свят, вечорів пам'яті Лесі Українки, Івана Франка тощо.
- Створення гуртків вивчення вітчизняної історії, клубів творчої молоді.
- Організація мітингів протесту, демонстрацій, пікетувань.
- Надсилання письмових заяв («відкритих листів») до вищих органів влади СРСР та УРСР, до міжнародних організацій.

Репресії проти правозахисників

- Залякування (спеціальні «бесіди» в органах КДБ, організація різноманітних «кампаній» у пресі тощо).
- Застосування адміністративних санкцій (догани, звільнення з роботи).
- Арешти та ув'язнення.
- Ізоляція у психіатричних лікарнях тощо.

Видатні представники українського дисидентського руху: М. Горинь, В. Марченко, В. Стус, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, М. Руденко, І. Світличний, С. Хмара та ін.

Листопад 1976 р. — створення Української Гельсінської Спілки (УГС).

Діяльність УГС

СЛОВНИКИ

Українська Гельсінська Спілка (УГС) — легальна загальнонаціональна організація, заснована в липні 1988 р., яка ставила на меті обстоювати право нації на самовизначення й прагнула в майбутньому перетворити СРСР на конфедерацію незалежних держав.

Лідер — Микола Руденко.

Учасники: О. Бердник, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Мешко, П. Григоренко та ін.

Методи боротьби — легальні (у межах радянської конституції та підписаних СРСР міжнародних угод).

Мета:

- боротьба за дотримання прав людини (встановлення реальної свободи слова, волевиявлення, вільного поширення своїх ідей, створення творчих, мистецьких, наукових асоціацій тощо);
- досягнення суверенітету України;
- боротьба за звільнення політ'язнів;
- ліквідація цензури.

Влада переслідувала членів УГС та застосовувала до них репресії (з 37 членів групи 23 були засуджені та відправлені у табори на заслання, 6 — позбавлені радянського громадянства, В. Стус, О. Тихий, Ю. Литвин загинули у таборах).

Релігійне дисидентство

Лідер — Йосип Тереля.

Мета:

- боротьба за свободу совісті та віросповідання;
- реабілітація та легалізація УГКЦ, протестантських церков та течій;
- боротьба за вільне здійснення релігійних обрядів, повернення храмів віруючим;
- звільнення засуджених за релігійні переконання;
- реабілітація страчених служителів культу;
- створення комітету з захисту УГКЦ.

Культура та духовне життя

Освіта

- Перехід до навчання за новими навчальними програмами у 1966–1967 рр. (запровадження нових дисциплін: кібернетики, суспільствознавства, генетики тощо);
- Завершення переходу до обов'язкової загальної середньої освіти (1976 р.).
- Ухвалення Верховною Радою «Основних напрямків реформ загальноосвітньої та професійної школи» (запровадження навчання дітей із 6 років, реорганізація 8-річних шкіл у 9-річні, а середніх — в 11-річні. Згідно з цим документом важливе місце відводилося трудовому вихованню, була зафіксована помітна ідеологізація шкільного навчання).
- Знецінення знань.
- Зменшення кількості шкіл з українською мовою викладання.
- Збільшення кількості навчальних профтехосвітніх закладів.
- Створення на основі педінститутів Донецького, Сімферопольського та Запорізького університетів.

- Відкриття низки нових інститутів.
- Збільшення кількості студентів майже удвічі.
- Зміцнення матеріально-технічної бази вузів (будівництво нових навчальних корпусів, гуртожитків, спортивних комплексів тощо).
- Невисока якість підготовки спеціалістів (особливо на заочних і вечірніх відділеннях).
- Ідеологізація освіти.

Наука

Провідний науковий центр України — Академія наук на чолі з Б. Патеном, яка складалася з трьох секцій:

- фізико-технічних і математичних наук;
- хіміко-технологічних і біологічних наук;
- суспільних наук;
- зростання кількості дослідників в академічних установах;
- вагомі здобутки вітчизняної науки:
 - створення унікальної плавильної установки «Уран», що використовувалась для вивчення плазми і керованої термоядерної реакції;
 - використання теоретичних розробок математиків для розрахунку орбіт штучних супутників Землі;
 - відкриття механізму передавання генетичної інформації;
 - створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин;
 - винайдення нових марок високостійкого чавуну, безнікелевої антикорозійної сталі та ін.;
 - удосконалення зв'язків науки з виробництвом;
 - високий відсоток нереалізованих перспективних наукових розробок (за винятком ВПК).
- Не зважаючи на складні умови праці вчених-гуманітаріїв в умовах тоталітарної системи, вийшли в світ цікаві твори М. Брайчевського («Приєднання чи возз'єднання?»), Ю. Бадзьо («Лист до російських та українських істориків»), О. Апанович, І. Дзюби та ін.
- Вихід у світ багатотомних «Історії Української РСР», «Історії українського мистецтвознавства», «Історії української літератури», «Словника української мови», «Української Радянської Енциклопедії»;
- недостатнє фінансування науки.

Література

- Збагачення української літератури новими творами О. Гончара («Собор», «Берег любові», «Чорний Яр»), М. Стельмаха («Правда і кривда», «Дума про тебе»), П. Загребельного («Диво», «Розгін»), І. Білика («Меч Арея»), історичними романами Ю. Мушкетика, Р. Іванченко та ін.
- Видання збірок віршів Д. Павличка, І. Драча, В. Коломійця, Б. Олійника та ін.
- Велика популярність пісень, написаних на слова А. Малишка («Пісня про рушник»), М. Ткача («Марічка»), М. Сингаївського («Чорнобривці»), Д. Павличка («Два кольори») та ін.

- Незважаючи на ідеологічний тиск, продовжували працювати відомі письменники та публіцисти М. Руденко, В. Снегірьов, В. Стус, Є. Сверстюк, Л. Костенко та ін.
- Посилення уваги українських письменників не лише до історичних, але й до сучасних тем.

Мистецтво

- Новаторство у вітчизняному кінематографі (зародження нового напрямку в кіномистецтві — «поетичного кіно»).
- Плідна праця українських кіномитців; вихід у світ яскравих кінострічок «Тіні забутих предків» С. Параджанова, «Білий птах з чорною відмітиною» Ю. Ілленка, «В бій ідуть тільки “старики”», «Ати-бати, йшли солдати...» Л. Бикова, «Тривожний місяць вересень» Л. Осики, «Вавилон-XX» І. Миколайчука та ін.
- Позитивні зрушення в розвитку театрального мистецтва (плідна діяльність академічних драматичних театрів ім. І. Франка у Києві, ім. Т. Шевченка у Харкові, ім. М. Заньковецької у Львові, Київського театру опери та балету ім. Т. Шевченка, Львівського театру опери та балету ім. І. Франка та ін.).
- Яскрава гра майстрів сцени Н. Ужвій, Б. Ступки, А. Роговцевої та ін.
- Втрата національного колориту в українському театральному мистецтві та кінематографі (активне витіснення української мови тощо).
- Розвиток усіх жанрів музичного мистецтва (створення нових опер, оперет, симфоній, пісень тощо).
- Творча діяльність сузір'я талановитих оперних співаків (Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, М. Кондратюк, А. Мокренко, А. Солов'яненко та ін.).
- Створення яскравих оперних творів («Тарас Шевченко», «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди, «Мамі», «Вій», «Шельменко-денщик» В. Губаренка, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса, «Лісова пісня» В. Корейка, «Назар Стодоля» К. Данькевича та ін.).
- Яскраві виступи українського народного хору ім. Г. Вірьовки, капели «Думка», капели бандуристів України, Черкаського народного хору, Гуцульського та Буковинського ансамблів пісні й танцю тощо.
- Плідна діяльність композитора В. Івасюка (пісні «Я піду в далекі гори», «Червона рута», «Водограй» та ін.).
- Піднесення в українській хореографії, пов'язане з діяльністю Державного ансамблю танцю України ім. П. Вірьовки, народних ансамблів «Ятрань» із Кіровограда, «Чорнобривець» із Миронівки, «Дарничанка» з Києва тощо.
- Розкриття тем вітчизняної історії в українському образотворчому мистецтві (роботи В. Задорожнього, М. Хмелька, М. Божія, Т. Яблонської, В. Полтавця тощо);

- Плідна діяльність українських художників А. Горської, О. Заливахи, Г. Севрука, В. Мельниченка, скульптора і живописця І. Гончара та ін. (пошук нових ідей, національний колорит у творчості українських митців).

Завдання для самоконтролю

241. П. Шелеста було усунуто від влади у:
- А) жовтні 1964 р.; В) травні 1972 р.;
- Б) січні 1965 р.; Г) квітні 1978 р.
242. Першим секретарем ЦК КПУ в 1972 р. було обрано:
- А) П. Шелеста; В) М. Підгорного;
- Б) О. Кириченка; Г) В. Щербицького.
243. Засновником і лідером Української Гельсінської Спілки був:
- А) М. Руденко; В) В. Стус;
- Б) І. Дзюба; Г) П. Шелест.
244. Українська Гельсінська Спілка — це:
- А) українська політична партія, яка виступала за надання Україні автономії у складі СРСР;
- Б) легальна загальнонаціональна організація, яка мала на меті обстоювати право нації на самовизначення в СРСР та висувала ідею здобуття Україною суверенітету;
- В) українська спортивна організація;
- Г) промисловий концерн, створений у ході здійснення косигінської реформи.
245. Позначте характерні риси розвитку економіки УРСР у середині 60-х — на початку 80-х років (чотири правильні відповіді).
1. Створення раднаргоспів;
 2. відновлення галузевих міністерств;
 3. надпрограма у тваринництві;
 4. будівництво нових великих підприємств, комплексів, цехів (гігантманія);
 5. недостатній розвиток соціальної сфери села, поява неперспективних «умираючих» сіл;
 6. зростання капіталовкладень в аграрний сектор;
 7. запровадження програми охорони навколишнього середовища.
246. Установіть відповідність між прізвищами митців та характеристиками їх діяльності.
- А) Видатний актор; режисер фільмів «В бій ідуть тільки “старики”», «Ати-бати, йшли солдати...» та ін.;
- Б) видатна українська художниця, учасниця руху «шістдесятників»;
- В) видатний історик, автор полемічної праці «Приєднання чи возз'єднання?»;

Г) поетеса-«шістдесятниця», автор віршованого роману «Маруся Чурай».

1. І. Миколайчук;
2. Л. Костенко;
3. Л. Биков;
4. А. Горська;
5. М. Брайтчевський.

А	
Б	
В	
Г	

247. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Створення Української Гельсінської групи;
- Б) XX з'їзд КПРС;
- В) створення Української робітничо-селянської спілки;
- Г) входження Криму до складу УРСР.

248. Прочитайте факти з біографії історичного діяча та запишіть його прізвище.

Український партійний і радянський діяч. Із липня 1963 до травня 1972 р. перебував на посаді першого секретаря ЦК КП України. Його роль в українській історії суперечлива. Під час перебування на посту першого секретаря ЦК КПУ придумував прояви дисидентського руху в Україні, але з іншого боку, прийшовши до влади на хвилі повоєнної «українізації» партійного та державного апарату в УРСР і підвищення ролі української партійної еліти у керівництві СРСР, він намагався обстоювати економічні інтереси України перед московським центром, виступав за надання Україні ширших прав у внутрішній та зовнішній економічній політиці. Час його перебування на

посту першого секретаря ЦК КПУ став періодом найвищого піднесення автономного курсу політики українського керівництва. Л. Брежнев закидав йому надмірну самостійність у рішеннях, звинувачував у «місництві та проявах націоналізму».

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

249. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

Із доповідної записки відділу культури ЦК Компартії України про деяких членів Спілки письменників України.

«...Іван Федорович Драч, 1936 р. народження, член КПРС. Видав збірки віршів «Соняшник» (1962), «Протуберанці серця» (1965), «Поезії» (1967), «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972). Для переважної більшості його творів характерні надмірна ускладненість образної системи, оперування абстрактно-гуманістичними категоріями. Його вірші не мають чітких часових координат і використовуються ідейними супротивниками для наклепів на наше сьогодні...»

- 1) Чи поділяєте ви наведену оцінку діяльності І. Драча?
- 2) Що вам відомо про творчість українських письменників та поетів у другій половині 60-х — на початку 80-х років?

250. Порівняйте економічні реформи М. Хрущова та косигінську реформу 1965 р. Визначте їхні здобутки та прорахунки.

РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

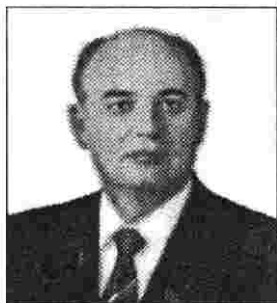
Перебудова в Радянському Союзі й Україна

1982–1985 рр. — «парад генсеків» — період короткочасного перебування при владі Ю. Андропова та К. Черненко.

Верезень 1985 р. — прихід до влади М. С. Горбачова, який розпочав процес «перебудови».

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Горбачов Михайло Сергійович — радянський партійний діяч. У 1970 р. став наймолодшим у країні першим секретарем крайкому партії, а через рік — членом ЦК КПРС. Працював на посаді секретаря ЦК з питань сільського господарства. Брав участь у роботі Політбюро ЦК КПРС із розв'язання важливих державних питань. Із березня 1985 до серпня 1991 р. — Генеральний секретар ЦК КПРС. Під час спроби державного перевороту

Михайло Горбачов (народ. 1931 р.)

в серпні 1991 р. був усунутий від влади віце-президентом Г. Янаєвим та ізолюваний у Форосі. Після відновлення законної влади повернувся на свою посаду, яку обіймав до розпаду СРСР у грудні 1991 р. Перший і останній президент СРСР (із березня 1990 до грудня 1991 р.). З діяльністю М. Горбачова на посту глави держави пов'язані спроби реформування і демократизації в СРСР — «перебудова», яка закінчилася разом із розпадом Радянського Союзу. Політика М. Горбачова досі отримує неоднозначні оцінки.

СЛОВНИКІ

«Перебудова» — політичний курс КПРС, розпочатий у 1985 р. і спрямований на оздоровлення суспільно-політичної, економічної й ідеологічної сфер життя.

ЦЕ ЦІКАВО!

З ім'ям М. Горбачова пов'язують припинення «холодної війни». 15 жовтня 1990 р. він був удостоєний Нобелівської премії миру на знак визнання його визначної ролі в мирному процесі.

Перебудова мала охопити основні сфери життя суспільства:

- економіку (перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних);
- внутрішню політику (демократизація суспільного життя);
- зовнішню політику (припинення «холодної війни»);
- соціальну сферу (поліпшення матеріального добробуту людей);
- ідеологію (ліквідація цензури, гласність).

Основні етапи перебудови

I етап (1985–1988 рр.) — період розробки концепції перебудови, здійснення перших економічних реформ, визрівання політичного курсу перебудови:

- прийняття програми **прискорення** соціально-економічного розвитку країни (квітень 1985 р.);

СЛОВНИКИ

Політика прискорення — це політика, яка передбачала розробку довгострокових заходів, спрямованих на соціально-економічний розвиток країни, широке впровадження досягнень НТП, реорганізацію управлінської структури, пріоритетний розвиток машинобудування, спробу вирішити традиційні соціальні проблеми — житлову, продовольчу, забезпечення населення товарами повсякденного вжитку тощо.

- реформа М. Рижкова та Л. Абалкіна (червень 1987 р.), суть якої полягала у запровадженні принципу трьох «С» — самостійність, самоокупність, самофінансування. Були ухвалені «Закон про державне підприємство (об'єднання)», «Закон про кооперацію» та ін.;
- перебування перебудовних процесів в Україні під контролем радянської номенклатури (при владі залишався консерватор В. Щербицький, оточення якого віддавало перевагу адміністративно-командним методам керівництва; курс не змінився і при його наступнику В. Івашкові);
- початок політичних реформ (лібералізація, відміна цензури, реабілітація політ'язнів тощо).

У результаті запропоновані економічні реформи виявилися утопічними й непослідовними, проводилися невпевнено і зазнали провалу. Замість очікуваного прискорення темпів економічного розвитку розпочалося їх падіння, загострювалися соціальні проблеми, відбувся сплеск інфляції.

II етап (1988–1991 рр.) — період активних політичних перетворень, курс на перехід до регульованої ринкової економіки:

- XIX партійна конференція (червень 1988 р.), на якій було ухвалено рішення про кардинальне реформування політичної системи, взято курс на гласність, яка виявилася у поверненні із забуття історичних фактів, оприлюдненні інформації про події, що раніше свідомо приховувалися, публікації творів радянських та зарубіжних авторів, розповсюдження яких раніше забороняло-

ся; у більш широкому ознайомленні радянського загалу з масовою культурою Заходу, у відмові від класових і партійних оцінок суспільних явищ на користь загальнолюдських тощо;

СЛОВНИКИ

Гласність — політика максимальної відвертості та правди в діяльності державних і громадських організацій, дієва й активна форма участі громадської думки в демократичному вирішенні найважливіших проблем країни.

- проведення перших демократичних виборів до Верховної Ради (1990 р.);
- погіршення економічної ситуації (дефіцит товарів, інфляція, черги, перехід підприємств України на бартер — натуральний обмін, низька продуктивність праці, падіння національного прибутку у 1991 р. на 13 % тощо);
- неспроможність союзних структур здійснювати ефективно управління економікою республіки;
- прийняття Верховною Радою СРСР програми переходу до регульованої ринкової економіки (червень 1990 р.), яка з самого початку виявилася нежиттєздатною.

У результаті безсистемна перебудова призвела до розвалу народного господарства, зростання інфляції, розбалансованості економіки.

Аварія на Чорнобильській АЕС

26 квітня 1986 р. — аварія на Чорнобильській АЕС, яка стала найбільшою екологічною катастрофою ХХ ст. Трагічні наслідки були спричинені пасивністю керівництва республіки, яке приховувало інформацію від народу, нехтуючи здоров'ям нації.

Наслідки:

- загинуло 7 тис. ліквідаторів наслідків аварії, понад 60 тис. стали інвалідами, 100 тис. померли;
- радіоактивне забруднення території України, що призвело до погіршення здоров'я населення;
- економічні збитки;
- підтвердження антинародної природи тоталітарного режиму;
- пожвавлення суспільно-політичного руху в республіці (масовий мітинг протесту в Києві у листопаді 1988 р., присвячений екологічним проблемам, на якому критикували посадових осіб, винних у Чорнобильській катастрофі);
- 30-кілометрова зона — непридатна для проживання територія.

Серпень 1990 р. — постанова Верховної Ради УРСР «Про невідкладні заходи із захисту України від наслідків Чорнобильської катастрофи». Україну було оголошено зоною екологічного лиха, вирішено припинити експлуатацію ЧАЕС, уряду доручено звернутися до міжнародних організацій із закликом про надання допомоги у ліквідації наслідків аварії. Побу-

дований саркофаг — об'єкт «Укриття», плануються «Укриття-2», демонтаж четвертого блоку.

Розгортання національно-визвольного руху в Україні

- Критика існуючого ладу, відродження української історії (повернення із забуття творів М. Грушевського, М. Костомарова, В. Винниченка та ін., здійснення спроби заповнити «білі плями» історії, реабілітація жертв сталінських репресій, виникнення неформальних організацій — Товариство Лева, Український культурологічний клуб тощо).
- Зростання суспільно-політичної активності населення з 1988 р. (перші масові мітинги, пікети, страйки з вимогами докорінних змін у державі, поширення національної символіки; порушення проблем стану української мови та культури Спілкою письменників України тощо).
- Видання перших неформальних газет та журналів («Вибір», «Вільна Україна», «Український вісник», «Літературна газета» та ін.).
- Виникнення нових громадських об'єднань (Товариство української мови ім. Т. Шевченка, історико-просвітницьке товариство «Меморіал», студентське об'єднання «Громада», клуб «Спадщина», асоціація «Зелений світ» та ін.).
- Відновлення роботи Української Гельсінської Спілки.
- Активізація руху національних меншин (виникнення національно-культурних товариств, повернення депортованих татар до Криму, надання автономії Криму в результаті референдуму 1991 р.).
- Відродження заборонених церков і релігійних конфесій (відновлення УГКЦ (1990 р.), відродження УАПЦ (1990 р.), повернення культових споруд віруючим, видання релігійної літератури).
- Розгортання робітничого руху. Шахтарський страйк у липні 1989 р. охопив півмільйона гірників, його особливостями були висока організація, створення страйкових комітетів і робітничих дружин, висування поряд з економічними політичних вимог — відставка місцевого партійно-радянського керівництва та ін.; робітничий страйк відбувся у Донбасі в листопаді 1989 р., страйкарі вимагали відмінити 6 статтю Конституції СРСР, дозволити вільне створення політичних партій та рухів, заборонити суміщення партійних і державних посад тощо.

Формування Народного Руху України

Дата створення	Вересень 1989 р.
Голова	Іван Драч
Мета	Перетворення України в демократичну правову державу, радикальна перебудова її економіки, створення умов для розвитку і самозбереження українського народу

Основні засади

- Демократизація суспільного й державного життя;
- наповнення суверенітету України реальним змістом;
- екологічна безпека;
- економічна самостійність;
- надання українській мові в УРСР статусу державної;
- відродження національної символіки;
- з 1990 р. — більш радикальні вимоги: вихід України із СРСР, усунення КПРС від влади, проведення виборів до рад на багатопартійній основі тощо

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Драч Іван Федорович — український політик, поет, письменник, критик. У 1989 р. разом із В. Чорноволом, М. Горинем та іншими українськими дисидентами заснував Народний Рух України (НРУ) — першу офіційну українську антирадянську організацію. Із часу заснування НРУ 8 вересня до 28 лютого 1992 р. Іван Драч був його головою. З 28 лютого до 4 грудня 1992 р. він був співголовою НРУ разом з В. Чорноволом та М. Горинем. Навесні 1990 р. був обраний депутатом Верховної Ради України. Залишивши керівні посади в НРУ наприкінці 1992 р., Іван Драч віддалився від політики і в 1994 р. до Верховної Ради не пройшов. На парламентських виборах у 1998 р. вдруге був обраний до Верховної Ради. На виборах до Верховної Ради України 31 березня 2002 р. виступав у списку від «Нашої України» і втретє пройшов до парламенту. Після довгих суперечностей із партійним керівництвом НРУ Іван Драч у березні 2005 р. залишив цю партію і вступив до Української народної партії Юрія Костенка, яка в березні 2005 р. прогнала вибори. 19 серпня 2006 р. Іванові Драчу було присвоєно звання Героя України.

Іван Драч
(народ. 1936 р.)

Формування багатопартійної системи

1990 р. — початок формування багатопартійної системи після переходу до політичного плюралізму та вилучення статті про керівну і спрямовуючу роль КПРС із Конституції СРСР та УРСР, прийняття Верховною Радою України постанови «Про порядок реєстрації громадських об'єднань».

СЛОВНИК!

Політичний плюралізм — свобода діяльності політичних партій, багатопартійність у країні.

Квітень 1990 р. — створення першої політичної партії — *Української республіканської партії (УРП)* на базі УГС.

Лідер — Л. Лук'яненко.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Лук'яненко Левко — український політик, громадський діяч, народний депутат України; багатолітній в'язень радянських тюрем

і таборів. Один із лідерів дисидентської організації — Української робітничо-селянської спілки (УРСС), за участь у якій був засуджений. 9 листопада 1976 р. на пропозицію М. Руденка увійшов до складу Української Гельсінської Спілки. 12 грудня 1977 р. Л. Лук'яненко знову був заарештований. У березні 1988 р. заочно обраний головою відновленої УГС. Указом Президії Верховної Ради від 30 листопада 1988 р. його звільнили із заслання. У квітні 1990 р. став головою Української республіканської партії (УРП). У березні обраний депутатом Верховної Ради України. Л. Лук'яненко — автор Акта про незалежність України від 24 серпня 1991 р.; балотувався на посаду Президента України. З листопада 1993 до червня 1994 р. — голова передвиборчого демократичного об'єднання «Україна». Нагороджений медаллю «Борцям за волю України ім. Св. Володимира», почесною відзнакою Президента України. У 1998–1999 рр. Л. Лук'яненко — один із керівників «Національного фронту», що об'єднує праві націоналістичні партії. 21 листопада 2007 р. Президент України В. Ющенко нагородив Л. Лук'яненка орденом за заслуги ім. Ярослава Мудрого.

Левко Лук'яненко
(народ. 1928 р.)

1990–1991 рр. — виникнення понад 20 опозиційних партій (Демократична партія України (ДемПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)), Українська народна партія (УНП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Партія зелених України (ПЗУ) тощо).

Переважає більшість новостворених партій ставила на меті створення самостійної Української держави. Партії були нечисельними, не мали чітко визначеної ідеології та соціальної бази.

1990 р. — криза КПУ (масовий вихід із її лав, оформлення Демократичної платформи, яка ставила на меті демократизацію партії; відмову від комунізму як утопічної мети, скасування принципу демократичного централізму, перетворення КПУ на парламентську партію; у грудні 1990 р. представники Демплатформи вийшли з КПУ й утворили Партію демократичного відродження України (ПДВУ)).

Вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р.

- Вибори були прямими, таємними, на альтернативній основі.
- Створення демократичними силами України передвиборчого *Демократичного блоку* (загальні вимоги — досягнення політичного й економічного суверенітету України, прийняття нової Конституції).
- Опір КПУ, відсторонення представників Демократичного блоку від засобів масової інформації.

Результати: Демблок отримав 111 мандатів із 442 (особливо переконливою була перемога демократичних сил у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях і в Києві).

Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)

СЛОВНИКІ

Суверенітет — незалежність держави в зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах.

Декларація про державний суверенітет України — законодавчий документ, ухвалений Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р., що проголошував державний суверенітет республіки в складі СРСР.

Основні положення:

- право української нації на самовизначення;
- принцип народовладдя;
- розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- гарантія прав і свобод громадян, передбачених Конституцією;
- територіальна недоторканність України, самостійне визначення адміністративно-територіального устрою;
- економічна самостійність;
- екологічна безпека України;
- право на власні збройні сили, внутрішні військ й органи держбезпеки;
- УРСР — суб'єкт міжнародного права.

Декларація про державний суверенітет України заклала основні принципи державотворчих процесів, стала основою нового законодавства України, кроком на шляху просування до незалежності.

Спроби збереження федерації радянських республік

Початок осені 1990 р. — загострення боротьби у Верховній Раді між прибічниками курсу на підписання нового союзного договору та народно-демократичною опозицією, яку представляла Народна Рада на чолі з І. Юхновським.

1 жовтня 1990 р. — початок політичного страйку в низці регіонів України, у якому взяло участь близько 1 млн осіб (найбільше страйкарів було у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Києві); організація національно-демократичними силами маніфестації у Києві, до якої приєдналися й страйкарі, з вимогами роздержавлення підприємств, надання Декларації про суверенітет статусу конституційного закону тощо.

2 жовтня 1990 р. — у Києві почалося голодування студентів (157 осіб), які виступили з такими вимогами:

- Відставка голови Ради Міністрів В. Масола.
- Перевибори до Верховної Ради на багатопартійній основі.
- Націоналізація майна КППС і ВЛКСМ на території України.
- Відмова від нового союзного договору.
- Повернення українських солдат в Україну для проходження військової служби та ін.

Згодом до студентів приєдналася частина депутатів.

11 жовтня 1990 р. — початок масового студентського страйку в Києві, участь у якому взяло близько 100 тис. осіб.

17 жовтня 1990 р. — постанова Верховної Ради УРСР про проведення референдуму щодо довіри парламенту, заява про можливість підписання нового союзного договору тільки після побудови правової суверенної Української держави та прийняття нової Конституції України. За цих умов В. Масол був вимушений піти у відставку, а студентський страйк і голодування були припинені.

Кінець жовтня — грудень 1990 р. — контрнаступ реакційних сил (арешт опозиційного депутата С. Хмари та лідерів студентського голодування; ініціювання всесоюзного референдуму щодо збереження СРСР, метою якого повинно було стати фактичне збереження унітарної держави та припинення руху республік до незалежності; саме питання на референдумі було сформульоване так, щоб виборці проголосували за збереження СРСР).

СЛОВНИКІ

Референдум — усенародне опитування з найважливіших питань державного життя, в якому беруть участь усі громадяни, що мають виборчі права.

17 березня 1991 р. — проведення референдуму щодо збереження СРСР.

Особливості березневого референдуму 1991 р. в Україні

— У першому питанні, винесеному на референдум, ішлося про необхідність збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності (схвалили 70,5 % виборців).

— У другому питанні йшлося про згоду бути в Союзі на засадах Декларації про державний суверенітет України (схвалили 80,2 % виборців).

— До бюлетенів у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях було внесено третє питання — щодо створення незалежної Української держави, яка самостійно розв'язуватиме всі питання внутрішньої та зовнішньої політики (схвалили 88 % виборців).

У результаті український народ довів, що не хоче повернення до старої унітарної форми правління, а прагне створити суверенну Українську державу.

Національно-культурне відродження в Україні

Боротьба за піднесення статусу української мови

— Протест української інтелігенції проти русифікації (IX з'їзд письменників України у червні 1986 р.).

— Створення у 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України та Інституту мовознавства АН УРСР товариства шанувальників української мови, яке у 1991 р. перейменовано у Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка.

— Прийняття восени 1989 р. Верховною Радою УРСР *Закоу «Про мову»*, згідно з яким українська мова була оголошена державною.

— Збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання.

Повернення історичної пам'яті:

— Відкриття широкому загалу правди про національно-визвольну боротьбу українського народу, голодомор 1932–1933 р., примусову колективізацію, масові репресії тощо.

— Видання раніше заборонених творів українських письменників М. Хвильового, М. Зерова, В. Винниченка, Г. Косинки, М. Драй-Хмари, О. Теліги, О. Ольжича, В. Стуса та ін.

— Видання історичних праць М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Куліша, І. Крип'якевича, О. Субтельного, І. Лисяка-Рудницького, Т. Гунчака, літописів Г. Граб'янки, С. Величка та ін.

— Розвиток українського кінематографа (фільми С. Параджанова, Ю. Іллєнка та ін.).

— Популярність творів, що відображали реалії навколишнього життя та історичне минуле українського народу.

Серпневий заколот 1991 р.

19 серпня 1991 р. — утворення консервативними силами Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС) на чолі з віце-президентом СРСР Г. Янаєвим, до складу якого увійшли прем'єр-міністр СРСР В. Павлов, міністр внутрішніх справ СРСР Б. Пуго, міністр оборони СРСР Д. Язов та ін.

Перебіг подій

— Заява про хворобу чинного президента СРСР М. Горбачова, перехід влади в країні до рук керівництва ДКНС.

— Уведення на півроку надзвичайного стану в окремих регіонах СРСР.

— Призупинення діяльності всіх партій (окрім КПРС), опозиційних громадських організацій і рухів.

— Заборона мітингів, демонстрацій, страйків.

— Жорсткий контроль засобів масової інформації, припинення виходу газет, нелояльних до ДКНС.

— Уведення комендантської години в Москві, стягування в столицю СРСР військ і бронетехніки.

— Прибуття до Києва генерала В. Варенникова з ультимативною вимогою до керівництва УРСР приєднатися до путчистів.

— Підтримка ДКНС керівництвом КПУ, Кримської автономної республіки та представниками владних структур.

- Заява 20 серпня 1991 р. Президії Верховної Ради УРСР про те, що постанови ДКНС не мають юридичної сили в Україні, доки вони не затверджені Верховною Радою республіки.
- Рішучий виступ проти заколоту ДКНС українських демократичних сил (Народний рух, Народна рада, СДПУ, представники інших партій і громадських організацій).
- Вичікувальна, обережна позиція Президії Верховної Ради УРСР на чолі з її головою Л. Кравчуком.
- Масові мітинги-протести у Львові, Києві, Харкові, Донецьку та інших містах.
- Захист народом демократичних завоювань біля Білого дому (будинку російського парламенту) в Москві, очолюваний президентом Російської Федерації Б. Єльциним.
- 22 серпня 1991 р. — поразка путчу.

У результаті серпневих подій продемонстрували високий рівень свідомості народу й перемогу демократичного курсу та створили сприятливі умови для виходу України з СРСР; консервативні сили були паралізовані, натомість опозиційні сили зміцніли й відчували за собою підтримку народу.

Акт проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р. — прийняття *Акту проголошення незалежності України* терміново скликаного позачерговою сесією Верховної Ради.

Основні положення:

- проголошення незалежності України та створення самостійної Української держави — України;
- неподільність і недоторканність території України;
- чинність на території України винятково Конституції та законів України.

У результаті одвічна мрія багатьох поколінь українського народу здійснилася; українці нарешті здобули власну державу й отримали могутній поштовх для подальшого розвитку національного життя.

Грудневий референдум 1991 р.

1 грудня 1991 р. — проведення в Україні референдуму на підтримку «Акту проголошення незалежності України».

Причини проведення:

- потреба нейтралізувати політичні спекуляції противників незалежності;
- продовження активної агітації проросійських сил щодо укладення нового союзного договору;
- вичікувальна позиція міжнародної спільноти.

Результати:

- акт проголошення незалежності України підтримали 90,31 % виборців;
- у Криму за незалежність України проголосували більше 50 % виборців.

Вибори Президента України

1 грудня 1991 р. — проведення одночасно з референдумом виборів президента. Вибори були прямими, таємними, альтернативними. Було висунуто 7 кандидатів на посаду президента: Л. Кравчук, В. Гриньов, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський, Л. Табурянський, О. Ткаченко.

У результаті переміг Л. Кравчук (61,59 %).

5 грудня 1991 р. — присяга Л. Кравчука на вірність українському народові на урочистому засіданні Верховної Ради України та офіційний вступ на посаду Президента України.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Кравчук Леонід Макарович — Президент України у 1991–1994 рр., депутат Верховної Ради першого, другого, третього та четвертого скликання. У 1988–1990 рр. — завідувач ідеологічним відділом, секретар ЦК КПУ, в 1990 р. — другий секретар ЦК КПУ. Наприкінці 80-х років на сторінках газети «Вечірній Київ» Л. Кравчук розпочинає відкриту дискусію з прихильниками української незалежності. На тлі консервативного керівництва КПУ його позиція була більш ніж поміркованою. У 1990–1991 рр. — член Політбюро ЦК КПУ. У березні 1990 р. обраний депутатом Верховної Ради України; упродовж 1990–1991 рр. був її головою. Вийшов зі складу КПРС після провалу спроби державного перевороту в серпні 1991 р. 1 грудня 1991 р. був обраний Президентом України на перших прямих президентських виборах, набравши 61,59 % голосів. На дострокових президентських виборах 1994 р. в другому турі поступився Леонідові Кучмі, набравши 45,1 % голосів. У вересні 1994 р. обраний депутатом Верховної Ради. У 1998 р. знову обраний депутатом Верховної Ради України як лідер партійного списку Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)). У 2002 р. переобраний депутатом за списком СДПУ(о). На парламентських виборах 2006 р. партія СДПУ(о) не змогла подолати тривідсотковий бар'єр. 29 квітня 2006 р. Л. Кравчук заявив про намір «вийти із керівних органів партії і зайнятися суспільно-політичною діяльністю в більш вільному режимі».

Леонід Кравчук
(народ. 1934 р.)

Розпад СРСР

7 грудня 1991 р. — зустріч лідерів Білорусії (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин), України (Л. Кравчук) на урядовій дачі в Біловезькій Пущі).

8 грудня 1991 р. — офіційна констатація розпаду СРСР, підписання угоди про утворення *Співдружності Незалежних Держав (СНД)*.

20 грудня 1991 р. — спеціальна заява Верховної Ради з уточненням, що СНД є об'єднанням незалежних держав і в жодному разі не може передбачати будь-яких наддержавних владних структур; Україна розбудовуватиме власні економічну, банківську, митну системи і буде впроваджувати в обіг власну валюту; Україна залишає за собою право припинити свою участь в угоді або в її окремих статтях.

21 грудня 1991 р. — підписання в Алма-Аті Декларації про утворення СНД керівниками незалежних Росії, України, Білорусії, Азербайджану, Вірменії, Молдови, Казахстану, Киргизії, Туркменії, Узбекистану, Таджикистану.

Основні засади угоди про створення СНД:

- збереження територіальної цілісності держав, недоторканність їхніх кордонів;
- співпраця з питань формування єдиного економічного простору, митної політики, екологічної безпеки, розвитку транспортно-комунікаційної сфери, боротьби з організованою злочинністю, зовнішньої політики тощо;
- забезпечення громадянам рівних прав і свобод;
- право кожної держави на власні збройні сили на базі збройних сил колишнього СРСР, які були розташовані на її території.

У результаті почалася нова епоха перебудови на демократичних засадах внутрішнього життя країн та пошук нових взаємовигідних форм співпраці між державами колишнього СРСР.

Наслідки розпаду СРСР для України:

- активізація національно-визвольного руху, зростання відцентрових настроїв у суспільстві;
- заборона Компартії України;
- підтримка більшістю колишніх комуністів ідеї незалежності України;
- здобуття волі Україною без кровопролиття в ході антикомуністичної демократичної революції;
- визнання незалежності України державами світу.

Завдання для самоконтролю

251. Президентом України в грудні 1991 р. було обрано:
 А) М. Горбачова; В) В. Чорновола;
 Б) Л. Кравчука; Г) Л. Лук'яненка.
252. Акт проголошення незалежності України був ухвалений:
 А) 27 березня 1985 р.;
 Б) 19 серпня 1991 р.;
 В) 24 серпня 1991 р.;
 Г) 1 грудня 1991 р.
253. Перша українська політична партія, створена в процесі формування багатопартійної системи в Україні, називалася:
 А) Українська республіканська партія;
 Б) Демократична партія України;
 В) Українська християнсько-демократична партія;
 Г) Українська соціал-демократична партія.
254. Народний рух України був створений у:
 А) вересні 1989 р.; В) липні 1990 р.;
 Б) квітні 1990 р.; Г) грудні 1991 р.
255. Позначте характерні риси національно-культурного відродження в Україні в роки «перебудови».

1. Боротьба за піднесення статусу української мови;
2. створення Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка;
3. заборона видавати літературу російською мовою;
4. прийняття України до Організації Об'єднаних Націй;
5. видання творів істориків М. Грушевського, Д. Яворницького, І. Крип'якевича та ін.;
6. заповнення «білих плям» в українській історії (правда про національно-визвольну боротьбу українського народу, голодомор 1932–1933 рр. та ін.);
7. створення Організації українських націоналістів.

256. Установіть відповідність між іменами громадських та політичних діячів і сферами їх діяльності.

- А) Перший президент України;
- Б) віце-президент СРСР, який очолив серпневий путч ДКНС у 1991 р.;
- В) видатний український дисидент, ініціатор створення першої політичної партії в Україні в період «перебудови»;
- Г) український письменник, ініціатор створення Народного руху України.

1. І. Драч;
2. М. Горбачов;
3. Г. Янаєв;
4. Л. Лук'яненко;
5. Л. Кравчук.

А	
Б	
В	
Г	

257. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- А) Обрання президентом України Л. Кравчука;
- Б) прийняття Верховною Радою УРСР Закону про мову;
- В) серпневий путч ДКНС;
- Г) аварія на Чорнобильській АЕС.

258. Прочитайте факти з біографії історичного діяча та запишіть його прізвище.

Український політик, поет, письменник, критик. У 1989 р. разом із В. Чорноволом, М. Горинем та іншими видними українськими дисидентами заснував Народний Рух України (НРУ) — першу офіційну українську антирадянську організацію. Із часу заснування НРУ з 8 вересня до 28 лютого 1992 р. був його головою. Навесні 1990 р. обраний депутатом Верховної Ради України. На парламентських виборах у 1998 р. як член НРУ вдруге був обраний до Верховної Ради. На виборах до Верховної Ради України 31 березня 2002 р. виступав у списку від «Нашої України» і втретє пройшов до парламенту. Після довгих суперечностей із партійним керівництвом НРУ в березні 2005 р. він залишив цю

РОЗДІЛ I

партію і вступив до Української народної партії Юрія Костенка. У березні 2005 р. до парламенту не пройшов. 19 серпня 2006 р. йому було присвоєно звання Героя України.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

259. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«...Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, пе-

редбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України...»

1) Из якого документа наведено уривок?

2) Яке історичне значення мало проголошення цього документа?

260. Проаналізуйте процес становлення багатопартійності в Україні. Запропонуйте програму власної партії.

УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991–2010 рр.)

Основні державотворчі процеси

Формування гілок влади

Законодавча влада	Виконавча влада	Судова влада
Верховна Рада (парламент), на місцях — обласні, районні, міські, селищні ради	Кабінет Міністрів (уряд), міністерства, відомства, державні комітети, місцева державна адміністрація, виконкоми	Верховний Суд України, загальні, арбітражні, військові суди (згодом — Конституційний Суд)

Головою держави в Україні є Президент. Він гарантує державний суверенітет, територіальну цілісність України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина.

8 жовтня 1991 р. — закон «Про громадянство України» (громадянином України міг стати кожний, хто проживав на її території та не був громадянином іншої держави).

1 листопада 1991 р. — «Декларація прав національностей України» (всім народам і національним групам гарантувалися рівні права, 25 червня 1992 р. — закон «Про національні меншини в Україні» затвердив право кожного народу на культурно-національну автономію).

4 листопада 1991 р. — закон «Про державний кордон України» (визначено кордони держави, порядок їх охорони й перетину).

6 грудня 1991 р. — закон «Про збройні сили України» (військові добровільно склали присягу на вірність українському народові, решта отримувала можливість звільнитися в запас або перейти на службу до армії будь-якої країни).

Початок січня 1992 р. — введення в обіг власної грошової одиниці (спочатку купонів багаторазового використання, а з 1 вересня 1996 р. — гривні).

Січень — лютий 1992 р. — затвердження державної символіки України: Державний герб (малий) — тризуб, Державний прапор — синьо-жовтий, Державний гімн — музика М. Вербицького на слова П. Чубинського (у повному обсязі зі словами затверджений тільки 6 березня 2003 р.).

Створені також Національний банк України, служба безпеки (СБУ), Українська фондова біржа, посольства й консульства та інші важливі державні інститути.

Проблеми початкового етапу державотворення

- Непідготовленість українського суспільства до державотворчих процесів.
- Відсутність чіткої концепції державотворення.
- Незавершеність розподілу функцій між різними гілками влади.
- Виникнення великої кількості партій без чітких політичних засад, боротьба між ними.
- Опір консервативних сил.
- Тісний зв'язок економіки України з народногосподарським комплексом колишнього СРСР тощо.

Політика президента України Л. Кравчука (1991–1994 рр.)

- Втілення ідеї незалежності України в життя.
- Очолив державотворчі процеси на першому надскладному етапі.
- Не допустив, завдяки поміркованій політиці, виплеску соціальної напруги (як це сталося у деяких пострадянських країнах).
- Не зміг реалізувати обіцяну під час виборчих перегонів програму глибоких соціально-економічних перетворень.

Дострокові вибори Президента й депутатів Верховної Ради (1994 р.)

Причини:

- загострення протистояння між Президентом, урядом і Верховною Радою;
- наростання економічної кризи в державі (безробіття, інфляція, борги по зарплатні тощо);
- невдоволення населення погіршенням умов життя (у червні 1993 р. почали страйкувати шахтарі Донбасу, згодом страйк охопив інші регіони).

Особливості виборів до Верховної Ради:

- вибори були позачерговими;
- відбулися в березні 1994 р.;
- проводилися за мажоритарною системою, а не за партійними списками;

СЛОВНИКИ

Мажоритарна виборча система — виборча система, за якою враховуються голоси виборців, подані за кандидата, який одержав більшість голосів у конкретних виборчих округах.

- велика кількість претендентів на один депутатський мандат, наслідком чого була дуже напружена боротьба під час виборчих перегонів.

Результати виборів до Верховної Ради: КПУ — 15 %; Рух — 5,9 %; Селянська партія — 5,34 %; СПУ — 4,15 %; безпартійні — 55,6 %. Незначну кількість місць отримали представники УРП, СДПУ, УХДП, Партії праці та ін. Пропрезидентські сили зазнали значної поразки. Прорахунки влади знову зробили привабливими гасла комуністів і соціалістів.

Особливості виборів Президента:

- відбулися в червні — липні 1994 р.;
- зареєстровано 7 кандидатів на посаду Президента;
- відбувалися в 2 тури (в першому жоден із кандидатів не набрав більше 50 % голосів; до другого вийшли Л. Кравчук — 37,68 % і Л. Кучма — 31,25 %).

Результати виборів Президента: переміг Л. Кучма, який набрав 52 % голосів (14 млн 660 тис.). 19 липня 1994 р. він склав присягу на вірність українському народові й офіційно став Президентом України.

Політика Президента України Л. Кучми

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Кучма Леонід Данилович — прем'єр-міністр України з жовтня 1992 до вересня 1993 р., Президент України в 1994–2005 рр., лауреат Ленінської премії й Державної премії України, академік Інженерної академії України. У виборчій кампанії 1994 р. його підтримувала Росія. Так званий «касетний скандал» (узимку 2000 р. Президент був звинувачений в усуненні неугодного владі журналіста Георгія Гонгадзе) послужив початком акції

Леонід Кучма
(народ. 1938 р.)

«Україна без Кучми», організованої опозицією. В ході акції проводилися багатолюдні вуличні демонстрації зі створенням наметових містечок у центрі Києва. У 2001 р. Верховна Рада кілька разів намагалася почати щодо Л. Кучми процедуру імпічменту. Рейтинг довіри Президента почав стрімко падати. На парламентських виборах 2002 р. Кучма підтримав блок «За єдину Україну», який очолював голова його адміністрації В. Литвин, другу позицію у виборчому списку займав прем'єр-міністр України А. Кінах. Діяльність Л. Кучми як президента носила неоднозначний характер. З одного боку, за його перебування на цій посаді в країні зберігалася внутрішня стабільність. Організована злочинність, що виникла наприкінці 80-х років, була вже до 1995–1996 рр. узятя під контроль правоохоронними органами. Л. Кучма розпочав проведення низки реформ, зокрема ввів нову національну валюту (гривню) і зробив великий внесок у справу ухвалення нової Конституції країни. З іншого боку, його реформи не були доведені до логічного завершення. Л. Кучма не проводив чіткої політичної лінії, лавіруючи між різними політичними силами, прагнучи підтримувати всі політичні сили однаково слабкими. Після переобрання Л. Кучма зосередився на збереженні поточного становища в країні.

Основні риси політики Президента Л. Кучми:

- призупинення падіння обсягів виробництва;
- гальмування економічної кризи в країні;
- зупинення гіперінфляції;
- введення національної валюти — гривні;
- прийняття Конституції України;
- утвердження України на міжнародній арені;
- недостатні темпи соціально-економічних реформ;
- політична та економічна нестабільність (за 1994–1999 рр. в Україні змінилося 4 уряди).

Конституційний процес в Україні

СЛОВНИКИ

Конституційний процес — процес розробки й прийняття конституції держави.

I етап (1990–1993 рр.) — розробка на основі чинної Конституції удосконаленого проекту нової Конституції незалежної держави. Була створена Конституційна комісія, напрацьовано кілька проектів Конституції, один із яких був затверджений Верховною Радою та винесений на всенародне обговорення; запропоновано близько 50 тис. поправок і доповнень до тексту, але доопрацьований Конституційною комісією проект так і не був прийнятий Верховною Радою.

II етап (1994–1996 рр.) — узгодження проекту Конституції різними політичними силами та гілками влади. Основні розбіжності:

- форма державного управління (президентська чи парламентська республіка);
- проблеми приватної власності;
- статус української мови;
- державна символіка;
- правовий статус Криму;
- розподіл повноважень між гілками влади тощо.

Була створена нова Конституційна комісія; винесений нею на розгляд Верховної Ради проект знову не

був прийнятий. Президент Л. Кучма 26 червня 1996 р. підписав Указ про проведення Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції. Депутати створили узгоджувальну комісію під головуванням М. Сироти, яка домоглася компромісу.

28 червня 1996 р. — прийняття Конституції України (складається з преамбули, 15 розділів (останній — перехідний), 161 статті).

Основні положення Конституції України

- Україна — суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава.
- Єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює її шляхом референдуму або виборів до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування.
- Україна — президентсько-парламентська республіка, державна влада в якій розподіляється на три незалежні гілки: законодавчу, виконавчу, судову.
- Україна — унітарна республіка (тобто її територія цілісна й неподільна, в Україні діє єдине законодавство, єдина судова система).
- Державною мовою в Україні є українська.
- Усім громадянам гарантовані демократичні права і свободи.
- Закріплення різноманітних форм власності.
- Принцип мирного та взаємовигідного співробітництва з усіма країнами тощо.

Вибори до Верховної Ради України 1998 р.

- Уперше відбувалися за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою.

СЛОВНИКІ

Мажоритарно-пропорційна виборча система — виборча система, за якою половина депутатів обиралася одномандатними виборчими округами, інша половина — за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва.

- Необхідний 4-відсотковий бар'єр подолали 8 партій: КПУ (24,65 %), Народний Рух (9,4 %), виборчий блок СПУ та СелПУ (8,6 %), Партія зелених (5,4 %), НДП (5 %), Всеукраїнське об'єднання «Громада» (майже 4,7 %), ПСПУ (4 %), СДПУ (4 %).
 - Домінування в парламенті лівих партій.
 - Жодна політична сила не отримала достатньої кількості голосів для створення парламентської більшості, що за наявності гострих суперечностей між партіями гальмувало прийняття важливих рішень і законів.
 - Верховна Рада України третього скликання розпочала свою роботу 12 травня 1998 р.
- Президентські вибори 1999 р.**
- Відбулися в листопаді 1999 р.
 - Зарєстровано 13 кандидатів на посаду Президента.

- Відбулося два тури виборів (у першому перемогли Л. Кучма — 36,49 % та лідер комуністів П. Симоненко — 22,24 %).
- Остаточну перемогу одержав Л. Кучма (56,25 %); український народ іще раз переконливо підтвердив небажання повертатися до комуністичного минулого.

Політична ситуація в Україні в 2000–2002 рр.

21 січня — 1 лютого 2000 р. — загострення суперечностей у Верховній Раді: ліві депутати (157 осіб) засідали у приміщенні Верховної Ради, решта (256 осіб) — в Українському домі, наслідком чого було створення парламентської більшості, переобрання Голови Верховної Ради.

16 квітня 2000 р. — Всеукраїнський референдум із питань зменшення кількості народних депутатів і скасування їх недоторканності, створення двопалатного парламенту для кращого представлення інтересів регіонів України, права Президента розпустити парламент у разі нестворення постійно діючої більшості та неприйняття бюджету країни. Більшість громадян України підтримали винесені на референдум питання, але реалізація реформ затягувалася.

28 листопада 2000 р. — початок «касетного скандалу» у зв'язку зі зникненням журналіста Г. Гонгадзе, який писав критичні статті про діяльність Президента та його оточення. Загострення політичної ситуації.

9 березня 2001 р. — масові сутички представників опозиції з правоохоронними органами під час святкування чергової річниці від дня народження Т. Г. Шевченка.

26 квітня 2001 р. — відставка уряду В. Ющенка (разом із Ю. Тимошенко він очолив процес консолідації опозиційних сил).

31 березня 2002 р. — чергові вибори до Верховної Ради: блок «Наша Україна» на чолі з В. Ющенком (23,57 %), КПУ (19,98 %), блок «За єдину Україну!» (11,77 %), БЮТ на чолі з Ю. Тимошенко (7,26 %), СПУ (6,87 %), СДПУ(о) (6,27 %), за мажоритарними округами перемогли переважно проурядові депутати. Вибори засвідчили поразку лівих партій. Створена пропрезидентська парламентська більшість довго не протрималася за відсутності спільних ідеологічних засад. Опозиція також іще не була готова створити власну більшість.

21 листопада 2002 р. — створення коаліційного уряду на чолі з В. Януковичем.

Спроба політичної реформи

24 серпня 2002 р. — ініціювання Л. Кучмою дискусії про необхідність політичної реформи в Україні та внесення змін до Конституції:

- обрання депутатів за партійними списками;
- формування коаліційного уряду парламентською більшістю, яка відповідає за його роботу;

- перетворення України з президентсько-парламентської республіки на парламентсько-президентську (парламент призначає прем'єр-міністра та затверджує склад уряду, Президент призначає міністрів оборони, внутрішніх справ, закордонних справ, міністра з питань надзвичайних ситуацій та ін. — тобто чітко розмежовуються сфери відповідальності);
- наділення Президента правом розпускати парламент у разі нестворення у визначені строки більшості, неспроможності більшості сформувавши уряд, неухвалення державного бюджету на наступний рік;
- розподіл парламенту на 2 палати;
- розмежування у часі виборів до Верховної Ради, органів місцевого самоврядування та виборів Президента, але вони мають проводитися впродовж одного року та на один термін — 5 років;
- визнання результатів Всеукраїнського референдуму без затвердження будь-яким органом влади.

6 березня 2003 р. — Указ Президента про винесення на всенародне обговорення проекту закону «Про внесення змін до Конституції України»; в результаті обговорення відмовилися від ідеї двопалатного парламенту та скорочення кількості депутатів.

4 вересня 2003 р. — зустрічний проект Медведчука — Симоненка, за яким Президента обирає не народ, а Верховна Рада (спричинив серйозну політичну кризу й був скасований).

Президентські вибори 2004 р. («Помаранчева революція»)

Причини

- Відсутність чіткої геополітичної мети, непослідовність зовнішньополітичного курсу держави.
- Досвід «оксамитових» революцій у країнах Центральної Європи і на пострадянському просторі.
- Брутальне втручання російських політиків та політтехнологів у виборчий процес 2004 р.
- Масовий протест проти фальсифікацій президентських виборів.
- Падіння авторитету українських владних інститутів, відсутність політичної відповідальності влади.
- Фактичне введення цензури.
- Існування потужної опозиції.
- Боротьба фінансово-олігархічних кланів за політичний вплив.
- Наростання соціальної нерівності.
- Усвідомлення громадянами України національних інтересів.

Передумови

- Досвід організації опозиційних акцій: «Революція на граніті» 1990 р., «Україна без Кучми», «Повстань, Україно!» 2001 р.

- «Справа Гонгадзе», публікація «плівок Мельниченка».
- Інформаційна діяльність громадської організації «Пора».
- «Оксамитові» революції у країнах Центральної Європи, Грузії.

Привід

Адміністративний тиск на виборчий процес, масові фальсифікації результатів президентських виборів 2004 р.:

- підкуп громадян;
- фальсифікація підписних листів;
- неправдива інформація про опозиційного кандидата у ЗМІ;
- поширення фальшивих агітаційних листівок тощо.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТІ

Ющенко Віктор Андрійович — український державний та політичний діяч, прем'єр-міністр України з грудня 1999 до квітня 2001 р., чинний Президент України. Перебуваючи на посту прем'єр-міністра, реалізував урядову програму «Реформи заради добробуту», завдяки якій Кабінету Міністрів удалося досягти позитивної динаміки в економіці: вперше за роки незалежності Україна отримала приріст ВВП, вдалося серйозно змінити механізм розрахунків і платежів у центральний і місцеві бюджети, відмовитися від бартеру та запозичень, покращити ситуацію на енергоринку, істотно збільшити надходження до бюджету, на соціальні цілі, ліквідувати бюджетну заборгованість по зарплатні, пенсіях і стипендіях. Але з часом почали посилюватися розбіжності між В. Ющенком і Л. Кучмою, а до кінця роботи кабінету В. Ющенка скандали в уряді стали публічними, прем'єр-міністр почав давати політичні інтерв'ю, в яких відкрито звинувачував оточення Кучми в саботажі реформ і протидії уряду. 26 квітня 2001 р. В. Ющенко був відправлений у відставку у зв'язку з парламентським вотумом недовіри Кабінету Міністрів. У 2002 р. В. Ющенко створив виборчий блок десятка партій «Наша Україна», що отримав у березні чверть голосів виборців і сформував найбільшу фракцію у Верховній Раді. В. Ющенко був висунутий кандидатом від опозиційних сил на пост Президента України на виборах 2004 р. 26 грудня 2004 р. визнаний Центральною виборчою комісією переможцем повторного другого туру голосування, призначеного Верховним Судом України. Після рішення Центральної виборчої комісії України від 20 січня 2005 р. офіційно оголошений третім Президентом України. У зовнішній політиці В. Ющенко віддає перевагу зближенню з ЄС та США, а також європейській і євроатлантичній інтеграції.

Віктор Ющенко
(народ. 1954 р.)

Основні події

- **2004 р.** — Конституційний Суд України визнав, що Л. Кучма має право балотуватися на посаду Президента України. Відмова Л. Кучми висувати свою кандидатуру. Провладним кандидатом став прем'єр-міністр України В. Янукович.

- На посаду Президента висунуто 26 кандидатів (більшість — так звані «технологічні», які мали відтягти на себе частину голосів опозиції).
- **31 жовтня 2004 р.** — I тур виборів: В. Ющенко здобув 39,26 %, В. Янукович — 39,11 % голосів виборців.
- Результати виборів оприлюднені через 10 днів, комп'ютерна мережа Центральної виборчої комісії (ЦВК), яку очолював С. Ківалов, зазнала зовнішнього втручання.
- Про підтримку опозиційного кандидата В. Ющенка в II турі заявили А. Кінах, О. Мороз; про підтримку В. Януковича — Н. Вітренко.
- **21 листопада 2004 р.** — II тур виборів, що проходив з масовими фальсифікаціями. ЦВК оголосила переможцем В. Януковича, що суттєво суперечило даним екзитполів, які засвідчили перемогу В. Ющенка. Увечері того ж дня на майдані Незалежності м. Києва зібрався мітинг, який переріс у масову мирну акцію протесту — «Помаранчеву революцію» (за кольором блоку «Наша Україна» та кандидата В. Ющенка). Кількість протестуючих на майдані сягала 1,5 млн чоловік.
- **24 листопада 2004 р.** — ЦВК оголосила офіційні результати виборів і підтвердила перемогу В. Януковича. Рішення, прийняте ЦВК, опозиція оскаржила у Верховному Суді.
- Опозиція заявила про створення Комітету національного порятунку і проведення Всеукраїнського політичного страйку. Почалася розбудова наметових містечок у Києві та інших містах України. До Києва з'їхалися і прибічники В. Януковича.
- **26 листопада 2004 р.** — початок переговорів іноземних лідерів з кандидатами у Президенти України: Генерального секретаря ОБСЄ Я. Кубіша, президента Литви В. Адамкуса, представника Євросоюзу Х. Солани, спікера Держдуми Росії Б. Гризлова. Остаточне рішення «круглого столу» — не допустити силовий варіант розвитку подій, а також порушень територіальної цілісності України.
- **27 листопада 2004 р.** — Верховна Рада України прийняла постанову про політичну кризу, визнала фальсифікацію виборів, висловила недовіру ЦВК, вказала на неприпустимість силового варіанту розвитку подій.
- **28 листопада 2004 р.** — у Северодонецьку відбувся з'їзд депутатів, на якому лідери Харківської, Донецької, Луганської областей закликали до проголошення Південно-Східної Автономної Республіки — фактично було взято курс на сепаратизм.
- **3 грудня 2004 р.** — Верховний Суд виніс рішення про переголосування II туру президентських виборів.
- **8 грудня 2004 р.** — Верховна Рада прийняла пакет документів:

- зміни, внесені до закону «Про вибори Президента України» з метою запобігання фальсифікаціям;
- політична реформа, яка набирала чинності з вересня 2005 або січня 2006 р.;
- переобрання складу ЦВК, яку очолив Я. Давидович.
- **26 грудня 2004 р.** — відбувається переголосування II туру: В. Ющенко набрав 51,99 % голосів, В. Янукович — 44,21 %.
- **23 січня 2005 р.** — інавгурація нового Президента України В. Ющенка.

Наслідки «Помаранчевої революції»

Позитивні наслідки

- Набуття Україною іміджу демократичної правової держави.
- Формування привабливого інвестиційного клімату.
- Початок формування громадянського суспільства.
- Укрупнення політичних партій.
- Поява елементів верховенства права.
- Створення передумов для прозорих ринкових реформ.
- Початок завершального етапу формування української політичної нації.
- Розширення свободи слова.
- Зростання національної самосвідомості.

Негативні наслідки

- Відсутність прозорості у кадровій політиці.
- Не відбулося розмежування влади й бізнесу.
- Відсутність реальної боротьби з корупцією.
- Низька ефективність дій урядів.
- Відсутні чітко визначені стратегічні орієнтири і план діяльності.
- Популізм політичних лідерів.
- Недостатнє врахування інтересів регіонів.

Вибори до Верховної Ради 2006 р.

- Вибори відбулися 26 березня 2006 р.
- Голосування відбувалося за партійними списками.
- У виборчих перегонах взяли участь 45 політичних партій та блоків.
- Результати виборів: Партія регіонів (32,14 %), БЮТ (22,29 %), блок «Наша Україна» (13,95 %), СПУ (5,69 %), КПУ (3,66 %).

Економічний розвиток незалежної України

Соціально-економічна ситуація в перші роки незалежності:

- вплив негативних чинників (підпорядкування більшості українських підприємств центру, монополізм, відсутність різних форм власності, неконкурентоспроможність на світових ринках, екстен-

сивний розвиток, диспропорційність, застарілість матеріально-технічної бази, міцний зв'язок з економікою СРСР, високий рівень милітаризації економіки, залежність від енергоносіїв).

- Економічна криза (гіперінфляція, зростання безробіття, катастрофічне падіння виробництва, дефіцит державного бюджету та ін.).
- Прийняття низки законів («Про власність», «Про селянське (фермерське) господарство», «Про приватизацію майна державних підприємств» тощо).
- Причини невдач економічної політики в перехідний період:
 - відсутність чіткої економічної програми;
 - нерішучість, повільність, непослідовність у проведенні нагальних економічних реформ;
 - політична нестабільність, часта зміна урядів;
 - відсутність правової бази для розвитку ринкової економіки тощо.

Економічний розвиток України у 1994–2004 рр.

- Оприлюднення у жовтні 1994 р. антикризової соціально-економічної програми Л. Кучми (стабілізація фінансово-грошової системи, зменшення податкового тиску, розширення приватного сектора економіки, децентралізація управління економікою, вирішення питань земельної власності, входження України у світовий економічний простір, реформування соціальної сфери тощо).
- Прийняття у лютому 2000 р. програми «Україна: поступ у XXI ст. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 рр.».
- Розробка урядом В. Ющенка у квітні 2000 р. програми «Реформи заради добробуту».
- Позитивні зрушення в економіці:
 - стабілізація економіки;
 - зниження інфляція;
 - введення гривні;
 - подолання кризи неплатежів (зменшення заборгованості по зарплатні, виплата пенсій, стипендій тощо);
 - проведення приватизації, утвердження різних форм власності;
 - роздержавлення землі, отримання земельних паїв, завершення приватизації присадибних ділянок;
 - поліпшення умов зовнішньоекономічної діяльності («Закон про державну програму заохочення іноземних інвестицій в Україні»);
 - становлення фондового, товарного, грошового та валютного ринків тощо.

У результаті цих перетворень з 2000 р. розпочалося зростання майже всіх економічних показників (упродовж 2000–2003 рр. середньорічні темпи зростання склали 7,2 %).

- Негативні тенденції в економіці:
 - корупція;

- тінізація економіки;
- несправедлива приватизація;
- вивезення капіталу за кордон;
- недостатній рівень іноземних інвестицій;
- збереження структурних деформацій;
- штучне заниження вартості робочої сили.

Соціальна сфера

Здобутки

- Зростання життєвого рівня населення у зв'язку з позитивними зрушеннями в економіці.
- Зростання купівельної спроможності населення.
- Забезпечення ринку споживчими товарами, зникнення черг, дефіциту товарів.
- Надання кредитів, субсидій, допомога малозабезпеченим сім'ям.
- Виплата боргів по заробітній платні та пенсіям.
- Збільшення з 2000 р. зарплатні, пенсій, стипендій, соціальних виплат тощо.

Проблеми

- Складна демографічна ситуація (низька народжуваність, висока смертність).
- Безробіття, заробітчанство.
- Невідповідність зростання заробітної плати до потреб населення.
- Поглиблення соціального розшарування.
- Повільне формування середнього класу — гаранту стабільності у суспільстві.
- Невирішена житлова проблема.
- Низький рівень комунальних послуг тощо.

Культура та духовне життя суспільства

Умови розвитку культури

- Створення сприятливих умов для відродження української культури у зв'язку з проголошенням незалежності.
- «Закон про мови в Українській РСР» (1989 р.), згідно з яким українська мова була проголошена державною, мав забезпечити її всебічний розвиток і функціонування у всіх сферах суспільства.
- Демократизація культури, відміна цензури, позбавлення ідеологічного тиску.
- Вільний розвиток усіх художніх стилів і жанрів.
- Можливість збагачення української культури європейськими здобутками.
- Розвиток культури національних меншин тощо.
- Утворення різних благодійних культурних фондів.
- Існування негативних чинників (наслідки русифікації, недостатнє фінансування, поява низкопробних творів масової культури тощо).

Освіта

- Демократизація освіти, поява різноманітних навчальних закладів (гімназії, ліцеї, коледжі,

- профільні академії тощо), існування недержавних навчальних закладів.
- Використання альтернативних програм, підручників, методик.
- Індивідуалізація навчально-виховного процесу.
- Поступова комп'ютеризація освіти.
- Реформування середньої освіти (перехід на 12-річну освіту, введення 12-бальної системи оцінювання, розвиток профільного навчання, застосування тестової системи перевірки знань).
- Реформування вищої освіти (можливість навчання на контрактній основі, розширення спектра спеціальностей, введення двоступеневої системи вищої освіти — бакалавр, магістр).

Наука

- Провідна наукова установа — Академія наук України, яка у 1994 р. отримала статус національної.
- Створення ВАК — Вищої атестаційної комісії України, Української наукової асоціації, низки галузевих академій.
- Тісні зв'язки з науковими центрами української діаспори.
- Участь українських науковців у спільних міжнародних проектах, наукових конференціях тощо.
- Помітні зрушення у галузі гуманітарних наук (відкриття інститутів української мови, народознавства, сходознавства, археографії).
- Поява нових наукових напрямків (ендокринологія, молекулярна біологія, нейрофізіологія тощо).
- «Відплив умів» за кордон.
- Слабке впровадження у виробництво наукових розробок.
- Комерціалізація наукових структур.

Література та мистецтво

- Свобода творчості.
- Розширення діапазону творів, урізноманітнення їх стилів.
- Повернення із забуття творів М. Куліша, М. Хвильового, Є. Маланюка, В. Стуса та ін.
- Публікація творів представників української діаспори (У. Самчука, І. Багряного, Ю. Липи та ін.).
- Розвиток літератури постмодернізму (твори Ю. Андруховича, О. Забужко, С. Жадана, О. Ульяненка та ін.).
- Комерціалізація мистецтва.
- Помітні зрушення в театральному мистецтві (творчість режисерів-новаторів Р. Віктука, Б. Шарварка, С. Донченка та ін.; поява недержавних театрів).
- Зрушення в кінематографі (поява стрічок на українську тематику — «Роксолана», «Пастка» тощо).
- Українізація телебачення та радіомовлення.
- Утворення Всеукраїнської музичної спілки (1992 р.).

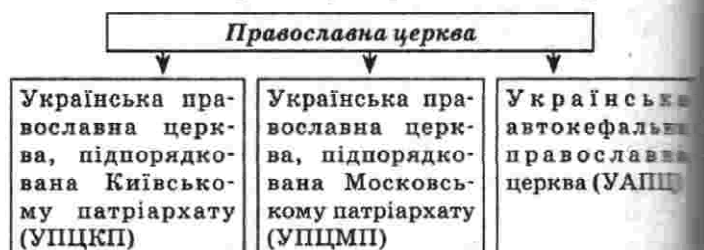
- Плідна праця українських композиторів (О. Білаша, О. Морозова, А. Горчинського).
- Зростання популярності українських виконавців та гуртів (гурти «Океан Ельзи», «ВВ», «Скрябін», виконавці Руслана Лижичко, О. Пономарьов, П. Зібров та ін.).
- Проведення музичних фестивалів («Таврійські ігри», «Червона рута», «Берегиня»).
- Пропагування творчими колективами українського мистецтва за кордоном, участь у міжнародних конкурсах, фестивалях тощо).
- Збагачення художнього мистецтва творами А. Антонюка, Ю. Герца, В. Зарецького, І. Марчука тощо.

Спорт

- У 1990 р. створено Національний олімпійський комітет, визнаний Міжнародним олімпійським комітетом 1994 р.
- Від 1994 р. Україна бере самостійну участь в Олімпійських іграх.
- Українці завоювали 69 медалей на літніх, 5 — на зимових олімпійських іграх.
- Найвідоміші олімпійські чемпіони: О. Баюл — катання на ковзанах; І. Мерлені — важка атлетика; К. Серебрянська — художня гімнастика; Л. Підкопаєва — спортивна гімнастика; Я. Ключкова — плавання; Володимир Кличко, В. Ломаченко — бокс.
- На чемпіонаті Європи з футболу 2006 р. українська збірна увійшла до вісімки найкращих команд континенту.
- У 2012 р. Україна разом з Польщею проводитиме чемпіонат Європи з футболу.

Особливості релігійного життя в Україні

- Закони, які регулюють релігійні відносини — Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), стаття 35 Конституції України.
- Політизація релігійного життя.
- Зняття заборон на релігійне життя, забезпечення свободи віросповідання.
- Повернення до традиційних духовних цінностей.
- Збільшення кількості релігійних організацій, конфесій тощо.
- Відродження культових споруд, будівництво нових храмів.
- Поглиблення розколу в православній церкві.

Другою за кількістю віруючих в Україні після православної церкви є УГКЦ.

Основні події політичного життя України на сучасному етапі

Зима — весна 2005 р.

- Початок конфронтації між різнорідними політичними групами, що сприяли перемозі В. Ющенка на виборах; Президентові доводиться лавірувати між трьома центрами — урядом (Юлія Тимошенко), секретаріатом (Олександр Зінченко) і Радою національної безпеки і оборони (Петро Порошенко).
- Для зміцнення своєї влади в регіонах В. Ющенко повністю замінює глав облдержадміністрацій на своїх прихильників.
- Уряд декларує початок кампанії зі скасування приватизаційних рішень колишньої влади, що призводить до неприязні по відношенню до Президента і його команди у східних районах країни.
- На міжнародній арені В. Ющенко отримує дружній прийом на Заході, Україну запрошують до НАТО, Євросоюзу і ВТО, обіцяють визнати її країною з ринковою економікою.
- На противагу СНД і Росії на пострадянському просторі відроджується ГУАМ (Грузія — Україна — Азербайджан — Молдавія), створюється так звана Співдружність демократичного вибору, загострюються відносини з Росією.

Літо 2005 р.

- Віктор Ющенко врегульовує конфлікти між союзниками «Помаранчевої революції» і втручається в економічні рішення уряду Ю. Тимошенко.
- Заявлена масштабна реприватизаційна кампанія обертається відміною результатів лише приватизаційного конкурсу «Криворіжсталі».
- Україна не вживає заходів щодо звільнення від енергозалежності від Росії. Нові зовнішньополітичні союзники самі є споживачами енергоресурсів, а тому не готові поставляти Україні нафту і газ. Розгорається конфлікт з російським «Газпромом», керівництво якого звинувачує Україну в розкраданні російського газу з підземних газосховищ на українській території. «Газпром» попереджає про різке підвищення цін на газ.

Осінь 2005 р.

- В. Ющенко відправляє у відставку уряд Ю. Тимошенко. Лідерка БЮТ йде в опозицію Президентові.
- Для того щоб забезпечити затвердження кандидатури Ю. Єханурова на посаду прем'єр-міністра, В. Ющенко доводиться укласти угоду з лідером Партії регіонів В. Януковичем.

- Переговори з «Газпромом» заходять у глухий кут. Україна не в змозі платити за пред'явленими рахунками, а Росія відмовляється продовжувати «субсидувати українську економіку». У новий рік Україна входить, не підписавши контрактів на закупівлю російського газу.

Зима 2006 р.

Новий рік починається з міжнародного скандалу — Росія звинувачує Україну в несанкціонованому відборі російського газу з транзитних газопроводів. Досягнута угода щодо газу призводить до скандалу всередині країни. Давні супротивники і колишні союзники В. Ющенка, об'єднавшись у Верховній Раді, вимагають відставки уряду, але Ющенко не піддається тиску.

Весна 2006 р.

- Парламентська криза поступово перетікає у передвиборчу кампанію і парламентські вибори.
- Пропрезидентський блок партій посідає лише третє місце. Не зважаючи на це, В. Ющенко протягом тривалого часу намагається сприяти відродженню і об'єднанню «помаранчевої коаліції» (БЮТ — НУНС «Наша Україна — Народна самооборона» — СПУ).

Літо 2006 р.

- Перехід СПУ на сторону Партії регіонів і КПУ, що приводить до створення так званої «антикризової коаліції».
- В. Ющенко намагається «розширити» урядову коаліцію за рахунок «Нашої України». Усе, що йому вдається зробити, — переконати опонентів підписати «Універсал національної єдності», який, на його думку, повинен був змусити уряд продовжити президентську лінію в зовнішній і внутрішній політиці. Ю. Тимошенко відмовляється ставити свій підпис під документом.

Осінь 2006 р.

- Переговори про «розширення» урядової коаліції завершилися провалом. Міністри, які представляли НУНС, йдуть з уряду.
- В. Янукович робить заяви про неготовність України до вступу в НАТО і у грудні 2006 р. проводить у Верховній Раді рішення про відставку прозахідного глави українського Міністерства закордонних справ Б. Тарасюка.
- Росія йде назустріч уряду В. Януковича у питанні про ціну на газ. Уряд, спираючись на більшість у Верховній Раді, почав проводити свою власну політичну лінію.
- В. Ющенко приймає ряд кадрових рішень з метою зміцнення своїх позицій: керівником Секретаріату Президента стає В. Балого; керівником Ради національної безпеки і оборони — В. Гайдук; міністром закордонних справ — А. Яценюк.

- У жовтні на III з'їзді Народного союзу «Наша Україна» В. Ющенко критикує керівництво партії за те, що після президентських виборів воно не змогло виробити «чітку, просту і ясну ідею своєї діяльності», і пропонує сформулювати нові керівні органи партії. 7 грудня політрада партії вибрала главою НСНУ В. Балогоу.

Січень 2007 р.

Боротьба між парламентом та Президентом за закон «Про Кабінет міністрів», що розширював повноваження уряду. Депутати «антикризової коаліції» і опозиційної фракції БЮТ змогли подолати вето Президента на закон і прийняли в першому читанні закон «Про парламентську опозицію».

Дострокові парламентські вибори до Верховної Ради 2007 р.

Причини:

- загострення політичної боротьби;
- неспроможність Верховної Ради виконувати законодавчі функції;
- прагнення Президента встановити контроль над парламентом країни.
- 2 квітня 2007 р. В. Ющенко наказом розпустив Верховну Раду і призначив нові вибори на 27 травня. У результаті тривалої політичної боротьби дострокові парламентські вибори були призначені на 30 вересня 2007 р.
- Голосування відбувалося за партійними списками.
- У виборчих перегонах узяли участь 20 політичних партій та блоків.

Результати виборів: Партія регіонів (34,37 %), БЮТ (30,71 %), блок «Наша Україна» (14,15 %), КПУ (5,39 %), блок Литвина (3,91 %). СПУ не увійшла до складу парламенту.

- Головою Верховної Ради став Арсеній Яценюк.
- 18 грудня 2007 р. — парламент України проголосував за призначення Юлії Тимошенко на посаду прем'єр-міністра країни. За кандидатуру Юлії Тимошенко проголосували 226 народних депутатів. Партія регіонів, комуністи і блок Литвина не брали участі у процедурі затвердження її на посаду прем'єр-міністра.
- Головою Ради національної безпеки та оборони призначено голову фракції Партії регіонів Раїсу Богатирьову.
- Утворення Демократичної коаліції у складі блоку «Наша Україна» та БЮТ.

Україна у 2008 — на початку 2010 р.

Економічна криза в Україні

Передумови та причини кризи в Україні у 2008 р.

- Надмірне споживання та недостатні заощадження призвели до випереджаючого зростання імпорту.
- Використання населенням споживчих кредитів банків для придбання товарів імпортного асортименту та житла. Кошти на ці кредити банки брали зі зовнішніх позик.

менту та житла. Кошти на ці кредити банки брали зі зовнішніх позик.

- Перевага інвестицій у торгівлю над інвестиціями у виробництво.
- Висока залежність економіки від зовнішніх ринків, частка експорту становить близько 50 % ВВП. Світове падіння попиту на металургійну продукцію мало наслідком значне падіння ціни та скорочення експорту і валютних надходжень.
- Використання економічної політики для здобуття прихильності виборців:
 - високий рівень оподаткування;
 - відсутність ефективного контролю за зовнішніми позиками вітчизняних підприємців;
 - весна 2008 р. — офіційне подорожчання гривні.
- Накладання світової фінансової кризи в Україні на посилення внутрішньої політичної кризи вивело на поверхню недієздатність моделі економічного зростання, яка встановилася у попередні роки.

Поштовх до кризи — інформація про зниження надійності вкладів у Промінвестбанку, що потягнуло різкий відтік вкладів з банків (6 — 7 млрд дол. США за тиждень), після чого Нацбанк обмежив дострокові зняття депозитів і видачу кредитів.

Основні економічні показники України в період поширення кризи

- Сумарний дефіцит держбюджету (включаючи борги «Нафтогазу») становить трохи більше 10 % від ВВП.
- ВВП України за 2009 рік скоротився на 35,6 % (179,6 млрд дол. у 2008 р. проти 115,7 млрд дол. у 2009 р.).
- Станом на початок 2004 р. зовнішній борг України становив 23 811 млн дол. У 2008–2009 рр. загальний зовнішній борг України збільшувався щорічно на 45 % і досяг 100 млрд дол.
- За підсумками 2008 р. тіньова економіка зросла до 31 % від ВВП, 2009 р. — 36 % ВВП, що стало максимальним показником із 2001 р.
- «Рейдерські» атаки з використанням негативних інформаційних повідомлень та недобросовісної поведінки на окремі банки (насамперед Промінвестбанк, банк «Надра»).

СЛОВНИКІ

Рейдерство — недружнє захоплення та поглинення підприємства його суть — створення умов, за яких власники підприємств змушені відмовитися від своєї власності. Поширені методи — публікація наклепів у засобах масової інформації, подання судових позовів, проведення зборів акціонерів, де обирається нове керівництво, без участі основних власників тощо.

Девальвація — зниження обмінного курсу національної валюти щодо іноземних валют або міжнародних розрахункових одиниць. Її основою є завищення офіційного валютного курсу порівняно з реальною купівельною спроможністю національної грошової одиниці.

- Дефіцит долару спричинив панічне підвищення курсу.
- Банки згорнули довгострокові програми кредитування, зробили жорсткішими умови надання споживчих позик, підвищили відсоткові ставки з 14,4 % до 21,6 % річних.
- У порівнянні з серединою 2008 р. середня заробітна плата влітку 2009 р. в доларовому еквіваленті зменшилась від 343 до менш ніж 240 доларів, хоча в гривнях вона зросла від 1735 грн до 1845 грн на місяць.
- Наростання затримок з виплатою заробітної плати, застосування адміністрацією підприємств вимушених відпусток та скорочення робочого дня, зростання безробіття.
- Обсяг робіт у будівництві скоротився на 16 %.
- Падіння цін на житло в усіх областях України на 40–60 %.
- Обсяги промислового виробництва скоротилися на 3,1 %, що є найгіршим показником після 1996 р., коли спад становив 5,1 %.
- Збільшення кількості збиткових підприємств від 33,4 % до 41,3 %.
- Масове виведення ресурсів з банківської системи — з жовтня 2008 р. по січень 2009 р. вилучено понад 60 млрд грн.
- Зменшення обсягів експорту посилилося через протекціоністські заходи країн-партнерів у рамках антикризової політики.
- Відновлення високої інфляції: у 2008 р. ціни зросли на 22,3 %, у 2009 р. — на 18,8 %.
- «Тінізація» економіки: біля 460 млрд грн ВВП створюється в тіньовому секторі.

Висновок

- Експортоорієнтована модель економічного зростання з переважанням низькотехнологічного експорту виявилась вразливою до кризи і зменшення попиту на світових ринках.
- Сектори промисловості, орієнтовані на внутрішній ринок, є більш стійкими до фінансово-економічної кризи.

Заходи уряду, спрямовані на подолання кризи

Промисловість

- Заморожування тарифів на послуги природних монополій, передусім тарифів на електричну та теплову енергію, залізничні перевезення, портів зборів тощо.
- Пільги на імпорт енергозберігаючого обладнання, що не виробляється в Україні.
- Великі інфраструктурні проекти, що мають підвищити внутрішній попит на національну промислову продукцію, зокрема в рамках підготовки до Євро-2012.
- Обмеження імпорту.
- Девальвація національної валюти, завдяки якій вдалося підвищити цінову конкурентоспроможність українських підприємств.

Фінансова сфера

- Для стабілізації фінансового ринку та допомоги комерційним банкам Національний банк України залучив 16,5 млрд дол. США кредиту від Міжнародного валютного фонду (МВФ) (2009), проте у 2010 р. фінансування є проблематичним через жорсткі вимоги МВФ (бюджетний дефіцит — 6 %, підвищення цін на енергоносії для населення, наведення порядку в банківській сфері).
- Заборона дострокового закриття депозитів фізичними та юридичними особами, що припинило швидке вилучення коштів із вітчизняної банківської системи.
- Заборона банкам змінювати умови укладених з клієнтами договорів, зокрема, щодо збільшення розміру відсоткової ставки за кредитними договорами або зменшення її розміру за договорами банківського вкладу.
- Створення Стабілізаційного фонду за рахунок надпланових надходжень від приватизації державного майна.
- Націоналізація «проблемних» банків: «Укргазбанк», «Родовід Банк» та «Київ». Загалом було витрачено 9,57 млрд гривень.
- Проведення валютних аукціонів НБУ.
- Державна підтримка будівництва доступного житла через сплату державою 30 % вартості будівництва чи придбання доступного житла.

Першочергові завдання України

- Перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки, що дозволить використовувати ресурси в інтересах усього населення.
- Політико-економічний курс має ґрунтуватися на свободі особи та інноваційному підприємстві.
- Підтримка експортерів промислової продукції окремих стратегічних галузей (наприклад, автомобілебудування, машинобудування, металургії, АПК тощо).
- Реформа податкової системи за прогресивною шкалою, яка б зменшила тиск на громадян із низьким і середнім доходом, стимулювала організацію нового бізнесу та інновації, обкладала б високим податком багатство, розкіш, демонстративне споживання.
- Створення нових робочих місць завдяки реалізації державою масштабних інфраструктурних проєктів.
- Ліквідація або суттєве обмеження податкових пільг.
- Скорочення державного боргу та дефіциту держбюджету.
- Переорієнтація державних програм підтримки аграрного сектору з великих сільгоспідприємств на господарства населення, що забезпечують продовольством місцеві ринки.
- Обмеження приватизації земель сільськогосподарського призначення тільки сільськими жителями.

- Боротьба з тіньовою економікою на основі договору між державою і бізнесом.
- Тарифна реформа: підвищення цін на газ, теплопостачання та електроенергію.
- Підтримка програм професійної підготовки молоді та розширення програм перепідготовки некваліфікованих і старших за віком працівників.
- Пенсійна реформа за рахунок пенсіонерів, які мають найвищі доходи.

ЦЕ ЦІКАВО!

За оцінками В. Пинзеника, Україна 2009 року мала публічні видатки у 55 % ВВП. Пенсійний фонд має 20 % видатків до ВВП. Це — світовий рекорд.

Політична криза 2008 р.

- **Передумови:** суперечливі оцінки учасниками Демократичної коаліції конфлікту Грузії та Росії у Південній Осетії; прийняття законопроектів, що обмежували повноваження Президента.
- **Вересень 2008 р.** — розпад Демократичної коаліції, відставка Голови ВРУ А. Яценюка.
- **Жовтень 2008 р.** — В. Ющенко заявив про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.
- Окружний адміністративний суд Києва зупинив дію указу Президента, за що В. Ющенко звільнив суддю, який виніс це рішення, та розформував Київський окружний суд.
- Посилаючись на необхідність стабілізації політичної ситуації та мінімізацію наслідків світової економічної кризи, В. Ющенко зупинив дію свого указу «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради VI скликання і призначення позачергових виборів».
- **Листопад 2008 р.** — відбулося формування нової коаліції в складі НУНС, БЮТ та блоку Литвина. Головою Верховної Ради став В. Литвин. В опозиції — Партія регіонів та КПУ.

Політичні партії сучасної України

Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) створений у грудні 2001 р. шляхом перейменування блоку «Форум національного порятунку». До БЮТ входять партії «Батьківщина» (лідер — Ю. Тимошенко), «Собор» (лідер — А. Матвієнко), Українська Республіканська партія (лідер — Л. Лук'яненко), Українська соціал-демократична партія (лідер — В. Онопенко), «Реформи й порядок» (лідер — В. Пинзеник). У цілому орієнтується на співробітництво з ЄС, Росією, формування незалежної енергетичної політики.

Народний блок Володимира Литвина створений у жовтні 2005 р. у складі Народної партії (лідер — В. Литвин), Української селянської демократичної партії (лідер — В. Ващевський), Всеукраїнського об'єднання лівих сил «Справедливість» (лідер — І. Чиж). Програмні засади: скасування НДС, скорочення податку на прибуток, збільшення капіталовкладень у медицину.

Блок «Наша Україна» створений у січні 2002 р. з ініціативи экс-прем'єра (на той час) В. Ющенка. У складі блоку — правоцентристські партії: Конгрес українських націоналістів (КУН), Ліберальна партія України (ЛПУ), Молодіжна партія України (МПУ), Республіканська християнська партія (РХП), Народний Рух України (НРУ), Український Народний Рух (УНР), Християнсько-народний союз (ХНС) тощо. Мета — просування науки і високих технологій, інтеграція до ЄС.

Партія «Народний союз «Наша Україна» (НУНС) створена у березні 2005 р. на основі блоку «Наша Україна»; її почесний президент — В. Ющенко.

Партія регіонів України (ПР) створена у березні 2001 р. шляхом об'єднання п'яти центристських партій. Мета — зміцнення регіональних принципів громадянського суспільства, забезпечення рівноправних умов розвитку кожного регіону України. Програма: захист прав підприємців, розвиток внутрішнього ринку, співпраця з Росією та ЄС. Голова ПР від 2003 р. — В. Янукович.

Соціалістична партія України (СПУ) створена у жовтні 1991 р. як часткова спадкоємиця КПУ. Виступає за відновлення значної ролі держави в економіці, інтенсифікацію зв'язків всередині СНД. Голова — О. Мороз.

Робота Верховної Ради у 2009 р.

Боротьба з кризою

- Антикризові закони надмірно політизувались і ставали предметом торгу, замість того щоб бути прийнятими як першочергово необхідні.
- Постійні блокування трибуни Партією регіонів та дебати щодо плану дій уряду у боротьбі з кризою стали виправданням бездіяльності парламенту та послабили контроль за виконавчою владою: лише у травні 2009 р. уряд подав свою програму з урахуванням ідей опозиції.
- Опозиційним силам було вигідне погіршення стану господарства та соціально-економічного життя в країні з метою дискредитації влади та персонально глави уряду Ю. Тимошенко.
- Активізувався соціальний популізм: закон про підвищення соцстандартів, запропонований Партією регіонів і підписаний Президентом у листопаді 2009 р., завдав удару по бюджету.

Відносини з урядом

- Неодноразові спроби висловити недовіру урядові Ю. Тимошенко.
- Партія регіонів неодноразово виступала за звільнення міністра внутрішніх справ Ю. Луценка та міністра освіти І. Вакарчука.
- Через суперечності з Ю. Тимошенко змушений був піти у відставку міністр транспорту Й. Вінський.

- У березні 2009 р. було звільнено міністра закордонних справ В. Огризко, у червні — міністра оборони Ю. Єханурова за звинуваченням у корупції у відомстві.
- Квітень — червень 2009 р. — таємні переговори щодо утворення коаліції Партії регіонів та Блоку Юлії Тимошенко, що завершилися безрезультатно.

Відносили з Президентом

- Президент та Верховна Рада перебували у стані конфлікту. Президент активно використовував право вето та оскаржував ухвалені закони у Конституційному Суді.
- Народні депутати змогли подолати вето на окремі закони, зокрема про Регламент Верховної Ради, тимчасові слідчі комісії, закон про вибори та заборону грального бізнесу.
- Президент підписав обтяжливий для бюджету закон про підвищення соцстандартів.
- Президент вніс до парламенту власний проект Конституції, у якому запропонував створення двопалатного парламенту, збільшення регіональних повноважень та новий спосіб формування Кабінету Міністрів. Верховна Рада відмовилася направляти цей документ до Конституційного Суду.

Скандали

- Квітень 2009 р. — фракція БЮТ ініціювала утворення слідчої комісії з питання власності телеканалу «Інтер». Це стало наслідком начебто викривленого висвітлення подій у країні, яке шкодило рейтингу та іміджу прем'єр-міністра.
- Травень 2009 р. — міністра внутрішніх справ Ю. Луценка було звинувачено у побитті поліцейських у німецькому аеропорті. Цю подію спробувала використати опозиція для відставки Ю. Луценка. Однак після проведеного Кабінетом Міністрів внутрішнього службового розслідування Ю. Луценко повернувся до виконання своїх обов'язків.
- Червень 2009 р. — справа В. Лозинського (депутата від БЮТ), якого звинуватили у вбивстві. Під час слідства депутат зник. На початку 2010 р. Лозинський здався правоохоронним органам.
- Жовтень 2009 р. — «справа педофілів» — група депутатів від БЮТ, яких звинуватили у розбещенні дітей у Міжнародному дитячому центрі «Артек». Справа набула суспільного розголосу і була вдало використана політичними опонентами. Слідство триває.

Законодавча робота

- Постійні блокування парламентської трибуни.
- За рік парламентарі ухвалили 235 законів, але найбільшого резонансу набули лише деякі з них, зокрема, Закон про вибори президента та Закон про підвищення соціальних стандартів.

- Провалено ухвалення закону про держбюджет України.
- Виборче законодавство залишилося розбалансованим, що у подальшому може дати змогу учасникам президентських перегонів затягнути процес оголошення переможця у судових процесах.
- Презентовано кілька проектів нової Конституції, орієнтованих на конкретних осіб, що претендували на посаду глави держави.

Розслідування справи Г. Гонгадзе

- Липень 2009 р. — арешт генерала О. Пукача, який перебував у міжнародному розшуку у зв'язку з розслідуванням справи про зникнення журналіста Г. Гонгадзе у 2000 р.
- На основі свідчень О. Пукача у Рокитнянському районі Київської області було знайдено фрагменти людського черепа, який, на думку слідства, належить Гонгадзе. На сьогодні дані експертизи, які б підтвердили або спростували ці заяви, відсутні.
- Досі не названі публічно імена замовників убивства журналіста.

Вибори Президента — 2010

2010 р. відбулися чергові вибори Президента України.

Організація виборів

- Верховна Рада призначила вибори на 25 жовтня 2009 року, але дата була оскаржена Президентом В. Ющенком у Конституційному Суді; після визнання рішення протиправним Верховна Рада призначила вибори на 17 січня 2010 року.
- Вибори проходили у два тури; у другий тур пройшли кандидати, які набрали відносно більшість голосів.
- Термін виборчої кампанії скоротився до 90 днів.
- Вартість виборів — 1 532 млн грн.

Кандидати

- Богословська Інна Германівна, лідер партії «Віче»;
- Бродський Михайло Юрійович, член Партії вільних демократів;
- Гриценко Анатолій Степанович, член фракції НУНС;
- Костенко Юрій Іванович, лідер Української народної партії;
- Литвин Володимир Михайлович, лідер Народної партії;
- Мороз Олександр Олександрович, лідер Соціалістичної партії;
- Пабат Олександр Вікторович, лідер партії «Громадський актив Києва»;
- Противсіх Василь Васильович, самовисуванець;
- Ратушняк Сергій Миколайович, мер Ужгорода, самовисуванець;

- Рябокони́ Олег Васильович, юрист, раніше був керуючим партнером юридичної фірми «Magisters»;
- Симоненко Петро Миколайович, лідер Комуністичної партії України;
- Супрун Людмила Павлівна, лідер Народно-демократичної партії;
- Тимошенко Юлія Володимирівна, прем'єр-міністр України, голова партії БЮТ;
- Тігіпко Сергій Леонідович, лідер партії «Сильна Україна»;
- Тягнибок Олег Ярославович, лідер політичного об'єднання «Свобода»;
- Ющенко Віктор Андрійович, чинний Президент України, самовисуванець, лідер партії «Наша Україна»;
- Янукович Віктор Федорович, лідер Партії регіонів;
- Яценюк Арсеній Петрович, лідер партії «Фронт змін». Наталії Вітренко було відмовлено у реєстрації кандидатом, оскільки відповідні документи подані з порушенням вимог Закону України «Про вибори Президента України» та неналежно оформлені. Наталія Вітренко заявила, що єдиною причиною була неналежна застава у розмірі 1964 грн. замість 2,5 млн грн.

Теледебати

Кандидат у президенти В. Янукович відмовився від участі у теледебатах, тому 1 лютого 2010 р. на телеканалі УТ-1 відбувся монолог Ю. Тимошенко.

Результати Президентських виборів в Україні 2010 р. (для головних претендентів)

Прізвище кандидата	I тур 17 січня 2010 р. (кількість голосів)	%	II тур 7 лютого 2010 р. (кількість голосів)	%
Янукович В. Ф.	8 686 751	35,32	12 481 266	48,95
Тимошенко Ю. В.	6 159 829	25,05	11 593 357	45,47
Тігіпко С. Л.	3 211 257	13,06	—	—
Яценюк А. П.	1 711 749	6,96	—	—
Ющенко В. А.	1 341 539	5,45	—	—

Проти обох кандидатів у II турі проголосувало 4,36 % громадян.

Оскарження результатів виборів

Ю. Тимошенко не визнала своєї поразки, заявила про масові фальсифікації — у цілому по Україні на понад 1 млн голосів за різними технологіями — й звернулася до Вищого адміністративного суду з оскарженням результатів. Проте за кілька днів відкликана позовну заяву, мотивуючи це відмовою суду залучити всі необхідні докази.

Підсумки президентства Віктора Ющенка

Позитивні сторони	Негативні сторони
<ul style="list-style-type: none"> • Незважаючи на політичну конкуренцію, не вжив заходів, що звужують рівень демократії, свободи слова тощо та забезпечують другий президентський термін. • Намагався бути світоглядним, ідеологічним; постійно акцентував увагу на формуванні спільної ідентичності українських громадян. • Здійснив спроби відновлення націонал-демократії та звернення до української історії. • Проводив чітку проєвропейську зовнішню політику. • Скасовані поправки Джексона-Веніка про обмеження торгівлі США з Україною, здійснено вступ до Світової організації торгівлі (СОТ), досягнуто прогресу у відносинах з Євросоюзом, відбулося зближення України і НАТО. • Виведено українські війська з Іраку (2005) 	<ul style="list-style-type: none"> • Залишив нестабільну країну: конституційний конфлікт, криза, скандали, жоден із яких не вирішився, починаючи зі справи Гонгадзе. • Несформував дієву політичну команду; роль Секретаріату Президента була вкрай негативною. • Не налагодив нормальну співпрацю з урядом і парламентом. • Останніми роками не було єдності у зовнішній політиці України. • Різке погіршення відносин із Росією — угім, не лише з вини України. • Політична еліта залишилася незмінною

Перші кроки Президента В. Януковича

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ!

Янукович Віктор Федорович народився 9 червня 1950 р. у с. Жуковка Донецької обл. Освіта: Єнакієвський гірничий технікум (1973), Донецький політехнічний інститут (1980), Українська академія зовнішньої торгівлі (2001). 1968 р. був засуджений і направлений до колонії для неповнолітніх; 1970 р. засуджений за нанесення тілесних ушкоджень середньої тяжкості. Судимості зняті. Працював автоелектриком, директором автобази у Єнакієвому та Донецьку, у 1994 — 1996 рр. — гендиректор «Донецькавтотрансу». У 1997 — 2002 рр. обіймав посаду голови Донецької облдержадміністрації, а в листопаді 2002 р. уперше став прем'єр-міністром України при президенті Л. Кучмі. З квітня 2003 р. очолює Партію регіонів. На президентських виборах 2004 р. у II турі перемогу одержав В. Янукович, але результати були визнані Верховним Судом сфаль-

В. Янукович
(народ. 1950 р.)

сфінкованими. Під час переглядування II туру програв В. Ющенко.

2006 р. вдруге став прем'єр-міністром України — тепер уже при президенті В. Ющенкові. 2010 р. здобув перемогу у президентських виборах.

Політична сфера

- Сформовано коаліцію «Стабільність і реформи» у Верховній Раді: Партія регіонів, Блок Литвина, Комуністична партія України, кілька депутатів, виключених із БЮТ. Зміна формату коаліції визнана Конституційним Судом законною.
- Сформовано новий уряд під головуванням М. Азарова, найбільший за останні 10 років:
 - десять із міністрів походять із Донецької та Луганської областей;
 - уперше в уряді немає жодної жінки;
 - найбільш дискусійною виявилася фігура міністра освіти й науки Д. Табачника, відомого українофобськими заявами; наприкінці березня — на початку квітня 2010 р. по Україні прокотилася хвиля студентських протестів проти його призначення, а опозиція намагається ухвалити постанову Верховної Ради про відставку міністра.
- Перенесено на невизначений термін чергові вибори до місцевих рад, що мали відбутися у травні 2010 р.
- Звернення з позовами до судів про визнання недійсним присвоєння Президентом В. Ющенком звання Героя України командира УПА Р. Шухевичу та провіднику ОУН-Б С. Бандері.

Економічна сфера

- Березень 2010 р. — зменшення зарплат президенту, прем'єру, голові парламенту та іншим державним посадовцям при одночасному збільшенні кількості членів Кабміну.
- Скасовано рішення про надання резиденції В. Януковича «Межигір'я» статусу державного історико-культурного заповідника.
- На середину квітня 2010 р. так і не прийнято державний бюджет; його показники визначатимуться ціною на газ.
- Відсутні конкретні домовленості з МВФ про фінансування України.
- На підготовку до Євро-2012 обіцяно виділити 26 млрд грн.
- Заплановано девальвацію гривні до 10 % до кінця 2010 р., що має сприяти експортерам та полегшити виконання зобов'язань за зовнішніми боргами.
- 21 квітня 2010 р. у Харкові Президент України В. Янукович та Президент Росії Д. Медведєв підписали такі домовленості:
 - Україна отримує знижку на поставки російського газу у розмірі 30 %, унаслідок чого протягом 10 років до дербюджету надійдуть близько 40 млрд дол. США;

- подовжено термін перебування Чорноморського флоту Росії в Криму на 25 років (до 2042 р.) з правом пролонгації ще на 5 років;
- знижка на газ враховується як частина орендної плати за перебування Чорноморського флоту Росії в Україні.

Результати домовленостей оцінюються по-різному:

- Україна суттєво покращила відносини з Росією, угода сприятиме економічному зростанню держави;
- Україна повернулася до сфери впливу російської геополітики, національні інтереси замінені на тимчасові економічні переваги.

Культурно-освітня сфера

- Скорочено Національну премію ім. Т. Шевченка від 160 до 120 тис. грн.
- Зміна порядку вступу до вищих навчальних закладів із 2010 р. :
 - скасовано обов'язковість державної української мови при написанні тестів;
 - приймальні комісії вузів ураховуватимуть не тільки результати зовнішнього незалежного тестування, а й середній бал атестату та оцінки з державної атестації;
 - дозволено вступати за результатами минулорічних тестів;
 - абітурієнтам, які закінчили школу до 2007 р., дозволено складати вступні іспити, а не ЗНО.
- Деякі експерти оцінили названі зміни кроком назад у реформуванні освіти.
- Ініційовано проведення параду на честь 65-річчя Перемоги над нацистською Німеччиною у Києві за участю російських військ.

Зовнішня політика

- Заява про повернення до нейтралітету і багатовекторності епохи Кучми і поліпшення відносин як з Європою, так і з Росією.
- Березень 2010 р. — візит В. Януковича до штаб-квартири ЄС у Брюсселі:
 - підтверджено право України на подачу заявки в ЄС;
 - обіцяно розробку безвізового режиму між Україною та країнами Шенгенської зони;
 - заявлено, що європейська інтеграція залишається ключовим пріоритетом України;
 - після поновлення співробітництва з МВФ Євросоюз надасть Україні 500 млн євро допомоги.
- Під час візитів В. Януковича та прем'єр-міністра М. Азарова до Москви обговорено ряд спільних російсько-українських проектів у відкритті нових транспортних коридорів між Заходом та Сходом.
- Визначені основні пріоритети співпраці США з Україною на період президентства В. Януковича:
 - допомога у продовженні співпраці з МВФ в обмін на проведення реформ, необхідних для зменшення дефіциту бюджету, поживлення

банківського сектору і скасування енергетичних субсидій;

- співпраця у проведенні реформи української енергетичної галузі на засадах прозорості та конкуренції, реалістичних цінах, ефективнішому розподілі та споживанні газу;
- зміцнення бізнесових відносин в обмін на реформу системи оподаткування, забезпечення прозорості і захисту верховенства права, вагомі заходи у боротьбі з корупцією;
- співпраця у галузі оборони і безпеки;
- продовження співпраці з США у галузі ядерної безпеки зі зменшення загрози розповсюдження радіоактивних матеріалів та ядерних технологій і потрапляння їх до рук небезпечних режимів і терористичних груп.
- Міністр оборони України М. Єжель заявив про розширення співпраці з НАТО у 2010 р. за такими напрямками:
 - більш активна участь у плануванні навчань;
 - участь у маневрах, які проводяться в масштабі НАТО;
 - вдосконалення мовної підготовки українських військових із акцентом на операційну термінологію;
 - загальне навчання і тренування авіаційних екіпажів із можливістю використання авіаційної техніки, яка стоїть на озброєнні країн-членів НАТО тощо.
- Президент В. Янукович узяв участь у Саміті з питань ядерної безпеки (США, квітень 2010 р.). Головна тема — зменшення загрози ядерного тероризму у контексті безпеки ядерних матеріалів.

Зовнішньополітична діяльність України

Україну визнано державами світу.

2 грудня 1991 р. Україну визнала Польща, до кінця 1993 р. — уже 130 країн, у 46 з них було відкрито дипломатичні та консульські представництва. Сьогодні Україну визнали майже всі країни світу.

Правова база зовнішньої політики України.

- Декларація про державний суверенітет України (липень 1990 р.);
- Основні напрямки зовнішньої політики України (липень 1993 р.);
- Воєнна доктрина України (жовтень 1993 р.);
- Конституція України (1996 р.).

Основні засади зовнішньої політики:

- дотримання принципів рівноправності, взаємоповаги, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи та інших загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права;
- вирішення всіх міждержавних суперечностей тільки політичними засобами;
- скорочення всіх видів збройних сил і озброєнь; без'ядерний статус України;
- дотримання позаблокового статусу (згодом керівництво країни переглянуло цей пункт);
- відсутність територіальних претензій тощо.

Завдання зовнішньополітичної діяльності України:

- зміна іміджу України на міжнародній арені;
- лібералізація режиму перетину кордонів для українців, посилення правового захисту українських трудових мігрантів;
- блокування кордонів для терористичних загроз і злочинності, завершення облаштування державного кордону;
- створення зони вільної торгівлі між ЄС та Україною, впровадження європейських стандартів в українське законодавство, співробітництво з НАТО;
- сприяння зовнішньоекономічним контактам, сприяння іноземним інвестиціям;
- сприяння поширенню українських культурних здобутків у світі, повернення українських культурних цінностей в Україну.

Без'ядер статус України

Причини проголошення

- Чорнобильська катастрофа.
 - Відсутність єдності української еліти в ядерному питанні.
 - Жорстка позиція США: на пострадянському просторі лише Росія має право на ядерну зброю як правонаступниця СРСР.
 - Загроза «холодної війни» між Києвом та Вашингтоном.
 - Тиск Москви, яка прагнула ізолювати Україну на міжнародній арені.
- 14 січня 1994 р.** — підписано Тристоронню угоду Росії, США, України:
- Росія та США гарантують Україні безпеку.
 - Україна підтверджує, що приєднається до Договору про непоширення ядерної зброї.

Результати

- Росія стала єдиною пострадянською ядерною державою та підтвердила свій статус учасниці міжнародного ядерного клубу.
- США нейтралізували стратегічну загрозу своїй національній безпеці, скоротивши витрати на оборону.
- Україна втратила ядерний потенціал (близько 2 тис. одиниць ядерної зброї), але так і не отримала компенсацій роззброєння.

Участь України у міжнародних організаціях

- Активна участь у роботі всіх структур ООН:
 - **1997 р.** — українець Г. Удовенко головував на Генеральній асамблеї ООН;
 - **2000–2001 рр.** — Україна — непостійний член Ради Безпеки ООН;
 - участь у миротворчих операціях ООН у Хорватії, Боснії та Герцеговині, Лівані, Сьера-Леоне тощо.

- 1992 р. — ратифікація Гельсінкських угод, вступ до Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).
- 1992 р. — співзасновниця Чорноморського Економічного співробітництва.
- 1992 р. — вступ до Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції та розвитку, Світового банку.
- 1995 р. — вступ до Ради Європи.
- 1996 р. — співзасновниця ГУАМ (об'єднання Грузії, України, Азербайджану, Молдови) з метою створення євразійського транспортного коридору.

Основні напрями зовнішньополітичної діяльності

- **Європейська інтеграція:** курс на вступ до Європейського Союзу (ЄС):
 - 1994 р. — Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС;
 - 1995 р. — затвердження стратегії співробітництва ЄС та України;
 - 2003 р. — Україна набула статусу країни-сусіда ЄС;
 - 2005 р. — розробка «Дорожньої мапи» — плану просування України до вступу в ЄС, який включає подання заяви на вступ, отримання Україною статусу країни з ринковою економікою;
 - 2008 р. — вступ до Світової Організації Торгівлі (СОТ).
- **Перспективні завдання України** — набуття асоційованого членства в ЄС, досягнення високих стандартів європейського життя в усіх сферах.
- **Співробітництво з НАТО:**
 - 1994 р. — участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру»;
 - 1999 р. — Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО;
 - 1995 р. — надання технічної та матеріальної допомоги Харкову під час техногенної катастрофи на Диканівських очисних спорудах;
 - 1998, 2001 рр. — допомога НАТО в подоланні наслідків повеней у Закарпатті;
 - 2002 р. — Україна заявила про намір вступу до НАТО.
- **Питання про вступ України до НАТО** є суперечливими: з одного боку, існує політична і військово-оборонна доцільність цього кроку, з іншого — більшість населення України негативно ставиться до Альянсу. Українському уряду слід приділяти більше уваги інформаційній роботі щодо мети і методів діяльності НАТО.
- **Співробітництво з країнами СНД** — Співдружності Незалежних Держав:
 - 8 грудня 1991 р. — вступ до СНД;
 - 1993 р. — асоційоване членство в Економічному Союзі країн СНД;

- 1995 р. — військово-технічне співробітництво в межах Алматинської угоди про створення Об'єднаної системи протиповітряної оборони;
- 2003 р. — угода про формування Єдиного економічного простору (ЄЕП).

Україна, зацікавлена передусім у розвитку економічного співробітництва, відмовилася підписати Статут СНД, який звужував її суверенітет, документ про створення Об'єднаних Збройних сил СНД; заперечує проти створення наднаціональних структур.

- **Співробітництво з США:**
 - покращення відносин з провідною країною світу;
 - збільшення американських інвестицій в українську економіку;
 - співробітництво в різних галузях.
- **Розвиток міжнародної співпраці з країнами світу** на основі двосторонніх та багатосторонніх угод.

Взаємини України з сусідніми державами

- **Відносини з Росією:**
 - найбільший торговельний партнер;
 - 1997 р. — Договір про дружбу і співробітництво з РФ: Росія визнала незалежність України; російський Чорноморський флот перебуватиме в Криму на правах оренди до 2017 р.;
 - 2003 р. — затверджено сухопутний кордон; не вирішене питання про кордони у Керченській затоці та Азовському морі;
 - 2003 р. — конфлікт через будівництво Росією дамби до українського о. Тузла у Керченській затоці;
 - втручання Росії у внутрішні справи України: претензії на Крим (початок 90-х років), газові конфлікти, підтримка провладного кандидата на президентських виборах 2004 р. тощо.

Невирішені проблеми: енергетична залежність України, недотримання Чорноморським флотом Росії в Криму українського законодавства тощо.

- **Білорусь:**
 - 1995 р. — Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво;
 - один з найбільших торгових партнерів України;
 - співпраця у сфері транспортних послуг, машинобудування, переробній промисловості, військово-технічній сфері.
- **Молдова:**
 - 2001 р. — Договір про кордони: Україна передала Молдові частину території Подунав'я;
 - Україна — посередник у розв'язанні Придністровського конфлікту між Республікою Молдовою та самопроголошеною Придністровською республікою.
- **Польща:**
 - першою визнала незалежність України;

- 1992 р. — Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво;
- стратегічний партнер України, підтримує Україну в її інтеграції до ЄС та НАТО;
- будівництво нафтопроводу «Одеса — Броди — Гданськ»;
- участь у євро регіонах «Карпати», «Буг» (разом з Угорщиною та Словаччиною).
- **Угорщина:**
 - 1991 р. — Договір про добросусідство і співробітництво;
 - активні торговельні зв'язки (імпорт — ліки, промислове обладнання; експорт — металургійна продукція);
 - воєнне співробітництво;
 - спільне з Україною протипаводкове облаштування басейну р.Тиса.
- **Словаччина:**
 - 1993 р. — Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво;
 - співпраця у транзитних поставках російських нафти і газу до Європи;
 - участь у будівництві українських підприємств.
- **Румунія:**
 - початок 90-х років — територіальні претензії Румунії щодо Північної Буковини, Бессарабії, о.Зміїний;
 - 1997 р. — Договір про відносини добросусідства і співробітництва;
 - лютий 2009 р. — Міжнародний суд у Гаазі розв'язав румунсько-українську суперечку щодо делімітації континентального шельфу.

Делімітація шельфу біля о. Зміїний

Суть проблеми.

- Прагнення Румунії провести делімітацію Чорного моря без урахування о. Зміїний, який румунська сторона називала скелею, таким чином суттєво збільшивши лінію делімітації.
- Заява української сторони про острівний статус Зміїного, що мало суттєво збільшити морські володіння України.
- Звернення Румунії до Гаазького міжнародного суду у 2004 р. з метою розв'язання проблеми.

Рішення Міжнародного суду від 3 грудня 2009 р.

- Зміїний є островом і невід'ємною часткою України.
- о.Зміїний має свій континентальний шельф та економічну зону.
- Україна отримала зону Чорного моря, удвічі більшу за зону Румунії.
- Розподіл спірної зони: 25 % отримала Україна, 75 % — Румунія.

Газові конфлікти з Росією (2005–2006 рр., 2008–2009 рр.)

Мета Росії

- Підірвати авторитет України як країни-транзитера.

- Заволодіти газотранспортною системою та газосховищами України.
- Переконати Європу, що для досягнення стабільності у газовій сфері потрібні російські газопроводи і збереження лідерства Росії як поставника енергоресурсів.

Суть конфліктів

2005–2006 рр.

- У відповідь на відмову України сплачувати ринкову ціну за газ Росія припинила постачання газу до України.
- **4 січня 2005 р.** — укладено договір між «Газпромом» і «Нафтогазом України» на 5 років:
 - посередником у постачанні газу до України стає компанія «РосУкрЕнерго»;
 - ціна на газ на перше півріччя — 95 доларів за кубометр, у подальшому вона коригується за домовленістю сторін.

2008–2009 рр.

- **Наприкінці 2008 р.** Росія заявила, що поставки газу до України буде припинено, поки Україна не розрахується з боргами за листопад — грудень 2008 р.
- Делегація «Нафтогазу України», очолювана головою правління О. Дубиною, виїхала на термінові переговори до Москви. Україна заявила, що не може розглядати ціну на газ без узгодженої ставки за транзит територією України.
- **1 січня 2009 р.** російський «Газпром» перекрив поставки газу в Україну в обсязі 90 млрд кубометрів, а 7 січня повністю припинив поставки газу.
- Газотранспортна система України запрацювала у реверсному (зворотному) режимі, щоб забезпечити газом з газосховищ, розміщених у Західній Україні, мешканців Сходу і Півдня.
- Росія звинуватила Україну в несанкціонованому відборі газу. Експерти Євросоюзу підтвердили, що відібраний газ був потрібний для роботи газотранспортної системи України, а не йшов на споживання Україною.
- **19 січня 2009 р.** укладено договір України з Росією на 2009–2019 рр.:
 - ліквідовано компанію-посередника «РосУкрЕнерго»;
 - середньорічна ціна газу для України — 228,8 доларів за кубометр, у першому кварталі — 300 доларів.

Результати

- Удар по авторитету Росії як надійному газовому постачальнику, України — як транзитера.
- Увага до альтернативних проектів постачання газу до Європи, зокрема «Nabucco».
- Підтверджено професійність працівників газотранспортної системи України, які забезпечили реверсний режим та заздалегідь заповнили газосховища.
- Продемонстровано незлагодженість різних гілок влади України у вирішенні нагальних державних

проблем, невміння проводити інформаційну роботу щодо пояснення своєї позиції.

• Падіння виробництва в Україні через брак газу для промисловості.

Трохи конфліктів

• Необхідність термінового переходу на енергозберігаючі технології.

• Перехід до ринкових цін на газ є першою умовою реального політичного суверенітету України.

Проблема піратства для України

Морське піратство здійснюється з використанням озброєного чи неозброєного судна для:

- захоплення морського чи річкового судна;
- застосування насильства щодо екіпажу чи пасажирів судна;
- пограбування екіпажу чи пасажирів судна;
- інших ворожих дій щодо екіпажу чи пасажирів певного судна.

Хронологія подій

• 2002 р. — на захопленому піратами ліванському судні «Принцеса Сара» — 8 громадян України. Заручників звільнено за два тижні.

• 2005 р. — у полон потрапили 22 українські моряки, що перебували на ліберійському судні «Панагія». Після їх звільнення Президент України В. Ющенко нагородив капітана судна В. Шабанова орденом «За мужність» III ступеня.

• 2008 р. — пірати захопили вантажне судно «Фаїна», що йшло під прапором Белізу, в екіпажі якого перебувало 17 громадян України. Заручників звільнено майже через 4,5 місяці після викупу сумою 3,2 млн доларів.

• 2008 р. — на турецькому судні, захопленому піратами, — 8 громадян України; заручники звільнені через півтора місяці.

Заходи щодо вирішення проблеми піратства

Необхідно:

- розробити більш досконалі заходи підвищення безпеки вітчизняного мореплавства;
- супроводжувати й охороняти судна з цінним вантажем і судна, що перебувають у районах поширення морського піратства і тероризму;
- впровадити в практику боротьби з піратством попередження, вирішивши на державному рівні питання співпраці з Центром досліджень піратства;
- вирішити питання щодо організації забезпечення належного патрулювання потенційно небезпечних районів акваторій.

Завдання для самоконтролю

261. Президентом України в 2004 р. було обрано:

- A) В. Ющенко; B) Ю. Тимошенко;
B) В. Януковича; Г) Л. Кучму.

262. Президентські вибори, які отримали назву «Помаранчевої революції», відбулися у:

- A) грудні 1991 р.;
B) червні — липні 1994 р.;
B) листопаді 1999 р.;
Г) жовтні — грудні 2004 р.

263. Із 1994 до 2004 р. Президентом України був:

- A) Л. Кравчук; B) В. Ющенко;
B) Л. Кучма; Г) О. Мороз.

264. Конституцію України було ухвалено:

- A) 16 липня 1990 р.; B) 28 червня 1996 р.;
B) 24 серпня 1991 р.; Г) 23 січня 2005 р.

265. Позначте події, що характеризують розвиток незалежної України.

1. Розгортання державотворчих процесів;
2. вступ України до складу ООН;
3. європейська інтеграція (курс України на вступ до ЄС);
4. «Помаранчева революція»;
5. згортання демократичних процесів в Україні;
6. повернення до адміністративно-командних методів управління економікою;
7. прийняття Конституції України.

☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐

266. Установіть відповідність між прізвищами митців і спортсменів та сферами їх діяльності.

- A) Представники сучасного українського образотворчого мистецтва;
B) популярні українські естрадні виконавці;
B) сучасні українські композитори;
Г) українські режисери-новатори.

1. О. Білаш, О. Морозов, А. Горчинський;
2. Р. Віктюк, Б. Шарварко, С. Донченко;
3. А. Антонюк, Ю. Герц, В. Зарецький, І. Марчук;
4. О. Пономарьов, Руслана, П. Зібров;
5. В. Кличко, А. Шевченко, Я. Клочкова.

А	☐
Б	☐
В	☐
Г	☐

267. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- A) Обрання Президентом України В. Ющенко;
B) прийняття Конституції України;
B) обрання Президентом України Л. Кравчука;
Г) обрання Президентом України Л. Кучми.

☐
☐
☐
☐

268. Прочитайте факти з біографії політичного діяча та запишіть його прізвище.

Відома громадська і політична діячка України, лідер політичного блоку, що є другим за кількістю представників у нинішній Верховній Раді. Брала активну участь у подіях, які отримали назву «Помаранчева революція». Займала крісло прем'єр-міністра з лютого до вересня 2005 р. 18 грудня 2007 р. парламент України знову проголосував за її призначення на посаду прем'єр-міністра України. За неї проголосували 226 народних депутатів. Її кандидатуру на цю посаду повторно вніс на розгляд парламенту Президент Віктор Ющенко за пропозицією «помаранчевої коаліції» у складі фракцій БЮТ і пропрезидентського блоку «Наша Україна — Народна Самооборона».

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

269. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.
«...23 листопада 2004 р. наприкінці засідання Верховної Ради України за ініціативою старійшини Верховної Ради І. Юхновського Віктор Ющенко з парламентської трибуни, тримаючи руку на Острозькій Біблії, склав присягу Президента України...»

- 1) Про які події йдеться в наведеному уривку?
- 2) Дайте власну оцінку подіям, які отримали назву «Помаранчевої революції».

270. Охарактеризуйте сучасне становище в галузях української культури та спорту. Визначте здобутки в цих галузях та труднощі. Запропонуйте власний варіант подолання цих труднощів.

Хронологічна таблиця

Дата	Подія
1 млн років до н. е.	Поява першої людини на території сучасної України
1 млн — 10 тис. до н. е.	Палеоліт
IX—VI тис. до н. е.	Мезоліт
VI—IV тис. до н. е.	Неоліт
IV—III тис. до н. е.	Енеоліт (міднокам'яний вік). Трипільська культура
II — поч. I тис. до н. е.	Епоха бронзи
IX — поч. VII ст. до н. е.	Кіммерійці у Північному Причорномор'ї
VII — поч. III ст. до н. е.	Скіфський період
VII ст. до н. е. — V ст. н. е.	Грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї
III ст. до н. е. — III ст.	Розселення сарматів
III—IV ст.	Черняхівська археологічна культура
375 р.	Вторгнення гунів
Кінець V ст.	Заснування Києва
Кінець IX ст.	Утворення Київської Русі
882—912 рр.	Князювання Олега у Києві
907, 911 рр.	Походи Олега на Константинополь. Укладення договорів Русі з Візантією
912—945 рр.	Князювання Ігоря
941, 944 рр.	Походи Ігоря на Візантію. Договори Русі з Візантією
945 р.	Повстання деревлян. Загибель Ігоря
945—964 рр.	Регентство княгині Ольги при Святославі
964—972 рр.	Князювання Святослава Ігоревича
965 р.	Розгром князем Святославом Хозарського каганату
968, 969—972 рр.	Походи Святослава на Балкани
978—1015 рр.	Князювання Володимира Святославича
988 р.	Офіційне запровадження християнства на Русі
1019—1054 рр.	Князювання Ярослава Володимировича (Мудрого)
1015 рр.	«Руська правда» Ярослава Мудрого
1036 рр.	Розгром Ярославом Мудрим печенігів під стінами Києва
1037 рр.	Побудова собору Святої Софії у Києві
1068 р.	Поразка Ярославичів у битві з половцями на р. Альта. Народне повстання у Києві
1097 р.	Укладення «Правди Ярославичів»
1072 р.	З'їзд князів у Любечі
1113 р.	Створення монахом Нестором «Повісті минулих літ»
1113—1125 рр.	Князювання Володимира Мономаха в Києві

Дата	Подія
1125—1132 рр.	Князювання Мстислава Володимировича
1153—1187 рр.	Князювання Ярослава Володимировича (Осмомисла) в Галицькій землі
1169 р.	Зруйнування Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським
1185 р.	Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців
1187 р.	Перша згадка назви «Україна» в Київському літописі
1199 р.	Утворення Галицько-Волинського князівства
1199—1205 рр.	Князювання Романа Мстиславича в Галичі
1238 р.	Утвердження Данила Романовича на галицькому престолі
1239—1241 рр.	Похід монголо-татар на Південну Русь
грудень 1240 р.	Зруйнування монголо-татарами Києва
1264—1301 рр.	Князювання Льва Даниловича у Галицько-Волинській державі
1340 р.	Розпад Галицько-Волинського князівства
1340—1385 рр.	Князювання Любарта Гедиміновича на Волині
1349 р.	Загарбання польськими феодалами Галичини
1362 р.	Битва при Синіх Водах
1362—1363 рр.	Приєднання Київщини, Переяславщини і Поділля до Великого князівства Литовського
1370—1385 рр.	Перебування Галичини у складі Угорщини
1377 р.	Загарбання польськими феодалами частини Волині
14 серпня 1385 р.	Кревська унія
1387 р.	Перехід Галичини під владу Польщі
15 липня 1410 р.	Грюнвальдська битва
1460 р.	Заснування С. Дропаном у Львові першої української друкарні
1471 р.	Остаточна ліквідація Київського князівства
1508 р.	Виступ української й білоруської знаті на чолі з князем Михайлом Глинським
1529 р., 1566 р., 1588 р.	Перший, Другий і Третій Литовські статuti. Третій статут: остаточне закріпачення селян
1556 р.	Заснування Запорозької Січі на острові Мала Хортиця
1 липня 1569 р.	Люблінська унія
1572 р.	Утворення козацького реєстрового війська

Дата	Подія
1578 р.	Заснування в Острозі школи (колегії) та друкарні
1581 р.	Вихід з друку Острозької біблії
1591–1593 рр.	Козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського
1594–1596 рр.	Козацько-селянське повстання під проводом Северина Наливайка
27 грудня 1595 — 27 липня 1657 р.	Роки життя Богдана Хмельницького
1596 р.	Врестська церковна унія
1616–1622 рр.	Гетьманування Петра Сагайдачного
1615 р.	Заснування Київського братства й школи при ньому
1620 р.	Відновлення православної ієрархії в Україні
вересень 1620 р.	Битва під Цецорою
1621 р.	Хотинська війна
1625 р.	Козацько-селянське повстання під проводом Марка Жмайла
1630 р.	Козацько-селянське повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила)
1632 р.	Заснування Києво-Могилянської колегії
1635 р.	Спорудження польським урядом фортеці Кодак
1637 р.	Козацько-селянське повстання під проводом Павла Бута (Павлюка)
1638 р.	Козацько-селянське повстання під проводом Якова Остринина та Дмитра Гуні
1648–1656 рр.	Гетьманування Б. Хмельницького. Національно-визвольна війна українського народу
5 травня 1648 р.	Битва під Жовтими Водами
15–16 травня 1648 р.	Битва під Корсунем
11–13 вересня 1648 р.	Битва під Пилявцями
23 грудня 1648 р.	Урочистий в'їзд Б. Хмельницького у Київ
5–6 серпня 1649 р.	Битва під Зборовом
1651 р.	Зборівський мирний договір
18–30 червня 1651 р.	Битва під Берестечком
8 серпня 1649 р.	Білоцерківський договір
1652 р.	Битва під Батогом
1653 р.	Битва під Жванцем
1654 р.	<i>Березневі статті</i> Б. Хмельницького
8 січня 1654 р.	Переяславська рада
1657–1659 рр.	Гетьманування Івана Виговського
16 вересня 1658 р.	Гадацький договір
1659 р.	Битва під Конотопом
1659 р.	Переяславські статті
1660 р.	Слободищенський трактат

Дата	Подія
1661 р.	Заснування університету у Львові
1663 р.	Чорна рада в Ніжині. Початок політичного розподілу України
1663–1668 рр.	Гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережній Україні
1665–1676 рр.	Гетьманування Петра Дорошенка на Правобережній Україні
30 січня 1667 р.	Андрусівське перемир'я між Московщиною й Польщею
1672–1687 рр.	Гетьманування Івана Самойловича на Лівобережній Україні
17 жовтня 1681 р.	Бахчисарайський мирний договір Росії з Туреччиною та Кримським Ханством
1686 р.	«Трактат про вічний мир» між Московщиною та Польщею
25 липня 1687 р.	Коломацькі статті
1687–1709 рр.	Гетьманування Івана Мазепи
1700–1704 рр.	Визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі з Семеном Палієм
1700–1721 рр.	Північна війна між Росією й Швецією
1701 р.	Перетворення Києво-Могилянської колегії в академію
жовтень 1708 р.	Перехід І. Мазепи на бік Карла XII
14 травня 1709 р.	Зруйнування Запорозької Січі
27 червня 1709 р.	Полтавська битва
22 серпня 1709 р.	Смерть І. Мазепи в Бендерах
1710–1742 рр.	Гетьманування Пилипа Орлика (в еміграції)
1711 р.	Заснування Олешківської Січі
5 квітня 1712 р.	Константинопольський мирний договір між Росією й Туреччиною
1722–1727 рр.	Перша Малоросійська колегія
1722–1794 рр.	Роки життя Г. Сковороди
1727–1734 рр.	Гетьманування Данила Апостола
1734 р.	Заснування Нової Січі
1734–1750 рр.	Правління гетьманського уряду
1738–1745 рр.	Рух опришків на чолі з О. Довбушем
18 вересня 1739 р.	Белградський мирний договір між Росією й Туреччиною
1750–1764 рр.	Гетьманування Кирила Розумовського
1764 р.	Скасування гетьманства
1764–1786 рр.	Друга Малоросійська колегія
травень — червень 1768 р.	Коліївщина
1772 р.	Перший поділ Польщі: приєднання Галичини до Австрії
1774 р.	Кючук-Кайнарджійський мирний договір
7 травня 1775 р.	Захоплення Австрією Буковини
3 серпня 1775 р.	Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі
1775–1828 рр.	Задунайська Січ

Дата	Подія
8 квітня 1783 р.	Приєднання Криму до Росії
3 травня 1783 р.	Указ Катерини II про закріпачення селян на Лівобережжі
22 січня 1788 р.	Утворення Чорноморського козацького війська
1792 р.	Переселення Чорноморського війська на Кубань
1793 р.	Другий поділ Польщі: включення Правобережної України до складу Росії
1795 р.	Третій поділ Польщі: включення Західної Волині до складу Росії
1805 р.	Відкриття Харківського університету
1814–1861 рр.	Роки життя Т. Шевченка
1821 р.	Створення в Тульчині таємного Південного товариства декабристів
1823–1825 рр.	Діяльність таємного «Товариства об'єднаних слов'ян» у Новограді-Волинському
грудень 1825 — січень 1826 р.	Повстання Чернігівського полку
1830–1831 рр.	Польське визвольне повстання на Правобережній Україні
1830–1837 рр.	Діяльність у Львові просвітницького гуртка «Руська трійця»
1834 р.	Відкриття Київського університету
1846–1847 рр.	Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства
1848 р.	Скасування кріпацтва у Східній Галичині, Буковині
1848 р.	Утворення Головної руської ради
25 жовтня 1848 р.	Створення культурно-освітнього товариства «Галицько-Руська матиця»
1853 р.	Скасування кріпацтва у Закарпатті
1853–1856 рр.	Кримська війна
1861–1862 рр.	Видання у Петербурзі українського журналу «Основа»
19 лютого 1861 р.	Скасування кріпацтва в Росії
1861 р.	Створення Галицького й Буковинського крайових сеймів
1863 р.	Валуєвський циркуляр
1865 р.	Відкриття в Одесі Новоросійського університету
1868 р.	Заснування у Львові українського культурно-освітнього товариства «Просвіта»
1873 р.	Заснування у Львові Літературного товариства ім. Т. Шевченка (1892 р. — перетворене на Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ))
1875 р.	Заснування Чернівецького університету
1876 р.	Емський указ
1877 р.	«Чигиринська змова»
1890 р.	Створення у Львові Русько-української радикальної партії — першої української політичної партії

Дата	Подія
1891 р.	Створення студентської таємної організації «Братство Тарасівців»
1899 р.	Створення Галицької соціал-демократичної партії
1899 р.	Створення в Галичині Української національно-демократичної партії
1900 р.	Створення в Харкові Революційної української партії — першої на східноукраїнських землях української політичної організації
1902 р.	Створення Української народної партії
1904 р.	Заснування Української радикальної партії
1906 р.	Початок діяльності культурно-освітніх товариств «Просвіта» в Наддніпрянській Україні
1906–1909 рр.	Століпінська аграрна реформа
1908 р.	Заснування Товариства українських поступовців
1914–1918 рр.	Перша світова війна
1 серпня 1914 р.	Створення у Львові Головної української ради
6 серпня 1914 р.	Створення легіону Українських січових стрільців. Створення у Львові Союзу визволення України
1 травня 1915 р.	Реорганізація Головної української ради в Загальну українську раду
23–27 лютого 1917 р.	Лютнева буржуазна революція в Росії
4 березня 1917 р.	Утворення Української Центральної Ради
6–8 квітня 1917 р.	Всеукраїнський національний конгрес
10 червня 1917 р.	I Універсал Центральної Ради
3 липня 1917 р.	II Універсал Центральної Ради
25 жовтня 1917 р.	Більшовицький переворот у Петрограді
7 листопада 1917 р.	III Універсал Центральної Ради
4–6 грудня 1917 р.	Всеукраїнський з'їзд рад у Києві
12 грудня 1917 р.	З'їзд рад у Харкові. Проголошення радянської влади в Україні
22 січня 1918 р.	IV Універсал Центральної Ради
9 лютого 1918 р.	Брестський мирний договір між УНР і державами Четверного союзу
29 квітня 1918 р.	Ухвалення проекту Конституції УНР. Всеукраїнський хліборобський з'їзд: проголошення Павла Скоропадського гетьманом України
13 листопада 1918 р.	Утворення Директорії
27 листопада 1918 р.	Відкриття Української академії наук (УАН), з 1921 р. — Всеукраїнська академія наук, з 1936 р. — академія наук УРСР, з 1994 р. — Національна академія наук України
19 грудня 1918 р.	Вступ Директорії до Києва

Дата	Подія
22 січня 1919 р.	Проголошення в Києві Акта Злуки УНР і ЗУНР
1919 р.	Створена Комуністична партія Західної України (КПЗУ)
березень 1919 р.	Прийняття Конституції УСРР
грудень 1919 — квітень 1920 р.	Перший зимовий похід військ УНР
серпень 1920 р.	Заснування Української військової організації (УВО)
квітень 1920 р.	Варшавська угода УНР і Польщі
березень 1921 р.	Ризький мир
жовтень 1921 р.	Виникнення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)
1921–1923 рр.	Голод в Україні
30 грудня 1922 р.	Утворення СРСР
1925 р.	Заснування Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО)
травень 1925 р.	Конституція УСРР
травень–липень 1928 р.	«Шахтинська справа»
3 лютого 1929 р.	Заснування Організації українських націоналістів (ОУН)
березень–квітень 1930 р.	Судовий процес у справі Союзу визволення України
березень 1931 р.	Судовий процес у справі Українського національного центру
1932–1933 рр.	Голодомор в Україні
січень 1937 р.	Конституція УРСР
15 березня 1939 р.	Проголошення незалежності Карпатської України
1 вересня 1939 р.	Напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни
17 вересня 1939 р.	Червона армія перейшла польський кордон
10 лютого 1940 р.	Розкол ОУН. Створення ОУН(Б) та ОУН(М)
28 червня 1940 р.	Червона армія окупувала Північну Буковину і Бессарабію
22 червня 1941 р.	Напад Німеччини на Радянський Союз
30 червня 1941 р.	Проголошення ОУН-Б відновлення Української держави
червень 1941 р.	Початок окупації України німецькими загарбниками
осінь 1942 р.	Створення Української повстанської армії (УПА)
жовтень 1944 р.	Визволення України від німецьких загарбників
25 квітня 1945 р.	На конференції у Сан-Франциско УРСР увійшла до ООН як член-засновник
8 травня 1945 р.	Капітуляція Німеччини
29 червня 1945 р.	Радянсько-чехословацький договір про кордони. Закарпаття увійшло до складу УРСР

Дата	Подія
березень 1946 р.	Львівський церковний собор: ліквідація Української греко-католицької (уніатської) церкви
квітень — серпень 1947 р.	Операція «Вісла»
лютий 1954 р.	Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР
травень 1961 р.	Суд у Львові над членами дисидентської організації «Українська робітничо-селянська спілка» Л. Лук'яненком, І. Кандибою та ін.
серпень — вересень 1965 р.	Перша хвиля арештів інтелігенції
9 листопада 1976 р.	Утворення Української Гельсінської групи
26 квітня 1986 р.	Катастрофа на Чорнобильській АЕС
жовтень 1989 р.	Закон «Про мови» в Українській РСР
березень 1990 р.	Вибори до Верховної Ради України I скликання
квітень 1990 р.	Створення Української республіканської партії (УРП)
16 липня 1990 р.	Декларація про державний суверенітет України
24 червня 1991 р.	Акт проголошення незалежності України
1 грудня 1991 р.	Всеукраїнський референдум і обрання Президентом України Л. Кравчука
8 грудня 1991 р.	Створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Припинення існування СРСР
березень 1994 р.	Позачергові вибори до Верховної Ради України II скликання
червень — липень 1994 р.	Обрання Президентом України Л. Кучми
листопад 1994 р.	Україна приєдналася до «Договору про нерозповсюдження ядерної зброї»
листопад 1995 р.	Вступ України до Ради Європи
28 червня 1996 р.	Прийняття Конституції України
вересень 1996 р.	Введення національної грошової одиниці — гривні
12 травня 1998 р.	Початок роботи Верховної Ради України III скликання
листопад 1999 р.	Вибори Президента України. Президентом обраний Л. Кучма
квітень 2000 р.	Всеукраїнський референдум з актуальних питань життя держави
березень — квітень 2001 р.	«Касетний скандал», політична криза в Україні, відставка уряду В. Ющенка
травень 2001 р.	Прем'єр-міністром України затверджено А. Кінаха
червень 2001 р.	Візит Папи Римського Івана Павла II в Україну
5–14 грудня 2001 р.	Всеукраїнський перепис населення

Дата	Подія
11 березня 2002 р.	Вибори до Верховної Ради України IV скликання
11 листопада 2002 р.	Відставка уряду А. Кінаха і затвердження прем'єр-міністром В. Януковича
жовтень — грудень 2004 р.	Президентські вибори в Україні. Обрання Президентом України В. Ющенка
4 лютого 2005 р.	Обрання прем'єр-міністром Ю. Тимошенко
8 вересня 2005 р.	Відставка уряду Ю. Тимошенко, затвердження на посаду прем'єр-міністра Ю. Єханурова
26 березня 2006 р.	Проведення в Україні парламентських виборів
4 серпня 2006 р.	Обрання прем'єр-міністром В. Януковича
30 вересня 2007 р.	Дострокові парламентські вибори в Україні
18 грудня 2007 р.	Обрання прем'єр-міністром Ю. Тимошенко

Дата	Подія
5 лютого 2008 р.	Вступ України до Світової організації торгівлі
вересень 2008 р.	Розпад Демократичної коаліції Верховної Ради України
жовтень 2008 р.	Указ Президента В. Ющенка про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів. Зупинення указу Президентом
грудень 2008 — січень 2009 р.	Газовий конфлікт між Росією та Україною
3 лютого 2009 р.	Рішення Міжнародного суду щодо делімітації континентального шельфу між Румунією та Україною
січень — лютий 2010 р.	Президентські вибори в Україні. Обрання Президентом В. Януковича
21 квітня 2010 р.	Договір між Україною та Росією щодо подовження терміну перебування Чорноморського флоту Росії у Криму на 25 років

Відповіді до завдань для самоконтролю

Стародавня історія України

1 — В; 2 — Б; 3 — А; 4 — А; 5 — 1, 4, 5, 7;
6 — А — 5, Б — 3, В — 4, Г — 1; 7 — Г, А, Б, В.

Київська Русь

11 — Б; 12 — В; 13 — В; 14 — Б; 15 — 1, 3, 4, 7;
16 — А — 3, Б — 1, В — 4, Г — 2; 17 — В, Б, А, Г.

Феодална роздробленість Київської Русі

21 — Г; 22 — А; 23 — Б; 24 — А; 25 — 1, 3, 4, 6;
26 — А — 2, Б — 5, В — 3, Г — 4; 27 — Б, Г, А, В.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV — перша половина XVI ст.)

31 — Б; 32 — В; 33 — В; 34 — А; 35 — 1, 2, 5, 7;
36 — А — 3, Б — 1, В — 2, Г — 4; 37 — Г, Б, В, А.

Українські землі під владою Речі Посполитої
41 — Г; 42 — А; 43 — Б; 44 — Г; 45 — 2, 4, 5, 6;
46 — А — 5, Б — 1, В — 3, Г — 2; 47 — В, Б, Г, А.

Національно-культурний рух в Україні другої половини XVI — першої половини XVII ст.

51 — Г; 52 — В; 53 — А; 54 — А; 55 — 1, 3, 6, 7;
56 — А — 1, Б — 3, В — 5, Г — 4; 57 — В, Б, Г, А.

Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої в середині XVII ст.

Відродження Української держави
61 — Б; 62 — В; 63 — Г; 64 — Б; 65 — 1, 3, 6, 7;
66 — А — 5, Б — 3, В — 2, Г — 1; 67 — Б, В, А, Г.

Українські землі в другій половині XVII ст.

Розділ Гетьманщини і боротьба за незалежність
71 — Г; 72 — А; 73 — А; 74 — В; 75 — 1, 3, 4, 6;
76 — А — 2, Б — 1, В — 4, Г — 5; 77 — Г, В, А, Б.

*Українські землі наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.**Культура України в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.*

81 — Г; 82 — А; 83 — В; 84 — А; 85 — 2, 3, 4, 6;
86 — А — 2, Б — 5, В — 1, Г — 3; 87 — В, Б, А, Г.

Українські землі в другій половині XVIII ст. Ліквідація Російською імперією української державності

Культура України в другій половині XVIII ст.
91 — В; 92 — Б; 93 — А; 94 — В; 95 — 2, 3, 4, 6;
96 — А — 3, Б — 4, В — 5, Г — 1; 97 — Г, Б, В, А.

Українські землі в складі Російської імперії наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.
101 — Б; 102 — Г; 103 — А; 104 — А; 105 — 1, 3, 5, 7;
106 — А — 3, Б — 4, В — 2, Г — 1; 107 — Г, В, А, Б.

Західноукраїнські землі наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.

Культура України наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.
111 — В; 112 — Г; 113 — Б; 114 — Б; 115 — 2, 3, 5, 6;
116 — А — 2, Б — 4, В — 3, Г — 5; 117 — Г, А, Б, В.

Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст.

121 — В; 122 — Г; 123 — А; 124 — Б; 125 — 1, 3, 4, 7;
126 — А — 2, Б — 5, В — 1, Г — 3; 127 — А, Г, В, Б.

Західноукраїнські землі в складі Австрійської імперії в другій половині XIX ст.

Культура України другої половини XIX ст.
131 — А; 132 — Б; 133 — В; 134 — А; 135 — 2, 3, 5, 7;
136 — А — 4, Б — 3, В — 5, Г — 2; 137 — Г, В, Б, А.

Україна на початку XX ст.

141 — В; 142 — Б; 143 — А; 144 — Г; 145 — 1, 3, 6, 7;
146 — А — 5, Б — 1, В — 2; Г — 3; 147 — А, В, Г, Б;
148 — Столипін.

Україна в Першій світовій війні

151 — Б; 152 — Г; 153 — А; 154 — Г; 155 — 2, 3, 6, 7;
156 — А — 5, Б — 3, В — 4, Г — 2; 157 — В, Г, В, А.

Українська революція (1917–1918 рр.)

161 — А; 162 — Г; 163 — В; 164 — Г; 165 — 2, 3, 5, 7;
166 — А — 3, Б — 1, В — 2, Г — 5; 167 — Г, А, В, Б;
168 — Грушевський.

Україна у боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920 рр.)

171 — А; 172 — В; 173 — Б; 174 — Г; 175 — 1, 3, 4, 6;
176 — А — 3, Б — 5, В — 1, Г — 2; 177 — В, А, Г, Б;
178 — Петлюра.

Українська РСР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)

181 — Б; 182 — Г; 183 — В; 184 — А; 185 — 1, 3, 4, 6;
186 — А — 4, Б — 1, В — 5, Г — 3; 187 — А, В, Г, Б;
188 — Хвильовий.

Радянська модернізація України (1929–1938 рр.)
191 — Б; 192 — Г; 193 — В; 194 — Б; 195 — 1, 2, 6, 7;
196 — А — 5, Б — 4, В — 1, Г — 2; 197 — Г, А, В, Б.

Західноукраїнські землі у 1921–1938 рр.

201 — Г; 202 — В; 203 — А; 204 — Б; 205 — 2, 3, 5, 6;
206 — А — 4, Б — 3, В — 5, Г — 2; 207 — В, Б, Г, А;
208 — Волошин.

**Україна під час Другої світової війни
(1939–1945 рр.)**

211 — Г; 212 — Б; 213 — А; 214 — В; 215 — 2, 4, 5, 7;
216 — А — 3, Б — 1, В — 4, Г — 5; 217 — Г, Б, А, В;
218 — Бандера.

**Післявоєнна відбудова і розвиток України
в 1945 — на початку 50-х років ХХ ст.****Адміністративно-територіальні зміни**

221 — В; 222 — Б; 223 — Г; 224 — А; 225 — 2, 5, 6, 7;
226 — А — 2, Б — 1, В — 5, Г — 3; 227 — Б, А, Г, В;
228 — Мануїльський.

Україна в умовах десталінізації (1953–1964 рр.)

231 — В; 232 — Б; 233 — А; 234 — В; 235 — 1, 3, 4, 6;
236 — А — 5, Б — 3, В — 2, Г — 1; 237 — Г, Б, В, А;
238 — Симоненко.

**Україна у період загострення
кризи радянської системи****(середина 60-х — початок 80-х років ХХ ст.)**

241 — В; 242 — Г; 243 — А; 244 — Б; 245 — 2, 4, 5, 6;
246 — А — 3, Б — 4, В — 5, Г — 2; 247 — В, А, Г, Б;
248 — Шелест.

**Розпад Радянського Союзу
і відродження незалежності України**

251 — Б; 252 — В; 253 — А; 254 — А; 255 — 1, 2, 5, 6;
256 — А — 5, Б — 3, В — 4, Г — 1; 257 — Г, Б, В, А;
258 — Драч.

**Україна в умовах незалежності
(1991–2006 рр.)**

261 — А; 262 — Г; 263 — Б; 264 — В; 265 — 1, 3, 4, 7;
266 — А — 3, Б — 4, В — 1, Г — 2; 267 — В, Г, Б, А;
268 — Тимошенко.

Робота з документами та матеріалами

Розділ II

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Документ 1.

Походження і розселення слов'ян.

Джерело: «Повість минулих літ».

«...По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми -і- [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по річці на ймення Морави, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші — мавшанами, ще інші — поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські племена.

...Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і називалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і називалися деревлянами. Радимичі ж і в'ятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати [один] Радим, а другий В'ятко. І прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а В'ятко сів своїм родем на Оці, од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і деревляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

ДОВІДКА

«Повість минулих літ» — найдавніший серед давніх літописів, що збереглися до наших днів. Літописання в Київській Русі розпочалося наприкінці X — на початку XI ст. Щорічні статті з часом були об'єднані в перший давньоруський літописний збірник 1037–1039 рр., створений за часів Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.). Згодом було складено Новгородський збірник (1050 р.) і два

київських (1073 р. і 1095 р.). «Повість» мала три редакції. Перша складена Нестором у Києво-Печерському монастирі приблизно 1111 р. (не збереглася). Збереглася редакція 1118 р. «Повість минулих літ» є основним джерелом з історії східних слов'ян, Київської Русі з перших століть нашої ери до початку XII ст. Нестор (середина XI — початок XII ст.) традиційно вважається автором першої редакції «Повісті минулих літ». Автор житий князів Бориса і Гліба, Феодосія Печерського. Чернець Києво-Печерського монастиря Нестор знав візантійську й античну літературу, різко засуджував княжі розбрати. У своїх працях описував спосіб життя різних слов'янських племен, показуючи, як природні умови впливали на рівень їх розвитку. Нестор визначив місце слов'ян в історії і описав ряд стародавніх народів, сусідів слов'ян.

Запитання та завдання

1. Що впливало на назву слов'янських племен?
2. Заповніть таблицю «Розселення слов'янських племен».

Назва племені	Територія розселення

Документ 2.

Про життя і побут слов'янських племен (V–VI ст.).

Джерело: Прокопій Кесарійський «Війна з готами».

«...Ці племена, слов'яни і анти, не підкоряються одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, вони визнають владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу...

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місце проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцирів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і трибонія [верхнього і спіднього одягу], в дуже коротких штанах, що закривають лише частину тіла.»

ДОВІДКА

Прокопій Кесарійський (кінець V ст. — прибл. 562 р. н.е.) — візантійський історик, автор кількох праць, у яких розповідає про Візантію, а також про життя, побут, вірування східних і південних слов'ян.

СЛОВНИК

Волхви — служителі язичницького релігійного культу. Вважалося, що вони мали вплив на сили природи та вміли пророкувати майбутнє.

Запитання та завдання

1. Складіть розповідь про життя та вірування слов'ян.
2. Схарактеризуйте суспільний устрій слов'ян.

**Документ 3.
Про слов'ян-воїнів.**

Джерело: Маврикій Стратег «Стратегікон».

«...Битися зі своїми ворогами вони люблять в місцях, порослих густим лісом, у тіснинах, на обривах. З вигодою для себе користуються засідками, раптовими атаками, хитроцями, і вдень і вночі, винаходячи багато способів. Досвідчені вони також і в переправі через річки, перевершуючи в цьому всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді... При цьому вони тримають у роті спеціально виготовлені великі, видовбані всередині очерети, що доходять до поверхні води, а самі, лежачи навзніч на дні, дихають з їх допомогою. Це вони можуть проробляти протягом багатьох годин, так що абсолютно не можна здогадатися про їх присутність.

Кожен озброєний двома невеликими списами, деякі мають щити, міцні, але які важко переносити. Вони користуються також дерев'яним луком і невеликими стрілами, намоченими сильнодіючою отрутою. Все це вони майстри робити різноманітними вигаданими способами, з метою заманити супротивника.»

ДОВІДКА

Маврикій Стратег (539–602 рр.) — візантійський імператор, історик. Автор 12-томного твору «Стратегікон», який містить відомості про побут, звичаї, військове мистецтво слов'ян та антів.

Запитання та завдання

1. Які основні прийоми ведення бою використовували слов'яни та чому?
2. Складіть доповідь на основі документа «Про слов'ян-воїнів».

**Документ 4.
Заснування Києва.**

Джерело: «Повість минулих літ».

«...Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили

кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда.»

ДОВІДКА

Рюрик (862–879 рр.) — перший князь Русі. Був покликаний руськими племенами «княжить і володіти ними». У 862 р. зайняв Ладогу, а після смерті своїх братів Синеуса і Трувора приєднав до їх володінь Белоозеро та Ізборськ. Зробив Новгород столицею. У 879 р. помер, вручивши правління і піклування над своїм малолітнім сином Ігорем родичу Олегу. Нашадки Рюрика правили в Росії понад 700 років, до смерті останнього царя династії — Федора Іоанновича (1598 р.).

СЛОВНИК

Цесароград — Константинополь, столиця Візантії.
Узвіз — крутий підйом.

Запитання та завдання

1. Чому в літописі не вказана точна дата виникнення Києва?
2. Чи можливо встановити точну дату виникнення Києва?
3. Чому Нестор-літописець переконаний, що Кий не міг бути перевізником?

**Документ 5.
Шлях «із варягів у греки».**

Джерело: «Повість минулих літ».

«...Коли ж поляни жили особно по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає

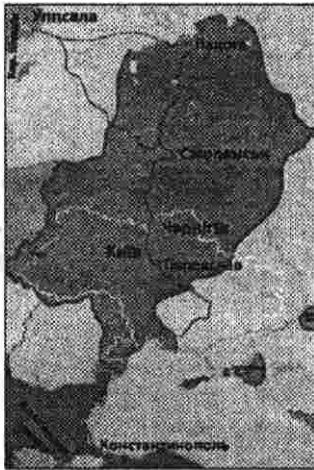
і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на сході вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в удлі Симів, а по Двіні — у Варяги, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським.»

СЛОВНИК

Варяги — скандинави. Відважні мореплавці й хоробрі вояки. Займалися торгівлею, наймалися у військо іноземних правителів або займалися морським розбоєм.

Запитання та завдання

1. Прослідкуйте на мапі шлях «Із варягів у греки».
 - Яке значення мав цей шлях у період утворення Київської Русі?

2. Яка сучасна назва Хвалійського і Руського морів?

Документ 6.**Про початок князювання Олега.**

Джерело: «Повість минулих літ».

«...І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду зоставив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. — І [тут] винесли Ігоря. — А се — син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорсь-

ка і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольма церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила — за святою Ориною.

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю.

Сей же Олег почав городи ставити і встановив данину словенам, і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгородца, — триста гривень на рік заради миру, — що до смерті Ярославової давали [новгородці] варягам.

У рік 6391 [883]. Почав Олег воювати проти деревлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У рік 6392 [884]. Пішов Олег на сіверян, і переміг сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати».

У рік 6393 [885]. Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?» Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з уличами й тиверцями мав рать.»

ДОВІДКА

Олег (879–912 рр.) — київський князь. Правив від імені Рюрикового сина Ігоря. У 882 р. на чолі варязької дружини захопив Смоленськ і Любеч і, захопивши хитрістю Київ, почав правити в ньому. Зумів швидко укріпити свою владу, упорядкував збір данини, захистив кордони від нападу кочівників, заснувавши кілька міст і військових фортець. У 907 р. здійснив вдалий похід до Візантії і уклав договір з нею в 911 р., згідно з яким була встановлена данина на користь Русі, визначений порядок майбутніх торгових відносин. Вів активну боротьбу з хазарами.

СЛОВНИК

Бояри — вищий прошарок суспільства в Київській Русі. Вони підпорядковувались Великому князю, були повними хазяями своєї спадкової землі.

Запитання та завдання

1. Назвіть племена, які платили данину князю Олегу.
2. З чого складалася данина князю Олегу?

Документ 7.**Про похід Русі на Цесароград.**

Джерело: «Повість минулих літ».

«...У рік 6415 [907]. Пішов Олег на Греків, Ігоря зоставивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися «Ве-

лика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях...

Народи дають данину Русі.
Мал. XIII (XV ст.)

І прибув він до Цесарограда, а греки замкнули ... і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили. А котрих же брали як полоняників, [то] одних вони посікали, а других мучили, інших же розстрілювали, а [ще] інших у море кидали. І багато іншого зла творили руси грекам, як ото [звичайно] вороги творять.

І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони вітрила, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города.

Побачивши ж [це], греки убоїлися і сказали, виславши [послів] до Олега: «Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш». І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою. І убоїлися греки, і сказали: «Не Олег се, а святий Дмитрій, посланий на нас богом».

Запитання та завдання

1. Випишіть історичні факти з наведеного документа.
2. Визначте мету походу князя Олега на Цесароград.
3. Поміркуйте, чому воїни князя Олега дуже жорстоко поводитися з греками.

Документ 8. Князювання Ігоря.

Джерело: «Повість минулих літ»

«...У рік 6453 [945]. Сказала дружина Ігореві: «Отроки Свенельдові вирядилися зброєю і одежею, а ми — голі. Піді-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послухав їх Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Стіни Цесарограда
(Константинополя).

Кораблі Олега на колесах. (XV ст.)

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули деревляни, що він знов іде, порадилися деревляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав еси всю данину». І не послухав їх Ігор, і деревляни, вийшовши наспроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні.»

ДОВІДКА

Ігор (912–945 рр.) — київський князь. Відновив владу над повсталими деревлянами й уличами і встановив у 914 р. зв'язки з печенігами, що вперше з'явилися тоді в руських степах. У 941 р. — невдалий похід на Візантію. У 944 р. Ігор за сприяння варягів і печенігів здійснив новий похід на Візантію, що урвався після виплати викупу. У 945 р. до Києва прибули візантійські послы для підписання миру й обміну посольствами. У 945 р. був убитий деревлянами при спробі зібрати данину повторно.

СЛОВНИК

Печеніги — тюркомовні кочові племена. У VIII–IX ст. мешкали між низов'ями Волги та Уралу у заволзьких степах. У IX ст. печеніги з'явилися у південноруських степах і почали здійснювати набіги на Русь.

Запитання та завдання

1. Чому Ігор пішов у Деревлянську землю?
2. Поміркуйте, за що був страчений деревлянами князь Ігор.
3. Висловіть особисту думку щодо вбивства деревлянами князя Ігоря.

Документ 9.**Діяльність київської княгині Ольги.****Джерело: «Повість минулих літ»**

«...І пішла Ольга по Деревлянській землі із сином своїм і дружиною своєю, встановлюючи устами і уроки; І [донині] є становища її і ловища її.

І прийшла вона в город свій Київ із сином своїм Святославом...

У рік 6455 [947]. Пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по [ріці] Мсті погости і данину, і по [ріці] Лузі погости і данину, і оброки. І ловища її по всій землі, і знаки [її], і місця, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру [є] перевісища [її], і по Десні, і єсть село її Ольжичі й до сьогодні.

Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ і перебувала [тут] із ним у любові.»

ДОВІДКА

Ольга (945–957 рр.) — Велика руська княгиня. У 945 р. після вбивства свого чоловіка, князя Ігоря, жорстоко помстилася деревлянам. Була правителькою при малолітньому синові — князі Святославі Ігоревичі. Ольга вперше на Русі встановила фіксовану данину, яку стягували на користь князя. У 957 р. відвідала Візантію, де в Константинополі прийняла хрещення, одержавши в православ'ї ім'я Олена. Канонізована Російською православною церквою.

СЛОВНИК

Знаки — тавра княжої і боярської власності на землю, ловища, зроблені на деревах, стовпах, каменях.

Оброк — різновид феодалних поборів у натуральній формі (продуктами).

Погост — адміністративно-господарський осередок, де княжі люди здійснювали князівські розпорядження.

Устави й уроки — данина, податі, повинності, встановлені княжою владою.

Запитання та завдання

1. Яка подія змусила Ольгу впроваджувати реформи і чому?

2. Які реформи впровадила княгиня Ольга?
3. Визначте наслідки реформ для розвитку Київської Русі.

Документ 10.**Про князя Святослава.****Джерело: «Повість минулих літ».**

«...У рік 6472 [964]. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину [і] на вуглях спікши, [це] він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І послав він до [інших] земель [послів], кажучи: «Хочу на ви їти».

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов в'ятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?». Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У рік 6473 [965]. Рушив Святослав на Хозар. Почувши ж [про це], хозари вийшли насупроти з князем своїм, каганом... І зступилися [війська] битися, і сталася битва межи ними, [і] одолів Святослав хозар і город їхній [столицю Ітіль], [город] Білу Вежу взяв. І ясів переміг він, і касогів і прийшов до Києва.

У рік 6474 [966]. Переміг Святослав в'ятичів і данину на них наклав.

У рік 6475 [967]. Рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у [городі] Переяславці, [і] беручи данину з греків.»

ДОВІДКА

Хозарський каганат — державне утворення в Прикаспійських і Причорноморських степах, створене хозарами — тюркомовним кочовим народом. Утворився у VII ст. і проіснував до X ст. Хозарам платили данину слов'яни (поляни). Князь Святослав розгромив Хозарський каганат.

СЛОВНИК

Каган — титул голови держави у давніх тюркських народів.

Запитання та завдання

1. Випишіть з тексту документа історичні події.
2. Заповніть таблицю «Походи князя Святослава».

Рік походу	Напрямок походу	Підсумки походу

3. Дайте власну характеристику князю Святославу.

Документ 11.**Про бажання Святослава зробити столицею Київської Русі Переяславець.****Джерело:** «Повість минулих літ».

«...У рік 6477 [969]. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів — сrebro й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь».

І мовила йому мати: «Чи бачиш ти, що я недужа? Куди ти хочеш [іти] од мене?» — бо вона вже розболілася була. Сказала ж вона йому: «Погребши мене — іди, куди хочеш».

Довідка

Святослав Ігорович (964–972 рр.) — Великий руський князь, талановитий воїн. Згідно з літописами, Святослав стає дійсним правителем Русі у 60-ті роки X ст.

Святослав підпорядкував землі в'ятичів, розгромив Волзьку Булгарію й Хозарській каганат. У 968 р. Святослав здійснив похід на Дунайську Болгарію, захопив 80 міст і зробив своєю новою столицею Переяславець. У 969 р. зазнав кількох поразок від візантійських військ, що вторгнулися до Болгарії. У 971 р. був вимушений укласти з Візантією невігідний для Русі мирний договір і покинути межі Болгарії.

Весною 972 р. невеликий загін Святослава, що повертався з Балканського походу, був атакований переважаючими силами печенігів. Святослав загинув у бою.

Запитання та завдання

Поміркуйте, з якою метою і чому князь Святослав бажав перенести столицю з Києва до Переяславця.

**КИЇВСЬКА РУСЬ
наприкінці X — у першій половині XI ст.****Документ 1.****Хрещення Володимира.****Джерело:** «Повість минулих літ».

«...У рік 6496 [988]. А за божим приреченням в цей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи, «Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні — то не позбудешся сього». І, це почувши, Володимир сказав: «Якщо буде се правда — воістину велик Бог християнський». І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарици-

ними, огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він аразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив Бога, сказавши: «Тепер узнав я Бога істинного». А коли побачила це дружина його — многи охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем...

Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, [то] передали йому віру християнську, кажучи так: «Хай не спокусять тебе деякі з еретиків. А ти віруй, так говорячи: „Вірую во єдиного Бога-отця вседержителя, творця неба і землі“, — і до кінця цей символ віри».

Довідка

Князь Володимир (970–1015 рр.) — Великий руський князь, син Святослава Ігоровича. Посівши київський престол, провадив активну зовнішню політику: приєднав до Русі Перемишль і Червенські міста, у 981 р. і 982 р. здійснив два звияжні походи на в'ятичів, обклавши їх даниною; у 983 р. завоював землі ятвягів; 984 р. підкорив радимичів. У 988 р. князь Володимир прийняв християнство і хрестив велику кількість жителів Русі. Хрещення стало знаменною подією в історії країни. Православна й католицька церкви канонізували його і визнали святым.

Словник

Віра — грошовий внесок на користь князя за вбивство вільної людини.

Християнство — одна з найпоширеніших світових релігій. Названа за ім'ям її засновника — Ісуса Христа. Виникло на початку I ст. н.е. У IV ст. перетворилось на панівну релігію Римської імперії.

Запитання та завдання

1. Випишіть історичні факти з документа.
2. Поміркуйте, чи можна вірити, що Володимир дійсно «розболівся очима», а після хрещення аразу прозрів. Що мав на увазі літописець?

Документ 2.**Хрещення Русі.****Джерело:** «Повість минулих літ».

«...І коли [Володимир] прибув, повелів він посидати ідолів... Перуна ж повелів він прив'язати конем до хвоста і волочити з гори по Боричевому [узвозі] на ручай...

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, сналакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро.... Потім же Володимир послав послани-

своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб — то мені той противником буде». І це почувши, люди йшли, радіючи, і говорили: «Якби се недобре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир із священиками цесариними й курсуньськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду і стояли — ті до шиї, а другі до грудей. Діти [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а священики, стоячи, молитви творили.

Хрещення Володимира Святославича

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душі спасається...

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що створив небо і землю! Поглянь на нові люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнські, і утверди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де стояли ідоли. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли ідоли Перун та інші, і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і священиків [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і отдавати їх на учення книжне.»

ДОВІДКА

Десятинна — руська міра, що дорівнює 1,09 га. З X до кінця XIX ст. існувала так звана церковна десятинна, вперше впроваджена князем Володимиром Святим, який віддав десяту частину своїх доходів на будівництво в Києві Десятинної церкви. Церковна десятинна складала десяту частину урожаю або інших доходів. Стягувалася з населення на користь Церкви (на її утримання).

Запитання та завдання

1. Укажіть причини прийняття християнства князем Володимиром.

2. Як відбувалось хрещення киян? Дайте власну оцінку методам, які обрав Володимир для хрещення.
3. Визначте наслідки хрещення для подальшого розвитку Київської Русі.

Документ 3.**Розгром руським військом кочових орд печенігів під Києвом.**

Джерело: «Іпатський літопис».

«...[Року 1036]. Коли Ярослав був у Новгороді, йому прийшла звістка, що печеніги оточують Київ. Ярослав же, зібравши багато війська з варягів і слов'ян, прийшов до Києва і вступив у свій город. А печенігів було безліч. Тоді Ярослав виступив з міста, вистроїв дружину свою, поставив варягів посередині, а з правого боку — киян, а на лівому крилі — новгородців. І стали вони перед містом, а печеніги почали наступати, і зійшлися вони на тому місці, де тепер стоїть церква Святої Софії, митрополія руська, а тоді там було поле поза містком. І сталася жорстока січа, і ледве переміг Ярослав під вечір. І розбіглися печеніги в різні боки, і самі не знали, куди вони бігли, а деякі, тікаючи, потонули в Сітомлі, інші ж — в інших ріках, і так загинули...»

Десятинна церква

ДОВІДКА

Ярослав Мудрий (1019–1054 рр.) — син Великого руського князя Володимира і княгині Рогнеди (Анастасії). Ярослав провадив активну зовнішню політику: успішно воював з Польщею, повернув утрачені Руссю в 1018 р. Червенські міста. Здійснив звияжний похід на Чудь і побудував в Чудській землі місто-фортецю Юр'єв (Тарту). У 1036 р. розгромив під Києвом печенігів, поклавши край їх набігам на Русь. Ярослав удосконалював «Руську правду» і церковний статут. У Києві були побудовані Софійський Собор, Золоті ворота, монастирі Св. Георгія і Св. Ірини. У 1051 р. за наказом Ярослава собор руських єпископів вибрав ченця Іларіона митрополитом Київським і всея Русі, тим самим підкресливши незалежність Київської митрополії від Константинопольського патріарха. За всі ці діяння Ярослав одержав прізвисько Мудрий.

СЛОВНИК

Митрополит — у православній церкві глава найбільшої єпархії, підкоряється безпосередньо патріарху.

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте військо князя Ярослава у битві з печенігами.
2. Яке значення мав розгром печенігів військом князя Ярослава?

Документ 4. «Руська правда».

Джерело: «Хрестоматія з історії Росії», т. 2, кн. 1.

«...Якщо хто уб'є княжого чоловіка як розбійник, а [члени верві] вбивцю не шукають, то віру за нього у розмірі 80 гривень платити тій верві, на землі якої буде знайдений вбитий; у разі вбивства людини платити 40 гривень.

Якщо вервь почне платити дику віру, то їй надається відстрочка на декілька років, тому що їм доводиться розраховуватись без вбивці. Але якщо вбивця знаходиться у верві, то вона повинна платити тільки 40 гривень...

За вбивство княжих отрока, конюха або кухаря платити 40 гривень.

За вбивство тивуна огнищного або конюха платити 80 гривень.

А за сільського або орного тивуна платити 12 гривень. А за рядовича — 5 гривень. Також і за боярських.

За ремісника платити 12 гривень. А за смердієго холопа платити 5 гривень, а за робу 6 гривень.

Якщо кого-небудь обвинуватять у вбивстві, то для свого виправдання він повинен виставити сім свідків; якщо підозрюваний у вбивстві буде варягом [або іншим іноземцем], то йому достатньо двох свідків.

Якщо відповідача обвинувачують у вбивстві, а свідків позовники не знайдуть, то піддати їх випробування залізом.

Якщо ж сума позову менше двох гривень, то піддати його випробуванню водою; якщо ж позов ще менше, то хай він для отримання своїх грошей принесе клятву.

За вкраденого коня платити 3 гривні.

Якщо хто зіпсує бортною, або переоре орну, або перегородить тином дворну межу, повинен платити 12 гривень.

Якщо спалять гумно, то будинок винного віддати на потік і на грабж, стягнувши спочатку збитки, а за залишок князю заточити його; так поступити і з тим, хто двір підпалить.

Якщо закуп втече від пана [не розплатившись з ним за позику], то стає повним холопом.

А [за вбивство] холопа або роби віри немає.

Холопство обельное троякого вигляду: якщо хто купить [поступаючого в холопи] у присутності свідків.

А друге холопство: хто одружується на роби без договору [з її власником], а якщо з договором, то як домовилися, так й буде.

А ось третє холопство: хто поступить в тивуни або в ключники [пана] без договору з ним.»

ДОВІДКА

«Руська правда» — перша збірка письмових законів, що збереглася. Власне назву «Руська правда» мають три пам'ятки: «Коротка правда», «Просторова правда», «Скорочена правда». Перша складається з «Правди Ярослава», створеної близько 1016 р. і «Правди Ярославичів», датованої приблизно 1072 р. «Правда Ярослава» — це перелік статей і штрафів за провини, злочини. «Правда Ярославичів» складена синами Ярослава Мудрого Ізяславом, Всеволодом, Святославом і передбачає за кримінальні злочини вже не кровну помсту а систему штрафів. «Просторова правда» — пам'ятник XII ст. Складається з «Короткої правди» і Статуту Володимира Мономаха. «Скорочена правда» — пам'ятка пізніша, що виникла наприкінці XIV ст.

СЛОВНИК

Вервь — слов'янська община.

Гривня — грошова одиниця, 204 г срібла або золота.

Закуп — смерд, що знаходиться у залежності від пана за позику.

Тивун — княжий прикажчик, управитель.

Тивун огнищний — управитель будинку.

Сільський тивун — управитель всіма селами, сільськогосподарськими угіддями.

Роба — рабіня, служниця.

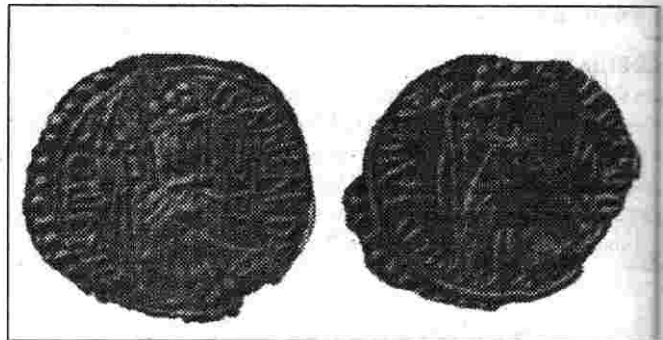
Рядович — людина, що потрапила в кабалу за договором.

Смердій холоп — раб, що виконує роботу общинника — смерда.

Холопство обельное — повне рабство.

Запитання та завдання

1. Чому за один і той же злочин призначалися різні розміри штрафів?
2. На підставі документа схарактеризуйте основні категорії населення Київської Русі.
3. Поміркуйте, чому в суді використовували випробування залізом, водою, застосування клятви? Про що це свідчить?

Срібник Володимира Святославича

4. Які види рабства зазначені в «Руській правді»?

Документ 5. Будівництво і книгописання за часів Ярослава Мудрого.

Джерело: «Повість минулих літ».

«...У рік 1037. Заложив Ярослав город — Великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Сей же премудрий Великий князь Ярослав задля того спорудив церкву Благовіщення на воротах, щоб давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою Святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього він звів монастир Святого Георгія Побідоносця і монастир Святої Орини.

Ярослав Мудрий

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширяться, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велике, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи їх чисто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і Письмо Святее, і списали багато книг. І придбав він книги, що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей Великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із слівес книжних, бо се є ріки, що напоюють Всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості... Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він з богом або зі святыми мужами. Читаючи бесіди про-

років, євангельські повчання й апостольські, і життя святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив їх у церкві Святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і золотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богам в належні часи...»

СЛОВНИК

Ікона — у православ'ї та католицтві зображення Ісуса Христа, Богоматері й святих. Перші ікони були написані на дерев'яних дошках.

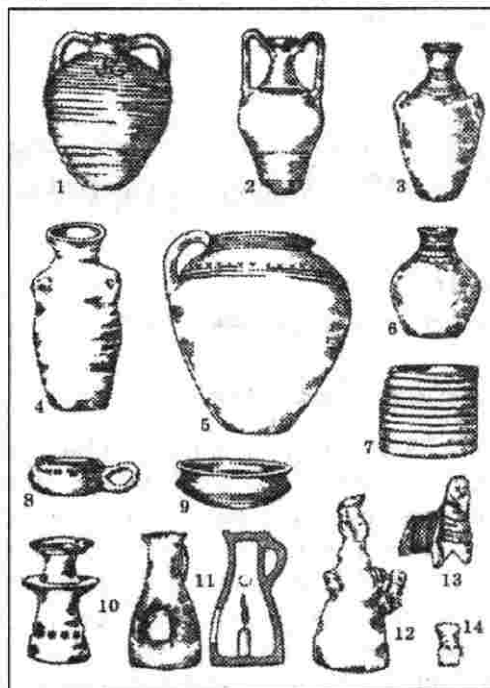
Запитання та завдання

1. Складіть доповідь «Місто Київ за часів Ярослава Мудрого».
2. Випишіть з тексту документа висловлювання, які свідчать про мудрість князя Ярослава.

Документ 6. Життя села.

Джерело: М. Попович
«Нарис історії культури України».

«...У X ст. по всіх слов'янських землях поширене приблизно однакове знаряддя обробітку ґрунту — дерев'яне рало з залізним наконечником, яким земля розорювалась досить неглибоко і з великими труднощами. Водночас набуває поширення плуг — знаряд-

Вироби городських гончарів:

- 1, 2 — корчаги; 3, 4 — корчажки; 5 — горнець з однією рукою; 6 — глечик (гладишка); 7 — дзбан; 8 — черпак; 9 — миска; 10, 11 — світильники; 12 — 14 — глиняні іграшки

дя, вдвічі продуктивніше за рало, яке не просто «розпорює» землю, але й, ріжучи її лемешем із череслом, потім відвалює і перевертає так званою полицею.

Плуг цей, що називається українським, існував у нас до XVIII ст. Це була велика і важка конструкція з металевими частинами; орати плугом можна було тільки двома парами волів або коней, а потім все одно треба було культивувати землю ралом чи бороною. Ідея цієї конструкції занесена, за висновком фахівців, з Балкан, де вона існувала з часів римського «плуга». Але власне плугом це знаряддя стало тільки після того, як на основі балканської конструкції наші винахідники зробили рішучий крок до техніки відвалювання.

На Русі діяла система одиниць вимірювання, яка з іншими назвами збереглась майже до нашого часу. Міра довжини лікоть (44,5–46,6 см) залишилась незмінною, а замість киево-руського, старого сажня у три лікті у XVII ст. в Росії введено «новий сажень». Проте верста (1067 м) з 500 нових сажнів точно дорівнювала ниві часів Київської Русі із 750 старих сажнів. Зернові і всі сипкі тіла мірялися об'ємами. Кадь (з XVI ст. на Україні вона називалась бочка) — два половники (відповідно дві копи) — чотири чверті (корці) — вісім осьмин; осьмина точно відповідала римському медимну.»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте систему землеробства в Київській Русі.
2. Яка була система одиниць вимірювання в Київській Русі?

Документ 7. Життя міста.

Джерело: М. Попович
«Нарис історії культури України».

«...Міста виникають з різних причин. Одні, як Київ або Чернігів, об'єднували в одне ціле навколо княжого двору різні «кінці» — окремі поселення. Інші, як Холм, засновані князями або, як більшість невеличких міст на Пороссі, виростають із сторожових фортець, або були колись племінними центрами, як Вручій (Овруч), або столярними містами удільних князів, як Севськ, Трубчевськ чи Дебрянськ... Хоч би як воно було, досить з'явиться міському центру, щоб почався немовби процес кристалізації навколо нього, який включає утворення ринку, а пізніше — будівництво церков, монастирів, розростання ремісничих посадів.

Шведи називали Русь «країною міст» — Gardarika.

Слов'янські гради мали один центр — кремль або дитинець, навколо якого розташувались всі інші забудови.»

Запитання та завдання

1. Укажіть причини виникнення міст у Київській Русі.
2. Як і чому шведи називали Русь?
3. Що вам стало відомо про грошові відносини в Київській Русі? Чи зручними були гроші Київської Русі?

КИЇВСЬКА РУСЬ

у другій половині XI — першій половині XIII ст.

Документ 1. Заповіт Ярослава дітям.

Джерело: «Повість минулих літ».

«...У рік 6562 [1054]. Преставився Великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте між собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові між собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтеся брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, бра-

ту вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухалися мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а В'ячеславу — Смоленськ».

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу, не згонити брата свого [зі столі], сказавши Ізяславу: «Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять». І так наставив він синів своїх пробувати в любові.»

Запитання та завдання

1. У чому полягає головна думка документа?
2. Розкрийте головний принцип спадкоємності великокнязівської влади, впроваджений Ярославом Мудрим.

Документ 2.**Напади половців на землю Руську.****Джерело:** «Повість минулих літ».

«...Учинився бо плач великий у землі нашій, і опустіли села наші і города наші, і стали ми утікати перед ворогами нашими. Як ото і пророк [Мойсей] говорив: «Упадете ви перед ворогами вашими, і поженуть вас ті, що ненавидять вас, і побіжите ви тоді, коли ніхто не гониться за вами. І зламаю я зухвалість гордині вашої, і буде даремною сила ваша, і уб'є вас... меч, і буде земля ваша пустою, двори ваші пустими будуть, бо ви лихі і лукаві, і я піду на вас із гнівом лютим», — так говорить Господь бог святий Ізраїлів. І що лукаві сини Ізмаїлові палили села й стодоли, і багато церков запалили вогнем, — хай ніхто ж не дивується цьому, бо «де ото багато гріхів, побачимо ми всякі покарання». Через це весь світ був одданий [на покару], через це гнів [божий] розпростерся, через це мучать народ: тих ведуть полоненими, а других рубують, інших оддають на помсту, і гірку вони приймають смерть, другі тремтять, дивлячись на тих, яких убивають, інших уморюють голодом і спрагою — одна покута, одна кара, що багатоманітні несе нещастя, і різні печалі, і страшні муки. Тих в'яжуть, і ногами пхають, і на морозі держать, і знущаються, та се найгірше і найстрашніше, що в християнському роді страх, і неспокій, і біда розпросторилася...

Половці пустошили багато... І знемогли люди в горді од голоду, і здались ворогам. Половці ж, узявши і город, запалили його вогнем, а людей розділили і повели їх у вежі до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені холодом і виснажені, у голоді, і в спразі, і в біді, поблідли лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті терням, вони запаленим язиком, зі сльозами відповідали один одному, говорячи: «Я був із сього города», а другий «Я із сього села». І так розпитувалися вони, зі сльозами рід свій називаючи, а очі підносячи до неба до Всевишнього, який відає все потаємне.»

Запитання та завдання

1. Визначте причини нападів половців на Київську Русь.
2. Які наслідки численних нападів половців на Київську Русь?

Документ 3.**З'їзд князів у Любечі.****Джерело:** «Повість минулих літ».

«...У рік 6605 [1097]. Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігорович,

і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб укласти мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид і Олег, і Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] города, які їм роздав Всеволод; Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теребовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будем ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе.»

Довідка

Любецький з'їзд князів відбувся у 1097 р. у м. Любечі. Були присутні шість князів, які вирішили припинити міжусобні війни та проголосили, що кожен князь повинен володіти землями, які отримав від батька у спадщину. Учасники з'їзду вирішили скликати княжі з'їзди, організувати спільний похід проти половців. Спільна присяга князів закріпила постанови з'їзду. Однак з'їзд не зміг припинити князівські усобиці.

Феодальна роздробленість — розчленування держави на безліч самостійних князівств.

Запитання та завдання

1. Які причини з'їзду князів у Любечі?
2. Проаналізуйте головні рішення з'їзду князів. Чи могли вони бути виконані у повному обсязі у період князівських усобиць?

Документ 4.**Характеристика князя Володимира Мономаха, яку дав російський історик В. Татищев.****Джерело:** «Літопис Руський».

«...І любили його всі навколишні і підвладні йому. Він не був гордим, не возносився у своїх добрих ділах, а славу і честь за всі перемоги надавав насамперед богові, на нього одного надіявся, і за те бог йому престол поміж інших дарував і багатьох супротивників покори. До всіх він був милостивим і щедрим на пожертви, у правосудді додержував законів, і хоча винних карав, але більше зменшуючи їх вину і прощаючи. З лиця був гарний, очі великі, волосся рудувате і кучеряве, чоло високе, борода широка, на зріст не вельми великий, але міцний тілом і сильний. У ратях вельми хоробрий і вмільний виладнувати війська. Він багатьох своїх ворогів переміг і скорив, сам же один раз біля Треполя був переможений, про що ніколи згадувати

не міг, почасти від жалю за братом Ростиславом, який тоді втопився і якого він вельми любив, а почасти від сорому, що нелад Святополків його до цього спонукав. Володів Руссю, а всього жив 73 роки.»

ДОВІДКА

Володимир Мономах (1113–1125 рр.) — Великий київський князь, син Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха. Виступав за припинення князівських усобиць. Був ініціатором Любецького з'їзду 1097 р., Витичівського з'їзду 1100 р. князів. Був запрошений на князювання у Києві у 1113 р. під час Київського повстання. Придушив повстання, видав закони «Статут Володимира Всеволодовича», в яких скасовувалося холопство за борги, обмежувалися відсотки на позики. Він тимчасово об'єднав під своєю владою більшу частину території Київської Русі. Був автором «Повчання», в якому засуджував князівські усобиці, закликав до єдності всіх князів Київської Русі.

Запитання та завдання

1. Поміркуйте, за які справи Володимира Мономаха «любили... усі навколишні і підвладні йому»?
2. Пригадайте з курсу історії, з якими зовнішніми ворогами боровся Володимир Мономах?
3. Укажіть роки князювання Володимира Мономаха.

Документ 5.

Слово про Ігорів похід.

Джерело: «Слово о полку Ігоревім».

«...А коли світала субота, почали виступати війська половецькі, як бори, і не знали князі руські, кому з них до котрого поїхати, бо було їх незчисленне множество... І тоді, порадившись усі, вони зсіли з коней, бо мали намір, б'ючись, дійти до ріки Дінця. Вони бо говорили: «Якщо ми побіжимо, утечем самі, а чорних людей оставимо, то од Бога нам буде гріх, як сих видамо. Підем і або вмремо, або живі будемо всі вкупі». І, так сказавши, всі зсіли з коней і пішли б'ючись. І тут за допустом божим поранили Ігоря в руку і умертвили лівицю його, і була печаль велика у полку його... Однак тоді кріпко вони билися тої днини до вечора, і багато було ранених [і] мертвих у полках руських. Настала ніч суботня, і пішли вони б'ючись.

А коли світала неділя, сталося замішання ковуїв, у полку [їх] побігли. Ігор же був у той час на коні, тому що був поранений, і рушив він до полку їх, намагаючись вернути їх до військ. Зрозумівши ж, що далеко одійшов од [своїх] людей, і, знявши шолом, він помчав знову до війська [ковуїв], щоби вони впізнали князя і вернулися б. Однак же не вернувся ніхто, а тільки [боярин] Михалко Юрійович, упізнавши князя, вернувся. Але ліпші [мужі] не прийшли були в замішання з ковуями, і мало [хто] із простих [людей] чи хто з отроків боярських, бо всі ліпші [мужі] билися, іду-

чи пішо, і серед них Всеволод немалу мужність показав.

І коли приблизився Ігор до полків своїх, то поїхали [половці] навпоперек, і тут схопили [його] на віддалі одного перестрілу од полку свого. І схоплений Ігор бачив брата свого Всеволода, який... боровся, і просив він душі своїй смерті, щоби не бачити загибелі брата свого. Всеволод же так бився, що навіть зброя в руках його було не досить, а билися ж вони, ідучи навкруг біля озера.

Отже, у день святої неділі навів на нас Господь гнів свій: замість радості навів на нас плач, і замість веселості жаль на ріці Каялі...

Сказав же тоді Ігор: «Спом'янув я гріхи свої перед господом богом моїм... Се воздав мені господь за беззаконня моє, і за лиходійство моє [прогнівавсь] на мене..., і ...впали тепер гріхи мої на голову мою... Праведен господь, і справедливі вельми суди його..., і я ж не маю з живими долі... Але, владико, господи боже мій, ...не одвергни мене до кінця..., а коли воля твоя, господи, то [дай] же милість нам, рабам твоїм...»

Святослав же, це почувши і вельми зітхнувши, витер сльози свої і сказав: «О любі мої браття, і синове, і мужі землі Руської! Дав мені був бог придушити поганих, але ви, не вдержавши молодості, одчинили ворота на Руську землю. Воля господня хай буде в усьому...»

ДОВІДКА

«Слово о полку Ігоревім» — видатна пам'ятка літератури Київської Русі, присвячена невдалому походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців 1185 р. Написане між 1185 та 1187 р. Питання про авторство до сих пір залишається відкритим. Наскрізною ідеєю твору є ідея єдності Руської землі. «Слово...» є закликом до єдності князів та припинення між ними жорстоких міжусобиць.

СЛОВНИК

Ковуї — кочові тюрські племена, які жили на південно-східних кордонах Київської Русі.

Запитання та завдання

1. Чому похід проти половців закінчився невдачею для князя Ігоря?
2. Визначте мету походу князя Ігоря Святославича.

Документ 6.

А) Про Ярослава Осмомисла.

Джерело: «Слово о полку Ігоревім».

«Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на своїм золотокованім ступі підпер гори угорській своїми залізними полками, ступив королеві путь, зачинив Дунаю ворота, меча тягарі через хмари, суди рядеш до Дунаю...»

ДОВІДКА

Ярослав Осмомисл — князь галицький (1153–1157 рр.), названий Осмомислом (мудрим, розумним) у «Слові о полку Ігоревім». Прагнув зміцнення князівської влади, боровся проти боярської опозиції, яка намагалася втручатись в управління державою. За правління Осмомисла Галицьке князівство розширило свою територію, приєднавши землі між Карпатами і Дністром, пониззям Дунаю. Ярослав Осмомисл вів боротьбу проти половців спільно з іншими князями. За його правління у Галицькому князівстві було збудовано багато міст, у місті Галич споруджено Успенський собор. Князь уклав союзницькі договори з Польщею, Угорщиною, мав дружні стосунки з Візантією.

Запитання та завдання

За які заслуги літописець високо оцінив діяльність галицького князя Ярослава Осмомисла?

Б) Російський історик М. Карамзин про Ярослава Осмомисла.

Джерело: «Історія Держави Російської».

«Подібно батькові пануючи від гір Карпатських до гирла Серета і Лозини, він мав істинні державні чесноти, рідкісні в тодішні часи: не шукав завоювань. Але, задовольняючись своєю чималою областю, пікся про благоденствання народу, про квітучий стан міст, землеробства; для того любив тишу, озброювався єдино на обідящих і посилав рать з боярами, думаючи, що справи цивільні ще важливіші військових для государя; наймав поліції іноплемянників і, рятуючи тим підданих від кровопролиття, не жалів скарбниці.»

ДОВІДКА

Микола Михайлович Карамзин (1766–1826 рр.) — народився у сім'ї небагатого поміщика під Симбірськом. Учився в Московському університеті. Служив в Преображенському полку. Займався перекладами. Велике враження на Карамзина справило відвідання Франції в період Великої революції. У 1803 р. отримав призначення історіографом, внаслідок чого перед ним відкрилися архіви і бібліотеки. Тоді ж почалася робота над головною працею його життя — «Історією Держави Російської». У 1811 р. була написана вже більша частина цієї роботи. Тоді ж Карамзин пише і передає Олександрові ще одну свою відому працю — «Записку про стародавню і нову Росію в її політичному і цивільному відношенні», де дає не тільки екскурс в історію країни, але й проводить на цій основі аналіз перших років царювання нового монарха. За цю роботу він був удостоєний звання статського радника і нагороджений орденом Св. Ганни I ступеня. Вихід у світ «Історії» був великою подією в житті освіченого російського суспільства. У грудні 1825 р. застудився і у травні 1826 р. помер.

Запитання та завдання

Підтвердіть фактами висловлювання М. Карамзина про Ярослава Осмомисла.

**Документ 7.
Культура Київської Русі.**

Джерело: М. Попович
«Нарис Історії культури України».

А) Архітектура.

«У другій половині XI ст. починається період храмового будівництва, на яке найбільший вплив справляє Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Собор Успіння Богоматері (споруджено 1073–1078 рр.) характерний тим, що він орієнтований на рух угору: виразно підносяться склепіння, собор одностовпний. Під впливом цієї архітектури Михайлівський «золотоверхий» монастирський собор (1108 р.), Михайлівський собор у Видубичах під Києвом, невеличкий Спас на Берестові, а також споруджені за Мономаха в Смоленську, Ростові, Суздалі Спаські собори. Деяко окремо стоїть у цьому шерегу церква Св. Михайла в Переяславі, в якій відчувуються впливи давньої Десятинної церкви.»

Слід зазначити і посилення зв'язків галицьких будників з Угорщиною, Польщею, Моравією, і вплив Галича на північно-східну архітектуру та появу специфічних художніх принципів там за часів Андрія Боголюбського. До споруд цього часу належать Пирогоща церква в Києві (1132–1136 рр.), Кирилівська церква в Києві (середина XII ст.), того ж типу, що й Пирогоща, Юр'ївський собор у Каневі, церква Благовіщення в Чернігові (1186 р.), там же Михайлівська (1174 р.), Борисоглібська, Іллінська церкви і Успенський Собор Єлецького монастиря. Цікаво, що в цей же період з'являються і такі нестандартні конструкції, як круглий в плані в центральній частині Іллінський храм у Галичині.»

Запитання та завдання

1. Заповніть таблицю «Найвідоміші архітектурні пам'ятники».

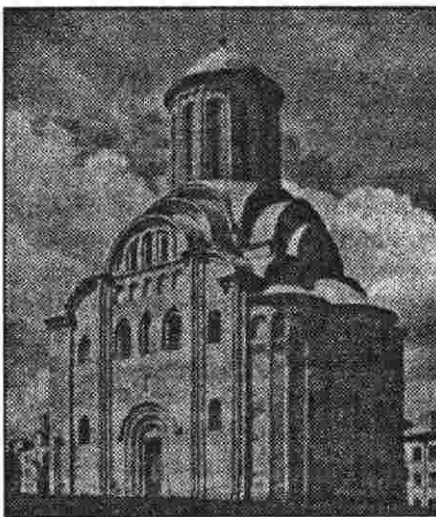
Назва архітектурного пам'ятника	Місто, де знаходиться архітектурний пам'ятник

2. З якими державами мали зв'язки галицькі будівельники? Визначте вплив цих зв'язків на архітектуру Галичини.

Б) Іконопис.

«Техніка живопису повністю засвоєна у Візантії, але при цьому дуже швидко і прямо на місці. Під час будівництва Софії Київської у дворі було організовано виробництво різнобарвної смальти — особливої смоли, призначеної для виготовлення мозаїк. І укладання мозаїк, і малювання фресок у Софії йшло під керівництвом грецьких майстрів. Але вже при

спорудженні Софії Новгородської майстри-слов'яни були керівниками художніх робіт; немає сумніву, що вчилися вони на київському будівництві. Відомо, що одним із перших художників-іконописців був Аліпій (чи Алімпій) із Печерського монастиря. Йому гіпотетично приписують ікону «Богоматір Втілення» — образ Богородиці в позі Оранти зі Спасом Емануїлом у медальйоні на її грудях. Підставою для такої гіпотези є те, що ікона сполучає в собі дві рідкісні характеристики: з одного боку, вона близька до стилістики софійських мозаїк — лінії її силуету строгі й упевнені, на тканинах золоті світлові полиски, образ загалом особливо символічно-таємничий; з іншого боку, це — одна з ікон, виконаних старою технікою яєчної темпері. Як потрапила вона у Спаський монастир Ярослава, — цього вже ніхто не зможе сказати.

П'ятницька церква в Чернігові,
кінець XII — початок XIII ст.

Ікона-оранта
Богоматері Великої Панатії

За такими і подібними деталями і здогадками складається уявлення про особливості рецепції малярської культури Візантії на нашій землі. Слід при цьому зазначити, що на зміни в стилістиці іконопису, що відбувалися у Візантії, руські іконописці реагували досить швидко, що свідчить про стабільність

зв'язків Русі з її культурною митрополією.»

СЛОВНИК

Фреска — розпис водяними фарбами по сирій штукатурці. Має переважно релігійний характер.

Запитання та завдання

1. Поміркуйте, чому техніка живопису Київської Русі була засвоєна у Візантії.
2. Дайте характеристику ікони-оранти Богоматері Великої Панатії.

Документ 8.

З «Повчання дітям»

Володимира Мономаха.

Джерело: «Повість минулих літ».

«Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину.

Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

Старих шануй, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

Лжі березіться, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм, [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете — напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде — чи простий, чи знатний, чи посол, — якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях — або добрим, або лихим.

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні есмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте. Жону свою любіте, але не дайте їм [жінкам] над собою власті. А се вам основа всього: страх Божий майте вище над усе. Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і імені буде без сороба, і вам буде добре.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отеч мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов — а за се почесть єсть од інших країв. А добре поводячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а насамперед до церкви ходити. Хай не застане вас сонце на постелі — так бо «...отець мій діяв блаженний і всі добрії люди достойні».

Запитання та завдання

1. Складіть твір-мініатюру «Сучасність поглядів Володимира Мономаха».
2. Доведіть, що Володимир Мономах був видатним мислителем за часів Київської Русі.

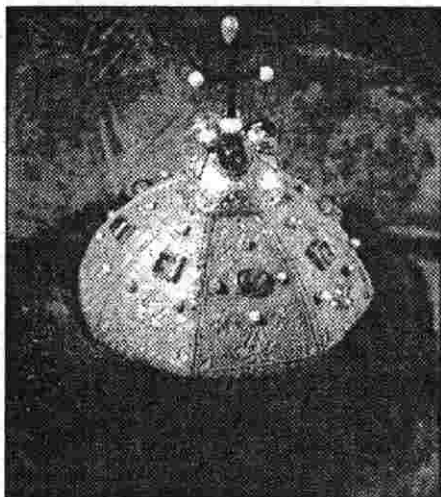
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Документ 1.

Початок правління князя Романа.

Джерело: «Галицько-Волинський літопис».

«По смерті ж Великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих.... Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] Отрока в Обези за Залізні ворота, а [хан] Сирчаностався коло Дону, рибою живлячись.

Шапка Мономаха

Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом у Дону, забравши землю їх усю і загнавши окаянних угарян. По смерті ж Володимировій остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою». Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькії. А якщо він не схоче, — дай йому понюхати зілля, що зветься евшан.

Той же не схотів [ні] вернутися, ні послухати. І дав [Ор] йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче есть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою. Од нього родився Кончак, що зніс Сулу, пішо ходячи, котла носячи на плечах.

Отож Роман-князь ревно наслідував [Володимира] в цім і старався погубити іноплеменників... Велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один [Данило] чотирьох літ, а другий [Василько] двох літ.»

ДОВІДКА

Роман Мстиславич (1199–1205 рр.) — галицько-волинський князь. Син Великого київського князя Мстислава Ізяславича. Після смерті Ярослава Осмомисла Роман Мстиславич передав Володимир-Волинське князівство, яке одержав у спадщину, своєму братові Всеволоду, а сам почав боротьбу за Галицьке князівство. У 1199 р. йому вдалось встановити свою владу в Галичині і об'єднати Волинські й Галицькі землі в єдину Галицько-Волинську державу. З метою зміцнення князівської влади вів гостру боротьбу з боярством. У 1202 р. здійснив похід на Київське князівство і заволодів Києвом (1203–1205 рр. фактично був Великим князем київським).

Роман Мстиславич прославився як полководець. Він організував ряд походів проти ятвягів та половців. Вів активну зовнішню політику, мав контакти з Тевтонським орденом, Візантією, Угорщиною, втручався в князівські міжусобиці у Польщі. Загинув 1205 р. у сутичці біля міста Завихвост. Давньоруський літописець назвав засновника Галицько-Волинської держави самодержцем всієї Русі, Великим князем.

Запитання та завдання

1. Укажіть дату правління князя Романа.
2. Дайте характеристику князю Роману на підставі історичного джерела.
3. У яких справах князь Роман «ревно наслідував предка свого Мономаха»?
4. Поясніть слова літописця: «Велика смута постала в землі Руській».

Документ 2.

Боротьба князів Данила Романовича і Мстислава Удатного проти Польщі й Угорщини.

Джерело: «Повість минулих літ».

«Лєстько ж великий гнів мав на Данила. І коли настала весна, поїхали ляхи воювати і пустошили по [ріці] Бугу. І послав услід за ними Данило [воевод] Гаврила Душиловича, і Семена Олуйовича, [і] Василька Гавриловича, і вони били їх до [річки] Сухой Дорогви, і колодників захопили, і вернулися у Володимир з великою славою.

Тоді ж убитий був Клим Христинич, один з усіх його [Данила] воїв, що ото його хрест і донині стоїть на Сухій Дорогві. А ляхів вони багатьох побили і гнали вслід за ними до ріки Вєпра.

Лєстько ж вважав, що Данило узяв Берестій за Мстиславою радою. Тому Лєстько послав [посла] до короля: «Не хочу я часті в Галичі, а дай його зятеві моему».

Король тоді послав багато воїв і Лестька, і прийшли вони до Перемишля. А Ярон, що тоді тисячу держав у Перемишлі, утік перед ними.

Мстислав же був [поза Галичем] з усіма князями руськими і чернігівськими. І послав він [тисяцького] Дмитра, [воєводу] з Мирослава, і [боярину] Михалка Глібовича проти них до Городка, бо Городок був відокремився — в ньому були люди Судислава [Бернатовича]. Та коли Дмитро бився під городом, прийшли на нього угри й ляхи, і побіг Дмитро. Тоді ж Василь, дяк, за прозвищем Молза, застрілений був під городом, і [боярину] Михалка Скулу вбили, догнавши на [ріці] Щирці. І голову йому вони одрубили, три цепи знявши золоті, і принесли голову його до Коломана. Мстислав же стояв на [ріці] Зубр'ї, [і] Дмитро прибіг до нього. Оскільки ж Мстислав не міг битися з уграми, він просив зятя свого Данила і Олександра [Всеволодовича], щоб вони обидва заперлися у Галичі. [І] обіцявся йому Данило й Олександр піти в Галич, але Данило заперся в Галичі, а Олександр не зважився.

Мстислав тоді сказав Данилові: «Вийди з города». І Данило вийшов [із Галича] з Дмитром тисяцьким, і з [воєвудою] Глібом Зеремійовичем, і з [воєвудою] Мирославом. Вийшли вони з города, і [коли] були навпроти [города] Толмача, догнав їх невірний [боярин] Вітович Володислав. Вони, повернувши на нього, прогнали його і коня від нього одібрали. Данило ж був молодим, але, бачивши, як мужньо їздили Гліб Зеремійович і [боярин] Семен Коднинський, він приїхав до них обох, піддержуючи їх, а інші ж кинулись були тікати.

Того ж дня билися вони весь день аж до ночі і тої ночі вернулися. Данило і Гліб Зеремійович удвох схопили Янца. Молодик сей [Данило] показав мужність свою, і вони обидва цілу ніч билися. А на ранок догнав його [боярин] Гліб Васильович, але Данило, повернувши на нього, гнав його далі поприща — і той утік перед ним, бо кінь був борзий. Коли ж Данило вернувся і один їхав межи ними [противниками], то вони не осмілювалися напасти на нього, допоки ото не під'їхав до нього [боярин] Гліб Судиславич та [боярин] Гаврило Іворович і [воїн] Переніжко.

...приїхав Данило до Мстислава [Мстиславича].

Мстислав же велику честь склав Данилові, і дари йому дав великі, і коня свого борзого сивого, і сказав йому: «Ти піди, княже, у Володимир, а я піду в Половці. Помстимось оба за сором свій». І Данило приїхав у Володимир...»

ДОВІДКА

Данило Романович Галицький — волинський та галицький князь. Син Романа Мстиславича, засновника Галицько-Волинської держави. У 1205 р. був проголошений князем у Галичині, але під час міжусобиць перебував з матір'ю та братом Васильком у Польщі та Угорщині. У 1213 р. Данило знову на короткий час був визнаний боярами галицьким князем. У 1234 р. зосередив під владою Романовичів усі Волинські землі. У 1223 р. брав участь у битві на р. Калці. У 1238 р. остаточно здобув Галицьке князівство. Приділяв

значну увагу зміцненню кордонів Галицько-Волинської держави: розгромив німецьких рицарів, підкорив Люблінську землю. Вів боротьбу з Угорщиною. Після спустошення Батиєм Галицько-Волинського князівства у князя Данила були напружені відносини з монголо-татарами. У 1245 р. князь Данило здійснив поїздку до Золотої Орди, де мав зустріч з ханом Батиєм. Від хана князь Данило отримав ярлик на князування у Галичині та Волині. Після повернення почав створювати широку коаліцію володарів європейських держав для подальшої боротьби з татарами. Однак ці спроби завершилися невдало. Князь розпочав військові дії самостійно. Однак у 1259 р. татарський хан Бурундай змусив Данила визнати зверхність Золотої Орди і зруйнувати міські укріплення.

Данило Галицький, намагаючись одержати підтримку у боротьбі з татарами, погодився на укладання церковної унії з Папою Римським Інокентієм IV. Він прийняв від Папи Римського королівську корону. Коронація відбулася у 1253 р. в м. Дорогочині, але сподівання на допомогу не справдилися і зв'язки з Римом були розірвані.

Князь Данило був засновником багатьох міст: Холм (1237 р.), Львів (1256 р.) та ін. Переніс столицю Галицько-Волинської держави з м. Галича до м. Холма. Похований у м. Холм у 1264 р.

СЛОВНИК

Ярлик — ханська грамота, що давала право руським князям володарювати в своїх землях.

Унія — союз, об'єднання держав.

Запитання та завдання

1. Випишіть історичні події з тексту документа.
2. Складіть розповідь за темою «Боротьба князів Данила Романовича та Мстислава Удатного проти іноземців».

Документ 3.

Битва руських князів з монголо-татарами на р. Калці.

Джерело: «Повість минулих літ».

«У рік 6732 [1224]. У той же рік прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали [супроти] ним. Але навіть [хан] Юрій Кончакович, що був найбільший між усіх половців, не зміг вистояти перед ними. І побіг він до ріки Дніпра, і многи [половці] побиті були. А татари, вернувшись, пішли у вежі свої».

І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не поможете нам, [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете». І була рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадились вони так: «Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй».

Тоді бо Мстислав Романович був [князем] у Києві, а Мстислав [Святославич] у Козельську і в Чернігові, а Мстислав Мстиславич [Удатний] у Галичі — це ж

були старійшини в Руській землі. А Юрія [Всеволодовича], князя великого суздальського, не було на тій раді. Се ж іще молоді князі, [котрі були тут]: Данило Романович, Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславич київський та інших багато князів. Тоді ж великий князь половецький охрестився Батий. А Василька [Романовича] не було, бо він, молодий, лишився у Володимирі.

Звідти ж [із Києва] рушили вони місяця квітня і прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького. І приїхала туди до них уся земля половецька, і чернігівці приїхали, і кияни, і смольняни, й інші землі.

...І, приїхавши [назад], вони сказали [це] Мстиславу [Романовичу], і Юрій [про] все сказав. І промовили молоді князі: «Мстиславе і другий Мстиславе! Не стійте! Підемо проти них!»

І перейшли всі князі, Мстислав [Романович], і другий Мстислав, [Святославич] чернігівський, ріку Дніпро. І інші князі прибули, і рушили [всі разом] у воле Половецьке. Перейшли ж вони Дніпро в день виторок.

І встріли татари полки руськії, але стрільці руськії перемогли їх і гнали в поле далеко, рубаючи, і зайняли їх скот, а зі стадами втекли, так що всі вої набрали повно скоту.

Звідти ж ішли вони вісім днів до ріки Калки. [І] встріли їх сторожі татарські, і сторожі [ці] билися з ними, і вбитий був [воєвода] Іван Дмитрійович та інших двоє з ним, а татари од'їхали звідти.

На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі і руські. Мстислав Мстиславич тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку й іншим полкам [іти] з ним, а сам після нього перейшов. Сам же поїхав він у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: «Оружіться!»

Мстислав же [Романович] і другий Мстислав [Святославич] сиділи у стані, не знаючи [цього], тому що Мстислав [Мстиславич] їм обом [нічого] не сказав — через зависть, бо велика незгода була межі ними.

Коли зітнулися війська між собою, то Данило поїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий [з коня], а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і відвагу він не чув ран, що були на тілі його, — був бо він вісімнадцяти літ, був бо він сильний, — і Данило кріпко боровся, побиваючи татар. Мстислав [Ярославич] Німий, бачивши це [і] подумавши, що Данило збитий був, помчав і сам між них, бо був той муж мужий, [і] тому, що він [був] родич Романові, із племені Володимира... Він бо, велику приязнь маючи до Данила його, йому й доручив по смерті свою волость — князю Данилові.

Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом і Олег [Святославич] курський. Кріпко ж вони билися, [але] інші полки [татарські] зітнулися з ними, [і] за гріхи наші руські полки було пере-

можено. Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги [і] стрільці їхні стріляють сильно, повернув коня свого на втечу — через те що кинулися [за ним] противники. І коли він біг, то захотів води, [і], пивши, відчув рану на тілі своєму — в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був бо він сміливий і хоробрий, «од голови й до ніг його не було на нім вади».

Сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи. Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгороду Святополкського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побити їх усіх.»

Запитання та завдання

1. Випішіть історичні події з тексту документа.
2. Назвіть союзників руських князів у битві.
3. Випішіть причини поразки руських князів у битві на р. Калці.

Документ 4. Монголи.

Джерело: Плано Карпіні «Історія монголів».

«І. Коли вони бажають піти на війну, вони відправляють вперед передових застрільників, у яких немає з собою нічого, окрім повсті, коней і зброї. Вони нічого не грабують, не палять будинків, не вбивають звірів, а тільки ранять і убивають людей, а якщо не можуть іншого, обертають їх у втечу. За ними слідує військо, яке, навпаки, забирає все, що знаходить; також і людей, якщо їх можуть знайти, забирають в полон або вбивають. Проте війська, що все ж таки стоять на чолі, посилають після цього глашатаїв, які повинні знаходити людей і зміцнення, і вони дуже майстерні в розшуках... <...>

ІІІ. Треба знати, що всякий раз як вони углядають ворогів, вони йдуть на них, і кожен кидає в своїх супротивників три або чотири стріли; і якщо вони бачать, що не можуть їх перемогти, то відступають назад до своїх; і це вони роблять заради обману, щоб вороги переслідували їх до тих місць, де вони влаштували засідку; і якщо їх вороги переслідують їх до вищезазначеної засідки, вони оточують їх і таким чином ранять і вбивають. Так само, якщо вони бачать, що проти них є велике військо, вони іноді відходять від нього на один або два дні шляху і таємно нападають на іншу частину землі і грабують її; при цьому вони вбивають людей і руйнують і спустошують землю. А якщо вони бачать, що не можуть зробити і цього, то відступають назад на десять або на дванадцять днів шляху. Іноді також вони перебувають у безпечному місці, поки військо їх ворогів не розділиться, і тоді вони прихо-

дять крадькома і спустошують всю землю. Бо у війнах вони вельми хитрі, оскільки билися з іншими народами вже сорок років і навіть більш.

IV. Коли ж вони бажають приступити до битви, то розташовують усі війська так, як вони повинні битися. Вожді або начальники війська не вступають в бій, але стоять вдалині проти війська ворогів і мають поряд із собою на конях отроків, а також жінок і коней. Іноді вони роблять зображення людей і поміщають їх на коней; це вони роблять для того, щоб примусити думати про більшу кількість воїнів. Перед обличчям ворогів вони посилають загін полонених і інших народів, які знаходяться між ними; можливо, з ними йдуть і якінебудь татари. Інші загопи хоробріших людей вони посилають далеко справа і зліва, щоб їх не бачили їх супротивники, і таким чином оточують супротивників і замикають у середину; і таким чином вони починають битися з усіх боків. І, хоча їх іноді мало, супротивники їх, які оточені, уявляють, що їх багато. А особливо буває це тоді, коли вони бачать тих, які знаходяться при вожді або начальнику війська, отроків, жінок, коней і зображення людей, як сказано вище, яких вони вважають за воїнів, і внаслідок цього приходять в страх і замішання. А якщо випадково супротивники вдало б'ються, то татари влаштовують їм дорогу для втечі, і як тільки ті почнуть бігти і відділятися один від одного, вони їх переслідують і тоді; під час втечі вбивають більше, ніж можуть убити на війні.»

ДОВІДКА

Чингісхан (близько 1155–1227 рр.) — засновник і Великий хан Монгольської імперії (1206), талановитий полководець, що створив сильне і численне кінне військо, яке відрізнялося залізною дисципліною. Монголи жили в степах Забайкалля. Вони були численними і розрізненими племенами, що не знали ні писемності, ні державності. Об'єднав монголів хан Багадур. Проте після його смерті племінні вожді повстали. Вдова Багадура втекла разом з дітьми від ворогів чоловіка. Її син Темучин довгий час ховався в лісах і степах, харчуючись корінням і дичиною. Якийсь час він навіть був рабом, але йому вдалося втекти. Змужнівши, Темучин зібрав прихильників і почав боротьбу за владу. Перемігши бунтівників, він, за переказами, зварив їх вождів у сімдесяти мідних казанах. Коли його вибрали предводителем всіх монголів на курултаї 1206 р., Темучин проголосив курс на завоювання всього світу. Практично відразу Великий хан почав підготовку до завоювань. У результаті грабінницьких набігів монголи підкорили Північний Китай (1213–1215 рр.), Середню Азію (1218–1223 рр.), Іран, Закавказзя (1222–1223 рр.). У 1223 р. на р. Калці русько-половецьке військо зазнало жорстокої поразки від воєначальників Чингісхана Джебе і Субедея. Дослідження показали, що на Калці русько-половецькі війська зіткнулися всього лише з розвідувальним загonom, що налічує 30 тисяч... Чингісхан увійшов до історії як один з найбільших і найжорстокіших завойовників... Чингісхан перетворював на пустелю все, що траплялося на шляху його туменів. Перед смертю Чингісхан розділив імперію між своїми синами і внуком. Цьому внуку, Бату, належало самому завоювати собі все, що знаходилося на захід від Уральських гір).

Джованні Плано Карпіні (1182–1252 рр.) — італійський чернець-францисканець, архієпископ антіварійській, представник Папи Римського Інокентія IV до монгольських ханів. За наслідками своєї тривалої подорожі написав для Папи звіт, відомий як «Історія монголів».

Запитання та завдання

1. Які прийоми ведення бою були у монголів?
2. Випишіть з тексту документа традиції і звичаї монголів.
3. Визначте причини перемог монголів.

Документ 5.

Навала монголо-татарів на Київську Русь.

Джерело: «Повість минулих літ».

«Батий же, взявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на городи руські. Взяв він город Переяслав списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михайла сокрушив і начиння церковне незчисленне срібне і золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа преподобного Симеона вони убили.

У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплеменних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони залишили живим і одвели його в Глухів.

Менгіхан тим часом прийшов розвідати город Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло городка Пісочного. Побачивши город, він здивувався красі його і величі його. Він прислав послів своїх до Михайла [Всеволодовича], до городян, бажаючи їх обманути, та вони не послушали його.»

ДОВІДКА

Батий (1208–1255 рр.) — онук Чингісхана і видатний полководець. Почав завойовницький похід у 1235 р., очоливши 120-тисячне військо. У 1236–1241 рр. підпорядкував волзьких болгар, взимку 1137–1238 рр. здійснив похід на Північно-Східну Русь, а взимку 1238–1239 рр. — на Південну Русь. Монголи розорили Руські землі. У 1241 р. Батий напав на Польщу, нашість піддалися Угорщина, Чехія і Болгарія. Існують різні версії щодо причин, з яких Батий відмовився від первинного задуму досягти Адріатичного моря. Можливо, цим планам перешкодив запеклий опір з яким Батий зіткнувся в руських землях. Батий не ризикнув просуватися далі з поріділою армією. Існує також версія, що хандізнався про смерть свого дядька, що правив східною частиною імперії. Ця точка зору спірна, оскільки Батий не повернувся до Монголії, а заснував державу в Поволжі. Ця держава мала назву Золота Орда, столицею її стало місто Сарай-Бату (поблизу сучасної Астрахані). Величезна держава, створена Батием, простянулася від Іртиша до Дунаю і від берегів Чорного і Каспійського морів до озера Балхаш і гірського хребта Тарбагатай, охоплюючи, таким чином, майже половину Європи й Азії.

Запитання та завдання

1. Випишіть міста, які зазнали нападу монголо-татарів.

2. Чому монголо-татарам вдалось швидко заволодіти руськими містами?

Документ 6.

Героїчна оборона Києва від монголо-татарської навали.

Джерело: «Никонівський літопис».

«У тому ж році (1240 р.) пройшов хан Батий під місто Київ із величезною кількістю воїнів і оточив місто. Облягла його сила татарська, і неможливо було нікому з міста вийти, ні в місто ввійти.

Оборона Києва

І не можна було чути в місті один одного від скрипіння возів, ревіння верблюдів, від звуків труб і органів, від іржання стад кінських і від крику та галасу незчисленної кількості людей. І вся земля була переповнена татарами. Захопили тоді кияни татарина на ім'я Таврула, і той назвав усіх великих князів, що були з Батием, і розказав про його незчисленну силу... Приставив Батий багато вад до міста Києва біля Лядських воріт, бо там близько були хащі. Багато вад било [в стіни] безперестанно, день і ніч, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода. І послав Батий у Київ до городян з такими словами: «Якщо підкоритеся мені, буде вам милість, а як будете опиратися, то багато постраждаєте і жорстоко загинете». Але городяни ніяк не послухали його, а злословили і проклинали його. Батий же дуже розгнівався і звелів з великою люттю іти на приступ міста. І так з допомогою великої кількості вад пробіли міські стіни і ввійшли в місто, а городяни кинулися назустріч їм. І тут можна було бачити і чути страшний тріск списів і стукіт щитів; стріли затьмарили світло так, що не видно було неба за стрілами, а була темрява від безлічі стріл татарських, і скрізь лежали мертві, і скрізь текла кров, як вода. Дуже поранений був воевода Дмитро, і багато сильних загинуло. І були переможені городяни, і татари зійшли на стіни, але від великої втоми засіли на стінах міських. І настала ніч. Городяни в цю ніч спорудили другий город нав-

коло церкви святої Богородиці. На ранок же прийшли на них татари, і був лютий бій, і стали знемагати люди, і вбігли зі своїми пожитками на церковні комори, і від ваги повалилися стіни церковні. І взяли татари місто Київ місяця грудня в 6 день. А Дмитра воеводу привели пораненого до Батия, і не велів Батий убивати його ради його мужності.»

ДОВІДКА

Дмитро — київський воевода, боярин князя Данила Галицького, керував обороною Києва від монголо-татар, під час штурму був поранений і потрапив у полон. Літопис повідомляє, що монголи, захопившись його хоробрістю, залишили його в живих.

СЛОВНИК

Вада — стенобітна зброя.

Запитання та завдання

1. Які художні прийоми використовує літописець, зображуючи силу ворога?
2. Визначте причини поразки киян.
3. Складіть твір-мініатюру за темою «Героїчна оборона Києва».

Документ 7.

Боротьба князя Данила Галицького з татарами.

Джерело: «Повість минулих літ».

«Після Кременецької ж війни [хана] Куремси Данило підняв війну проти татар. Порадившись з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воеводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже. А потім Данилові такі люди і Василькові пустошили Волохів, а Львові — Побожжя і людей татарських.

Коли ж настала весна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі [тамтешні] городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддалися татарам, Городеськ і [городи] по [ріці] Тетереву до Жедечева. Але возягляни обманули Шварна: узявши тивуна [його], вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов [назад], узявши городи всі. А вслід за ним прийшли білобережці, і чернятинці, і всі болохівці [з покурою] до Данила.

Прислав також Міндовг [посла] до Данила: «Я прийшло до тебе Романа і новгородців, щоби він пішов до Возягля, [а] звідти й до Києва». І призначив він строк [збору] коло Возягля.

У рік 6766 [1258]. Данило тоді з братом [Васильком] рушили до Возягля з великою силою, ждучи вісті од Романа і литви. І стояв [Данило] на [ріці] Корчику днину, ждучи вісті од них, і пішов до Возягля. Раніш послав він сина свого Шварна, щоби він оточив город і щоби ніхто ж не втік із них.

Воїв же було з ним п'ятсот, і городяни, бачивши мало ратників із князем, сміялися, стоячи на городській стіні. Але назавтра прийшов Данило із силою-силенною війська, із братом своїм [Васильком] і з сином Львом. І коли побачили [це] городяни, то страх напав на них, і не видержали вони, і здалися. І [Данило] город запалив, а людей вивів і оддав їх на поділ — то брату своєму, а то — Львові, інших — Шварнові. І пішов він до себе додому, взявши город.

Коли ж Роман прийшов до города [Возвягля], то литовці, кинувшись на город, не побачили нічого, тільки самі головні [та] псів, що бігали по городищу. І [литовці] досадували і плювали, кажучи по-своєму «Янда», призиваючи богів своїх Андая і Диверикса і всіх богів своїх споминаючи, тобто бісів.

Потім Роман поїхав услід за отцем, узявши із собою трохи людей, а інших пустив додому. Данило ж і Василько раді були [йому]. А Лев поїхав до себе додому.

У рік 6767 [1259]. А потім [хан] Куремса рушив на Данила і на Василька; несподівано він приїхав. Василько тоді збирався [на війну] у Володимирі, а Данило — у Холмі, [і] вони послали [гінців] до Льва, щоби він поїхав до них.

Куремса ж, не перейшовши [ріки] Стиру, послав людей до [города] Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, вийшли на них піші городяни і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города, прибули до Куремси і розповіли, що городяни кріпко борються з ними. Данило ж і Василько все одно збиравися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось ото за гріхи [наші] загорітися Холмові через окаянну бабу — та про це ми потім напишемо: про спорудження города, і прикрасу церкви, і про велику загибель його, так що всі жалкували, — і полум'я було таке, що зо всеї землі [Холмської] заграву [було] видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно [її] по белзьких полях од палахкотіння сильно-го полум'я. І люди, бачачи [це, думали], що город був запалений татарами, і повтікали в лісові місця, і тому вони не могли зібратися. Данило тоді зустрівся з братом і втішав його, що над бідою, посланою богом, не слід поганьски тужити, а на бога надіятися і на нього возложити печаль, — як воно й сталося....

У рік 6769 [1261]. Настала тиша по всій землі, то в ті дні весілля було у Василька-князя у Володимирі-городі. Став він оддавати дочку свою Ольгу за Андрія-князя Всеволодовича до Чернігова, і був тоді [тут] брат Васильків Данило-князь з обома синами своїми, і зі Львом і з Шварном, і інших князів багато, і бояр багато.

І коли була ж веселість немала у Володимирі-городі, то прийшла тоді вість Данилові-князю і Василькові, що Бурондай іде, окаянный, проклятий, і опечалилися цим обидва брати вельми. Він бо прислав був [посла], так кажучи: «Якщо ви есте мої спільники — зустріньте мене. А хто не зустрине мене — той ворог мені».

Отож Василько-князь поїхав назустріч Бурондаєві зі Львом, синівцем своїм. А Данило-князь не поїхав із братом — він бо послав був замість себе владика свого холмського Іоанна.

І поїхав Василько-князь зі Львом і з владикою назустріч Бурондаєві, узявши дари многі і пиття, і зустрів його коло [города] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і з владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, а владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурондай Василькові: «Якщо ви есте мої спільники — розмечіте ж городи свої всі».

[І] Лев розкидав [города] Даниліві і Стіжок, а звідти, пославши [воїв], Львів розметав. Василько ж, пославши [воїв], Крем'янець розметав і Луцьк.

І тоді рушив Бурондай до [города] Володимира, а Василько-князь — із ним. Але не дійшов він до города, а став на [селі] Житані на ніч. Бурондай же став мовити про Володимир: «Васильку! Розмечи город!» І князь Василько почав думати в собі про город, тому що не можна було розкидати його скоро через [його] величину. [І] повелів він запалити його, і так за ніч він згорів увесь.»

Запитання та завдання

1. Укажіть, які міста звільнив князь від монголо-татар?
2. Укажіть, які міста приєднав до Галицько-Волинського князівства князь Данило?
3. Поміркуйте, чому Данилу не вдалося домогтися незалежності від монголо-татар?

Документ 8.

Коронація Данила Галицького.

Джерело: М. Аркас «Історія України — Русі».

«Тим часом Литва, під князем своїм Міндовгом, стала ширитись і забирати силу. Данило встряв у справу Міндовга і пішов на нього походом, але Міндовг замирився з ним, віддав за Данилового сина Шварна дочку свою і у посаг дав за нею городи: Новгородок, Слоним і Волковиськ.

Усе це мало давало втіхи його серцю, і він хотів твердіше забезпечити свій край од ворогів, а задля того ще з 1246 р. почав перемовлятися з Папою Римським Інокентієм, — бажав, щоб той скликав хрестовий похід на татар. Але Папа хотів

Данило,
король галицько-руський

тільки пригорнути українсько-руський народ до латинської церкви, і хоч обіцяв Данилові і поміч усіх західних державців, і королівську корону, одначе нічого не робив. Прождавши тієї помочі аж до 1249 р., Данило вигнав папського легата (посла), єпископа Амберта, і через те порвав з Римом.

У 1252 р. угорський король помирих Данила з Папою, і Папа у 1253 р. дав буллу (соборне посланіє) до усіх християн Польщі, Богемії, Моравії, Сербії й Померанії, а у 1254 р. — Лівонії, Естонії й Пруссії, скликаючи їх до хрестового походу проти татар. До Данила він вирядив послів з королівською короною, але Данило і на цей раз не схотів прийняти тієї корони, бо не бачив ніяких наслідків од папської булли. Одначе польські князі Болеслав і Земовіт вмовили його, і у 1255 р. у городі Дорогичині Данила коронував, без великої пишноти, без з'їзду князів, папський легат Опіз, і Данило став зватися королем руським, або українським.»

ДОВІДКА

Микола Миколайович Аркас — відомий український письменник, композитор. Народився у Николаєві у 1852 р. Навчався у гімназії в Одесі, а у 1875 р. закінчив Новоросійський університет. Відкрив на власні кошти народну школу з українською мовою викладання, яка була відразу заборонена владою. Головний музичний твір Аркаса — опера «Катерина» на сюжет поеми Т. Шевченка. Опера вперше поставлена М. Кропивницьким у Москві.

Автор популярної книги «Історія України — Русі» (1908 р.).

Запитання та завдання

1. Доведіть, чому Данила Галицький відмовлявся від коронації Папою Римським?
2. Яку мету переслідував Папа Римський, коронуючи Данила Галицького?
3. Яке значення мала коронація Данила Галицького?

Документ 9.

Вплив Данила Галицького на розвиток української культури.

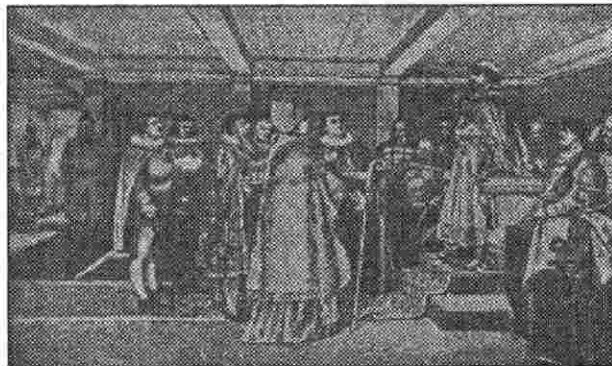
Джерело: «Повість минулих літ».

«І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.

Коли ж побачив се князь Данило, що бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів — німців і русів, іноплемянників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар — сідельники, і лучники, і сагайдачники, і квалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

Звів також [Данило] церкву святого Іоанна [Злаотустого], красну і гожу.

...Прикрасив [Данило] камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва і образ Спаса і пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з [київського] монастиря [святого] Феодора; приніс він також ікону Стрітіння з [города] Вручого од отця його [Мстислава Мстиславича].

Князю Данилові підносять королівську корону

...І вежа [стояла] посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони.

...За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна, і на ній — орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя — десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями — дванадцять ліктів.

Побачивши ж таку пагубу городу, [а] ввійшовши в церкву, він теж побачив пагубу, [Данило] вельми пожалкував. Помолившись богу, він знову обнових церкву, і освятив [її] єпископ Іоанн. А ще, помолившись богу, він спорудив [город Холм] кріпшим і вищим, але вежі такої не зміг зробити, бо інші города він ставив проти безбожних татар — через те й не зробив він її.

У рік 6768 [1260]. Спорудив він також превелику церкву в городі Холмі на честь пресвятої приснодіви Марії, величиною і красою не меншу од тих, що були раніш, і прикрасив її пречудовими іконами; приніс він також чашу із землі Угорської з багряного мармуру, вирізьблену з дивовижним умінням — навіть змієві голови були навкруг неї, — і поставив її перед дверима церковними, що їх називають царськими.»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте внесок князя Данила Галицького в розвиток української культури.
2. Доведіть словами документа, що діяльність князя Данила Галицького сприяла розвитку ремесел у Галицько-Волинському князівстві.

Документ 10.**М. Карамзин про Данилу Галицького.**

Джерело: М. Карамзин
«Історія держави Російської».

«Вітчизна наше рабствувала від Дністра до Ільменя. Данило Галицький, будучи сміливіше за Олександра, марно думав по смерті Батия позбавитися влади моголів. Діяльністю розуму незвичайного відновивши своє княження і загладивши в ньому сліди татарського спустошення, він брав участь у справах Європи і двічі ходив допомагати Белі Угорському, ворогу імператора Фредеріка і короля Богемського. (Угорці, за словами літописця, дивувалися із стрункості полків руських, їх татарської зброї, і пишноти самого князя, його багатому одягу грецькому, обшитому золотими мереживами, шаблями, стрілами, сідлами, окованими дорогоцінними металами з блискучим різьбленням.)

У цей час Данило, підбадьорюваний королем угорським, ляхами і власними успіхами військовими, осмілився оголосити себе ворогом моголів. Вони вступили в Пониззя і зайняли Бакоту: юний Лев Данилович, вигнавши їх звідти, полонив баскака ханського. Темник Батиев, Куремса, не міг узяти Кременця і, сильно переконуемий Ізяславом Володимировичем (внуком Ігоря Сіверського) йти до Галича, відповідав: «Данило страшний!» Вся південна Русь із занепокоєнням чекала слідств; а мужній Данило, полонивши Ізяслава і користуючись подивом татар, відняв у них міста між річками Бугом і Тетеревом, де баскаки панували як в своїх улусах. Він хотів навіть звільнити і Київ, але повернувся з шляху, щоб захистити Луцьку область, що розоряється литовцями, уявними його союзниками. Вже Данило веселився мислю про досконалу незалежність, коли нові незлічені натов-

пи моголів, відомі лютим Бурондаєм, наступником слабкого Куремси, з'явилися на межах Литви і Русі. «Бажаю знати, чи друг ти хану або ворог?» — сказали королю галицькому послі Бурондаєві. — «Якщо друг, то йди з нами воювати Литву». Данило коливався, бачив перевагу сил татарських, зволивав і, нарешті, послав Василька до Бурондая, з дружиною і з ласкавими словами, які спершу мали щасливу дію. Сонми моголів спрямувалися на Литву.

Важливі зусилля і хитрощі Данилові залишилися даремними. Він не знайшов допомоги ні в Кракові, ні в Угорщині, до єдиної утіхи своєї узнавши на шляху, що Василько переміг Міндовга, слабкого проти моголів, але жахливого для сусідніх освічених держав.»

ДОВІДКА

Міндовг (30-ті роки XIII ст. — 1263 р.) — Великий князь литовський. Об'єднав під своєю владою більшість литовських земель. Вів боротьбу з Лівонським орденом. У 1251 р. прийняв католицизм і був коронований з благословення Папи Римського. У 1260 р. війська Міндовга перемогли об'єднані сили Лівонського і Тевтонського орденів.

СЛОВНИК

Баскак — представник ординського хана на Русі, який здійснював контроль за діями князів, видав збором дані.

Улус — володіння. Русь була улусом хана Золотої Орди, а руські князі були васалами хана.

Запитання та завдання

1. Що мав на увазі історик Карамзин, кажучи про Данилу Галицького, що він «брав участь у справах Європи»?
2. Чому Данилі Галицькому не вдалось подолати монголів?

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (друга половина XIV–XV ст.)

Документ 1.**С. Герберштейн «Опис Литви».**

Джерело: «Хрестоматія з історії СРСР з найдавніших часів до кінця XVIII ст.».

«Столицею народу є Вільна; це обширне місто, розташоване в долині між холмами, при злитті річок Вілії і Вільни... Нині Вільна опоясана стіною, в ній будується багато храмів і кам'яних будинків; вона служить також місцеперебуванням єпископа... Крім того, чудові приходська церква і декілька монастирів; переважною пошаною між ними користується оби-

тель францисканська, споруда якої обійшлася дуже дорого. Але храмів руських там набагато більше, ніж римського сповідання... Головний промисел литовців складає... мед, віск і зола. Все це у великій кількості вивозиться від них в Данциг, а потім до Голландії. Удосталь також поставляє Литва смоли і ліс для споруди суден, а також хліб... Литва досить лісиста: у ній є величезні болота і багато річок... Клімат суворий, тварини всіх порід малорослі; хліба там достаток, але посів рідко досягає зрілості. Народ жалюгідний і пригноблений важким рабством. Бо якщо хто, у супроводі натовпу слуг, входить в житло якого-небудь поселення, то йому можна безкарно творити що завгод-

грабувати і забирати необхідні для життєвого живання речі, і навіть жорстоко побити поселянина. Поселянам же без подарунків перегороджений шлях панів, яку б вони не мали до них справу. А якщо неустоять, то все ж таки посилають до урядовців і наглядників. І якщо ті не одержать дарів, то не вирішать ухвалити нічого хорошого...

Малий замок князів литовських у Луцьку

Крім оброку, вони працюють на панів шість днів на тиждень: нарешті, при одруженні, при смерті дружини, рівно як при народженні і кончині дітей і під час сповіді, вони зобов'язані заплатити відому суму грошей приходському священику...»

ДОВІДКА

Гедимін (Гедимінас; 1316–1341 рр.) — Великий князь литовський з 1316 р. Вів боротьбу з німецькими рицарями. Захопив кілька українських і білоруських князівств: Вітебське, Мінське, Друцьке, Турово-Пінське, Берестейське, Дорогочинське. Син Гедиміна, Любарт, 1340 р. став князем на Волині. Гедимін боровся з московським князем за володіння Псковом і Новгородом. 1325 р. уклав угоду з Польщею щодо спільних дій у боротьбі з німецькими рицарями, переміг хрестоносців поблизу Пловців (нині Польща). Вважають, що Гедимін заснував столицю Литви — Вільнюс.

Запитання та завдання

1. Прихильниками якого віросповідання були мешканці Литви? Обгрунтуйте відповідь.
2. З якими державами і чим торгувала Литва?
3. Чому автор документа дійшов висновку, що в Литві «народ жалюгідний і пригноблений важким рабством»?

Королева польська Ядвіга

Документ 2. Кревська унія.

Джерело: М. Костомаров
«Галерея портретів».

«...Литовська держава мала назву Литви, але, безперечно, була чисто руська і не

переставала б на майбутні часи залишатися цілком руською, якби син і наступник Ольгерда на великокняжому достоїнстві Ягелло (інакше Ягайло) 1386 року не поєднався шлюбом з польською королевою Ядвігою. Внаслідок цього шлюбу він прийняв католицтво, зробився ревним поборником новоприйнятої віри і, потураючи полякам, сприяв як поширенню католицької віри в руських землях, так і вкоріненню польської народності в Русі.»

ДОВІДКА

Ольгерд (Альгірдас; 1345–1377 рр.) — Великий князь литовський з 1345 р. Син князя Гедиміна (Гедимінаса), тривалий час правив разом з братом Кейстутом (Кейстутіс). Вів численні успішні війни з татарами, Тевтонським орденом. Розширив територію свого князівства за рахунок приєднання значної частини українських земель. Під кінець його правління територія Великого князівства Литовського, крім Литви, включала Білорусь та більшість етнічних українських земель.

Великий князь литовський Ольгерд

Ягайло (Йогайла, Ягелло, Владислав II Ягайло; 1377–1392 рр.) — Великий князь литовський і польський король (1386–1434 рр.). Син Ольгерда Гедиміновича. Після смерті батька отримав великокнязівський престол і став разом зі своїм дядьком Кейстутем володарем Литви. Але між співправителями спалахнула боротьба, що закінчилась загибеллю Кейстута. Проти Ягайла розпочав боротьбу в союзі з хрестоносцями Вітовт Кейстутівич, що змусило Ягайла шукати союзу з Польщею. Уклав Кревську унію у 1385 р., що передбачала інкорпорацію його держави до складу Польщі й перехід у католицтво всіх мешканців Литви. Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою і у 1386 р., під ім'ям Владислава II коронувався у Кракові на польський престол. У 1387 р. Ягайло приєднав до Польщі галицькі землі. У Грюнвальдській битві 1410 р. Ягайло разом з Вітовтом очолювали об'єднане польсько-литовсько-українсько-московсько-білоруське військо, яке розгромило війська Тевтонського ордену.

Свидригайло (Швитригайло, православне ім'я Лев, католицьке — Болеслав; 1430–1432 рр.) — Великий князь литовський. Син князя Ольгерда. Певний час володів Вітебським уділом, 1400 р. отримав у володіння українське Поділля. Воював з князями Вітовтом і Ягайлом за владу в Литві. 1430 р. обраний Великим князем литовським за підтримки української та білоруської шляхти, яку залучав до управління. Через це польські й литовські феодалі усунули його 1432 р. від влади, хоч певний час він зберігав її над українськими та білоруськими землями Великого князівства Литовського. З 1442 р. правив Волинським князівством. Помер у Луцьку, похований у Вільно.

СЛОВНИК

Інкорпорація — включення у свій склад, приєднання.

Запитання та завдання

1. Визначте основний зміст унії.
2. Які наслідки мало прийняття унії для українських земель?

Документ 3. Грюнвальдська битва 1410 р.

Джерело: «Історія України:
Документи. Матеріали».

«Знамена ж, визначені таким хоругвам, були майже всі однакові, тому що майже кожна мала на прапорі [зображення] воїна в латах, який сидів на білому, іноді чорному, або гнідому, або рябому коні й розмахував мечем у простягнутій руці, на червоному полі. Лише десять з них мали інше знамено й відрізнялися від решти тридцяти; на них по червоному полю були намальовані знаки, що ними Вітовт зазвичай таврував своїх коней, яких мав безліч.... Називалися ж хоругви за іменами земель литовських, а саме: Троцька, Віденська, Гродненська, Ковенська, Лідська, Мідницька, Смоленська, Полоцька, Вітебська, Київська, Пінська, Новгородська, Брестська, Волковиська, Дорогичинська, Мельницька, Кременецька...»

ДОВІДКА

Вітовт (Vytautas; 1392–1420 рр.) — Великий князь литовський — син Кейстута. 1370–1376 рр. брав участь у походах проти Тевтонського ордену, 1372 р. — на Москву. Виступав проти умов Кревської унії 1385 р., боровся за політичну незалежність Литви від Польщі. За угодою, укладеною в 1392 р. в Острозі, був визнаний польським королем Ягайлом довічним правителем Литовського князівства. Ліквідував на території України найбільші удільні князівства — Волинське, Київське, Новгород-Сіверське і Подільське та створив замість них звичайні литовські провінції, в яких правили великокнязівські намісники, а Західне Поділля був змушений передати Ягайлові. Вів тривалу боротьбу з татарами, намагаючись витіснити їх з України. У 1399 р. литовські війська на чолі з Вітовтом були розгромлені татарами у битві на Ворсклі, але Вітовт все ж таки зайняв Поділля й розширив свої володіння до Чорноморського узбережжя. Був на південних кордонах велику систему укріплень, яка складалася з фортець Каравул, Білгород, Хаджибей. Вів тривалу війну проти Тевтонського ордену. Вітовт разом з Ягайлом очолював польсько-литовсько-українські війська, які завдали поразки німецьким рицарям у Грюнвальдській битві 1410 р. Вітовт сприяв розвитку торгівлі, ремесел, запроваджував у містах магдебурзьке право. У 1413 р. уклав з Польщею Городельську унію, яка обмежувала права і привілеї української шляхти у Великому князівстві Литовському.

Запитання та завдання

1. З курсу історії пригадайте учасників Грюнвальдської битви.
2. Які українські полки були учасниками битви?
3. На підставі вивченого матеріалу визначте значення Грюнвальдської битви для Польщі та Литви.

Документ 4. Городельський привілей (унія) 1413 р.

Джерело: «Іпатський літопис».

«1. Для зміцнення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих із землями і володіннями... названому королівству нашому Польському присвоїли... сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою нашою... і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї землі Литовської з волі і згоди. Проте, бажаючи названі вище землі литовські, ради ворожих нападів і підступів хрестоносців і тих, що до них приєднуються, і всяких інших ворогів, які прагнуть розорити названі землі литовські і королівство Польське і руйнування їх замишляють, у певності, безпеці і кращому догляді зберегти і про постійну для них користь подбати: ті ж самі землі, як і завжди, в повному пануванні, на праві чистому й мішаному, досі держали і держимо від предків наших по праву народження, як державці законні, з волі, схвалення і згоди панів, шляхтичів і бояр, в назване королівство Польське знову інкорпоруємо, впроваджуємо, присвоюємо, сполучаємо, приєднуємо, союзом зв'язуємо і назавжди скріплюємо...»

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні, віленські та інші у тих [землях] споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно зі звичаєм королівства Польського.

3. Пани [і] також бояри-шляхти земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, їм нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і римській церкві підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами [батьківськими маєтками] на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно [як прийнято] володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено...

9. ...Урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської [католицької] віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні...

11. До цього додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра-Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати Великим князем або господарем Литви, як тільки кого король польський і його наступники, порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто Великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

12. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невірющі.»

СЛОВНИК

Дискримінація — навмисне обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за їхньою расовою або національною належністю, політичними або релігійними переконаннями.

Запитання та завдання

1. Визначте мету унії між Польщею та Литвою.
2. Доведіть, яке віросповідання було в об'єднаній державі — православ'я чи католицизм?
3. Схарактеризуйте становище литовських земель (до складу яких входили і українські землі) після унії з Польщею.
4. Доведіть, що Городельський привілей був дискримінаційним щодо православного населення.

Документ 5. Розвиток міст.

Джерело: М. Аркас «Історія України — Русі».

«Багато городів за ті часи дістали од князів Литовських так зване «Магдебурзьке право». Це право давало городянам велику самостійність і незалежність од влади державної; по тому праву городська рада порядкувала усіма справами в городі: громада вибирала з-поміж себе «бургомистра» і «лаву», в котрій було чотири «райці», дванадцять «лавників» (присяжні засідателі) і «війт»; війта обирали до смерті — він був судією для городян. «Рада» і «лава» звалися разом «магістрат».

Усі ремісники здобували собі по тому праву теж деякі вільготи: ремісники кожного ремесла складали громаду, що звалася «цехом» або «братством», і кожне таке братство орудувало справами своєї громади та

мало свій скарб (казну); з нього давали помочі своїм громадянам і брали гроші тоді, коли треба було на які гуртові свої справи. Декотрі «братства» були дуже заможні. Кожний город із таким Магдебурзьким правом мав свій герб і свою корогу, а кожний «цех» — своєю.»

ДОВІДКА

Магдебурзьке право — середньовічне право, на якому ґрунтувалося самоврядування міст. Склалося в XIII ст. у німецькому місті Магдебурзі. Надавалося містам з дозволу короля чи іншого володаря. У наступні століття поширилося в Чехію, Угорщину, Польщу, Литву, Білорусь і Україну. Московська, пізніше Руська держава, не користувалася цим правом. Першим українським містом, що отримало 1339 р. магдебурзьке право, було м. Санок у Галичині. В основі магдебурзького права лежало так зване «Саксонське зерцало», що містило надані місцевим архієпископом привілеї м. Магдебургу. Цим документом визначалися система міського самоврядування, права і обов'язки купців, міщан, ремісників тощо, встановлювався порядок обрання і компетенція вищого органу самоврядування — магістрату, а також суду, регулювалися питання податків, торгівлі, діяльність цехів, братств, купецьких об'єднань, встановлювалася система успадкування майна, визначалися покарання за різні види злочинів тощо. Для вирішення спірних питань для міст Речі Посполитої, що користувалися магдебурзьким правом, у Кракові з 1365 р. діяв спеціальний суд. Магдебурзьке право в українських містах частково відрізнялося від права, що застосовувалося в Західній Європі. Скажімо, керівник магістрату в Україні — війт, на відміну від урядовців східноєвропейських міст, був одночасно і головою міського суду. У XV–XVII ст. більшість українських міст дістало магдебурзьке право: Львів — 1356 р., Луцьк — 1432 р., Київ — 1494 р., Чернігів — 1623 р., Батурин — 1654 р., Прилуки — 1683 р. Чинність магдебурзького права в підросійській Україні припинено 1781 р. з введенням загальноімперського порядку. На певній частині України магдебурзьке право залишалося чинним до 1831 р., а у Києві до 1835 р. Деякі установи і посади, утворені на основі магдебурзького права, продовжували існувати в українських містах у середині 60-х років XIX ст. У містах, що входили до складу Австро-Угорської імперії, протягом XIX ст. було запроваджено новіші форми самоуправління, але магдебурзьке право використовувалося до початку XX ст.

Запитання та завдання

1. Поясніть, що таке магдебурзьке право?
2. Чому міста бажали мати магдебурзьке право?
3. Які пільги мали ремісники? Чи на всі верстви населення розповсюджувалося магдебурзьке право?

Документ 6. Розвиток ремесел.

Джерело: М. Попович «Нарис історії культури України».

«Разом з німецьким правом місто переймало й цеховий устрій ремесла. У XV–XVII ст. в Україні було

понад 270 ремісничих спеціальностей. Коваль був у кожному селі, як і добрий гончар чи бондар, залізо виплавлялося на руднях по невеликих річках з покладами болотної руди, складуви працювали в гутах, що будувалися в зручних для скляного виробництва місцях, але більшість ремісничих спеціальностей зосереджувались по містах. Чинбарі, які вичиняли шкури для взуття (на заході їх називали гарбарі), кушніри, які вичиняли шкури овець для кожухів, лимарі, які робили сирицю, ткачі, теслі, стельмахи, інший люд, не кажучи вже про високих майстрів —

золотарів, конвісарів (майстрів олов'яного литва), малярів тощо — працювали на ринок і в містах були традиційно об'єднані ремісничі асоціації — братства.»

Запитання та завдання

1. Випишіть, які ремесла були розвинені в українських землях?
2. Яке значення мали ремісники у розвиткові українських земель?

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.

Документ 1.

Запровадження фільварків.

Джерело: «Литовська метрика 1557 р.».

«Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були, такі [ґрунти] наказати людям [селянам] осаджувати, зоставивши на уряд у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огородник із своїм бидлом [худобою] обробити має, а за це [йому] морг (0,52 га — авт.) землі на огород, з чого лічби чинити і платити [він] не повинен. Уряд наш гумно під пильним наглядом повинен мати, щоб у ньому ні в чому шкоди не сталося, а збіжжя ужаття всякого повинен мати, на себе третій сніп, віддавши спочатку десятину і засіявши пашню нашу; а умолоти всякого збіжжя наші ревізори в усіх гумнах при дворах наших мають бути, і того доглядати і навчити, щоб скрізь з повним вимолотом і без пилу збіжжя обмолочувалося. А продавання збіжжя гуменного має бути по лічбі прийняте, по чому управитель положить, як продавав...»

Запитання та завдання

1. З курсу історії вкажіть причини впровадження фільварків.
2. Назвіть форми утисків селян у фільварках.

ДОВІДКА

Литовська метрика — назва архіву державної канцелярії Великого князівства Литовського, що охоплює документи XIV–XVIII ст. Складається з понад 550 томів, містить державні документи, пов'язані з політикою, військовими справами, господарством, судочинством тощо, які стосуються Литви, України, Білорусі, Польщі та інших країн. Документи XV–XVI ст. написані переважно староукраїнською та старобілоруською мовами, пізніші документи — польською з використанням латинської.

СЛОВНИК

Гумно — тік із господарчими будівлями біля житла або за селом.

Десятина — данина панові, яка складала десяту частину врожаю.

Корець — міра ваги, яка становила 6 пудів (1 пуд — 16 кг.).

Морг — площа наділу, яка становила 0,52 га.

Огородник (городник) — залежний селянин, який мав присадибну ділянку землі (город) і відбував панщину.

Ужаття — скошене збіжжя на полі.

Уряд — управитель фільварком.

Фільварк — це власне господарство феодала, прибутки від якого повністю йшли в його розпорядження.

Документ 2.

Феодалне землеволодіння.

Джерело: «Литовський статут».

«Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за прародителів наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого [володіння] держали і володіли, щоб їм такі маєтки вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати і володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові; хоч би і листів, тобто грамот і кріпосних документів ніяких не було, як вище в цій же статті у другій главі, про це досить є описано.»

Запитання та завдання

Доведіть, що документ закріплює права, привілеї шляхти та магнатів.

ДОВІДКА

Литовський статут — збірник правових актів і документів Великого князівства Литовського. Відомі три Литовські статuti: «Старий»

(1529 р.), «Волинський» (1566 р.) і «Новий» (1588 р.). Усі вони написані староукраїнською та старобілоруською мовами. Містять правові документи переважно державного, земельного, кримінального, процесуального права. Найдосконаліший статут 1588 р. Джерелами для укладачів статутів слугували давньоукраїнське (руське) право, зокрема «Руська правда», а також місцеві правові акти, римське, польське та німецьке право. Чинність Литовських статутів поширювалася на всі землі (включно з українськими), що входили до Великого князівства Литовського.

Впровадження фільварків — у XVI ст. великого значення набули фільварки, що особливо поширилися після Люблінської унії. Фільварк засновувався на панщинній праці селян, і продукція в ньому вироблялася не тільки для внутрішніх потреб, але й на продаж. Під фільварки відводилися кращі землі: орні, сіножаті, місця з бортями, боброві гони тощо, які, як правило, відбирали у селян. При цьому селян зганяли з земель, або зменшували їхні наділи, або давали їм землю гіршої якості.

Швидкому зростанню фільварків в Україні сприяла аграрна реформа короля польського і князя литовського Сигізмунда II Августа, що розпочалася з 1557 р. У 1557 р. було видано закон під назвою «Устава на волоки», згідно з яким було проведено перерозподіл земель у великокнязівських маєтках у Литві, Західній Білорусі і на Волині з метою підвищити прибутковість цих маєтків. За цим законом уся земля, що нею володіли селяни, поділялася на волоки. (Волока, або лан, — ділянка землі близько 17 га.) Волоку одержувало селянське господарство — дим, яке мало худобу і реманент і повинно було відбувати всі повинності й панщину. З цього часу панщина стала головною формою експлуатації селян.

Господарства, що не могли обробляти з якихось причин волоку і відбувати панщину, повинності, наділялися половиною волоки, «загородами» — близько 1/11 волоки. Наділ передавався у спадок, його можна було ділити, але не збільшувати. Купівля і продаж землі селянам заборонялася. Реформа зміцнила феодальну власність на землю. В Україні, як і в Польщі, запанував принцип: нема землі без сеньйора. Тобто нешляхетської землі не може бути. Селяни українських земель, що були у складі Польщі, в більшості були покріпачені в першій половині XVI ст. Таке ж становище, з деякими відмінами, було і в Литві. Тут також селянам заборонялося скаржитися на своїх панів, феодалі одержали право купувати селян без землі. Під ярмом панської Польщі українського селянина було позбавлено всіх прав. Шляхтич мав право не тільки продати і купити селянина, а й засудити його на смерть. Селян заковували в кайдани, вішали, цькували собаками, саджали на палі, четвертували, відрізали їм вуха, носи, спалювали на вогнищах. Усі сучасники підкреслювали повне безправ'я селян у Польщі й Литві.

Документ 3.

Боротьба селян з феодалами.

Джерело: «Історія українського селянства», т. 1.

«Не мирилися селяни і з тим, що частина громадських земель переходила до поміщиків, і продовжували користуватися такими наділами, не визнаючи прав на них з боку магнатів та шляхти. У 1562 р. громади сіл Романів, Воротків та Дорогостав Луцького повіту зібрали врожай з церковних земель, які раніше їм належали. Селяни села Лукова в 1572 р. зібрали врожай з полів князя Януша Збараського, а посполиті з Терешів у 1576 р. зорали й посіяли зерно в помісті панів Малинських (Луцький повіт). Того ж року гро-

мада села Губин обробляла для себе землі шляхетських маєтків Яцка Шибеньського, Івана і Марка Новоселицьких та Василя Золотолинського, а селяни Разничів знищили межові знаки й захопили землі князя Михайла Четвертинського (Луцький повіт). Так само зробили громади сіл Тишилівці й Ормяти (Кременецький повіт) у 1582 р. Аналогічно селяни чинили і з відібраними у них угіддями. Так, у 1563 р. посполиті, незважаючи на те, що пані Клевецька привласнила собі сінокос громади села Борисовичі (Луцький повіт), скошили й вивезли звідти своє сіно. Те ж зробили і громади сіл Вигуличі (1565 р., Луцький повіт), Шелвів (1577 р., Володимирський повіт), Окорського (1577 р., Луцький повіт), Сапогів (1578 р., Луцький повіт) та ін. Сільські громади намагалися без обмежень користуватися і лісовими угіддями. Так, жителі Суска (Луцький повіт) у 1561 р. продовжували рубати ліс, який раніше належав селу, але на той час уже став власністю князя Соколинського. Аналогічно чинили й селяни Голятина (1575 р.), Мостишина, Полганів, Більчого (1577 р.), Кам'яного (1578 р.), Малина і Велбич (1579 р.), Золочівки (1580 р.) (всі села — Луцького повіту) та інші.

Починаючи з другої половини XVI ст. стає помітною тенденція переростання легальних форм боротьби, простої непокори та втеч селян у більш рішучі дії (збройні напади на поміщицькі маєтки, їх спалення та розправа з ненависними свавільниками), що було наслідком не лише загального погіршення економічного й правового становища селян, а й результатом жорстокого поводження з підданими окремих можновладців.»

Запитання та завдання

1. Визначте причини боротьби селян з феодалами.
2. Випишіть форми боротьби селян з феодалами.

Документ 4.

Рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі і Литви в одну державу — Річ Посполиту (1569 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Ми, Сигізмунд Август, всім узагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперішнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сигізмунду, королю польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання або унія Великого князівства Литовського з королівством Польським... Знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми

спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого загаяння тут спільний сейм, щоб вирішити і здійснити це діло, щоб уже обов'язково на цьому сеймі було постановлено і закінчено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб приносила такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир і збереження в цілості, а потім славу й окрасу.

На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори духовні і світські і всі інші чини польського і литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, додержуючи цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними в братерській любові, і ця унія викладена нами, за згодою всіх тих чинів обох народів, в таких пунктах.

Обрання короля

Насамперед: Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одно, нерозрізняване, неподільне тіло, одно зібрання, один народ, так що віднині у цього в двох народів одного зібрання, з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізняваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці... Обраний таким чином на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові. Що ж до обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби.

Люблінський сейм у 1569 р.

Торгові мита

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, — наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих..., але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.»

ДОВІДКА

Люблінська унія 1569 р. — міждержавна угода про об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту. Статті угоди, розглянуті на спільному польсько-литовському сеймі у м. Любліні (нині на території Польщі), затверджені депутатами Польщі і Литви. Люблінська унія завершила започатковане Кревською унією 1385 р. об'єднання двох держав. Згідно з угодою на чолі об'єднаної держави став обраний король, упроваджувався один спільний сейм і сенат. Литва зберігала власне судочинство, адміністрацію, окреме військо, скарбницю та офіційну «руську» мову. Одночасно Волинське, Київське, Брацлавське та Підляське воєводства відійшли від Великого князівства Литовського до складу Польщі.

Запитання та завдання

1. Як у документі розкриваються причини об'єднання Польщі та Литви в єдину державу?
2. Як відбувалось обрання короля в об'єднаній державі? Хто міг бути обраним королем?
3. Проаналізуйте, які торгові мита були скасовані в Речі Посполитій, а які — ні. Чому?

Документ 5.

Обмеження польським королем Сигізмундом I українців щодо місця мешкання у Львові і заняття ремеслом (1525 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Під час нашого перебування в минулому році в місті Львові до нас звернулись з скаргою громадяни того ж нашого Львові руської віри, яких там мешкало чимало, що хоч вони користуються тим же правом, однаково з іншими громадянами, що населяють це місто, платячи податки, проте бурмистри зазначеного міста забороняють їм купувати будинки, які знаходяться поза межами їх вулиці, тримати шинки, продавати та пити вино, пиво та інші напої, торгувати сукном, а також займатися ремеслом, записуватися в цехи, забороняється їм внаслідок шкоди, чи збитків чи нехтування, що вони ніби роблять. Навпаки, самі бурмистри і громадяни католицької чи римської віри здійснюють свої усталені законом права...

У призначений день, коли перед нами постали згадані сторони і порушили знов свої скарги та інші претензії, ми разом із своїми радниками, що зібрались на цей сейм, швидко і належним чином обміркували ці скарги і претензії згаданих сторін... Ми з'ясували, що довгий час наші попередники не змінювали і не встановлювали в своїх постановах нічого і ніколи з приводу справи згаданих громадян м. Львова грецької та руської віри, тому, порадившись з нашими радниками, ухвалили і цим нашим листом визначили...

самі громадяни м. Львова грецької або руської віри задоволені своїм місцеперебуванням і вулицями, з давніх-давен визначеними для їх житла тут у Львові; інше ж житло, що знаходиться по інших місцях і вулицях, де раніш не жили вони самі або їх попередники, вони не можуть і не мають права купувати, будувати та мати у володінні.

Так само за давнім звичаєм та заборонаю, що збереглися до цього часу в названому нашому місті Львові, не можна приймати до цехів та допускати до ремесел, ми залишаємо назавжди в попередньому стані. Щодо попередніх своїх торгових справ, що дозволили їм раніш, то можна вільно здобувати собі харчування та прибуток для свого домашнього господарства...»

Запитання та завдання

1. Укажіть, в яких правах були обмежені українці, що мешкали у Львові. Чому?
2. Як польський король вирішив питання про скаргу українців? Чи могло бути ухвалено інше рішення? Поясніть чому.

Документ 6.

Статут Львівського братства (1586 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Сие богоугодное законное братство выше писанное... реченные обычая повинни так держати:

...3. А кто бы хотел вступить в сие братство, или мещанин, или шляхтич, или предмещанин, или посполитых людей вшелякого стану, як тутешний, так сторонний, — маеть дати вступного грошей шесть...

...12. Сходячися до сего братства, в справах упорожившися, книги законные почитати и друг другу с послушанием вещати...

...19. Вшелякая справа братская не маеть быти выношена далее от порога дому братского. А на кого бы досведчено двема, маеть быти каран: сяденьем и безменом воску...

20. А кто бы гордел церковным братским судом, як преслушник церкве судится. А если ся того не каеть до четвертой недели, то як поганец и явно грешник от церкве да отлучится, по христову евангелию. И священник маеть его в церкве перед всеми обличити и от церкве отлучити.

22. А если, з допущення божия, будеть на брата яковый упадок или немочь, а не мел бы достатку, мають ему брата помагати братскими пенязьми и в немочи призирати...»

ДОВІДКА

Братства — національно-релігійні й громадські організації XV–XVIII ст. в Україні, Білорусі, Литві. Виникли на основі церков-

них братств як об'єднання парафіян однієї церкви, громадян, пов'язаних спільністю ремесла тощо. Спочатку це були об'єднання міщан, потім в братства увійшла шляхта, духівництво і козаки. Братства захищали права своїх членів — братчиків, виконували благодійні завдання, дбали про храми, сприяли розвиткові освіти, культури, допомагали хворим та бідним братчикам. Особливо активною й плідною була діяльність Львівського (1586 р.), Кам'янець-Подільського (1589 р.), Рогатинського (1589 р.), Берестейського (1591 р.), Городоцького (1591 р.), Перемишлянського (1592 р.) братств. 1617 р. виникло Луцьке братство. 1615 р. — Київське. Діяльність братств регламентувалася статутом. Як правило, діяльність братств вкладалася в таку схему: спочатку братство будувало свою церкву чи монастир, потім шпиталь, школу і, нарешті, друкарню. Щоправда, друкарню вдавалося заснувати лише поодиноким братствам. Значними є заслуги братств у піднесенні національного духу, поширенні освіти, книгодрукування, у боротьбі проти латинізації та полонізації православного українства. Братські школи підтримували високий рівень письменності серед українців. З Київської братської школи виріс Києво-Могилянський колегіум.

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте статут Львівського братства.
2. Хто міг бути членом братства?
3. Чому братчики вимагали дотримуватись дисципліни серед своїх членів?
4. Як карали братчики членів братства за провину?

Документ 7.

Братства і рух за реформи церкви й освіти.

Джерело: М. Попович «Нарис історії культури України».

«У 1615 р. дружина мазирського маршалка Лозки Єлизавета (Галшка) Гулевичівна (1575–1642 рр.) відписала свої маєтності в Києві заснованому нею Богоявленському монастирю, школі й шпиталю, чим було покладено початок Київському братству. І Гулевичівна, і її чоловік належали до знатних великопанських родів, але й для них це був великий і щедрий дар, що свідчив про безкорисливу відданість справі національної культури. Згодом Гулевичівна переїхала до Луцька, де брала участь у діяльності місцевого Хрестовоздвиженського братства, заснованого 1617 р. Львівське, Луцьке та Київське братства відігравали найвизначнішу роль у релігійно-культурному русі, очоливши братський рух у Галичині, на Волині та в Подніпров'ї.»

Запитання та завдання

1. Визначте, яке значення мала діяльність Галшки Гулевичівни у розвитку національній культурі України.

2. Як ви гадаєте, чому народ підтримував діяльність братств?

Документ 8.

Уривки з опису Запорозької Січі невідомим сучасником.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«При Запорозькій Січі завжди є військова старшина і кошовий отаман — 1, військовий суддя — 1, військовий писар — 1, військовий осавул — 1. При них є військові слуги: при кожному писарі писарчук — 1, при артилерії гармаш — 1, підосавул — 1, довбуш — 1.

Запорозька Січ

Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їхнє місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка і залишається на Січі. Також на річці Самарі знаходиться декілька тисяч чоловік запорозьких козаків і там над ними, на Січі, від усього війська вибирають старшин і до них призначають полковника або сердюка — 1, писаря — 1, осавула — 1.

При Запорозькій Січі у згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку — церква обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорозькі козаки, і при кожному курені мають визначених отаманів, тобто своїх командирів.

При Запорозькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, теслі й інші. Всі за їхньою козацькою манерою і за звичаєм виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

...Їхнє військо за способом ведення життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куре-

Дмитро Вишневецький

нях. ...У тому курені готують свою їжу і для послуг своїх мають кухаря; таким чином, у кожному курені у них є один кухар, і допомагають йому курінні малі хлопці, які воду носять і казани обмивають, а кухар лише варить їсти для всіх козаків... Інші живуть у форштаті зі своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу, там живуть і майстри, і шинкари, і крамарі, і інші.»

Запитання та завдання

1. Кому належала влада в Запорозькій Січі?
2. Складіть твір за темою «Життя і побут козаків».

ДОВІДКА

Запорозька Січ — військова, адміністративна, громадська і економічна організація українського козацтва XVI–XVIII ст. в Середньому і Нижньому Подніпров'ї — за Дніпровськими порогами. Центр Запорожжя — місто-фортеця Січ, що неодноразово змінювало своє місцезнаходження. До складу запорозького козацтва належали вихідці з усієї України, які поділялися на січовиків та зимівних козаків. Перші весь час мешкали на Січі і склали осередок Війська Запорозького низового, а інші жили в зимівниках (хуторах) разом із сім'ями і за наказом виступали в похід разом із січовиками. Перебування в Січі жінок заборонялося. Вищим органом управління Запорозької Січі, її землями, військом, господарством була січова рада, що обирала щорічно уряд Січі — військову старшину, а також паланкову старшину. Військова старшина складала раду старшин, до якої входили: кошовий отаман, суддя, писар, осавул, обозний, булавничий, хорунжий, перначий, а також старшина без посад для очолювання військових підрозділів під час бойових дій, похідна старшина на посадах полковників, писарів, осавулів. Призначалися військові служители: пушкар, довбуш, тлумач (перекладач), кантаржій (наглядач за мірами ваги та збором податків), шафари перевозів (збирачі мита). Особливою повагою користувалися курінні отамани, яких обирали на курінній раді.

Вишневецький Дмитро (?–1563 рр.) — козацький гетьман. Походив з волинського княжого роду. Відомо, що 1551 р. за бойові заслуги Вишневецький отримав в управління Канівське і Черкаське староства в Україні, що найбільше потерпали від нападів татар. Перший військовий похід проти татар на чолі 300 козаків Вишневецький здійснив 1556 р., але зазнав поразки. Того ж року на острові Мала Хортиця спорудив укріплення, поклавши початок Запорозькій Січі. Звідси організовував походи у татарські володіння. Водночас вів переговори з московським царем про спільні дії проти татар. Кримське ханство було занепокоєне появою фортеці на Хортиці. У 1557–1558 рр. хан робить кілька спроб знищити Січ.

У 1563 р. під час походу проти татар Вишневецький потрапив у полон. Того ж року його було страчено у Стамбулі. Пам'ять про Д. Вишневецького збереглася у народних піснях і думках, де він виступає під іменем Байди.

Документ 9.

Військове мистецтво козаків.

Джерело: Д. Яворницький «Історія запорозьких козаків».

«Вся маса запорозького низового товариства, середнім числом 10000 – 12000 чоловік, розділялася

на три роди війська — піхоту, кінноту і артилерію. Запорізька піхота виконувала трояке призначення у низових козаків: частина її складала гарнізон Січі, ... частина займала пости на Дніпрі (на човнах) і складала собою лінійну варту; частина або вела, в бойовий час, війни з турками, татарами і ляхами, або ж, в мирний час, займалася рибним і звіриним ловом.

Про існування кінноти у запорізьких козаків також є вказівки в джерелах запорізької історії минулих століть. Зокрема... ми визнаємо, що кожен «справний» козак мав у себе по 2 коні, а коли запорожці поверталися з перемоги, ...деякі з них мали навіть по 5 коней.

Кращі коні у запорожців частиною розводилися на їх власних степах, частиною здобувалися у татар; витримка, швидкість і порода запорізьких коней відомі в Польщі, Росії і навіть в Західній Європі.

Роблячи великий похід, сухопутний або плавний, запорожці брали з собою і артилерію. У Січі були особливі військові чини, так звані пушкарі, які завідували військовою артилерією, а для самої артилерії було особливе приміщення, пушкарня. Звичайно, воюючи з швидким і невтомним ворогом, головним чином татарами, запорізькі козаки повинні мати завжди легку і рухому артилерію; тому ми і бачимо, що збереглися до нашого часу так звані запорізькі армати, які рідко мають більше 6 – 7 пудів.

Розділяючись на піхоту, кінноту і артилерію, запорожці, проте, не настільки спеціалізувалися, щоб піхотинець був сильний тільки пішки, а кінник — тільки верхи на коні. У запорожців часто практикувалися і спішування кінноти, і дія піхоти при зняттях («водних арматках»), і дія кінноти в пішому строю.

За згадкою багатьох письменників минулих століть, кожен запорожець, йдучи в похід, брав з собою 5 або 6 рушниць. Звідси, якщо допустити в похідному запорізькому загоні середнім числом 6000 і найбільшим числом 15000 козаків, то одержимо кількість рушниць в 25000 і 90000. Чимале число було у запорожців і пересувних знарядь. Так, якщо запорожці виступали в морський похід в середньому числі на 60 і в найбільшому на 300 чайках, і якщо кожна чайка озброєна 4–6 фальконетами, то одержимо від 200 до 1800 залізних пересувних фальконетів.

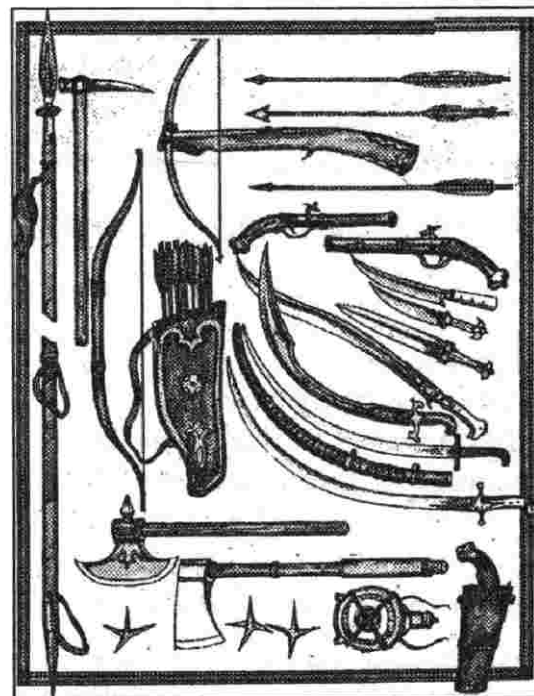
Загальнопоширеним засобом у запорізьких козаків для захисту від ворогів під час степових походів був так званий табір. Табором рухалися запорожці, коли переслідували ворога у відкритому степу; табором виходили вони на бій і табором захищалися від ворогів. На козацькій мові табором називався чотирикутний або круглий ряд возів, відомим чином встановлених для охорони війська, що полягало усередину укріплення.

Щоб зробити табір, козаки ставили декілька возів уряд, стуляли їх колесо з колесом залізними ланцюгами, піднімали вгору, на зразок копій, голоблі, робили всередині, між возами, долки, тобто глибокі улоговини, по кутах ставили знаряддя і, уклавши в такому укріпленні піхоту, а іноді і кінноту, відстрілювали-

ся з нього стійко і мужньо, точно з сильною фортеці. Іноді навколо табору запорожці робили ще канали, вали і вовчі ями, підіймалися на самі вали і звідти влучно вражали своїх ворогів.

Щоб зробити свої похідні вози рухомішими на випадок раптового відступу від ворогів, запорожці приробляли до них спереду і ззаду поодиноці «війю», в яку могли запрягати коней з однієї або іншої сторони і потім бігти від ворогів в ту або іншу сторону, не повертаючи возів.

У походах запорожці рідко вдавалися до облоги міст, тому що облога фортець була не по них, а відкриті сутички, ті складала славу військових подвигів козаків. Ставши віч-на-віч з ворогом, запорізькі козаки, за звичаєм, не відразу вступали з ним в бій: влаштувавши табір, окопавшись і полягаючи в нього, козаки спершу відкривали загальну канонаду по ворожому табору, причому стрільці, що стояли в задніх рядах, безупинно заряджали рушницю і подавали їм тим, які стояли в передніх рядах, а ці постійно приймали рушницю і безперервно з них стріляли у ворога. Випустивши декілька зарядів і обстрілявши ворога з усіх боків, козаки вслід за тим висилали з свого табору найсміливіших, спритніших і гостріших на мову вершників так званих «герців», інакше «греча», для «татарського танцю», тобто окремих поединків, молодецьких сутичок і найзницьких перестрілок. Кружляючи на своїх конях перед ворогом, знущаючись з нього, підбурюючи до битви, пускаючи за адресою його їдкі слова, козаки помахували в повітрі своїми кривими шаблями, пускали в стан ворожий кулі і потім, як блискавка, кидалися в свій табір. Герци давали можливість козакам побачити сили і положення ворога, але не відкривали ще справжньої битви — це була тільки прелюдія до справжньої тяглової битви.

Козацьке озброєння

У справжній тягловій битві запорізькі козаки віддавали перевагу атаці з флангів і з тилу. З цією метою вони розділяли всю чисельність свого війська на чотири частини: одну залишали в таборі, іншу посилали в тил, а третю і четверту — на обидва фланги. Бій відкривали одночасно зі всіх чотирьох сторін, і якщо вислані частини діяли згідно з головними силами, а вороги вчасно не зрозуміли козацьку хитрість, то вельми часто, якщо не в більшості випадків, результат битви був на користь запорожців. Успіхи запорожців на війні, крім особистої хоробрості і постійного заняття військовою справою, пояснюються в значній мірі і знанням досконало тієї місцевості, серед якої вони трудилися і діяли проти ворогів. Ховаючись, ніби звіри, у тернях і очеретах, уміючи вити вовком, викрикувати перепелом, харчуючись всім, що тільки траплялася на шляху, запорізькі козаки гострозоро виглядали ворогів, раптово нападали на них і з малими силами розбивали і перемагали безліч ворогів.

У бою з ворогами — і правильним ладом, і окремими масами — запорізькі козаки виявляли дивовижну стійкість і мужність, і якщо двадцять разів були переможені ворогом, то все-таки двадцять перший раз йшли з новими силами на своїх ворогів: «Це — гідра України, у якої замість однієї відрубаної голови зростало декілька нових», — говорили про них поляки. Запорожці не дорожили своїми головами, знаючи лише одне, що «раз народила мати, раз і умирати»; не про голову думав козак, коли йшов на війну, а про свою милу батьківщину, яку до пристрасті любив, і про свою предковську віру, якій свято відданий; він думав і про те, щоб не заплямувати козацьку славу, доброго імені «лицаря».

Запитання та завдання

1. Який спосіб захисту від ворога використовували козаки в степу?
2. До яких хитрощів вдавались козаки при веденні бою?
3. Складіть твір за темою «Військове мистецтво козаків».

Документ 10.

Боротьба повсталих селян і козаків на чолі з С. Наливайком проти польсько-шляхетських військ у 1596 р.

Джерело: «Хроніка М. Бельського».

«Вночі Наливайко пішов до Трипілля...

Гетьман польний Жолкевський, бажаючи, на-решті, знищити козаків, як почав від Переяслава,

рушив за ними в дикі поля. Зійшовся 24 травня з Переяславом з князем Богданом Огінським, старшиною війська литовського, цілу ніч ішов за ним із військом, перед себе ж п'ятсот коней вирядив, щоб затримали вони козаків біля річки Сули. Однак раніш, ніж прийшли наші, козаки вже переправились біля Лубен через річку і почали за собою руйнувати міст, дуже довгий і для переправи трудний... В наступну суботу гетьман теж прийшов до Лубен, але через погану переправу ледве перейшов через міст з військом до полудня. Втім, козаки намагалися рушити табором, якби не прибув староста брацлавський. Помітивши його, вони спинилися і стріляли з обох боків. Потім гетьман, переправившись, почав наступати з людом. Так козаки мусли зостатися на тому місці в таборі, бо наші облягли їх з двох боків... Козаки отаборилися у чотири ряди возів та візків і навколо влаштували рів і вал, аж возів видно не було; в брамах насипали високі горби, на яких мали гармати, а потім посеред табору збудували високі зруби і між ними землю насипали, щоб з них далі влучали гармати. Отже, нашим важко було заподіяти їм щось штурмом. Вони лише на них нападали і звідусіль дошкуляли, так що ні худоби, ні коней не могли вони нікуди на випас випустити і через те дошли з голоду. Також заходили з ними постійно в сутички, в яких нашим непогано доводилося, дарма що під своїм табором накопали вони в полі проти нас густо ями і в них піших з мушкетами посадили...

Проте наші були вже напоготові рушити на штурм того ж вечора..., але козаки, схопивши Наливайка... видали його і самі привели до гетьмана; другого дня хотіли вони видати й інших, а також віддати гармати й хоругви, скласти зброю і принести присягу, аби їх від страти звільнили. Та коли не схотів гетьман їм обіцяти, що ніхто, де б він не пізнав свого підданця, не забере його, то вони відмовилися і казали, що воліють боронитися до останньої краплі крові. Гетьман теж казав: «Бороніться». Наші одразу кинулись на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброї. Рубали їх немилосердно, так що на протязі милі або більше лежав труп на трупові. Всіх же їх було в таборі, з черню й жінками, до десяти тисяч, з яких врятувалося... не більше тисячі...»

Запитання та завдання

1. Опишіть особливості ведення бою козаками.
2. Визначте причини поразки повстання під проводом С. Наливайка.
3. У чому трагедія битви під Солоницею під час козацько-селянського повстання під проводом С. Наливайка?
4. Від імені учасника повстання складіть твір-мініатюру «Трагедія під Солоницею».

Документ 11.**З післямови до львівського видання «Апостола», надрукованого І. Федоровим.****Джерело:** «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...І коли я поселився в славнозвісному місті Львові і став ходити по слідах, прокладених одним богообраним мужем, я почав собі промовляти таку молитву.

...І помолившись, я почав присвячене богові діло своє до налагодження наворотати, щоб боговдохновенні догмати поширювати.

...А почалася книга, названа «Апостол», друкуватися в богом береженому місті Львові, в якій діяння апостольські, і послання соборні, і послання святого апостола Павла після втілення господа бога нашого Ісуса Христа (після народження І. Х.) року 1573, лютого в 25 день, і завершилася (друкуванням) року 74-го, того ж місяця в 15 день. Просимо ж вас, всі раби благословенного бога нашого, любов'ю духа господа нашого Ісуса Христа, що віддав себе [на розп'яття] за наші гріхи. Якщо доведеться кому-небудь [із вас] [коли-небудь] у цю корисну для душі апостольську книгу заглянути, то перш за все першопричині всього доброго, що є на світі, — творцеві життя нашого богові подяку хай складе, а також його милості панові Григорієві Олександровичу Ходкевичу, вічної пам'яті і поселення та сукупного життя з святими рівноапостольними, що від віку догодили богові, одержати хай просить. А потім синам його милості Велико-го князівства Литовського, старості могилівському, а також його милості панові Олександрові Григоровичу Ходкевичу, старості городенському, державцеві мінському, хай просить спасіння душі і багаторічного здоров'я. Тому що вони спричинилися до такої користі.

...Видрукував я цю корисну для душі книгу «Апостол» в славнозвісному місті Львові на славу всемогутньої і живоначальної Трійці: Отця і Сина і Святого Духа, амінь.»

ДОВІДКА

Іван Федоров (Федорович) (?–1583 рр.) — український друкар. Навчався у Краківській академії; у 50-х роках XVI ст. перебував у Москві, де працював у місцевій друкарні; надрукував першу точно датовану російську книгу (1564 р.). У 1565 р. переселився в Білорусію; на замовлення князя О. Г. Ходкевича видрукував дві книги. 1572 р. перебрався в Україну. 1574 р. у Львові видрукував перші точно датовані українські книги «Апостол» і «Буквар». Пізніше працював в Острозькій друкарні, де видрукував «Острозьку Біблію» (1581 р.). Одночасно з друкуванням книг працював над литвом гармат, розробив кілька нових їх видів, з якими побував у деяких європейських державах. Помер у Львові, де й похований.

Запитання та завдання

1. Укажіть рік надрукування «Апостола».
2. Схарактеризуйте внесок І. Федорова в розвиток української культури.

Документ 12.**Острозька академія.****Джерело:** М. Попович**«Нарис з історії культури України».**

«Заснована 1576 р. в Острозі академія стала, по суті, першим українським навчальним закладом європейського типу. Історичне значення Острозької академії насамперед полягало в тому, що вона утвердила зразок української православної як «тримовного ліцею», чи «тримовної гімназії». Її називали ще грецьким колегіумом, але це був колегіум слов'яно-греко-латинський. Православна освіта орієнтувалася на вищі зразки, здобуті в річищі «латинської» вченості, що було виявом західної орієнтації, незвичайної для східного християнства.

Далі саме Острозькій академії довелося розпочати ту видавничу роботу, яка зародила наукове вивчення біблійних текстів. Перехід на книгодрукування вимагав критичного перегляду рукописних варіантів книг... Так було розпочато вивчення Біблії як тексту, і першим результатом стала «Острозька Біблія», видана 1581 р. Це — видатна дата в історії української культури. Острозька академія проіснувала 60 років і розпалася незабаром після смерті її організатора і покровителя.»

ДОВІДКА

Василь (Костянтин) Острозький (1526–1608 рр.) — відомий під іменем Костянтина, яким він користувався на честь свого батька, князя Костянтина Івановича Острозького. Походив з українського князівського роду Острозьких. Обіймав різні високі посади, з 1559 р. і до кінця життя був київським воеводою. З його ініціативи і його коштом в Острозі засновано й утримувано Острозьку академію, Острозьку друкарню, а також школи в Турові, Володимирі-Волинському. Вклав значні кошти в будівництво, відновлення та опорядження церков та монастирів Острога, Києва, Вільна, Дубна, Львова та інших міст та сіл України. Заснував у Острозі гурток письменників та вчених і фактично скеровував його діяльність. Певний час підтримував ідею унії церков, але на Берестейському соборі 1596 р. виступив проти об'єднання. Похований в Острозі.

Запитання та завдання

Яке значення мала діяльність Острозької академії для розвитку української культури?

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у першій половині XVII ст.

Документ 1.

Г. Боплан про тяжке становище селян України в першій половині XVII ст.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Селяни там надзвичайно бідні; вони мусять працювати по три дні на тиждень із своїми кіньми на користь панові і давати йому, відповідно до належної їм землі, багато мірок збіжжя, багато каплунів, курей, гусей і курчат на Великдень, Трійцю і Різдво; крім того, возити дрова їхнім панам і відбувати тисячу інших повинностей, яких вони не повинні відбувати без платні. Вимагають з них пани грошову повинність, десятину баранів (десяту частину від домашньої худоби. — *авт.*), поросят, меду, всяких плодів і за кожні три роки третього бика. Селяни примушені віддавати своєму панові все, що той захоче; тому не дивно, що ці нещасні, закабалені, поставлені в такі тяжкі умови, не можуть ніколи нічого зберегти. Але не так важливо, як те, що поміщики їх мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а навіть і над їх життям. Така велика свобода польської шляхти (вона живе як в раю, а селяни — як у чистилищі), і тому, коли селянам трапляється ще потрапити в неволю до лихого пана, то становище їх гірше, ніж галерних невольників.»

ДОВІДКА

Гійом Левассер де Боплан (1600–1673 рр.) — французький інженер, картограф, який у 1630–1647 рр. перебував на службі у польського короля, керував будівництвом оборонних споруд на Півдні України. Дослідив значну частину Речі Посполитої, зокрема частину України, р. Дніпро з порогами. Складені ним карти України та інших частин Речі Посполитої видрукувані у 1648–1650 рр. У 1647 р. звільнився з польської служби і повернувся до Франції. У 1650 р. вийшов його «Опис України» французькою мовою. Значне місце в праці Боплана займають козаки, їхня боротьба з польською експансією і татарами. Українською мовою надрукована у 1990 р.

Запитання та завдання

1. Випишіть з тексту документа, які повинності мали бути виконані селянами.
2. Чому Г. Боплан робить висновок, що становище селян було «гірше, ніж галерних невольників»?

Документ 2.

Промова волинського українського шляхтича Л. Деревинського на Варшавському сеймі про національний гніт на Україні (1620 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«У великих містах церкви запечатані, церковні будівлі зруйновані, в монастирях замість монахів тримають худобу. Перейдемо до князівства Литовського: там у прикордонних з боку Москви містах робиться те саме. В Могильові й Орші церкви запечатані, попи розігнані. В Пінську зроблено те саме. З монастиря Лещинського зробили корчму...»

Придивись ще до образ і нечуваного гноблення — хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто додержується грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителям міста і відкрито приходити до хворого з тайнами божими. Знову ж — хіба не гноблення у Вільні, при тому нечуване: коли хочуть тіло померлого поза замком проводити через замкову браму, через яку проходять і проїжджають євреї й татари, то вони цю браму зачиняють і тіло доводиться проносити через іншу браму, яка служить для вивозу міських нечистот; бідняки не можуть мати чистої води, ...бо всякій халупі дозволяють мати трубу для води, а велика площа (частина міста) і багато будинків не мають і жодної труби, хоч відомо, що вона була і сліди її є. Крім того, монахів, які не пристали до унії, уніати хапають по Новоградку і по інших містах, роздівають на вільному шляху і заарештовують. Так само в міські ради не притягаються люди достойні і вчені, які не належать до унії, а простими мужиками неосвіченими до того, що інший не зуміє визначити, що таке є правосуддя, заповнюють ці місця, на сором руського суду. З невинних людей незаконно стягають грошові суми. Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському.»

Запитання та завдання

1. Розкажіть про становище православної церкви в Україні після Берестейської унії 1596 р.
2. Яких утисків зазнавали українські селяни, міщани, духовенство? Чому?

Документ 3. Скарга житомирських міщан на утиски підстарости Пересецького (1622 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 1.

«Прийшовши до нас, житомирські міщани скаржились і протестували проти підстарости і єврея-орендатора за те, що вони порушують їхні привілеї, ярмарків і торгівлі не допускають, хоч у них (міщан) є на це права, відганяючи тим самим усяких купецьких і торгових людей; скаржились і на те, що з них самих і гостей, які приїжджають у місто, беруть неправильно мито по 3 гроші з воза, чим торгові люди дуже незадоволені; виганяють їх не по праву лагодити мости; під час ярмарків не допускають їх, всупереч праву, торгувати пивом, медом, горілкою.

Вони подали нам такі привілеї: перший — покійного короля нашого Стефана (Стефан Баторій — авт.), даний у Варшаві 25 січня 1580 р., який звільняє їх від робіт, особливо оранки, жнив і косіння, молотіння, до чого їх примушував орендатор. Подали нам і другий привілей покійного короля Стефана, даний у Варшаві 20 листопада 1582 р., який підтверджує привілей вічної пам'яті короля Сигізмунда-Августа, даний цим міщанам, і який звільняє їх від мита як королівського, так і шляхетського, щоб вони могли вільно купувати і торгувати як живністю, так і всякими іншими товарами, і щоб з них ніхто не смів брати ніякого мита. Подали нам ще й третій привілей короля Сигізмунда III, пануючого тепер, даний у Варшаві 8 липня 1596 р., в якому дається їм вільність на два ярмарки на рік, які можуть тривати по 2 тижні: перший — у день нового року, тобто 1 січня, другий — св. Прокопа, 8 липня. Торгівля їм дозволяється щонеділі; лишаючи їх вільними від мит, митних оплат і різних податків, дозволяється їм вільно торгувати, відкривати шинки на ярмарках без ніяких повинностей.»

Запитання та завдання

1. Визначте, на що скаржились житомирські міщани.
2. Які привілеї були надані польськими королями міщанам Житомира? Як ви гадаєте, хто і чому порушив ці привілеї?

Документ 4. Морські походи козаків.

Джерело: Д. Яворницький
«Історія запорозьких козаків», т. 2.

«Для морських походів вибирався переважно осінній час, особливо похмурі дні і темні ночі перед

молодиком, коли можна було приховати всякий рух проти ворогів. Чайки козацькі виходили прямо з гавані від Січі і спускалися по Дніпру; вони так йшли тісно, що веслярі трохи не зачіпали один одного веслами; попереду всіх мчала чайка кошового отамана, на якій розвівався отаманів прапор.

... Турки, відвідавши про рух козаків, брали проти них свої заходи: вони протягували... упоперек річки Конки, яка в цьому місці з'єднується з Дніпром, залізні ланцюги, посеред річки влаштували ворота, а на ворота... наводили гармати. Здавалося, усяк, хто намагався пройти через ці фатальні ворота, повинен неминуче загинути у них. Але козаки, у свою чергу, приймали заходи: користуючись темною ніччю, вони звальювали в лісі декілька високих дерев, прикріплювали до них залізні ланцюги і потім в стоячому вигляді пускали їх до воріт, що замикали прохід по Дніпру мимо острова Тавані. Пущені таким чином дерева, ударяючись в проведені упоперек Дніпра і Конки залізні ланцюги, давали знати туркам про рух козаків; турки піднімали тривогу, стріляли з гармат, але потрапляли не в човни, а в пливучі дерева, приймаючи їх за високі щогли. А тим часом запорожці спокійно стояли в очеретах біля берегів Дніпра, вище проведених ланцюгів, і чекали, коли турки витратять свої бойові запаси; як тільки стрілянина припинялася, тоді козаки кидалися до ланцюгів, розривали їх сильним натиском і потім, користуючись темнотою ночі, спокійно пробиралися далі... Найчастіше ж, минувши благополучно всі турецькі міста біля берегів Дніпра, вони прямували в Дніпровський лиман, а з лиману — в Чорне море, де козаку «шлях чистий», де йому і гуляти не замовлено і доріжки всі показано. Звідси запорожці залітали і на Тендер-острів («Тин-дерево») і до Азова, Хазлев-міста, або Кезльова («Козлова», або «Тисяче-Очам» міста); звідси вони вибиралися в Біле і Кругле моря, тобто Архіпелаг і Мармурове море; звідси ж вони проникли за Тамань, до Єгипту («Білу Арапію»), заходили в Бессарабію, обсмольювали крила Аккерману, або «Білому місту», впливали в Килію, Ізмаїл і Дунай-гірло, а нерідко і самий Царьград димом «мушкета обкурювали», «самому Царю-місту давали пороху нюхати»; Трапезонт, Кафу і Варну міста «вистинали», Синоп-місто, прекрасне місцеположенням, чудове здоровим кліматом (що тому прозве «Мединет-Юл-Ушак» — «город коханців»), «спростовували до фундамента».

А тим часом в морі вже давно підстерігали козаків турецькі судна — гадріги, звані по-козацьки галерами, або каторгами. Але запорожці не страшилися і галер; довготривала досвідченість привчила їх і до морських битв, а безприкладна хоробрість примушувала зневажати небезпеку від ворогів. Вільно розгулюючи по морю, вони довго залишалися невідомі для ворогів, тому що їх чайки, підносячись над поверхнею води не більш як на 2,5 фута, зовсім ховалися в морських хвилях, тоді як самі козаки вже на да-

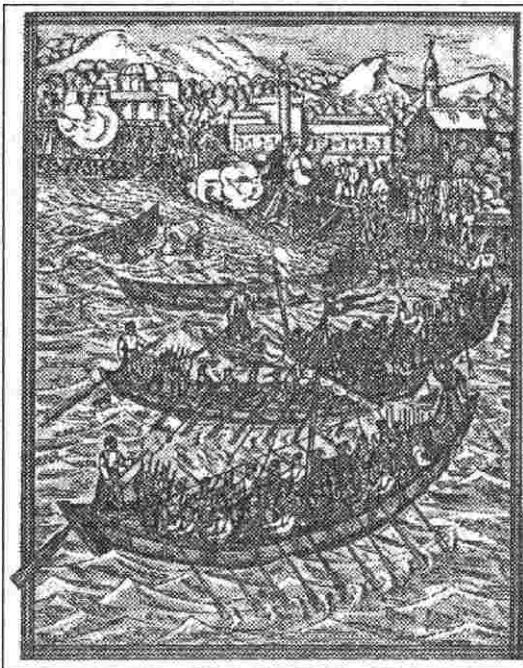
лекій відстані бачили високі і важкі турецькі галери. Виглянувши здалека галери, козаки... вичікували або туманну погоду, або настання ночі, лавіруючи по морю весь день до вечора і не випускаючи з уваги ворожого корабля. ...Щоб натомити і знесилити ворога, козаки при зустрічі з турецькими каторгами біля берегів моря прагнули «крутити веремію»: підійшовши на можливо близьку відстань до турецького судна, вони миттєво давали залп з рушниць і миттєво спливали у відкрите море; через декілька часу знов підпливали до судна, але вже з другого боку, знов давали залп і знов спливали в море; потім третій раз, але вже з третьої сторони; і так, збивши з пантелику ворога, робили потім на нього з усіх боків напад і винищували без залишку.

У 1613 р. козаки встигли 2 рази сходити в Чорне море і наробити багато «шкод татарам, розоривши декілька міст в Херсонесі таврійському».

На початку весни 1614 р. козаки знову зробили похід в Чорне море... ними керували колишні турецькі невольники, українці-потурнаки, що прийняли іслам, ... що зуміли обдурити турок і втекти на Україну. Козаки... пристали до багатой... квітучої гавані Синопу... напали на місто, поруйнували замок, ...пограбували арсенал, ...звільнили з неволі всіх християн і..., заподіявши туркам... на 40 мільйонів злотих збитку, поспішно пішли з міста.

Петро
Конашевич-Сагайдачний

Здобуття Кафи запорожцями

...У 1615 р. (козаки) виплили на Чорне море. Цього разу вони вийшли на 80 чайках...підійшли до околиць

самої столиці султана Константинополя, і запалили пристані... Султан був близько біля цих місць на полюванні і побачив з свого вікна дим від двох палаючих пристаней. Залишивши свою забаву, падишак в гніві втік у Царьград і наказав відправити проти козаків армату... Біля гирла Дунаю між турецькою ескадрою і козацькою флотилією відбувся бій і тут верх залишився на стороні козаків: турки втратили майже всі свої судна...сам начальник турецької ескадри був поранений, потрапив у полон і пропонував козакам 30 000 викупу, але не дочекався свободи і помер в полоні.

...На початку 1616 р. в числі 2 000 чоловік знову вийшли під начальством Петра Конашевича-Сагайдачного Дніпром проти турок в море...Після цього, очистивши Дніпровський лиман від ворогів, козаки кинулися до побережжя Криму, спалили місто Кафу і вивели з нього на свободу безліч християнських невольників. Від Кафи... дісталися до Синопа і Трапезонта і узяли нападом обидва міста, розбили пашу Цикалу, потопили три великі судна в морі і, захопивши декілька турецьких суден, повернули назад.

...(козаки не припиняли морських походів — авт.) козаки... узяли турецьке місто Варну, про який потім склали пісню: «Була Варна здавна славна, славніш Варни козаки»

ДОВІДКА

Петро Конашевич-Сагайдачний (1577–1578–1622 рр.) — козацький гетьман. Походив зі шляхетського роду. Народився в с. Кульчицях у Галичині. Навчався в Острозькій академії. З 1601 р. — на Січі, брав участь у походах проти татар і турків. Керував козацьким військом при здобутті фортець Очаков, Перекоп, Сіноп і Кафа. Був гетьманом реєстрових козаків у 1614–1616 і 1620–1622 рр. (ймовірно, що і в інші роки). Завдяки йому козацьке військо перетворилося на регулярну, добре навчену і озброєну силу. 1618 р. гетьман з козацтвом приєднався до міжнародної організації Християнської Ліги Міліції, що була створена для об'єднання сил європейських країн у боротьбі з турецькою експансією. Того ж року на чолі 20 тисяч козаків у складі польського війська брав участь у поході на Московію. За його участю 1620 р. відновлено українську православну ієрархію, обрано київського митрополита (не було з 1596 р.). Разом з усім Військом Запорозьким записався до Київського братства і забезпечив йому захист і підтримку. Відстоював права України і козаків перед королем і польським урядом. 1621 р. козаки Сагайдачного відіграли вирішальну роль у битві з турками під Хотином. Помер від рани, отриманої у тій битві. Похований на території Братського Богоявленського монастиря у Києві.

Запитання та завдання

1. Випишіть з тексту, в які міста здійснювали морські походи козаки, та вкажіть дати цих походів.
2. Яку стратегію і тактику використовували козаки в морських походах?

Документ 5.**Куруківська угода між представниками польського уряду і запорозькими козаками (1625 р.).**

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної карі від зброї коронного війська. Тим, які через щастя і з волі божої unikнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення; всі вони, як ті, що лишаться на службі його королівської милості, так і ті, які по волі його королівської милості повернуться в свої домівки, не мусять нести відповідальності з умовою, що вони виявлятимуть до начальників належну пошану і покору, не будуть втручатися в розпорядження судової і адміністративної влади і захоплювати доходи.

Ми вважаємо справедливим, щоб військо запорозьке, яке складається з підданих його королівської милості, мало голову або старшого, за прикладом давніх років, призначеного королем або гетьманами коронними його королівської милості. І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями, на подання коронних гетьманів...

Через те, що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу захопити більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська запорозького з зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті його королівської милості... Протягом... 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6000 з зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві.

...Для війська запорозького ми призначаємо платню на рік 60000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті його королівської милості Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі його королівської милості і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, шести полковим осавулам по 50 злотих, шести полковника 100 злотих, шестидесяти сотникам по 50 злотих, судді військовому 100 злотих.

З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу мусять перебувати на Низу за порогами

і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, мусяли йти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утиску жителів.»

Запитання та завдання

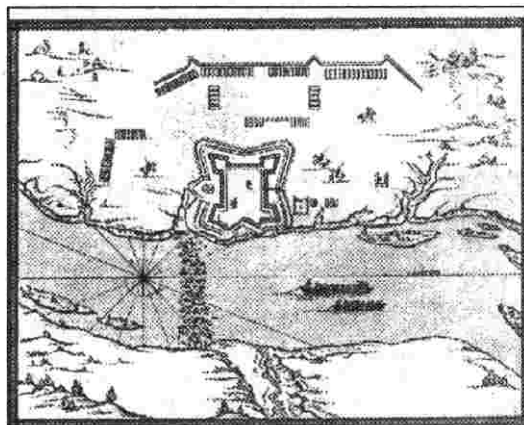
1. Відомо, що укладання Куруківської угоди було компромісом між Польщею та козаками. В чому ви вбачаєте компроміс з боку Польщі?
2. Схарактеризуйте основний зміст цієї угоди.
3. Чи згодні були з текстом угоди всі козаки? Які пункти угоди могли викликати невдоволення козаків?

Документ 6.**Зруйнування козаками під керівництвом гетьмана Івана Сулими фортеці Кодак у 1635 р.**

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«У 1635 р. непокірний козак на ім'я Сулима підступно і таємно прокравшись з 800 козаками з моря до Дніпра, насмілився напасти на фортецю, яку його милість король Владислав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі і оточити валами проти розбещеної сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили і турка не драгували.

Сулима, напавши вночі на цю фортецю і перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана і багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої і нову фортецю в кількох місцях зруйнував.

Кодацька фортеця

Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми і відправлений у Варша-

ву... Там же йому і ще кільком таким же негідникам відрубали голови і четвертували.»

ДОВІДКА

Іван Сулима (?–1635 рр.) — козацький гетьман. Походив з Чернігівщини, зі шляхетського роду. Служив у польських магнатів, брав участь у походах проти турків і татар. У 1628 р. обраний (уперше) гетьманом. Нагороджений Папою Римським Павлом V золотою медаллю за боротьбу з турками. У 1635 р., повертаючись з військом з морського походу на турецьку фортецю Азов, зруйнував польську фортецю Кодак на Дніпрі. Підступно захоплений частиною реєстрової старшини і виказаний полякам. Страчений у Варшаві.

Запитання та завдання

1. З яких причин поляки збудували фортецю Кодак?
2. Чому козаки на чолі з І. Сулимою зруйнували фортецю?
3. Поміркуйте, чому поляки жорстоко розправились з І. Сулимою.

Документ 7. Козацькі повстання.

Джерело: «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки».

«Одразу ж після смерті Сагайдачного, гетьмана запорізького, і в його часи у Києві та в містах українських, князі, воєводи і старші були православними, тому і шкоди не чинили. А коли ж брали собі за жінку ляхок і коли від благочестія відходили та до костюлу римського приставали, тоді починали чимдуж церкву православну до унії привертати, а на своїх підданих повинності накладати та різними поборами притісняти; і на велике нещастя України, після битв, які були у поляків зі шведами, полки ляхів зайняли Київське воеводство, стали постоем у містах та селах і почали велику шкоду чинити людям. Всього цього козаки не стерпіли, повстали, ляхів порубали, а тих, що живі лишилися, розігнали; з цієї причини коронний гетьман Конецпольський з великою силою вирушив на козаків, маючи намір всіх їх знищити; а козаки зібралися всією своєю силою, обрали собі гетьманом Тараса і року 1628 під Переяславом вступили в битву з ляхами. У цій битві козаки стільки ляхів порубали, скільки не загинуло їх за многі літа війни зі шведами; а золоту корогву гусарську за Дніпром у бору вщент знищили. Після битви цієї уклали перемир'я. Здобувши передишку під Переяславом і пообіцявши не чинити на Україні козакам та люду руському шкоди, поляки підступно замишляли відплатити за поразку під Переяславом, всіляко прагнули козаків погубити; виступили на Ук-

раїну і простий люд почали притісняти поборами та солдатськими постоями, козаків знатних потаємно, а щонайголовніших, не криючись, викрадали та порізному в руки смерті віддавали. Не стерпівши того, року 1637, козаки зібралися, настановили гетьманом Павлюка і вирушили на Кумейки супроти ляхів, але під Кумейками коронний гетьман Конецпольський, до підступу вдавшись, здолав козаків, з тими ж, що залишилися оружно стояти під Боровицею, уклад перемир'я, а через деякий час, до хитрості вдавшись, піймав гетьмана Павлюка і у Варшаві відділив голову від тіла. А козаків почали на палі сажати. Забачивши все те, козаки переконалися, що ляхи замислили всіх їх загубити, і знову року 1638 зібралися, настановили собі гетьманом Острияницю, а на підмогу дали козака Гуню, і повстали проти ляхів, виманили їх у степ на річку Старицю, і там у битві множество їх побили. Побачивши, що не сила їхня козаків подолати, ляхи хитрістю на мир їх підмовили. І тут, мир укладаючи, пан Кисіль та інші панове іменем самого гетьмана Конецпольського поклялися, що воли козакам дадуть і кров'ю платити не будуть; та скоро ту клятву порушили, зловили гетьмана Острияницю і Гуню й стратили у Варшаві, а Казиму, сотника київського, і сина його посадовили на палю, а також силу козаків славних і хоробрих під різними тортурами погубили: одних начетверо розтинали, других на палю саджали, а ще інших за ребра на залізних гаках вішали. І відтоді всякі свободи у козаків забрали, а люд благочестивий тяжкими й нечуваними поборами пригнітили, не відаючи, що бог за кривду та за кров невинну помсту насилас. Саме від тих часів беруть свій початок побори різні — якісь дуди, повивачне та пороговищизне, подимне та поголовне, очкове, ставищизна, поємщизна, сухомельщина. Навіть храми господні жидам розпродали і малять тільки з дозволу жидівського хрестити можна було, та і всякі обряди церковні, що їх благочестиві правили, були віддані в аренду жидам. Козаків же покладали мати всього шість тисяч, всіх же останніх, хай він буде навіть сином найславетнішого козака, віддали у підданство, а реєстрових у великій нарузі ляхи тримали — ні честі, ні слави, ні волі, перебивались вони гірше, аніж у неволі турецькій.»

Запитання та завдання

1. Визначте причини козацьких повстань.
2. Заповніть таблицю «Козацькі повстання».

Дата повстання	Учасники	Наслідки повстання

3. Спробуйте спрогнозувати подальший хід подій: козацькі повстання припиняться, тому що поляки силою примусять козаків це зробити; або козаки до перемоги битимуться за свої права?

ДОВІДКА

Григорій Грабянка (?–1738 рр.) — гадяцький полковник, козацький історик-літописець. Належав до козацького старшинського роду, був полковим осавулом, обозним, суддею, з 1729 р. — гадяцьким полковником. Разом з козаками брав участь у війні Росії проти турків 1695–1696 рр., у війні зі Швецією 1700–1721 рр. У 1723 р. у складі української делегації на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком їздив до Петербурга з метою домогтися відновлення посади гетьмана в Україні та ліквідації Малоросійської колегії. Делегацію було заарештовано й ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Грабянку звільнено лише після смерті царя Петра I у 1725 р. Г. Грабянка — автор козацького літопису, відомого під назвою «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки» (1853 р.).

Документ 8.**Ординація Війська Запорозького 1638 р.**

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуждалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення бога як володаря всіх воєн розгромити й уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших пращурів і тепер внаслідок закатів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму. На місце старшого, який більше не буде [визбиратись] з-посеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів...

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана (коронного гетьмана — *авт.*), більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники й отамани можуть обиратися з самих козаків... Резиденція комісара мусять бути в Трахтемирові як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки зі своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорозжя для охорони тих місць і щоб

перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважитись ходити на Запорозжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

...Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок шкоди Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом покарання з конфіскацією майна.

Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Призначаємо також комісарів сейму для того, щоб вони придивились до трахтемирівських земель і щоб землі, силою відібрані козаками, були повернуті старим власником.»

СЛОВНИК

Компроміс — угода, взаємні поступки.

Запитання та завдання

1. Визначте причини ухвалення Ординації 1638 р.
2. Розкрийте основний зміст Ординації.
3. Поясніть, в чому Ординація обмежила права козаків, міщан.
4. Відомо, що період з 1638 до 1648 р. поляки назвали «золотим спокоєм» для Речі Посполитої. Поясніть, які пункти Ординації сприяли «золотому спокою».

Документ 9.**I. Нечуй-Левицький «Унія. Петро Могила, київський митрополит».**

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«...Петро Могила за походженням не українець: він був молдаванин...проте дуже багато зробив Україні. Він був із знатного молдавського роду. Кілька предків Могили були молдавськими господарями, тобто князями. Могили були поріднені з найбагатшими польськими домами і були дуже багаті. Але турки, захопивши Молдавію, вигнали Могили, які втекли»

ли до своїх родичів у Польщу. Петро Могила також був змушений полишити батьківщину. Він навчався у Франції... приїхав до Польщі, почав служити у польському війську. Натомість він залишив цю службу, приїхав до Києва і, як православний, прийняв постриг у монахи в Києво-Печерській лаврі в 1625 р. Йому ще не було тридцяти років. Через рік в Лаврі помер архимандрит.

...В Лаврі монахи почали говорити, що добре було б обрати Петра Могила архимандритом. ...Монахи вірили, що Могила, маючи силу, буде відстоювати православну віру і буде охороняти її від поляків і уніатів. ...Митрополит Іов Борецький підтримав його. Могила обрала архимандритом...

Новий архимандрит, як людина розумна і вчена, відремонтував церкву, обновив печери, побудував монастир Голосіївський неподалік від Києва, куди до сих пір ходять богомольці; побудував у Лаврі притулок для прочан на свої гроші. ...Могила відібрав молодих розумних хлопців, дав їм грошей на дорогу, на проживання зі своєї кишені і послав навчатися за кордон до німців і французів.

...Хлопці вивчилися, набралися розуму і науки і повернулися до Києва. Петро Могила хотів їх залишити в Лаврі і відкрити для цього школу. Але тут до нього прийшло все Київське братство, почали просити духовні брати, і горожани, і козаки, і сам козацький гетьман Петражицький не відкривати особливої школи в Лаврі, а краще підтримати ту школу, що заснувала Галя, або Галашка, Гулевичева в Братському монастирі на Подолі, щоби в Києві була одна школа, але дуже хороша.

Петро Могила наполіг на тому, щоб його записали в братство старшиною і опікуном. Гетьман Петражицький, козацькі полковники і все запорізьке військо обіцяли Могилі охороняти братство і школу від ляхів і уніатів.

...В Польщі пани обрали нового короля, Владислава. ...Петро Могила разом з депутацією священників, дворян і козаків поїхав до Польщі. ...Так почав він умовляти короля, що все ж випросив для православної віри прав побільше. Владислав був більш прихильний до православ'я і погодився дати манускрипт про повернення уніатами забраних і закритих православних храмів, про повернення забраних церковних земель. ...В самому Києві повелів повернути православні монастирі і церкви. Тільки Софійський собор і Видубицький монастир залишилися в руках уніатів. Могила випросив для себе право перетворити Братську школу на академію, де б навчалися майбутні священники та архієреї. В подяку Могилі за його труди православне дворянство, духовенство і козаки саме там, в Польщі, обрали його митрополитом. Царгородський патріарх затвердив це рішення, і в городі Львові його, Могила, висвятили митрополитом.

Петро Могила, повернувшись до Києва вже митрополитом, тут же вичистив Софійський собор, і в другий раз освятив його, і почав служити у ньому служ-

бу Богу. Після цього він відремонтував інші церкви і побудував нові. Розбираючи залишки старовинної Десятинної церкви, знайшли тоді труну в землі князя київського Володимира, чий образ із міді, з великим хрестом, стоїть на горі над Дніпром. Петро Могила звелів перенести голову Володимира до Лаври, де вона тепер лежить у церкві.

Ставши митрополитом всієї України і Білої Русі, Могила зробив багато добра для народу і православної віри.

Скрізь він відбирав церкви в уніатів, обновляв ті з них, які були перетворені на хліви, забирав у жидів ключі від православних церков і знову скрізь призначав православних священників. ...Петро Могила написав книги, як вести службу Богу. ...А щоби кожний православний знав добре свою віру, Могила написав все про віру в книзі, яка називалася Катехізіс. ...У Братському монастирі при школі він відкрив для бідних дітей бурсу. ...Крім Братської школи, він відкрив школи у Вінниці, Подільській губернії. ...Він почав писати книги проти Польщі, проти католицизму й унії. ...Тепер було кому захищатися від ярих з католиків. ...Петро Могила помер 1 січня 1647 року, саме під Новий рік, або на св. Василія. ...Перед смертю він відписав на Братську школу всі гроші: 81 тисячу золотих. ...Кажуть, що, помираючи, він благословив на боротьбу проти Польщі за вільну Україну...»

Петро Могила

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте діяльність Петра Могили.
2. Розкрийте внесок Петра Могили в розвиток православної церкви та культури в Україні.

Документ 10.

Про шкільні звичаї.

Джерело: «Історія української культури».

«Братські школи мали свій «Статут», або «Порядок». У ньому ставилися суворі вимоги до учнів і до вчителів. Вимоги до вчителя формувалися так: «Дидакал, або учитель цієї школи, має бути благочестивий, розумний, смиренно-мудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамсловець, не чародій, не байкар, не прихильник ересей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра у всьому... Дидакал, взявши доручену йому дитину,

має вчити її з промислом доброї науки, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи, не забавляти, а по силі...»

Важливою шкільною нормою була рівність учнів: «Багатий над убогим у школі нічим вищий не має бути, тільки самою наукою, тілом же всі рівні. Дидакал має вчити і любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і синів убогих, і тих, що ходять по вулицях поживи просити».

Учні слідкували за чистотою і порядком у школі.

Для заохочення учнів до навчання було придумано чергу місць у класі — від перших до останніх. Найкращий учень називався імператором і сидів поруч з учителем. На перших лавках сиділи найкращі учні — сенатори, які складали сенат. Хто хотів потрапити у сенатори чи імператори, повинен був скласти «Записку», у якій занотовував помилки тих, хто вважався кращим за нього. Коли «імператор» чи «сенатор» помилився у відповіді, повинен був уступити своє місце переможцю, інколи клас поділявся на дві частини — «греків» і «римлян» — які змагалися в навчанні. Оскільки добре знання латинської мови було обов'язковим, діти повинні були розмовляти латиною в школі і дома. У деяких школах застосовувався «калькулюс» — особливий зошит, у якому записували прізвище учня, який порушував правило і говорив «простою» мовою. Він носив його до тих пір, доки не зловлював іншого учня на тій же провині, і тоді «калькулюс» переходив до іншого. Винні, записані в зошиті, каралися. Найбільш нетямущі сиділи на останній «ослячій» парті і ризикували отримати від своїх товаришів шапку з ослячими вухами.

За шкільні провини карали різками. Кару здійснював один із старших учнів, що виконував обов'язки цензора і повинен був дбати про порядок у школі.»

Запитання та завдання

1. Які вимоги висувались до вчителів та до учнів? Чи не втратили ці вимоги актуальності сьогодні?
2. Чи подобаються вам шкільні звичаї в братських школах? Доведіть, чому?

3. Якими, на вашу думку, мають бути сучасні вчителі та учні?

Документ 11. Києво-Могилянська академія.

Джерело: «Історія української культури».

«Час навчання в Могилянському колегіумі тривав сім, а то й вісім літ. Окремі класи звалися: інфіма, граматики, синтаксима, поетика, риторика, по чім ішли два або три роки філософії. Головними предметами навчання були латинська мова, грецька, церковнослов'янська, польська. З інших предметів учили поетики, красномовності (риторики), науки ведення схоластичної дискусії, або діалектики та філософії. Навчання діалектики мало на меті виробити вправних оборонців православної віри; навчання риторики мало підготувати добрих проповідників, що могли б своїм хистом дорівнювати єзуїтам.

Могилянський колегіум, що в 1701 р. став академією, розсівав проміння науки й освіти широко по українських землях і далеко поза їх межами: в Сербії, Волощині й Московщині. Перед смертю записав Могила на школи великий маєток. У заповіті полишив ось які знаменні слова: «Ще заки став я архімандритом Печерського монастиря, бачачи, що занепад віри й побожності серед народу походить від повної нестачі в нас освіти та школи, дав я обіт Богові весь мій маєток обертати почасти на відбудову зруйнованих божих храмів, від яких полишилися нужденні руїни, почасти на заснування шкіл і закріплення прав і вольностей українського народу».

Запитання та завдання

1. Які дисципліни вивчали в Могилянському колегіумі?
2. З якою метою Петро Могила створив колегіум?
3. Визначте внесок Києво-Могилянської академії в розвиток культури.

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Документ 1. Становище козаків і селян у першій половині XVII ст.

Джерело: «Літопис Самовидця».

«Початок і причина війни Хмельницького є виключно в переслідуванні поляками православ'я й об-

тяженні козаків, бо ж тоді їх, не бажаючих панщини робити, до чого не звикли були, на службу в замках повернуто, і їх з листами [посиляли] і в містах до чищення коней і догляду за ними старости держали, в дворах груби, тобто печі, палити, псів чистити і доглядати, подвір'я замінити і до інших незносних робіт приставляли. Ну а ті, що були козаками реєстровими, то над ними шляхта панове, полковники від гетьмана корон-

ного понасилані були, які про їх вольності ніскільки не дбаючи, як тільки могли зневажали їх і втихомирювали; плату, яка визначена була від короля його милості і Речі Посполитої по золотих тридцять на рік вони собі забирали, з сотниками ділячись; бо сотників не козаки обирали і настановляли, але полковники, кого хотіли, з своєї руки, щоб вони до них зичливими були. А також і полковники козаків до всякої домашньої незвичної роботи приставляли; якщо ж який-небудь козак, вийшовши в степи, достане в татар коня доброго, то його в нього віднімуть... Знову ж, якби якого язика татарського піймали козаки, то з язиком татарським якого-небудь свого жовніра, до якого полковник ласкавий, посилає до гетьмана коронного, а козацьку відвагу потлумляють... Ті ж козаки, що ходили по рибу за пороги, то в них на Кодаку... рибу десяту відбирали, а полковникам окремо треба дати, і сотникам, і осавулові, і писареві, так що до великого убозтва козацтво дійшло.

А більше шести тисяч не повинно козаків бути; хоч і син козацький, а ту ж панцину мусив робити й податки давати. Таке над козаками було. Над поспільством же, хоч в усьому жили заможнo, з збіжжям, з бидлом, з пасіками, однак же, чого не звикла була Україна терпіти, вимисли великі були від старост і від намісників...»

ДОВІДКА

«Літопис Самовидця» — історичний твір XVII ст., що належить до українських козацьких літописів. Написаний, ймовірно, генеральним підскарбієм при гетьманові Іванові Брюховецькому Романом Ракушкою-Романовським. Охоплює події 1648–1702 рр. Найбільше уваги приділено висвітленню Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького. Містить також народні оповідання, приказки.

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте становище реєстрового та нереєстрового козацтва.
2. Як склалися відносини між старшиною і козаками.
3. Які причини війни ви можете визначити згідно з текстом документа?

Документ 2.

Скарги козацьких послів, відправлених Богданом Хмельницьким на сейм у Варшаву (липень 1648 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

1. Їх милості пани державці поводяться з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками.
2. Хутори, луги, млини і все, що їм вподобається

в домах козаків, забирають силою, мучать, убивають.

3. Беруть десятину з бджіл і поволовщину.

4. Старих козаків, жінок і батьків їхніх, хоч би син і був на службі, обкладають чиншем, як і інших хлопів.

5. Козацьких жінок одразу по смерті козаків примушують без милості працювати нарівні з міщанами.

6. Пани полковники не захищають, а ще й допомагають чинити нам кривди, а речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни.

7. Жовнірська челядь забирає в козаків волів, худобу і всяке добро.

8. На Запорозжжі і на Дніпрі не дають промишляти ні звіра, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці; а якщо не зловить лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панами полковникам підводи даємо або замісто підвід платимо грішми...

9. Навіть нашу воєнну здобич, татар і молодих татарчат, пани полковники віднімають у козаків...

11. Зусякої нагоди відразу садовлять козака у в'язницю і, де чують хабара, не випустять, поки не дасть доброго викупу, примушують робити що схочуть.

Богдан
Хмельницький

Запитання та завдання

1. Визначте основний зміст скарги козацьких послів.
2. Які повинності мали виконувати козаки?
3. Якими діями старшини були незадоволені козаки?

Документ 3.

Лист коронного гетьмана М. Потоцького до короля Владислава IV про повстання козаків і селян під проводом Богдана Хмельницького (березень 1648 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Не без роздумів і великих міркувань рушив я на Україну з військом вашої королівської милості... Я мав для того дуже важливі причини, які поляга-

ли в захисті недоторканності і достоїнства вашої королівської величності, а також самої батьківщини і її свободи... щоб я своєю присутністю і допомогою врятував Україну і поспішав загасити згубне полум'я, яке так уже розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до сваволі і де не чинили б замахів на життя і майно своїх панів..., свавільно нагадуючи про свої заслуги і часто скаржачись на кривди й утиски. Це було тільки приводом до бунтів, бо не стільки їх мучили (кривди і утиски), як ординація Речі Посполитої, ... яку вони не тільки хочуть повалити, а бажають також самостійно панувати на Україні, укладати договори з іноземцями і сторонніми володарями і робити все, що тільки їм заманеться.

Нічого не вартою здавалася б банда в 500 бунтівників, але коли розміркувати, з якою сміливістю й надією повстали вони, то кожний мусить знати, що не мізерна причина змусила мене рушити проти 500 бунтівників, бо ці 500 підняли бунт у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною... Якби я до того часу не вчинив швидкої протидії, то на Україні вибухнуло б полум'я, яке можна було б погасити не скоро або з великими труднощами.

Один пан князь воевода руський (Вишневецький — *авт.*) відібрав у своїх селян кілька десятків тисяч самопалів. Те ж зробили і інші. Вся ця зброя з людьми перейшла б до бунтарів Хмельницького. Легко можете уявити собі, ваша королівська милість, як підсилилось би буйство і до чого призвело б воно..., якби не перешкодили йому на самому початку...

...Хоч я й бачу, що Хмельницького, цю безрозсудну людину, поблажливість не пом'якшить: вже не один раз посилав я до нього, пропонуючи вийти з Запорозжя, обіцяючи йому помилування і пробачення всіх його провин. Але це на нього ніяк не діє: він навіть затримав моїх посланців. Нарешті з війська я посилав до нього пана Хмелецького..., переконуючи покінути бунти і запевняючи його, що й волос з голови його не впаде. Не зворушений і цією поблажливістю, Хмельницький відпустив моїх послів з такими вимогами: по-перше, щоб я з військом виступив з України; по-друге, щоб полковників і всіх підлеглих з полків зрунував; по-третє, щоб ординацію Речі Посполитої знищив, і козаки повинні лишитись при (своїх — *авт.*) правах... Тепер він послав на Низ, вимагаючи допомоги від татар, які стоять коло Дніпра наготові, і замішався кілька сот з них перевезти на цей бік... Що він давно обдумав, як би почати бунт і як діяти в цьому, ваша королівська милість, зволите перекозатися, звернувши увагу на число його спільників, яке налічує тепер три тисячі. Боронь боже, щоб він дійшов з ними на Україну. Тоді ці три тисячі швидко зросли б до ста тисяч і нас чекала б тяжка робота з цими бунтівниками.

Щоб уберегти батьківщину від цієї шкідливої людини, у вашої милості є сильні засоби, а саме той засіб, який ваша королівська милість пропонувати

зволити: дозволити бунтарям іти на море, скільки їм буде завгодно. Не схильний Хмельницький до того, щоб вийти на море, але щоб жити в старій сваволі... Я вважав би за необхідне для загального блага дозволити козакам вийти на море, і це — доконечна потреба самої республіки, щоб це ополчення не займало полів і не забувало давнього способу війни, який згодом нам може бути корисним. Але в теперішній неспокійний час виконати цього не можна, хоча б і тому, що одні човни ще не виготовлені, інші хоч і готові, але не в такому стані й порядку, щоб придатні були для морської війни... Далі, якщо судна і будуть готові, то головне полягає в тому, щоб заспокоєні козаки, коли буде потреба для республіки і вашої королівської милості, виряджені були в належному порядку. Але боронь боже, щоб вони вийшли в море тоді, коли ще не буде приборканий бунт: повернувшись звідти, вони вчинили б нове невгасиме повстання...»

Запитання та завдання

1. Доведіть цитатою з документа, що повстання набуло широкого розмаху.
2. Як М. Потоцький визначає причини повстання козаків і селян? Чи згодні ви з ним?
3. Визначте, які вимоги висунув гетьман Б. Хмельницький польським послам?
4. Як коронний гетьман намагався припинити повстання? Чи можливо було такими методами з боку польської влади загасити полум'я війни?

Документ 4.

Донесення коменданта Кодака Гродзицького М. Потоцькому про повстання реєстрових козаків (квітень 1648 р.).

Джерело: «Хрестоматія з Історії Української РСР», т. 1.

«...4 травня коло Кам'яного Затону все запорозьке військо, яке йшло водою, збунтувалось і побито полковників і всю старшину. Це безперечна і незмінна новина... Вони обрали собі на осавула Дзялкія Кривулю (Філон Джалалій — козацький полковник — *авт.*)... мушкетери розповіли мені також, що в них була нарада про те, щоб перевести через Дніпро орду й хана і, вирушивши разом, розгромити пана комісара і потім заволодіти Кодаком. Коли почали вбивати всіх, хто не був козаком, то цим мушкетерам якось пощастило втекти, і вони не могли довідатись, які були дальші наміри козаків.

Повстання їх почалось так. Один з них схопив хоругву і почав кликати на чорну раду... Осавул Ілляш кинувся було до них з рушницею, але його одразу по-

чали бити обушками, потім схопили його і всіх старшин в той же день і після ради їх убили.

Повідомляючи про це вашу милість, прошу негайно прислати підкріплення.»

Запитання та завдання

1. Чому повстання реєстрових козаків викликало паніку у коменданта Кодака?
2. Як ви можете пояснити слова коменданта, що це повстання — «безперечна і незмінна новина»?
3. Які союзники були у повсталих козаків? Поясніть, чому?

Документ 5.

З відписки путивльського воєводи Н. Плещєєва в Розрядний наказ про розгром українськими повстанцями під керівництвом Богдана Хмельницького польсько-шляхетського війська під Жовтими Водами і Корсунем (1648 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР» т. 1.

«...1648 року квітня в 23 день як послав гетьман коронний Миколай Потоцький в Запороги на самовільних козаків запорозьких черкас на козацького гетьмана Хмельницького сина свого Степана, а з ним послав польських ратних всяких людей та реєстрових козаків полем тисяч із п'ять... І, як кажуть, государ, ті польські ратні люди прийшли з гетьманським сином Степаном до урочища Жовті Води, то тих, кажуть, государ, польських ратних людей біля Жовтих Вод самовільні козаки, з'єднавшись разом з татарами, всіх побили, а інших у полон побрали, а гетьманового, кажуть, сина, Потоцького, взяли в полон живим. А котрі, кажуть, государ, реєстрові козаки 5000 послані були вниз рікою Дніпром у човнах до Кодака, то відомо, кажуть, государ, їм стало під містом Кодаком, що тих польських ратних людей, котрі пішли полем з гетьманським сином, самовільні запорозькі козаки з татарами побили і в полон побрали всіх. І вони, кажуть, государ, реєстрові козаки, побивши на човнах ліпших людей з реєстрових козаків і німців, перейшли до тих же самовільних козаків і татар. І після, кажуть, государ, того бою пішов обозом сам гетьман коронний Миколай Потоцький та пани Калиновський і Синявський, а з ними, кажуть, государ, було польських і всяких інших ратних людей тисяч із десять або й більше. І як, кажуть, государ, гетьман Миколай Потоцький, та Калиновський, та Синявський пішли з польськими ратними людьми з города Корсуня, і відійшли верст із десять, і були в тісному місці між лісів, то в тих, кажуть, государ, місцях

вони зустріли Хмельницького з козаками і татарами травня в 15 день.

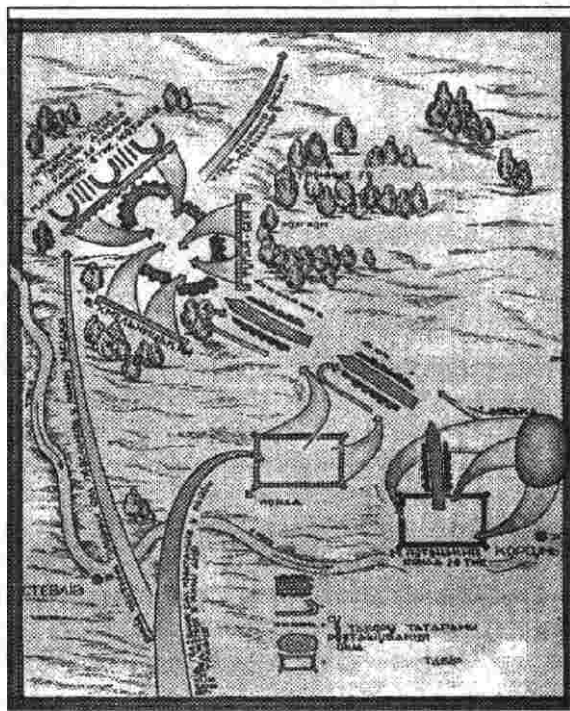

Схема Корсунської битви

І був, кажуть, у них у ту пору між собою бій невеликий, і травня ж, кажуть, государ, під 16 день уночі Хмельницький, надумавши з козаками і татарами між лісів на проходах у тісних місцях викопали роз великі тієї ж ночі. І на тих, кажуть, государ, місцях в ровах і в лісах з обох боків дороги наперед завели піхоту, запорозьких козаків; ... і був бій. І татари, кажуть, государ, і козаки навмисно, поманивши невеликими людьми, стали нібито від тих ратних польських людей втікати, а за ними, кажуть, государ, татарами і козаками гетьман Потоцький із своїм військом кинувся за ними. А як опинилися вони в тих тісних місцях між лісів, то козаки, кажуть, государ, і татари великими силами зайшли поза гетьмана і польських ратних людей з усіх боків, і гетьмана, кажуть, государ, і польських ратних людей татари і козаки ... всіх побили і в полон побрали, і гетьмана, кажуть, государ, Потоцького, і Калиновського, і Синявського взяли татари в полон і віддали, кажуть, государ, їх Хмельницькому.»

Запитання та завдання

1. Порівняйте битви під Жовтими Водами та Корсунем за наведеними критеріями:
 - а) учасники битви;
 - б) хід битви;
 - в) підсумки битви.
2. Опишіть, яку тактику застосували козаки в битві під Корсунем.

Документ 6.**Розгром польсько-шляхетських військ під Пилявцями у висвітленні сучасника визвольної війни С. Твардовського (вересень 1648 р.).**

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...Перша невдача була в тому, що ті, хто стояв на чолі, від кого залежала вся справа, пішли з-під Костянтинова, не маючи ні для обозу, ні для воєнних дій зручного і вигідного місця, не знаючи місцевих гір і схилів, що вони показали на очі раніш, ніж оточили його. Стояли без ніякого ладу, де хто хотів, не маючи ні кінця, ні початку через повільність переправи незчисленних возів малоприслупними горами і вибоїнами.

...Коли гусари великим загonom прийшли сюди, вони не могли в цій тіснині не тільки розташуватись для зустрічі з ворогом, а навіть списів підняти не могли, і довелося їм списками марно орати землю і замітати прапорами грязюку, якої тут було стільки, що хоч вивозь її. А в цей час шанці були взяті за греблею, піхота геть уся з гарматами знищена і з кінних хорогов, що переправилися на той бік, жодна не вернулася ціла.

...Почалась тривога. Звідки вона взялась — невідомо, почалося з старших. Бачачи, скільки нашого війська лишилось, боялись вони, що не можна їм подолати цю велику силу, яка щодень росте, коли ще й хан із своїми незчисленими ордами наступає, — особливо тому, що ворог, першим прийшовши сюди, всі зручні місця захопив, а їм тільки гори й вибоїни залишив. І в них немає доброго поля ні для битви, ні для правильної оборони. Тепер тільки зрозуміли вони свою грубу помилку... Одно тепер лишається — відступати.

...Замість того, щоб іти в порядку, кинулись усі возами, з страшним шумом, не слухаючи гетьманів і не оглядаючись...

...Який шум, який хаос панував там, коли багато людей не знаючи навіть, у чому справа, вискакували з своїх жител, кидали одні зброю, другі — списи на землю, інші, тільки від сну зіскочивши, хапалися за будь-що — хто за коня, хто за шаблю, за узду, за сідло. Поранили, хворих — усе кидали і ввіряли життя своє своїм ногам. Усе добро і багатство, яке мали тут, все віддали на поживу своїм хлопам... Всі, хто тільки що мав: знатні — всю пишноту своїх родів, бідні — вислужене ними кривавим потом, — усе звезли сюди. Хоч би самі вози зважити! Обкованих возів було до ста тисяч. А безліч коней при них, а вантаж — як усе це оцінити? А при них челядь, слуги, що лишилися при возах і не мали змоги їх захистити.

...Пани-проводирі, такі ж швидкі, як і хоробрі, перші повернулися додому, хоч у багатьох з них до-

рога була дуже далека. Розгромлене ж військо в безладді тікало. Ледве, загнавши коней, коло самої Вісли спинилися, щоб стерти піт і стримати стукаюче, як тяжкий молот, серце.»

Запитання та завдання

1. Як ви гадаєте, на чиему боці воював С. Твардовський — українському чи польському? Обґрунтуйте відповідь.
2. Які причини поразки польського війська називає автор документа?
3. Проаналізуйте тактику ведення бою козаками.
4. Визначте результати битви під Пилявцями.
5. Кого сучасник битви вважає винуватцем поразки?

Документ 7.**Участь у Національно-визвольній війні широких мас народу (весна 1649 р.).**

Джерело: «Літопис Самовидця».

«Зараз же навесні Хмельницький, відмінивши приязнь і постанову з королем польським, затагнувши (нанявши — *авт.*) самого хана з великими потугами (силами — *авт.*) татарськими, і з незліченими своїми військами козацькими, яких полків було: полк чигиринський, полк черкаський, полк корсунський, полк лисянський, полк білоцерківський, полк павлоцький, полк уманський, полк кальницький, полк могиливіський, полк животовський, бо там козацтво звалось аж поза Дністром коло Галича, — і замків доставали, між іншим, і Пневського замка за Надвornoю доставали; а тут волості всі, міста, крім хіба самого єдиного Кам'янця-Подільського, аж поза Костянтинів Старий, — в Шульжинцях, Грицеві, Чорторії козацтво було. В Овручі окремих полковників був, до якого все Полісся належало. А ось на Задніпрі (Лівобережна Україна — *авт.*) полки, які до гетьмана Хмельницького прийшли: полк переяславський, полк ніжинський, полк чернігівський з усією Сівер'ю аж по Гомель, і Дроков, і Мглин, полк прилуцький, полк ічнянський, полк лубенський, полк іркліївський, полк миргородський, полк полтавський, полк зінківський. Всі ці полки були при гетьмані Хмельницькому, в яких незліченна кількість війська була, бо інший полк мав козацтва тисяч більше двадцяти, бо що село, то сотник, а інша сотня мала люду тисячу. Так усе, що було живе, піднялося в козацтво, так що ледве можна було знайти в якому-небудь такого чоловіка, щоб не мав він сам або син його до війська йти; а якщо сам нездужав, то слугу-парубка посилав. А інші, скільки їх було, всі йшли з двору, тільки одного залишали, так що важко було наймити найти, ...так що навіть у містах, які мали магдебурзьке право, присяжні бурмистри і рад-

ники свої уряди покидали, борода собі голили, до того війська йшли...»

Запитання та завдання

1. Визначте союзників В. Хмельницького.
2. Згадайте, що таке магдебурзьке право.
3. Доведіть, що повстання під проводом Б. Хмельницького стало дійсно масовим народним рухом за визволення від польсько-шляхетського гніту.

Документ 8.

3 відписки брянського воєводи Н. Мещерського в Розрядний наказ про поразку шляхетського війська під Збаражем і Зборовим (серпень 1649 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...І як ми приїхали... під литовське містечко Збараж, а під тим містом стоять запорозькі черкаси, а з ними кримські і ногайські татари, кругом осадивши місто. А гетьмана пана Богдана Хмельницького в той час в обозі не було, а сказали нам козаки запорозькі, полковники і сотники, що гетьман пішов назустріч проти короля Яна Казимира, що, кажуть, іде на нас король з військом, а з королем, кажуть, війська 40000. А в місті Збаражі на той час сидів в осаді польський гетьман..., а з ними польського війська і німців 20000; а сидів [він] в облозі 7 тижнів, і голод, кажуть, великий [там] був; їли собачину і, як кажуть, гетьман Хмельницький, почувши про короля, що іде на підмогу [обложеним] ляхам, то, поговоривши з кримським царем, вибравши з собою кращих людей, пішли назустріч. І зустріли [вони] короля за чотири милі від Збаража; і був у них бій, і королівських людей козаки і татари побили і розбили їх на три частини. І король сам відійшов у місто Зборів і прислав до гетьмана Хмельницького на розмову про мир... А коли, кажуть, король із гетьманом мирилися, то гетьман говорив королю про те, щоб спочатку він помирився з кримським царем, із кримським царем помирився: дав кримському царю 400000 талярів битих. І помирившись з королем гетьман Хмельницький під містом Зборовом, прийшов з усім військом у табір свій під місто Збараж і стояв два дні; і знявшись з усім військом своїм, пішов геть у Запороги до себе в місто Чигирин.»

ДОВІДКА

Зборівський договір — договір між Україною та Польщею, укладений у серпні 1649 р. після Зборівської битви у Зборові. Статті угоди передбачали скорочення реєстру до 40 тисяч, козацька держава визначалася у межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств з власною адміністрацією, судовою

системою, основу якої складав полковий поділ. Польським військам заборонялося перебувати на цій території. Волинь, Поділля, Полісся залишалися за Польщею. Гетьман України у своє підпорядкування отримував м. Чигирин. Козакам поверталися усі їхні права і вольності, питання про ліквідацію уніатської церкви передавалося на рішення польського сейму, православний київський митрополит діставав місце в польському сенаті. Усім учасникам українсько-польської війни оголошувалося помилування. Селяни, що не потрапили до реєстру, мали повернутися в свої села, польським панам поверталися землі в Україні. Останнє викликало нову хвилю супротиву й повстань проти польської шляхти.

Запитання та завдання

1. Назвіть союзників Богдана Хмельницького у битвах під Збаражем і Зборовим.
2. Що вам стало відомо про битви під Збаражем та Зборовим?
3. Визначте наслідки перемоги Богдана Хмельницького у цих битвах.

Документ 9.

Повідомлення російського посла у Польщі Г. Кунакова царському урядові про утиски шляхтою українських селян і козаків після Зборовського договору (кінець 1649 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Нині, кажуть, у Богдана Хмельницького з поляками війна буде справжня з тієї причини: котрі хлопці з Війська Запорозького відповідно до пактів (Зборовський договір — авт.) почали були приходити в панські і шляхетські маєтки в доми свої, то пани кажуть, і шляхта їх мучили, били і похвалялися: «Тепер кажуть, і вашому Хмельницькому буде, дайте нам обравитися». І до Богдана Хмельницького приходили хлопці, зібравшись більш як 50000 чоловік і хотіли його вбити: «Для чого, кажуть, без поради з нами те помирився з королем»...

...У Варшаві ж розповідав гінцеві віленський купець Данило Пулховський таємно і за клятвою: каже, він від багатьох сенаторів в таємних розмовах, що нині Богдан Хмельницький війну розпочав справді, і київського митрополита, і воєводу Адама Киселя, і запорозьких послів Богдан Хмельницький на сейм не відпустив, тому що приходили, кажуть, до нього в Чигирині багато Запорозького Війська козаків..., багато людей з шумом і говорили йому, що він, Богдан «з польським королем примирився без військової ради і що, кажуть, його мир, на чому король договорився і присягавсь і що то все некриво і порушено; що запорозьких козаків, а також хло...

потрібні були в Запорозькому Війську і, сподіваючись на королівський договір і присягу, прийшли в панські і в шляхетські маєтки до жінок своїх, то тих, кажуть, хлопів пани і шляхта мучать і б'ють, і похваляються пани і шляхта помстою на них, на все Запорозьке військо, і той, каже, його, Богданів, з королем договір не міцний; і якщо, кажуть, він не почне з ними за віру християнську проти короля і ляхів стояти, то вони собі оберуть іншого гетьмана, а він, Богдан, як хоче»...»

Запитання та завдання

1. Чому козаки і польська шляхта були незадоволені умовами Зборівського договору?
2. Які умови висували козаки Богдану Хмельницькому? Поміркуйте, чи згоден був з цими умовами гетьман Б. Хмельницький?

Документ 10.

Білоцерківський договір (18 вересня 1651 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 1.

«Через те що Військо його королівської милості Запорозьке з гетьманом і всією старшиною своєю визнали себе підданими його королівської милості і республіки, то... постановляємо:

1. Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі двадцяти тисяч чоловік... і вони мусять перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться у воеводстві Київському, не маючи нічого до воеводств Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатися; а хто лишиться реєстровим козаком у числі двадцяти тисяч, той з маєтків шляхетських, які містяться у воеводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському, також у маєтках його королівської милості, мусять переселитися у маєтки його королівської милості у воеводстві Київському, туди, де розташовано Військо його королівської милості Запорозьке...

2. ...а які козаки будуть включені в реєстри, ті повинні лишатися при давніх звичайних своїх правах; ті ж, які не включені в реєстр, мусять лишатися, як і раніш, у звичлому послушенстві, приписаними до замків його королівської милості.

4. Обивателі воеводств Київського, Брацлавського і Чернігівського, а також і старости самі особисто і через своїх урядників можуть вступати у володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи, корчми, млини і судочинство; проте саме збирання податків з селян повинні відкласти до вище згаданого терміну, призначеного для закінчен-

ня реєстрів, щоб обрані в реєстр козаки тим часом переселились, а лишилися тільки ті, що належать до стану селян. Те саме мусять бути і в маєтках його королівської милості, поки не буде вже відомо, хто лишається на правах козацьких, а хто приписаний до замка і підлягає селянським повинностям.

5. Чигирин на підставі привілею його королівської милості мусять лишатися при гетьмані. Як теперішній гетьман, благородний Богдан Хмельницький, призначений і затверджений привілеєм його королівської милості, так і на наступні часи гетьмани повинні перебувати під старшинством і владою гетьманів коронних і мусять бути затверджені привілеями.

Кожний з них, стаючи гетьманом, повинен дати присягу у вірнопідданстві його королівській милості і Речі Посполитій. Всі полковники і старшини мусять призначатися за поданням гетьмана його королівської милості запорозького.

6. Релігія грецька, яку сповідає Військо королівської милості Запорозьке, також собори, церкви, монастирі і колегіум київський повинні лишатися при попередній свободі, згідно зі стародавніми правами.»

Запитання та завдання

1. Дайте характеристику Білоцерківського договору за планом:
 - а) козацький реєстр;
 - б) територія Гетьманщини;
 - в) становище козаків, які не були вписані в реєстр;
 - г) права гетьмана, старшини;
 - д) становище церкви.
2. Доведіть, використовуючи документ, що обидві сторони — українська і польська — були незадоволені умовами Білоцерківського договору.

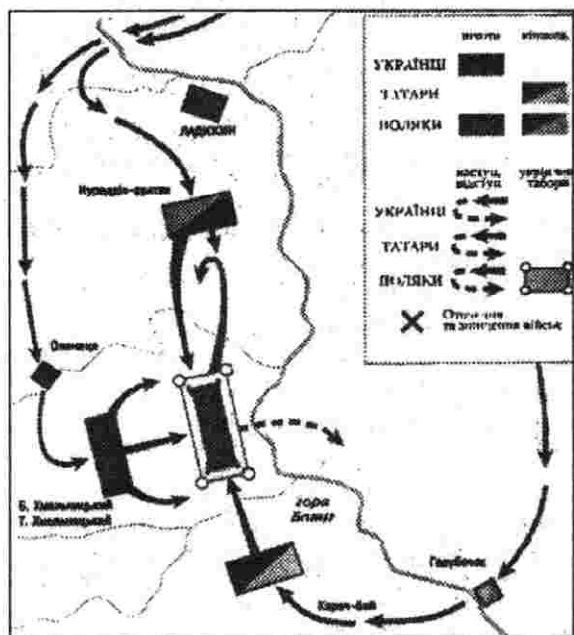
Документ 11.

Лист шляхтича М. Длужевського до коронного канцлера про перемогу козацького війська над польською шляхтою у битві під Батогом (22–23 травня 1652 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 1.

«Хід воєнних дій був такий. 1 червня орда в числі 16 тисяч підступила до нашого війська, яке билося в цей день з мужністю. Три полки відтиснули татар на півмилі. Але до того, як до орди підійшло підкріплення, їй удалося не тільки швидко відбити атаку, а й добитися переваги. Бій тривав до вечора і завдав нашим військам чималих втрат.

На другий день, 2 червня, коло полудня, нас атакував сам Хмельницький з такими великими силами, що ми не змогли протриматися й одної години. Нас, оточених з усіх боків, орда рубала шаблями, а козаки так захопили табір, що наше військо було буквально стерте з лиця землі. Гетьман (М. Каліновський — авт.) одразу ж сховався в редутах, зайнятих іноземними полками. Але й там не можна було довго втриматися, бо ворог, який мав кілька десятків гармат, оточив наші редуты з усіх боків. Оборонці останніх були або вбиті, або взяті в полон, їм довелося здатися, бо боронити наспих збудовані редуты, що не мають води, однаково не було змоги, особливо при тому замішанні, яке виникло після того, як довідалися про втечу челяді з табору. Цей табір був такий великий, що й 100 тисяч насилу оборонили б його. З фронту, проте, його прикривала тільки одна шеренга, а в тилу не було не тільки ар'єргарду, а буквально жодної озброєної людини. Козаки й татари легко проникли в табір і забрали в полон кого хотіли і де хотіли.

Битва під Бато́гом

З усього нашого полку бог урятував тільки мене і ще одного воїна; нам удалося чудом перепливти ріку. Взагалі ж відійти вдалося дуже небагатьом, бо ріка і густі ліси дуже утруднювали відступ. Яка доля спіткала почет гетьмана — сказати важко...

Які подальші наміри ворога, відомо тільки богам. Можна побоюватися, що він рушить у глиб Польщі. Тому ви повинні спонукати короля і всю Річ Посполиту організувати оборону не пізніше як через 1–2 тижні.»

Запитання та завдання

1. Опишіть хід битви під Бато́гом.
2. Визначте причини поразки польської армії.

3. Яке значення мала для Богдана Хмельницького перемога під Бато́гом?

Документ 12.

Статті Богдана Хмельницького (1654 р.).

Джерело: М. Грушевський
«Історія України — Русі».

«1. Щоб по містах урядники були обирали з людей того гідних, будуть вони підданими царської величності правити і всякі доходи по правді віддавати до казни. А по тому, що воевода царської величності, приїхавши, почав би право їх ламати і які устави заводити, і то було б прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Щодо цієї статті царська величність пожалував — велів бути по їх прошенню... Мають по містах бути урядниками вийти, бурмистри, райці, лавники і доходи всякі грошові і хлібні збирати на царську величність і віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришле царська величність, і ті прислані люди, котрих царська величність пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді...

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли щось противне царської величності, мусять вони сповіщати царську величність.

До цієї статті царська величність велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царській величності вірно і щиро, за чим вони приходять і з чим їх відправлено. А котрі послы будуть присилатися з справами, противними царської величності, тих послів і посланників затримувати у війську та писати про них зараз до царської величності, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царської величності не мати зносин...

11. Кодак — город на кордоні з Кримом, там гетьман постійно по 400 людей держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царська величність пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за порогами Коша стережуть, аби царська величність зволив показати свою ласку, — бо його не можна самого без людей лишати.

До цієї статті буде милостивий указ царської величності, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали і скільки доходу буде зібрано для царської величності.

А що у вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви між собою розб'їр зробіте: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Війська

Запорозького було 60000. То великий государ наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, послі, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом вислав негайно царській величності.»

Запитання та завдання

- Проаналізуйте статті Б. Хмельницького за планом:
 - права та обов'язки царських воєвод;
 - зовнішня політика гетьмана;
 - козацький реєстр;
 - стан Запорожжя.
- Поміркуйте, на яких засадах Україна входила до складу Росії.

ДОВІДКА

Переяславська угода (з книги Н. Полянської-Василенко. «Історія України», т. 2) — загроза нової війни з Польщею, повстання в полках України, брак надійних союзників звертали знову думки до православної Москви, тим більше, що тисячі втікачів знаходили притулок на підлеглий Слобідській Україні і далі в Московщині. З 1648 р. Богдан Хмельницький час від часу звертався до Москви з проханням допомогти в боротьбі з Польщею. Він загрожував навіть війною, якщо вона не дасть допомоги проти Польщі. Значну роль у справі союзу України з Московією відіграло східне духовенство, представники якого брали на себе посередництво між Богданом Хмельницьким і царем: Паїсій, патріарх Єрусалимський, що зустрів Хмельницького у Києві в 1648 р. й вітав його новим Мойсеєм; Йоасаф, митрополит Коринтський, що загинув,

під Берестечком у 1651 р.; Гавриїл, митрополит Назаретський, що був у гетьмана після берестейської поразки.

Усі звернення до Москви в справі допомоги були марні. Московський уряд відмовляв або відповідав загальними заявами, вислав хліб і сіль, але вичікував, не бажаючи розривати миру з Польщею. В. Ключевський так характеризував політику Москви супроти України: вона «протягом 6 років приглядалася з нерухою цікавістю, як справа Хмельницького, попсована татарами під Зборовом і Берестечком, хилилася до упадку, як Україна пустошилася союзниками-татами і люто-нелюдською усобицею, і нарешті, коли Україна вже знищилася дорешти, її прийняли під свою високу руку». Наводячи цю цитату, М. Грушевський пояснював це так: «Увесь хід історії Східної Європи міг би взяти інший крацій напрямом, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Московією в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людності, не зневіреної в своїх провідниках і в піднятому ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції. Московські політики може ненароком, а може й умисно дали поборюватись українській козащині з Польщею і дійти до останнього обопільного знищення..., аби ввійти з свіжими силами між сил обезкровлених противників і взяти козащину вже не в роді рівнорядного союзника, а підручного, котрого можна було б звести до ролі прислужника, підданого „хлопа“».

У Москві добре врахували і інший бік питання. Союз з Україною був ...потрібний для Москви з різних поглядів: він відкривав шлях до Чорного моря і на Захід, забезпечував їй панування на Сході, а головне — трагічний стан України загрожував Москві або захопленням її Польщею, або союзом її з Туреччиною, чим не раз лякав Москву Хмельницький. Союз з Україною був дуже бажаний для Москви тим, що забезпечував її мілітарні інтереси. Україна мала 300000 випробуваного, досвідченого, найкращого на Сході Європи війська. Всі ці умови робили союз з Україною... потрібним для Москви.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в 60–80-ті роки XVII ст.

Документ 1.

Малоросійський гетьман Богдан Хмельницький.

Джерело: М. Костомаров «Галерея портретів».

«Незважаючи на значні промахи й помилки, Хмельницький належить до найбільших рушіїв руської історії. У багатолітній боротьбі Русі з Польщею він зробив рішучий поворот у бік Русі і завдав аристократичному ладові Польщі такий удар, після якого цей лад не міг вже утримуватись у моральній силі. Хмельницький у другій половині XVII ст. намітив те звільнення руського народу від панства, яке остаточно відбулося в наш час. Цього мало: його зусиллями Західна і Південна Русь були вже фактично під єдиною владою із Східною Руссю. Не його провина, що корот-

козора, невігласька політика боярська не зрозуміла його, загнала передчасно в могилу, змарнувала плоди його десятирічної діяльності і на багато поколінь відклала справу, на завершення якої було б затрачено значно менше зусиль, якби в Москві розуміли суть устремлінь Хмельницького і слухали його поради.»

Запитання та завдання

- Про які, на вашу думку, «промахи й помилки» Б. Хмельницького йдеться у наведеному уривку?
- В чому історик М. Костомаров обвинувачує Москву по відношенню до Б. Хмельницького?
- Яке значення мала діяльність Б. Хмельницького для історії України?

Документ 2. Про причини Руїни.

Джерело: Б. Грінченко, М. Драгоманов
«Діалоги про українську національну справу».

«Власне ще з давніх-давен українсько-руська громадськість мала знати, що то таке йти вкупі. Поруч з І. Виговським стоїть Пушкар, поруч з Дорошенком стоять Многогрішний та Ханенко, не кажучи вже про Брюховецьких, Адамовичів, Лісовських. І кожен з тих згаданих веде за собою якусь частку України, і всі вкупі, волею чи неволею, заливають Україну кров'ю, повивають її вогнем і з багатої, пишно-барвистої, сяйвом соняшним та волею повищої країни роблять розлогу труну народну, ховають у ній українську волю, українське право, українське добро, і історія пише: «Руїна» там, де колись було осяйне слово «Життя». Минуле не минається дурно сьогочасному. Воно залишає наслідки навіки. І ми бачимо, що й тепер, як і тоді, ми не знаємо, що то значить — йти вкупі...»

Запитання та завдання

1. Що спричинило, на думку авторів дослідження, Руїну?
2. Чи згодні ви з думкою авторів наведеного уривку?

Документ 3. Наступники Богдана Хмельницького.

Джерело: М. Костомаров «Галерея портретів».

«...почалися у гетьмана Виговського безкінечні суперечки з московським урядом. Виговський у розмові з московськими гінцями докоряв Москві за те, що вона нібито таємно підбурювала проти нього Пушкаря і знову підтримує заворушення між посполитими, кричав разом із своїми полковниками, що нізащо не допустить запровадження воевод, і прямо висловився, що під польським королем козакам було краще. Тим часом до Києва замість Бутурліна прибув інший воевода, схильний бачити в усьому зраду; він почав садовити в тюрму київських козаків і міщан. Це підлило масла у вогонь. Поляки, побачивши, що між козаками зникає злагода, підіслали до Виговського спритного пана Беневського, який усіма способами настрюював козаків проти Москви і обіцяв їм великі блага, якщо вони об'єднаються з Польщею. Йому допомогла тоді людина, яка жила на Україні і мала великий вплив і на гетьмана Виговського, і на старшину, — Юрій

Немирич. Він належав до давнього руського роду і мав добру освіту... Повернувшись на батьківщину під час повстання Хмельницького, він пристав до козаків, зблизився з Богданом, а тепер, після його смерті, почав керувати Виговським. Перебуваючи в Голландії, Немирич засвоїв тамтешні республіканські поняття, склав собі ідеал федеративного союзу республік і хотів застосувати його до своєї батьківщини. Під його впливом у Виговського й у старшин склався план об'єднати Україну з Польщею на федеративних засадах, зберігши для України права власного управління. До цього кроку спонукали тодішні відносини між Польщею і Московською державою.

Тим часом повстання посполитих, підняте Пушкарем, спалахнуло проти Виговського знову біля Гадяча. Виговський відправився приборкати його і тут 8 вересня зібрав раду з козацьких старшин, полковників, сотників і значних козаків. Прийшли польські комісари: Беневський і Євлашевський. Беневський виступив перед козаками з промовою, ганив Москву, запевняв, що у москалів інша віра, ніж у козаків, що москалі не дозволять їм вільно приготувати горілку, мед і пиво, накажуть напнути московські сіряки і личаки, заборонять носити чоботи і потім почнуть переселяти козаків за Білоозеро; з іншого боку, обіцяв їм щастя в союзі з Польщею. Тепер, говорив він, не буде більше рабства: суворий закон не допустить, щоб пани чинили свавілля над підданими. Після такої промови був укладений договір, відомий в історії під назвою Гадяцького. Україна (теперішні губернії Полтавська, Чернігівська, Київська, східна частина Волинської і південна Подільської) добровільно об'єдналася з Польщею на правах самобутньої держави під назвою Великого князівства руського. Верховна виконавча влада повинна була знаходитись у руках гетьмана, обраного до кінця життя і затвердженого королем. Велике князівство руське повинне було мати свій верховний трибунал з діловодством руською мовою, своїх державних сановників, свою казну, свою монету, своє військо, до якого входило б 30000 козаків і 10000 регулярних. Унію обіцяли остаточно знищити. Належало запровадити дві академії з університетськими правами — в Києві та в іншому місці, де буде зручно; крім того, в різних місцях — училища, без обмеження кількості; оголошувалось зовсім вільне книгодрукування. Нарешті, гетьман міг щороку представляти королеві козаків для присвоєння шляхетського звання, за умови, щоб кількість їх у кожному полку не перевищувала 100 чоловік.»

Гетьман
Іван Виговський

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте стосунки між гетьманом І. Виговським та Московською державою.
2. Проаналізуйте положення Гадяцького договору, укажіть дату його укладання. Дайте власну оцінку договору.

Документ 4.

Переяславський договір 1659 р.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...4. Без указу і без повеління великого государя, його царської величності, самому гетьману з усім Військом Запорозьким у війну нікуди не ходити, полками великими і малими людьми Війська Запорозького ніяким околишнім державам не допомагати і на допомогу до них людей не посилати, щоб тією допомогою Військо Запорозьке не зменшувалось; а коли без гетьманського відома хто пішов у війну самовільно, тих карати на смерть. І гетьман, і полковники, і вся старшина, і простий люд на раді, вислухавши цю статтю, ухвалили: бути цій статті так, як вона написана.

5. Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав бути в своїх царської величності черкаських містах: в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Брянславі, в Умані своїм царської величності воеводам з ратними людьми для захисту від ворогів, а тим воеводам у військові права і вольності не вступати; а які воеводи і ратні люди будуть в Переяславі, в Ніжині, і тим бути на своїх запасах; а в Києві і в Чернігові і в Брянславі володіти воеводам маєтностями тими, які належали до тих воеводств до того часу, а у полковницькі побори воеводам не вступати; а хто учинить яке насильство, тих піддавати карі. А які великого государя ратні люди будуть у государевих черкаських містах, тим государевим ратним людям у реєстрових козаків на дворах не розміщатися, а розміщатися государевим ратним людям у всяких жителів, крім реєстрових козаків; також і підвод під посланців і під гонців у реєстрових козаків не брати, а брати у міських і сільських жителів; а реєстровим же козакам держати вино, пиво і мед...

7. Який гетьман за указом царської величності і за обранням усього війська учиниться у війську гетьманом, а після того зробить який проступок, то війську без указу царської величності, самим гетьмана не змінити,

Гетьман
Юрій Хмельницький

хоч новообраний гетьман, крім зради, провину яку і учинить: і великий государ, його царська величність, звелить про це розшукати всім військом і по розшуку звелить указ учинити, як воно заведено у війську з давніх-давен; а самим самостійно гетьмана без указу царської величності не змінювати; також і гетьману, без ради і без ухвали усього простого люду, в полковники та інші начальні люди нікого не обирати, а щоб обирати у військо полковників на раді, кого між себе побажають з своїх полків, а з інших полків в полковники не обирати; також тих полковників гетьман без ради не повинен відставляти.»

СЛОВНИК

Фальсифікація — підробка чого-небудь, викривлення, підмінювання справжнього чимось хибним, вигаданим.

Запитання та завдання

1. Дайте характеристику Переяславському договору за наведеними критеріями:
 - а) обрання гетьмана;
 - б) права гетьмана;
 - в) обрання старшини;
 - г) міста, в яких розташовувались московські воеводи;
 - д) права та обов'язки реєстрових козаків, міських та сільських жителів.
2. Історики вважають, що Переяславський договір 1659 р. був фальсифікацією Переяславського договору 1654 р. Доведіть або спростуйте наведену точку зору.

Документ 5.

Про незадоволення українського населення діями російського уряду і гетьмана І. Брюховецького та про повстання 1666 р. (мовою оригіналу).

Джерело: «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки».

«Гетьман Брюховецький возвратился з Москви по рождестві Христові, обдарен пребогато, і привіз з собою воевод великоросійських во вся начальнійшія гради українськія (кромі давнійших: в Киев, в Чернігов, в Переяслав і в Ніжин...), іменно же: в Гадяч, в Полтаву, в Миргород, в Лубни, в Прилуку, в Стародуб, в Новгородок, в Глухов, Батурин і прочие; от тих же воевод послані билі в меншиє

Гетьман
Іван Брюховецький

гради і надлежачіє к ним уїздніє села прикажчики; такожде постановили ціловальщиков, то єсть присяжних зборщиков, которіє взимали по торгах і ярмарках со всякої проданої і купленої вещи от козака і мужика пошлину... А воеводи... наложили дань со всякого плуга по осьм осьмачок жита осипу і по п'ять золотих грошей, а от коня полкопи грошей і осьмачку жита давати.

Того ж (1666) году... прислані з Москви во всю Украину спищики, которіє всіх людей по градіх і селах — всякого чоловіка і художника... і хто сколько синов імієт і хто чим промишляєт і куплю дієт, какою землею, заводами і угодіями владієт, мельниці, стави... хутори переписавши, от всего того дань давати наложили.»

Запитання та завдання

1. Визначте, чому населення українських земель було незадоволено діями гетьмана І. Брюховецького?
2. Які податки мали сплачувати мешканці України після повернення І. Брюховецького з Москви?
3. Дайте власну оцінку діяльності гетьмана І. Брюховецького.

Документ 6.

Андрусівський договір 1667 р.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...3. А які міста і землі за цієї минулої війни від Кори Польської і Великого князівства Литовського завойованіє і перебувають у володінні і в управлінні його царської величності, тобто Смоленськ з усією Сіверською землею, з містами і з повітами, які від того краю, від Вітебського, і від Полоцького, і від Ліфляндії, від Лютинського повітів, до Смоленська відійшли, тобто Дорогобуж, Біла Невель, Себеж, Красне, а також і Велиж, хоч він здавна до воеводства Вітебського належний, з своїми містами і з повітами, а з другого краю, де є сіверські міста, коло Чернігова, всі міста і землі... залишатися мають усі на стороні його царської величності; а на стороні його королівської величності — від Дніпра, що під Києвом, і через весь той край до Путивльського рубежу... не переходячи однако ж рубежів воедств Полоцького, Вітебського і Мстиславського і повітів Оршанського, Мозирського, Річицького і Брацлавського, а також і Ліфляндського рубежу... і зо всіма повітами, селами і волостями з обох боків рік Дніпра і Двіни, і з іншими, що до тих же воедств і повітів, які в державі його королівської милості і Речі Посполитої залишаються, крім Вєлика, ... а внизу по Дніпру (земля), називається Запороги, і тамтешні козаки, в яких вони там укріпленнях, островах і поселеннях своїх живуть, мають бути в послушенстві і під охороною і під високою

рукою обох великих государів наших...

7. А саме місто Київ з тими ж монастирями, Печерським і з іншими при Києві залишеними околицями, також і з слугами старими, з якими перед цим Київ на сторону царської величності прийнятий [був], і з живністю, що в той час там буде, на сторону його королівської величності і Речі Посполитої має бути відданий і очищений до першої про вічний мир комісії, що на ці перемирні роки припадає, тобто через два роки, від нинішнього договору рахуючи...»

Запитання та завдання

1. Які держави уклали цей договір?
2. Випишіть з тексту документа, як були поділені українські землі між іноземними державами?
3. Визначте статус Запорожжя та міста Києва.
4. Які наслідки мав Андрусівський договір для України?

Документ 7.

Розгром об'єднаними силами російських військ і українських козаків першого походу турків і татар на Чигирин (1677 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Року від створення світу 7186, від народження ж Христа 1677, ... турецький султан, вирушивши на православноросійський край, найбільше ж на богом бережений царствений Київ, бажаючи його під свою бусурманську владу підбити, послав свої сили турецькі і татарські з Ібрагім-пашею, і з ханом Кримським, спочатку під славне старовинне місто козацьке начальницьке Чигирин, наказавши Чигирини здобувати, а, здобувши, зразу ж іти під Київ. ... Бо хоч і багато тижнів Чигирини всіма силами, всякими військими промислами, безперестанними приступами, підкопами, гранатами, незчисленною стріляниною день і ніч доставали і з часу на час кінця своєму злому намірові очікували, але не змогли досягти успіху. Бо... ратні [люди] царської пресвітлої величності і козаки боронилися і поганців багато тисяч побили, в облозі сидючи.

Коли ж його царської пресвітлої величності численні сили з боярином князем Григорієм Григорійовичем Ромадановським і численні полки козацькі з гетьманом Запорозького Іваном Самойловичем до Дніпра на відсіч, тобто на звільнення Чигирини, прийшли, погані (турки; татари — *авт.*), почувши про великі сили государеві, хоч злякалися, однак, боязнь ту скриваючи в серці, ще старанніше до Чигирини приступали, ні на малий час послаблення обложенцям чигиринським не даючи; серпня ж найбільше числа 27 всіма силами здобували місто Чигирин, всіма спо-

собами здобути його намагаючись, поки не наспіла б відсіч господарська до Чигирина...

...і зразу ж кинулися тікати чужі полки з таким великим, якого ще ніколи не бувало, соромом і величезною втратою сил бусурманських, які невидимою силою божою гнані були так, що, від безперестанного відтікання вдень і вночі втомившись, велика кількість їх скрізь по дорозі загинула, а решта від превеликого страху божого ледве добігли до свого дому; град же Чигирин звільнений був від усяких бід...»

Запитання та завдання

1. З якою метою турки і татари здійснили похід на Чигирин?
2. Яке значення мала перемога в цьому поході для України та Московської держави?

Документ 8.

Петро Дорошенко (1665–1676 рр.).

Джерело: Н. Полонська-Василенко «Історія України. Від середини XVII ст. до 1923 р.», т. 2.

«Дорошенко ставив своєю метою звільнити Україну від московської та польської влади і об'єднати її. А щоб досягнути цієї мети, вважав за найкраще спертися на Туреччину та Крим. Султан обіцяв визнати Україну від Перемишля до Севська.

На початку Дорошенко мусив визнати польський суверенітет, бо в більших осередках України стояли польські залоги. Крім того, треба було боротися з претендентами на булаву: полковник брацлавський Дрозденко оголосив себе гетьманом. З великим напруженням Дорошенко здобув Брацлав. Кількість прихильників Дорошенка зростала, хоч основною силою його були сердюки — наймане військо.

Року 1666, користаючись з ослаблення Польщі внаслідок повстання проти короля, Дорошенко, за допомогою татар, завдав польському військові, під проводом Махойського нищівної поразки біля Брацлава. Польські історики порівнювали значення цієї поразки з розгромом під Жовтими Водами та Корсунем. Року 1667 Дорошенко з військом з 24000 козаків та з кількома десятками тисяч татар обложив польську армію в Галичині біля Підгайців.

Але запорожці, під проводом кошового отамана Сірка, напали на Перекоп, і татари, Дорошенкові союзники, уклали з поляками сепаратний мир. Дорошенко примушений був визнати підданство Польщі. Трохи компенсував його успіх на Лівобережжі року 1669, але новий наступ поляків звів той успіх нанівець, а об'єднання Многогрішного гетьманом остаточно захитало справу об'єднання України. Року 1668 Дорошенко на раді склав умови турецького протекторату: звільнен-

ня України від Вісли до Путивля.

Тяжкого удару завдали Дорошенкові запорожці, висунувши проти нього претендента на гетьмана — Петра Суховія, якого визнали татари. Цілий рік боровся Дорошенко з Суховієм. Ще гірше стало, коли в Умані проголосили гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка. Боротьба з ним була дуже тяжка.

Року 1669 Дорошенко прибував домовитися з Польщею... Дорошенко вимагав автономії у межах воеводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського і скасування унії. Тим часом Ханенко просив лише автономії для козаків. Польський уряд затвердив гетьманом Ханенка.

Почалася вперта війна з Польщею. На допомогу Дорошенкові прийшли турки з султаном. Року 1672 зайнято Поділля й укладено мировий договір в Бучачі: Польща зреклася прав на Поділля, яке стало турецькою провінцією, і на козацьку Україну, яка стала самостійною державою під протекторатом султана. Польща зобов'язалася платити Туреччині щороку контрибуцію — по 22000 червінців.

Поділля і частина Галичини з Чортковом стали турецькою провінцією. Турки обертали храми на мечеті, грабували міста, забирали людність у полон. Дорошенко дістав зруйновані Брацлавщину та Київщину, звідки населення тікало на Запоріжжя, Гетьманщину, Слобожанщину, обвинувачуючи його за те, що закликав турків і татар. Улюбленець народу, він утратив його любов і довір'я, не зважаючи на те, що завжди у внутрішній політиці рахувався з народом...

...У березні 1674 р. Самойлович скликав у Переяславі Генеральну Раду, на якій обрано його гетьманом обох боків Дніпра. Самойлович обложив Дорошенкову столицю Чигирин, але на допомогу прийшли турки та татари, і він повернувся на Лівобережжя.

Турки, татари, дорошенківські загони нищили на Правобережжі міста та села, які піддалися Самойловичеві і Ханенкові. Умань спалено, а все її населення вирізано.

Король Ян Собеський вирушив із своїм військом проти турків і татар і зруйнував Брацлавщину. Тисячі людей знищено, забрано в полон. Хто був в силах, тікав, Україна оберталася в пустелю, засіяну людськими кістками, наповнену руїнами й згарищами, — так характеризував Правобережжя дослідник доби гетьмана Дорошенка професор Д. Дорошенко.

Петро Дорошенко сам розчарувався у своїй політиці... Дорошенко вирішив зректися гетьманства, передати булаву Генеральній Раді в Чигирині, а клейноди надіслав до Москви.»

Гетьман
Петро Дорошенко

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте діяльність гетьмана П. Дорошенка. Спробуйте визначити позитивні та негативні сторони його гетьманства.
2. Проаналізуйте Бучацький договір.
3. У чому ви вбачаєте трагедію гетьмана П. Дорошенка?

Документ 9.

З повідомлення царського уряду про мирний договір, укладений з Туреччиною і Кримом у Бахчисараї (1681 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«У нинішньому 1681 р. по його, великого государя, указу... посланники ...для переговорів про мир з турецьким султаном... з кримським ханом...уклали...з султаном турецьким і ханом кримським перемир'я від цього 1681 р. від січня місяця вперед на 20 років... а береженому богом місту Києву, його государевій прабатьківській отчині, з містами і землями, віддавна до нього належними, і від Києва до Запорозжя бути в державі великого государя, його царської величності. А пусті землі за Дніпром, які є у володінні султана турецького, то на тих землях, йому, султанові турецькому і ханові кримському міст і містечок не будувати і людьми не заселювати. А якщо які-небудь турецькі і кримські люди самі прийдуть на його государевих людей війною, то таких вони обіцялися розшукувати і, вилловивши, карати смертю, а все, ними взяте, назад віддавати...»

Запитання та завдання

1. Випишіть з тексту документа, як була поділена територія України між Московською державою та Туреччиною.
2. Які наслідки мав цей мирний договір для України?

Документ 10.

Слобідська Україна у другій половині XVII ст.

Джерело: Б. Зайцев, В. Скирда, В. Воропаєва, О. Марченко, І. Скирда «Історія рідного краю (Харківщинознавство)».

- А) Заснування слобідських міст.
«Наша давня рідна земля!..
...Учені вважають, що своїм ім'ям край завдячує слову «свобода» («слобода»), до якої так прагнули

вільні поселенці. Саме їм вдалося освоїти і залюдити небезпечну територію Дикого поля. Місця, де вони селилися, отримали назву «слобода». Під назвою Слобідської України наш край відомий уже з XVII ст. Топтали цю землю і кіннота татарська, і польські жовніри, і шведські завойовники, але вставав народ її на повний зріст, блищали шабля козацькі, списи слобожан, влучно били воронезькі пищали і втікали вороги, лишаючи корогви та зброю.

Назва «Слобідська Україна» офіційно проіснувала з невеликою перервою (1780–1786 рр.) до 1835 р., коли ця територія була перейменована на Харківську губернію.

У 50-х роках XVII ст. на Слобідській Україні були засновані перші міста: Суми, Охтирка, Лебедин (сучасна Сумська область), Острогожськ (сучасна Воронежська область). У цей час виникають міста й на території сучасної Харківщини: Валки, Чугуїв, Зміїв, з'являється і наше рідне місто Харків... Ці міста та інші слободи існують під захистом Белгородської та Ізюмської засічних меж, Української та Дніпропетровської прикордонних ліній.

Трохи пізніше, в 70–80-х роках XVII ст., з'являються такі міста і слободи, як Ізюм, Куп'янськ, Великий Бурлук, Вовчанськ, Нова Водолага, Мерефа, Люботин, Коломак та багато інших великих і малих поселень.

Окремі міста і слободи Харківщини отримали свою назву від найменування церков — Богодухів, Покровка, Введенка, Миколаївка та ін.

...У 1638 р. виник Чугуїв. У XII ст. чугуївські землі були спустошені монголо-татарами. Після цих подій вони стали частиною Дикого поля. Татари називали цю місцину Чугою. Спочатку «чуга» означала «суконний одяг», згодом «вузький каптан з короткими рукавами». Словом «чакал» монголи називали воїнів, які носили легкий панцир.

У 1638 р. Яків Острянин приводить до Белгороду, а згодом і до Чугуєва великий загін козаків, яким було надано російське підданство за умови, що вони побудують острог.

...У першій половині XVII ст. на чугуївських землях оселяються українці-втікачі від польсько-литовських феодалів. Але утиски і сваволя козацької старшини призвели до повстання в 1641 р. Зруйноване черкасами укріплення було заселене слобідськими людьми з Белгорода, різних українських міст і слобід.

Золочів розташований на лівому березі р. Гетьманівки (притока Сіверського Дінця). Уже наприкінці XVI — на початку XVII ст. у цій місцевості з'являються перші слободи. Згідно з історичними джерелами, датою заснування Золочева вважають 1677 р.

Деякі дослідники схильні до того, що назва цього населеного пункту зобов'язаний першим поселенцям із львівського Золочева, що знаходиться

на річці Золочівка (притока Західного Бугу). Нібито дно цієї річки вкрито піщаними наносами і при добрій погоді виблискує, наче золото. Існують у наш час і прихильники так званих «золотих легенд». Одна з них розповідає, що нібито в річці були затоплені татарські човни із золотом. Деякі дослідники вважають, що на берегах давньої Золочівки був збірний пункт, куди з довколишніх земель звозили данину князям (переважно золотом). Серед інших тумачень з'являється й таке, що пов'язує назву цього краю із золотими ланами, хлібними нивами навколо цього міста.»

Запитання та завдання

1. Чому цю місцевість назвали Слобідською Україною?
2. Визначте причини заснування слобідських міст.

Б) Заснування Харкова.

«Найдавнішу письмову згадку про жителів міста знаходимо в «Описании городов и знатных местечек в провинциях Слободской губернии» (документ XVIII ст. за 1630 р.).

В «Описании» є спеціальний розділ «Хроногеографическое описание сего города Харькова 1767 года», який починається так: «Начало населения сего города в 1738 (1630) году, в котором первые начали собираться на поселение малороссияне из заднепровских польских и малороссийских городов; первой их осадчий был Иван Каркач; и городок построен был деревянный; с таким укреплением, каково в тогдашнее время служить могло единственно к убежищу от неприятельского татарского нападения».

У «Топографических описаниях Харьковского наместничества» підкреслено, що Харків побудовано за часів царювання Олексія Михайловича в 1653 р.

Інші джерела роком заснування м. Харкова називають 1654 р. Так, у наказній пам'ятці уряду царя Олексія Михайловича від 30 вересня 1654 р. йшлося: «Которые черкасы построились в Чугуевском уезде промеж речек Харькова и Лопины о городо-вом строснии, и что вы по их челобитью в Чугуев к Г. Спешневу писали, а велели ему городского места осмотреть и описать и на чертеже начертить и черкас переписать». З приходом цієї групи переселенців пов'язано, найвірогідніше, заселення Харківського городища.

Повніше з'ясувати обставини заселення цієї території дозволяє одна з чолобитних грамот. У ній йдеться про те, що церква отримала різні землі вздовж річок Лопані й Харкова ще наприкінці XVI ст. Однак у скарзі відзначалося, що «в прошлом 162 году (1654 р.) в том твоем государеве жалованье, а у церковной... вотчине по рекам Харькову

и по Лопину построились дворами живут черкасы, которые пришли из черкаских городов...» Далі чолобитники просили заборонити «черкасам», які в 1654 р. зупинилися на Харківському городищі, селитися тут, а дозволити в «Николаевской вотчине, на речке Харькове и на Лопине дворами построиться черкасам только 37 чел., которые прежде того пришли из черкаских городов...»

Але уряд не вважав за доцільне заборонити будуватися українським поселенцям на території Харківського городища.»

Запитання та завдання

1. Складіть розповідь за темою «Виникнення м. Харкова».
2. Як ви вважаєте, чому уряд не забороняв українцям селитися на цих землях?

Документ 11.

3 відомостей до Генерального плану (мовою оригіналу).

Джерело: Б. Зайцев, В. Скирда, В. Воробасва, О. Марченко, І. Скирда «Історія рідного краю (Харківщинознавство)».

«...строения в сем городе [Чугуеве] по причине населяющих военнослужащими и находясь по службе воинской в отлучке удобности... не имели;...жители отставные казаки, называемые казенные, пропитание имеют только в положенном им хлебном жаловании и некоторые из них, неслужащие, занимают малою частию хлебопашеством, нанимая по недостатку своей... соседственные земли; другого рода казаки, поступившие в казацкое звание издавна, обрабатывают свои... обмежеванные за ними земли; есть также из них мастеровые, кузнецы, плотники, столяры, сапожники, портные, печники, шерстобои, а купцы торгуют небольшим количеством бумажной и гарусной материи, также и других мелочных товаров, а некоторые из казаков торг ведут мелочными деревенскими изделиями и хлебом.

...Жителей зажиточных имеется мало, а более в посредственном состоянии. Женщины сверх полевых работ занимаются разными домашними рукоделиями... и сверх того промысел имеют разными фруктами, собираемых из садов своих, также деланием пряников и других продуктов.»

Запитання та завдання

1. Які прошарки населення були у м. Чугуєві?
2. Визначте основні та другорядні заняття мешканців м. Чугуєва.

Документ 12.**Опис м. Золочева, складений у 1683 р.
(мовою оригіналу).**

Джерело: Б. Зайцев, В. Скирда, В. Воропаєва, О. Марченко, І. Скирда «Історія рідного краю (Харківщинознавство)».

«Город Золочев построен с левой стороны реки Уд, на горе острог поставлен дубовым лесом, вверх полутора сажень. В том острогу 4 башни проезжих без верхов, 4 башни глухих. А по мере городовые стены вокруг и с башенными местами семьсот тридцать сажень.

Около того острогу ров в глубину полутора сажень, попереч тоже...

Да для осадного времени в том остроге построен маленький острожок, тын оставлен дубовой, по мере вокруг городовые стены 82 сажень, около того малого острогу рву имеет, ... в большом остроге колодезь, тайников нет. Городовые службы — черкасы. Войт 1 человек, с пищалями 30 человек, с рогатинами 84 человека, с бердышами 15 человек, без оружия 195 человек. Итого 325 человек.»

Запитання та завдання

З якою метою було побудовано м. Золочів? Свою відповідь підтвердіть рядками з документа.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

Документ 1.**Статті з укладеного в Москві договору
про «Вічний мир»
між Росією і Польщею (1686 р.).**

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...3. Також домовилися ми і ухвалили, що... всієї Малої Росії цієї сторони Дніпра містам Ніжину, Переяславу, Батурину, Полтаві, Переволочні і всім того Малоросійського краю землям... як вони до цього часу... на стороні їх царської величності перебували, так і тепер залишатися мають на стороні їх царської величності на вічні часи; ...а за Дніпром-рікою Київ має залишатися також на стороні їх царської величності... і вниз ріки Дніпра, що називаються Запороги, козаки, що живуть на Січі, і в Кодаку, і в інших місцях по Задніпров'ю знаходяться, в яких вони там островах і поселеннях своїх [перебувають], від Січі вверх Дніпром гирлом ріки Тясмин, яка впадає в Дніпро, мають бути за цим же вічним договором у володінні і в державі великих государів, їх царської величності...

7. А що в нас, його королівської величності великих і повноважних послів, і їх царської величності ближніх бояр і думних людей, між нами виникло утруднення про ті розорені міста і місця, які від містечка Стаєк, униз Дніпра по річці Тясмин [лежать], а саме: Ржищів, Трехтемирів, Канів, Люшни, Сокольня, Черкаси, Боровиця, Бужин, Вороньків, Крилов і Чигирин, про які з нами, його королівської величності великими і повноважними послами, їх царської величності ближніх бояри і думні люди, говорили і домагалися, щоб вони були в державі і у володінні великих государів, їх царської величності навіки вниз Дніпра, йдучи ру-

бежем від містечка Стаєк по річці Тясмин, то ми, його королівської величності великі і повноважні послы, маючи на це від його королівської величності і від Речі Посполитої на договорювання повноважень, відступити не хотіли; тоді ми, його королівської величності великі і повноважні послы, і їх царської величності ближні бояри і думні люди, погоджено цю статтю та обміркували і постановили, що ці міста залишатися мають пустими, так, як вони тепер є...»

СЛОВНИК

Нейтралітет — у міжнародному праві становище держави, яка не бере участі у війні, зберігає з державами, що воюють, мирні відносини й не надає жодній з них воєнної допомоги.

Запитання та завдання

- Доведіть цитатою з документа:
 - які землі відходили до Московської держави;
 - які землі відходили до Речі Посполитої;
 - кому підпорядковувалося Запорожжя;
 - які місця мають залишитись «пустими, так, як вони тепер є...»?
- Дайте власну оцінку договору про «Вічний мир» між Москвою та Польщею.

Документ 2.**«Коломацькі статті» (1687 р.).**

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...реєстровим козакам бути тридцяти тисяч чоловік...

А що буде в якому полку козаків, в тому скласти реєстр; і бути козакам реєстровими, й надалі у реєстр писати, які старі козаки й велику службу служили, а чого старих козаків в полках до тридцяти тисяч не вистачить, то в те число приймати в козаки міщанських і поселянських дітей. А на Військо Запорозьке на тридцять тисяч бути поборам з усяких маєтностей без вибору, чий хто не буде, крім монастирів, і з тих поборів давати великого государя жалування гетьману в початковими людьми і козакам за колишніми за твердженими статтями...

А в яких полковників початкових людей маєтності і на ті їх маєтності, жалувани від великих государей грамоти дано: і тих підданих полковникам і всяким початковим людям, за якими в маєтності є, судити і приписати вільні у них приймати тільки та дрова наказувати їм на себе готувати; а побори в них на жалування козакам збирати порівно. А до митрополитичих і архієпископських та єпископських і до монастирських підданих — в податях військо діла нема... А з мужиків у реєстр в козаки не писати і не приймати. А з протопопівських і попівських маєтностей побори на козаків брати, відповідно до положення про козацькі маєтності, а з міст усякі доходи брати за їх правами; а генеральної би старшини і знатних та зазначених осіб маєтностям від усяких військових поборів бути вільними і нічого з них у скарб військовий не брати...

22. ...щоб для полегшення тягара в Малоросійському краї оренди не було; а оскільки охотницькі полки війні й піші, у ці воєнні часи на захист Малоросійського краю потрібні, то щоб вони були залишені так, як при колишньому гетьмані; а давати їм плату, збираючи гроші з посполитих людей, які не написані в козацькому списку. А яким способом ті грошові збори повинні бути, про те гетьман з старшиною обмірковувати повинні і вказати міру; а коли міра буде визначена, то в той час повинні писати про те великому государеві, до їх царської пресвітлої величності.»

Запитання та завдання

1. Укажіть кількість реєстрових козаків. Хто міг бути вписаний до козацького реєстру, а хто — ні? Чому?
2. Які верстви населення мали сплачувати податки?
3. Доведіть, що статті закріплювали право за козацькою старшиною на привілеї і вільності та посилювали визиск з посполитого населення.

Гетьман
Іван Мазепа

Документ 3.

Універсал гетьмана Івана Мазепи про введенню панцину (1701 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Жаловались нам жителі с. Смоляжі на п. Самуїла Афанасьевича, сотника веркіївського, державцу того села, що дозорца его, п. сотника, к ним назначений, великії і неістирпимії їм в работизні діял прикrostі, незноснії чинячи обіди і в панцині непрестано вимисли, і просили нас, гетьмана, в том собі облегченія і зацтити. Ми призвали означеного сотника і поручили суду нашему генеральному разобрать діло; жалоба оказалась справедливою, за что сотника ми не похвалили, однако же не отбираем от него того села, но приказываем, аби не больше, только два дні в тиждень, роботу ему панциною отправовали, а інші дні на свої оборочали потреби, і в рок по осмачки овса от рабочей товарини давали, надщо жадних датков і повинностей не маєт і не повинен будеть он п. сотник вимагати, под неласкою нашою.»

Запитання та завдання

1. У чому суть скарги жителів села Смоляжі?
2. Поміркуйте, чи міг би гетьман І. Мазепа скасувати панцину. Доведіть свою думку.

Документ 4.

Чому повстав Палій (1688–1704 рр.).

Джерело: «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки».

«Після того як польський король, зі згоди та з відома папи і цісаря, замирився з російським монархом і коли поклали вони силами усіх християнських монархів воювати турка і татар, тоді багато хто із малоросійських та запорожських звияжців зібрав собі охочих козаків і, ставши ватагами, тобто полковниками, з власної волі подався на бусурман, став на захист християн та їхніх кордонів. Вони нищпорили степами по обох берегах Дніпра, харчувалися м'ясом дичини, переховувалися і чекали татарські загоны, які гнали ясир з Польщі та Росії у Крим та в Білоградщину. Нападали на них, розбивали, забирали коней і зброю, а християн — жінок і чоловіків — відпускали у свої землі і супроводжували дорогою додому. Тим козакам, що добровільно служили у широких і безмежних степах, має завдячувати все християнство і з подивом має говорити про них. ...»

З-посеред тих вільноохочих запорізьких ватагів або охочих полковників виділявся Семен Палій, що був родом з Борзни. Він одружився на Задніпров'ї у Фастові і, тримаючи при собі військо вільноохочих, не тільки не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошували, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські — на Бучаки, в Білгородщину та на Очаків — і руйнував їх. Коли ж супроти нього виходили татари, то він мужньо і успішно ось уже протягом кільканадцяти років побивав їх, побивав з великою користю для корони польської та для всього християнства. Втихомиривши Задніпров'я і пообсаджувавши численні міста своїми залогами, він жив як удільний пан. Його вільноохоче військо стояло постоем на Поліссі аж до кордону з Литвою і збирало на його користь десятину з пасік, з продукту та з усякого прибутку по всьому Задніпров'ю, навіть аж біля Дністра та Случі. Супроти нього не раз ходили походами кримські та білгородські татари, ведучи із собою як підмогу яничар. Вони підходили навіть до Фастова (де була резиденція Палія), хотіли тут його взяти. Проте він так їх побивав і проганяв, що навіть одного разу щонайголовнішого султана живцем взяв. Потім татари вирішили замиритися з ним і почали обдаровувати багатими дарунками. А ляхи, забувши оті тяжкі спустошення, що їх накоїли татари, забувши тих, завдяки чому військовому промислу і чиею мужністю вони звільнилися від тієї напасті і деякий час в тиші та супокі жили, забулися про все те, і, заздрячи своєму визволителю, підступом напали на нього, взяли і в темницю у місто Майборок відіслали. Просидівши там доволі довго, він сів прямо в кайданах на коня, якого зумисне підвели йому, і втік до свого війська. Тоді коронний гетьман послав з кварцяним військом, з німецькою та польською піхотою рейментара. Усім загоном при артилерії та гранатах вони підступили до Фастова. Та Палій не вислав своє військо зустрічати ворога, а сховав його в лісах, сам замкнувся у Фастові. Коли ж поляки пішли на місто, тоді те військо, що було сховане, вдарило на них з поля, а сам Палій з міста напав на шляхетські окопи і так всипав ляхам, що вони заледве в таборі утрималися. Не зволікаючи, вони замирилися з Палієм і понесли ганьбу у свою землю. Опісля Палій завжди відчував ворожість польського панства, та, маючи приязнь царської величності та польського короля, жив, не тужив, владарював над усім Задніпров'ям аж до Дністра та Случі, владарював, немов гетьман, проте гетьманом не був. Був тільки полковником, щонайпершим серед усіх полковників і щонайвідважнішим у всіх битвах. А гетьманом на Задніпров'ї був Самусь.»

ДОВІДКА

Палій Семен (? — 1710) — білоцерківський (фастівський) полковник. Народився в Борзни на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Навчався в Братському колегіумі. ...У 80-х роках разом із кількома сотнями козаків перейшов на запустілі землі Правобережжя на півдні

Київщини і фактично відновив Білоцерківський полк (з центром у м. Фастові), який намагався закріпити за Запорозькою Січчю. Проте поляки вважали ці землі своїми й тому виникла суперечка між козаками і шляхтою, що згодом переросла у збройне протистояння. У 1702 р. С. Палій очолив народний повстанський рух на Правобережжі. Скориставшись цією ситуацією, гетьман І. Мазепа 1704 р. перейшов зі своїм військом на Правобережжя і приєднав значну частину цієї території до Гетьманщини. У 1705 р. С. Палій було зазірено у зносінах зі шведами, заарештовано і вислано в Сибір. У 1708 р. було звільнено; призначено білоцерківським полковником. Брав участь у Полтавській битві на боці Петра І. Похований у Межигірському монастирі під Києвом.

Запитання та завдання

1. Чим, на думку Г. Грабянки, «має завдячувати» козакам «все християнство»?
2. Якими методами вели боротьбу проти турок і татар козаки С. Палія?
3. Вкажіть причини повстання С. Палія проти Польщі.
4. Складіть твір-мініатюру за темою «С. Палій — народний герой України».

Документ 5. Французький дипломат Жан Балюз про Мазепу.

Джерело: «Мазепа: Збірник».

«З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що має найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа.

Колись він, хоч і козак, але знатного шляхетського роду, мав надвірний ранг при королеві Казимірі. Батько мій і він зналися добре, навіть я змолоду бачив п. Мазепу: гарного і стрункого при дворі [польському].

Знаючи добре, що найвищі почесті змінюють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їхню молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря якнайчемніше, як це належить його рангу, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє вдовolenня, що його Прехристиянська величність має на своїй службі сина його старого приятеля. Пан Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові...

Загалом, він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами... й щодо досконалого знання цієї мови може позмагатись з найкращими

...ями-езуїтами. Мова його взагалі добірна і чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати, ніж слухати інших. При його дворі два лікарі-німці, а також Мазепа розмовляє їх мовою, а з італійськими старшинами, яких є кілька в гетьманській резиденції, розмовляв італійською мовою. Я розмовляв із господарями України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що недобре володіє французькою, хоч у молодих літах він відвідав Париж і південну Францію, був навіть на прийнятті у Луврі, коли святкували Піренейський мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні немає якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голландські.

Володар Мазепа вже поважного віку, на 10 літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і іздець із нього знаменитий.

Він дуже поважний у козацькій країні, де народ, взагалом свободолюбивий, гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до московців, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасне політичне життя, але мушу зізнатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря. Він належить до таких людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Однак про корону польську п. Мазепа не приховав, що вона, мовляв, іде, подібно до стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив з пошаною, але вважає його занадто молодим. Що особливо було приємно — це почуття пошани, яке володар Мазепа виявив до особи Його Величності (Людвиг XIV), про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це звичайно не тільки куртуазія, яку відчуває п. Мазепа, а відповідає відкрито дійсності; в залі, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Й.В. Там же, але в менше видному місці, я бачив портрет цесаря, султана, польського короля та інших володарів.»

СЛОВНИК

Куртуазія — витонченість.

Резидія — прийом державної особи у будинку.

Запитання та завдання

1. Доведіть, що І. Мазепа був освіченою людиною.
2. Як гетьман І. Мазепа характеризував тогочасне політичне життя?
3. Складіть твір-мініатюру за темою «Український гетьман Іван Мазепа».

Документ 6.

Реляція про Полтавську битву (червень 1709 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

Останні хвилини Полтавської битви: відступ пораненого короля Карла XII

«...Цього місяця 20 дня перейшли через Ворсклу і по той бік її в малій милі від ворожої армії стали. А потім 24 числа пішли ми далі з усією армією і стали з чверть милі від ворога, і щоб він на нас несподівано не напав, зробили навколо траншемент, а наша кавалерія праворуч між лісом поставлена була, а між нею декілька редутів зроблено і людьми і гарматами осаджено. І зволив його царська величність всяке готування робити для нападу на ворога; проте ж він (ворог) за своєю звичайною запальною відвагою в цьому нас випередив і 27 числа ранком, зовсім рано, майже ще в темноті, з дефілеїв, в яких він протягом усієї ночі все своє військо вишикуване тримав, на нашу кавалерію як з кіннотою, так і з піхотою своєю з такою фурією напав, що хоч він багаторазово з великими втратами від нашої кавалерії і від наших редутів, на які наступав відігнаний був, проте ж наша кавалерія, тому що її нашою інфантерією так скоро виручити не могли, трохи згодом до нашого траншементу відступити змушена була; однак ж скоро зупинились і знову ворога атакували, і праве крило його дуже збили і генерал-майора Шліпенбаха, який тим крилом командував, в полон узяли. А тим часом його царська величність послав його світлість генерала князя Меншикова та при ньому генерал-лейтенанта Ренцеля з деякою час-

тиною кавалерії та інфантерії до Полтави, щоб війська, що ще йдуть у сикурс ворогові, а також війська ворожого генерал-майора Розена, що в шанцях залишилися, атакувати і згадане місто від блокади зовсім звільнити, і вищезгаданий його світлість зустрів на дорозі ворожий резервний корпус з 3000 чоловік, яких вони поставили позаду свого правого крила при лісі і яких після короткого бою збили і без останку побили і в полон побрали, і після цього його світлість знову до головної армії повернувся, а генерал-лейтенантові Ренцелю велів продовжувати марш до Полтави, після прибуття якого ретирувався генерал-майор Розен з трьома полками, що при ньому були, у зроблені перед містом ворогом фортеці і шанці, але він згаданим генерал-лейтенантом Ренцелем був атакований і після вчиненого короткого опору змушений був з усіма людьми, що при ньому були, на дискрецію здатися. Тим часом же ворожа кавалерія від головного війська, [тобто] від нашої кавалерії, відійшла і з своєю інфантерією знову з'єдналася, і вистроїли [вони] всю свою армію в ордер баталії перед фронтом у чверть милі від нашого табору. У цей же час його величність повелів зразу ж двом лініям нашої інфантерії з нашого тражементу виступити, а третю — в ньому позаду залишив, і так ту армію вишикували, що інфантерія посередині, а кавалерія на обох крилах поставлена була, і з нашої сторони правим крилом кавалерії командував генерал-лейтенант Баур, тому що генерал-лейтенант Ренцель у першій акції, в якій і багато зразків хоробрості і доброго командування показав, бік прострелений був; лівим же крилом командував його князь Меншиков, тому що там його перебування найпотрібнішим було, а корпусом баталії командував сам його величність високою особою своєю і до того ж пан генерал-фельдмаршал Шереметєв, також пани генерали від інфантерії князь Репін і Аларт разом з генерал-лейтенантом Велингом і іншими генералами; артилерією керував генерал-поручик від артилерії Брюс... І коли військо наше, таким чином у бойовий порядок постройвшись, на ворога пішло в наступ, то тоді о 9 годині перед полуднем атака і жорстокий вогонь з обох сторін почався, котра атака нашими військами з такою хоробрістю вчинена була, що вся ворожа армія після півгодинного бою, з малими втратами наших військ (що при цьому є найбільш дивним), як кавалерія так і інфантерія, зовсім розбита була, так що шведська інфантерія ні одного разу потім не зупинилася, але без зупинки від наших [військ] шаблями, багнетами і піками була колота аж до лісу, що був недалеко, як худоба, гнані і биті були; при цьому спочатку генерал-майор Штапельберг, а потім генерал-майор Гамельтон, а після також і фельдмаршал Рейншільд, і принц Вюртемберзький, родич короля, разом з багатьма полковниками і іншими полковими і ротними офіцерами і декілька тисяч рядових, більша частина яких з рушницями і з кіннями, здалися, і були в полон узяті, і так стадами наші їх гнали. В погоню ж за відступаючим ворогом рушила наша

кавалерія більш ніж півтори милі, а саме: поки коні з причини втоми йти могли, так що вважаєш, від самої Полтави... милі на три і більше на всіх полях і лісах мертві ворожі тілеса знаходилися, і вважаємо, що їх від семи до десяти тисяч було побито, а скільки з ними гармат, знамен і литавр взято... І так з милості всевишнього цілковита вікторія, подібної до якої мало чувано і бачено, з легким трудом проти гордого ворога його царської величності славною зброєю і завдяки персональному хороброму і мудрому керівництву одержана...»

Запитання та завдання

1. Назвіть воєначальників, які брали участь у Полтавській битві з боку Швеції та Росії.
2. Опишіть хід та підсумки Полтавської битви.

СЛОВНИК

Дефілеї — проходи.

Здатися на дискрецію — здатися на милість переможця.

Ордер баталії — бойовий порядок.

Редут — квадратне чи багатокутне земляне укріплення.

Тражемент — укріплення.

Шанці — окопи.

Документ 7.

Знищення Запорозжя (мовою оригіналу)

Джерело: Н. Полонська-Василенко «Історія України», т. 2.

«Відповіддю на приєднання запорожців з кошовим Гордієнком до Мазепи було знищення Запорозжя. На початку березня 1709 р., за наказом Московського царя, прибули до Запоріжжя козаки з полку Данила Апостола і почали провадити агітацію проти Гордієнка. Але місія їх не вдалася і вони ледве втекли. Тоді на початку квітня 1709 р. з'явилося на Січі російське військо під командою полковника П. Яковлева та компанійського полковника Г. Галагана. Меншиков, головний ініціатор зруйнування Січі, писав Петрову: «Живьем взято старшини и казаков с 300 человек», яких наказав він «по достоинности казнить». Кошовий отаман Степаненко писав гетьманові Скоропадському: «Грлово луплено, шиї до плахи рубано, вішано і інші тиранські смерті завдано... мертвих із гробових многих не тилко товариства, но і чернецов одкопувано, голови оним утинано, шкури луплено і вішано». Січові будинки спалено, взято артилерію, амуніцію. Зруйновано також Переволочну, запорозьку фортецю над Дніпром біля гирла Ворскли та фльоту. Після того російське військо спустилося Дніпром наниз і так хапало й нищило запорожців, що пішли на промисли, не знаючи навіть про події на Україні. В Москві тріумфально відзначили знищення розбійницького гнізда».

Запитання та завдання

1. Поясніть, чому за наказом Петра I так жорстоко зруйнували Запорозжя.
2. Дайте власну оцінку діям царя Петра I та російського війська.

Документ 8.

Конституція Пилипа Орлика.

Джерело: «Мазепа: Збірник».

«6. ...Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке Військо домовилися і ухвалили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережене постійно в Запорозькому Війську, щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідує городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної Ради генеральні радники з кожного полку по одній значній, старовинній, добродіючій та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й ухвалою призначаються три генеральні на кожен рік ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції: перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послі Запорозького Низового Війська для прослуховування і рішень після прислання до себе від гетьмана розпорядження прибувати, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде від ясновельможного гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добродіючно, без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душепогубної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити і так прозріливо, щоб нічого не було в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай Боже, пагиби Вітчизні. А коли б на ті вищоголошені терміни для генеральної старшини трапилися якісь публічні справи, які потребували б швидкого управління, справлення та відправлення, то ясновельможний гетьман матиме силу та волю, за порадою генеральної старшини, такі справи управ-

ляти й відправляти своєю гетьманською повагою... І як генеральна старшина, полковники й генеральні радники мають належно шанувати ясновельможного гетьмана, належить їм виявляти честь і віддавати вірне послухенство, так і ясновельможному гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство, а не слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисно для приниження осіб до публічного негречного упослідження перед собою стоянням, окрім того, коли потреба вкаже.

7. Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи то б гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких злочинців сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну, здати на військовий генеральний суд, і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен злочинець має й понести.

...9. Оскільки перед цим у Запорозькому Війську завжди бували генеральні підскарбії, які завідували військовим скарбом, млинами та всілякими належними до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відомо керували, то й тепер такий порядок установлюється загальним договором і неодмінно узаконюється, аби після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої з московського ярма був обраний увагою гетьманською і з загального зволення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна й добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовими приходами і повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток вживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу...»

Пилип Орлик

СЛОВНИК

Конституція — Основний Закон держави, який визначає суспільний і державний устрій, систему державних органів, порядок їх створення й діяльності, права й обов'язки громадян.

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте Конституції Пилипа Орлика за планом:
 - а) кому належала законодавча влада;

- б) коли збиралася Генеральна рада та хто входив до її складу;
- в) які права належали гетьману та старшині.
- Встановіть права та обов'язки генерального підскарбія.
 - Доведіть, що Конституція обмежувала права гетьмана.
 - Визначте історичне значення Конституції Пилипа Орлика.

Документ 9.

Указ Петра I про створення Малоросійської колегії (16 травня 1722 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітліший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець всеросійський і інше, і інше, жалуючи підданих своїх — малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пану Скоропадському в Глухові для управління судами і для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалях на нього написано, замість однієї воєводської персони для кращої вірності й управління бути колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами, та при цій же колегії бути прокурором з гвардії капітаном або капітаном-поручикам з щорічною зміною...»

Запитання та завдання

- Визначте склад Малоросійської колегії. Хто був її головою?
- Доведіть, що створення Малоросійської колегії було кроком Петра I до обмеження прав і свобод українського народу.

Документ 10.

Діяльність наказного гетьмана Павла Полуботка.

Джерело: «Павло Полуботок — український гетьман».

«З Вельяміновим Полуботок не сколегувався з перших днів приїзду того на Україну. Він запротестував уже проти розгляду колегією першої скарги селян села Витемлі, адже справу не розглядав ні полковий, ні генеральний суд. Полуботок розіслав свій універсал, в якому наказував: «Якщо хто-небудь має на кого приносити апеляцію або яке інше прохання, то кожного разу такий повинен звертатися до полковника і від нього вимагати рішення». В свою чергу Вельямінов

доносить у сенат: «Крестьяне императорскую милость (коллегию) с радостью приемлют. Из них многие переходят и подают на старшину и прочих знатных людей в своих обидах челобитные, по которым в Малороссийской коллегии действия производятся». Вельямінов намагається заборонити Полуботку надсилати універсали, і коли Полуботок з гідністю перечує, нагадує, що він — наказний гетьман, Вельямінов кричить: «Я бригадир и президент, а ты такое предо мною? Ничто. Вот согну я вас так, что другие треснут. Государь указал переменить ваши давнины и поступать по-новому».

Всю тодішню ситуацію чи не найточніше схарактеризував Вантиш-Каменський: «...власти гетьманської протиставлена власть Коллегии малороссийской, которой президент превосходил в полномочиях Главу народа. Он не мог быть полезным соотечеству, мог быть полезным только самому себе». Полуботок справді чинив усе на лихо собі й знав це. Він знову й знову нагадував царю статті Богдана Хмельницького та Олексія Михайловича, підтвердивши іншими царями і самим Петром, за якими ніякі російські чиновники не мали права втручатися в справи українських судів. Однак це тільки дуже розлютувало Петра, який вирішує справу понищення українського самоврядування довести до кінця. Малоросійська колегія, яка давно вже вела нагляд за наказним гетьманом, шле на нього донос за доносом, далі Вельямінов їде до Петербурга, де й домовляється з царем про здійснення підступного задуму. Частина українських полків на той час була в Ладозькому та Терському походах, решту, підпорядкувавши Михайлу Голіцину, виводить з України «в поле», — будімо в похід проти татар. Полуботка, а також генерального суддю Івана Чарниша, генерального писаря Семена Савича покликано до Петербурга: «...что же полковник Полуботок и старшина, не взирая на данные им наши указы, послали некоторые указы без совету с президентом коллегии, того ради велено для ответа быть сюда полковнику Полуботку и из старшин Савичу и Чарнышу».

Вони приїхали до Петербурга 3 серпня 1723 р. Полуботок подає царю ще одну «чолобитну», де знову просить відкликати Малоросійську колегію, замінивши її генеральним судом з семи осіб, вернути одібрані «права і вольності козацькі грамотою царя Олексія Михайловича за гетьмана Богдана Хмельницького ствержені і від самого його імператорської величності при поставленні на гетьманство Скоропадського конфірмовані». Полуботок боровся методами легальними, бився, як птах у сильцях; скількох

Наказний гетьман Павло Полуботок

людей намагався перехилити на свій бік, розупевнити, зупевнити, переконати, скільки петицій, чолобитних, листів написав безуспішно.

Запитання та завдання

1. У чому суть суперечностей між Павлом Полуботком та головою Малоросійської колегії Вельяміновим?
2. Як Павло Полуботок захищав інтереси України?
3. Схарактеризуйте діяльність Павла Полуботка.

Документ 11.

Діяльність гетьмана Данила Апостола (мовою оригіналу).

Джерело: Н. Полонська-Василенко «Історія України», т. 2.

«З бігом часу розгорілась боротьба за перетворення рангових земель на власні...

Виникли пекучі питання про працю посполитих, про терміни зобов'язань і т.п.

Це питання порушив російський уряд ще в «Решительных пунктах». На підставі «пунктів» року 1729 Д. Апостол наказав перевести слідство по всіх полках. Канцеляристи об'їхали полки і зібрали від старожитців відомості — коли засновано те чи інше село, хто і на яких правах ним володіє. Полкова старшина мусіла зсистематизувати відомості і ці книги надіслати до Глухова на остаточну перевірку. «Генеральні слідства о маестностях», закінчені 1731 р., стали дорожчим джерелом історії України, її економічного та соціального становища. Цілі — допомогти повороті незаконно захоплених рангових земель — вони не досягли, але виявили дуже цікаві явища: зменшення числа вільних посполитих, переважно в північних полках і перетворення їх на людей залежних від землевласників (на півночі — в Чернігівському полку було вільних щонайменше 7% усіх посполитих дворів, а в Полтавському — щонайбільше 81%). Але ця залежність посполитих ще не була кріпацтвом: посполитий завжди міг відійти, чого не могли зробити кріпаки. Тому приклад російських кріпаків, що їх переводили на свої землі поміщики, був дуже шкідливим для України: вносила нову правова норма. Значною справою гетьмана Данила Апостола було укладення «Зводу» українських законів. Справу розпочато ще за Івана Скоропадського, коли поруше-

Гетьман
Данило Апостол

но було питання про переклад українських законів на російську мову. Данило Апостол створив комісію, якій доручив перекласти правні книги російською мовою і скомпонувати кодекс; в основу покладено Литовський Статут та Магдебурзьке право.»

СЛОВНИК

Рангові землі — земельні володіння в Україні в XVII–XVIII ст., що надавалися гетьманом і царем козацькій старшині як винагорода за службу на тій чи іншій посаді.

Запитання та завдання

Дайте власну оцінку діяльності гетьмана Данила Апостола.

Документ 12.

Культура України.

Джерело: М. Попович

«Нарис історії культури України».

А) Києво-Могилянська академія.

«Києво-Могилянська академія до кінця століття так і залишилась гуманітарного напрямку світським університетом того типу, який склався в Західній Європі в попередні століття, причому з латинською мовою викладання. Перетворення її на духовний навчальний заклад здійснено на початку наступного століття.

Упродовж XVIII ст. академія дедалі більше модернізувалась. Курс математики, який спочатку включався до філософії, розширювався і виводився в окремий курс, викладалась не тільки геометрія, а й алгебра, вища математика, дедалі ширше вивчалися іноземні мови. З 1738 р. вводиться вивчення німецької та староеврейської мов, з 1753 р. — французької. Продовжувалось (з перервами) вивчення польської, читалась і грецька мова.

Українське православ'я та українське вище шкільництво зберігали свої зв'язки із Заходом, частими були виїзди на навчання за кордон. Особливо важливими для академії були наукові зв'язки Симеона Тодорського, який навчався у відомого гебраїста Генріха Міхаеліса в Галле і започаткував викладання староеврейської мови в Києві. Це була фактично не просто гебраїстика, а початок герменевтики — наукового аналізу тексту Біблії...»

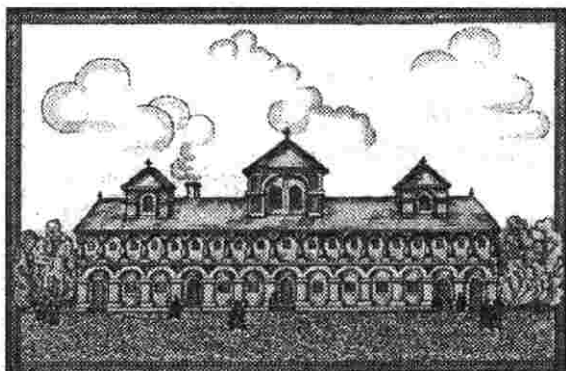
Запитання та завдання

Що свідчить про високий рівень освіти у Києво-Могилянській академії?

Б) Історична самосвідомість.

«Протягом XVIII ст. продовжується традиція козацького літописання. Більше того, головні літопис-

но-історичні твори, що на сьогодні є джерелами для вивчення історії Хмельниччини, написані саме на початку цього періоду. Найранішим таким твором є рукопис без заголовку і прізвища автора, з легкої руки П. Куліша названий «Літописом Самовидця». Автором його, найімовірніше, був колишній ніжинський сотник, наказний полковник, один із чільних діячів гетьмана Брюховецького, а потім — Брацлавський протопоп Роман Ракушка-Романовський (близько 1623–1703 рр.). Так чи інакше, «Самовидець» належав цілком до епохи Хмельниччини і Руїни і довів літопис до 1702 р. «Літопис Самовидця» переписувався до середини XVIII ст., доки не був витіснений літописом Граб'янки.

Київський колегіум

Григорій Граб'янка (?–1738) почав служити у Гадячі ще 1686 р., був сотником, полковим осавулом, полковим суддею, разом із Полуботком їздив до Петербурга відстоювати права та вільності України, разом з ним був ув'язнений до Петропавлівської фортеці, вижив, брав участь у війні з Кримом. Історія літопису теж доведена до початку століття (до 1709 р.), але центром її залишається Хмельниччина.

Канцелярист Самійло Величко (1670–1728) почав службу ще 1690 р. в домі В.Л. Кочубея і після «зради» Мазепи опинився у в'язниці, з якої вийшов десь у 1715 р., після чого в Кочубеєвому селі Диканьці розпочав писати свою працю; довів він її до 1700 р., але і тут центром лишається постать Хмельницького та його епоха.»

Запитання та завдання

1. Яке значення мали українські літописи у розвитку національної самосвідомості українського народу?
2. На підставі наведених уривків проаналізуйте розвиток культури України наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVIII ст.

Документ 1. Про вибори гетьмана України.

Джерело: «Історія Русів».

«Государиня Імператриця Єлизавета року 1744-го зволила відвідати з усім двором своїм Малоросію, подорожуючи до головного міста її Києва по набожеству, яке вона відправляла тут кілька тижнів з великим благочестям, відвідувала пішо святі храми і всі шановані народом місця з особливим приготуванням і набожністю. При тому роздано багато грошей старцям, убогим і всім церковним служителям та чернецтву, а в храми та гробниці даровано чимало дорогих речей і начиння.

Імператриця перебувала в Києві, подано їй прохання од урядників і війська Малоросійського про настановлення їм гетьмана згідно з правами їхніми і договорами. Государиня, прийнявши прохання тее прихильно, звеліла прислати для того депутацію свою до Петербурга... Депутатів тих під час урочистого вінчання наступника престолу року 1745-го ушановано вельми почесними місцями... Депутатів тих од-

пущено в Малоросію з грамотою, що обіцяла дозвіл на вибір гетьмана...

Для елекції при виборі гетьмана року 1750-го в січні місяці прибув до Глухова із Санкт-Петербурга як міністр генерал-аншеф і кавалер граф Іван Семенович Гендріков, і, по звичайних урочистостях і церемоніях, що тривали три дні за давнім церемоніалом, але з незвичайною пишнотою, примноженою в міру щедрот і милості добродійниці монархині, 17-го лютого всі чини духовного і світського звання і козаки реєстрові, що в полках служили, зібравшись на майдан міський до Соборної церкви і вислухавши прочитані на амфітеатрі до виборів стосовані грамоти та інші постановчі акти, урочисто обрали на гетьмана з природних малоросіян графа Кирила Григоровича Розумовського, що був тоді дійсним камергером, Ака-

Гетьман
Кирило Розумовський

демії наук президентом, лейб гвардії Ізмайловського полку полковником і кавалером...

Гетьман граф Розумовський року 1751-го на уряд свій одержав височайшу грамоту в тих самих висловлюваннях, як дано було Скоропадському, і 29 червня того ж року мав він урочистий в'їзд свій до міста Глухова...»

ДОВІДКА

Кирило Розумовський (1728–1803) — останній гетьман України. Родом із Чернігівщини, із сім'ї козака. Навчався у кількох європейських університетах. У 1746–1765 рр. — президент Петербурзької академії наук. 1750 р., з відновленням в Україні гетьманства, обраний гетьманом. Провадив судову реформу, намагався обмежити вплив російської адміністрації на збирання податків в Україні, прагнув вести самостійну закордонну політику, планував створення університетів та інших вищих навчальних закладів... Помер у Батурині, де й похований.

Запитання та завдання

1. З курсу історії пригадайте, чому царський уряд дозволив відновити гетьманство в Україні і обрати гетьмана.
2. Як відбувалися вибори гетьмана?
3. Яке місто стало резиденцією гетьмана Кирила Розумовського? Поміркуйте, чому?

Документ 2.

Уривок з настанови Катерини II князю О. Вяземському при призначенні його на посаду генерал-майора (1764 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Мала Росія, Лівонія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитись з ними на такий же підставі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно — безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську, треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на лис. Зробити це буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...»

Катерина II

Запитання та завдання

1. Визначте, якою була політика Катерини II щодо Малої Росії, Лівонії, Фінляндії.
2. Чому Катерина II намагалась ліквідувати гетьманство в Україні?

Документ 3.

З указу Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майора Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам малоросійських — генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг посісти за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея — генерал-майорським, генерального писаря Туманського — чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола — полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу — підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському — три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасовими, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям — першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками

Граф
Петро Румянцев

з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим підсотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів — повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. *

Запитання та завдання

1. Який склад мала Малоросійська колегія? Хто її очолював?
2. Визначте права президента Малоросійської колегії.
3. З'ясуйте наслідки ліквідації Гетьманщини.

Документ 4.

З таємної настанови Катерини II П. О. Румянцеву під час призначення його малоросійським генерал- губернатором (листопад 1764 р.).

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«2. Тамтешні єпархіальні архієреї, хоча й зобов'язані за своїм знанням і за силою духовного регламенту піклуватись про дотримання Закону Божого, так само й про поширення добрих установ серед простого народу і про більше вкорінення страху божого, і ви з належним розглядом, громадською владою іноді допомагаєте, добре знаючи, що справжній страх божий є перший засіб до зниження намірів і схильностей до пороків і злодіянь і, навпаки, до вкорінення в людях добропорядності і чесності.

Тому належить вам уміло приглядатись до них і до їх підлеглих, щоб різного роду хитрування заскніло у них властолюбства не виходили поза належну їхньому санові межу, поширюючи іноді свою духовну владу над світською, іноді також розсіваючи серед простого і забобонного народу різні корисні для їхніх намірів, а загальному спокоеві шкідливі плевели, під виглядом Закону Божого і благочестя, як про це згадується в духовному регламенті...

3. Необхідна потреба полягає в тому, щоб було відомо урядові і вам точна кількість народу малоросійського, тобто як людей, належних до військо-

вого чину під різними званнями, так і посполитих міщан і купців...

На початку таємної вам настанови між іншими не порядками, що мають місце в Малій Росії, ми вже згадали, що від цієї такої великої, багатолюдної і дуже багатої різними корисними плодами провінції в державну казну (про що мало хто повірить) немає жодних прибутків. Це, проте, так правдиво, що більше того, звідси відпускають туди по 48 тис. крб. Отже, було б і надалі безвідповідальним залишати її в такому безладді, тобто бути, як і раніше, для держави тагарем, аніж займати вигідне становище, отже, поряд з іншими виправленнями необхідно, під будь-якою назвою, крім подушного, поширити на тамтешній народ і одержувати від нього в казну нашу, за обов'язком і справедливістю та й за самими умовними пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки. З цього всього ви самі можете зробити висновок, як потрібна для цього, між іншим, і цілком певна відомість про кількість малоросійського населення. Задля цього... чи не зможете ви висловити нам вашу думку, на якій підставі і яким чином встановити нову по всій Малоросії ревізію та й зручніше її б здійснити? Через те, що для податків, які стягуються, не можна ні встановити міцної основи, ні виходити з відомої завжди суми, доки будуть тривати згадані переходи землеробів з місця на місце, то належить вам довести вашу велику старанність, тамтешній народ усіма можливими способами привести до того, щоб зазначеним переходам було покладено край.

5. Однаковою мірою вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні. Тут, як і в інших справах, знайдете ви незліченні не порядки, які випливають із застарілої загальної не порядкованості і від зухвальства начальників, які віддають перевагу своїй власній користі перед користю народу і перед прямим служінням вітчизні. Не без здивування побачите ви прибутки військового скарбу, тобто наші казенні, самовільно розкраденими; народ, з якого вони збираються, — розореним, військо, на утримання якого вони призначені, в такому поганому стані, що навряд чи варто воно імені того, і багато просторів земель, записаних на військовий уряд тамтешніх полків, свавіллям і жадобою головних і нижчих чиновників у їх вотчини оберненими. Словом сказати, майже одне тільки ім'я мала дотепер Мала Росія як знатна провінція, що належить до великої Російської імперії.

За численністю не порядків, які вимагають виправлення й інших кращих запроваджень, уявляємо ми собі й ті турботи, яких вам буде коштувати виконання вашої посади, тим більше що у всякій новій справі і за розбещених про те поняття простого люду, а з боку чиновних людей — пристрасних і лукавих тлумачень, не завжди треба діяти силою довіреної вам влади, більш різноманітними засобами ласки і поблажли-

вості і, таким чином, залежно від справи, часу і людини уміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст.»

ДОВІДКА

Румянцевський опис Малоросії, Генеральний опис Малоросії (1765–1769) — генеральна ревізія Гетьманщини, проведена під наглядом генерал-губернатора, президента (другої) Малоросійської колегії П. Румянцева. Подавала чисельність і склад населення Гетьманщини, його майновий стан, розподіл земель тощо. Було описано 3500 населених пунктів. Матеріали опису містять важливі відомості про життя та господарство Гетьманщини.

Запитання та завдання

1. Які рекомендації щодо управління в Україні одержав від Катерини II Петро Румянцев?
2. Поміркуйте, яка головна мета цієї таємної постанови?
3. Доведіть, що Катерина II бажала встановити кріпацтво в Україні.
4. Прокоментуйте висловлювання Катерини II: «... треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст».

Документ 5.

Донесення президента Малоросійської колегії П. Румянцева Катерині II про розгортання гайдамацького руху на Правобережній Україні (червень 1768 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Після відправлених від мене до вашої імператорської величності двох найпідданіших реляцій про прибуття в місто Переяслав багатьох польських чинів із сім'ями, які шукають заступництва після замішання на їх землях..., в додаток я одержав... від... київського генерал-губернатора Восійкова повідомлення, в якому він, за відомостями, які до нього надійшли, згадує, що гайдамацькі юрби на Уманщині, Чигиринщині, Смілянщині і в усіх тамтешніх місцевостях, не тільки грабують і спустошують цілий той край, але й завдають польським шляхтичам найбільш лютих, нелюдських мук, вбиваючи їх, і сміливо роз'їжджають біля форпостів по самому кордоні. Командам, які стоять при редутах, вони загрожують не впускати польську шляхту під захист вашої імператорської величності... Загони гайдамаків, за повідомленням утікачів із Польщі, що поселяються у нас, зібрались в одному місці біля тисячі чоловік і в Мотронинському лісі зробили засіку, порозставлявши гармати, відбиті у польських містах і, виходячи із цього сховища, загонами грабують польські міста і села... Через ці обста-

вини я визнав за необхідне звеліти відразу полковнику Протасову із своїм Московським карабінерським полком і з ста п'ятдесятьма малоросійськими козаками вирушити в Польщу і розташуватись в округах: Канівському, Білоцерківському, Уманському, Чигиринському і Смілянському і, ловлячи руйнівників, знищувати їх.»

СЛОВНИК

Гайдамаки — повстанці проти соціального і національного гноблення на Правобережній Україні XVIII ст.

Запитання та завдання

1. Визначте, які регіони України охопив гайдамацький рух?
2. Проти кого було спрямовано гайдамацький рух?
3. Чому Петро Румянцев вирішив надати допомогу польській владі у розгромі гайдамаків?

Документ 6.

Лист польського шляхтича Я. Кузалкевича до царського полковника Чорби з описом подій, які сталися в Умані (липень 1768 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...Тепер же... роблю донесення, що кілька сот гайдамаків, об'єднавшись з тамтешніми уманськими кріпаками і козаками, тобто сотником Гонтенком (Гонтою — *авт.*) і Уласенком, також сотником, і іншими уманськими загонами, які зрадили присязі і вірності високородному своєму благодійнику (Потоцькому — *авт.*), штурмом взяли Умань, де зібрались з різних сторін і знаходили собі притулок біля п'яти тисяч або й більше дворянства з жінками, дітьми, майном..., усіх, без жодного винятку, 21 червня за римсько-католицьким календарем цього року вирізали і між ними губернатора Младановича, підскарбія Рогашевського..., а також ксьондзів як латинського обряду, так і отців-василіан (уніатський монашеський орден — *авт.*)... повбивали і повісили.

Крім цього, в костьолі і каплицях отців-василіан поперевертали вівтарі та ікони, стріляли (в них), спинами кололи... ціле місто і передмістя покрили трупами...

...Бунт посилювався і все далі посувався і збільшувався в Польському краю, і цей край доходить до такого нещастя, що..., де тільки був дворянин..., всюди довідались своїм підступним шпигунством і повбивали... При цьому повідомляю про жажливі вчинки Максима Залізняка, запорожця Низового війська, який встиг поширити по всій Уманщині багато своїх закликів і прокламацій, а також про Івана Гонтен-

ка і Пантелеймона Уласенка — уманських сотників. Я бажаю цим просити великодушного захисту і допомоги, щоб відвернути цілковите спустошення маєтків вельможного пана і добродія нашого (Потоцького — авт.)...»

СЛОВНИК

Коліївщина — велике національно-визвольне повстання проти польського гніту в Правобережній Україні 1768 р. Очолив це повстання виходець із запорозької бідноти Максим Залізняка, а його найближчим сподвижником став Іван Гонта. Коліївщина стала найвищим етапом гайдамацького руху.

Запитання та завдання

1. Що в документі свідчить про розмах Коліївщини?
2. Визначте мету Коліївщини.
3. Назвіть керівників повстання.
4. Поміркуйте, чи можна засуджувати повстанців?

Документ 7.

З указу Катерини II, виданого після придушення Коліївщини.

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«Божою милістю, Ми, Катерина II, імператриця і, самодержиця всеросійська, і прочее, і прочее.

Об'являємо всім нашим людям греко-східного православного віровизнання, які живуть на території світлішої польської Речі Посполитої, зокрема у воєводствах Київському, Подільському, Брацлавському, Волинському, як теж на інших землях, до яких це може відноситися:

Коли Ми сподівалися побачити незабаром наслідки наших старань та успіхів, спрямованих на допомогу православної греко-руській церкві на землях польської Речі Посполитої, зокрема після розгрому барських конфедератів, тих бунтарів і ворогів православної церкви й нашої спільної Батьківщини. Ми в той час змушені з найбільшим жалем прийняти до відома, що наші одновірці замість того щоб висловлювати Всевишньому належну хвалу за те, що зможуть спокійно користуватися рівністю всіх громадянських прав, які має їхня батьківщина, ще не одержавши їх, стали самі творити беззаконня; особливо кріпаки, відкинувши обов'язковий їх послух владі і їхнім панам, допустились в різних місцевостях убивств та інших противних Богові насильств. Нам стало відомо, що за прикладом барської змови проти законної влади грішать вони через своє неучтво, а ще більше у висліді обману шайки розбишак, що вдають, нібито вони є частиною Нашого вірного низового Війська Запорозького, відрядженого Нашим наказом, і не лише самі в різних місцевостях чинять грабежі, спус-

тошення і вбивства, але й заманюють до своїх гуртів теж невинних селян, показуючи їм фальшиві накази, видані нібито від Нашого імені. Тому що ця підлість розбишацької шайки заслуговує на зразкове покарання. Ми доручили вжити всіх засобів, щоб схопити й покарати тих розбишак і їхніх помічників, віддавши їх належному покаранню.

...З огляду на те, що Ми завжди вважали й будемо вважати своїм обов'язком захищати й боронити наших одновірців у їхній батьківщині, здобувши тепер для них рівноправність з їхніми співгромадянами, що визнають Христову віру, Ми вважаємо невідхильним обов'язком Нашої монаршої влади оберігати слушні бажання польської Речі Посполитої, з якою Ми є в союзі, тісній дружбі і якій Ми дали вічну за поруку оберігати її форму правління, спокій і непорушність прав, установлених на останньому варшавському сеймі, найменше порушення яких Ми прийматимемо нарівні з образою, заподіяною державі, Нам Богом порученій...»

Запитання та завдання

1. Як Катерина II пояснює причини Коліївщини? Чи згодні ви з Катериною II?
2. Чому російська імперія надала допомогу Речі Посполитій у придушенні Коліївщини?

Документ 8.

Із рішення Київської губернської канцелярії про покарання М. Залізняка та його товаришів.

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«...Його, Залізняка, як головного порушника прикордонної тиші, колесувати і живого покласти на колесо, але замість цього скасувавши це, нині вживане до найважливіших злочинців покарання, бити кнутом — дати сто п'ятдесят ударів і, вирізавши йому ніздрі і поставивши на лобі і на щоках указні знаки, заслати в Нерчинськ на каторжну роботу вічно.

Бувшим з ним, Залізняка, разом в спільництві розбійникам, а саме, Павлу Тарану, який називався отаманом, також Давиду Вербенку, Федору Волошину, Андрію Голубенку, Михайлові Білоусу, Федорові Ковбасі, Нестору Литвиниченку за вчинені ними

Іван Гонта

грабунки і смертні вбивства, в яких вони при слідстві і обвинувачувались, і за самовільну їх, без відома команд своїх відсутність, і за таємний прохід через кордон — в Польщу — відсікти голови, а замість цього бити їх кнутом — дати по сімдесят ударів кожному і, вирізавши ніздрі і поставивши указні знаки, заслати в Нерчинськ на каторжну роботу вічно.»

Максим Залізняк

ДОВІДКА

Іван Гонта — народився в селі Розсішки (нині Христинівського району Черкаської області) в селянській родині. Був ктитором і церковним старостою у Воздвиженській церкві міста Володарки. Згодом Гонта був узятий на службу козаком надвірної міліції графа Потоцького в Умані. За вправну службу став сотником. В червні 1768 р. під час гайдамацького повстання на Гонту була покладена відповідальність за оборону міських укріплень Умані, за якими ховалися мешканці міста і прилеглих поселень. 20–21 червня 1768 (за новим стилем) після оточення міста козаками і селянами Максима Залізняка, Гонта разом із загоном надвірних козаків перейшов на сторону повсталих, що фактично визначило долю Умані. Протягом кількох годин місто було захоплено. В Умані повстанська рада оголосила Гонту уманським полковником і князем. Російське військове командування надало полякам військову допомогу в боротьбі з гайдамаками. 27 червня 1768 р. російський загін оточив Умань, де на той час перебували Гонта та Максим Залізняк. Вважаючи росіян своїми союзниками у боротьбі проти поляків, близько тисячі озброєних гайдамаків разом зі своїми ватажками не чинили опору і були заарештовані. Полковник Гур'єв наказав покарати Гонту батогами. За кілька днів більше 840 гайдамаків разом із Гонтою, як піддані Речі Посполитої, були передані польському командуванню.

Особливо трагічною виявилася доля Гонти, який був засуджений особливим церковним трибуналом, що складався з трьох монахів і ксьондза. Після десятиденних тортур Гонті було винесено смертний вирок.

Максим Залізняк — керівник гайдамацького повстання, козацький отаман. Народився в селянській кріпацькій родині в містечку Медведівка на Чигиринщині. В березні 1768 р. разом із запорожцями та архимандритом Мотронинського монастиря (неподалік м. Сміли на Черкащині) Мельхіседеком Значко-Яворським почав підготовку до повстання проти польського панування. В травні відбулася велика козацька нарада в Холодному Яру (Смілянщина); що прийняла остаточне рішення про початок повстання, відомого під назвою Коліївщина. Повстанців очолює М. Залізняк, якого було обрано полковником гайдамацького війська. У травні 1768 р. військо М. Залізняка взяло міста Жаботин, Смілу, Богуслав, Канів, Черкаси, Корсунь, Лебедин, Лисянку, Звенигородку. Залізняк обирають гетьманом, число гайдамацьких військ весь час збільшувалося, повстання поширилося на Київщину, Брацлавщину, Волинь, Полісся, Галичину. Російський уряд, наляканий небезпекою поширення повстання на Лівобережжя, висилає свої війська проти гайдамаків. 27 червня 1768 р. М. Залізняк разом з іншими старшинами і гайдамаками (близько 900) підступно захопили в полон росіяни. М. Залізняк покарано батогами і заслано на довічну каторгу в Сибір на рудники у Нерчинську.

Запитання та завдання

Чому царський уряд так жорстоко покарав повстанців?

Документ 9.

Універсал коронного гетьмана Й. Потоцького, в якому він загрожує карами усім, хто буде допомагати опришкам, керованим О. Довбушем (серпень 1742 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Мій обов'язок — довести до відома вельможних їх милості панів, дідичів, посесорів, власників маєтків на Покутті і Підгір'ї, а також їх комісарів, економів, губернаторів, адміністраторів і підстарост, зокрема всіх громад в країні (а їм про це необхідно знати) про селянина Довбуша, який відомий в цілім Покутському і Підгірському краю своєю злістю і зухвалістю, що він вже три роки нападає з ватагою зібраних опришків на містечка і села: грабує, вбиває і нищить.

Я намагаюсь підтримувати безпеку в Покутському краю моїми людьми як пішими, так і надвірною кіннотою, даю грошову винагороду за слухняність і оголошую, що необхідно зберігати настанову для найсвятішої землі Галицької. Через те, що згаданий Довбуш із своїми опришками має по різних селах своїх захисників, які надають йому притулок, доручаю всім моїм і чужим громадам, щоб вони всякою силою і спритністю спіймали Довбуша і виловили всіх опришків...

Якщо яка-небудь громада сховає, або чим-небудь нагодує, зробить перев'язку, або попередить Довбуша і інших гультаїв, щоб вони сховалися, — такі без ніякого жалю будуть упень винищені...»

СЛОВНИК

Опришки — повстанці проти соціального і національного гноблення у Галичині, Закарпатті, Північній Буковині.

ДОВІДКА

Олекса Довбуш (1700–1745) — ватажок карпатських опришків. Син селянина з с. Печеніжин. Як ватажок опришків вперше згадується 1738 р. Його загін кількістю 30–50 осіб спочатку діяв на Коломиїщині. Нападали опришки на польських панів, лихварів, шинкарів. Майно повстанці роздавали бідним, через що користувалися великою підтримкою серед народу. У 1740 р. Довбуш з опришками відступив у Карпати на г. Чорногору, звідки здійснював рейди на Галичину, Буковину і Поділля. У 1744–1745 рр. опришки здобули фортецю Богородчани, нападали на Солотвин, Надвірну, Дрогобич, Рогатин та інші міста. Проти Довбуша та його ватаги діяли військові загоны, чисельність яких досягала двох тисяч. Загинув у м. Космачі.

Запитання та завдання

1. З якою метою був виданий універсал коронного гетьмана Й. Потоцького?
2. Як і чому влада боролася з рухом опришків?

Документ 10. З маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі (3 серпня 1745 р.).

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...їх злочини, які примусили нас вжити таких суворих заходів, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали роки з десяти тому та й зовсім недавно надто далеко заходити зі своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійській губернії вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати для них свавільно власні зимівники, більше того — виводити ще а тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього 8000 душ, включаючи сюди і тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорялися їх сваволі...

Руйнування Запорозької Січі

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і довести у себе власне хліборобство, в чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться у їх володінні. Всяка розумна людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати їх кількість.

...Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.»

ДОВІДКА

Петро Калнишевський (бл. 1690–1803) — останній кошовий отаман Запорозької Січі у 1762, 1765–1775 рр. Походив з української шляхти Лубенського полку. Відстоював права Запорожжя, задля чого неодноразово їздив з депутаціями до Петербурга. Намагався посилити свою владу і обмежував права старшини та козацької ради. Дбав про поширення хліборобства і торгівлі у запорозьких степах і тим самим перешкоджав планам Росії в колонізації причорноморських степів та посиленні російської присутності в Україні. Скориставшись тим, що Військо Запорозьке було на турецькому фронті, 1775 р. російські війська за наказом уряду оточили Січ. Не маючи сил боронитися, Калнишевський змушений був здати фортецю без бою. Разом із старшиною його було заарештовано і ув'язнено в Соловецькому монастирі. У 1801 р. після звільнення, залишився ченцем у монастирі, де і помер на 113 році життя.

Нова Січ (Підпільненська Січ) — територіально-військова організація українських козаків, остання Запорозька Січ. Заснована

1734 р. козаками після ліквідації Олешківської Січі та повернення їх з турецьких володінь в Україну поблизу Старої (Чортомлицької) Січі, біля нинішнього с. Покровське Нікопольського району Дніпропетровської обл. Проіснувала до 1775 р. Знищена за наказом Катерини II російськими військами під командуванням генерала П. Текелія, що поверталися з російсько-турецької війни. Частина козаків знищеної Січі перебралася в турецькі володіння, де заснувала Задунайську Січ. Землі Нової Січі увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній.

Запитання та завдання

1. Чи згодні ви з причинами ліквідації Запорозької Січі, на які вказувала Катерина II?
2. Укажіть, якими були справжні причини ліквідації Запорозької Січі.
3. Чому Катерина II вимагала викоринити «на майбутнє й самої назви запорозьких козаків»?

Документ 11.

Уривки з Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією і Туреччиною (10 липня 1774 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Артикул 3. Усі татарські народи... без виключення від обох імперій повинні бути визнані вільними, цілком незалежними від усякої чужої влади... і для цього ні Російський двір, ні Оттоманська Порта не мають права втручатися в домашні, політичні, громадянські і внутрішні їх справи під жодним приводом...»

Артикул 11. Для вигідності і користі обох імперій повинне бути вільне і безборонне плавання купецьким кораблям, що належать двом контрактуючим державам у всіх морях, які омивають їх землі; і пишна Порта дозволяє таким же російським купецьким кораблям... вільний прохід із Чорного моря в Біле, а із Білого в Чорне.

Артикул 18. Замок Кінбурн, який розташований в гирлі ріки Дніпра, з великим округом на лівому березі Дніпра і з кутом, який складають степи, що лежать між ріками Бугом і Дніпром, залишається в повному, вічному і безперечному володінні Російської імперії.

Артикул 19. Фортеці Єнікале і Керч, які лежать на Кримському півострові, з їх пристанями і з усім, що в них знаходиться, також і з повітими... залишаються в повному, вічному і безперечному володінні Російської імперії.»

Запитання та завдання

Проаналізуйте наведені статті Кючук-Кайнарджійського мирного договору за планом:

- а) подальша доля Кримського ханства;
- б) землі, які відходили до Російської імперії;
- в) наслідки миру для Росії і Туреччини.

ДОВІДКА

Кримське ханство — держава на півострові Крим та частині Північного Причорномор'я у XV–XVIII ст. З XIII ст. Кримський півострів перебував під владою монгольських завойовників. У 1443 р. після розпаду Золотої Орди утворено незалежне Кримське ханство, яким правили хани з династії Преїв. Столиця — Бахчисарай. У 1475 р. Кримське ханство визнало свою залежність від Османської імперії. Кримські татари тривалий час нападали на українські, польські та московські землі, захоплювали здобич і бранців, яких продавали у рабство. Південні степи України використовувалися татарами Криму для випасу коней. У час Національно-визвольної війни Кримське ханство виступало союзником українських козаків. Як залежне від турецького султана ханство воювало з країнами Європи на боці турків. У 1774 р. внаслідок російсько-турецької війни Кримське ханство стало незалежним від Османської імперії, хоч фактично потрапило під вплив і контроль Росії. У 1783 р. Росія приєднала територію Кримського ханства до своїх володінь.

Документ 12.

Розвиток культури.

Джерело: М. Попович

«Нарис історії культури України».

А) Розвиток архітектури.

«Можна виділити два типи храмових споруд XVIII ст. на Україні. Перший — це архітектурні споруди типу, поширеного в католицькій Європі того часу, точніше, в Італії, Південній Німеччині, Австрії, Польщі. Типово барочні споруди будують архітектори західного походження: Бернард Меретин у Львові — уніатський Собор Святого Юра (середина століття, завершено з побудовою бічних корпусів, митрополичих покоїв та огорожі в 70-х роках) і ратушу в Бучачі, Готфрід Гофман у Почаєві — новий Успенський собор (1771–1783 рр.), що започаткував сучасний ансамбль. Крім цих найвидатніших пам'яток, будувалось багато інших споруд такого типу. З іншого боку, з Росії, теж продовжувалась хвиля цього архітектурного стилю, прикладом якого можуть бути роботи Шеделея, Растреллі, П. Неєлова.

Стилю європейської барочної архітектури відповідають блискучі і цілком самобутні праці Івана Григоровича-Барського (1713–1785 рр.) та Степана Ковніра (1695–1786 рр.). Григорович-Барський мав освіту тільки Києво-Могилянської академії і вчився на спільній роботі з Шеделем. Його споруди, зберігаючи європейську барочну стилістику, набували якоїсь простоти і демократичності, органічно поєднуючись із загальним стилем міських і навіть селянських староукраїнських забудов. Григоровичу-Барському належать павільйон-фонтан Самсона і весь водогін у Києві на Подолі, Покровська церква, Надбрамна церква

з дзвіницею в Кирилівському монастирі, церква Миколи Набережного поблизу Дніпра, старий гостиний двір та інші київські споруди, а також — у співпраці з А.В. Квасовим — собор і дзвіниця і, можливо, будинок магістрату в Козельці, на батьківщині Розумовських та в їх рідних Лемешах Трьохсвятительська церква...

У Григоровича-Барського, Шеделея, Неєлова вчився кріпак Печерської лаври Степан Ковнір. Він залишив нам так званий Ковнірівський корпус та дзвіниця на Ближніх та Дальніх печерах у Лаврі, за проектом Неєлова збудував Кловський палац; інші його споруди — у Василькові, звідки він був родом... Ковніру властиві ті ж тепло й виразність дещо простонародного тлумачення європейського бароко, що становить стилістичну відмінність так званого «українського бароко».

Запитання та завдання

Заповніть таблицю «Розвиток архітектури».

Споруди, які були побудовані	Архітектори

Б) Музичне мистецтво.

«З другої половини XVIII ст. в літературному, театральному і музичному житті України бачимо нові явища, пов'язані з активною участю українських майстрів в імперському культурному житті... Співацька капела в Петербурзі не тільки зосереджувала привезених з України виконавців; для полегшення добору здібних співаків і музикантів для потреб столиці ще 1737 р. граф Рум'янцеv створює в Глухові музичну школу. З цієї школи до Петербурга були відправлені хлопчиками і Максим Березовський (1745–1777 рр.), і Дмитро Бортнянський (1751–1825 рр.). Артемій Ведель (1767–1806 рр.) належить до молодшого покоління і продовжує їх традиції. І М. Березовський, і А. Ведель вчилися музиці в Києво-Могилянській академії. І Д. Бортнянський, і М. Березовський після короткого перебування в Петербурзі продовжили навчання в Італії. Навчання Березовського було особливо тріумфальним: він вчився в Болоньї одночасно з Моцартом і був визнаний не гіршим учнем, ніж геніальний німецький композитор; його ім'я було занесене на «золоту дошку». Після повернення в Петербург М. Березовський опинився в духовній пустці, дуже страждав і покінчив життя самогубством у 32 роки. Творчість М. Березовського, можливо, пояснює, чому його напрям більше сподобався знаменитому болонському вчителю падре Мартіні, ніж напрям Моцарта: найсильніші твори, де думка і слово органічно сполучені з простою і прекрасною музикою, він писав на духовні теми.

Д. Бортнянський вчився у Венеції й теж повернувся до Петербурга, де жив довго і щасливо, став дирек-

тором придворної капели, писав опери, симфонію, сонати, і насамперед — вокальну музику духовного змісту. А. Ведель демонстрував свій лаврський традиціоналізм, залишившись композитором київської школи, недовго був у Москві, переважно ж прожив своє коротке життя в Києві (якийсь час викладав музику в Харкові в колеґіумі), з нез'ясованих причин переслідувався і, можливо, помер у в'язниці. А. Ведель теж, як і його великі попередники, писав музику, яку можна назвати «побожною», — культову й літурґійну.

Творчість українських композиторів новітньої італійської професійної школи вже знаходиться в річищі тогочасної західноєвропейської музики, але пов'язана з бароковою традицією попереднього періоду в той спосіб, що найбільше орієнтована на «побожну» тематику і стилістику, хоча водночас загалом має світський характер. Інакше виглядає та музична і театральна культура, меценатами якої були Кирило Розумовський та його сини.

У 1751 р., наступного року після його обрання гетьманом, Кирило Розумовський створив у Глухові театр. Тут виконувалися концерти, ставилися опери, балети, комедії...»

Запитання та завдання

1. Назвіть відомих українських музикантів.
2. Напишіть основні тези до теми «Розвиток музичного мистецтва в Україні».

Джерело: В. Грищенко, І. Чорний, В. Кушнерук, В. Режко «Історія світової та української культури».

В) Григорій Сковорода.

«...Г. Сковорода є найяскравішим і найхарактернішим представником української національної філософської думки. Його творчість багато в чому зумовлена попередніми надбаннями у цій галузі й водночас визначила подальші шляхи розвитку української філософії (П. Юркевич, В. Винниченко, Д. Чижевський тощо). Філософія для Г. Сковороди є квінтесенцією самого життя, тому головним у людини є не стільки її «теоретичні», пізнавальні здібності, скільки емоційно-вольове ество її духу, серце, з якого виростає й думка, й почуття. Ця риса споріднює філософа як з багатьма давніми й сучасними його містиками, так і з більш пізніми мислителями, передусім представниками «філософії життя» та екзистенціалізму. Характерним для філософської позиції Сковороди є широке використання мови образів, символів, а не чітких раціоналістичних понять, які не в змозі задовільно розкрити сутність філософської та життєвої істини.

Реальність, за Сковородою, не є моністичним (однорівним ідеальним чи матеріальним) буттям, вона є гармонійною взаємодією трьох світів: макрокос-

му (величного всесвіту, в якому «живе все народжене»); мікрокосму, або людини; символічного світу, або «Біблії». У свою чергу, кожен із трьох світів є єдністю двох «натур»: «видимої» (зовнішньої) й «невидимої» (внутрішньої). Бог не є самою природою, а її «джерелом», «світлом», «сонцем». Матерія вічна, проте вічність ця — лише похідна функція вічності божественного буття, «тінню» якого є буття матеріальне. «Світ оцей і всі світи ... то тінь Божа», — писав Сковорода.

...Філософські погляди та гуманістичні ідеали Сковорода відбилися й на його поетичній творчості. У рукописних збірках «Сад Божественних пісней» та «Басні Харковскія» Сковорода пропагував високі моральні якості людини, закликав добувати знання, заохочував до добрих справ. Яскраву картину тогочасної реальності намалював Сковорода у знаменитому вірші «Всякому городу нрав і права», слова якого пізніше І. Котляревський вклав в уста Возному в п'єсі «Наталка Полтавка».

Літературні твори Сковорода відзначені щирим патріотизмом, любов'ю до Батьківщини та її історії. «Не ищи счастья за морем. Ударь кресалом й викрешишь огонь у себе дома й не будешь ходить по соседним хатам й просить: позич-де, мне огня...» Сковорода не прийняв спокусливої пропозиції імператриці Катерини II стати придворним філософом, відповівши жартом: «Мне моя свирель й овца дороже царского венца». Засновник Харківського університету В. Каразин писав про Сковороду: «Ми під козацьким чубом і в українській свитці мали свого Піфагора, Орігена, Лейбніца».

Запитання та завдання

1. Яке значення мала творчість Григорія Сковорода в українській культурі?
2. Складіть твір-мініатюру за темою «Григорій Сковорода — український поет і філософ».

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ. ТЕОРІЯ ТА СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ першої половини XIX ст.

Документ 1. Творення модерних націй.

Джерело: Я. Грицак «Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.».

«...Творення модерних націй слід розглядати як частину загальнішого процесу — поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки. Початок цього процесу датують переважно XVI ст. Саме тоді освічені класи починають вживати як термін «модерний вік» (на противагу поняттям «античність» і «середньовіччя»), так і слова, похідні від старого латинського терміна «natio» (нація) для підкреслення своєї залежності від спільної мови і спільного історичного досвіду. Цей збіг не був випадковим, бо як самі модерні процеси стали поштовхом творення новітніх націй, так і перемога національного принципу в організації суспільства була важливою передумовою утвердження новітньої доби. Головними історичними процесами, які визначали специфіку новітніх часів, вважають виникнення і поширення модерної демократії, розвиток індустріалізації та появу двох нових ве-

ликх суспільних сил — націоналізму і соціалізму. Більшість суспільних процесів, що відбувалися впродовж останніх п'яти століть, тією чи іншою мірою були сумішшю «модерного і архаїчного». Старі, «домодерні» сили й ідеї продовжували діяти, виявляючи подиву гідну здатність до виживання і пристосування до нових умов, часто-густо нейтралізуючи, ба навіть підпорядковуючи собі процеси модернізації.»

СЛОВНИК

Модернізація — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, перероблення відповідно до сучасних вимог.

Націоналізм — ідеологія й політика національної винятковості, зверхності однієї нації над іншими.

Нація — форма історичної спільності людей, що об'єднані між собою спільною мовою, походженням, територією, психологією, культурою, ментальністю, побутом тощо.

Соціалізм — суспільне вчення, ідеалом якого є здійснення принципів соціальної справедливості і рівності.

Запитання та завдання

1. Як відбувався процес створення модерних націй?
2. Що стало поштовхом для творення модерних націй?

Документ 2. Петиція депутата Сенату Франції К. Делямара.

Джерело: В. Січинський «Чужинці про Україну: Вибір з описів з подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть».

«У Європі існує народ, забутий істориками, — народ русинів: 12 1/2 млн — під російським царем і 2 1/2 млн — під Австро-Угорською монархією. Народ цей такий же численний, як народ Іспанії, втричі більший за чехів і рівний по кількості всім підданам корони Святого Стефана (Угорського королівства — *авт.*). Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, відмінну від московської і польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми називаємо рутенами, називався руським, або русинами, а його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині зовемо руським, звався москвинами, а їх земля — Московією. В кінці минулого сторіччя усі у Франції і Європі добре уміли відрізнити Русь від Московії.»

Запитання та завдання

1. Як депутат сенату К. Делямар обґрунтовує думку, що русини — це окрема нація? Які характерні особливості цієї нації?
2. Депутат стверджує, що в Європі відрізняли Русь від Московії. Поміркуйте, в чому є відмінності. Обґрунтуйте відповідь.

Документ 3. Про творення української модерної нації.

Джерело: Я. Грицак «Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX — XX ст.».

«...Як правило, вони (українці — *авт.*) були позбавлені власних національних шкіл, національних організацій, видань і т.п. Тому національні будителі творили свою культуру, користаючись з можливостей, які вони знаходили серед панівної нації. Це неминуче вело до переймання чужих концепцій, яких пробувано пристосувати до будування власної національної ідентичності. Образно кажучи, розвиток ідеології неісторичних націй на перших порах нагадував життя личинки у чужородному тілі, поки ця личинка могла набрати власного тіла.

...Унікальність українського випадку полягала в тому, що українські національні будителі, будуючи

свою модерну націю, руйнували зразу декілька старих. У політично-територіальному відношенні Україна з кінця XVIII ст. була поділена між Австрійською і Російською імперіями. З точки зору культурного домінування, на її території перехрещувалися польські і російські впливи, а в окремому регіоні, на Лівобережжі, існували ще й залишки малоросійської (козацької) нації. З заперечення політичних і культурних впливів старих націй (але заперечення у гегелівському сенсі як відкидання одних елементів й успадкування та перетворення інших) проходило становлення молодого тіла модерної української нації.»

Запитання та завдання

1. Назвіть труднощі та суперечності на шляху будування української модерної нації.
2. Випишіть, у чому була унікальність створення української модерної нації.

Документ 4. Російське та австрійське втручання в українське відродження.

Джерело: Р. Шпорлюк «Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII ст. — початку XIX ст.».

«Один з парадоксів українського відродження полягає у тому, що навіть та частина України, яка на початковому етапі мала якнайкращі внутрішні передумови для розвитку (йдеться про Наддніпрянщину — *авт.*), не могла їх розвинути через втручання ззовні. Тим часом одна з відсталіших земель (Галичина — *авт.*) завдяки власне зовнішнім стимулам, протягом декількох поколінь вишла вперед. Зіставлення двох подій і дат ілюструє нашу тезу: між Кирило-Мефодіївським братством і виборами в Австрійський законодавчий рейхстаг відстань близько двох років; але хоча галичани брали участь у тих виборах і успішно провели своїх кандидатів, навряд серед них знайшлися б люди, наприклад, восени 1847 р., політичне мислення яких досягло рівня політичної думки «братчиків». Кажучи про стадії або фази розвитку етнічних націй, потрібно пам'ятати, що цей розвиток відбувається не в ізоляції, а в змаганні з іншими націями, національними рухами, і конкуренти знаходяться, як правило, на вищому етапі або взагалі вже вважаються розвиненими націями.»

ДОВІДКА

Асиміляція — злиття одного народу (або його частини) з іншим шляхом засвоєння мови, культури тощо і втрати своєї мови, культури, національної самосвідомості.

СЛОВНИК

Парадокс — думка, яка істотно не збігається із загальноприйнятими теоріями, приписами або суперечить (часом тільки на перший погляд) здоровому глуздові.

Запитання та завдання

1. У чому автор вбачає парадокс українського відродження?
2. Як, на думку автора, відбувається процес розвитку націй?

Документ 5.**Російський та австрійський цивілізаційний чинник.**

Джерело: І. Коляда «Історія України. 9 клас. Навчально-методичний посібник для вчителів».

«Аналізуючи події XVIII ст., можна констатувати, що розвиток української нації відбувався під впливом російського та австрійського цивілізаційного чинників.

Російський цивілізаційний чинник відзначений тим, що у постмазепинський час для українських земель у складі Росії розпочався новий етап української історії. Україна існує в межах російської імперської цивілізації, бо фактично цар Петро I завдав рішучого удару по автономії Гетьманщини. Російська імперія поступово перетравлювала у своєму перетоплювальному казані залишки козацької республіканської вільності. Включивши українців за правління Катерини II в коло «теж росіян», імперський уряд скористався надбаннями українців у культурній та релігійній сферах. Українці творили російську культуру (бо культурний рівень Росії у XVII–XVIII ст. був нижчим), яка, як кожна імперська культура, вбирала в себе духовні сили підвладних народів, при цьому їх власна культура втрачалась. Це особливо позначилось на культурному житті Лівобережної України другої половини XVIII ст., коли найкращі її представники працювали поза межами контексту української культури, але при цьому залишалися її яскравими постатями...

Ще одним цивілізаційним чинником, що визначав долю України, було включення її західноукраїнських земель до складу Австрійської монархії. Включення українських земель до Габсбурзької монархії збіглося зі зміною політичного режиму імперії — утвердженням принципів освіченого абсолютизму, низкою соціально-економічних реформ кінця XVIII ст., що спричинило появу симптомів пробудження українського національного життя. Потреба самозбереження й рівноваги імперської політич-

ної системи призвела до того, що, керуючись принципом «поділяй і володарюй», який став провідним у галузі міжнаціональної політики, Відень, поряд із обмеженням всевладдя місцевих феодалів, був змушений підтримати в числі інших українську громаду, не без успіху намагаючись цим зміцнити урядовий табір. В основному ареалі українства — Галичині — наданням українцям певних соціальних прав, підвищенням освіченості та зрівнянням у правах греко-католицького духовенства з католицьким була підведена риска щодо безроздільного польського панування, яке обумовило на майбутнє цілком австро-лоялістичну спрямованість національного громадсько-політичного руху.

Слід зауважити, що півтора століття перебування українських земель у складі Габсбурзької імперії мало досить суперечливі наслідки. З одного боку, українство, особливо після встановлення конституційного устрою з 1848 р., вперше отримало можливість, нехай і обмежену, прилучитися як суб'єкту до політичних процесів, що, безперечно, сприяло розвитку національного громадсько-політичного руху, формуванню сучасної політичної нації, отриманню відповідного досвіду участі в державних справах, парламентарної діяльності, використаних у період державного будівництва 1918–1919 рр. Успіхи українства західного регіону в громадсько-політичній царині (створення національних організацій освітньої та господарської спрямованості, партійної системи, свобода видавничої діяльності) у свою чергу викликали надзвичайне зацікавлення та потребу в наслідуванні серед приреченої на політичну пасивність української громади Росії...»

Запитання та завдання

1. Прочитайте документ і заповніть таблицю «Розвиток української нації».

Російський чинник	Австрійський чинник

2. У чому, на думку автора, відмінність цивілізаційного розвитку Наддніпрянської і Західної України?

Документ 6.**Етнопсихологічна характеристика українця.**

Джерело: І. Коляда «Історія України. 9 клас. Навчально-методичний посібник для вчителів».

«Український народ вирізняється з-поміж інших не лише ментальністю, своєрідною побутовою культурою, фольклором, а й тим, що він виробив власні

морально-етичні норми, народну педагогіку, народну астрономію, народну медицину та ветеринарію, метрологію, математику, ботаніку та зоологію, тобто розвивав і накопичував раціональні знання, набуті завдяки життєвій практиці. Тип українця, його світосприймання формувалися у нерозривному зв'язку із соціально-економічним розвитком та зовнішньополітичними умовами. Відомий етнограф і громадський діяч XIX ст. П. Чубинський, розглядаючи український національний характер, порівнював його з російським. Учений не протиставляв два народи, не нівелював різниці цих двох культурних типів, підкреслюючи, що в них більше спільного, ніж відмінного. До того ж П. Чубинський не вдавався до оцінок будь-яких рис характеру як позитивних, так і негативних. На його переконання, обидва народи взаємно доповнюють один одного, тому ліквідувати існуючі відмінності, породжені природними умовами і всією минулою історією, неможливо і не потрібно...

Охайність, гостинність, ввічливість, щедрість, пошану до знань — такими рисами характеризував своїх сучасників-українців учений і громадський діяч В. Каразин...

Українське населення XIX ст.

Національний характер і побут наших пращурів без прикрас і неупереджено змалював росіянин О. Левшин, якому на початку XIX ст. довелося здійснити подорож Україною. На його думку, хоч росіяни і українці є нащадками стародавніх слов'ян, однак внаслідок історичного розвитку вони виробили своєрідні риси характеру, звичаї, закони...

Як одну з важливих якостей мандрівник відзначив любов українців до своєї вітчизни і збереження войовничого козацького духу, міцні родинні зв'язки, чемні сімейні стосунки. Природні щедроти сприяють їхній веселості та доброзичливості... Помітив він також неабияку обдарованість українського народу, його любов до танців, співів, живопису. Українці приваблюють своїм життєлюбством, веселою співочою вдачею, любов'ю до своєї Батьківщини, захопленням історією, етнографією. Описуючи українців, М. Арандаренко відзначив потяг до освіти, здібності до ремесла і мистецтва, музичну обдарованість.»

СЛОВНИК

Менталітет — сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т.ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда.

Запитання та завдання

1. Складіть етнопортрет українця періоду формування модерної нації.
2. Відзначте відмінні риси ментальності українців.
3. На підставі чого можна вважати, що українці є модерною нацією?

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРИЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.

Документ 1.

Р. Шпорлюк про розширення української етнічної території в другій половині XVIII ст.

Джерело: Р. Шпорлюк «Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII ст. — початку XIX ст.».

«Територіальні надбання Росії в районі Чорного моря в кінці XVIII ст. революціонізували політичну й історичну географію України...

Згадані геополітичні рішення створили передумови для крупних міграційних процесів, а ці процеси, у свою чергу, створили нову українську етнічну територію, яка не мала прецеденту у всій попередній історії українського етносу. Цілком серйозно можна повірити про виникнення нової України, істотно

відмінної від історичної території українського населення і від всіх державно-адміністративних структур, в яких українці жили у минулому. Важко знайти в Європі щось подібне тому, як українці змінили своє населення після 1750 р.»

СЛОВНИК

Геополітика — політична концепція, яка стверджує, що в основі політики (переважно зовнішньої) певної держави лежить співвідношення географічних чинників — просторового розташування країни, розміру території, клімату, наявності природних ресурсів, густоти населення тощо.

Демографія — наука про народонаселення, усі зміни його становлення, види розселення, соціально-економічні, культурні та інші особливості.

Етнічний — пов'язаний з належністю до того чи іншого народу (етносу).

Міграція — переселення, переміщення населення.

Запитання та завдання

1. Назвіть з курсу історії територіальні надбання Російської імперії біля Чорного моря наприкінці XVIII ст.
2. Поясніть висловлювання історика Р. Шпорлюка про виникнення « нової України ». Чим вона відрізняється від попередньої України?

Документ 2.

Про Україну після розділів Речі Посполитої.

Джерело: М. Грушевський «Люстрована історія України».

«...От так до кінця XVIII ст. українські землі виявилися під владою двох великих, сильних держав — Росії і Австрії, — держав міцно централізованих і бюрократичних, тобто з сильною центральною владою, з великим начальством, з міцною поліцією і військом, але без жодного майже суспільного самоврядування. Всяка політична самостійність наших земель була скасована, самоврядування або знищене зовсім, або зведено до мінімальних розмірів...

«Польща впала — і нас задавила», — говорив Шевченко. Польська держава занепадала, але доля українців від того не видужала — особливо в тих українських землях, які відійшли під Росію. У тих землях, які відійшли до Австрії, новий уряд австрійський вжив заходи до того, щоб поліпшити долю кріпосних українських, обмежити безмежну владу польських панів над ними, дати кращу освіту селянам, міщанам і особливо духівництву, яке виявилось єдиним освіченим прошарком серед українців. Перехід Галичини під владу Австрії був початком відродження українського життя на Західній Україні. Але в землях, які відійшли з-під Польщі під Росію, нічим не стало легше українському народу. Навпаки, сильна рука нового, російського начальства дала пануванню польського пана над українським хлопом ще більше сили й упевненості, якій не мало воно під час безсилої, розхитаної держави Польської... Влада поміщика над мужиком під новим пануванням дійшла такої сили, якої не мала в польські часи. Тоді гайдамацькі напади і селянські повстання зупиняли розвиток панської влади; тепер за військовими командами російськими, за всякою поліцією польський пан не боявся нічого і міг тягнути з мужика стільки соку, скільки того бажав...

Так само, або і ще більш безрадісно виглядало національне українське життя. Навіть пам'ять про славні звитяги великої народної боротьби послабшала і затемнилася. У народі залишилися тільки пісні та оповіді, які завмирили поступово в тісно-

му колі співаків-кобзарів... У Західній Україні все покрила Польща: польське або сполячене панство, а також багатше міщанство, і навіть вище духівництво (уніатське) було сполячене і польськими очима дивилося на минуле і на теперішній час свого народу. А в Східній Україні, задніпрянській, так само омосковщилось усе, що підіймалося над масою народною.»

Запитання та завдання

Схарактеризуйте та порівняйте стан українських земель у складі Австрійської та Російської імперій. Визначте спільні та відмінні риси.

Документ 3.

Німецький вчений Й.Г. Коль про українців.

Джерело: В. Січинський «Чужинці про Україну: Вибір з описів з подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть».

«Українці дуже погані російські патріоти. Властиві москалям любов і обожнення царя є для українців цілковито чужі і незрозумілі. Українці слухають царя, бо інакше не можуть, але його владу вважають чужою й накиненою... Коли ви не хочете образити українця, то не смійте говорити йому про завоювання України Московщиною, бо українець свідомий того, що його батьківщина заключила союз з Московщиною, яка, зі свого боку, обманула Україну.

...Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилево Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для будови Української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу! »

Запитання та завдання

1. Про який союз між Україною та Московщиною йдеться у наведеному документі?
2. Чому автор був впевнений, що Україна стане «вільною та незалежною державою»? Які перелумови цього називав автор документа?

Документ 4.**Є. Маланюк про духовну атмосферу Наддніпрянської України початку XIX ст.**

Джерело: Ф. Турченко, В. Мароко «Історія України. Кінець XVIII — початок XX ст.: Підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів».

«Скинуті до стану напівтваринного, занурені в тупий безлад, вже поза межами історії, дець між кухнею і спальнею — дотлівають останні залишки козацької і гетьманської еліти. На могутньому фоні буйного соняшникового пейзажу, серед руїн бурхливої минувшини, западають в смертельний сон хутори і маєтки деморалізованої аристократії — нині — «дворянства всеросійського». Нерухома, майже кладовищенська тиша залягає над Україною. Час від часу тишу цю порушують хіба що звуки бальної музики і ще п'яний гомін пірствуючих, чие духовне життя звузилося до їжі і пиття... Хоча на тих банкетах п'яне надихання і хмільна відвага піднімають часом чарку «за Українську Республіку», але ці п'яні вигуки ще яскравіше підкреслюють могильну тишу згасаючої, вже ось-ось померлої історії...

Така ситуація — вгорі, серед тих небагатьох, яких Катерина Друга обдарувала «вільностями дворянськими». А внизу — придавлене напівмертвим тілом шляхти, остаточно закуте тією ж Катериною в кандали кріпацтва — багатомільйонне селянство. Про його національність співають йому кобзарі — жива, хоча і незряча совість нації, символ пригаснувшої, але все ще живої історичної пам'яті. У лоні того закутого селянства, на яке перебрала історія національну задачу цілого народу, відбуваються повільні, але глибокі процеси: там дозріває вулканічна поява Шевченка.»

СЛОВНИК

Еліта національна — найпідготовленіша і згуртована меншина суспільства, його провідний прошарок, який усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією) і спрямовує зусилля національного співтовариства на їх досягнення.

Запитання та завдання

1. На підставі яких історичних подій Є. Маланюк характеризує духовну атмосферу Наддніпрянської України?
2. Що спільного, на думку автора, у становищі аристократії та селянства? Визначте витoki цієї спільності в становищі різних верств населення.
3. Прокоментуйте висловлювання Є. Маланюка: «... там дозріває вулканічна поява Шевченка».

Документ 5.**Попереднє розпорядження про створення українського козацького війська, затверджене Олександром I у Вільно (5 червня 1812 р.).**

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Військо це передбачається створити на Україні з людей до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою до неї...

Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на руки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду; одяг має складатись з короткого, без піл, сукняного напівкаптана, з одних сукняних і одних полотняних шароварів, двох пар чобіт, двох сорочок, однієї шапки зі смушковою околичкою та волосяним султаном, однієї сукняної опанчі та однієї ладунки патронної. Сукна призначаються по полках таких фарб, які зручніше і вигідніше можна придбати в місцях формування війська, не виключаючи навіть і сірого.

Якість коней визначається також лише однією здатністю до верхової їзди без усякого іншого обмеження: років, зросту і статі... Зброя має бути для козаків і для всіх нижчих чинів: піка, шабля, один пістоль і по 16 на ескадрон штуцерів або рушниць, якого б калібру вони не були. Зброя для цього береться із зібраної по Київській губернії на міліцію, а чого не вистачає, — зі старої, що зберігається в арсеналі. Патронів призначається для рушниць по 25, а для пістолей — по 10, які відпускаються з артилерії.

Як мине в українських полках потреба, усі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою мають з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усіляких інших у державі повинностей... А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні...»

Цар Олександр I

Запитання та завдання

1. Які вимоги висувала російська влада до одягу й озброєння українського козацького війська?
2. Визначте, за чий кошт мало утримуватись українське військо.
3. Які пільги мали козаки українського війська?

Документ 6.

А) З прохання студента Харківського університету Сіробаби-Яковлева малоросійському генерал-губернатору Лобанову-Ростовському про зарахування його до складу 3-го Полтавського козачого полку (1812 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Повинність і обов'язок і самий голос природи вселяють всякому любов до батьківщини. Я також син Росії, також люблю свою батьківщину, також бажаю, як і інші, заслужити мій до монарха запал, але засобів до цього не маю ніяких. Армія знаходиться дуже далеко... Ваше сіятельство! Простіть моє зухвальство, що сміливо вдаюся до вашого заступництва. Добродішність і слава вашого імені дозволяють мені сподіватись бути співучасником 3-го Полтавського козачого полку; будучи удостоєний цього, пам'ятатиму ваше благодіяння повік і вважатиму себе завжди щасливим.»

Б) З листа англійського військового агента при головній квартирі російської армії Вільсона до своєї дружини про українське ополчення (24 листопада 1812 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...Щоб дати ідею про силу держави, скажу, що фельдмаршал наказав малоросійській міліції наблизитись до Могильова і передбачав, що прийде тільки 15000 ополченців, але замість того з'явилося 20000 кінноти і 20000 піхоти...»

Запитання та завдання

Прокоментуйте зміст наведених документів. Як ви вважаєте, яка сила змушувала й студента університету, й тисячі людей вступати у військо та ополчення?

Документ 7.

Із списку солдатів і унтер-офіцерів Київського драгунського полку, нагороджених військовими орденами за героїчні подвиги в битві під Бородіно (1812 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2.

«...2) Завода Федір.

Під час атаки, коли ворожа кавалерія пройшла батареї, назалишались гармати, кинувся з хоробрим запалом на ворожий фронт, чим підбадьорив своїх товаришів, і гармати, які звозив ворог з батареї, було взято назад.

Бородинська битва

3) Дубицький Станіслав.

На оточену ворожою піхотою батарею, підбадьорюючи нижчих чинів, кинувся зі своїми товаришами, чим не допустив ворога скористатися гарматами.

4) Лазаренко Дмитро.

Коли ворог оволодів на правому фланзі гарматами, то в атаці ескадрона на ворога перший, підбадьоривши своїх товаришів і кинувшись на юрбу, яка стояла вже біля 2-х гармат, тим самим звільнив гармати.

Унтер-офіцери:

5) Ващук Михайло.

Під час атаки, коли ворожа кавалерія прорвалася на батареї, перший з відважним запалом кинувся на ворожий фронт, чим підбадьорились усі його товариші і перешкодили ворогові вивозити гармати з батареї.

6) Лисенко Онопрій.

Під час атаки врятував оточеного ворогом офіцера свого полку від смерті.

7) Гончар Василь.

Увесь день 26 числа знаходився у фланкірах у безперервній перестрілці, утримував багато разів напад ворога, даючи відомості про його пересування, де взяв у полон ворожого офіцера.

11) Гнатюк Роман.

З хоробрістю і мужністю під час атаки на батарею, оточену ворожою піхотою, першим врубався в неї, чим підбадьорив своїх товаришів, вигукуючи «урал!», з допомогою якого (Гнатюка Романа — *авт.*) батарея була врятована.»

Запитання та завдання

Складіть доповідь на тему «Героїзм українських вояків у битві під Бородіно».

Документ 8.

Положення про поселення запорізьких козаків у Новоросійському краї (27 травня 1832 р.).

Джерело: Ф. Турченко, В. Мороко «Історія України. Кінець XVIII — початок XX ст.».

«1. Для поселення запорізьких козаків призначається в Катеринославській губернії Олександрівський повіт:

а) так звана Бердянська земля, всього 43141 десятина...

2. До складу Запорізького козачого війська приєднати міщан Петровського посаду, числом 238 ревізьких душ, із землею в їх володінні кількістю до 4000 десятин, і зі всіма їх рибними заводами й очеретяними плавнями, причому надаються їм всі вигоди і права взагалі козацькому війську... З таким приєднанням козацьке військо матиме в сумісному володінні рибні заводи на Азовському морі, які знаходяться біля берега тієї землі, де росте очерет...

6. Козацьке військо звільняється назавжди від земських повинностей, окрім тих, які стосуються їх землі.

7. Військові повинності воно виконує за прикладом інших козацьких військ...

15. З поселенням запорізьких козаків узяти їм назву Азовського козацького війська.»

СЛОВНИК

Десятина — основна диметрична російська міра площі, що дорівнює 1,09 га.

Ревізії — переписи населення, яке повинне було платити подушний податок і відбувати військову службу. Всі особи, внесені в процесі ревізії в так звані «ревізькі казки» (списки), називалися «ревізькими душами».

Запитання та завдання

1. Які причини створення Азовського війська?
2. Визначте права та обов'язки козаків Азовського війська.

Документ 9. «Історія Русів».

Джерело: І. Коляда «Історія України. 9 клас. Навчально-методичний посібник для вчителів».

«Історія Русів» — твір, що з'явився на зламі віків і тривалий час поширювався в рукописному варіанті (вийшов друком лише 1846 р.). За жанром ця робота, власне, не є науковою працею, фахівці називають її «політичним памфлетом», написаним у традиціях козацьких літописів. Анонімний автор змальовує картину історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769 р. Основна увага приділена періодам Козаччини, Хмельниччини, Гетьманщини. В основі історичної концепції твору лежать ідеї автономізму, республіканства, протесту проти національного поневолення. Намагаючись обґрунтувати право народу на свободу та державність, анонімний автор стверджував, що тільки Україна була прямою спадкоємицею Київської Русі; польсько-литовська доба — це час розвитку української автономії, коли Україна вступала у відносини з Литвою та Польщею «як вільний з вільним і рівний з рівним». Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького — це справедлива боротьба пригнобленого народу за своє «буття, свободу, власність».

«Історія Русів» — це перша своєрідна політична історія України. Цей політичний памфлет характеризується не тільки яскравістю викладу, оригінальністю стилю, емоційністю, патріотизмом, йому притаманні тенденційність, недостатня документальна обґрунтованість тверджень, неточності, відверті фантазії автора (вигаданість дат, кількості військ, числа загиблих тощо). Безумовно, у цьому творі надзвичайно багато суб'єктивного, але його автор стоїть на патріотичних, демократичних позиціях і його думку рухає гарне бажання не тільки розібратися в хитросплетінні національної історії, а й допомогти своєму страждуючому народові. Не випадково, критично оцінюючи «Історія Русів», історик Д. Дорошенко зазначає, що ця праця «прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки».

ДОВІДКА

Джерело: М. Попович «Нарис історії культури України». «Що ж було в «Історії Русів» небезпечного з офіційної точки зору?

Безпосередньо причиною невдоволення ортодоксальних російських патріотів було те, що в книзі не приховувалися факти грубого знущання царської влади з «Малоросії», що в уста противників союзу з Росією, в тому числі Мазепи, вкладались промови і аргументи, малоприємні для імператора. Так, Мазепа, який характеризувався різко негативно («меленний задум той породила в ньому пекельна злоба за особисту образу свою»), промовляє досить розумні речі: «Стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готові»

нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлучені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли огороджувала».

Справа, проте, не тільки в тому, що в тексті є небажані висловлювання неприємних і неприйнятних, з офіційної точки зору, осіб. Загальна концепція твору полягає в тому, що Україна уклала з Росією угоду з власної доброї волі. А отже, у випадку, коли інша сторона цієї угоди не дотримується, то Україна може вчинити так само, як вчинила з Польщею, якій теж служила вірно і віддано, доки не була нею зраджена. Обґрунтування своє ця позиція знаходить у промові, нібито проголошеній Хмельницьким: «Всі народи, що живуть у світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої немовлят своїх до знемоги; і природа з волі Творця всіх і Господа дала їм різне для того знаряддя в самих членах їх». У такий спосіб обґрунтоване «природне право», спрямоване у цьому випадку проти поляків, які «вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого; залишається при нас саме життя, але й те ненадійне і нестерпне самим нам». Але така логіка природного права на честь, власність, свободу життя неминуче веде до сумнівів у тому, що союз України і Росії згідними силами визначений як вічний.

Через століття, коли з'явилися перші обґрунтування державної незалежності України, вони посилалися саме на те, що Росія не дотримується Переяславських угод. Ця міна була закладена вже в «Історії Русів», чому, можна думати, автор і сховався за заднім мислом...».

Запитання та завдання

1. Поясніть, чому «Історію Русів» називають своєрідною політичною історією України.
2. Складіть тези за темою «Історичне значення «Історії Русів»».

Документ 10.

Канцлер Герцберг про місію Василя Капніста.

Джерело: Ф. Турченко, В. Мороко «Історія України. Кінець XVIII — початок XX ст.».

«Вважаю своїм обов'язком покійно доповісти Вашій Величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом... Він стверджує, що його послали мешканці цієї країни, доведені до крайнього відчаю тиранією, яке російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснюва-

Василь Капніст

ли над ними, і що він хотів би знати, чи можуть вони на випадок війни сподіватися на протекцію Вашої Величності — у такому разі вони спробують скинути російське ярмо. Він говорить, що це була країна давніх запорізьких козаків, від яких забрали всі їх привілеї, кинувши їх під ноги росіян...»

Запитання та завдання

1. Які причини спонукали В. Капніста приїхати у Берлін?
2. Чи вдала була місія В. Капніста? Обґрунтуйте свою відповідь.

Документ 11.

Українське культурне відродження на Слобожанщині.

Джерело: Д. Дорошенко «Нарис історії України в 2-х томах», т. 2.

«На початку XIX ст. осередком культурного життя на Лівобережній Україні зробився Харків. Тут у 1805 р. з почину місцевого культурного діяча Василя Каразина коштом місцевого дворянства й купецтва був заснований університет. Цей університет скупив біля себе найкращі культурні сили українського громадянства, діячів на ниві української літератури, історії й етнографії. Ректором університету був довгий час відомий український поет Петро Гулак-Артемівський. У Харкові почали виходити журнали: «Українській Вєсник», «Українській Журналь» та інші, які вже своєю назвою показували, що вони присвячені місцевому краю та його інтересам. На чолі літературного руху в Харкові стояв творець української повісті Григорій Квітка. В Харкові почали свою діяльність Срезневський, Костомаров, Метлинський, що свої літературні інтереси поширили аж до загальнослов'янського масштабу й зробилися виразниками духової взаємності й братерства всіх слов'янських народів. У Харкові пильно студіювали тоді польську мову й літературу, а вже в кінці 30-х років Костомаров і Метлинський друкують тут українські переклади з Краледворського й Зеленогорського рукописів, з народних чеських, сербських і польських пісень. Звідси ж, з Харкова зав'язуються безпосередні зносини з Прагою, як осередком слов'янського руху.

Говорячи про українське національне відродження першої чверті XIX ст., треба мати на увазі, що представником і носієм цього чисто ідейного руху було дворянство. В народні маси цей рух не йшов по тій простій причині, що вони опинилися в кріпацькій неволі, стали поза обсягом впливу школи й просвіти. Ще в половині XVIII ст. в кожному українському селі була школа, але коли запанувало кріпацтво, ці школи зникли. Вони позникали навіть серед вільного козацького населен-

ня, бо й козаки, як ми бачили, опинилися в настільки суворих умовах життя при нових порядках, що їм було не до школи. Понизилась освіта навіть серед духовенства. Давніше діти українського духовенства побирали освіту в школах, які були загальностановими й не мали виключно церковного характеру. Такі були Київська академія й усі українські колегії...»

Запитання та завдання

1. Складіть тези за темою «Харків — центр культурного відродження на Слобожанщині».
2. Як історик Д. Дорошенко пояснює той факт, що народ не був представником і носієм українсько-го національного відродження?

Документ 12.

Про відношення суспільства українсько-галицької інтелігенції до альманаху «Русалка Дністрова».

Джерело: «Русалка Дністрова». Документи і матеріали».

«Руська інтелігенція, яка говорила тоді на польському, німецькому або церковно-слов'янському, теж засудила новий дух. Найсуворішим було те, що її видання викликало переслідування з боку уряду і власної ієрархії: три згадані хлопці віддали ще в 1838 р. під строгий поліцейський нагляд, а після закінчення греко-католицької семінарії їм було відмовлено в [духовному званні].

Митрополитом у той час був супротивник русинів, з цієї причини він десять років відмовляв Вагилевичу в присвяченні в сан священника і згодився нарешті на письмовій декларації, що вищеназваний не публікуватиметься ні в місцевих, ні в зарубіжних виданнях. Також особисте життя Вагилевича було цілою смугою випробувань: голоду, холоду і всякого роду поневірянь. А була це людина надзвичайної у той час ерудиції в слов'янських питаннях, надзвичайно працелюбний, і, зрозуміло, простий літератор, без революційних амбіцій.

Невдача першої спроби як найбільше уразила М. Шашкевича, ініціатора всього руху. Хоча він і був присвячений, але дали йому невелику парафію, де він втратив також і зір, і слух. Але, не дивлячись ні на що, він один все витримав до

кінця, а його дух залишився надалі дороговказною зіркою для руху в Галичці.»

Запитання та завдання

1. Чому видання альманаху «Русалка Дністрова» переслідувалось з боку уряду?
2. Як ви розумієте висловлювання: «Руська інтелігенція...теж засудила новий дух»?

Документ 13.

Рух декабристів.

А) «Руська правда» Павла Пестеля.

Джерело: В. Воропаєва, М. Татаринів «Всесвітня історія. Нова історія (кінець XVIII – початок XX ст.) 9 клас: Розробки уроків».

«...§4. Усі повинні бути перед законом рівні... Усі люди мають однакове право на всі вигоди, що надаються державою, і всі мають рівні обов'язки нести всі тягарі...

§6. ...Довго існувала можливість для деяких пригноблювати всіх інших; час тепер покласти рішучий край цьому... розпорядку...

§11. ...Щоб рабство в Росії було цілковито знищене...

1) звільнення селян... не повинне позбавити дворян доходу...

2) звільнення це не повинне викликати хвилювань і безладу в державі...

3) звільнення це повинне селянам надати кращого становища супроти теперішнього...

4. Кількість десятини відшкодувальної землі може бути видане з казни поміщику грошима або натурою. Якщо видаватися буде грошима, то цінність визначається свідченням волості або поміщика.

4) Весь російський народ являє собою один стан — громадянський; усі нинішні стани знищуються...

5) Уся земля... поділяється на... волосну й приватну. Перша складає власність суспільну, друга — власність приватну. Волосна земля є недоторкана, вона розділяється на ділянки, ділянки роздаються на вимогу членів волості. Решта землі віддається в найом... на один рік...

8) Верховна влада поділяється на законодавчу (Народне віче) і верховно-виконавчу (Державна Дума). Влада наглядна доручається Верховному собору.

9) Народне віче складається з народних представників, обраних народом на 5 років... Воно оголошує війну й укладає мир... Ніхто не може розпустити Народне віче.

10) Державна Дума складається з 5 членів, обраних народом на 5 років. Щорічно пропонує кожна губернія кандидата... Усі міністерства... перебувають під відомством... Державної Думи.

РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ

у видавць
Павло Вагилевич, Київський, 1838.

Титульний лист
альманаху
«Русалка Дністрова»

11) Верховний собор складається зі 120 членів... Вони призначаються на все життя і не можуть брати участі ані в законодавчому, ані у виконавчому порядку. Народне віче перепроводжує до нього на затвердження свої закони. Собор... наглядає... щоб у всьому дотримувалася законність...»

Рух декабристів.

Б) 3 «Проекту Конституції Микити Муравйова».

Джерело: В. Воропаєва, М. Татаринів «Всесвітня історія. Розробки уроків».

«Досвід усіх народів і всіх часів довів, що влада самодержавна однаково згубна для правителів і для суспільств...»

...Федеральне або союзне правління... задовольнило всі умови й оповістило велич народу і свободу громадян.

Під наглядом государя одні Законодавчі збори знаходяться в столиці й складають всі розпорядження загальні, для всієї держави... розпорядження щодо областей надані обласним Законодавчим зборам...

- 1) Російський народ вільний і незалежний...
- 2) Джерелом верховної влади є народ...
- 4) Громадянство — є право брати участь у суспільному управлінні... обирати урядовців... бути обраним...

6) Щоб бути громадянином (необхідно мати — прим. авт.)... не менше 21 року... відоме й постійне місце проживання... справність сплачування суспільних повинностей... непорочність перед лицем закону... власність... нерухома на 500 крб сріблом або... рухома... на 1000 крб сріблом.

- 13) Усі росіяни рівні перед лицем закону.
- 15) Кожен... зобов'язаний... підкорятися законам і владі... бути завжди готовим до захисту Батьківщини...

16) Кріпацтво і рабство скасовуються.

17) Кожен має право висловлювати беззаборонно свої думки... й передавати їх за допомогою друку...

18) Кожен має право займатися тим промислом, який йому видасться найвигоднішим...

21) У судах безпека, життя і власність забезпечуються присяжними...

Павло Пестель

Микита Муравйов

24) Право власності... священне й недоторканне. Церковні землі залишаються назавжди за ними.

25) Землі поміщиків залишаються за ними. Особливий закон визначить винагороду, яку зобов'язані їм сплатити поселяни, які надумують... переселитися... за тимчасове припинення в порядку отримання доходів від землі, яку обробляють ці поселяни...

30) Військові поселення негайно знищуються.

32) Поділ людей на 14 класів скасовується.»

Запитання та завдання

1. Порівняйте документи А і Б, результати занесіть до таблиці «Програмні документи декабристів».

Запитання для порівняння	«Руська правда» П. Пестеля	«Конституція» М. Муравйова
Розв'язання земельного питання		
Майбутній державний лад Росії		
Проблема кріпацтва		
Демократичні свободи		
Виборче право		
Методи боротьби із самодержавством		

Документ 14.

І. Горбачевський «Записки» (40–60 ті роки XIX ст.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«У березні 1825 р. більшість зі слов'ян зібралась у містечку Чернікові (у 25 верстах від Житомира)... кожен відчував необхідність кращого і правильнішого устрою. За загальним бажанням, Борисов прийняв на себе посаду президента... Іванов... був призначений тимчасовим секретарем. Товариство мало головною метою звільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення існуючої між деякими з них національної ненависті і воз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз. Передбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, створити конгрес для управління справами Союзу (Товариства «Обєднаних слов'ян» — авт.) і для зміни, в разі потреби, загальних основних законів, надаючи кожній державі [права] зайнятися внутрішньою будовою і бути незалежною в складанні окремих своїх узаконень».

Беручи до уваги основи добробуту окремої людини, ми переконуємось, що вони є фізичними, моральними і розумовими; тому громадянське суспільст-

во, як ціле, складене з одиниць, має будуватися на тих же началах і для досягнення можливого добробуту потребує промисловості, яка запобігає убогству і бідності; моральності, яка виправляє погані схильності, пом'якшує пристрасті і прищеплює людинолюбство, і, нарешті, освіти, найвірнішого сподвижника в боротьбі проти зла, нерозлучного з існуванням, яке робить розумнішим і досконалішим в усіх починаннях. Розгортати і поширювати ці три основні начала суспільного добробуту ставилось у першій і незмінній обов'язок слов'янина. Він повинен був по можливості викоринювати забобони і порочні схильності, згладжувати різницю між станами і викоринювати нетерпимість вірувань; власним прикладом спонукати до помірності і працьовитості, прагнути до розумового і морального вдосконалення і заохочувати до цієї справи інших; всіма засобами допомагати бідним, але не бути марнотратним; не робити людей багатими, але навчити їх, яким чином за допомогою праці й ощадливості, без шкоди для себе та інших треба користуватися ними.

Переконаність у цих правилах змушувало слов'ян робити такі висновки:

1) Ніякий переворот не може бути успішним без згоди і сприяння цілої нації, тому треба насамперед підготувати народ до нового устрою громадянського існування і потім вже дати йому його.

2) Народ може стати вільним, тільки зробившись моральним, освіченим і промисловим. Хоча воєнні революції швидше досягають мети, але наслідки їх небезпечні: вони бувають не колискою, а труною вільності, в ім'я якої вони здійснюються.

Слов'яни, переконані в тому, що надії їх не можуть так швидко здійснитись, як вони того бажали, не хотіли втрачати часу в пустих і неможливих зусиллях, але прагнули зробити все, що залежить від них, і веде, хоч і поступово, до поставленої мети. На виконання цього наміру вони вирішили визначити деяку частину громадської суми на викуп кріпаків, намагались зводити або сприяти зведенню невеликих сільських і селищних училищ; прищеплювати селянам і солдатам необхідність пізнання правди і любові до виконання обов'язків громадянина і таким чином викликати в них бажання змінити принижувальне становище рабства та ін.»

Запитання та завдання

1. Назвіть керівників «товариства об'єднаних слов'ян».
2. Випишіть основні програмні вимоги «товариства об'єднаних слов'ян».
3. Прокоментуйте пункти 1, 2 документа. Чи згодні ви з твердженнями членів «товариства об'єднаних слов'ян»? Обґрунтуйте відповідь.
4. Які моральні якості, на думку членів товариства, мають бути властиві слов'янину?

5. Як члени товариства намагались досягнути поставленої мети?

Документ 15.

Про польське повстання 1830–1831 рр.

Джерело: О. Реснт «Україна в імперську добу. XIX — початок XX ст.».

«Поразка повстання 1830 р. підштовхувала польську громадськість до переосмислення досвіду боротьби, стратегії й тактики пошуку союзників. Очевидною помилкою було уявлення про українців як відгалуження польського народу. На відміну від консервативного табору, представники демократичного крила польського визвольного руху дійшли висновку, що невизнання ними українського, білоруського, литовського народів як самостійних етносів стало одним з факторів, які негативно позначилися на ході та наслідках їх боротьби. Польські емігрантські кола в Англії заявляли, що історичні образи й утиски українців з боку поляків тепер зобов'язують останніх працювати у напрямі встановлення співдружності між двома народами, щоб стерти з пам'яті криваві спогади.

Польське повстання 1830–1831 рр.

Декларуючи наміри збудувати державу, засновану на свободі й рівності, соціальній і національній гармонії, польські демократи разом з тим вважали цілком природним перебування території України в її складі. Виходячи з цього, вони прагнули залучити українців до спільної боротьби проти російського поневолення. Однак було б помилкою не помічати позитивного впливу польського національно-визвольного руху на український. Діяльність польських демократичних організацій активізувала пошук засобів національної самоідентифікації українцями організаційних форм українського руху та його ідеологічного забезпечення.»

Запитання та завдання

1. Які висновки мали зробити поляки після поразки повстання?
2. Яке значення для українців мало польське повстання 1830–1831 рр.? Обґрунтуйте відповідь.

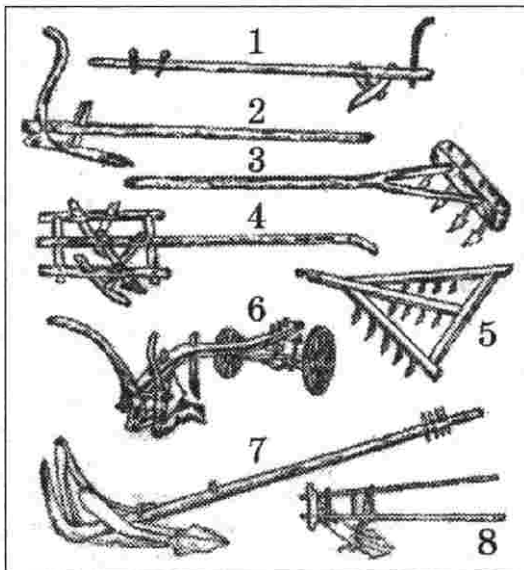
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НАРОДУ ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ у першій половині XIX ст.

Документ 1.

А. Скальковський про землеробські знаряддя, поширені на Півдні України.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«а) Малоросійський двоколісний плуг (ломовий) з поліпшеннями колоніста Бехтольда, або ж простий. Склад його, відомий усім агрономам, вже належить до галузі технології. В нього запрягають до п'яти пар волів, якщо цілина дуже тверда або переліг (обліг) старий. Г. Робо, одеський купець, використовував на своєму хуторі плуг на десять пар волів.

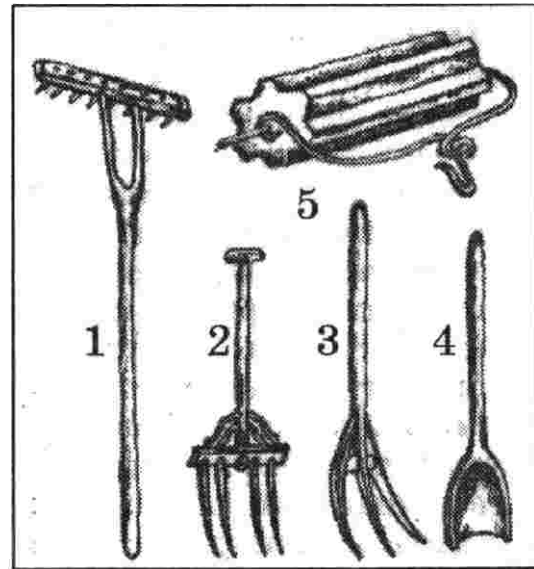
1 — рало, 2 — рало з полозом, 3 — чотиризубе рало, 4 — бороноподібне рало, 5 — радло (зака), 6 — удосконалений плуг, 7 — соха-рогач, 8 — соха двобічна

б) Саксонський плуг меноністів (німці-переселенці — авт.), плуг місцевого їх виготовлення...

в) Малі плужки двоволіві й двокінні, які використовують німецькі й болгарські колоністи.

г) Соха татарська та бессарабська, яка особливо використовується для ґрунту, призначеного під городи, садки і кукурудзу, якщо ця остання розводиться на розпушеному ґрунті. Рало, орало, підгортальник і 13-зубне двоколісне саксонське рало...

е) Борони, прості і подвійні, або 36-зубні тієї ж будови, що і в інших частинах імперії... Екстирпатори, культиватори і котки майже зовсім невідомі, хоч колоністи і багаті чужоземці в більш заможних господарствах або значних фруктових та виноградних садах і використовують їх іноді.

1 — дерев'яні граблі, 2 — вили з залізними зубцями, 3 — дерев'яні тройчаки, 4 — лопата для провіювання зерна, 5 — камінний каток

Для збирання хліба використовують як серпи, так і коси з граблями... Жатні машини ще не відомі. Татари весь хліб скошують косою, навіть без грабель... Для підгортання картоплі й обробітку виноградників використовуються широкі молдавські «сапки» у вигляді зігнутої лопати, а для викопування з ґрунту картоплі меноністи використовують особливе знаряддя у вигляді тризубця із зігнутими зубцями. Хліб молотять взагалі сирим і такими засобами: 1) ціпами на токах (у клунях) під навісами; 2) кіньми на току, тобто на відкритих токах, які тут називаються «гарманами» (з татарського — «арман», через це й молотіння називається «гармануванням»). Татари і греки молотять таким чином весь свій хліб, болгари ж і колоністи використовують для цього кам'яні, чавунні та навіть дерев'яні (які привозять з Молдавії) котки, в які запрягають коней; 3) молотильними машинами з заводів Потьомкіна, Бутенопа, Шуммана або ж виписаними з-за кордону. Нещодавно херсонські поміщики почали купувати в Одесі молотильні машини, які привозяться з Англії.»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте, які землеробські знаряддя використовували селяни Півдня України. Поясніть, чому використовувались різноманітні знаряддя праці?
2. Які зміни відбулись в землеробських знаряддях? Укажіть наслідки цих змін.

Документ 2.**Економіст М. Арандаренко про чумаків
Полтавської губернії (1849 р.).**

**Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 1.**

«Ті, що займаються візникуванням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, зветься тут чумаками, великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (по-малор. чуприна, або оселедець), рухи, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом самосвідомості на обличчі, гордість — з мовчазною веселістю, одяг — надто широкі шаровари, нарозхрист свита і висока смушкова шапка — становлять відмінні риси чумака.

Цей клас, підкоривши себе особливим умовам під час візникування, відрізняється цим від інших малоросіян. Вони (чумаки) мають дуже великих, сильних і красивих волів, охоче за ними доглядають, платять за них дорогу ціну і цим пишаються; добрі, надзвичайної міцності вози, на які кладуть по 100 і більше пудів, запрягаючи звичайно пару волів (тут зветься паровицею); ті, в кого худоба слабша, впрягають і дві пари. Коли на перекопі від озер сіль вивозилась вільно, з сплатою в казну від пароволого воза, то були приклади, що чумаки вивозили парою волів на одному возі по 200 пудів солі і більше.

Чумаки

Візникування своє чумаки провадять звичайно валками (по-малор. фура), які складаються з кількох десятків возів (по-чумац. паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожного. Таке товариство зветься в них артілью. Кожен чумака в своїй артіль підкоряється в суворому розумінні всім умовам і в разі відходження від них — карається і навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно; він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно... В дорозі ж чумака піддає себе всяким злигодням: завжди тверезий, помірний у харчах: пшоняна каша з салом або галушки, шмат хліба з сіллю — оце все його харчування. В дорозі, не маючи в своєму розпорядженні грошей, чумака обмежений. До візни-

кування гроші всієї артілі зберігаються в отамана... Візникування їх починається від початку весни і триває до осені. Взимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком.»

Запитання та завдання

1. Поясніть, кого називали чумаками.
2. Опишіть зовнішній вигляд чумака.
3. Чому у чумаків була дуже сувора дисципліна?
4. Який внесок чумацького промислу в розвиток торгівлі в Україні?

Документ 3.**Опис Таганчанської суконної фабрики.**

**Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 1.**

«Таганчанська фабрика, яка існує понад сорок років, закладена батьком сучасного власника м. Таганчі полковником Йосипом Понятовським. На початку це, таке величезне тепер, підприємство було досить незначним; у ньому було не більше 10 ткацьких верстатів, на яких вироблялись сукна низьких сортів із звичайної вовни, і оборотний капітал ледве досягав до 3 тис. крб. срібл. Згодом з поступовим поліпшенням і збільшенням числа машин значно зріс капітал фабрики, а разом з тим і кредит її; через кілька років після заснування вона могла вже стати в ряд з кращими подібними підприємствами і згодом посіла перше місце між усіма суконними фабриками свого краю. Ще в 1815 р. засновник фабрики Понятовський, прагнучи устаткувати її за зразком кращих підприємств цього напрямку, вирушив з цією метою в подорож за кордон, оглянув і вивчив там багато суконних фабрик. Повернувшись в Таганчу, він вирішив зовсім перебудувати дуже мізерну тоді фабрику і для цього запросив до себе відомого на той час за кордоном механіка бельгійця Янса... У 1816 р. встановивши 2 асортименти машин, Янс збільшив число верстатів до 20, встановив 8 підстригальних машин і 4 гнізда вальниць; у 1818 р. він же поставив ще інші 2 асортименти; у 1822 р. за зразком машин, складених Янсом, фабрика вже своїми засобами сама додала 4 асортименти і стільки ж протягом наступних 4 років, тобто до 1826 р. Таким чином, майже з кожного року кількість нових машин збільшувалась, і у 1838 р. на фабриці Таганчанській замість колишніх 10, а пізніше 20 ткацьких верстатів було вже 120 з відповідним числом різних машин, які всі разом становили 12 асортиментів. Але найважливішим посиленням у діяльності фабрики послужило введення парової машини, випусканої з Англії у 1840 р.... Разом з нею тоді було привезено і деякі інші машини...

Збування здебільшого провадилось на місці приїжджим суміжних і далеких губерній купцям, а частково шляхом замовлень і через відправку в призначені терміни і місця за вказаними адресами: у Харків, Ромни, Курськ та інші місця.

Потрібні для фабрики матеріали закупаються або під час транспортів сукон до зазначених міст, або в Бердичеві та Одесі...»

СЛОВНИК

Промисловий переворот — поступовий перехід від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики, заміна ручної праці машинною, широке запровадження у виробництво парових двигунів, удосконалення технологій. Розпочався в Україні у 30–40-х роках XIX ст.

Запитання та завдання

1. Випишіть з тексту документа причини розвитку суконної фабрики.
2. Про яке явище у промисловості свідчить приклад розвитку суконної фабрики?
3. Укажіть, в які міста і як провадилось збування виробленої продукції з фабрики. Які наслідки це мало?

Документ 4.**Зростання кількості міського населення України в першій половині XIX ст.**

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

Губернії	Кількість міського населення (тисяч осіб)				Процент міського населення 1858 р.	Міське населення 1858 р. у процентах до 1811 р.
	1811	1825	1840	1858		
Полтавська	77,4	86,7	113,1	143,9	7,9	185,9
Чернігівська	81,7	93,8	118,0	140,0	9,5	171,4
Харківська	73,8	112,6	130,1	179,1	11,3	242,7
Київська	64,3	73,8	125,5	203,6	10,5	316,7
Подільська	43,6	55,5	22,6	120,8	6,9	277,1
Волинська	55,5	79,0	134,0	110,2	7,2	198,6
Катеринославська	27,2	58,3	55,7	113,9	10,9	418,8
Херсонська	56,0	100,0	140,7	276,0	26,9	492,9
Таврійська	33,4	66,4	97,5	129,3	18,8	387,2
Разом	512,9	726,1	997,2	1416,8	11,0	276,2

СЛОВНИК

Урбанізація — історичний процес швидкого зростання старих і виникнення нових міст та підвищення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

Запитання та завдання

Проаналізуйте наведені в таблиці дані. У яких губерніях і чому зростання населення було більшим? Які чинники впливали на зростання населення України?

Документ 5.**З донесення Галицького губерньського управління віденському уряду про заходи щодо сприяння приватному промислому підприємництву на Прикарпатті.**

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2.

«...Для того щоб підняти приватну металургійну мануфактуру, використовуючи їхню продукцію для внутрішніх потреб, необхідно зробити гірську справу абсолютно вільною, щоб той, хто бажає зайнятися гірською справою, не боявся перешкод, що, знайшовши руду при шурфуванні, зовсім не може дістати дрова або зможе купити у скарбниці за непропорційно високу ціну.

Урядовцям в Галичії також не потрібно ні забороняти, ні ускладнювати заняття гірською справою.

...Окрім необмеженої свободи в залізорудному промислі, доцільно було б підприємцям, які зустрічаються з труднощами або перешкодами при його організації, надавати пільги. І тому особливо тим, хто вирішує заснувати свої ... підприємства в багатобіччючих, але зовсім безлюдних околицях Карпатських гір, їм слід надавати допомоги з боку скарбниці необхідними дровами за доступними цінами.»

Запитання та завдання

1. Поміркуйте, чому Галицьке губерньське управління доводить віденському уряду необхідність розвитку металургійної промисловості.
2. Яку допомогу і чому повинна була надавати держава для розвитку приватного промислового підприємництва?

Документ 6.**Хрещенський ярмарок у Харкові (1858 р.).**

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2.

«Хрещенський починається 6 січня і продовжується місяць... Хрещенський — найсильніший зі

всіх українських ярмарків. До 100 тисяч підвод, фур, возів і саней привозять різноманітні товари з різних кінців Росії, з Нижегородської губернії, з Бессарабії, з Кавказу і з Риги. Сюди стікається повний комплект ярмаркових торговців, продавців і покупців, тут головний склад товарів, що призначаються для кочування по українських ярмарках...

Хрещенський закінчився. Знову укладаються товари, навантажуються підводи, і довга низка обозів виступає у напрямку до Ромнів... Купці поспішають в Ромни на Маслянський ярмарок... Офіційні терміни Маслянського ярмарка з 17 по 24 лютого, але він продовжується не менш 2-х тижнів. У цю пору року в Малоросії нерідко вже починається весна, земля розпускається, дороги стають непроїзними, коні тонуть у бруді, обози загрузають і зупиняються... Але така, очевидно, потреба торгова, що вона примушує купців долати всі перешкоди, що поставляються природою, переносити всі знегоди, клопоти і навіть збитки для того, щоб не позбутися покупців.»

Запитання та завдання

1. Використовуючи текст документа та додатковий матеріал з історії, вкажіть найвідоміші українські ярмарки.
2. Поміркуйте, що могли продавати на ярмарку українські купці, а що — іноземні.
3. Яке значення мала ярмаркова торгівля?

ДОВІДКА

Українські підприємці

Джерело: І. Коляда «Історія України. 9 клас.

Навчально-методичний посібник для вчителів».

«Коріння роду Терещенків походить з останньої української козацької столиці м. Глухова. Саме тут Артемій Якович Терещенко зробив перші кроки у торговельній справі. Згодом земляки прозвали його «Карбованцем». Здійснивши накопичення коштів за продаж хліба та лісу, продовольства для армії та флоту під час Кримської війни, Терещенко вклав свої капітали у швидко зростаючу цукрову промисловість, побудувавши найбільшу на той час в Україні цукроварню у селищі Хутір Михайлівський на Чернігівщині. Разом з батьком комерційну справу вивчали і розвивали його сини: Микола, Федір, Семен.

У 1870 р. Артемій Якович надав своїм синам повну самостійність на ниві підприємництва. Вони засновують «Товариство бурякоцукрових і рафінадних заводів братів Терещенків», щорічний обіг капіталів якого невдовзі склав 12 млн крб і справами якого керували 14 контор у різних містах імперії. На цукрових заводах товариства працювали в основному селяни ближніх сіл та прибулі робітники. Ось як було організовано їх працю та побут: «На рафінадному заводі, що розташовувався на Хуторі Михайлівському, працювало у три зміни по 8 год. 660 робітників, які мали щотижневий один вихідний. Місячна зарплата становила від 6 крб у некваліфікованого працівника і жінок до 15 крб для бригадирів та старост. Крім цього, окремо виділялось ще

трирічне народне училище (у ньому навчалось 60 учнів — дітей робітників та службовців заводу), була облаштована чайна для робітників, у якій влаштовувались театральні вистави, організовувались вечори відпочинку».

Крім підприємництва, родина Терещенків відзначалась активною діяльністю в органах місцевого самоврядування та благодійністю: відкривали школи, шпитали, дитячі притулки. Тільки на облаштування міста Глухова родина пожертвувала 1,5 млн крб.

Симиренки — зачинателі підприємництва в Україні, уродженці Черкащини, сини колишнього кріпака.

Засновником роду був запорізький козак Степан Андрійович Симиренко, що понад 20 років перебував на Січі, а після її руйнації відмовився присягнути на вірність Катерині II і був позбавлений козацьких вольностей та власного маєтку. Його син Федір Степанович разом зі своїми зятями — синами колишнього кріпака-ремісника (за фахом — чинбаря і чоботаря) Михайла Яхненка — Степаном, Терентієм та Кіндратом, викупившись із кріпацтва, заснували промислово-торговельну фірму «Брати Яхненки і Симиренки», яка спеціалізувалася, головним чином, на виробництві й продажу цукру. Розпочинали брати Яхненки підприємницьку діяльність з орендування двох поміщицьких млинів у містечку Сміла, торгівлі на ярмарках борошном та гуртовим перепродажем худоби і шкіряного товару.

1843 р. фірма «Брати Яхненки і Симиренки» спорудила першу в Україні цукроварню в с. Ташлик на Смілянщині, яка застосовувала замість застарілої «вогневої» нову «парову» технологію виробництва цукру. Грандіозне видовище, небачене для того часу, становила побудована 1848 р. поблизу с. Мліїв головна семиповерхова цукроварня. Вона так само, як і належні фірмі найкраще технічно оснащені у всій Російській імперії механічний та цегельний заводи, використовувала працю вільнонайманих робітників, які, працюючи на привезених з-за кордону верстатах, навчалися у майстрів-іноземців. На механічному заводі, який випускав обладнання для цукроварень, було побудовано і перші пароплави, що перевозили по Дніпру зерно, — «Українець» та «Ярослав» (1850 р.).

До справи вони залучали і своїх синів та онуків, прищеплюючи їм навички підприємництва. Так, Федір Симиренко найкмітливішим своїх синів — Платона і Василя — відправив навчатись до Франції, де вони здобували освіту за спеціальністю інженерів-технологів у Паризькій політехніці. Повернувшись в Україну, Платон, використовуючи здобуті знання, доклав величезних зусиль для вдосконалення технології виробництва цукру на заводах фірми. У Млієві Платон побудував ціле промислове містечко, яке було гордістю власників. Кожна родина робітника та службовця мала окремих будинок з городом і садком, самотні — гуртожиток.

Поряд із домівками тут діяли крамниці, лікарня з аптекою, лазня, школа, церква, аматорській театр. Вулиці містечка освітлювались газовими ліхтарями, які тоді тільки-но почали запроваджуватись у великих містах Російської імперії.

Сади у Млієві, де Платон плевав нові та вдосконалював відомі сорти плодівих рослин, стали експериментальною базою для наукової діяльності його сина Льва (вивів і назвав на честь батька знаменитий сорт зимових яблук Ранет Симиренка) та онука Володимира — засновника Інституту садівництва УААН України. Головна контора фірми надавала мешканцям селища для поліпшення їхнього економічного становища грошові позики під векселі. На ті часи, коли ще панувала кріпацтво, то було дуже сміливим кроком.

1859 р. заводи фірми і селище при них відвідав Тарас Шевченко і був до сліз розчулений усім побаченим. Платон Симиренко також пообіцяв посприяти коштами Тарасу Григоровичу на повне видання «Кобзаря». І коли царська цензура дозволила друкувати книгу, Платон Федорович не вагаючись переслав поетові необхідні 1100 карбованців, а згодом у своєму листі до нього писав: «...Усі ми часто згадуємо про Вас. Ми з вами мало знайомі. Де про що бажав побалакати з Вами, та не трапилося зручної нагоди. Ви своїми оповіданнями поетичними так бадьорили мій дух, що я про все забув. Дасть Бог, побачимось і побалакаємо по правді. Адже Ви за правду не гніватиметесь?» І ось коли 1860 р. нарешті вийшов «Кобзар», Платон Симиренко навіть трохи був сердитий на поета, оскільки на виданні було зазначено: «Коштом Платона Симиренка», а був він чоловіком стільки ж добрим, скільки і скромним і ворогом всілякої «реклами» свого імені. Розквіт фірми «Брати Яхненки і Симиренко» припадає на 40–50-ті роки XIX ст. Тоді слава про неї гриміла по всій Російській імперії і навіть за кордоном, бо продукція знаменитих українців вивозилася також у зарубіжні країни. Склади і крамниці фірми розташовувалися в найбільших містах імперії, в тому числі у Москві та Нижньому Новгороді. І прості люди з вдячністю і повагою відгукувалися про тих підприємливих «малоросіян», які постачали їх цукром найвищого гатунку, високоякісним борошном та багатьма іншими споживчими товарами...»

Документ 7.

А) З автобіографічних записок обер-квартирмейстера херсонських військових поселень Є. Ф. Фон Брадке про військові поселення.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«У цій величезній степовій місцевості (Херсонська губернія — *авт.*), де 90 тис. душ, приписаних до військових поселень, займалися землеробством і скотарством, господарство провадилось цілком екстенсивне і неправильно, що за місцевим наріччям зветься диким, або злодійським, господарюванням. Аніякого розподілу полів, ніяких відведених луків і пасовищ; орють, де хочуть, сіють, поки врожай добрий або навіть середній, і потім кидають цю ділянку, доки вона не відпочине від одержаного навантаження, що відбувається зазвичай, дивлячись за ступенем розмірів і родючості, у проміжках часу від п'яти до кількох десятків років. Тимчасом зростає на цьому виснаженому просторі (гній там використовують лише як паливо, але не як добриво) першу бур'ян, особливо полин, який слугує добрим паливом, а потім, коли земля зміцніє, більш густа або рідка трава... Тут я знайшов цих колись дуже заможних селян у надзвичайних нестатках і злигоднях, і мені не важко було відшукати причину цього сумного становища. Коли полки почали користуватися призначеними їм ділянками і узяли на себе управління, ними оволоділо палке завзяття за користь казни і вони стосовно одержаних ними

природних багатств не задовольнялись щедрим утриманням, здобутим для своїх людей і коней, а намагались нагромаджувати щонайбільше запасного хліба й сіна. Цієї мети вони безсумнівно досягли, хоч і тут цілі зграї пацюків знищили добру половину; але на той час полки забирали у селянина кращі землі, провадили великі посіви без усякої згоди з трудовими силами і надавали селянинові лише мізерну решту часу на його власне господарство. Через те що оранка під час тривалого літа може провадитися довго і праці з угноєння не існує, то ця система була б ще менш шкідливою для матеріального добробуту поселенців. Але під час збирання, коли при великій сонячній спеці часто все разом дозріває, хліб в один день починає спіти, а трава перетворюється в солому, казенні величезні посіви потребували такої посиленої праці, що збирання на селянських ланах відкладалося до закінчення цих робіт, і селяни часто привозили додому лише солому. Таке жахливе становище значної частини населення вимагало швидких заходів, і тому, за моєю пропозицією, було перш за все наказано графом Вітте, начальником військових поселень, щоб кожний поселенець не використовував понад трьох днів на тиждень на казенній праці. Це все ж таки приборкало безмежну сваволу і тому постійно мною вимагалось.»

Запитання та завдання

1. Як розвивалось сільське господарство у військових поселеннях?
2. Випишіть ймовірні причини повстання військових поселенців.

Б) Із донесення графа Аракчеєва від 24 серпня 1819 р. царю про придушення повстання в Чугуївському військовому поселенні.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...я ...довідався від слобідсько-українського... губернатора Муратова, що заворушення продовжуються і причиною цьому є слабкістю начальства і обурення різних чиновників, яких з м. Чугуєва виселяють, а з припиненням недозволених вигід, якими вони там, перебуваючи, користувались, повертають на зло дію свою на уми корінних жителів. До цього губернатор додав, що загальне бажання публіки дорученої йому губернії є таке, щоб з цими заколотниками вчинено було з усією суворістю законів, щоб дати приклад нижчому класу людей і тим самим припинити це заворушення. З рапорту... я побачив, що утримуються вже під арештом [люди] з округів полків:

Чугуївського — 1104, Таганрозького — 899, з яких над 313 чоловіками, як найголовнішими злочинцями, провадиться запропонований військовий суд...

Ніякі... умовляння не діють на заколотників, і що всі вони одногосно з жінками і дітьми кричать таке: не хочемо військового поселення, яке є не що інше, як служба графу Аракчєву, а не государю, і ми вжили рішучих заходів, щоб знищити графа, і напевно знаємо, що з його знищенням розпадеться і військово-поселення;...

Після всіх... попередніх заходів, доведених до виконання, і коли військовий суд був закінчений і поданий мені на конфірмацію [затвердження], за яким засуджено до позбавлення життя 204 злочинців, я дав наказ дивізійному командирові Г.І. Лисаневичу, що затверджую його погляд на покарання їх шпіцрутенами кожного через тисячі осіб по дванадцять раз з тим, щоб кару цю було вчинено в перший день тільки 40 з найголовніших злочинців, серед яких включив я усіх унтер-офіцерів, поселених і резервних ескадронів, і тих відставних унтер-офіцерів, які до заснування військових поселень були у м. Чугуєві головними керівниками і дії яких серед заколотників мали великий вплив.

Винесену кару виконано в м. Чугуєві 18 серпня і її було здійснено: з м. Волчанська — усім арештантам і з м. Змієва — головнішим заколотникам. Тут же знаходились і всі арештанти, утримувані в Чугуєві, і депутати, які приходили до мене в Харкові.

Озлоблення злочинців досягало такої міри, що з 40 чоловік тільки троє, каючись у своєму злочині, просили про помилування, і вони на місці були прощені, а решта 37 покарано; але це покарання не вплинуло на решту арештантів, які були при цьому, хоч воно було суворим і показним, бо піхотні солдати через невдоволення своє на чугуївців за їх заколот дуже їх покарали. А втім, при цьому покаранні були присутні медичні чиновники, які і зупиняли його, зважаючи на силу і тілесну будову кожного злочинця. Після закінчення цього покарання були запитані усі непокарані арештанти, чи каються вони у своєму злочині і чи припинять своє буйство? Але оскільки вони одногосно це відкинули, то начальник штабу поселених військ Клейнміхель, за мою згодою, наказав з них вже взяти перших підбурювачів і покарати на цьому ж місці шпіцрутенами.»

Запитання та завдання

1. Як граф Аракчєв пояснює причини повстання військових поселенців? Чи згодні ви з графом? (Під час відповіді користуйтеся текстом документа А.)
2. Як військові поселенці пояснювали причини повстання?
3. Чому повстання поселенців було дуже жорстоко покарано?

Документ 8.

Донесення катеринославського віце-губернатора Міністерству внутрішніх справ про селянський рух і його придушення на Катеринославщині (1820 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: Ф. Турченко, В. Мороко
«Історія України. Кінець XVIII — початок ХХ ст.».

«... Я имел удовольствие под руководством г. генерала-адъютанта Чернышева водворить спокойствие в 16 деревнях, населенных свыше 2000 душ ревизских крестьян и кои находятся ныне в должном повиновении...

Чтобы объяснить характер сего народного волнения, нужно знать, что стремление крестьян к исторжению безусловной для себя свободы возникло от вселения лестного им воображения о сбыточной возможности отыскать оную...

Устойчивость в предположенном отыскании вольности раскрыла в них способность к тактической защите, нередко видны были выставляемые с их стороны наблюдательные пикеты, подъезды, рекогносцировки военных сил, облагаемых их селения, решимость в нападении на вооруженных... тут же видны были успешнейшие средства в оповещении и соединении многих деревень, так что едва усмирение воспоследовало на значительном пространстве многочисленных селений, как уже другие, соединены в толпу вооруженную, открывались готовыми подвизаться за свободу. Столь необычайная быстрота, такая склонность к единомыслию и мужественная готовность к защите и низвержению порядка и правил, обуздывающих буйственные их поступки, угрожали не только всю губернию нарушением тишины и спокойствия, но бедствие сие могло удобно и легко водвориться по соседственным Воронежской и Слободскоукраинской губерниям, есть ли бы усилия и меры к отвращению сего несчастья не были быстро, согласно с твердостью и благоразумием, предприняты. Есть ли бы командирования достаточного числа войск и содействие г. генерал-адъютанта и кавалера Чернышева не способствовало к пресечению сего зла как по местному происшествию уже свирепствующего, так и сближенного к сопредельным губерниям, где единообразные мысли, обычаи и виды легко соединили бы возмечтавших о вольности жителей всего полуденного края.»

Запитання та завдання

1. Укажіть причини повстання селян на Катеринославщині.
2. Зробіть висновок щодо масштабу повстання.

3. Доведіть, що виступи селян були організовані на високому рівні.
4. Поясніть причини побоювання катеринославського віце-губернатора щодо селянського руху.

Документ 9.

Легенда про Устима Кармелюка (20–30-ті роки XIX ст.).

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«Я ще пам'ятаю ті часи, — казав мені один чоловік, — як за Кармелюка говорили: отам він то зробив, а там то... Раз так було, їде одного часу Кармелюк по полю та бачить, як запряг мужик пару воликів та примушує їх до роботи. «Чого ти такі малі мучиш?» — питається його. — «А що ж, каже, маю діяти, як нема за що більші купити?»

«На тобі, — каже Кармелюк, — 100 рублів, та купи собі дві пари старих волів». Той подякував і так зробив. Як же zobачив пан у мужика такі гарні воли, та все допитується, де він їх украв. Мужик каже, що якийсь чоловік йому дав 100 рублів і на ті гроші він купив. Пан не вірить і одбирає ті воли. Здибав знов Кармелюк того мужика (а він такий був, що як проходить коло того, то той не бачить його) і питається, де він гроші подів і чому не купив волів, як йому було приказано. Мужик все розказав, як було. «Ну, на тобі знов 100 рублів, а це письмо занеси до пана і скажи йому, що я в нього в гостях буду, а я — Кармелюк». Як почув це пан, то зараз зібрав дворню, людей і думав, що Кармелюк не доступить до нього. Та не тут то було. Кармелюк добрався-таки та й вийшов на ганок і каже людям, — усі чують його голос, а самого не бачать, — що можуть розходитись, бо панові їх уже не потрібно.

Кармелюк був чоловік справедливий, провачив панів, котрі знущалися над людьми. Бідні його дуже поважали, бо як що візьме в багатих, то все їм віддасть.

...Питаються одного селянина: а в цих Медоборських горах ховався Кармелюк? «Він не ховався. А нащо ж йому було ховатись, коли він був Кармелюк?!»

Запитання та завдання

Чому Устима Кармелюка поважали як народного героя? За що він боровся?

Устим Кармелюк

Документ 10.

З повідомлення Буковинської обласної президії коломийському обласному старості про антипоміщицьку агітацію Лук'яна Кобилиці (грудень 1848 р.).

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«За відомостями, які до нас надійшли, депутат рейхстагу Лук'ян Кобилиця своїм місцевим однодумцям прищепив ідею, що домінії припинили діяльність та що він одержав від його величності цісаря уповноваження вибирати нових війтів і десятників, які будуть урядувати окремо без всякого втручання домінії. Усі піддані повинні звертатися до дідичів з проханням видати дрова в разі потреби з панських лісів, а якщо дворазове прохання не буде задоволене дідичами, то в таких випадках належить повідомити його, Кобилицю, а він вже дасть відповідні вказівки.

Кобилиця в деяких громадах провів нові громадські вибори, а в горах ніби він роз'яснив місцевому населенню, що ліси і полонини належать їм, що тут тільки він і цісар повинен давати розпорядження та що наступного року будуть усі звільнені від податків.»

Запитання та завдання

1. Укажіть причини повстання селян Буковини під проводом Лук'яна Кобилиці.
2. Схарактеризуйте дії Лук'яна Кобилиці як керівника повстання? Чиї інтереси він обстоював?

Документ 11.

З таємної інформації шефа жандармів графа А. Орлова губернаторам про Кирило-Мефодіївське товариство.

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«Нещодавно виявлено, що молоді вчені люди в Києві, майже всі уродженці Малоросії, створили Українсько-слов'янське братство св. Кирила і Мефодія. Засновниками товариства були: колезький секретар Гулак, ад'ютант Костомаров і кандидат Білозерський, але з ними зближалася й інша молодь, яка здебільшого вчилася в університеті св. Володимира.

Братство ставило собі за мету приєднання до Росії іноземних слов'янських племен, а засобами до цього вважало піднесення слов'янських племен до поваги власної їх народності, усунення звичаїв із всього іно-

земного, знищення ворожнечі і встановлення згоди між ними, схиляння їх до сповідання однієї православної віри, відкриття училищ і видання книг для простого народу.

У деякого з учасників Українсько-слов'янського братства було знайдено не застосований, проте, до товариства статут, за правилами якого в слов'янських племенах мало бути народно-представницьке правління, рукопис найзлочиннішого змісту, який нібито витлумачував цей статут; інший рукопис, що називається «Закон божий» або «Подністранка»; перероблена з Міцкевичевої «Пілігримки», в якому містилися революційні і комуністичні правила, а в кінці підбурливі відозви до слов'янських племен, та інші злочинні твори.

Треба ще зазначити, що ідеї про відновлення в кожній країні народності, мови, власної літератури й об'єднання слов'янських племен в одне ціле, не належить тільки особам, причетним до згаданої справи, а становлять об'єкт міркувань багатьох учених, і тих, хто з них займається дослідженням взагалі про слов'ян, називають слов'янофілами.

А в Києві і в Малоросії слов'янофілство перетворюється на українофілство. Там молоді люди більше піклуються про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, мріючи навіть про повернення часів колишньої вольниці козацтва і гетьманщини.

Причетні до справи про Українсько-слов'янське братство, як уродженці Малоросії, були, власне, українофілами. Усі вони у своїх листах, а художник Шевченко, колишній вчитель Куліш і Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображаючи неправильно справжній стан України, яка ніби перебувала в тяжкому становищі, захоплено говорили про колишню Малоросію, надаючи їй надзвичайно великого значення; історію цього краю надавали мало не визначнішою за всі історії, наїзди гайдамаків (описували як лицарства, наводили приклади колишньої вольниці, натякаючи, що дух свободи не охолонув і досі криється серед малоросіян). Вірші Шевченка на малоросійській мові, особливо рукописні: «Сон», «Послання до мертвих і живих», «Три душі» та інші, одні пасквільного і величезною мірою зухвалого, інші прямо підбурливого змісту, за височайшою затвердженою ухвалою щодо справи про Українсько-слов'янське братство, винуваті засуджені до суворого покарання; крім того визначено:

1. Надруковані твори: Шевченка — «Кобзар», 1840 р.; Куліша — «Повість про український народ», 1846 р., «Україна» 1843 р. і «Михайло Чернишенко» 1843 р.; Костомарова, під псевдонімом Ярема Галка, — «Українські балади», 1839 р. і «Вітка» 1840 р. заборонити і вилучити з продажу.

3. Генерал-ад'ютантам Бібікову і Кокошкіну повідомити, щоб вони стежили у повірених їм губерніях, чи не лишилися в продажу вірші Шевченка, рукопис «Закон Божий» та інші підбурливі твори.»

Запитання та завдання

1. Визначте основні напрямки діяльності Кирило-Мефодіївського товариства.
2. Чому влада вбачала небезпеку в діяльності товариства?
3. Схарактеризуйте історичне значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства.

ДОВІДКА

Кирило-Мефодіївське товариство

Джерело: М. Попович «Нарис історії культури України».

«26 травня 1847 р. граф Орлов надіслав царю доповідь про діяльність Кирило-Мефодіївського братства і пропозиції щодо покарання його членів, з якими Микола повністю погодився. При всій неповороткості тодішньої системи зв'язку і колосальних відстанях — а справа проходила під безпосереднім наглядом імператора — варто подивуватись оперативності царського розшуку, що швидко знайшов усіх у різних кінцях краю, посадив, провів розслідування і в три місяці закриття справи.

У справі виявились замішані:

Костомаров Микола Іванович, 28 років, з дворян, професор-ад'юнкт Київського університету;

Гулак Микола Іванович, 26 років, з дворян, кандидат права, влаштувався на роботу в Раду Санкт-Петербурзького університету, Білозерський Василь Михайлович, 22 роки, з дворян, учитель з Полтави;

Куліш Пантелеймон Олександрович, 28 років, з дворян, учитель гімназії в Санкт-Петербурзі;

Шевченко Тарас Григорович, 33 роки, з кріпаків, художник Петербурзької Академії художеств;

Навроцький Іван Іванович, 24 роки, кузен М.І. Гулака, з дворян, студент Київського університету;

Савич Микола Іванович, 43 роки, з дворян, не служив, поміщик з Полтавщини;

Маркевич Опанас Васильович, 25 років, з дворян, колишній студент, родич Навроцького;

Андрузський Георгій Львович, 20 років, з дворян, студент Київського університету;

Пильчиков Дмитро Павлович, 26 років, з дворян, учитель з Полтави;

Посада (Посяденко) Іван Якович, 24 роки, із міщан, студент Київського університету.»

Документ 12.

Зі статуту Кирило-Мефодіївського товариства.

Джерело: «Кирило-Мефодіївське товариство».

«Головні ідеї:

1. Приймаємо, що духовне і політичне з'єднання слов'ян є істинне їх призначення, до якого вони мають прагнути.

2. Приймаємо, що при з'єднанні кожне слов'янсь-

Микола Костомаров

ке плем'я повинне мати свою самостійність, а за такі племена визнаємо: південно-русів (українців — *авт.*), північно-русів (росіян — *авт.*) з білорусами, поляків, чехів із словенцями, лужичан, іллиро-сербів з хуротанами (хорватами — *авт.*) і болгар.

3. Приймаємо, що кожне плем'я повинне мати правління народне і дотримувати досконалу рівність співгромадян за їх народженням, християнському віросповіданню і станом.

4. Приймаємо, що правління, законодавство, право власності й освіта у всіх слов'ян мають ґрунтуватися на святій релігії господа нашого Ісуса Христа.

5. Приймаємо, що при такій рівності освіченість і чиста моральність повинні бути умовою участі в правлінні.

6. Приймаємо, що має існувати загальний Слов'янський собор з представників всіх племен.

Пантелеймон Куліш

Головні правила товариства:

1. Установлюємо братство з метою розповсюдження вищевикладених ідей переважно за допомогою виховання юнацтва, літератури і примноження числа членів братства. Братство іменує своїми покровителями святих просвітителів Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком кільце або ікону з іменами або зображенням цих святих.

2. Кожен член товариства, вступаючи, вимовляє присягу застосовувати талант, праці, стан, свої суспільні зв'язки для цілей товариства, і якщо б якийсь зі членів зазнав гоніння і навіть муки за прийняті товариством ідеї, то, за даною присягою, він не видає нікого з членів, своїх собратів.

3. У разі, коли член потрапить до рук ворогів і залишить в нужді сімейство, товариство допомагає йому.

4. Кожен член товариства може прийняти нового члена товариства, не повідомляючи його про імена інших членів...

8. Товариство намагатиметься наперед про викорінювання рабства і всякого приниження нижчих класів, рівним чином і про повсюдне розповсюдження письменності.

9. Як все товариство в сукупності, так і кожен член повинні свої дії погоджувати з евангельськими правилами любові, лагідності і терпіння; правило ж: «Мета освячує засоби» товариство визнає за безбожне...»

Запитання та завдання

1. Як члени Кирило-Мефодіївського товариства намагались вирішити політичні й соціальні проблеми?

2. Прокоментуйте основні правила товариства, дайте їм власну оцінку.

3. У чому полягала політична спрямованість Кирило-Мефодіївського товариства?

Документ 13.

3 обвинувачувального вироку у справах Т. Г. Шевченка (26 травня 1847 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«а) З обвинувачувального акта.

Шевченко, замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, які викупили його з кріпосництва, писав вірші малоросійською мовою найобурливішого змісту. В них він то зображав плач про уявне поневолення і лихо України, то оспівував славу гетьманського правління і колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухвалістю зводив наклепи і виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює людей зі слабким характером, Шевченко набув між друзями своїми славу відомого малоросійського письменника, а тому вірші його ще більш шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати і згодом укорінюватися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість існування України як окремої держави. Судячи з тієї виняткової поваги, яку почували й особисто до Шевченка, і до його віршів усі україно-слов'янисти, спочатку здавалося, що він міг бути якщо не діючою особою між ними, то знаряддям, яким вони хотіли скористатися у своїх задумах; але, з одного боку, ці задуми були не такі вже важливі, як здавалося на перший погляд, а з другого — і Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 р., коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Україно-Слов'янського братства, а діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю. Проте, за підбурливий дух і зухвалість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців...

б) З вироку суду.

Художника Шевченка за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремий корпус з правом вислуги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, щоб від нього, ні в яко-

Тарас Шевченко

му разі, не могло вийти підбурливих і пасквільних творів.

Власноручний підпис Миколи до вироку: «Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати і малювати».

Запитання та завдання

1. У чому влада звинувачувала Т. Шевченка?
2. Поміркуйте, чому влада так сурово його покарала.
3. Визначте роль Т. Шевченка в українському національному відродженні.

Документ 14.

З першої відозви Головної руської ради (10 травня 1848 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії України: XIX – початок XX ст.»

«Ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу, який говорить однією мовою... Наш народ був колись самостійний, ... мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних правителів, одним словом: був у добробуті і силі. Через несприятливі умови і політичні нещастя розпався наш великий народ, втратив свою самостійність і прийшов під чужу владу...

Але тепер, коли для всіх спалахнуло сонце свободи, «прокинувся і наш український лев і чудове нам передбачає майбутнє. Встаньте, брати, але не до сварки і негоди! Будьте тим, ніж бути можемо, будьте — Народом!»

...Ми зібралися і працюватимемо таким чином:

1. Першим нашим завданням буде зберегти віру і поставити наш обряд і права наших священиків і церкви нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність на всіх напрямках: удосконаленням нашої мови, введенням її у школах вищих і нижчих, виданням журналів..., розповсюдженням добрих і корисних книжок українською мовою і прагненням увести нашу мову у всіх публічних установах тощо.

3. Берегтимемо наші конституційні права, осягатимемо проблеми нашого народу і шукати способи до поліпшення його життя конституційним шляхом...»

ДОВІДКА

Революційні події 1848 р.

Джерело: М. Попович «Нарис історії культури України».

«У березні 1848 р. спалахнула революція у Франції, у квітні — в Австрії. 16 квітня імператор Фердинанд I скасував панщину,

25 квітня проголосив конституцію. Проте революція тільки почалася — вона переростала на розвал імперії. Почалось повстання італійців та угорців, спрямоване на боротьбу за національну незалежність, слов'яни імперії прагнули до федеративного устрою. Ліберальний Захід, особливо Англія і США, вітали поляків і надто Кошута, який був з тріумфом зустрінутий у Лондоні після поразки революції і жив на запрошення американського уряду в США. І Кошут, і Міцкевич були у Стамбулі — Туреччину європейські ліберали розглядали як антиросійську силу.

2 травня 1848 р. у Львові заснована Головна Руська Рада (ГРР). Вона складалася з 30 членів, серед яких переважали священики; головою ради був львівський єпископ Григорій Яхимович, майбутній галицький митрополит, його заступником, фактичним організатором усієї роботи на місцях, а згодом і головою ГРР — львівський крилошанин Михайло Куземський (1809–1879), активний просвітницький і політичний діяч. Організація влади на місцях («поменші ради» та окружні організації) спиралася на церковні деканати. У першому ж числі газети «Зоря Галицька» маніфест ГРР проголосив приналежність русинів до 15-мільйонного «великого народу» і головним завданням поставив об'єднання всіх русинських земель в Австрії в один коронний край. У червні русини взяли участь у слов'янському з'їзді в Празі. 19 жовтня 1848 р. за активної організаційної роботи М. Куземського зібрано Собор руських учених у Львові, організовано Народний дім і Галицько-Руську матицю у Львові.

...«Галицько-Руська матиця» як товариство для просвітньої та видавничої справи заснована 1848 р. каноніком М. Куземським, який був його першим головою. Вона активно діяла у 1849–1850 рр., видавала популярні книжки та підручники, зокрема «Читанку» Шашкевича. В роботі «матиці» активну участь брав Яків Головацький, який став професором «русської» мови і літератури у Львівському університеті. Він друкує 1849 р. «Три вступительніі преподаванія о русской словесности» і «Граматику руского языка», усе в москвофільському дусі.»

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте головні засади діяльності Головної руської ради.
2. Як Головна руська рада намагалась поліпшити умови життя українського народу?
3. Дайте власну оцінку діяльності Головної руської ради.

Документ 15.

Значення революційних подій 1848 р. для українців Австрійської імперії.

Джерело: Р. Шпорлюк «Імперія і нації».

«1848 р. русини самовизначилися як окремий народ, відмовившись від приналежності до «історичної», позаетнічної польської нації...»

1848 р. одним з головних завдань для русинів було добитися визнання їх окремим слов'янським народом. До революції 1848 р. як для поляків, так і для політично свідомих русинів польська ідентичність останніх вважалася нормою. Селяни зі Східної Галичини вживали діалект, відмінний від мови селян Західної Галичини, проте питання

національності належало радше до сфери політичної, ніж етнографічної. 1848 р. русини не лише проголосили свою окремість від поляків, але й дали зрозуміти, що їхня етнічна територія не обмежується кордонами Австрійської імперії: згідно з деклараціями Головної Руської Ради, ця територія охоплювала південні регіони Російської імперії аж до Дону. Це означало, що населення даних територій не є ані польським, ані російським.»

Запитання та завдання

1. Визначте національні завдання русинів до і після революції 1848 р.
2. Який вплив мала революція 1848 р. на розвиток українського руху?

Документ 16.

Василь Подолинський про чотири партії (напрями, течії) в галицько-українському національному русі.

Джерело: В. Сарбей «Історія України (XIX — початок XX ст.): Пробний підручник для 9 класів середньої школи».

«I. Партія чисто українська — хоче Україну вільну, незалежну і прагне до неї прямо і безпосередньо або через Слов'янщину.

II. Партія польсько-українська — хоче Україну вільну, незалежну і прагне до неї через федеральну Польщу або Польщу слов'янську у федерації з Україною з тим задумом, що, коли дозріє і потрібно буде, тоді цілком українізується.

III. Партія австрійсько-українська — хоче Україну вільну тільки від поляків, а не загалом від неволі; а коли так повинно бути, то нехай буде і те нещастя — вільність. У тій партії існує і лібералізм, який від Австрії чекає української свободи, так само точно, як поляки від неї чекають польської свободи в Галиції.

IV. Партія російсько-українська — хоче також Україну, може й вільну, а прагне до неї через попереднє об'єднання з Росією з тим задумом, що хай тоді тільки буде вільна, коли буде вільною Росія.»

Запитання та завдання

1. Поміркуйте, чому не було єдності в національному русі Галиції.
2. Прокоментуйте програмні положення чотирьох партій Галиції. Як ви гадаєте, який з напрямів мав більше прихильників і чому?

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Документ 1.

Заснування Харківського університету (з поданого В. Каразиним на розгляд харківському дворянському зібранню 29 серпня 1802 р. проекту заснування Харківського університету).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...§2. На цій підставі у Харківському університеті викладатимуться всі ті науки, які відкривають шлях до достойного посідання місць у різних званнях громадянина і вірогідданого; як звання або спосіб служіння государю і державі між собою різні, так і науки, що викладатимуться, будуть поділені між окремими класами, які дістануть назву Відділів університету...»

§16. Упорядкована держава має потребу в особливому училищі, яке б готувало чиновників для спорудження різних будівель, водних сполучень та інших

державних робіт цього роду... Грунтовне вивчення архітектури, механіки, гідравліки і землеустрою... потребує особливих учителів і способу навчання, відмінного від звичайного викладання цих наук як частин або змішаної математики. Відділ університету, призначений для цього, будучи навчальним закладом майже єдиним у Росії, можна назвати відділом громадських мистецтв.

Харківський університет

§19. У попередніх відділах готувалися люди до посад, для яких науки становлять не предмет, а тільки

засіб бути найкориснішим. А для тих, хто відчуває себе здібним, вивчаючи науки, збільшуючи і поширюючи освіту, приносити користь державі, у вересні 1809 р. може відкритися відділ ученості, в якому, через докладніші настанови і глибокі шукання істин кожної науки, будуть навчатися механіка, фізика, хімія, природознавці та астрономи. В цьому ж відділі викладатимуться: історія наук, педагогія та інші науки, потрібні вчителю...

§24. Харківський університет може приймати в студенти шляхом іспитів учнів з губернських народних училищ — Харківського, Курського, Орловського, Воронежського, Новоросійського, Полтавського та Чернігівського; таким чином він же впливатиме на освіту і принесе користь всьому південному краю Росії.

§29. Університет і підлеглі йому два навчальних заклади керуватимуться комітетом в складі кількох професорів, обраних на загальних університетських зборах; головуючий у комітеті директор, обраний так само на зборах, подається від дворянства Слобідської Української губернії на височайше затвердження государя імператора.

Василь Каразин

Так само можуть бути призначені потрібний помічник директора, секретар, казначей та інші чиновники університетського правління.»

ДОВІДКА

Харківський університет

Джерело: «Історія світової та української культури: Підручник для вищих закладів освіти».

«Перший університет на українських землях у складі Російської імперії засновано 1805 р. в Харкові коштом місцевого дворянства і купецтва за ініціативою вченого-експериментатора В.Н. Каразина. Характерно, що харківський губернатор був рішучим противником відкриття тут вищого навчального закладу і тільки особисте знайомство Каразина з імператором Олександром I та міністром внутрішніх справ Михайлом Сперанським (який пам'ятав про українське походження свого батька-священника) уможливило ухвалення рішення про створення в Харкові вищого навчального закладу. З відкриттям університету пов'язане значне зростання населення і кардинальні зміни життя у провінційному до того часу місті.

Спочатку університет мав чотири відділи-факультети: словесний (історико-філологічний), етико-політичний (юридичний), фізико-математичний, медичний. Першим ректором університету (1805–1811) був професор російської словесності І.С. Рижський. У рік відкриття в ньому навчалось всього 65 студентів, а через 50 років — 492. Деякий час ректором Харківського університету був відомий український поет П. Гулак-Артемівський. Надовгий час Харківський університет став осередком патріотичної думки. Тут були професорами І. Срезневський, А. Метлинський, М. Костомаров, Д. Багалій. За 50 років Харківський університет підготував близько 3 тис. фахівців з різних галузей знань.

У першій половині XIX ст. характер національно-культурного відродження на східноукраїнських землях багато в чому зумовлювався просвітницькою та аматорською діяльністю цього вищого навчального закладу.»

Запитання та завдання

1. Як В. Каразин мотивує необхідність відкриття Харківського університету?
2. З яких регіонів Російської імперії прибували студенти до Харківського університету? Прокоментуйте, про що це свідчить.
3. Як мало проходити навчання в Харківському університеті?
4. Визначте відмінні й спільні риси в управлінні Харківським університетом і європейськими університетами.
5. Яке значення мало відкриття Харківського університету?

Документ 2.

Відкриття Київського університету (1834 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«...Затверджений у цьому краї університет, перетворений з Волинського ліцею, призначений переважно для навчання юнацтва губерній Київської, Волинської і Подільської; спадкова увага жителів їх до корисності освіти і на майбутні часи зміцнила добробут учбових закладів цього краю.

Київський університет

Місцем заснування цього закладу обрано місто Київ, столицю святого рівноапостольного князя Володимира, де вперше засяяло і звідки розлилося по всій древній Росії світло істинної віри. Хай це обрання провіщає успіхи розсадника освіти, в душі благочестя і моральності.

Заснований університет названо Імператорським університетом св. Володимира, на честь великого просвітителя Росії, і удостоєний прийняття під особливе покровительство його імператорської величності.

Університету св. Володимира даровано всі права і привілеї, які надано іншим університетам у державі. Йому привласнено всі прибутки з фундукцій і капіталів, пожертвованих дворянством та іншими станами Київської, Волинської і Подільської губерній для Волинського ліцею і Київської гімназії; по недотачі цих коштів усе милостивіше наказано збільшити їх значними асигнуваннями із загальних державних прибутків, відповідно до потреб на утримання університету.

Одночасно з відхиленням пропозиції про заснування ліцею в місті Орші, у зв'язку з відсутністю в Білоруському навчальному окрузі вищого навчального закладу, височайшим указом надано юнацтву губерній, що входять до складу цього округу, право здобувати остаточну освіту в університеті св. Володимира.»

Запитання та завдання

1. Яка мета заснування Київського університету?
2. Учні яких губерній вчилися у Київському університеті і чому вони не мали можливості вчитися за місцем проживання?
3. Які права і привілеї мав Київський університет?
4. Визначте вплив Київського університету на розвиток освіти та науки в Україні.

Документ 3.

З розпорядження опікуна Київського навчального округу ректору Київського університету про встановлення таємного нагляду за викладачами (1834 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Беручи до уваги умови тутешнього краю, я вважаю за потрібне запропонувати вашому високородію доповісти негайно до мого відома про такі обставини:

1. Коли б в лекції панів викладачів університету міг вкрастись хибний напрям, протидіючий вірі, моральності, покірності владі і викликання любові до якоїсь вітчизни, відділеної перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на вас ретельний, але таємний нагляд за викладанням університетських лекцій.
2. Коли б на нарадах університетських присутствених місць міг закрастись дух непокори владі і протидія планам уряду.
3. Коли б ви з свого боку помітили особисті недозволені вчинки членів університету або зв'язки їх з людьми неблагонадійними чи підозрілими.
4. Про всі наради університетських присутствених місць, які мають в собі явне або приховане політичне

питання, як в університеті, так і в училищах округу, попередньо пропозиції про те на обговорення зазначених присутствених місць я вас прошу доводити про це до мого відома.

5. Про всі виявлені розбіжності і протидії в училищах округу як-то: між начальством училищ і вчителями, між директором та інспектором тощо.

6. Про всі ті випадки, які хоч і не згадуються в цій пропозиції, але які, з огляду на умови краю, здавалися б вам досить важливими і заслуговуючими на особливу увагу.

На останні три пункти цієї пропозиції я прошу ваше високородіе звернути одночасно увагу синдика (юрист при університеті — *авт.*) університету, щоб і він з свого боку мав ретельний щодо виконання цих трьох пунктів нагляд і доповідав вам про все те, що визнає заслуговуючим уваги.

Ваші щодо цієї пропозиції зв'язки зі мною, зважаючи на важливість справи, можуть бути усні і письмові, а іноді тільки в наданні одержаних паперів, але, в усякому разі, все листування щодо виконання цього, після вступу на ректорську посаду іншої особи, їй не передається, а надходить, за особливим описом, у мою канцелярію.»

Запитання та завдання

1. Визначте головну мету наведеного документу.
2. Що в університеті і чому непокоїло опікуна Київського навчального округу?
3. Дайте власну оцінку документу.

Документ 4.

Микола Добролюбов про «Кобзар» Тараса Шевченка.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Поява віршів Шевченка цікава не тільки для одних палких прихильників малоросійської літератури, але й для кожного любителя справжньої поезії. Його твори цікавлять нас цілком незалежно від колишньої суперечки про те, чи можлива малоросійська література: суперечка ця стосувалась літератури книжкової, суспільної, цивілізованої, — як хочете називайте, — але, в усякому разі, до літератури штучної, а вірші Шевченка саме тим і відрізняються, що в них штучного нічого нема.

...Ніхто не відмовить малоросійському, як і всякому іншому народу в правах і здатності розмовляти своєю мовою про свої потреби, прагнення і спогади; ніхто не відмовиться визнати народну поезію Малоросії. І до цієї-то поезії повинні бути занесені вірші Шевченка. Він — поет повністю народний, такий, якого ми не можемо назвати у себе. Навіть Кольцова не

можна з ним порівняти, тому що складом своїх думок і навіть своїми прагненнями іноді віддаляється від народу. У Шевченка, навпаки, всі його думки і співчуття цілком відповідають змісту і ладу народного життя. Він вийшов з народу, жив з народом і не тільки в думках, але й умовами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний. Був він і серед освіченого громадянства, малоросійського і великоросійського, але довгий час зустрічав там лише огидну, презирливу грубість, утиски, насильства, несправедливість...»

Запитання та завдання

1. Як М. Добролюбов характеризує поезію Т. Шевченка?
2. Як ви думаєте, чи тільки до поезії Малоросії «повинні бути віднесені вірші Шевченка»? Обґрунтуйте відповідь.

Документ 5.

«Енеїда» І. Котляревського.

Джерело: М. Попович

«Нарис історії культури України».

«Публікація Котляревським чотирьох частин «Енеїди» не просто збігалася в часі з дискусією про статус української мови, а стала, можна сказати, найбільш значущим аргументом у цій дискусії, що затяглася на довгі роки й десятиліття.

Початок дискусії поклала стаття професора Краківського університету Бандке, опублікована 1818 р. в журналі «Вестник Европы» з примітками її редактора, професора М. Каченовського. Польський учений обстоював думку про те, що українська мова є самостійною слов'янською мовою, натомість скептичний і обережний Каченовський твердив, що це всього лише «малоросійское наречие». Поставлені в дискусії проблеми виходили за межі філології, йшлося, по суті, про те, чи українці являють собою окрему націю, чи є лише етнічною та діалектною групою єдиного «руського» народу. Поява «Енеїди», літературного твору, що сполучав — з великим почуттям гумору — латиномовну освіченість із культурою, побудованою на народній мові, була немовби декларацією про те, що українська нація, українська мова й українська культура є фактом, який просто треба брати до уваги.»

Іван Котляревський

Запитання та завдання

1. У чому полягає значення створення «Енеїди» І. Котляревського?
2. Поміркуйте, чому на початку XIX ст. виникла дискусія про статус української мови? Чому питання дискусії вийшли за межі філології?

Документ 6.

Г. Квітка-Основ'яненко «Історія театру в Харкові».

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 1.

«Чутки про Харківський театр поширилися далеко. Порядок, устрій були відмінні, прибутки дуже хороші, і як витрати були невеликі, то й капітал театру значно збільшився. Не було на що витрачати гроші: п'єси тодішнього часу були невигадливі, з діючих на сцені акторів на жалуванні були тільки два вільні актори і три актриси. Перші особи з них одержували по 70 карб. асигнаціями на рік, а інші по 50 і 30 карбованців. Бенефісів не існувало. Музика і весь обслуговуючий персонал у театрі були дарові, з присяжних казенної палати і сторожів інших судів. Гардероб був постійний, з невеликими поправками і додатками з китайки, стамеді й мішури, і то під час нової п'єси, які, треба сказати, ставилися рідко.

За чутками, що поширювалися, прибув до Харкова відставний придворний актор Константинов, і на його пропозицію взяти театр на власний кошт публіка погодилась. До тих акторів і актрис, які вже були при театрі, він додав ще привезених із собою. Трупя була невелика — шість акторів і три актриси, але вони були згуртовані якнайкраще; сцену почали застилати сукном. Актори виступали в розкішних французьких кафтанах, вигаптуваних золотом, блискітками, камінням, заблищали гудзики, пряжки і що за розкіш! Декорації не тільки поновлені, ще й написані нові: вулиці з величезними будівлями, яким і кінце не видно; ліс — немов живий, непрохідний; кімната з колонами, карнизами і пишними дзеркалами, друга кімната скромніша, маленька. А як були здивовані глядачі, коли в одній п'єсі, за змістом, діюча особа раптом провалилася під підлогу, ніби земля пожерла його!.. От штука! Три дні заповнювало всіх таке диво!..

У 1813 р. ставилися вистави, але тільки під час ярмарків, приїжджою трупою Калиновського, поганого актора, але людини, яка була собі на умі. Часто перед початком вистав актори, одягнувшись, не хотіли виходити на сцену без одержання належного за місяць жалування. Години дві публіка чекала, поки вони між собою сторгуються. Втручалосся начальство, і виникали кумедні сцени. Підготовлена була опера «Земіра і Азор». Азор, у повному костюмі, обшитий хутром,

СЛОВНИК

Статус — положення, стан.

пир'ям, з потворною головою, вимагає від власника жалування; власник обіцяє видати після спектакля, коли прийме збір. Азор не погоджується; поверх свого потворного костюма одягає шинель і йде додому, чекаючи, що гроші обов'язково пришлють йому. Наказують силою привести Азора. Його ведуть примусово. Народ юрбою супроводжує його, вигукуючи, що дику людину спіймали і т. д.

За збором наглядає поліцейський чиновник. Після закінчення спектакля він ділить касу між акторами, але не може задовольнити всіх претензій. Власник у розпачі — йому немає за що купити рум'ян для актрис.

Наїзди цієї трупи з героїчними п'єсами завдавали начальству самий клопіт, а публіка, крім сцен, подібних до зазначених вище, зовсім не думала про допомогу тимчасовим бідним героям, бідним у всьому і навіть у гардеробі. Як ось з'являється П. Штейн, учитель танців. З усіх вільних театрів він запрошує кращих акторів з Москви, трупи Лозняка, актрис і ставить чудові вистави. Добір нових п'єс, постановка з великою старанністю, витратами, навіть з розкішшю для провінційного театру передрікали йому успіх. А незабаром він випрошує хлопчиків і дівчаток прямо з села і через місяць, на закінчення спектакля, ставить власні балети: «Принцеса Карарська», «Пігмаліон», «Чарівна флейта», був балет «Вистріляний вертикаліст або цигани у своїх шатрах» і ще кілька за сюжетом

такі самі; але танці проходили чудово. Акторів і актрис з ролями, крім тих, що виходять з кількома словами, було понад сорок; балет складався з двадцяти чоловік; оркестр чудовий, перший в усіх тутешніх губерніях. Штейн не думав про свої вигоди, не дбав про збільшення капіталу, але всі прибутки від вистав і ще позичаючи, віддавав на поліпшення своєї трупи і на пристойну постановку п'єс. Штейн знову захопив публіку до театру, і тоді, у 1816 р., збудував він теперішній театр.

З часом у трупі Штейна з'явився у нас вперше М.С. Щепкін, який прибув з Курська. Не у гнів декому сказати, його ніхто не наставляв і не навчав; таланта, подібного до Щепкіна, не можна зробити, він сам народжується і часто буває невідомий своєму хазяїну — до якогось часу. Ми всі, хто не бачив навіть провінційних театрів, у Щепкіні почали розуміти, що є і який має бути актор... так чи нам було вчити його?..»

Запитання та завдання

1. З якими труднощами зіткнувся театр у Харкові?
2. Що вам відомо про видатного актора М. Щепкіна?
3. Напишіть твір-мініатюру за темою «Історія театру в Харкові».

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА в середині — у другій половині XIX ст.

Документ 1.

Аграрна реформа 1848 р. на Західноукраїнських землях.

Джерело: «Історія українського селянства», т. 1.

«Згідно з цісарським патентом від 17 квітня 1848 р. в Галичині скасовувалися всі панщинні й інші повинності земельних господарів, халупників та комірників за рахунок держави. Окремим патентом дія патенту від 17 квітня поширювалася і на Буковину. Існуючі сервітути, вказувалося в патенті, залишаються неторканими, і піддані ж, якщо вони побажають користуватися сервітутними правами, повинні за це давати певну плату, яка встановлювалася насамперед шляхом добровільних угод обох сторін, а на випадок неукладення таких угод плату визначав уряд. Патент визначив розміри плати або користування сервітутами і для підданих. Панщина була зменшена на нецілу третину її урбаріальної (інвентарної) повинності, вона не повинна була бути більшою понад дві третини їх дотеперішніх ур-

баріальних домінальних і десятичних повинностей, а щодо інших підданих вона не могла бути вищою від їх повинностей згаданого врегулювання. Патент підтверджував також уже встановлені чинші за сервітути. Селяни мали платити за сервітути навіть тоді, якщо вони виникли внаслідок підданських зв'язків не з їх безпосередньою домінією, а чужою, з тією різницею, що плата вносилася у державну скарбницю, яка мала їх викупити від урбаріальних повинностей.»

Запитання та завдання

1. У чиїх інтересах була проведена аграрна реформа? Обґрунтуйте відповідь.
2. Доведіть, що реформа 1848 р. мала половинчастий характер.

СЛОВНИК

Сервітути — прийняте за звичаєм або законом встановлене право користуватися (частково або сумісно) чужою власністю.

На правах сервітутів в Україні селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, лугами і т.д.

ДОВІДКА

Повсякденне життя села

Джерело: «Історія українського селянства.

Нарис в 2-х томах», т. 1.

«Побутові умови селян були жахливі. У примітивній хатині бідняка було надзвичайно тісно. «Вкрай скрутне становище угорських русинів, — писали тогочасні російські автори, — вражає з першого погляду на їх житла. Акуратно вибілені хатки з високими стріхами дуже дивують своїми невеличкими розмірами як самого житла, так і всієї садиби. В усьому селі рідко знайти 2–3 хатки з комірками, всі інші складаються з маленьких сіней і однієї кімнатки, в якій крім печі, що займає чверть її площі, повинні жити в середньому 5 людей».

Переважна частина селян будувала житло з дерева й глини. Глинобитні хати споруджували в низинних краях, а дерев'яні — на Верховині. Дахи хат бідняки покривали солом'яною, рідше дракочкою. Міщани й заможні селяни будували найчастіше з каменю або паленої цегли просторіше житла, вкриті шифером, черепицею, залізом.

Соціальні прошарки селянства різнилися не лише житлом, а й одягом, харчуванням. Основна маса сільських жителів задовольняла свої потреби у взутті, одязі, посуді та іншому домашніми виробами. Зокрема, з домотканого полотна виготовлявся літній чоловічий і жіночий одяг, а з овечої вовни — верхній теплий. Поступово традиційний одяг домашнього виготовлення почав витіснятися фабричним, хоч у гірських районах це відбувалось дуже повільно. У багатьох селян не вистачало одягу і взуття для дітей. За словами сучасника, у дітей «зовсім нема теплого одягу, сидять взимку босими на печі, а у гуцулів діти до 4–5 років часто ходять голими і влітку і взимку. Багато дітей помирає, не досягнувши і п'ятирічного віку».

Соціально-економічні умови життя селянства визначили і його харчування. У їжі селян бракувало жирів і тваринних білків. Для гарячих страв сільські жителі вживали картоплю, капусту, квасолю. На Верховині, зокрема в Марамороському комітаті, поширеним був чир, токан із кукурудзяного борошна, їли його з молоком, овечою бринзою. Це була основна їжа пастухів, вівчарів на полонині. З кукурудзяного борошна пекли хліб. У північній частині краю хліб заміняли вівсяні оципки. М'ясо, сало бідніші селяни їли тільки на великі свята. На їх стіл рідко потрапляли білий пшеничний хліб та страви з пшеничного борошна. Ласощами для більшості селян Закарпаття були ковбаса, оселедці, риба і особливо цукор, який «дають тільки хворим». Недостатнє харчування особливо руйнувало здоров'я дітей.»

Документ 2.

Поміщик В. Кошельов про необхідність скасування кріпосного права.

Джерело: «Хрестоматія з історії України: XIX — початок XX ст.».

«...Я дійшов остаточного переконання в тому, що настав крайній термін для вживання рішучих заходів щодо знищення кріпосного стану...»

По-перше, незадоволення селян проти поміщиків посилюються з кожним днем. Кількість справ про не-

послух, про насильства проти поміщиків і про вбивства цих останніх кріпосними їх людьми примножується; це відомо всякому...

По-друге, бажання селян і дворових людей бути вільними виявляється зі зростаючою силою та відвертістю... Одним словом, переконання, що всі люди... повинні зробитися вільними, тепер таке сильне в народі, що при найменшій іскрі, знизу пущений, пожежа може зробитися всеохопною.

По-третє, збідніння поміщицьких селян видимо зростає. Цей факт безсумнівний... Оброки здебільшого досягли розмірів ледве ймовірних... Що ж до панських оранок, то вони на наших очах подвоїлися й потроїлися. Розмежування, засіб такий корисний і добротворний сам по собі, завдав відчутного удару добробутові сіл... Запас селянського терпіння чи не на межі....

...По-сьоме, удосконалення в царині сільського господарства неодмінно потребують докладання до нього вільної праці. Доки у нас існує панщина, доки ми можемо брати на роботу людей скільки хочемо і притому задарма, доки ці люди приходять до нас зі своїми хоч абиякими, але дармовими знаряддями, доки поміщик щогодини може змінити селянські наділи земляних угідь, — доти землеробство не зрушить уперед. А тим часом постійне виснаження ґрунту вимагає дійсних заходів проти цього лиха. Розмежування надало нам можливість розорати багато полів, що дещо підтримало наші врожаї, але тепер цей засіб виснажується, і незабаром наші жнива значно зубожіють. Єдиний засіб для запобігання недородам є утвердження нашого господарства на розумних началах, тобто на вільній праці, на докладенні думки до сільськогосподарських виробництв і на введенні звітності в усіх частинах господарства.

По-восьме, успіхи заводської та фабричної промисловості вимагають збільшення числа вільних працівників. Тепер величезна кількість людей затримується поміщиками при непродуктивних роботах (у вітальнях, на стайнях та ін.). Крім того, всяка панщинна понаднормова робота (а скільки їх у господарстві!) забирає вдвічі, утричі робочого часу, ніж скільки потрібно. Весь цей час, усі ці робітники перейдуть за потреби до промисловості, і нині відчутна відсутність рук значно зменшиться.

Ще багато інших обставин змушують бажати якнайшвидшого скасування кріпосного стану...»

Запитання та завдання

1. Чому автор обґрунтовує необхідність скасування кріпосного права?
2. Напишіть тези до теми «Кріпацтво — гальмо економічного розвитку країни».

Документ 3.
Із Загального положення про селян
(19 лютого 1861 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 2.

«1. Кріпосне право на селян, оселених у поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується на завжди...»

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності у постійне користування селян садибну їхню осілість... і для виконання їх обов'язків перед урядом і поміщиком ту кількість польової землі та інших угідь, яка визначається Місцевими Положеннями...

Цар Олександр II

17. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності... утворюють у справах господарських сільські громади, а для безпосереднього управління і суду об'єднуються у волості. У кожній сільській громаді і в кожній волості громадськими справами керують громада та її виборні...

23. Селянам надається право: провадити вільну торгівлю; відкривати й утримувати фабрики, різні промислові, торговельні, ремісничі підприємства; записуватись у цехи, займатися ремеслами; вступати у гільдії, торговельні розряди...

59. Доки селяни залишаються зобов'язаними поміщиків: вони повинні виконувати панщину, сплачувати оброк...

148. Поміщикові надається право вотчинної поліції у сільській громаді тимчасовозобов'язаних селян...

151. Селяни, оселені на землі поміщика, зобов'язані захищати його і його домашніх від усяких насильницьких дій, надавати допомогу при раптових нещастях...

187. Кожна сільська громада відповідає круговою порукою за справне відбування казенних земських і громадських повинностей кожним з її членів...»

Запитання та завдання

1. Які права отримали селяни?
2. Як ви вважаєте, чи було визволення від кріпосної залежності повним? Обґрунтуйте відповідь.
3. Що таке «кругова порука»? У чому вона виявлялась?
4. Які права надавалися поміщикам?

Документ 4.
З місцевого Положення про поземельний
устрій селян, оселених на поміщицьких
землях в губерніях: Київській,
Подільській і Волинській
(19 лютого 1861 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 2.

«...3. Громадська земля, височайше затверджена правилами 26 травня 1847 і 29 грудня 1848 р., яка визнана незмінною і недоторканною, залишається в попередньому її розмірі, у постійному користуванні тимчасовозобов'язаних селян кожної сільської громади за визначені в цьому Положенні повинності.

Селяни

4. Якщо з часу надання чинності височайше затверджених правил 1847 р. громадська земля в будь-якому маєтку була зменшена в загальному її складі, то селянам дозволяється, як при перевірці на місці уставної грамоти... так і потім, протягом шести років від затвердження цього Положення, клопотатися у мирового посередника про повернення в їх користування громадської землі, що відійшла від них...

5. Клопотання про повернення в користування селян громадської землі, що відійшла від них, приймається тільки тоді, коли воно пред'явлено усією сільською громадою... і коли воно засновано на безумовному показнику дійсного зменшення кількості громадської землі після введення в дію височайше затверджених правил 1847 р.

8. При розв'язанні таких справ губернське присутствіє керується правилом, що тільки різниця між кількістю громадського наділу, показаного в інвентарній виписці, і кількістю наділу, який є в дійсному користуванні селян, сама по собі не є повним доказом на користь поданого селянами клопотання і що останнє підлягає задоволенню тільки в тому разі, коли воно підкріплюється іншими доказами дійсного зменшення того наділу, яким селяни користувались при введенні в дію височайше затверджених правил 1847 р.

14. Поміщик ні в якому разі не зобов'язаний збільшувати затверджений за селянами... громадський наділ новими до нього прирізками з панської землі...

РОЗДІЛ II

38. Громадська земля поділяється на корінний і додатковий наділ...

39. До складу корінного наділу належать: 1) вся придатна земля, яка є під селянською садибною осілістю...; 2) ділянки польової... землі, що є в користуванні піших дворів; 3) крім того, з польової землі, що є в користуванні тяглових хазяїв, зараховується до корінного наділу, на кожний з тяглових дворів по одній ділянці, яка дорівнює тому наділові, що встановлений в маєтку для піших дворів.»

Запитання та завдання

1. Які права поширювалися на селян?
2. Укажіть пережитки кріпацтва після реформи 1861 р. Як ці пережитки відобразились на розвитку пореформеного села?

Документ 5.

Видобуток кам'яного вугілля, виплавлення чавуну, сталі на Півдні України.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2.

Роки	Видобуток кам'яного вугілля		Виплавка чавуну		Виплавка заліза і сталі	
	Росія загальом	Південь	Росія загальом	Південь	Росія загальом	Південь
	в млн пудов					
1860	18,2	6,0	19,6	—	12,4	—
1870	42,4	15,6	20,8	0,32	14,9	0,22
1880	200,8	16,3	26,1	1,3	35,6	1,7
1890	367,2	183,2	55,2	13,4	48,7	8,6
1900	986,3	671,7	177,2	91,9	163,8	73,8

Запитання та завдання

Визначте чинники, які сприяли розвитку кам'яно-вугільної та металургійної промисловості в Україні.

Документ 6.

Виробництво цукру в Російській імперії в 1893–1894 рр. (тис. пудів).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2.

Київщина	10354,8	Тамбовщина	443,4
Поділля	8928,5	Воронежщина	329,8

Харківщина	4253,2	Полтавщина	208,6
Курщина	2557,4	Тульщина	139,6
Волинь	1824,6	Бессарабщина	122,1
Черніговщина	814,2	Орловщина	97,2
Самарщина	39,5		
Разом 30112,9			

Запитання та завдання

1. Порівняйте виробництво цукру в губерніях Російської імперії.
2. Визначте роль України у виробництві цукру в Російській імперії.

Документ 7.

Побутові умови робітників цукрових заводів.

Джерело: В. Сарбей «Історія України (XIX — початок XX ст.)».

«Тільки на деяких з цукрових заводів людей годують уволу і непогано, наприклад, у Бобринських і у Симиренко належить по фунту м'яса в день на робітника. Зате майже на всіх інших заводах м'ясо дають тільки 2–3 рази на тиждень і більше ніж по 1,2 фути. Житньої муки доводиться від 1 пуда 30 фун. до 2 пудів на місяць на людину, каші, зазвичай пшона, по 30 фунтів. Солі відпускається 3–4 фунти і стільки ж сала. У пост замість сала дають конопляне масло. Приварювання, тобто борщу і т. д. дають небагато, хоча в нашому краю овочі недорогі... На вечерю дають те ж, що і на обід, на сніданок і полудник зазвичай тільки одне хліб... Зовсім не на всіх заводах є лазні, або купальні, а якщо і є, то до смішного маленькі стосовно числа робітників. Так само ніде на заводах немає окремих пралень для прання сорочок робітника, які через це звичайно ходять в чорних сорочках, поки вони на їх плечах не розпадуться... Зовсім не при всіх заводах є госпіталі і навіть зовсім не всі заводи наймають лікаря для своїх робітників. Впорядковані госпіталі є тільки в Смелі, Городищі, Тальному. У кожному випадку хворий робітник позбавляється на той час заробітної платні, а підрачки навіть відраховують з їх зарплати на харчі. Робочі, покалічені на заводах, тільки зрідка одержують рублів 10 за своє каліцтво, звичайно ж їм не дають нічого.»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте життя робочих на цукрових заводах.

2. Як ви думаєте, чому робітники за таких жахливих умов згодні працювати за мізерні гроші? Обґрунтуйте відповідь.

Документ 8.

Особливості формування пролетаріату і міського населення України у другій половині XIX ст.

Джерело: Я. Грицак «Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.».

«Українські селяни не поспішали шукати роботу на промислових підприємствах. Виняток становили цукрові заводи на Правобережжі, куди селяни наймалися сезонно. Але здебільшого вони вважали за краще застосовувати свої сили в сільському господарстві, ніж йти на великі заводи або найматися на шахти...

Методичність, з якою українські селяни обходили міста і рухалися далі у пошуках вільної землі, наштовхнула деяких істориків на цікаве узагальнення. У цьому явищі вони вбачають принципове несприйняття українцями ідеї модернізації. Здається, проте, що це явище позбавлене суто українського характеру. Дослідження міграційних процесів у Росії XIX ст. показують, що в масштабах всієї імперії в міста прибували переважно селяни з районів вищого рівня письменності і з розвиненішими несільськогосподарськими навичками населення. Селяни з нижчим рівнем письменності і прив'язані до сільського господарства мігрували до нових сільськогосподарських районів (Кубань, Поволжя, а пізніше — Сибір і Далекий Схід).

...Серед народів Російської імперії українці відрізнялися надзвичайно низьким рівнем письменності. Тільки 18,9% населення України віком старше 10 років уміли читати. Серед українців цей показник був ще нижчим — 13%. Рівень письменності серед росіян був удвічі, серед євреїв — втричі вище, ніж серед українців.

Щодо другого чинника, чому українські селяни уникали міст, шахт і фабрик, — сильної прихильності до землі і викликаного нею низького рівня несільськогосподарських умінь, — то він також пояснювався специфічними соціальними умовами. У російських губерніях родючість землі і, відповідно, прихильність до неї сільського населення були значно нижче. Замість праці на панщині як виду кріпацької повинності селяни виплачували поміщику певну суму грошей (оброк). Щоб заробити ці гроші, вони вимушені найматися на роботу в місті або на фабриках. Тому після скасування кріпацтва багато хто з них вже мав навички праці на промислових підприємствах, не кажучи про те, що це стимулювало вищий рівень освіти. В українському селі найпоширенішою формою відробітку кріпацьких повинностей

була панщина, тобто праця на поміщицькій землі. Український селянин ледве встигав обробляти власне господарство. Це не стимулювало його до зв'язків з містом і промисловим виробництвом. ...Загалом, після скасування кріпацтва російські селяни були краще підготовленими своїм попереднім досвідом до праці в промисловості. Українські селяни не могли конкурувати з ними, особливо якщо йшлося про працю на металургійних, машинобудівних та інших підприємствах.»

Запитання та завдання

1. Як автор пояснює те, що українські селяни не поспішали шукати роботу на промислових підприємствах?
2. Чому у фабрично-заводській та гірничодобувній промисловості працювали переважно селяни з російських губерній? Визначте наслідки цього явища.

ДОВІДКА

Розвиток промисловості на Харківщині

Джерело: Б. Зайцев, В. Скирда, В. Воропаєва, О. Марченко, І. Скирда «Історія рідного краю (Харківщинознавство)».

«У 80-х роках XIX ст. у Харківській губернії починає розвиватися металообробна і машинобудівна промисловість. Цьому сприяв розвиток усіх галузей промисловості й посилення товарності сільськогосподарського виробництва, що викликало підвищення попиту на нову техніку. Центром цього виробництва став Харків (не лише в краї, а взагалі в Україні разом із Києвом та Катеринославом). Тільки за перші 20 років після реформи тут відкрилися відносно великі майстерні та заводи Н.Х. Вестберга (пізніше А.П. Прянишникова), К.А. Трепке, Г.Р. Блумфельда.

На кожному з цих заводів працювало до 150 робітників, а два перших були обладнані механічними двигунами. Серед виробів переважали різноманітні сільськогосподарські знаряддя: плуги, молотарки, віялки, кінні граблі, дробилки. До більш-менш великих підприємств належать майстерні Олександрійського земського ремісничого училища, побудовані в 1885 р. у м. Куп'янську. У 1879 р. у Харкові було засновано, а в 1882 р. розпочало випуск продукції одне з найбільших виробництв — завод сільськогосподарських машин акціонерного товариства Гельферих-Саде (колишній моторобудівний завод «Серп і молот»).

За роки промислового піднесення (індустріалізації) у 1897 р. став до ладу паровозобудівний завод (сучасний завод транспортно-машинобудування імені Малишева). Крім паровозів, він також випускав сільськогосподарські машини, двигуни внутрішнього згоряння та іншу техніку. У кінці 90-х років XIX ст. були побудовані дротяний завод та машинобудівний завод Російсько-бельгійського товариства. Останній, а також керамічний завод Бергенгейма й завод Загальної компанії електрики та деякі інші знаходилися в руках іноземного капіталу.

Харків поступово перетворювався на головний промисловий центр усієї Лівобережної України. Тому в 1874 р. він став місцем проведення Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії. Це був постійно діючий орган власників кам'яновугільних, залізрудних і металургійних підприємств, який мав, по суті, монополістичний характер.»

Документ 9. Із Положення про земські установи (1 січня 1864 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 2.

«1. Для завідування справами, що стосуються місцевих господарських вигод і потреб кожної губернії і кожного повіту, утворюються губернські і повітові земські установи, склад і порядок дії яких визначаються цим Положенням...»

7. Земські установи в постановах і розпорядженнях своїх не можуть виходити за межі визначених справ; тому вони не втручаються в справи, що належать до кола діяльності урядових, станових і громадських властей та установ. Всяке рішення їх, всупереч цьому ухвалене, визнається недійсним...

9. Начальник губернії має право припинити виконання будь-якої постанови земських установ, яка суперечить законам або загальнодержавним вигодам... Міністр внутрішніх справ, зі свого боку, в проміжок часу між двома термінами засідань земського зібрання, може припинити постанову, яка суперечить законам або державним вигодам, сповіщаючи про це зібрання в перший призначений для його засідань час...

13. Повітовими земськими установами є: повітове земське зібрання і повітова земська управа.

14. Повітове земське зібрання складається із земських гласних, що обираються: а) повітовими землевласниками, б) міськими громадами, в) сільськими громадами...

...особи, що володіють у повіті іншим нерухомим майном вартістю не менше 15 тис. карбованців, а також володіють у повіті промисловим або господарським закладом не нижче тієї ж капітальної цінності чи мають річний оборот виробництва не менше 6 тисяч карбованців...

28. У міських виборчих зібраннях беруть участь:

а) особи, що мають купецькі свідоцтва;

б) власники фабрик та інших промислових або торгових підприємств, що знаходяться на міській землі і річний оборот виробництва яких становить не менше 6 тисяч карбованців;

в) особи, що володіють на міській землі нерухомою власністю, яка оцінена для збирання податку в міських поселеннях, що мають більше 10 тисяч жителів, не менше 3 тисяч карбованців і в усіх інших міських поселеннях — не менше 500 карбованців;...

30. Зібрання для обрання повітових гласних від сільських громад утворюються з виборщиків, які призначаються волосними сходами із свого середовища. Цих виборщиків повинно бути не більше третини загального числа осіб, що мають право за законом брати участь у волосному сході з тим, щоб від кожної сільської громади було серед виборщиків не менше одного представника...

43. У повітовому земському зібранні головує повітовий предводитель дворянства...»

СЛОВНИК

Земства — виборні органи місцевого самоврядування (земські збори, земські управи) в Російській імперії.

Запитання та завдання

1. Поясніть, чим було викликане ухвалення Положення про земства.
2. Які були цілі та функції земств?
3. Схарактеризуйте систему виборів до земських установ.

Документ 10. Уривок із судових статутів (1864 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 2.

«Ст. 1. Влада судова належить: мировим суддям, з'їздам мирових суддів, судовим палатам, Урядовому Сенату як верховному касаційному суду.

Ст. 2. Судова влада розповсюджується на особ всіх станів і на всі справи як цивільні, так і кримінальні...

Ст. 7. Для визначення в кримінальних справах провини або невинності підсудних до складу судових місць приєднуються присяжні засідателі. У справах про державні злочини присяжні засідателі не беруть участі зовсім.

Ст. 10. Мирові судді обираються всіма станами в сукупності і затверджуються урядом. Присяжні засідателі призначаються особливим встановленням для цього порядком. Усі інші посадовці судового відомства визначаються урядом.

Ст. 19. У мирові судді можуть бути вибрані ті з місцевих жителів, які:

по-перше, мають не менше 25 років від народження;

по-друге, дістали освіту у вищих або середніх навчальних закладах, або витримали відповідний цьому іспит;

по-третє, володіють землею, або іншим нерухомим майном ціною не нижче 15000 крб., у столицях не менше 6 000, в інших же містах не менше 3 000 крб.

Ст. 23. Мирові судді, як почесні, так і дільничні, обираються на 3 роки.

Ст. 24. Вибори мирових суддів провадяться на земських зборах повітів.

Ст. 81. Присяжні засідателі обираються з 3 списків обивателів всіх станів. Списки ці надаються на розгляд губернатора. Щоб бути вибраним у присяжні засідателі, треба мати власність вартістю від 200 до 2000 крб.

Ст. 125. При кожному окружному суді і при кожній судовій палаті мають бути особливий прокурор і визначене штатами число товаришів прокурора.

Ст. 153. Судові засідання для вирішення кримінальних і цивільних справ відбуваються публічно...

Ст. 165. Про справи, що вироблялися в публічних засіданнях судових місць, дозволяється друк для загального зведення.

Ст. 354. Повірені — особи присяжних засідателів, що мають атестати університетів або інших вищих навчальних закладів про закінчення курсу юридичних наук.

Ст. 393. У справах кримінальних присяжні засідателі беруть на себе захист підсудних.»

СЛОВНИК

Суд присяжних — одна з форм участі громадян у суддівстві, суд, у якому крім професійних суддів, беруть участь звичайні громадяни.

Запитання та завдання

1. Чим було викликане проведення судової реформи?
2. Якою була структура суду? Назвіть учасників судового процесу та поясніть їхні функції в суді.
3. На яких принципах була заснована судова реформа? У чому головні відмінності нового суду від до-реформеного?
4. Чи забезпечувала судова реформа рівність усіх перед законом і судом? Обґрунтуйте відповідь.
5. Вважається, що судова реформа була найбільш послідовною. Доведіть це твердження.

Документ 11.

З Миського положення (16 червня 1870 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2.

«§1. Піклування про розпорядження щодо миського господарства і благоустрою надається миському громадському управлінню, а нагляд за законним його виконанням — губернатору.

§2. До предметів відомства миського громадського управління належать: заходи щодо забезпечення народного продовольства; щодо охорони народного здоров'я, піклування щодо заснування і розвитку місцевої торгівлі і промисловості, утримання за рахунок міста добродійних закладів і лікарень. <...>

§15. Установами миського громадського управління є: 1) миські виборчі зібрання, 2) миська дума; 3) миська управа.

§16. Миські виборчі зібрання складаються з метою обрання гласних миської думи через чотири роки.

§17. Всякий миський обиватель має право голосу в обранні гласних за наступних умов: 1) якщо він російський підданий; 2) не менше 25 років від народження; 3) якщо він володіє на праві власності нерухомим майном, або має торговий або промисловий заклад, або ж, проживши в місті протягом 2 років поспіль, сплачує на користь міста встановлений збір. <...>

§31. Вибори відбуваються закритим поданням голосів за допомогою балотування кулями.

§35. Число гласних з нехристиян не повинне перевищувати однієї третини загального числа гласних. <...>

§48. Миська дума складається під головуванням миського голови з гласних, обраних на чотири роки. <...>

§55. Миській думі надається:

1) призначення виборних посадовців і справи громадського благоустрою;

3) установа, збільшення і зменшення миських зборів і податків;

4) складання недоїмок по миських зборах. <...>

§72. Миській управі надається безпосереднє завідування справами миського господарства і громадського управління. <...>

§99. Посадовцям миського громадського управління не присвоюються права державної служби за винятком лише миського в губернських містах секретаря.»

Запитання та завдання

1. Визначте причини проведення миської реформи.
2. Дайте характеристику миської реформи. Які органи миського самоврядування створювалися? Які функції їм належали?
3. Поясніть, хто міг брати участь у виборах і на яких умовах?
4. Яке значення миської реформи?

Документ 12.

Із статуту про військову повинність (1 січня 1874 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2.

«1. Защита Престола и Отечества есть священная обязанность каждого русского подданного. Мужское население, без различия в состоянии, подлежит воинской повинности.

2. Денежный выкуп от воинской повинности и замена охотником не допускаются.

5. Вооруженные силы государства состоят из постоянных войск и ополчения. Сие последнее созывается лишь в чрезвычайных обстоятельствах. <...>

11. Поступление на службу по призывам решается жребием. Лица, по номеру вынутого ими жребия не подлежащие призыву в постоянные войска, зачисляются в ополчение.

12. Призывается ежегодно только один возраст населения, которым минуло 20 лет от роду. <...>

17. Общий срок службы в сухопутных войсках 15 лет, из коих 6 лет действительной службы и 9 лет в запасе.

18. Общий срок службы во флоте 10 лет, из коих 7 лет действительной службы и 3 года в запасе.

20. Во время войны обязаны оставаться на службе до тех пор, пока того будет требовать государственная надобность. <...>

24. От призыва на службу из запаса освобождаются лица, занимающие должности по государственной гражданской же общественной службе.

26. Принадлежащие к податным сословиям лица освобождаются во время состояния на действительной службе от всех взимаемых подушно государственных, земских и общественных сборов и от натуральных повинностей. <...>

53. Для лиц, достигших нижеуказанных степеней образований, при отбывании ими воинской повинности устанавливаются сокращенные сроки службы:

1) окончившие университеты и другие учебные заведения 1 ряда: на действительной службе — 6 лет и в запасе — 14,5 лет;

2) окончившие курс шести классов гимназий и реальных училищ или других заведений 2 разряда: на действительной службе — 1,5 года и в запасе — 13,5 лет;

3) окончившие курс учебных заведений 3 разряда: на действительной службе — 3 года и в запасе — 12 лет;

4) имеющие свидетельство о знании курса начальных народных училищ или других заведений 4 разряда: на действительной службе — 4 года и в запасе — 11 лет. <...>

62. Освобождаются от воинской повинности священнослужители всех христианских вероисповеданий и православные псаломщики, окончившие курс в духовных училищах. *

Запитання та завдання

1. Які чинники обумовили необхідність проведення військової реформи?
2. Згадайте, як формувалась російська армія до реформи? У чому були недоліки цієї системи?
3. Визначте суть військової реформи.
4. Що таке загальна військова повинність? Визначте її переваги.
5. Чому були введені пільги для тих солдат, які мають освіту?
6. Поясніть значення військової реформи.

Документ 13.

Освітня реформа.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2.

А) Із Положення про навчальні народні училища (14 липня 1864 р.).

«Ст. 1. Початкові народні училища мають на меті затвердити в народі релігійні й моральні поняття і поширювати початкові корисні знання.

Ст. 2. До початкових народних училищ належать:

1. Відомства Міністерства народної освіти: парафіяльні училища, що утримуються за рахунок місцевих громад і частково за рахунок казни та пожертвувань приватних осіб; народні училища, що засновані приватними особами й перебувають на їхньому утриманні.

2. Відомства Міністерства державного майна Внутрішніх справ, Удільного, Гірського: сільські училища, що утримуються за рахунок громадських коштів.

3. Відомства духовного: парафіяльні училища з допомогою і без допомоги казни, місцевих громад і приватних осіб.

4. Усі загалом недільні школи для освіти осіб ремісничого та робітничого станів обох статей, які не мають змоги навчатися щодня.

Ст. 3. Предметами навчального курсу початкових народних училищ є:

а) Закон Божий (короткий катехізіс і священна історія);

б) читання по книгах громадського і церковного друку;

в) письмо;

г) перші чотири дії арифметики;

д) церковний спів, там, де це можливо.

Ст. 4. У початкових народних училищах: викладання здійснюється російською мовою. <...>

Ст. 6. До училищ можуть прийматися діти всіх станів без розрізнення віросповідання».

Б) Зі статуту гімназій та прогімназій (13 листопада 1864 р.).

«§1. Гімназії мають на меті надати юнацтву, що виховується в них, загальну освіту і разом з тим служать підготовчими закладами для вступу до університету та до інших вищих спеціальних закладів.

§2. За відмінностями мети гімназичного навчання гімназії поділяються на класичні та реальні.

§3. Сім класів з річним курсом для кожного класу.

§5. Можуть бути запроваджені прогімназії, що складаються тільки з 4-х нижчих класів гімназії і поділяються також на класичні та реальні. <...>

§8. Гімназії та прогімназії утримуються або за рахунок уряду, або за рахунок громад, суспільних установ і приватних осіб. <...>

§39. Навчальний курс класичної гімназії складають такі предмети:

1) Закон Божий, 2) російська мова з церковнослов'янською словесністю, 3) і 4) латинська та грецька мови, 5) математика, 6) і 7) фізика й космографія, 8) історія, 9) географія, 10) природнича історія, 11) і 12) німецька та французька мови, 13) краснопис, малювання і креслення.

§40. У реальних гімназіях <...> зовсім не викладаються латинська та грецька мови. <...>

§53. У гімназії та прогімназії навчаються діти (з 10 років) усіх станів без розрізнення звання і віросповідання. <...>

§59. Усі учні зобов'язані вносити плату за навчання на півроку вперед».

Запитання та завдання

1. Які причини проведення освітньої реформи?
2. Як визначалась мета народної просвіти в документі?
3. Схарактеризуйте початкову і середню ступені системи освіти за планом:
 - а) кого приймали в ці навчальні заклади;
 - б) які предмети вивчали;
 - в) який термін навчання був встановлений.
4. Яке значення мала освітня реформа?
5. На підставі документів № 3, 4; 9–13 напишіть історичне есе за темою «Основні наслідки “добі великих реформ” у Наддніпрянській Україні».

Документ 14.

Початок трудової еміграції українців.

А) «Вісті з Бразилії» — уривок із статті газети «Громадський голос» (1896 р.).

Джерело: «Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали», т. 1.

«Потреба галицька так набридла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, лише б втекти від рідного краю...

Пішов поголос про Бразилію. Невідомий це край, далекий, але народ не звертав на це уваги, не роздумував довго; втекти з неволі — це єдиний вихід. І почався гарячковий рух, гарячковий продаж земель і подорож до нової землі. Тисячі братів наших перенеслися до Бразилії, а як їм там живеться, про це дотепер не мали ми докладних вістей... У одному листі від нашого земляка знаходимо ось які вісті про той край, який наші заморочені люди вважають якимсь земним раєм...

Недавно приїхали люди з Галіції. Вони вислані на місце, віддалене на декілька миль від Куритіби, головного міста Парани. У цьому місці, проте, були скелясті гори, а на скелі, зрозуміло, хліб не народить...

Зі всіх країн (провінцій) Бразилії в одній (тільки) Парані закладаються колонії рільничі; тут емігранти, які одержали землю, мають надію, що, може, хоч внукам їх буде краще, ніж в Галіції. У кожному іншому місці емігранти стають невільниками панів, які садять великі плантації кави...

Емігрантів вважають у Бразилії за худобу; жовніри бразильські б'ють і знущаються з них дуже часто, а захистити їх не можна...»

Б) Перші українські поселенці в Канаді.

Джерело: В. Січинський «Чужинці про Україну: Вибір з описів з подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть».

«Пішли ми на свій гомстед, викопали землянку, влаштувалися в ній, чоловік пішов на роботу, я залишилася одна з дітьми у тій ямі. Не раз я залишала дітей, ще сплячих, і вранці ходила збирати коріння, що мало лікувальні властивості, мила їх, сушила і продавала в лавці за хліб, молоко і тим дітей своїх годувала, тому що чоловіка місяцями не було у будинку.

Довго-довго чоловік працював, поки заробив на корову та декілька поросят. Ми зліпили хатину і були щасливі, що нарешті вселилися вже у свій будинок... Коли ж трохи заробили грошей — я, збираючи коріння, а чоловік на роботі, — придбали ми дещо в будинок, докупували більше худобини і узялися корчувати ліс для поля на пшеницю, і так викорчували ми декілька десятків акрів, і сіяли вже пшеницю.»

В) З редакційної статті першого номеру газети «Америка».

Джерело: В. Сарбей «Історія України (XIX — початок ХХ ст.)».

«Поздоровляємо вас, братія русини, вперше на нашій рідній мові в Америці. Живемо тут серед різних народностей, які в цій вільній країні не забувають про розвиток своєї національності і, таким чином, будують церкви своєї віри і своєї мови, організують різні суспільства і видають свої власні газети... Також ми, русини, хоч недавно поселилися в Америці і хоча не дуже багаті, не хочемо бути останніми... Наше бажання, щоб за допомогою читання цієї газети наші люди теж навчилися чому-небудь цікавому і повчальному, і, таким чином, рухалися вперед в освіті, одночасно піклуємося про те, щоб серед чужих народностей не забути святої віри, своїх церковних обрядів і своєї мови.»

СЛОВНИК

Жовнір — солдат.

Еміграція — добровільне або вимушене переміщення населення з країн постійного проживання в інші країни. Залежно від причин еміграцію поділяють на політичну й економічну (трудова).

Запитання та завдання

1. На підставі документів А, Б, В назвіть географію переселення українців. Поясніть, чому саме ці країни вони обирали для життя?
2. Випишіть причини трудової еміграції українців.
3. Складіть повідомлення про умови життя і праці перших українських поселенців.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ. УКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ЕТАПИ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ у другій половині ХІХ ст.

Документ 1.

Діяльність «хлопоманів».

Джерело: Н. Полонська-Василенко «Історія України», т. 2.

«У 50–60-х роках на Правобережній Україні під впливом революційних ідей, що приходили з Заходу, серед польської молоді переважно шляхетського походження, виник культурний рух, званий «хлопоманство». «Хлопомани» прагнули демократизації суспільних відносин, активного служіння народові, скасування кріпацтва. Вони не поділяли ідей повстанців 1863 року, вважаючи, що їх місце не в польському таборі, а з українським народом. Група «хлопоманів» на чолі із студентом Київського університету Володимиром Антоновичем проголосила себе українцями, виступила з польської організації і спільно із студентами з Лівобережної України заснувала «Громаду». Поляки затаврували цю групу як «зрадників». На це Антонович відповів «Сповіддю», яку надруковано в «Основі». Він писав, що для шляхтичів-поляків є два шляхи: перший — повернутися до українського народу, працюючи якого жили їхні предки, платячи за це йому презирством та зневагою його релігії, і другий шлях — залишитися зайдами-паразитами, ворогами національного розвитку українського народу. Антонович обрав перший шлях: він повертається до віри предків (православ'я) і працюватиме для добра свого народу. За ним пішли поляки, які відіграли велику роль в українському відродженні: Кость Михальчук — філолог, Борис Познанський — етнограф, Тадей Рильський — економіст (батько поета Максима Рильського — авт.). Сам В. Антонович став у майбутньому видатним істориком України, основоположником історичної школи.»

Володимир Антонович

Запитання та завдання

1. Визначте цілі «хлопоманів».
2. Які два шляхи, за В. Антоновичем, в українському національному русі існують для поляків? Чому саме такий шлях обрав для себе В. Антонович?

ДОВІДКА

Володимир Антонович (1834–1908)

Джерело: І. Коляда «Історія України».

«Серед українських діячів другої половини ХІХ ст. був великою колоритною фігурою: історик, археолог, етнограф, археограф, засновник народницької школи в українській історичній науці, головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (1863–1880 рр.); з 1878 р. — професор російської історії Київського університету; з 1881 р. — голова Історичного товариства Нестора-літописця, один із засновників і лідерів Київської громади; автор багатьох історичних і публіцистичних праць. Однак більш загадковою особистістю того періоду важко знайти. Його сучасники і нащадки залишили про нього діаметрально протилежні думки й оцінки. Проте всі відзначають його скромність, надмірну обачливість, неймовірний самоконтроль, майже повну замкненість і рівність у стосунках із різними людьми. Протилежність в оцінках Антоновича була зумовлена як особистими рисами характеру, що були названі вище, так і його життєвим шляхом. Син одного батька (Яноша Джидая), він формально носив ім'я іншого (Боніфатія Антоновича); дотепер остаточно нез'ясовано рік його народження (1830-й чи 1834-й) та обряд його першого хрещення (греко-католицький чи католицький); за походженням поляк, перейшов в український табір; офіційну освіту дістав у російській гімназії, а самоосвіту — на французькому раціоналізмі; закінчив медичний факультет університету і різко змінив фах — здобув історичну освіту; почав громадську діяльність у колі польських революціонерів — і перекинувся у стан українофілів; брав участь у конспіративних організаціях — і мав чудові взаємини з ворогами українства; в університеті читав курс історії Росії, а приватно — українознавства; під своїм ім'ям публікував нейтрально-наукові, а під псевдонімом — науково-публіцистичні праці; основну діяльність вів у Києві, але головною надією поклав на Галичину; порвавши з польським рухом, виступав за «нову еру» в українсько-польських відносинах у Галичині та ін. Єдине, в чому він не двоївся, так це в поглядах щодо методів і перспектив боротьби українського руху. До кінця життя залишався вірним тим словам, що завершували його статтю «Моя исповедь»: «...сподіваюсь, що працюю і любов'ю заслугою коли-небудь, що українці признають мене сином свого народу, оскільки я все готовий розділити з ними...»

Документ 2.**Із циркуляра міністра внутрішніх справ
П. Валуєва про заборону української
мови (18 липня 1862 р.).**

**Джерело: «Історія України: Документи.
Матеріали».**

«Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взяли під приводом поширення грамотності й освіти видавати книги для початкового читання, букварів, граматик, географій і т. д. Серед подібних діячів було багато осіб, щодо злочинних дій яких провадилась слідча справа в особій комісії.

У С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд у С.-Петербурзький цензурний комітет. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній має деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливість вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало

ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства, пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити....

Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оное монаршого схвалення.»

Запитання та завдання

1. Чому циркуляром заборонялось друкувати науково-популярну й релігійну літературу українською мовою?
2. Поясніть, у чому був негативний вплив Валуєвського циркуляра на розвиток українського національного руху.
3. Дайте власну оцінку Валуєвському циркуляру.

Документ 3.**«Москвофільство» на західноукраїнських землях.**

**Джерело: В. Верига «Нариси історії України.
(Кінець XVIII — початок XX ст.)».**

«Сильне пригноблення і політична депресія викликали реакцію у формі іншої ідеології, протилежної ідеології 1848 р. — «москвофільство». Душевною основою «москвофільства» було розчарування, а його зовнішніми спонуками — деякі яскраві події тих же років, а головне — російська армія, яка в 1848 р. приходила до Угорщини допомагати Австрії приборкувати повстання. У тій армії було стільки своїх, зрозумілих населенню людей, а то і просто українських братів. Галичани бачили, яка могутня це була сила, перед якою один їх національний ворог (угорці) без бою склав зброю. Другий національний ворог (поляки) намагалися бунтувати у Варшаві в 1830 р., але грізна російська сила не домовлялася з ними, як австрійський уряд, а нещадно придушила опір.

Політичне значення одержала «москвофільська» течія перший раз у 1866 р., коли Австрія прогнала війну з пруссами. Тоді розійшлася чутка, що раніше або пізніше Австрію чекає доля Польщі і що Галицію забере Росія. Деякі «москвофіли» — Яків Головацький, Михайло Попель, Богдана Дідицький і ін. ухвалили задалегідь завоювати собі симпатії російського царя і почали пропагувати єдність галицьких русинів з росіянами.»

Запитання та завдання

1. Укажіть причини виникнення «москвофільського руху».
2. Яке значення мав рух «москвофілів»?

Документ 4.

Діяльність львівської «Просвіти».

Джерело: Ф. Турченко, В. Мороко
«Історія України. Кінець XVIII — початок ХХ ст.».

«Під головуванням В. Федоровича в 1876 р. був ухвалений третій Статут «Просвіти». Він якісно відрізнявся від двох попередніх: скасований вступний внесок, уведена диференційована сплата членських внесків, істотно зменшився їх розмір для селян, ремісників і робітників, а збільшився для інтелігенції. Кожен член Товариства одержував на рік чотири книжки, видані «Просвітою» за рахунок членських внесків. Згадані нововведення в Статуті сприяли масовому вступу до Товариства нових членів з числа селян і робітників. Цей період в роботі «Просвіти» характеризується поворотом від політичної діяльності до освіти народу, розширення географії діяльності Товариства...

«Просвіта» спочатку була одноступінчастою. Статут не передбачав мати окремі читальні (первинні осередки) і філіали. Їх необхідність підказало життя. 24 січня 1874 р. в селі Денисів тодішнього Тернопільського повіту була відкрита перша читальня Товариства «Просвіти», а в 1875 р. в селі Бортні біля Ходорова на Львівщині створений перший філіал...

У 1873 р. В. Федорович був вибраний послом в Державну раду Австрійської імперії і Галицький сейм, послідовно захищав національні права українського народу перед австрійським урядом і польськими магнатами-шовіністами. Він піклувався про розповсюдження українських книжок за межами Галиції. У 1873 р. В. Федорович звернувся до влади Будапешта з проханням використовувати в школах Закарпаття підручники на українській мові. Подав меморіал імператору Австро-Угорщини, щоб затвердив ухвалу про упровадження викладання української мови в старших класах Академічної гімназії у Львові.

У 1875 р. сейм ухвалив надати засоби Товариства на випуск книжок, але польські послі-шовіністи добивалися, щоб усі видання «Просвіти» проходили цензуру. Як голова «Просвіти», В. Федорович категорично відмовився від такої «субсидії» і передав у травні 1876 р. Товариству 12 тисяч голландських гульденів (24 тисячі австрійських крон), заявивши, що тільки український народ може бути суддею для «Просвіти». У 1880 р. він знову виділив «Просвіті» дві тисячі ринських на видання книг українською мовою. В. Федорович щедро матеріально підтримував не тільки «Просвіту», але й Наукове товариство

імені Шевченка (НТШ) у Львові, інші громадські організації. Крім того, виділив значні кошти на археологічні розкопки в княжому Галичі й організацію археологічної виставки у Львові.»

Запитання та завдання

1. Укажіть мету створення «Просвіти».
2. Яке значення мала діяльність В. Федоровича?

Документ 5. Польське повстання 1863–1864 рр.

Джерело: «Хрестоматія з історії України РСР», т. 2.

«...Разом з Польщею і Литвою піднявшись... щоб здобути вічну свободу і щасливу долю цілої нашої країни, заявляємо... жадаючи найбільше щастя сільському людові на вічні часи, постановляємо:

а) Сільський люд в селах і хуторах панських і казенних, однодвірці, чиншовики і так далі від сьогодні вільні, свободні і рівні в правах з іншими обивателями країни...

б) Можуть і мають право переходити з місця на місце до вподоби, і ніхто їм в тому перешкоджати не буде.

в) Можуть і мають право вчитись в усяких школах і бути в крайовій службі нарівні з іншими обивателями країни...

г) Разом з іншими мають право обирати з-поміж себе виборних до судів, рад і урядів сільських, повітових... земських і найвищих народних.

д) Податі народні, земські повинності і люде до народного війська будуть давати тільки за постановою і дозволом найвищої крайової Ради, зложеної з виборних від цілої країни...

е) Орні землі, сіножаті і садиби панські і казенні, що їх за чинш або за відробітки чи на викуп держали селяни, будуть від сьогодні на вічні часи власністю кожного хазяїна без жодної за них плати... Дідичі за ці їх землі матимуть плату з народного скарбу...

ж) Про наділ землею селянських людей, які до її не мали, як будники, бобилі, халупники, двірські люди і т. д., постановить в слушний час найвища крайова Рада...

з) Однодвірці і чиншова шляхта матимуть на вічну власність нарівні з селянами землі садибної і ґрунтової з земель панських, де буде їй доволі за плату з народного скарбу або з коронних земель.

и) Сільським священикам православним, опріє церковної землі, назначаємо плату грішми, щоб тільки не потребували вони від люду плати за духовні послуги, а скільки прийдеться платити всякому священикові, скаже найвища крайова Рада...

з) Хто підніметься оружно з нами... або здоров вийде, або зостанеться пораненим, наділять щонайменше шість моргів землі і садибу в землях коронних або досмертну плату з народного скарбу...

и) Сільському людові вічно обіцяємо свободу прав, віри, якої хто придержується, і уживання своєї мови в школах, судах і інших земських справах...»

Запитання та завдання

- З тексту документа випишіть висловлювання, які могли б бути використані:
 - прибічниками повстання;
 - супротивниками повстання.

ДОВІДКА

Польське повстання 1863–1864 рр.: ставлення до нього українських селян

Джерело: В. Сарбей «Історія України (XIX — початок XX ст.)».

«Однак українські селяни не тільки не підтримали польських повстанців, а й поставилися до них вороже. Відіграли свою роль: по-перше, традиційна і небезпідставна недовіра до будь-яких обіцянок панства, по-друге, щойно одержане від царської влади визволення з кріпацької сваволі. Крім того, українські селяни не сприймали політичного ідеалу шляхетських повстанців щодо відновлення Польської держави у давніх кордонах. Власне у цьому й полягала основна причина поразки польського визвольного руху 1863–1864 рр. в Україні. Не здобувши підтримки народних мас, польські повстанці змушені були тут, як і в інших місцях, скласти зброю.»

Документ 6.

3 Програми журналу «Громада» (1880 р.).

Джерело: В. Сарбей «Історія України (XIX — початок XX ст.)».

«Ми знаємо, як це важко братися за видання українською мовою, та ще й за межею нашої країни. Ми змушені звертатися до народу, який не має державної (політичної) самостійності, який розірваний між двома великими царствами: Росією й Австро-Угорщиною, і який через це зовсім не може тепер проявити свою волю у своїх справах. До того ж ми, невелика купка українських громадівців (соціалістів), відрізана від своєї країни і позбавлена щонайменшої можливості прикладати безпосередньо наші думки до роботи: серед народу...

Михайло Драгоманов

Ці наші думки і бажання ось які:

- У справах політичних ми бажаємо:

- Рівного права для будь-якої особи, як чоловіків і хлопців, так і жінок і дівчат будь-якого походження (раси).

- Обов'язкової свободи слова, преси до науки, зборів і суспільств.

- Безперешкодного самоврядування (автономії) для кожної громади в її справах.

- Повної самостійності для вільного союзу (федерації) громад на всій Україні.»

Запитання та завдання

- Відомо, що авторами програми були М. Драгоманов, М. Павлик, С. Подолинський. Чому вони опинились за кордоном?
- Поясніть програмні положення цього документа.

Документ 7.

Емський указ (1876 р.).

Джерело: «Історія України: Документи. матеріали».

«Государ-імператор у 18/30 день минулого травня височайше наказав:

- Не допускати ввезення в межі імперії без окремого на те дозволу Голови управління будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.

- Друкування і видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозволити на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Голови управління.

- Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.

- Припинити видання газети «Киевский телеграф». Про цю височайшу волю пропоную Голові управління до належного виконання.»

ДОВІДКА

Газета «Київський телеграф»

Джерело: І. Коляда «Історія України».

«Громадсько-політична літературна газета, заснована в 1859 р. у Києві письменником О.-А. фон Шиком. До редакційного комітету ввійшли М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Лисенко, П. Житецький. Газета виходила з 1859 р. двічі на тиждень (з 1864 р. — тричі) російською мовою.

З 1874 р. газета «Киевский телеграф» була неофіційним органом Київської громади. У статтях і матеріалах, які публікувалися в «Киевском телеграфі», розглядалися питання українського національного руху, економічні, політичні та культурні проблеми в Україні. Газета була захисником, ревним пропагандистом великої та плідної роботи з вивчення духовної і матеріальної культури українського народу, яку розгорнули діячі Київської громади під егідою відділу. Газета не проминала нагоди, щоб затаврувати той чи інший антиукраїнський виступ російської реакційної преси.

Після ухвалення Емського акта в 1876 р. «Киевский телеграф» було закрито 1 червня 1876 р.

У травні 1994 р. видання газети було поновлено в Києві.»

Запитання та завдання

1. Відомо, що цей указ був таємним. Поясніть, чому.
2. Поміркуйте, чому царська влада заборонила навіть «сценічні вистави» і друкування текстів до «музикальних нот» українською мовою.
3. Визначте, що було спільного і відмінного між Валуєвським циркуляром і Емським указом.
4. Дайте власну оцінку Емському указу.

Документ 8.

3 програми «Братства Тарасівців».

Джерело: Ф. Турченко, В. Мороко
«Історія України. Кінець XVIII — початок XX ст.».

«1. Самостійна суверенна Україна, соборна, єдина і неподільна, від Сяна до Кубані, від Карпат до Кавказу, вільна серед вільних, рівна серед рівних, без пана і без хама, в майбутньому без класової боротьби.

2. Федерація всередині, тобто федерація Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані і Галиції.

3. Гетьман — як президент і сойми.

4. Мета державна — перш за все і над усе.

5. Одержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу, оптової торгівлі, трудова повинність... загальна безкоштовна і обов'язкова освіта, повна свобода віри, відділення церкви від держави, національна армія.

6. Боротьба з імперіалізмом, боротьба зі свавільними утисками.

7. Не говорити, а робити; не знати, а вміти.

8. Україна для українців, тобто для тих, які визнають себе за українців.

9. Культура нації: своя наука, своя краса, своя совість, свій розум, своя правда, своя свобода, свій бог.

10. Культура «я» або братства: держава — велика організована громада; громада складається з осіб; якщо особа вільна і сильна, то держава міцна; якщо особа — раб темний, то і держава ні до чого.

11. Не ми будемо, якщо Україні свободи і долі не добудемо.»

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте програмні цілі «Братства Тарасівців» у сфері:
 - а) державного устрою;
 - б) економіки;
 - в) культури.
2. Які верстви українського населення мали б підтримувати програму гуртка «Братство Тарасівців»?

Документ 9.

Російський громадсько-політичний рух народників в українських землях (зі спогадів В. Дебогорія-Мокрієвича).

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2.

«...Друга, київська група була незвичайною типовою установою з назвою «комуна», і про неї мені хочеться розповісти докладніше. Але я мушу з самого ж початку зауважити, що до «київської комуні» рішуче не пасує назва гуртка або групи; «комуна» навіть не мала певного вкладу членів; навпаки, там постійно змінювались особи: одні приїжджали, інші в цей час виїжджали або просто йшли. В «комуні» всі ділились одне з одним коштами, їли за одним столом, а на купівлю продуктів, так само як і на витрати по квартирі, гроші давали ті, хто їх мав. Там міг оселитись і прожити майже кожен: для цього досить було знати будь-кого з тих, що там живе. Отже, «київська комуна» не являла собою ніякої організації. Кожен вважав її за таке місце, куди він міг зайти перепочити день чи два, а то і тиждень з тим, щоб потім знову «йти в народ» або куди йому треба було. «Комуна» тільки виконувала роль революційної станції, була місцем взаємних зустрічей, та ніхто нічого іншого не вимагав від цієї установи. Але хто тільки не побував там! Не раз коло воріт будинку Ленінського, де у флігелі містилась «комуна», зупинялась карета, і з неї виходила виряджена пані: це приїздила «лібералка» для якихось переговорів. І приїздила в закритій кареті, щоб дорогою її ніхто не міг упізнати. Сюди ж заходили теслярі Гаврило й Онисим, щоб послухати читання революційних брошур. Тут можна було почути довгі промови Каблиця, який розвивав народницькі принципи, оскільки на цей час він уже відмовився від яacobинських поглядів і став анархістом-народником... Ми багато розмовляли про наші спільні плани. Як ми були переконані, на Волзі, Дону і Дніпрі збереглося у народі більше революційних традицій,

ніж у середній Росії, оскільки найбільші народні рухи відбувались на окраїнах; пугачовщина була на Волзі, бунт Степана Разіна — на Дону, гайдамаччина — на Дніпрі. Ми гадали, що там, де вже раз відбувався революційний рух, він легше може виникнути вдруге, і тому вирішили не розкидатись по всій Росії, а зосередити наші сили саме в таких місцевостях, які мали певне історичне минуле. Отже, за нашим планом, одні мали діяти на Дніпрі, інші — на Волзі. Викликаючи страйки і місцеві бунти, під час яких, звичайно, з маси висувались найсміливіші енергійні особи, ми думали, таким чином, намічати придатних для справи людей і залучати їх до революційної організації. А оскільки вибухнуло б повстання в одній місцевості, то ми сподівалися, воно подібно до полум'я пошириться й охопить всю Росію. Будучи прихильниками бунтівницької програми, ми захищали і доводили її справедливості усіма засобами. Але, головним чином, на допомогу ми закликали історію, яка наочно свідчила, як зростав і розвивався революційний рух. А історія нас вчила, що революція не відбувалась відразу, а майже завжди починалась з окремих незначних бунтів, які лише поступово переходили у величезні повстання...

Ми вважали за необхідне спочатку ознайомитись з умовами життя народу, придивитись до місцевих звичаїв, світогляду і потім уже, на підставі реальних даних, виробити практичну програму дій. Так, наприклад, питання про революційність селянської маси ми виразно розв'язували позитивно, незважаючи на те, що для такого розв'язання ми не мали серйозних даних. Усі свої докази на користь цієї думки ми брали з більш-менш віддаленого історичного минулого, не знаходячи таких у сучасності.»

Запитання та завдання

1. На якій підставі автор стверджує, що «київська комуна» не являла собою організацію?
2. Які цілі були у народників? Як вони намагались їх досягти?
3. Поміркуйте, чи може бунт призвести до зміни, поліпшення умов життя.
4. У чому виявлялись утопічні уявлення народників щодо селян?

СЛОВНИК

Утопія — фантазія, вигадка, нездійсненна мрія.

ДОВІДКА

Наслідки масового «ходіння в народ» революціонерів-народників

Джерело: А. Волощенко «Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х рр. XIX ст.».

«Які ж були наслідки масового «ходіння в народ» революціонерів-народників? Насамперед була проведена велика

пропагандистська робота, спрямована на викриття існуючого ладу, на залучення селянства частково робітників до боротьби проти царського самодержавства. Проте діяльність революційних народників під час «ходіння в народ» не привела до бажаних наслідків і рух 1874 р. виявився, таким чином, майже безплідним щодо тієї програми, яку вони самі перед собою ставили. Причина невдачі крилася насамперед в утопічній програмі народництва. Ідеї «чистого соціалізму» не знайшли відгуку в селянстві. Народники наївно вірили, що їх революційна пропаганда відразу буде підхоплена народними масами. Але вже перше знайомство з селянами показало революціонерам, що селян більше цікавлять не питання революції і соціалізму, а болючі питання буденного життя: питання про землю, про її поділ, про тяжкі податки, утиски місцевої влади тощо. Селянство не зрозуміло, не підтримало ні лавристів, ні бакунінців, усеросійська революція стала нездійсненою мрією народників 70-х років. Самі народники пояснювали невдачу «ходіння в народ» організаційними, тактичними помилками, жорстоким переслідуванням з боку уряду тощо. Та повністю безплідним масове «ходіння в народ» революціонерів 70-х років визнати не можна.»

Документ 10.

Український революційний демократ В. Подолинський про відносини між діячами українського національного і російського народницького руху.

Джерело: В. Сарбей «Історія України (XIX — початок XX ст.)».

«Взагалі кажучи, якщо відносини між українофілами і радикалами-росіянами бувають або, точніше сказати, бували дуже напруженими, то майже одна причина тому була — невизнання росіянами українців окремим народом. Це невизнання, іноді прямо висловлене, іноді ж побічно, наприклад, ходінням в український народ без знання його мови. Подібне ставлення до справи, погодьтеся, безглуздо, і я вірю, що якби ви у справі міжнародного соціалізму не погоджувалися, наприклад, з Врублевським, якби ви стали заперечувати проти самостійності польського народу і стали проводити пропаганду в Польщі на незрозумілій для поляків мові, то вашій дружбі з Врублевським настав би швидкий кінець. Тепер кращі з радикалів-росіян повністю згодні з цим, і коли бажають працювати в Україні, вивчають її мову, звичаї і т. д., і у такому разі задовольняються у своїй роботі повним співчуттям українофілів.»

Запитання та завдання

1. Чому, на вашу думку, російські народники не визнавали українців як окремий народ?
2. Укажіть, чому діяльність російських народників в Україні не досягла мети? Які умови, на думку автора, для цього були потрібні?

Документ 11.

З Програми Русько-української радикальної партії (РУРП).

Джерело: «Історія суспільної думки України. Друга половина XIX ст. — початок XX ст. Хрестоматія».

«Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу й інтелігенції такі, що обидві наші старші партії — народовська і москальофільська, — при своїх засадах і цілях, не можуть задовольнити ті потреби, — ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо отес яко нова партія під назвою Русько-українська радикальна партія з ось якою програмою:

А. Програма максимальна:

1. У справах суспільно-економічних вимагаємо до зміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, тобто хочемо колективного устрою праці і колективної власності засобів продукційних.

2. У справах політичних хочемо повної волі особи, слова, зібрань і братств, друку, забезпечення кожній одиниці, без різниці статі, якнайповнішого впливу на розв'язання всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тільки їх стосуються; наділення кожному народові можливості якнайповнішого розвою культурного.

3. У справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом у справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всього народу.»

Іван Франко

Запитання та завдання

1. Укажіть причини створення РУРП.
2. Проаналізуйте програмні цілі партії у сфері:
 - а) економіки;
 - б) політики;
 - в) культури.

ДОВІДКА

Іван Франко

Джерело: І. Коляда «Історія України».

«У політичному русі та розвитку суспільно-політичної думки Галичини та всієї України Іван Франко (1856–1916) відіграв важливу роль.

І. Франко — письменник, учений, громадський діяч. У 1875 р. закінчив дрогобицьку гімназію, навчався у Львівському,

Чернівецькому та Віденському університетах. З 1894 р. очолював філологічну секцію, а з 1898 р. — також етнографічну комісію НТШ, редагував «Літературно-науковий вісник». Стояв біля витоків Української радикальної партії. Свої твори почав друкувати на початку 70-х років. Залишив значну поетичну, прозову, публіцистичну спадщину.

Його політичні погляди сформувались у студентські роки. Упродовж тривалого часу І. Франко перебував під ідейним впливом Драгоманова, проводячи федеративні принципи в теорію та практику соціалістичного руху в Галичині. Він навіть протривався гаслу політичної самостійності України, стверджуючи, що це вигідно панівним верствам, а не трудівникам.

Після смерті Драгоманова він звільнився від його ідейних впливів і перейшов на позиції самостійництва. Розрив із соціалістами був зумовлений тим, що він усвідомив: соціалізм не приведе до національного визволення України, бо під соціалістичними гаслами могутні нації можуть поглинути інші. Він казав, що «польські соціал-демократи є найтяжчі вороги», а російська соціал-демократія — набагато «гірший ворог, ніж російське самодержавство і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичним і... в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті».

Перехід на самостійницькі позиції зумовив розрив Франка з радикалами. Він став одним із керівників Української національно-демократичної партії.

Ідеалом у суспільному житті Франко вважав вільну незалежну націю. Все, що провадиться поза нацією, є обманом або прикриттям для поневолення іншої нації... Для досягнення цієї мети не шкода ніяких жертв...

Ці ідеї, що їх Франко почав сповідувати на зламі століть, стали домінуючими в Галичині. Ідеал незалежної держави згуртував усі прошарки українського суспільства регіону.»

Документ 12.

З Програми Української соціал-демократичної партії (УСДП).

Джерело: «Історія суспільної думки України. Друга половина XIX ст. — початок XX ст. Хрестоматія».

«Наша програмна мета ясна. Повна свобода політична, влада народу, демократія; перехід земель і фабрик у власність суспільства, загальне господарювання на користь суспільства; звільнення люду з темноти, доступ для кожного у науці, до освіти...

Боротьба в ім'я ідеалів соціалізму проти пригноблення народу, це також боротьба за звільнення національне. Для того, щоб єдність міжнародного пролетаріату розвивалася повністю, потрібно, щоб кожен народ був господарем в своєму будинку.

...Ми домагаємося того, щоб весь народ український виборов собі національну свободу і самостійність політичну; наша мета — вільна держава українського народу, українська республіка.

...Ми далекі від національної ненависті до чужоземців; ми є ворогами шовінізму... Любов до нашого народу зливається в нас в одне ціле з любов'ю до всіх експлуатованих, пригноблених, до всіх тих, хто разом з нами готовий йти «назустріч сонцю золотому»...

Запитання та завдання

Схарактеризуйте програмну діяльність УСДП за планом:

- економічна політика;
- політичний устрій Української держави;
- національна політика.

Документ 13.

3 брошури «Самостійна Україна»

М. Міхновського.

Джерело: Ф. Турченко, В. Мороко

«Історія України. Кінець XVIII — початок XX ст.».

«Державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин. ... Акт драми ще не настав для нашої нації: вона переживає ще і дотепер довгий і важкий антракт у своїй історії... Антракт, власне, починається з 1654 р., коли українська республіка поєднувалася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політично і культурно поступово завмирає...

В умовах, коли в Українській державі відібране право бути державою, одиночні члени колишньої республіки позбулися всіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав, ніжнинішній малоімущий московський батрак. Уряд чужоземців розпоряджається на території колишньої Української республіки, немов у тій країні, висмоктує останні сили, висмикує кращих борців, збирає останній гріш з бідного народу...

Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «я». Наша нація в своєму історичному розвитку часто була не солідарною між окремими своїми частинами, але нині весь колір ук-

Микола Міхновський

Юліан Бачинський

раїнської нації у всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від Карпат і до Кавказу». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, чому були у нас і Берестечко, і Полтава...

Ми розуміємо, що боротьба буде важка і довга, що ворог нещадний і сильний. Але ми розуміємо і те, що це остання боротьба, що потім вже ніколи не настане слухний час для нової боротьби. Ніч була довгою, але ранок наблизився, і ми не допустимо, щоб проміння свободи всіх націй заблищало на наших рабських кайданах! Ми розіб'ємо їх до сходу сонця свободи!»

Запитання та завдання

- Укажіть назву течії, яку заснував М. Міхновський в українському національно-визвольному русі.
- Проаналізуйте головні ідеї документа.
- Що треба зробити, на думку автора, щоб досягти державної самостійності?

ДОВІДКА

Про книгу Ю. Бачинського «Ukraina Irredenta»

Джерело: І. Коляда «Історія України».

«Одним з найяскравіших виявів радикальної позиції в українському національному русі стала поява у 1895 р. книги Ю. Бачинського «Ukraina Irredenta», що в перекладі з італійської означало «Поневолею Україна». Автор натякав на національно-визвольний рух гарібальдійців, які у збройній боротьбі за возз'єднання італійських земель називали себе іредентистами. У книзі автор на основі економічного аналізу вперше висловив переконаність у необхідності об'єднання східних і західних українців у власній незалежній державі. Ця книга справила велике враження та підняла національний дух усіх свідомих українців незалежно від їхніх політичних поглядів, сприяла їхньому згуртуванню та подоланню внутрішніх суперечностей.

У Галичині розвивалася соціалістична течія суспільно-політичного руху. Свої позиції вона намагалася посилити дедалі більшим пристосуванням до національної ідеї. У новоутвореній у 1899 р. на чолі з М. Ганкевичем Українській соціал-демократичній партії вона відразу набула державницького оформлення у програмній вимозі «вільної держави українського люду, вільної республіки», — зазначає відомий український історик В. Сарбей.

У праці-рецензії на книгу Ю. Бачинського «Ukraina Irredenta» І. Франко зауважує, що книга, у котрій автор доводить, «що Україна мусить швидше чи пізніше стати самостійною», — ця книга важлива «як факт» нашого політичного життя, «як вияв національного почуття і національної свідомості».

Вважаючи книгу Ю. Бачинського першим виявом національної свідомості на галицько-українському ґрунті, І. Франко висловлює надію, що поряд із цією свідомістю із часом виникне й потреба політичної самостійності України, що «справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться».

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ у другій половині XIX ст.

Документ 1. З доповіді голови слідчої комісії Р. Жданова про недільні школи (20 серпня 1862 р.).

**Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 1.**

«...Ініціатива щодо розповсюдження грамотності в народі і про недільні для цього школи вийшла не від уряду безпосередньо, а, на нещастя, від таємного товариства, яке утворилося в 1855 р. в Харкові з метою змінити спосіб правління і взагалі внутрішній порядок в Росії. Засновниками і головними рушіями цього підбурливого товариства були студенти Харківського університету: Бекман, Моравський, Єфіменко, Завадський і Івков, а спільниками — студенти Левченко, Португалов, Зеленський, Раєвський та інші. Не усвідомивши ще думки про заснування недільних шкіл, товариство стало спочатку трудитися над поширенням грамотності в народі, а особливо між розкольниками за допомогою різних рукописних статей (заміток, повчань і т. п.) обурливого змісту. Потім, коли внаслідок заворушень, які були у 1858 р. в Харківському університеті, деякі члени таємного товариства (Бекман, Моравський і Левченко) переїхали в Київ, то тут склалося нове ще ширше коло їх товариства, яке привернуло до себе деяких студентів Київського університету. В цьому колі вперше виявляється виразний і свідомий намір щодо заснування недільних шкіл для поширення за їх допомогою пропаганди в народі. На чолі цього починання стає професор Павлов, за діяльною участю його, як агента уряду і разом з тим передової людини, з одного боку, було отримано дозвіл начальства на заснування недільних шкіл у Києві, під головним наглядом його ж, Павлова, а з другого — об'єднані при ньому особи із злочинними тенденціями почали діяти вільніше і рішучіше і встановили відносини із студентами університетів столичних.

Таємна і злочинна мета недільних шкіл у Києві очевидна з багатьох натяків і думок, висловлених головними діячами в їх паперах, розглянутих слідчою комісією, а особливо із слів колишнього викладача в тих школах Левченка, який рішуче висловився, «що засобом до поширення в масі простого народу ліберальних ідей повинні служити недільні школи». Крім того, гідно уваги, що на вечорі, даному студентами Київського університету професору Павлову 14 грудня 1859 р., Зеленський дозволив собі натякнути на паралель 14 грудня 1825 р., а Павлов, якому дякували за участь у недільних школах, проголосив

тост за здоров'я того, хто стоїть на чолі прогресивного руху Росії. Приклад Києва незабаром наслідували в Харкові, де недільні школи засновані за розпорядженням начальства в 1860 р.; з листів про це Левченка до Бекмана і Павлова в Київ видно, що з нагоди відкриття в Харкові шкіл Завадський, якому там було багато діла, не поїхав тоді в Петербург; що заняття харківських шкіл передбачаються значно ширше, ніж у Києві, одне тільки не гаразд, що школи підпорядковані штатним доглядачам. Беручи участь таким чином у створенні недільних шкіл, злочинці поширювали пропаганду і в інших навчальних закладах, а також розповсюджували в різні місця заборонені твори іноземної преси і мали зв'язки з своїми агентами в столицях.»

Запитання та завдання

1. Де і коли виникли недільні школи в Україні?
2. Визначте мету створення недільних шкіл в Україні.
3. Доведіть, чому діяльність недільних шкіл суперечила політиці царизму в Україні.

Документ 2. Шкільне навчання селянських дітей на Україні, підвладній Російській імперії.

**Джерело: «Хрестоматія з історії
Української РСР», т. 1.**

«...Хлопчики і дівчатка, — говоритимемо хоч про нашу сільську школу, — оволодівши дуже легко і швидко з читанням, з великою охотою і якимсь помітним змаганням друг перед дружкой, приймаються за свої уроки. Завжди доступне для них, на перших порах, читання виняткове на народній мові, нам здається понад усе підтримує в них охоту, і їм до того подобається інший вірш — чи народного поета, або ж пісні і думи народної, що тут же декламується в їх маленькому суспільстві напам'ять і навіть співається... Ми з особливим задоволенням указуємо тепер на школу в селі Столбовахе, де навчання ведеться тямущо, і з великою старанністю священиком П. Комарецьким і його шістнадцятилітньою дочкою. Тут гідно особливого зауваження те незвичайна охота до грамоти, яка з'явилася в народі останнім часом: селяни один перед іншим самі приводять дітей в науку. На жаль, священику довелося відмовити багатьом з них, по недоліку приміщення і взагалі по недоліку багатьох інших засобів до навчання.»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте процес навчання в школі.
2. Чому не всі діти мали можливість навчатись у школі?

ДОВІДКА

Вищі навчальні заклади України

Джерело: І. Коляда «Історія України».

«Держава все більше посилювала контроль над вищими навчальними закладами. У 1884 р. прийнято новий статут, який ліквідував університетську автономію. Ректорів, деканів, професорів призначало Міністерство освіти, а їх виборність скасовано. Разом з тим цей період відзначений появою нових вищих навчальних закладів.

Дата заснування	Назва вищого навчального закладу	Місто
1865 р.	Новоросійський університет	Одеса
1873 р.	Вищі жіночі курси	Київ
1875 р.	Історико-філологічний інститут	Ніжин
1875 р.	Чернівецький університет	Чернівці
1877р.	Політехнічний інститут	Львів
1885 р.	Південноросійський технологічний інститут	Харків
1894 р.	Кафедра історії України у Львівському університеті	Львів
1897 р.	Академія ветеринарної медицини	Львів
1898 р.	Політехнічний інститут	Київ
1899 р.	Вище гірниче училище	Катеринослав
1900 р.	Кафедра української літератури у Львівському університеті	Львів

Наприкінці XIX ст. кількість студентів трьох університетів підросійської України сягала 4 тис. Це були переважно діти дворян (близько 80 %).

У Львівському університеті на початку XX ст. навчалось 3 тис. студентів. У 1894 р. тут засновано кафедру історії України, яку очолював М. Грушевський, а в 1900 р. — кафедру української літератури. Незважаючи на сильні польські впливи, університет став культурно-просвітнім центром української громадськості у Східній Галичині. У Чернівецькому університеті також була кафедра української мови й літератури на чолі зі С. Смоль-Стоцьким. У вузах Наддніпрянської України навчання рідною мовою не велося взагалі.

Разом з тим мережа навчальних закладів в Україні розширювалася повільно і не встигала за потребами суспільства у висококваліфікованих спеціалістах. Змінювався соціальний склад студентів: збільшилась кількість представників духовенства, купецтва, підприємців, різночинців.»

Документ 3.

З виступу М. Чернишевського на захист розвитку української літератури.

Джерело: «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2.

«Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже не потрібні стали поблажливі відозви яких-небудь фран-

цузьких або німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявляти власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література також не потребує нічєї ласки. Та й, крім Шевченка, пишуть тепер українською мовою люди, які були б не останніми письменниками в літературі і навіть багатшій, ніж великоруська. Інші письменники, які за самим родом своєї діяльності обирають для своїх творів великоруську мову, всіма своїми симпатіями належать до кола людей, що найбільше дбають про розвиток малоруської народності. А найважливішим є те, що сама малоруська нація пробуджується. Якщо чехи неодмінно повинні мати свою літературу (хоча чехові, мабуть, не важче навчитися читати польські книжки, ніж малороси великоруські), то дивно було б заперечувати справедливості такого ж прагнення у малорусів, яких удвоє більше, ніж чехів.»

Запитання та завдання

1. У чому, на думку автора, є пробудження «малоруської» нації?
2. У чому полягає внесок Т. Шевченка в розвиток української літератури.

Документ 4.

М. Старицький щодо розвитку українського театру.

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«У перший період утисків до 1872 р. було заборонено цілком у Росії наше слово: ми вимушені були співати на концертах народні пісні французькою мовою... Отож з 1872 р. дозволено було український приватний спектакль: з того часу, крім перекладів, які дозволено було до друку, я узявся й до сцени, вважаючи її за могутній орудок до розвитку самопізнання народного. Склалося в Києві Товариство сценічних аматорів, і я став на чолі його режисером і постачальником п'єс; отож і з'явилися тоді лібретта до музики — «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Утоплена», водевіль «Як ковбаса та чарка...» Вертаючись до того руху, що спалахнув був у Києві в 1872 р., мушу додати, що він швидко й згас: скасував його височайший указ 1876 р. 16 мая. Тим указом українська мова була цілком заборонена, той указ не давав мені видати

Михайло Старицький

і моєї драми «Не судилось», яка була в 1876 р. начорно викінчена і читана Матвієву, Косачці, Кониському, Комарову, а потім уже за дозволом української сцени, читана в 1881 р. цілому гурту. ... Так ото до сього року все стояло облогом, а з 1881 р. знову стала дозволеною, хоч і тяжкими обставинами, рідна сцена, і я з гарячою вірою завзявся постачати для неї, а потім з 1883 р. і сам став на чолі трупи, поклавши на її розвиток усю свою спадщину.»

Запитання та завдання

1. Чому царська влада чинила всілякі перешкоди для розвитку українського театру?
2. Про який «височайший указ» йдеться у спогадах?
3. Яке значення мав театр у розвитку культури України в другій половині XIX ст.?

Документ 5.

М. Лисенко про світове значення українського пісенного фольклору.

Джерело: В. Сарбей «Історія України (XIX — початок XX ст.)».

«Про світове значення українського пісенного фольклору: «Наша пісня в широкому світі європейському дуже молода, свіжа, нова, — їй належить майбуття. Від вас, синів цієї молоді народності, залежить поставити її в план розвитку в дійсно їй властивому природному світлі. Чимала відповідальність лежить на нас, тому повинні, озброївшись певними дослідженнями, що спираються на певні наукові принципи, приступити до роботи над нею. Отже, я думаю, що наша русинська, взагалі, львівська публіка вважає за краще слухати салонні композиції, ніж народні пісні. Розучіть же її загальними зусиллями і навчіть милуватися щиро народним добром — піснею в природному її одязі. Коли Ви самі себе переробите в цьому значенні і публіку привчите до народності і в слові, і в музиці, ось тоді компоніруйте скільки хочете і на якій хочете сюжет: не жахливо за майбутнє.»

Микола Лисенко

Запитання та завдання

1. Чому М. Лисенко приділяє увагу розвитку українського фольклору?

2. Що треба зробити діячам культури для збереження української народної пісні?

Документ 6.

Значення наукової діяльності М. Грушевського.

Джерело: Р. Шпорлюк «Імперія і нації».

«Українці Росії і українці Австрії перетворилися на єдину націю не тому, що вони розмовляли на одній мові; вони саме і почали розмовляти на одній мові тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією. Дійти такого рішення їм допомогло найбільше досягнення Грушевського — його синтез української історії. Грушевський створив певний ідеал і одночасно накреслив шляхи його досягнення; він створив концепцію української історії, в якій українці пропонувалася загальна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не тільки окремих її частин. Обґрунтувавши єдність української нації історичними аргументами, Грушевський особливо наголос зробив на винятковій важливості зв'язку між Києвом і Львовом в критичні моменти історії. Грушевський теоретично обґрунтував «український міф», і зробив він це мовою сучасної йому науки.

Михайло Грушевський

Не менш настирливо (і це також було не менш важливо) Грушевський виступав проти ідеї «тисячолітньої держави російської», заперечуючи існування єдиної «російської» нації впродовж тисячоліття. У очах сучасного автора-політолога Біловезька угоді 1991 р., за якої лідери трьох східнослов'янських республік і націй скасували Радянський Союз, виглядає політичною реалізацією наукової схеми Грушевського. Факт створення незалежних держав — України, Білорусі і Росії — достатньо легко пояснити на прикладі інтерпретації минулого, запропонованого Грушевським.»

Запитання та завдання

1. Яку концепцію української історії запропонував М. Грушевський?
2. Визначте внесок М. Грушевського у розвиток українського національного відродження.

ДОВІДКА

М. Грушевський про початок роботи над багатотомною «Історією України — Русі»

Джерело: М. Грушевський «Історія України — Русі».

«Написання цілісної історії України з ранніх, ще київських часів, стало моєю задушевною мрією, до певної міри питанням честі своєї і свого покоління, всупереч тому, що найвидатніші представники української історіографії старшої генерації, тоді ще вважали це річчю, для якої час ще не настав, не вистачає матеріалу, залишаються величезні пропуски тощо. Тоді я думав про написання історії короткої і загальнодоступної, в трьох невеликих томах, які охоплювали б старий, литовсько-польський, і новий періоди. Зайнявши кафедру, я сім семестрів поспіль (1894–1897) читав загальний курс історії України. Повторений потім вторинно

ще раз з р. 1898–1901, курс цей мав послужити наче скелетом тієї задуманої історії. Говорю скелетом перш за все тому, що курс цей простежував тільки провідну нитку політичної історії, не вдаючись в історію культурну, огляди будуючи, економічного життя і т.д., які потім посіли таке важливе місце в остаточній реалізації плану.

Упродовж 1897 р. і 1898 р. було написано перший том і в кінці 1898 р. був виданий...

...На Галіції цей початок історії був прийнятий з великою зацікавленістю, можна сказати, з ентузіазмом. Проте на прохання про допуск до Росії відповіддю була абсолютна заборона.»

УКРАЇНА на початку ХХ ст.

Документ 1.

Частка України у промисловому виробництві Російської імперії.

Джерело: О. Субтельний «Україна: Історія».

- а) Кам'яне вугілля — 69,5%;
- б) чавун — 51,8%;
- в) залізна руда — 57,2%;
- г) цукор — 84,8%.

СЛОВНИК

Концентрація виробництва — зосередження виробництва в одному місці, на певній площі, в певному районі.

Запитання та завдання

1. Які галузі переважали в промисловому виробництві України?
2. Які наслідки для України мала така структура промислового виробництва?

Документ 2.

Особливості промислового розвитку Західної України.

Джерело: «Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства».

«Значну роль у промисловості західного регіону України відігравав іноземний капітал — австрійський, німецький, англійський, американський, французький, бельгійський. Створивши банки, акціонерні суспільства, синдикати, концерни й інші монополістичні об'єднання, іноземні підприємці заволоділи основними галузями промисловості Західної України, в першу чергу нафтової і озокеритової, хімічно використовували природні багатства, нещадно

но експлуатували робітників і отримували небачено високі прибутки...

Фабрично-заводська промисловість західноукраїнських земель розвивалася односторонньо, у напрямку розширення здобичі й первинної переробки сировини, а не виробництва готової продукції. Спонукали її до цього диктаторська політика уряду Австро-Угорщини, а також іноземний капітал. Промисловий переворот у західному регіоні почався пізніше, ніж у Східній Україні, і відбувався повільніше. На початку ХХ ст. на всіх західноукраїнських землях налічувалося близько 100 фабрично-заводських, переважно дрібних підприємств, де працювало 62–63 тис. робітників із загального числа 300 тис. робітників, зайнятих різними видами промислової діяльності. Інші — близько 240 тис. — працювали у кустарних промислах, в маленьких ремісничих майстернях, удома.

У першому десятилітті ХХ ст. у промисловості західноукраїнських земель спостерігався певний підйом. Кількість зайнятого в промисловому виробництві і будівництві самодіяльного населення Галіції збільшилася в 1,5 раза, а питома вага його у всьому самодіяльному населенні краю підвищилася з 4,8 до 6,2%. Дещо зросла кількість зайнятих в торгівлі, на транспорті, в зв'язку... В той же час кількість зайнятих в сільському і лісовому господарстві не зменшилася, а навіть виросла на 12,5%. Аналогічна картина спостерігалася в Закарпатській Україні і на Буковині. Словом, західноукраїнська промисловість на початку ХХ ст. знаходилася в перехідному періоді від ремесла до фабрики.»

Запитання та завдання

1. Визначте особливості промислового розвитку Західної України.
2. Схарактеризуйте роль іноземного капіталу у розвитку західноукраїнської промисловості.

3. Як розвивалась фабрично-заводська промисловість? Поясніть, чому.

СЛОВНИК

Монополія — велике виробниче об'єднання, що виникає на основі високого рівня концентрації виробництва й капіталу з метою становлення панування в будь-якій галузі господарства й отримання монополю високого прибутку і надприбутку.

Концерн — одна з форм монополії, об'єднання самостійних промислових, фінансових, торговельних підприємств під загальним фінансовим керівництвом.

Картель — один з видів монополії, що характеризується союзом власників, заснований на угоді про встановлення обов'язкових для всіх учасників цін на товари, про умови найму робітників, про розподіл ринку збутів товарів.

Синдикат — один з видів монополії, об'єднання підприємців, яке здійснює всю комерційну діяльність (визначення цін, збут продукції) при збереженні виробничої та юридичної самостійності підприємств, що входять до нього.

Трест — один з видів монополії, за яким всі підприємства, що об'єднуються, втрачають свою комерційну та виробничу самостійність і підкоряються одному управлінню.

Документ 3.

Із звіту урядовця угорського міністерства землеробства Едмунда Егана про дослідження ним життя українських селян Закарпаття.

Джерело: В. Сарбей «Історія України (XIX — початок XX ст.)».

«Міг би хто подумати, що в цій стороні, забитій дошками від світу, хоча б життя дешеве. Куди там! Якраз навпаки! До половини зими з'їв кожен господар свої хлібні запаси, а до жнив харчується дорого купленими продуктами. За все платить він на 18–20% більше міських цін.

Русинський селянин не бачить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хіба що вип'є декілька крапель молока, а на велике свято з'їсть шматок житнього або пшеничного хліба. В основному ж його живлення — це вівсяні відходи і — коли є — картопля. Не дивно, що коли в інших гірських країнах бачимо людей рослих, міцних і здорових, в русинському Підкарпатті знайдемо хіба що недокрівних, виснажених... привидів, ...нездібних до військової служби, карликових, золотушних (скрофулезних), віддавшихся від відчаю пияцтву... Відчай охоплює, дивлячись на цей вмираючий народ...»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте життя українських селян Закарпаття.
2. Визначте причини тяжкого життя українського селянства у Закарпатті.

Документ 4.

Економічна експлуатація України.

Джерело: Н. Полонська-Василенко «Історія України», т. 2.

«Основною метою російської економічної політики в Україні було увічнити положення України як сільськогосподарського району імперії, як поставальника сировини для російської промисловості і як ринку для її виробів. Внаслідок цього в Україні розвиваються тільки ті галузі промисловості, які не мали відповідних природних умов в Росії (цукрова промисловість), або ті, які поставляли сировину і напівфабрикати для російської індустрії (металургія, кам'яновугільна промисловість). Натомість давня галузь української промисловості — текстильна була штучно зупинена у своєму розвитку, а деякі види її (наприклад, бавовняна промисловість) і зовсім не могли існувати в Україні через різні мита і тарифні рогатки російського уряду. Ці тенденції російської економічної політики відобразилися також на залізничному будівництві: в першу чергу уряд будує (або сприяє будівництву) ті магістралі, які сполучали українські землі не з українськими містами, а з московським промисловим районом. Будівництво залізниць, крім того, було пов'язане із стратегічними планами імперії, які часто суперечили економічним потребам України. Так само інтереси України ігнорувалися і у області фінансовій, оскільки Україна вимушена набагато більше віддавати загальноросійському бюджету, ніж одержувати від нього (перед Першою світовою війною Україна давала більше 26% всіх державних прибутків і, покриваючи з них всі державні витрати на свої потреби, майже половину вилучених з неї коштів вимушена віддавати на потреби інших частин імперії). Слідством цього була серйозна затримка в економічному розвитку України. Тільки приплив закордонного капіталу (переважно французького, бельгійського й англійського) з кінця XIX ст. сприяв підйому української промисловості, зокрема, Донбасу і Кривого Рогу.»

Запитання та завдання

1. Визначте основну мету російської економічної політики в Україні.
2. Які галузі промисловості були добре розвинені в Україні, а які розвивались повільно. Поясніть, чому.
3. Напишіть тези до теми «Вияви економічної експлуатації України».

СЛОВНИК

Інвестиція — довгострокове вкладення капіталу в промислові, сільськогосподарські, транспортні й інші підприємства з метою отримання прибутку.

ДОВІДКА

Соціально-економічний розвиток України на початку ХХ ст.

Джерело: О. Бойко «Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів».

«...Концентрація промислового виробництва сприяла процесу монополізації, і тому утворення монополій почалося спочатку саме у найбільш «концентрованих» галузях — металургійній, кам'яновугільній, залізорудній тощо. На початку сторіччя виростають могутні синдикати: «Продвагон» (1901), «Продамет» (1902), «Трубопродажа» (1902), «Гвоздь» (1903). Це були досить могутні об'єднання. Наприклад, утворений 1904 р. синдикат «Продуголь», до якого входило 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку кам'яного вугілля в Донецькому басейні. Однак, приносячи буржуазії надприбутки навіть у кризових умовах, монополії водночас гальмували господарський розвиток, заважали технічному прогресу, звужували сферу регулюючої дії ринкових відносин. Монополістичні об'єднання України були тісно пов'язані не тільки з російською буржуазією, а й з іноземним капіталом. Західну буржуазію приваблювали величезні природні багатства, дешева робоча сила, висока норма прибутку, широкий ринок. Показово, що понад 25% іноземних інвестицій у промисловість Російської імперії припадає саме на Україну. Через це у вугільній промисловості 63% основного капіталу перебувало у володінні іноземних компаній, а в металургії — 90%. Могутній синдикат «Продуголь» фактично цілком контролювався французькими інвесторами. Це гальмувало і деформувало економічний розвиток не тільки Наддніпрянської України, а й усїєї Російської імперії, адже місцевий виробник витіснявся з ринку, а більша частина прибутків, одержаних за рахунок монополістичних цін та державних військових замовлень, вивозилася за кордон.

Важливою особливістю промислового розвитку України був нерівномірний розвиток її регіонів. Якщо Південь України досить швидко перейшов на капіталістичні методи господарювання і бурхливо розвивав промислове виробництво, то південно-західний регіон орієнтувався головним чином на аграрний сектор, і тут домінував дрібнобуржуазний уклад. Лівобережжя, де зберігалися залишки кріпацтва, помітно відставало від інших регіонів України. Поступово в українських землях склалася певна спеціалізація промислових районів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн — марганцевої, Кривий Ріг — залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової. Характерно, що ці осередки промислового виробництва з часом набули загальноросійського значення. Цьому процесові сприяли значно швидші, порівняно із загальноімперськими, темпи розвитку важливих галузей промисловості. Протягом першого десятиріччя ХХ ст. в Україні частка промисловості в загальному обсязі продукції усього народного господарства сягнула 48,2%, тоді як еквівалентний загальноімперський показник становив лише 40%. Українські землі наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. стали одним з головних промислових районів Російської імперії...»

з яких будівлі і худоба відповідно в 138 та 125 крб., знаряддя — в 27 крб. Відний мав худоби всього на 11 крб., а знарядь — на 5. Витрати заможного селянина на знаряддя були мало не вдвічі більші, ніж у середнього (43 крб.), а на худобу — мало не втричі більшими (350 крб.). На одяг селянин витрачав не дуже багато (60 крб. бідний, 160 — багатий). Десятина землі коштувала тоді 60 крб., корова від 34 до 42 крб. Земля швидко дорожчала: в 60-ті роки десятина коштувала 30–35 крб., у кінці століття — до 100 крб. на Полтавщині, в півтора рази дорожче на Чернігівщині.

Ціни взагалі залишалися низькими: калач в 70-ті роки — 3 коп., хліб житній — 4,5 коп., пиріг — копійка, миска борщу — півтори копійки, галушок — 5 коп., порція печені або душенини — 15 коп., ковбаса м'ясна — від 15 до 30 коп., в'язка грибів — 15 коп., судак — 20 коп., короп свіжий — 50 коп. — 1 крб. Невеликі були і заробітки. Гончар, наприклад, в кінці століття заробляв по 30 коп., швець — 50–90 коп. У цукроварнях у костепальному цеху, де готувалось кісткове борошно, робітники ходили в дерев'яних сандалях по чавунних плитах, нагрітих до 100 градусів; в прес-транспортері бродили по кістку в гарячому шніцелі, а для вивантаження кістяної крупки залазили зовсім голими в смердючі квасильні чани. Якими були умови в шахтах із саночками або в гарячих цехах металургійних заводів, описувалось не раз.

Хлопці з українських сіл ішли на заробітки в місто, в нові промислові райони, на вугільні шахти Донбасу, щоб заробити грошей і повернутися додому. Там, у тих робітничих селищах, у гуртожитках на брудному шматті, вони жили абияк, нерідко хворіли на венеричні хвороби, пиячили. Слід зауважити, що на селі тоді пилося небагато, горілка була по дві з половиною — три копійки кухоль; на весілля на кілька днів бралось два-три літри горілки, бо за столом завжди пилося кругом з однієї чарки, тобто виходило по тричотири чарки за вечір на кожного.

Місто лякало, і селяни, як правило, трималися громади до останнього, а якщо виїжджали, то прагнули осісти на нових землях старими українськими селами, і лише в крайніх випадках переселялися до робітничих селищ назовсім. Українське селянство брало велику участь у колонізаційних процесах, і чим далі, тим відсоток українців у загалі російських мігрантів був вищим. »

Документ 5.**Становище населення.****Джерело: М. Попович****«Нарис історії культури України».**

«За даними П. П. Чубинського, в 70-ті роки весь маєток середнього селянина оцінюється в 415 крб.,

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте наведені цифри. Які значні витрати були у селянина?
2. Порівняйте рівень життя селян та робітників. Зробіть висновки.
3. Визначте роль громади в житті українського села.

Документ 6. Економічний стан селян Костянтиноградського і Полтавського повітів.

Джерело: Г. Плоткін «Матеріали і пізнавальні завдання з вітчизняної історії: Для учнів 11 класів загальноосвітніх закладів».

«Успіху протиурядової аграрної пропаганди серед селян сприяв, головним чином, тяжкий економічний стан населення. У цьому районі потреба була така значна і такий великий відсоток сільського пролетаріату, що пропаганда ідеї про спільність майна і неправильне володіння землею поміщиками відразу знайшла в селянах чуйних і у багатьох випадках фанатичних її прихильників, готових піти на що завгодно. Стан безземельних селян ще більш погіршав до весни 1902 р. Відносини землевласників і, головним чином, орендарів до навколишнього безземельного селянства мають в більшості випадків характер нічим не стисненої експлуатації. Маючи під боком у себе безземельних селян, цілі села, .. землевласники і орендарі надмірно утруднюють селян і експлуатують їх дешевою працею, ставлячи неможливі часом умови оренди їх землі, переважно ж практикуючи спосіб особистого відробітку, спосіб найважчий і якнайменше продуктивний для селянина.»

Запитання та завдання

Один з видатних державних діячів Росії міністр фінансів С. Вітте переконував царя зайнятися проблемами «селянського нестрою». Він говорив: «Там, де вівцям погано, погано і вівцєводам». Визначте, які чинники зумовили даний висновок.

Документ 7. Українські політичні партії.

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

А) Із програми Української демократично-радикальної партії (1905 р.).

«І. Загальнодержавні політичні справи.

1. Новий лад мусить забезпечувати загальнознані вже людські права і найперше — волю від кари на тілі, від кари на смерть та від кари вічною тюрмою — кари, що часом буває гірша за смертну; потім — незайманість особи, оселі й листування без судового декрету. Окрім того, кожна людина мусить мати волю:

а) оселятися і жити скрізь, добирати собі яке схоче діло й порядкувати своїм добром як схоче, без ніякого окремого дозволу;

б) вживати рідної мови в приватному й громадському житті;

в) говорити, писати й друкувати що хоче, відповідаючи тільки перед судом, коли зламала закон;

г) належати до якої хто хоче віри, або й ні до якої;

д) збиратися на збори, гуртуватися в спілки й товариства, страйкувати; громадянські права й повинності мусять бути рівні для всіх, всі привілеї класів, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані.

Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць.

Зразком, що об'єднуватиме ці автономні одиниці, є парламент, який складається з послів, оплачуваних з державних коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорційної системи виборів, яка б давала заступництво і меншості. Право вибирати й бути вибраним має кожен громадянин 21 року без різниці статі, віри і національності.

Державний парламент пильнує, щоб згадані права громадянина і нації були забезпечені скрізь по державі. Окрім того до парламенту належать тільки опції загальнодержавні справи: а) зносини з іншими державами; б) фінанси задля загальнодержавних справ; в) позадержавна торгівля і мито; г) загальнодержавна армія та справа війни і миру.

II. Лад на Україні.

5. Усіма справами на території України має порядкувати Українська Виборна Народна Рада (Сойм). Вона складається з послів, оплачуваних з краєвих коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорційності виборів. Право вибирати і бути вибраним має кожен громадянин 21 року без різниці статі, віри і національності. Законодатний період мусить бути не довший як три роки; законодавство народне (референдум та ініціатива). Вибори і голосування мають одбуватися в показані в законі празникові дні. Українська Народна Рада сама виробляє краєву конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент, але ся конституція не може суперечити вище згаданим основним вседержавним законам. Українська Народна Рада має право рішати всі ті справи, які не належать до державного парламенту. Вона, яко хазяїн краю, порядкує всіми землями й водами Української території.

Краєва конституція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським і тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свою окружну раду, з правом самоврядування в межах округи.

9. Краєва Народна Рада (Сойм), окружні ради і громади приручають виконувати свої постанови вибраним людям, одвічальним перед тими зборами, які їх вибрали.

Ця виборна влада і взагалі всі урядовці мусять бути краєві люде.

Урядові люде одвічальні перед судом, до якого може їх позвати кожен, минаючи їх зверхність.

Поліцією порядкують органи місцевого самоврядування.

Рівний для всіх, прилюдний, виборний суд з широкою компетенцією суда присяжних. Інститут умовного засудження. Всі безвинно обвинувачені чи засуджені мають право на відшкодування.

Мова в урядових, освітніх та інших інституціях уживається українська. Інші народности, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби і в урядових установах вживати своєї рідної мови. Ніяка віра чи церква не може бути краєвою...

Освіта початкова має бути обов'язковою, безплатною і світською для всіх дітей. В середніх та вищих школах дітям, що мають видатний хист до науки, безплатна освіта і, коли треба, то й засоби до науки, життя з краєвих або громадських коштів. Автономія вищої школи... Справи просвітні мусять так упорядковуватися, щоб нарешті вся просвіта од нижчої до вищої зробилася всім доступною і безплатною. Кожна народність має право заводити школи з своєю мовою.»

В) Із програми Української соціал-демократичної партії (ухвалена у 1905 р.).

«...Українська соціал-демократична партія перш за все і головним чином вимагає:

1) демократичної республіки, в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;

2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;

3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію; пропорціонального представництва; плати (утримання) депутатам дворічного парламенту;

4) народного законодавства;

5) виборності і відповідальності чиновників, права для кожного громадянина притягти до суду всякого чиновника за його незаконні вчинки по службі звичайним судовим порядком, минувши безпосереднє начальство чиновника;

6) права кожної нації на культурне і політичне самовизначення;

7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;

8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків (забастовок);

9) недоторканності особи, житла і листування;

10) права вільного переїзду, знищення паспортів, повної волі промисловості і розпорядження своєю власністю;

11) знищення усяких привілеїв класів, верств (станів), походження, статі, релігії й нації;

12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;

13) проголошення релігії справою кожного громадянина;

14) виборності і незалежності суддів; суду присяжних; знищення всіх виключних і спеціальних суддів, безплатного судочинства та юридичної допомоги; знищення смертної кари, досмертного ув'язнення (замкнення в тюрму) і умовного осуду; матеріального забезпечення усім безвинно обвинуваченим, засудженим і арештованим;

15) заміни постійного війська народною міліцією; вирішувати питання про війну і мир має право тільки народне представництво, а міжнародні конфлікти (судички) — третейський суд;

16) безплатного обов'язкового світського, загального і професійного навчання для всіх дітей до 16 років; їжі, одягу і підручників — безплатно для всіх бідних; передачі всієї народної освіти на Україні Українському сеймові; відповідного числа шкіл для кожної нації...»

В) Із платформи Союзу визволення України (1914 р.).

«Наша плятформа

Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметів війни.

Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головню о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український Піємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставатися нікими свідками теперішних подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність.

Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Європою і Москівщиною повсталася самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення і утрєвалєння європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу було б се здійсненнем вікових його мрій і зусиль.

В розумінню сеї історичної конечності російські Українці покликали до життя центральну загальнонаціональну організацію, яка взяла на себе репре-

зентацію під теперішню хвилю національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України.

В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент зв'зують з розбиттям Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, громадянськими мовними і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створенням з усіх земель, заселених українським народом Австрії, осібно автономного краю.

Одночасно зі збудуванням самостійної української держави має бути переведена радикальна аграрна реформа на користь селянства...»

Запитання та завдання

Порівняйте програми партій, результати впишіть в таблицю. Зробіть висновки.

Назва партії	Статус України	Державний устрій	Права громадян	Особливості політичного життя	Особливості соціального життя

Документ 8.

Висловлювання М. Михновського щодо самостійності України.

Джерело: Ф. Турченко, В. Мороко
«Історія України. Кінець XVIII — початок XX ст.».

«Державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин. ...Акт драми ще не наступив для нашої нації: вона переживає ще і дотепер довгий і важкий антракт у своїй історії... Антракт, власне, починається з 1654 р., коли українська республіка поєднувалася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політично і культурно поступово завмирає...

В умовах, коли в українській державі відібране право бути державою, одиночні члени колишньої республіки позбулися всіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав, ніж нинішній малоїмущий московський батрак. Уряд чужоземців розпоряджається на території колишньої Української республіки, немов у тій країні, що завойованій країні, висмоктує останні сили, висмикує кращих борців, збирає останній гріш з бідного народу...

Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «я». Наша нація в своєму історичному розвитку часто була не солідарною між окремими своїми частинами, але нині весь колір української нації у всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від Карпат і до Кавказу». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, чому були у нас і Берестечко, і Полтава...

Ми розуміємо, що боротьба буде важка і довга, що ворог нещадний і сильний. Але ми розуміємо і те, що це остання боротьба, що потім вже ніколи не наступить слушний час для нової боротьби. Ніч була довгою, але ранок наблизився, і ми не допустимо, щоб проміння свободи всіх націй заблищало на наших рабських кандалах! Ми розіб'ємо їх до сходу сонця свободи! »

Запитання та завдання

1. Напишіть тези до теми «Основні цілі брошури «Самостійна Україна»».
2. Яке значення мала брошура М. Михновського «Самостійна Україна» для українського національно-визвольного руху?

Документ 9.

Національний рух Галиції та Буковини.

Джерело: Ф. Турченко, В. Мороко
«Історія України. Кінець XVIII — початок XX ст.».

А) Національний рух в Галиції.

«...Поява сильного і динамічного співтовариства в Галиції наклала відбиток, особливо після 1905 р., на українські землі в Росії. Так сформувалася концепція Галиції як «українського П'ємонту»: маленького краю з великою місією, покликаною стати географічною базою і плацдармом визвольної боротьби всього українського народу.

Для українського національного руху в Галиції двадцять п'ять років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один з тодішніх польських публіцистів влучно охарактеризував такий розвиток подій як

«українське завоювання». Завоювання було в першу чергу внутрішнім і полягало в проникненні в широкі маси українців сучасної національної свідомості. Це досягалося через постійно розширювану мережу народних суспільств: освітніх, професійних, господарських, напіввійськових і ін. Участь у таких суспільствах, місцеві філіали яких досягали кожного містечка і села, давали селянам нове відчуття людської гідності...

У політичній сфері тепер стало можливим почати систематичне, настирне настання на польську гегемонію в Галіції...

Східноукраїнський історик і громадський діяч Дмитро Дорошенко, який після десятилітньої перерви на початку літа 1914 р. знову приїхав у Галіцію, був уражений досягненнями українського руху: «Як все повиростало, як розширилося! Коли я побачив львівських знайомих, почув їх настрої, дізнався про надії і плани, те просування, яке зробило українське життя в столиці краю за ці десять років, представилося мені зовсім ясно: українці вже ставали тут в Галіції державною нацією, вони вже були на дорозі до того, щоб відчувати себе господарями на своїй рідній землі».

В) Національний рух в Буковині.

«Маленька Буковина почала відроджуватися на початку 80-х років, стаючи все ближче до галицького і загальноукраїнського життя... У 80-х роках вперше провели буковинські українці своїх депутатів в Буковинський сейм, а після виборів 1911 р. мали їх 17 з 53 депутатів. До парламенту у Відні вислала Буковина 5 депутатів, які звичайно виступали разом з українськими послами з Галіції. Перед війною Буковина на 300 тисяч українського населення мала 3 українські гімназії, 1 вчительську семінарію, українська народна школа була в кожному селі. Широко були розвинені читальні по селах, «Січі» і кооперативи.»

Запитання та завдання

Порівняйте національний рух в Галичині та Буковині, відокремте загальне та особливе.

Документ 10.

Постанова зборів селян Сумського повіту Харківської губернії.

Джерело: «Революція 1905–1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів».

«Ми, селяни Сумського повіту Харківської губернії, зібравшись 29 травня 1905 року в кількості близько п'яти тисяч чоловік, одногослоно ухвалили: нинішній чиновницький (самодержавний) лад

не може покінчити з важким і безвихідним положенням народу.

Тому ми вимагаємо:

1. Негайного скликання Засновницьких зборів, вибраних загальною, рівною і таємною подачею голосів. Засновницькі збори негайно ж повинні вирішити питання: продовжувати війну чи ні, яким чином вирішити земельне питання, а саме: слід відбирати всі землі (дворянські, монастирські, удільні, кабінетні) чи ні.

2. Негайного звільнення всіх осіб, які постраждали через політичні і релігійні переконання.

3. Свободи слова, друку, зборів, союзів і страйків.

4. Негайної відміни інституту земських начальників і сільських поміщицьких стражників як таких, які перешкоджають вільному обговоренню і з'ясуванню наших потреб.

А поки всі наші основні вимоги не будуть задоволені, ми відмовляємося виконувати всі державні повинності, а саме: платити податки, податі, не поставляти запасних, новобранців і інше, оскільки ці повинності накладені на нас без нашої волі.»

Запитання та завдання

- Визначте, в чому полягали вимоги:
 - політичні;
 - економічні.
- Про що свідчить той факт, що селяни висували не тільки економічні, але й політичні вимоги?

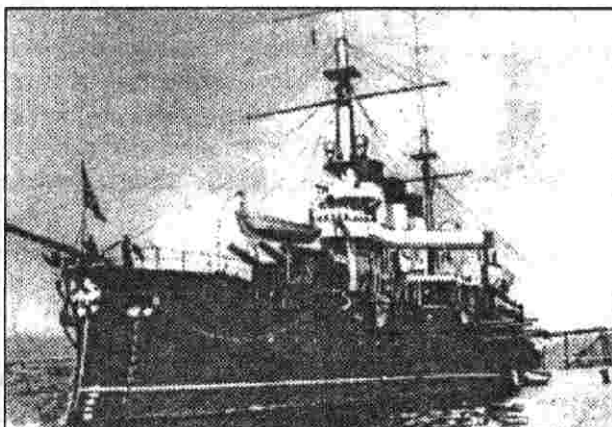
Документ 11.

З донесення пристава поштової поліцейської ділянки міста Одеси начальнику Одеського жандармського управління про прибуття повсталого броненосця «Потьомкін» в одеський порт.

Джерело: В. Сарбей «Історія України (XIX — початок ХХ ст.)».

«У ніч з 14 на 15 червня цього року прибув в Одеський порт і зупинився за брєнватором військовий броненосець «Князь Потьомкін», матроси якого в 5 годин ранку цього числа звезли з броненосця на берег Нового поля труп матроса Григорія Вакуленчука, на грудях якого шпильками приколена прокламація, написана на ремінтоні, такого змісту: «Міста Одеси жителі, перед вами лежить тіло убитого матроса Григорія Вакуленчука, вбив його старший офіцер ескадреного броненосця «Великий князь Потьомкін Таврійський» за те, що він сказав, що борщ не годиться. Присягнемося, друзі робочі, і скажемо: «Пухом земля тобі!» Помстимося кровопивцям, кровожерним вампірам,

смерть кровопивцям, смерть гнобителям, да здравствует свобода, один за всіх, а все — за одного! Екіпаж «Потьомкіна».»

Броненосець «Потьомкін»

Запитання та завдання

1. З якою метою броненосець «Потьомкін» прибув до Одеси?
2. Які лозунги проголосили повсталі матроси в Одеському порту?
3. У чому історичне значення повстання на броненосці «Потьомкін»?

Документ 12.

Вплив революції 1905 р. на український рух.

Джерело: Н. Полонська-Василенко «Історія України», т. 2.

«Року 1905 засновано нову — Українську Радикально-Демократичну Партію; гаслами її були: автономія України та земельна реформа. Членами партії були видатні особи: С. Єфремов, В. Грінченко, Ф. Матушевський, Д. Дорошенко та інші.

Кінець 1905 року позначився значними полегшами для українського руху. В серпні 1905 року університетам повернено автономію. Наприкінці року засновано Вищі Жіночі Курси у Києві, Харкові, Одесі та інші високі школи! В університетах України засновано катедри українознавства. Українські земства порушили знову питання про дозвіл викладати в народних школах українською мовою. Українські театральні трупи дістали дозвіл влаштувати вистави по всіх містах. Засновувалися українські товариства, клуби, «Просвіти», які вели українознавчу роботу серед малосвідомих людей; засновували філії по селах, організували бібліотеки, читальні, концерти.

Року 1905 з'явилася перша газета українською мовою: «Хлібороб»; її видавав у Лубнах В. Шемет.»

Запитання та завдання

1. Який вплив мали революційні події 1905 р. на розвиток українського руху?
2. З'ясуйте, чи вплинули революційні події на розвиток національної самосвідомості українського народу. Якщо так, то яким чином?

Документ 13.

З програми Української трудової фракції у II Державній Думі (1907 р.).

Джерело: «Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали», т. 1.

«Тим часом політичне відокремлення від Росії когонебудь з її безправних народів — у тому числі й України — ми визнаємо за неможливе і необачне.

Не говорячи вже про те, що таке відділення порушить загальну політичну рівновагу Європи..., це політичне відділення... вимагало б такої напруги економічних сил, якої така держава не змогла б витримати. Далі, якби такій державі і пощастило, вона, звичайно, мала була б підпасти під економічну і політичну залежність від сильніших сусідів... З іншого ж боку, народи, які складають сучасну Росію, за сотні років загального життя дуже багато внесли в загальнодержавний культурний і матеріальний капітал — і не можуть відректися від нього. Не творити нові держави за старими зразками повинні тепер народи Росії, вони повинні йти до такої перебудови Російської держави, як вже так воно не склалося, — щоб кожному народу була забезпечена свобода самостійного розвитку і життя на своїй землі...

...Один тільки є вихід з цього становища. На наше глибоке переконання, — це рішуча і кінцева перебудова державного управління на національну і територіальну (краєву) автономію всіх країн Російської імперії, населення яких повинне отримати права самовираження і самоврядування...

Щодо економічних справ, то в першу чергу ми ставимо наділ народів землею, якою користувалися б тільки ті, хто прикладає до неї свою працю...

Щодо робочої справи, то ми вимагатимемо восьмигодинного робочого дня, охорони праці жінок і дітей, страховки на старість...»

Запитання та завдання

1. Чому члени трудової фракції не бажали відділення України від Росії?
2. Які вимоги висували члени фракції з приводу майбутнього устрою України?
3. Поміркуйте, чому діяльність трудової фракції схвалювалась царським урядом.

Документ 14.

З промови депутата від Катеринослава Григорія Петровського на засіданні ІV Державної думи з національного питання.

Джерело: Ф. Турченко, В. Мороко «Історія України. Кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.».

«... У Росії великоросів лише 43%. Це значить, менше половини населення, а тим часом всю решту Росії визнано інородчеською. Таким чином, більшість населення в Росії не має права і можливості говорити рідною мовою і зазнає нескінченне насильство і гніт.

Тепер нашому націоналізму великороса і поміщицькому патріотизму немає, здається, рівних в Європі, і не тільки в Європі, але навіть в Азії. У всьому світі не знайти нічого гіршого, нічого ганебнішого ніж, що витворяють у нас над пригнобленими народностями. Ніде на земній кулі немає такої дикої середньовічної установи, як смуга єврейської осілості.

У цій клоаці розвиваються всякі здирства, і лише на ґрунті такого огидного кріпацького порядку можуть виникати такі безсоромні потворні справи, як справа Бейліса.

Переслідуються особливо слов'янські нації: білоруси, українці і поляки...

Чорносотенці і їх лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть, тільки тому, що в цій великій державі практикується найбільше пригноблення слов'янських народностей. Арешти, штрафи, поліцейські переслідування за таємне навчання рідній мові, скажіть, де це ще збереглося? Де це може бути в ХХ ст.?

Наприклад, таке безневинне явище, як музичне суспільство в Полтаві, там поліцмейстер заборонив говорити українською мовою. Директор Миргородської гімназії, проглядаючи програму одного концерту, сказав, що якщо буде сказано хоча б одне слово на безглуздому українському діалекті, то не буде жодного учня на цьому концерті. У Лебединській чоловічій гімназії директор також забороняє говорити на українській мові, і, під час доведення якоїсь теореми з алгебри на цій мові, учню була поставлена двійка. Можливо, ви скажете, це дрібниця, але ви знаєте, що через ці двійки у нас в середніх навчальних закладах молодь кінчає життя самогубством.»

Запитання та завдання

1. Напишіть тези до теми «Національний гніт в Російській імперії».
2. Чи справедливо називати Російську імперію «великою слов'янською державою»?

Документ 15.

З Наказу про селянське землекористування і землеволодіння (9 листопада 1906 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Росії», т. 2, кн. 2.

«Маніфестом нашим від 3 листопада 1905 р. викупні платежі, які збирали з селян за надільні землі, відміняються з 1 січня 1907 р. З того часу відзначені землі звільняються від обмежень, які лежали на них через викупний борг; селяни одержують право вільного виходу з общини, із закріпленням у власність окремих ділянок домогосподарів, які переходять до приватного володіння, з суспільного наділу...

...1. Кожен домогосподар, що володіє надільною землею за громадським правом, може у будь-який час вимагати закріплення за собою в приватну власність частини, яка належить йому, з певної землі...

4. Домогосподарів, за якими закріплені в приватну власність ділянки громадської землі..., зберігають за собою право користуватися в незмінній частині тими сінокосами, лісовими й іншими угіддями, які надаються на спеціальних підставах...

Вимоги про закріплення в приватну власність частини з громадської землі ставляться через сільського старосту общини, яка за ухвалою, прийнятою більшістю голосів, зобов'язана в місячний термін з дня надання заяви вказати ділянки, перехідні в приватне володіння домогосподаря, а в деяких випадках визначається розмір належної з нього доплати і постійна його частина в угіддях...»

Запитання та завдання

1. Визначте мету аграрної реформи. Назвіть її головні напрямки.
2. Чому П. Століпін наважився скасувати общину?

Документ 16.

З промови П. Століпіна в Державній думі 10 травня 1907 р.

Джерело: «Хрестоматія з історії Росії», т. 2, Кн. 2.

«Я вважаю, що земля, яка розподілялася б між громадянами і відчужувалася б у одних і передавалася б іншим місцевим соціал-демократичним присутственим місцям, — що ця земля набула б скоро ті ж властивості, як вода і повітря. Нею б стали користуватися, так, але покращувати її, прикладати до неї свою працю з тим, щоб результати цієї праці перейшли до іншої особи, — цього ніхто не став би робити. Взагалі, стимул до праці, та пружина, яка примушує людей трудитися, була б зламана. Кожен громадя-

нин — а між ними завжди були і будуть дармоїдству-ючі — знатиме, що він має право заявити про бажання одержати землю, прикласти свою працю до землі, потім, коли заняття це йому набридне, кинути її і піти знову бродити по білому світу. Все буде порівняно, — прирівняти всіх можна тільки до нижчого рівня. Не можна людину ледачу прирівняти до працелюбної, не можна людину тупоумну прирівняти до працездатної.

...Націоналізація землі представляється уряду згубною для країни... Де ж вихід? ...Але перш ніж говорити про способи, потрібно ясно уявити собі мету, а мета уряду... підняти селянське землеволодіння, воно бажає бачити селянина багатим, достатнім, оскільки де достаток, там, звичайно, і освіта, там і справжня свобода.

Але для цього необхідно дати можливість здатному, працелюбному селянину, тобто солі землі російської, звільнитися... від тих теперішніх умов життя, в яких він в даний час знаходиться. Треба дати йому можливість укріпити за собою плоди праць своїх і надати їх в невід'ємну власність. Хай власність ця буде загальна там, де община ще не віджила, хай вона буде подвірна там, де община вже нежитєва, але хай вона буде міцна, хай буде спадкова. Такому власнику-господарю уряд зобов'язаний допомогти радою, допомогти кредитом, тобто грошима.

...Пробувши близько 10 років у справі земельного устрою, я дійшов глибокого переконання, що в справі цій потрібна наполеглива праця, потрібна тривала чорна робота; <...> Супротивникам державності хотілося б вибрати шлях радикалізму, шлях звільнення від історичного минулого Росії, звільнення від культурних традицій.

Вам потрібні великі потрясіння, нам потрібна ВЕЛИКА РОСІЯ!»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте політичну програму П. Столипіна.
2. Як ви розумієте заключну фразу виступу П. Столипіна: «Вам потрібні великі потрясіння, нам потрібна Велика Росія»?
3. Про які риси державного діяча засвідчує програма, запропонована П. Столипіним?

Документ 17.

Оцінка істориками аграрної реформи П. Столипіна.

Джерело: «Історія українського селянства», т. 1.

«Представники радянської історичної науки змушені були рахуватися з постулатами панівної

в СРСР марксистсько-ленінської ідеології. Населенню всіляко нав'язувалася теза про абсолютно шкідливий характер приватної власності на землю, що неминуче призводило й до негативного висвітлення столипінського землевпорядкування.

Складніше оцінювати дослідження сучасних істориків. На регіональному рівні з'явилися праці, які надмірно ідеалізують результати столипінської реформи, голосливо перебільшують внаслідок її впровадження врожайність хлібів тощо. Наприклад, В. Бочаров зробив висновок, що на Катеринославщині відбулася «докорінна перебудова традиційного аграрного устрою». У зв'язку з цим нагадаємо, що соратник Столипіна О. Кривошеїн наприкінці 1906 р. з трибуни Державної Думи відкинув тезу, згідно з якою указ від 9 листопада 1906 р. став ледве не вирішенням аграрного питання. За його словами, таке твердження було «далеким від істини». Окрім цього, необхідно зауважити, що багато дослідників обходять питання якісної сторони справи. Однією тільки зміною форми землеволодіння, на що більше всього й орієнтувалася правляча бюрократія, домогтися радикальних зрушень у сільському господарстві було неможливо. Саме катеринославські земські діячі, де частка хутірських і відрубних господарств була чи не найбільшою в Україні, залишили американський павільйон на всеросійській сільськогосподарській виставці в Києві напередодні Першої світової війни «з похиленими головами», їх вразила оснащення фермерів США сільськогосподарською технікою, забезпеченість кредитами, досконалість широкої мережі кооперативних об'єднань та наявність розгалуженої промислової інфраструктури — від місцевих і портових елеваторів до транспортних комунікацій.

Що стосується П. Столипіна, то його перевага була в тому, що він обіймав, окрім голови уряду, ще й ключову посаду «в системі устрою російського життя» — міністра внутрішніх справ, яка давала йому можливість впливати на діяльність губернаторів і взагалі на внутрішню політику...»

Запитання та завдання

1. Використовуючи знання з історії України, згадайте, як селяни поставились до реформи П. Столипіна. Чому історики вважають підсумки реформи суперечливими?
2. Чи згодні ви, що радикальних зрушень у сільському господарстві не можливо досягти тільки змінивши форми землеволодіння? Що ще для цього потрібно?
3. Дайте власну оцінку аграрній реформі П. Столипіна.

Документ 18.**Розвиток культури України.**

Джерело: «Історія світової та української культури: Підручник для вищих закладів освіти».

«На межі XIX–XX ст. в Україні позначилися кількісно-якісні зміни. Культурне життя в кожному епоху складається під впливом певних історичних, суспільних та політичних умов. У цей період у всіх галузях культури проступали ознаки пошуків нових шляхів, панує відчуття наростаючих принципів змін. Відбувається інтенсивне творення духовних цінностей у літературі, мистецтві, архітектурі, науці. Зростає престиж України у світі, культура починає функціонувати як цілісна система, в якій виступають у єдності всі компоненти, властиві кожній національній культурі, хоча брак державності та нівеляційна політика російського уряду значною мірою перешкодили національній консолідації українців перед бурхливими революційними подіями.

На початку XX ст., у зв'язку зі зростанням потреб у письмених працівниках та кваліфікованих фахівцях, що диктувалося вимогами розвитку індустріального суспільства, дещо збільшилася мережа навчальних закладів та кількість учнів і студентів у них. У 27 вузах навчалось 35,2 тис. студентів, у 26 тис. загальноосвітніх шкіл — 2,6 млн. учнів. Найгіршим було становище з освітою на Правобережжі, де земства — основні «промоутери» народної освіти з'явилися лише у 1911 р. Навчання було не обов'язковим, тому 2/3 селянських дітей не вчилися, серед сільського населення лише 20% вміли читати й писати, а в містах ця цифра сягала 50%.

В період революції 1905 р., після скасування заборони українського слова, українські студенти почали кампанію за впровадження в університетах українознавчих дисциплін. У Харківському та Одеському університетах почали читатися курси української мови та історії. Але в період післяреволюційної реакції ці курси було закрито.»

Запитання та завдання

1. Які зміни відбулись в українській культурі на початку XX ст.?
2. Напишіть тези до теми «Позитивні та негативні риси у розвитку освіти в Україні».

Документ 19.**Російський педагог К. Ушинський про деморалізуючий вплив русифікації початкової школи в Україні.**

Джерело: Ф. Турченко, В. Морозо «Історія України. Кінець XVIII — початок XX ст.».

«Мало пуття від школи, в яку дитина йде з будинку, як з раю в пекло, і з якої вона біжить додому, як з темного пекла, в якому все похмуро, чужо і незрозуміло, в світлий рай, де все ясно, зрозуміло і близько серцю. А таке враження надає на малоросійську дитину школа — єдине місце в селі, де говорять на незрозумілій для нього мові. Дитина, не чувши вдома жодного слова великоруського, з першого ж дня навчання в школі починає наvertати на лад великороса, і добре було б, якби на чисто великоруському, а то на той осоружний жаргон, який виходить у малоосвіченого малороса під час спроби розмовляти на мові великороса. Така школа з першого ж дня зовсім непривітна, нагадає дитині, що вона не удома, і без сумніву, видасться йому страховищем. Якщо така школа не укорінятиметься в народному житті і не принесе для неї корисних плодів, то чого ж дивуватися? Інакше і бути не може...»

...Така школа безсила, бо вона не буде розвиток дитини на єдиному плідному душевному ґрунті — на народній мові і народних відчуттях, які в них відобразилися; зрештою, ...така школа даремна: дитина не тільки йде в неї з абсолютно чужого середовища, але і виходить з неї в те саме чуже їй середовище. Швидко вона забуває декілька десятків слів великоросів, які заучила в школі, а разом з тим забуває і поняття, які були до тих слів прив'язані. Народна мова і народне життя знову опановують душею дитини... і стирають всіляке враження від школи, як від чогось абсолютно чужого. Що зробила школа? Гірше, ніж нічого. Вона на декілька років зупинила природний розвиток дитини; залишається, правда, письменність, або краще сказати: напівграмотність... душу ж людини така школа не розвиває, а псує...»

Запитання та завдання

1. Чому К. Ушинський виступає проти русифікації школи в Україні?
2. Чому, на думку великого педагога, «душу людини така школа не розвиває, а псує»?

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Документ 1.

Із таємної доповіді міністра закордонних справ Росії про мету Антанти (14 вересня 1914 р.).

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.: Навчальний посібник для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів».

«1. Головна мета союзників — зламати могутність Німеччини і її претензії на військове та політичне панування...

2. Територіальні зміни повинні визначатися принципом національностей.

3. Росія приєднує до себе нижню течію Німану і східну частину Галичини, а до Царства Польського вона приєднує Східну Познань, Сілезію і західну частину Галичини.

4. Франція повертає назад Ельзас-Лотарингію, долучаючи до неї яку захоче частину рейнської Пруссії та Палатинату.

5. Бельгія суттєво розширює свою територію.

6. Шлезвіг-Гольштайн повертається Данії.

9. Сербія приєднує до себе Боснію та Герцеговину, Далмацію і Північну Албанію...

11. Греція приєднує до себе південь Албанії, за винятком Валлони, яка відійде до Італії.

12. Англія, Франція та Японія розділять між собою німецькі колонії...

13. Німеччина і Австрія заплатять військову контрибуцію.»

ДОВІДКА

Антанта — «сердечна згода», військово-політичний блок Великої Британії, Франції і Російської імперії, що повністю сформувався в 1905–1907 рр. Під час Першої світової війни Антанта об'єднала проти Троїстого союзу понад 20 країн, зокрема США, Канаду, Японію і Італію. «Сердечна згода» розвивалася поступово: у 1894 р. був укладений франко-російський союз, у 1904 р. Велика Британія уклала союз з Францією, а англо-російська конвенція 1907 р. завершила утворення Антанти. Країни, що перемогли в Першій світовій війні, — члени Антанти, здійснили, згідно з Версальською мирною угодою 1919 р., переділ колоній.

Запитання та завдання

1. Визначте головну мету Росії у війні.
2. Які цілі були у Росії відносно українських земель?
3. Дайте моральну оцінку наведеному документу. Чому документ є таємним?

Документ 2.

Про плани Австро-Угорщини щодо України напередодні Першої світової війни.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.).».

«Перед початком війни Міністерство закордонних справ Австрії зацікавилася можливістю використання українського чинника у боротьбі проти Росії... Австрійське дипломатичне відомство підготувало поширений документ про «австро-угорську» ідею і плани стосовно майбутнього польських та українських етнічних територій, відвоєнованих від Росії. На початку війни найбільш ймовірним видавався план, що передбачав приєднання до австрійських земель колишнього ареалу поширення греко-католицької церкви: Холмщини, Підляшшя, Волині та Поділля. Названі території мали бути об'єднані в окрему українську автономну область у складі імперії Габсбургів. Водночас ця тактика зацікавила і Німеччину. У німецьких урядових колах більше схилилися до ідеї утворення поясу буферних держав на кордоні з Росією. Щоправда, закінченої концепції врегулювання української проблеми на початку війни Німеччина не мала.»

ДОВІДКА

Троїстий союз — союз, створений в 1882 р. Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією. У 1883 р. до нього приєдналась Румунія, а в період Першої світової війни — Болгарія, Турція. У 1915 р. Італія, а в 1916 р. Румунія — вийшли з союзу. Союз був спрямований проти країн Антанти.

Запитання та завдання

1. Визначте основну мету Австро-Угорщини у війні.
2. Які плани були у Австро-Угорщини та німців відносно українських земель?
3. Що спільного у планах Троїстого союзу та Австро-Угорщини відносно українських земель?

Картина «Згода» 1914 р., присвячена Англо-франко-російському союзу — Антанті

Документ 3.**Зі статті-відозви Симона Петлюри
«Війна і українці».**

**Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії
України (1917–1945 рр.)».**

«...Вороги Росії при переході кордону будуть, звичайно, намагатися прихилити українську людність на свій бік і різними політичними обіцянками та національними принадами посяяти неспокій серед неї. Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою, в шеренгах війська, що бореться проти порушників світового миру і права, але й як громадяни-обивателі, що повинні в міру своїх сил і спроможностей сприяти успішному виконанню російською армією винятково відповідального завдання, що випало на її долю.

...Національна проблема, зокрема українська, вимагає свого невідкладного розв'язання. Такі струси в державному житті, як війна, відкривають очі суспільству державної нації на одну з її помилок у відношенні до недержавних народів. Воно переконується, що ці народи в однаковій мірі з ним відстоюють цілість держави, обороняють її нерозривність та добро, віддають своїх дітей, витрачають сили і матеріальні засоби на оборону від спільного ворога і що відосередність національних прагнень не є тією небезпекою, що в ній дехто вбачає загрозу цілості Росії. Примара цієї небезпеки завжди стояла на дорозі до бажаного розв'язання національного питання Росії, впливаючи на створення тих важливих умов, що ними намагались оточити життя недержавних народів. Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов'язки у відношенні до неї, то у свідомість суспільства і його керівних кіл повинна просякати думка про надання цим народам і відповідних прав. В цьому відношенні можна завважити вже сприятливі симптоми. Логіка речей промовляє за те, що зміна відношення до іногородців торкнеться також і українців, і в перспективах розв'язання національного питання в Росії і українське питання теж буде поставлене на денний порядок. Толерантна постава до українців Австрії, яку диктують обставини часу, відкрила б великі можливості: вона створила б потяг відірваної історичними умовами частини до національного українського цілого, зв'язаного з Росією: унаслідок того сталось би велике діло виправлення історичної помилки, а українському народові, що всі частини його були б з'єднані, відкрилась би можливість розвитку його багатих сил в єднанні з відродженою Росією і народами, що її заселяють.»

Запитання та завдання

1. У чому вбачав С. Петлюра для українців головний обов'язок у війні?

2. У чому, на думку С. Петлюри, полягає вирішення національної проблеми в Російській імперії?
3. Поясніть, що мав на увазі С. Петлюра, говорячи про «толерантну поставу до українців в Австрії». Чи співпадала його точка зору з точкою зору Російської імперії?

Документ 4.**З «Маніфесту Головної Української Ради»
(мовою оригіналу).**

Джерело: «Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали».

«Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людскости. Але бувають в історії держав і народів хвилі, коли війна є неминучою. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям. Дорога, яка веде до сього, ясна. Війни хоче цар російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. Царі російські зломали Переяславський договір, яким вони обов'язалися були шанувати самостійність України, і поневолили вільну Україну. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відобрати поневоленій Україні національну душу і зробити український нарід частю російського народу. Царський указ відобраз українському народові його найсвятіше право, право рідної мови. В царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений — український нарід. І коли Росія хоче війни, то говорить з неї ненаситність, яка червоною ниткою тягнеться через усю історію імперії, що з московського князівства, загарбуючи все нові землі, поневолюючи народи, розрослася в кольос, який від ряду літ загрожує загально-європейському мирові і загальнолюдському поступові, культурі і життю народів.

Та ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український нарід стогне, поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ не є винятний з-під права, де він може жити своїм національним життям. Ідучи війною на австро-угорську монархію, Росія грозить загином також українському національному життю, яке найшло охорону в конституційнім ладі австрійської держави. Побіда Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільонів українського народу в Російській імперії.

Побіда австро-угорської монархії буде нашою побідою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України.

До бою — за здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з'єднує ціле українське громадянство!

Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!

Львів. 3 серпня 1914. За Головну Українську Раду:

Д-р Кость Левицький, голова, Михайло Павлик, Микола Ганкевич, заступники голови, д-р Степан Баран, секретар.»

Запитання та завдання

1. Кого автори документу обвинувачують у розв'язанні війни?
2. Чому автори документа виступають за необхідність підтримання Австро-Угорщини у війні? Чи згодні ви, що «чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України?»

Довідка

Головна Українська Рада — 1 серпня 1914 р. західноукраїнські соціал-демократи створили Головну Українську Раду на чолі з К. Левицьким. Вони добилися від австрійського уряду права на утворення загонів українських січових стрільців для боротьби з Росією. 3 травня 1915 р. вона почала називатися Загальною Українською Радою, її члени досить оригінально уявляли собі повоєнний державно-національний устрій України. У відозві від 12 травня 1915 р. зазначалося, що метою боротьби є створення на території російської України самостійної держави, а на Галичині — здобуття української автономії в межах Австрії. І все це повинні були зробити австрійські війська. Діячі Загальної Української Ради припустилися серйозної помилки — видали бажане за дійсне. Вони намагалися ошчасливити свій народ чужими руками, але в історії це ще нікому не вдавалося, 5 листопада 1916 р. Німеччина та Австро-Угорщина проголосили 10 губерній Росії Польською самостійною державою, а австрійський імператор також пообіцяв Галичині широку автономію, однак без поділу на польську й українську частини. Надії розвіялися, а керівники Загальної Ради залишилися скомпрометованими тісними зв'язками з австрійським генеральним штабом.

Документ 5.

З «Нашої платформи» Союзу визволення України (СВУ).

Джерело: «Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали».

«Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також однією з причин і предметом війни. Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український Піємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть zostавитися нікими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність. Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Євро-

пою і Москівщиною повстала самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення і утрєвалєння європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу булоб се здійсненнем віхових його мрій і зусиль.

В розумінню сеї історичної конечності російські Українці покликали до жита центральну загальнонаціональну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України. В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійности українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент зв'язують з розбитєм Росії у війні. Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою. На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створенням з усіх земель, заселеним українським народом в Австрії, осібногo автономного краю.

Одночасно зі збудованням самостійної української держави має бути переведена радикальна аграрна реформа на користь селянства. Є се основний економічний постулат Союзу визволення України.»

Запитання та завдання

1. Визначте головну мету діяльності СВУ.
2. Схарактеризуйте політичний, економічний, соціальний устрій майбутньої незалежної української держави згідно з програмою СВУ.
3. Яке ставлення СВУ до ворогуючих сторін?

Документ 6.

В. Винниченко про політичну орієнтацію українства в роки світової війни.

Джерело: В. Винниченко «Відродження нації», ч. 1.

«Друга орієнтація була на німців, на велике потрясіння на фронтах, на слабкість російської державності і на просте захоплення німцями території України. Німецький імперіалізм — експлуататор культурний і розумний. Він не буде так безглуздо, ліниво, так неакуратно і нераціонально грабувати, як це робив царизм. Він, доячи сили з народу, піклуватиметься про те, щоб він не дуже брикав, він не види-

ратиме у нього останній пучок сіна, він старатиметься, щоб дійна корова була сита і більше молока йому давала. Крім того, німець — не родич, не слов'янин, мова його повністю чужа, не «рідний» нашій мові німець не зможе сказати, що українець — це «різновид» німця і на тій підставі відбере у нього право своєї мови. Словом, ні з якого боку українці, на думку цієї орієнтації, не мали потреби боятися німця, — з двох зол ця орієнтація вибирала щось культурніше, корисніше для українського народу.»

Запитання та завдання

1. Поясніть, чому деякі українці орієнтувались на Німеччину у роки війни.
2. Поміркуйте, чи належав автор до цих українців.

Документ 7.

Українські січові стрільці.

Джерело: «Хрестоматія з історії України».

«Українські січові стрільці мали бути не тільки виявом лояльності галицьких українців супроти Австрії, але й інструментом української політичної репрезентації, зокрема після закінчення війни при новому розподілі Європи. Галицькі політики планували за допомогою свого легіону досягнути більші впливи в австрійському уряді, подібно як це робив один із творців об'єднаної Італії в другій половині XIX ст. граф Камілло ді Кавур, прем'єр королівства П'ємонт. У часи Кримської війни він вислав невелику військову частину на допомогу Англії та Франції й завдяки цьому мав доступ до мирної конференції в Парижі в 1856 р. Там він міг підняти справу об'єднання Італії й остаточно увійшов у коло творців європейської політики...»

Запитання та завдання

1. Пригадуючи курс історії України, поясніть, коли був створений легіон Українських січових стрільців? Хто його очолив?
2. Яке історичне призначення вбачали політики Галичини у створенні легіону УСС?

Документ 8.

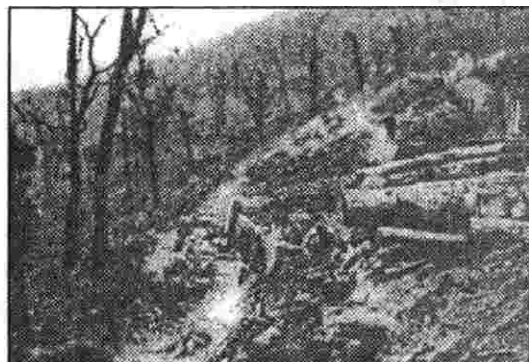
Перша світова війна очима очевидців.

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

«Зі свідчень рядового австро-угорської армії, що потрапив у полон (2 грудня 1914 р.).

У казки про руську жорстокість мало хто вірить, бо у дійсності вона практично ніде не підтвердилась, а особисто з полоненими кубанські козаки, які мене захопили, поводитись добре: нагодували та, дізнавшись, що я хворий, наказали господарю тієї хати, де я знаходився, запрягти коня й на возі довести до руського шпиталю.

Зі спогадів бійця Легіону українських січових стрільців.

Після битви під Верденом

Було це 27 серпня 1914 р. Десь опівдні через усе село проїхав, простуючи звідти десь, звідки чути було бухкання гармат і цокотання кулеметів, великий фургон із червоним хрестом на білому прапорі, що його тримав у руках молодий парубок-німець у той час, коли трохи старший поганяв коні. У фургоні відкриті, але позакутувані в білі простирадла, лежали перев'язані марлею, крізь яку просочувалась кров, немолода вже жінка і маленьке, може дволітне, дитятко. Голова цій дитині була туго забинтована, виглядали тільки повні докорів, стражденні оченята, а перев'язка вже мокріла від крові...

Війна очима солдата російської армії (15 грудня 1915 р.) (мовою оригіналу).

Убиті німецькі солдати в окопах. 1916 р.

Я поки живий, був у окопах 12 днів, а зараз на відпочинку. Слава богу затишшя, бою поки нема, а далі побачимо. Але зараз потреба заїдає, хоч я і зміну білизну, пропаривши її у кип'ятку. Але що... переносимо усе, може і переживу все це... Під час відпочинку я

сплю на хворості в землянках. Але в окопах майже не спимо, хоча і там є хворост, мох, лістя, там же в окопах вирито землянки від холоду і дощу, але брудно. Одним словом, найзлішому ворогові я не побажав би потрапити у ці «окопи». Якщо б дав бог щоб ніколи у житті ніхто не потрапляв у ці окопи і щоб навіть не знали, що таке окопи. А мені якщо б дав бог пережити усі ці солдатські злидні, залишитися живим: то я вже пізнав, що означає «війна».

Зі спогадів учасника подій на Південно-Західному фронті генерала М. Головіна (1915 р.).

*Солдати після газової атаки. 1915 р.
(російська армія)*

...Важко словами передати весь драматизм становища. Тільки частина бійців, що знаходилася на фронті, була озброєною, інші ж чекали смерті свого товариша, щоб, у свою чергу, взяти до рук гвинтівку. Вищі штаби визискувались у винахідництві, часом досить невдало, тільки б як-небудь викрутитись із катастрофи. Так, наприклад, у моє буття генерал-квартирмейстером 9 армії згадую телеграму штабу Південно-Західного фронту, отриману в серпні 1915 р., про озброєння частини піхотних рот сокирами, насадженими на довгі топорича. Передбачалось, що ці роти можуть бути використаними для прикриття артилерії. Фантастичність цього розпорядження, що було задекларовано з глибокого тилу, була настільки очевидною, що мій командуючий, генерал Лечицький, глибокий знавець солдата, заборонив давати подальший хід цьому розпорядженню, вважаючи, що воно лише підірве авторитет начальства. Я наводжу цю майже анекдотичну спробу ввести «алебардистів» тільки для того, щоб охарактеризувати ту атмосферу відчаю, в якій знаходилася російська армія в кампанії 1915 р...

Зі спогадів українського офіцера М. Тарнавського.

Я підмітив знаменне явище. В найрясніший вогонь військо скинуло, як у дим, за своїм командиром: безкритично, як барани, воно мало лише послух на показ, на порух руки верховода, на його найменший знак. В цілій повноті я побачив тут оцю негативну й позитивну вартість дресури вояка, в якій він губив усе індивідуальне та ставав безкритичним автоматом.

З часом у тих воюючих автоматах щось попу-

валося. В їхніх очах пробуджувалася інтелігенція, хитрість, збайдужіння до по тричі вигукуваних наказів. Але це прийшло згодом. У перших тижнях боїв австрійське вояцтво вперто нагадувало мені отару баранів, гнану на заріз.

Польовий шпиталь

Біля залізничного шляху, що у сотні метрів пробігав від мене, хтось роздягнений до половини, ритмічно підносив руку вгору та опускав її вдоліну...

Дивним чоловіком, що вимахував рукою, показався наш підполковник. Він, наблизивши обшивку до самого носа (був короткозорий), вибирав відтілю воші.

Зловлену сердегу клав на велику кілометрову каміньку й меншою дещо з розмаху валив по деліквентці. На його обличчі стояв вираз діловитості, скупчення й кровожадної зловтіхи...

*На фабриці гранат.
Німеччина, 1917 р.*

Як же він не нагадував тепер собою того пересадного чепуруна за мирних часів! Адже ж найменшу пилінку він здирав колись з рукава з міною крайнього здивування й відрази. Бо як могла вона знайти-ся на його рукаві та псувати ідеальний вигляд його однострою.»

Запитання та завдання

На підставі наданих документів складіть розповідь на тему:

а) війна очима солдата;

- б) війна очима пересічного громадянина;
в) війна очима командувача.

Документ 9.

Зречення Миколи II (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з історії Росії. Навчальний посібник».

Цар Микола II
і цесаревич Олексій

«Начальнику Штаба

В дни великой борьбы с внешним врагом, стремящимся почти три года поработить нашу родину, Господу Богу угодно было ниспослать России новое тяжкое испытание. Начавшиеся внутренние народные волнения грозят бедственно отразиться на дальнейшем ведении упорной войны. Судьба России, честь геройской нашей армии, благо народа, все будущее дорогого нашего Отечества требуют доведения войны во что бы то ни стало до победного конца. Жестокий враг напрягает последние силы и уже близок час, когда доблестная армия наша совместно со славными нашими союзниками сможет окончательно сломить врага. В эти решительные дни в жизни России почли МЫ долгом совести облегчить народу НАШЕМУ тесное единение и сплочение всех сил народных для скорейшего достижения победы и в согласии с Государственной Думою признали МЫ за благо отречься от Престола Государства Российского и сложить с СЕБЯ Верховную власть. Не желая расстаться с любимым Сыном НАШИМ, МЫ передаем наследие НАШЕ Брату НАШЕМУ Великому Князю МИХАИЛУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ и благословляем ЕГО на вступление на Престол Государства Российского. Заповедуем Брату НАШЕМУ править делами государственными в полном и ненарушимом единении с представителями народа в законодательных учреждениях, на тех началах, кои

будут ими установлены, принеся в том ненарушимую присягу. Во имя горячо любимой родины призываем всех верных сынов Отечества к исполнению своего долга перед ним, повиновением Царю в тяжелую минуту всенародных испытаний и помочь ЕМУ, вместе с представителями народа, вывести Государство Российское на путь победы, благоденствия и силы. Да поможет Господь Бог России.

Николай»

Запитання та завдання

1. Чим була викликана поява даного документа?
2. Як імператор пояснює причини свого зречення?
3. Чому Микола II вимушений був зректися престолу на користь брата Михайла, а не свого сина?

Документ 10.

Відозва Української Центральної Ради (УЦР) до українського народу (9 березня 1917 р.).

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і Твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя, після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятипятимільйонний Народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори (Учредительное Собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать, і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі.

А в найближчій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяни, робітники, салдати, городяне, духовенство і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом, щиро й уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибирайте своїх українських людей, на всі місця — організуйтеся!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй Землі.

Народе Український!

Перед Тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України, могутньою рукою твори своє нове вільне життя.»

Запитання та завдання

1. Визначте головний зміст наведеного документу.
2. Які вимоги висувала в документі УЦР? Проаналізуйте ці вимоги.

Документ 11.

Із постанов Першого Українського військового з'їзду про автономію України, про ставлення до Української Центральної Ради та про українізацію освіти і армії (5 — 8 травня 1917 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.).»

«Перший український військовий з'їзд ...постановляє: ...вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення ...принципу національно-територіальної автономії України...

...з'їзд вважає своїм обов'язком вітати Українську Центральну Раду і складає їй велику подяку за її старання та заходи в історичний момент: 1) об'єднати сили українства; 2) піднести його національну і політичну свідомість;

3) організувати його національну волю.

...з'їзд визнає потрібним ... взятися до боротьби з ... підупадом духовної і реальної сили армії. ... Визнає негайною націоналізацію армії на національно-територіальнім принципі. Зокрема, з'їзд оголошує потребу української армії. В цій справі з'їзд визнає: а) що в існуючих військових одиницях... всі українські вояки ... повинні бути ... виділені в окремій часті.

Що ж до флоту, то з'їзд вважає ... необхідним: а) в Балтійському флоті укомплектувати декотрі з кораблів виключно командами української національ-

ності; б) що ж до флоту Чорноморського ... з'їзд визнає необхідним надалі поповнювати його виключно українцями. ... З'їзд ухвалив утворити Тимчасовий український військовий генеральний комітет при Українській Центральній Раді... ... з'їзд постановляє:

1) З осені сього 1917 р. повинно бути переведено Тимчасовим урядом навчання по школах України на українській мові...

5) ... військова освіта повинна переводитись в життя в українському напрямку...»

Запитання та завдання

1. Поясніть основні вимоги першого українського військового з'їзду.
2. Поміркуйте, в чому історичне значення українізації армії.

Документ 12.

І Універсал Центральної Ради.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.).»

«До українського народу, на Україні й поза Україною сущого.

Народе український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

...Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням — Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

...Ніхто, краще наших селян, не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде відібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

...Ми гадали, що Центральне Російське правительство простягне нам руку в усій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, можемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське правительство відкинуло всі наші вимоги, відіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому правительству наші вимоги. А найголовніші вимоги ті були такі:

щоб Російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію;

щоб Центральне Російське правительство по всіх справах, що стосуються України, мало при собі нашого комісара по українських справах;

щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського правительства, себто вибраним нами комісаром на Україні;

щоб певна частина грошей, які збираються у Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам цього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, на право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось від відповіді, відіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне Російське правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло прислати комісара на Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, відмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, народ український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

... приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (юля) накласти на людину особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.»

Запитання та завдання

1. Перелічіть основні положення I Універсалу.
2. Складіть твір-мініатюру за темою «Історичне значення I Універсалу».

Документ 13.

Із Статуту Генерального Секретаріату (16 липня 1917 р.).

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«На підставі згоди з тимчасовим правительством дня 16 липня (н. ст.) 1917 р. — орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих всенародніх Зборів і російського Установчого Зібрання, — утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

1. Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується тимчасовим правительством.

2. Формування Генерального Секретаріату Центральної Рада здійснює через свій Комітет.

3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілості, висловлюючи йому довіру.

4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловости, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писарь. ...

5. Своєю властю Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

6. Всі урядові органи на Україні підлягають власті Генерального Секретаріату. ...

7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

8. При тимчасовім правительстві має бути статс-секретарь для справ України, якого признає тимчасове правительство по згоді з Центральною Радою.

9. Статс-секретарь має пильнувати інтересів Ук-

Володимир Винниченко

раїни в усій роботі тимчасового правительства й в разі потреби переслати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Ц. Ради.

10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію тимчасового правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження тимчасового правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою...

19. Всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх в Краєвім Урядовім Віснику на українській мові...

20. Всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах: російській, єврейській і польській...»

Запитання та завдання

1. Визначте головну мету створення Генерального Секретаріату.
2. Які функції було покладено на Генеральний Секретаріат?

Документ 14.

II Універсал Центральної Ради.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«...Українська Центральна Рада, яка обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремих відповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного правительства як носитель найвищої крайової влади Временного правительства на Україні.

В цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, як представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий крайовий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і, працюючи в справах державного управління як орган

Временного правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання.

Вважаючи, що утворення крайового органу Временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономної України до Всеросійського Учредительного зібрання.

Що стосується комплектування українських військових частин, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, при Генеральному штабі і при Верховному головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определению військового міністра, буде являться, з технічного боку, можливим без порушення боєспособності армії...»

Запитання та завдання

1. Які причини ухвалення II Універсалу?
2. Розкрийте основний зміст II Універсалу.
3. Порівняйте I і II Універсали. У чому ви бачите відступ Центральної Ради від умов I Універсалу?
4. Дайте власну оцінку ухваленню II Універсалу.

Документ 15.

План дій 2-го Українського полку ім. П. Полуботка з 4 по 5 липня 1917 р.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи тільки на папері, або пів-свободи. По проголошенні Першого Універсалу (Другого Універсалу ми не визнаємо) ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємось Центральної Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві і на всій Україні, як у своїх людей, котрі мусять усім керувати.»

Запитання та завдання

1. Назвіть причини повстання полку ім. П. Полуботка.
2. З курсу історії України згадайте причини поразки «самостійників». На вашу думку, чи мали шанси на успіх «самостійники»?

Документ 16.

Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні (4 серпня 1917 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Тимчасовим урядом затверджено таку тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові на Україні.

1. На час до вирішення питання про місцеве управління Установчими зборами у справах місцевого врядування Україною найвищим органом Тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, що призначається Тимчасовим урядом за поданням Центральної Ради.

2. Повноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську, за винятком повітів Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського. Вони можуть поширюватись і на інші губернії або їх частини у випадках, коли створені в цих губерніях на підставі ухвали Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат утворюється з генеральних секретарів за відомствами внутрішніх справ, фінансів, землеробства, освіти, торгівлі, промисловості та праці, а також секретаря з національних справ, генерального писаря; окрім цього, при Генеральному секретаріаті перебуває для контролю в його справах генеральний контролер, що бере участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом вирішального голосу.

Із числа секретарів не менше ніж чотири мають бути заміщені з осіб, що не належать до української національності.

При секретарі з національних справ установлюються три посади товариша секретаря з тим, щоб усі чотири найбільш численні національності України

мали кожна свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає, розробляє і подає на затвердження Тимчасового уряду пропозиції, що стосуються життя краю та його врядування. Пропозиції ці можуть бути перед їх поданням Тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

5. Повноваження Тимчасового уряду у справах місцевого врядування, що входять до компетенції перелічених у статті 3 відомств, здійснюються за допомогою генеральних секретарів. Докладніше визначення цих справ буде подане в особливому додатку.

6. Щодо всіх справ, зазначених у попередній статті, місцева влада краю звертається до Генерального Секретаріату, який після зносин із Тимчасовим урядом передає розпорядження та вказівки останнього місцевій владі.

7. Генеральний Секретаріат подає кандидатів на урядові посади, предмети відання яких входять до кола зазначених у статті 5 справ і які заступаються за призначенням Тимчасового уряду.

8. Відносини вищих державних установ і окремих цивільних відомств із секретаріатом та окремими секретарями, за приналежністю, а так само й останніх із вищими державними установами й відомствами, відбуваються через особливого комісара України в Петрограді, що призначається Тимчасовим урядом; так само йдуть законодавчі пропозиції та проекти, що стосуються лише місцевих справ України, як і заходи загальнодержавного значення, що виникли в окремих відомствах або обговорюються міжвідомчими та відомчими комісіями і вимагають, зважаючи на особливе відношення їх до України, участі представника управління комісара в зазначених комісіях.

9. У терміновому й невідкладному випадках вищі державні установи та відомства повідомляють свої ухвали місцевій владі безпосередньо, сповіщаючи одночасно про ці розпорядження секретаріат. ♦

Запитання та завдання

1. Які функції повинен був виконувати Генеральний Секретаріат згідно з інструкцією?
2. Які права Центральної Ради були передбачені інструкцією?
3. У чому було обмеження прав Центральної Ради в інструкції?

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС (1917–1921 рр.)

Документ 1. III Універсал Центральної Ради (7 листопада 1917 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власті дужої, єдиної, народної Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду. Народ український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

...До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі, касується. Признаючи, що землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві по земельних справах негайно виробити закон про те, як поряdkувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республіки України з цього дня установлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному секретарству праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренні порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть.

Оповіщаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про це негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному секретарству судових справ зробити всі заходи до упорядкування судівництва і привести до згоди з правовими поняттями народу.

Генеральному секретаріатові внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має

бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканності особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами.

Український народ сам довгі роки боровся за свою національну волю і, нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль, тому оповіщаємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народна Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт, і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Народної Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зі всяким безладдям і руїництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоров'я, силу і нову будуччину. Вироблення тих форм має бути переведено на Українських і Всеросійських Установчих зборах.

Днем виборів до Українських Установчих зборів признаємо 27 грудня (декабря) 1917 р., а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 р.

Про порядок скликання Українських Установчих зборів негайно видано буде закон.»

Запитання та завдання

- Схарактеризуйте III Універсал Центральної Ради за планом:
 - територія Української Народної Республіки (УНР);
 - стосунки між Центральною Радою (ЦР) та Росією;
 - вирішення аграрного питання;
 - організація виробництва;
 - структура влади;
 - права громадян;
 - вирішення національного питання.
- Напишіть тези до теми «Значення III Універсалу».

Документ 2. Маніфест Ради Народних Комісарів (РНК) до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради 4 (17) грудня 1917 р.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«...Рада Народних Комісарів ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, які пригноблялися царизмом і великоросійською буржуазією, аж до права цих націй відокремитися від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Народну Українську Республіку, її право відокремитися від Росії або вступити в угоду з Російською Республікою про федеральні та подібні відносини між ними.

Усе, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, негайно, без обмежень і безумовно.

...Ми звинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона провадить двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні (між іншим, Рада відмовляється скликати, на вимогу Рад України, крайовий з'їзд українських Рад негайно). Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української Республіки, спонукала Раду останнім часом до кроків, що означають знищення будь-якої можливості згоди.

Такими кроками є, по-перше, дезорганізація фронту.

Рада переміщує і відкликає односторонніми наказами українські частини з фронту, руйнуючи таким чином єдиний загальний фронт до розмежування, що його можна здійснити лише шляхом організованої угоди урядів обох республік.

По-друге, Рада розпочала роззброєння радянських військ, що перебувають на Україні.

По-третє, Рада надає підтримку кадетсько-каледінській змові у виступі проти Радянської влади. Посилаючись свідомо неправдиво на автономні нібито права Дону та Кубані, прикриваючи цим каледінські контрреволюційні виступи, що суперечать інтересам і вимогам більшості трудового козацтва, Рада пропускає через свою територію війська до Каледіна, відмовляючись пропускати війська проти Каледіна.

Стаючи на цей шлях нечуваної зради революції, на шлях підтримки злих ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої й експлуатованої маси, — кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити без жодних вагань війну їй, навіть якщо б вона була вже цілком формально виз-

наним і безсумнівним органом вищої державної влади незалежної буржуазної республіки України.

На сьогодні, зважаючи на всі вищевикладені обставини, Рада Народних Комісарів ставить Раді, перед народами Української та Російської Республік, такі питання:

1. Чи зобов'язується Рада відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту?

2. Чи зобов'язується Рада не пропускати надалі без згоди Верховного головнокомандувача жодних військових частин, що прямують на Дон, на Урал або в інші місця?

3. Чи зобов'язується Рада сприяти революційним військам у справі їх боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?

4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків і робітничої Червоної гвардії на Україні та повернути негайно зброю тим, у кого її було відібрано?

У разі неотримання задовільної відповіді на ці питання протягом сорока восьми годин Рада Народних Комісарів уважатиме Раді в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії та на Україні».

Запитання та завдання

1. Поміркуйте, чи дійсно РНК Росії була згодна з правом націй на самовизначення.
2. З тексту маніфесту випишіть причини, чому РНК Росії пред'явила ультиматум ЦР.
3. Доведіть, що РНК Росії грубо втручалася у внутрішні справи УНР.

Документ 3.

IV Універсал Центральної Ради (9 січня 1918 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії України».

«Народе України!

Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх — борців за вольності і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людиність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізниця розхитана. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час і ці Збори, призначені на нинішній день, не могли зібратись, щоб прийняти

від наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, усталити лад у Народній Республіці нашій і організувати нове правительство.

А тим часом Петроградське правительство народних комісарів, щоб повернути під свою владу вільну Українську республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-більшовиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, і вбивають невинних людей, і сіють скрізь безладдя, злодійство, безчинство.

...Ми, Українська Центральна Рада... ніяких війн підтримувати не будемо, бо український народ хоче миру, і мир демократичний має бути якнайшвидше.

Але для того, щоб ні російський уряд, ні який інший, не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до закріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України: віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. З всіма сусідніми державами, як-то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української республіки. Влада в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів.

Отож, насамперед приписуємо уряду республіки нашої, Раді Народних Міністрів, від цього дня провадити розпочаті вже нею переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин Російської імперії, і установити мир, щоб край наш розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих «більшовиків» та інших нападників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ними...

...Коли вояки наші повернуться додому, народні ради — волосні й повітові та міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку владу, до якої б мали довір'я й яка б опиралась на всі революційно-демократичні верстви, правительство народу повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людинності.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно

з нашою постановою на сьомій сесії. Закон цей буде розглядено за кілька днів в повній Центральній Раді, і Рада Народних Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулася. Ліси ж, води і всі багатства підземні, як добро українського трудящого народу, переходять в порядок уряду Української Народної Республіки.

Війна також відбрала на себе всі трудові заробничі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді Народних Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительству республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу в усіх галузях, де всі безробітні могли б знайти працю і прикласти свої сили та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих від війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених класах величезні капітали. Однині Народна Українська Республіка бере в свої руки найважливіші галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбільш бідні класи через спекулянтів.

Правительству республіки на виконання цього приписуємо розробити і представити на затвердження закони про це, а також про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих класів на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати класи трудові.

...Всі ж демократичні свободи, проголошені III Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і, зокрема, проголошує: в самостійній Народній Українській Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня. Все, що вичислене в цім Універсалі, не встигнемо зробити Ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі збори. Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них якнайпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити якнайскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі збори, найвищий господар і впорядник землі нашої, і закріпили свободу, лад і добробут конституцією

нашої незалежної Української Народної Республіки та добробут всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Цьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави...»

Запитання та завдання

1. Які причини прийняття IV Універсалу ЦР?
2. Дайте характеристику IV Універсалу за планом:
 - а) організація влади;
 - б) робота органів місцевого самоврядування;
 - в) земельні питання;
 - г) організація промисловості, фінансів;
 - д) зовнішня політика.
3. Напишіть есе за темою «Історичне значення IV Універсалу».

Документ 4.

Берестейській договір.

Джерело: «Хрестоматія з історії України».

«Мировий договір між Українською Народною Республікою з одного, а Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з іншого боку. Тому, що український народ протягом сучасної світової війни проголосив себе незалежним і висловив бажання повернути мирне становище між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, постановили уряди Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини скласти мирний договір з урядом Української Народної Республіки; вони хочуть цим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, а також має вести до повернення дружніх відносин між народами на ниві правовій, правному, господарській...

Стаття II

1) Між Українською Народною Республікою з одної і Австро-Угорщиною з другої сторони, оскільки ті дві держави граничитимуть із собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни...

Стаття V

Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно сплати звороту їх воєнних коштів, себто державних видатків на провадження війни, як також сплати їх воєнних шкод, тобто тих шкод, які поставили для них і для їх горожан у воєнних областях через військові зарядження, із включенням реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI

Військові полонені з обох сторін будуть відпущені додому, хіба б вони хотіли, за згодою держави,

в котрій перебувають, залишитися у її областях або удатися до іншого краю.

Питання, що постали у зв'язку з цим, полагдуються в окремих договорах, передбачених у VIII статті.

Стаття VII

Сторони, які заключають договір, дійшли у справі господарських зносин до наступної згоди:

I

Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаємно нав'язати негайно господарські зносини і влаштувати обмін товарів на підставі наступних постанов: до 31 липня цього року треба буде переводити взаємний обмін залишків найважливіших сільсько-господарських і промислових виробів для покриття існуючих потреб...

II

...в основу господарських зносин між сторонами ...тимчасово, до заключення остаточного торговельного договору, але в усякому разі протягом не менше як шість місяців заключення миру... повинні бути положені отакі постанови:

A

Для господарських зносин між Українською Народною Республікою і Німеччиною ті умови, які зложені в російсько-німецькому договорі... 1894–1904 рр.

B

Для господарських зносин між УНР і Австро-Угорщиною набирають силу умови російсько-австро-угорського договору 1906 р.

Що стосується господарських зносин між УНР, Болгарією і Туреччиною, то треба їх упорядкувати до заключення остаточного торговельного договору. Жодна сторона не буде мати претензій до тих положень, котрі друга сторона визнаватиме якій-небудь другій державі...»

Запитання та завдання

Деякі українські історики стверджують, що Берестейський договір був беззастережним успіхом молодій українській дипломатії. Досліджуючи текст документа, доведіть або спростуйте це твердження.

Документ 5.

Із закону про тимчасовий державний устрій України, ухвалений гетьманом всієї України П. Скоропадським 29 квітня 1918 р.

Джерело: «Хрестоматія з історії України».

«Тимчасово до обрання Сойму і відкриття його діяльності державний устрій України і порядок керування ґрунтується по слідуєчих законах:

Про Гетьманську владу

1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкцій ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української держави із закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воевода Української Армії і флоту.

6. Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключному положенні.

7. Гетьманову належить помилування засуджених, полегшення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій з скасуванням проти них переслідування і висвободження їх від суду, кари, а також складання казенних взимок і даровання милости в особливих випадках, коли цим не порушуються нічі охоронені законом інтереси і громадські права.

Накази й розпорядження Гетьмана закріплюються Отаман-Міністром або відповідним йому Міністром.

Про віру

9. Первенствуюча в Українській державі є віра християнська, православна.

Права і обов'язки українських козаків і громадян

12. Захист вітчизни є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української держави.

18. Кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати місце мешкання і працю, придбати і відчужити майно і без заборони виїжджати за кордон Української держави.

20. Українські козаки і громадяни мають право робити зібрання у межах не шкідливих законам, мирно і без зброї.

21. Кожний може в межах, установлених законом, висловлювати і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22. Українські козаки і громадяни мають право гуртувати громади і спілки в межах не противних законам...

Про фінансову Раду

38. Фінансова Рада є вища народня інституція для справ державного кредиту і фінансової політики.

40. На Раду накладається: 1) обміркування часу і умов державних позичок; 2) обміркування справ, що стосуються державного кредиту, а також питань грошового обороту і 3) попередній, з особистого кожний раз розпорядження Гетьмана, розгляд справ по фінан-

совій частині, належачих вирішенню в законодавчій порядку.»

Запитання та завдання

1. Заповніть таблицю «Українська держава часів гетьмана П. Скоропадського».

Повноваження гетьмана	Повноваження Ради Міністрів	Фінансова політика	Права та обов'язки громадян

2. Визначте принципову різницю між гетьманатом П. Скоропадського і Центральною Радою в Україні.

Довідка

Джерело: П. Скоропадський «Спомини».

«Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств шляхом зменшення обшару найбільших маєтків. Я бачив, що соціалістичні ідеї чужі народній масі, що їх держиться тільки невелика купка одірваної від народу інтелігенції. Я ясно собі усвідомлював, що соціалістичні експерименти привели б неминуче до більшовизму, до знищення духовної та матеріальної культури, повернули б наш чудовий край на висохлу пустелю...»

Джерело: П. Аршинов «Історія махновського руху (1918–1921 рр.)».

«Грабіж продовольства з України, розпочатий австро-германцями за всілякої допомоги уряду Скоропадського, був без кінця і без краю. Вивозили все — хліб, худобу, птицю, яйця, сировину і т. д., і все це у таких розмірах, з якими ледве справлявся транспорт. Немовби потрапивши на величезні продовольчі склади, що були приречені на пограбування, австрійці і німці завантажували потяг за потягом, сотні, тисячі потягів, і вивозили їх до себе.»

Документ 6.

Із статуту Українського Національного Союзу (УНС) (серпень 1918 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«§1. Мета Союзу: а) утворення міцної самостійної Української держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по 5-членній формулі); г) оборона прав українського народу і Української держави в міжнародній сфері.

§2. Для здійснення цієї мети Союз організує українську громадсько-політичну Раду і, репрезентуючи її, вживає всіх відповідних заходів для її виявлення і реалізації, як в межах України, так і поза її межами.

§3. Склад Ради. Рада складається з представників усіх політичних українських партій і української селянської спілки на паритетних основах (по 8) і з українських громадських представників, наукових і професійних організацій також на партійних основах...

§5. Виконавчий орган. Для виконання постанов Ради і для репрезентації Союзу Рада вибирає президію. В склад президії входять представники всіх партій — по 1 і по 2 представника від усіх інших організацій, які входять в склад Союзу...»

Запитання та завдання

1. Яка мета створення УНС?
2. Схарактеризуйте політичний склад УНС.

Документ 7.

Циркуляр Наркомату закордонних справ РРФСР про визнання України самостійною державою (грудень 1918 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Усім установам РРФСР Республіки. Циркулярне. Постанова Народного Комісаріату в закордонних справах.

Тому, що після анулювання Берестейського мирного договору советське правительтво Російської Республіки не визнає України за самостійну державу, Народний Комісаріат Закордонних Справ пропонує усім установам РРФСР Республіки строчно скасувати всі постанови, що стосуються до колишніх українських громадян і вважати всі документи, видані українською владою, недійсними.

З днем оголошення цієї постанови, всім особам і установам, що заступають інтереси колишньої Української держави в межах РРФСР Республіки, пропонується негайно припинити свою діяльність і зняти з помешкань, які вони займають, вивіски та оголошення, що свідчили про їхню діяльність як установ і урядових осіб колишньої Української держави.

*Заступник Народного Комісара
Закордонних Справ Л. Карахан»*

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте наслідки прийняття цього циркуляру для подальшої долі незалежної України.
2. Як циркуляр характеризує справжні наміри більшовиків щодо України?

Документ 8. Декларація Директорії УНР.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування — гетьманщину.

...До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народньої Республіки оголосила: всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з бувшим гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народньої Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні Земельні Управи. По «наказу №1» Директорії селянам робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян для повернення їх покривдженням... Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів...

Кому належить влада?

...Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права, трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності, які кров'ю і життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим — робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

Гріхи буржуазії

Так звані «пануючі класи», класи земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього народу в управлінні державою.

...Ними розграбовано, розкрадено в чужі імперіалістичні руки значну частину державно-на-

роднього майна.

...З боку революційного правительства, поставленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці класи до участі в правлінню країною.

Вся влада трудовому народові

Отже Директорія заявляє.

Класи не трудові, експлоататорські, які живляться й розкошують з праці класів трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою.

Директорія передає свої права і уповноваження лиш трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки.

Директорія пропонує

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії і встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись в губернії і вибрати своїх делегатів на конгрес трудового народу України....

2. Міському робітництву — вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на конгрес трудового народу України.

Частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально.

Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, це-то: робітникам на полі народньої освіти, лікарським поміщикам, народнім кооперативам, служачим в конторах та інших установах, так само вибрати своїх представників на конгрес трудового народу України.

Конгрес

Місце і час одкриття роботи конгресу, а також норми виборів на нього Директорія оповіщає окремою інструкцією.

Конгрес трудового народу України матиме всі верховні права і повновласність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки...»

Запитання та завдання

1. Порівняйте документ 5 та документ 8, висновки занесіть до таблиці «Україна часів гетьманату та Директорії УНР».

Українська держава	Питання про владу	Аграрна політика	Робоча політика	Права та обов'язки громадян
Гетьманат П. Скоропадського				
Директорія УНР				

2. Дайте власну оцінку програмі Директорії УНР.

Документ 9.

«Отаманщина» в Україні.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Багато людей вказують на т. зв. «отаманію», як на причину багатьох наших невдач. Тут мова не йде про тих дрібних отаманчиків, що організували повстанські загони і керували ними. Звісно, якби всі повстанці замість того, щоб працювати кожен окремо, приєдналися до нашої армії і підлягли керівництву Штабу Дієвої Армії, це напевно подвоїло б кількість нашого війська. Але політична несвідомість населення, навіть тої його частини, що йшла у повстання, ба навіть самих отаманів, стояла тому на перешкоді. Часто на чолі цих повстанських загонів стояли кадрові старшини, що перед революцією кілька років були на фронті; були між ними і старшини синьожупанної або сірожупанної дивізії, що відзначалися більшою національною свідомістю; але вони не розуміли, що більше користі зробили б для справи, якби включилися в нашу армію. Деякі повстанці навіть виступали під українськими прапорами і заявляли, що вони борються за Українську Народню Республіку.

Проте слід признати, що повстанці в цілій своїй масі зробили советським військам дуже велику шкоду, а тим допомогли нам.

...Советському війську легко було розбити кожен окремих повстанський загін, але при цім мусіло поносити великі втрати — убитими, раненими й дезертирами. Самими дезертирами советське військо втратило на території України біля 150000.

Деяким отаманам, завдяки їхньому хисту та їхній енергії, вдалося об'єднати сусідніх повстанців під свою команду. Так отаман Зелений об'єднав більше як 25.000 повстанців і завдав советській армії кілька поразок. Але через брак політичної свідомости він не хотів приєднатися до нашої армії.

...Другий видатний отаман Григорієв, штабс-капітан до революції, командував армією, що часом доходила до 40.000 повстанців. Близькі його помічники переконували його стати разом з армією Директорії, але він кожен раз рішуче відмовлявся...Після

смерти Григорієва десь понад 1500 повстанців, що були під його командою, привів і приєднав до Армії УНР його помічник Юрко Тютюнник.

Знов цікавий тип отамана являв собою отаман Запорізької Січі інженер Божко. На Катеринославщині він організував Запорізьку Січ за традиціями Запоріжжя. Він добровільно підпорядкувався Армії УНР, але наказів її Головного Штабу не виконував...

...Далеко гірше стояла справа з отаманами великих регулярних частин. Вони спричиняли велику шкоду военним операціям...

...Для кращої повноти картини хотів би ще раз згадати авантюру отамана полковника Волоха. Вліті 1919, коли Денікінська кіннота проламала наш фронт і зробила велике заміщення в запіллі, полковник Волох зі своїми козаками напав на державну скарбницю, забрав з неї деякі цінності і перейшов до большевиків. Волох був відважним вояком з самого початку війни УНР з Советами; тому цей його виступ зробив гнітюче враження на козаків і викликав деяку дезорганізацію. Та все-таки повелось зібрати та переорганізувати більшу частину нашої армії, що під командою ген. М. Омеляновича-Павленка відбула славетний Зимовий Похід і, спричинивши великі втрати советському війську, повернулася назад і з'єдналася з рештою нашого війська.»

Запитання та завдання

1. Назвіть ватажків отаманських загонів.
2. Визначте основні причини та наслідки «отаманщини».
3. Поміркуйте, чому отамани підтримували різні політичні сили.

Документ 10.

Статут Української Національної Ради, ухвалений у Львові 18 жовтня 1918 р.

Джерело: «Конституційні акти України. 1917–1920 рр.».

«§1. Українська Національна Рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в Австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території.

§2. Українська Національна Рада має право і обов'язок:

а) виконати в хвилі, яку признає за відповідну, іменем українського народу Австро-угорської монархії, його право самоозначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підприняти усі постанови та заходи репрезентативного, законодавчого та адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя.

- §3. Українська Національна Рада складається:
- а) з членів Палати Панів австрійської Державної Ради, української народности;
 - б) з усіх українських послів до австрійської Державної Ради з Галичини і Буковини;
 - в) з українських послів Краєвих Союмів;
 - г) з відпоручників партійних організацій з усіх українських областей, по трьох з кожної партійної організації.»

Запитання та завдання

1. Які права та обов'язки були покладені на Українську Національну Раду?
2. Схарактеризуйте склад Української Національної Ради.

Документ 11.

Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 13 листопада 1918 р.

Джерело: «Конституційні акти України. 1917–1920 рр.».

«Артикул I. Назва

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 р., яка охоплює весь простір бувшої Австро-угорської монархії, заселена переважно українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка.

Артикул II. Кордони

Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берез, Угоча і Мармориш, як вона означена на етнографічній карті Австрійської монархії Карла барона Черніга...

Артикул III. Державна суверенність

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку.

Артикул IV. Державне заступництво

Права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без різниці статі. На сій підставі мають

бути вибрані установчі збори Західно-Української Народної Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю владу Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. Герб і прапор

Гербом Західно-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печатка має довкола гербу напис: «Західно-Українська Народна Республіка».

Запитання та завдання

Схарактеризуйте Основний Закон про державну самостійність за планом:

- а) дата проголошення ЗУНР;
- б) кордони ЗУНР;
- в) питання про владу в ЗУНР;
- г) державна символіка ЗУНР.

Документ 12.

Проект постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України про його статус і повноваження, підготовлений Х. Раковським на початку 1919 р.

Джерело: «Хрестоматія з історії України».

«З метою більш енергійного сприяння розвитку робітничо-селянської революції на Україні та внесення ясності в основні питання революційної дії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив звернутися до ЦК РКП і РНК з такою заявою:

1. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створений за постановою ЦК РКП, є його органом і впроваджує всі розпорядження та накази ЦК РКП безумовно.

2. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України не є по суті самостійним, не створював і не створюватиме свого незалежного командування, назвавши Реввійськграду групи курського напрямку «Реввійськградою Української Радянської армії» винятково для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжити ту політику, яка розпочалася створенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Християн Раковський

Це перейменування зовсім не означало й не означає жодної зміни по суті, тим паче, що особовий склад вищеназваної Реввійськради визначений не нами, а центральною установою РРФСР і негласно він є тією самою Реввійськradoю групи військ курського напрямку, що отримала тільки іншу вивіску для України».

Запитання та завдання

1. Доведіть, що Тимчасовий робітничо-селянський більшовицький уряд України був лише маріонеткою більшовиків ЦК РКП та РНК Росії.
2. Поміркуйте, чи були захищені у цьому проекті національні інтереси України й українського народу.

Документ 13.

Із статті Голови ВУНК М. Лаціса про оголошення червоного терору 18 травня 1919 р. (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з історії України».

«Красный террор

В связи с авантюрой атамана Григорьева Совет обороны объявил красный террор по отношению к левым социалистам-революционерам-активистам и «незалежникам»-активистам.

Это решение продиктовано после целого ряда недвусмысленных действий последних против Советской власти...

...Кто не с нами, тот против нас. Преступление стоять в стороне и глазеть, когда тяжелая рука международного капитала дробит твердыни пролетариата...

Неудивительно, что наши «активисты», отвергнувшие существующую Советскую власть, должны были примкнуть к Григорьеву.

Но этим самым они себя открыто поставили по ту сторону баррикад. И не Совет обороны, а они сами первые себя поставили под удар пролетариата, под действия красного террора.

На действия врага мы должны ответить встречными действиями.

Нас грабят, нас избивают, нас убивают, нас насилуют.

Нам что же — молчать?

Нет, мы ударим по врагу... мы должны расстрелять на месте каждого поднявшего и собирающегося поднять против нас оружие.

Нам это диктует здравый смысл, наш инстинкт самосохранения.

Красный террор необходим. Это вынужденное действие к самозащите.»

Запитання та завдання

1. Що вам відомо про отамана Григор'єва?
2. Як М. Лаціс пояснює причини введення червоного терору? Чи дійсно це був лише «самозахист»? Обґрунтуйте відповідь.

ДОВІДКА

Джерело: С. Мельгунов «Червоний терор у Росії. 1918–1923 рр.» (мовою оригіналу).

«...Возьмем хотя бы Харьков и подвиги Саенко. Левый соц.-рев., заключенный в то время в тюрьму, рассказывает: «По мере приближения Деникина, все больше увеличивалась кровавая истерика чрезвычайки. Она в это время выдвинула своего героя. Этим героем был знаменитый в Харькове комендант чрезвычайки Саенко. Он был в сущности мелкой сошкой — комендантом ЧК, но в эти дни паники жизнь заключенных в ЧК и в тюрьме находилась почти исключительно в его власти. Каждый день к вечеру приезжал к тюрьме его автомобиль, каждый день хватили несколько человек и увозили. Обыкновенно всех приговоренных Саенко расстреливал собственноручно. Одного, лежавшего в тифу приговоренного, он застрелил на тюремном дворе. Маленького роста, с блестящими белками и подергивающимся лицом маньяка, бегал Саенко по тюрьме с маузером со взведенным курком в дрожащей руке. Раньше он приезжал за приговоренными. В последние два дня он сам выбирал свои жертвы среди арестованных, прогоняя их по двору своей шашкой, ударяя плашмя.

В последний день нашего пребывания в Харьковской тюрьме звуки залпов и одиночных выстрелов оглашали притихшую тюрьму. И так весь день.. В этот день было расстреляно 120 человек на заднем дворике нашей тюрьмы».

Документ 14.

З наказу № 1 командуючого Революційної повстанської армії України Батька Махна.

Джерело: В. Верстюк «Н. І. Махно (Спогади, матеріали, документи)».

«1. Завданням нашої революційної армії і кожного повстанця... є чесна боротьба за повне звільнення трудящих України від всякого поневолення.

2. Кожен революційний повстанець повинен пам'ятати, що як його особистими, так і всенародними ворогами є особи багатого буржуазного класу, незалежно від того, чи росіяни вони, євреї, українці і так далі. Ворогами трудового народу є також ті, хто охороняє буржуазний несправедливий порядок, тобто радянські комісари, члени каральних загонів, надзви-

Нестор Махно

чайних комісій, що роз'їжджають по містах і селах і катують трудовий народ, не охочий підкорятися їх довільній диктатурі. Представників таких каральних загонів, надзвичайних комісій і інших органів народного поневолення і пригноблення кожен повстанець зобов'язаний затримувати і супроводити в штаб армії, а при опорі — розстрілювати на місці.

3. Всякі самочинні реквізиції і конфіскації, а також заміна у селян коней і бричок, без паперів від начальника постачання, забороняються під страхом суворої відповідальності.

Закликаю всіх повстанців-партизан самим стежити за порядком і честю істинно революційній повстанській армії борючись зі всякою несправедливістю...

4. На користь революції і правильної боротьби за наші ідеали необхідна у всіх частинах найсерйозніша товариська дисципліна.

5. Пияцтво вважається за злочин.

6. При переїздах з одного села в інше кожен повстанець має бути в повній бойовій готовності. Ставлення до мирного населення в селах і на шляху має бути, перш за все, ввічливе, товариське. Пам'ятайте, товариші командири і повстанці, що ми — діти великого трудового народу, кожен трудівник і трудівниця є нашим братом і сестрою. У цьому наша сила і передумова перемоги.»

Запитання та завдання

1. Проти кого боролася Революційна повстанська армія Н. Махно?
2. Визначте, за які цілі та ідеали боровся батько Н. Махно.

Документ 15.

Доповідь інструктора Харківського губвиконкому Г. Шевкуна про вступ денікінців у Харків та їхній режим (липень 1919 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: «Громадянська війна на Україні. Збірник документів і матеріалів», т. 2.

«Первые три дня расправа над коммунистами и комиссарами производилась без всякого суда и следствия. Указали, задержали, повели к берегу речки и — расстрел. Потом был образован военно-полевой суд, но это сути дела не меняет. Тоже расправа, хотя, как говорится, более организованная. Очевидцы передают о происходящих зверствах в Синельниково, где захваченные в плен красноармейцы раздеты почти догола и содержатся в каменном здании без пищи уже более недели. Там же под Синельниковом недавно расстреляны пригнанные бегом из Екатеринослава 30 матро-

сов и 8 коммунистов. Сразу наповал жертвы не убивались, но постепенно расстреливались, дабы заставить умереть в муках. Так белогвардейцы расправлялись с советскими работниками и коммунистами.»

Запитання та завдання

1. Що було спільного в діяльності Надзвичайної Комісії і денікінців в Україні?
2. Дайте власну оцінку терористичним методам, які використовували більшовики та денікінці.

Документ 16.

Таємна інструкція Л. Троцького агітаторам, яких направляли в Україну (1920 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Товариші! Те, про що тут ми говоримо в Росії відкрито, в Україні можна шептати лише на вухо, а то й цілком не говорити. Вміти мовчати — це також одна з фігур красномовності.

Ви, товариші, входите в Україну. Пам'ятайте ж, що нема тяжчої агітаційної роботи, як в Україні. Третій раз ми посилаємо туди наші сильні кадри і кожного разу все ж таки з новою тактикою і новим способом. Першим кадрам в 1917 році було дуже легко. Треба було їм підорвати довіру українських селян до Центральної Ради і Генерального Секретаріату. В той час український нарід не міг собі уявити свого політичного життя окремо від Росії, а тому лише одно звернення уваги агітатора, що українці відривають Україну від руських, з якими в окопах рядом лежали і з одного котла їли, вирішувало справу в наш бік. А натяк на те, що Центральна Рада буржуазна, а Генеральний Секретаріат складається тільки з генералів, відбивав в українського селянства всяку охоту підтримувати своє правительство. Трохи тяжче було при другім нашім поході в Україну через те, що ми готувались воювати з гетьманом, а прийшлося мати діло з Петлюрою. Треба було керівника протигетьманським народним повстанням, Петлюру, позбавити значіння серед самих повстанців. Це було надзвичайно важке завдання, особливо коли Петлюра був покритий славою скинення гетьмана, отже, трудовому селянству України давав всі землі без викупу і негайно скликав Трудовий Конгрес. Передбачалась затяжна війна. Але нам допоміг випадок з полковником Балбачаном, котрий зрадив повстанському правительству і перейшов на бік Денікіна. Звертання уваги на цей випадок, зв'язуючи його з тим, що Петлюра був членом Генерального Секретаріату, скріплювання думки, що Петлюра скинувши гетьмана, сам зробився гетьманом, що «са-

мостійна» Україна — то значить гетьманщина, то значить Павло Скоропадський або Петлюра під охороною від українського трудового народу за допомогою німецьких багнетів — все це уміння, зіткане нашими агітаторами в одну сітку, так сильно розворушувало селянство, що воно не витримало в північно-західній частині Київської, а також Подільської губерній. Спалахнули народні повстання проти Петлюри і його армія майже вся була знищена без всяких труднощів з боку Червоної Армії. Ось що значать здібні агітатори.

Готуючись нині до третього походу на Україну, Совет Народних Комісарів, за прикладом попередніх літ, посилає в авангарді Вас, товариші агітатори. Совет Народних Комісарів сильно сподівається, що Ви «не осоромите землі русскої». Для полегшення ж вам вашої праці я вважаю своїм обов'язком товаришським подати вам такі вказівки.

Ні для кого не секрет, що не Денікін примусив нас залишити землі України, але величезне повстання, яке підняло проти нас сите українське селянство. Комуні, череззвичайку, продовольчі отряди і комісарів-євреїв зненавидів український селянин до глибини душі. В нім прокинувся приспаний сотні літ дух запорожців і гайдамаків. Цей страшний дух, який кипить і бушує, як сам Дніпро на своїх порогах, веде Українцям творити чуда завзяття... Тільки безмежна довірчивість і уступчивість... кожний раз нівечили завоювання України Пам'ятайте також, що так або інакше, а нам конечно треба повернути Україну для Росії. Без України нема Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, сталі й Чорного моря — Росія існувати не може. Вона задихнеться, а за нею і советська влада і ми з вами. Ідіть же на працю, тяжку відповідальну працю!

Конкретно ваше завдання зводиться до слідуєчого:

1. Не накидати українському селянству комундоти, доки наша влада там не стане кріпкою.
2. Обережно заводити їх у більших маєтках під назвою артілів або товариств.
3. Твердити, що в Росії нема комунізму.
4. В противагу самостійникам Петлюри і іншим твердити, що Росія теж визнає самостійність України, але зі советською владою, а Петлюра продає Україну буржуазним державам.
5. Через те, що нам конечно треба обеззброїти всіх повстанців, щоб вони знову не повернулись проти нас..., то необхідно навчати, що серед повстанців більшість денікінців, буржуїв і кулаків.
6. Тяжке діло з Петлюрою, бо українське селянство на нього надіється. Треба бути обережним. Лише дурень або провокатор буде скрізь і всюди говорити, що ми воюємо з Петлюрою. Деколи, поки Денікін ще не цілком розбитий, вигідніше буде ширити чутку, що советська влада є в союзі з Петлюрою.
7. Коли будуть грабунки в Червоній Армії, то їх конечно треба звалювати на повстанців, махнівців і петлюрівців, які йдуть в Червону Армію. Советська

влада розстрілює поволі всіх петлюрівців, махнівців і повстанців через те, що вони шкідливий елемент...

8. Через те, що правління Росії примушене вивозити хліб з України, то на нашій обов'язку, товариші, роз'яснити селянам, що хліб візьмуть у кулаків і не для Росії, а для найбідніших українських селян, для робітників і Червоної Армії, яка виганяє Денікіна з України.

9. Дбайте, щоб в советах і в ісполкомах мали більшість комуністи й співчуваючі.

10. Вжити всіх заходів, щоб на Всеукраїнський З'їзд Советів не попали також представники від волостей, які можуть прилучитися на З'їзді до наших ворогів...

...Бажаю Вам повного успіху і щаслива Вам дорога.»

Запитання та завдання

1. Якою була справжня політика більшовиків в Україні?
2. Чому Л. Троцький стверджував, що «Без України нема Росії»?
3. У чому полягав цинізм більшовицької влади Росії стосовно України?

Документ 17.

В. Короленко про економічну політику більшовиків у 1920 р. (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Робочі спочатку пішли за вами. Ще б. Після ідіотського переслідування всяких спроб до боротьби з капіталом ви відразу проголосили пролетарську диктатуру. Робочим це лестило і багато що обіцяло... Вони кинулися за вами, тобто за мрією негайного здійснення соціалізму.

...І робоча маса перш за всіх відчула на собі наслідки вашої схематичності. Ви перемогли капітал, і він лежить тепер у ваших ніг, понівечений і розбитий. Ви не помітили тільки, що він сполучений ще з виробництвом такими живими нитками, що, убивши його, ви убили також виробництво... І головне — ви зруйнували те, що було органічного в стосунках міста і села: природний зв'язок обміну. Вам доводиться замінювати її штучними заходами, «примусовим відчуженням», реквізиціями за допомогою каральних загонів. Коли село не отримує не тільки сільськогосподарських знарядь, але за голку вимушено платити по 200 рублів і більше, — у цей час ви встановлюєте такі ціни на хліб, які селу явно не вигідні...

Кожен землероб бачить тільки, що у нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб

у ями, Ви його знаходите, ревізуєте, проходите по селах Росії і України розжареним залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Якщо додати до цього, що багато областей в Росії теж уражено голодом, що звідти до нашої України, наприклад, сліпо біжать натовпи голодних людей, причому батьки сімей, курські і рязанські мужики, за відсутністю худоби самі упрягаються в голоблі і тягнуть вози з дітьми і пожитками, — то картина виходить більш вражаюча?..»

СЛОВНИК

«Воєнний комунізм» — соціально-економічна політика радянської держави в умовах громадянської війни 1918–1921 рр., яка відображала уявлення про можливість соціалістичного будівництва шляхом швидкого насильницького витіснення капіталістичних елементів.

Запитання та завдання

1. Як називалась соціально-економічна політика більшовиків у 1917–1921 рр.?
2. Визначте наслідки цієї політики для селян та робітничого класу.

Документ 18.

А) Політична конвенція між Польщею та Україною.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«1.

Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть визначені договорами Української Народної Республіки з її прикордонними, з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну Владу Української Народної Республіки.

2.

Кордон між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою встановлюється наступний: на північ від річки Дністра вздовж річки Збруча, а далі вздовж кордону між Австро-Венгрією та Росією до Вишеградка, а від Вишеградка на північ через узгір'я Кременецькі, далі лінією на схід від Здолбунова, потім вздовж східного адміністративного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністративного губернії Мінської, до схрещення його р. Припятью до її устя.

Щодо повітів Рівенського, Дубенського і частини Кременецького, які зараз відходять до Річі Посполито-Польської, то пізніше має наступити стисліше порозуміння.

3.

Уряд польський визнає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в арт. 2 цієї умови, до кордонів Польщі з 1772-го року (передрозборових), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним.

4.

Польський Уряд зобов'язується не заключати жадних міжнародних умов, направлених супроти України; до того ж самого зобов'язується Уряд Української Народної Республіки супроти Річі Посполитої Польської.

5.

Права національно-культурні, які Уряд Української Народної Республіки забезпечить громадам польської національності на території Української Народної Республіки, будуть в неменшому ступені забезпечені громадам національності української в межах Річі Посполитої Польської і навпаки.

7.

Заключається Військова конвенція, що становить інтегральні частини цієї умови.

8.

Умова ця зістається таємною...»

Б) військова конвенція між Польщею та Україною.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«§1. Сучасна військова конвенція складає інтегральну частину Політичної конвенції з дня 21 квітня 1920 р., впроваджується з нею рівночасно в життя і зобов'язує аж до заключення сталої Військової конвенції поміж Польським урядом і Українським.

§2. Польські та Українські війська відбувають акцію спільно, як війська союзні.

§3. В разі спільної польсько-української акції проти совітських військ на теренах Правобережної України, що знаходяться на Схід від сучасної лінії польсько-більшевицького фронту, військові операції відбуваються за взаємним порозумінням начальної команди Польських військ і головною командою Українських військ під загальним керуванням начальної команди Польських військ.

§4. Начальна команда Польських військ приділить до оперативних штабів Українських військ своїх старшин, а головна команда Українських військ приділить, в порозумінні з начальною командою Польських військ, частин, інституцій і т. д. своїх зв'язкових старшин...

Симон Петлюра

§6. З моменту розпочаття спільної акції проти большевиків, Український уряд зобов'язується доставляти продукти для Польської армії, оперуючої на цім терені, в кількості згідно оперативному плану головні артикули: мясо, сало, борошно, збіжжя, крупу, овочі, цукор, овес, сіно, соломі і т. п. на підставі харчових норм, обов'язкових в Польському війську, і потрібні підводи...

§8. З моменту розпочаття спільної офензиви і заняття нових теренів Правобережної України, що знаходяться на Схід від сучасної лінії польсько-большевицького фронту, Український уряд організує на них свою владу і адміністрацію цивільну і військову. Тили Польських військ буде охороняти польська жандармерія польова і польське етাপове військо; зміна українською владою наступить на підставі осібної умови, після сформування української жандармерії, а також українських етاپових військ...»

Запитання та завдання

1. З курсу історії України згадайте причини укладення Варшавського договору (Політична конвенція і Військова конвенція між Польщею та Україною).
2. Згідно з Політичною конвенцією, Польща визнавала Директорію УНР як верховну владу УНР та обіцяла допомогти С. Петлюрі у боротьбі з більшовиками. На які поступки погодилась українська сторона? Дайте власну оцінку політичній та військовій Конвенціям.

Документ 19.

А) Наказ голови і головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії 20 травня 1920 р.

Джерело: А. Валентинов «Кримська епопея. Революція і громадянська війна в описах білогвардійців».

«Російська армія йде звільняти від червоної нечисті рідну землю. Я закликаю на допомогу мені російський народ.

Мною підписаний закон про волосне земство і встановлюються земські установи в областях, що займані армією.

Земля казенна і приватновласницька сільськогосподарського користування розпорядженням самих волосних земств передаватиметься господарям, які її оброблятимуть.

Закликаю до захисту батьківщину і мирній праці російських людей і обіцяю прощення тим, які повернуться до нас.

Народу — земля і воля в упорядкуванні держави!
Землі — волею народу поставлений Господар!
Та благословить нас Бог!»

Б) Земельний закон П. Врангеля.

Джерело: М. Лук'янов «Росія. 1917 – 1941 рр. Документи. Матеріали».

«За колишніми власниками частина їх землі може бути збережена, але розмір цієї частини у кожному окремому випадку визначається на місцях місцевими земельними установами...

Всі землі, що передаються господарям, закріплюються за ними актами і потрапляють у вічну, спадкову власність кожного господаря.

Земля відчужується не дарма, а за виплату державі вартості її. Таке передання землі забезпечує перехід її до справжніх міцних господарів, а не до всякого ласого до даровщини і чужого землі людині.

Ціна за десятину землі визначається п'ятикратною вартістю середнього річного урожаю з десятини. Сплата за землю розстрочується на 25 років і, отже, кожному господареві доведеться вносити щорічно одну п'яту частину урожаю або виплачувати вартість її. Сплата державі може бути вироблювана як хлібом, так і грошима, — за бажанням платника.»

ДОВІДКА

С. Мельгунов про «червоний терор» в Криму після евакуації П. Врангеля

«...Крим називався «Всеросійським Кладовищем». Ми чули про ці тисячі від багатьох, що приїжджали до Москви з Криму. Розстріляно 50000 — повідомляє «За Народ» (№ 1). Інше число жертв нараховують у 100–120 тисяч, і навіть 150 тис. Яка цифра відповідає дійсності, ми, звичайно, не знаємо, хай вона буде значно нижча за вказану! Невже це зменшить жорстокість і жах розправи з людьми, яким по суті була гарантована «амністія» главоверхом Фрунзе? Тут діяв відомий угорський комуніст і журналіст Бела Кун, що не посоромився опублікувати таку заяву: «Троцький сказав, що не прийде до Криму до того часу, поки хоч один контрреволюціонер залишиться в Криму; Крим — це пляшка, з якої жоден контрреволюціонер не вискочить, а оскільки Крим відстав на три роки в своєму революційному русі, то швидко посунемо його до загального революційного рівня Росії.

Кримська різанина 1920–1921 р. викликала навіть особливу ревізію з боку ВЦИК. Були допитані коменданти міст і за свідченням кореспондента «Руля» всі вони на виправдання пред'являли телеграму Бела Куна і його секретаря «Землячки» (Самойлова, що отримала в березні 1921 р. за «особливі праці» орден Червоного Прапора), з наказом негайно розстріляти всіх зареєстрованих офіцерів і військових чиновників.

Петро Врангель

...Перша ж ніч розстрілів в Криму дала тисячі жертв: у Сімферополі 1800 чол., Феодосії 420, Керчі 1300 і так далі.
...У Ялті, Севастополі виносили на носилках з лазарету і розстрілювали. І не тільки офіцерів — солдатів, лікарів, сестер милосердя, вчителів, інженерів, священиків, селян і так далі.»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте соціально-економічні заходи П. Врангеля.
2. Що визвало незадоволення селян в аграрній політиці П. Врангеля?

КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ 1917–1921 рр.

Документ 1. Закон Центральної Ради про державну мову.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.): Навчальний посібник для 10 класів середньої школи».

«Центральна Рада ухвалила:

1. Всякого роду написи, вивіски, що на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах, мають писатися державною українською мовою ...

3. ... мовою в діловодстві має бути державна українська.»

Запитання та завдання

Яке історичне значення має ухвалення закону про державну мову?

Документ 2. Закон про обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України у всіх середніх школах (1 серпня 1918 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«1. По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних й інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях, обов'язково викладається українська мова й література, задля чого визначається не менше трьох годин тижнево в перших 5 класах, а у двох останніх класах не менше 2 годин, та географія й історія України, задля яких мають бути визначені не менше як по 2 години тижнево у 2 останніх класах кожної школи.

Примітка: години на викладання тих предметів мають бути встановлені в кожній школі без побільшен-

ня загальної кількості лекцій, які існують до цього часу, згідно з розпорядженням міністерства для кожного типу школи.

2. По всіх хлоп'ячих та дівочих середніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях, закладається штатна посада учителя української мови та літератури, а також обов'язково закладається понадштатні посади учителя географії та історії України.

3. Штатним учителям української мови та літератури, які мають не менше 12 годин тижнево, та понадштатним учителям географії та історії України, які мають не менше 6 годин того або іншого предмета, належать всі права, якими користуються учителі штатні чи понадштатні того чи іншого типу школи щодо платні, пенсії та правного становища.

Примітка: Коли б вчителі української історії та географії мали також не менше 12 лекцій, тоді вони стають штатними учителями того предмета...

4. Кредити на утримання посад названих учителів беруться з тих же коштів, на які утримується та інша школа.»

Запитання та завдання

1. Поміркуйте, чому саме ці предмети треба було вивчати у всіх середніх школах.
2. Порівняйте документ 1 і документ 2. Чому Центральна Рада та гетьман П. Скоропадський проводили схожу культурно-освітню політику?

Документ 3. Із Закону Української держави про заснування Української академії наук.

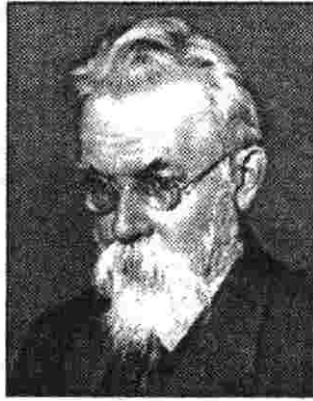
Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«1. Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Української академії наук у м. Києві.

Ухвалити докладені до цього статут та штат Української академії наук в м. Києві та її установи»

і закон цей запровадити в життя з 1 листопада 1918 р.

2. З-поміж перелічених у статуті наукових установ Академії ... створюються в цьому році: Фізичний інститут, Геодезичний інститут, лабораторія для спроб над матеріалами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний сад, Акліматизаційний сад, Демографічний інститут для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України.

Володимир Вернадський

5. Первісний склад Академії становлять 12 академіків, що на подання однієї міністра народної освіти та мистецтва, призначає пан Гетьман ...»

ДОВІДКА

Володимир Вернадський — народився 28 лютого (12 березня) 1863 р. в Санкт-Петербурзі. У 1868 р. через несприятливий клімат сім'я Вернадських переїхала до Харкова — одного з провідних наукових і культурних центрів тодішньої Російської імперії. У 1873 р. Володимир став першокласником Харківської класичної гімназії. У 1885 р. закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. У 1890 р. — приват-доцент кафедри мінералогії Московського університету. У 1897 р. захистив докторську дисертацію в Петербурзькому університеті. У 1898–1911 рр. професор Московського університету. Один із засновників і перший президент Української академії наук. З 1920 по 1921 р. — ректор Таврійського університету в Сімферополі. З 1922 по 1939 р. — директор ним організованого Радієвого інституту. В період 1922–1926 рр. працював у Празі і Парижі. Оpubліковано понад 700 наукових праць. Заснував нову науку — біогеохімію і зробив величезний внесок у геохімію.

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте історичне значення відкриття Української академії наук.
2. Зазначте наслідки відкриття при Академії наук різних наукових установ для України.

Документ 4.

Зі спогадів історика

Н. Полонської-Василенко.

Джерело: Н. Полонська-Василенко «Історія України», т. 1.

«Матеріальний стан Академії був жахливим. Жодна з властей не забезпечила її не тільки можливістю нор-

мальної роботи, але навіть прожитковим мінімумом, необхідним для її співробітників. Для співробітників Академії відводилися ділянки, де вони могли влаштувати городи..., їм дозволялося самим рубати дрова на зиму. Приміщення, надане Академії..., не опалювалося, чорнило замерзло. Але тут збиралися голодні ентузіасти української науки, у потертих плащах, з обмороженими, потрісканими руками; зігріті любов'ю до України, вони склали плани створення української науки. Свої роботи вони писали на зворотному боці календарів, старих театральних афіш чорнилом, яким були розчинені у воді олівці.»

Запитання та завдання

1. Якими були умови праці в Українській академії наук? Поміркуйте, чому.
2. Як ви гадаєте, що спонукало вчених працювати у таких важких умовах?

Документ 5.

З постанови Народного Комісаріату освіти УСРР «Про середню школу».

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Народний комісаріат освіти України постановив:

I.

Все внутрішнє життя ... в межах постанов центральної та місцевої влади середніх шкільних закладів усіх видів переходить до відання педагогічних рад, поповнених представниками від старших класів — учнів числом 1/3 (складу), педагогів, 2 представників від нижчих службовців ...

Учням надається повне право створювати різні учнівські організації ...

II.

1. Посади директорів, інспекторів, директрис, інспектрис та завідуючих касуються.

2. Натомість встановлюються посади голови педагогічної ради, товариша голови та секретаря ...

III.

1. По всіх шкільних закладах касуються перехідні та випускні іспити.

2. Касується також видача атестацій.

3. Замість атестацій видаються посвідчення про слухання курсу школи.

4. Вжиток бальної системи для оцінки знань та поведінки учнів касується...

7. Курс восьмого класу вважати закінченим і випуск провести в найближчі дні, видати учням посвідчення про прослухання курсу школи: сьомий клас в цьому шкільному році вважати випускним.

8. Касується обов'язкове навчання латинської мови...»

РОЗДІЛ II

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте нововведення в середній освіті, надані законом.
2. Визначте мету нововведень.
3. Дайте власну оцінку нововведенням та спробуйте простежити наслідки цих нововведень.

Документ 6.

Декрет РНК УСРР «Про вступ до вищої школи» (2 березня 1919 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Двері вищої школи відчинені для всіх бажаючих дістати вищу освіту. Відповідно до цього:

1. При вступі до вищої школи забороняється вимагати дипломи.
2. Забороняється вимагати будь-які посвідчення, крім посвідчення особи та віку.
3. До всіх вищих шкіл приймаються особи без різниці статі, що досягли 18 років.»

Запитання та завдання

1. Визначте мету ухвалення закону.
2. Поміркуйте, які прошарки суспільства могли розраховувати на пільгові умови вступу до вищих навчальних закладів.

Документ 7.

Розвиток освіти в Галичині, Буковині.

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

«У 1920 р. було закрито 84 українські школи... 12 вересня 1919 р. Чернівецький університет перетворено на румунський, тут закрито кафедру української мови та літератури. В школи направлялись вчителі-румуні.

Польський уряд не виконав своєї обіцянки відкрити український університет, а навпаки, позакривав усі існуючі вже українські кафедри у Львівському університеті.»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте стан освіти у Галичині та Буковині.
2. На основі документу поясніть, які наслідки мала політика урядів Румунії та Польщі для українських земель.

Документ 8.

Закон Директорії УНР у справі Української автокефальної православної церкви (1 січня 1919 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«1. Вища церковно-законодавча, судова та адміністративна влада на Україні належить Всеукраїнському Церковному Соборові, постанови якого, коли мають церковно-державне значення або вимагають видатку грошей з державних скарбів, підлягають розгляду і затвердженню законодавчих органів.

2. Для керування справами Української Автокефальної Православної Церкви утворюється Український Церковний Синод в складі 2 єпископів, 1 протоієрея, 1 священника, 1 диякона і 3 мирян і одного священника від військового відомства. До скликання Собору, який обирає в члени Синоду і подає на затвердження Уряду, члени Церковного Синоду призначаються Вищим Республіканським українським урядом.

3. Відомству Синоду належать церковні справи: 1) релігійні, 2) адміністративні, 3) господарські, 4) освітні, 5) контрольні та ревізійні.

4. В засіданнях Українського Церковного Синоду має присутність призначений для того міністром представник Республіканського уряду, який іменується державним представником і на обов'язках якого лежить подавати інформації, роз'яснити закони, стежити за виконанням законів та постанов Синоду, які не порушують інтересів Республіки. Державний представник має право опротестування перед Радою Міністрів.

5. Церковна влада Автокефальної Української Церкви з її всім урядовим складом оплачується коштами з державної скарбниці відповідно штатам, установленим для цього додатково.

6. Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського патріарха не стоїть.

7. Український Церковний Синод для керування своєю діяльністю, а також для скликання Церковного Собору виробляє накази, які вступають в силу по затвердженні їх українським Республіканським урядом.»

СЛОВНИК

Автокефальна церква — православна церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань.

Запитання та завдання

1. Які повноваження мав Український церковний синод?
2. Схарактеризуйте стосунки між Українською автокефальною православною церквою та державою в період Директорії УНР.

УКРАЇНЬСЬКА РСР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 рр.)

Документ 1.

Союзний робітничо-селянський договір між РРФСР та УСРР (28 грудня 1928 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: «Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів».

«Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, с одной стороны, и правительство Украинской Социалистической Советской Республики, с другой стороны, исходя из провозглашенного Великой пролетарской революцией права народов на самоопределение, признавая независимость и суверенность каждой из договаривающихся сторон и сознавая необходимость сплотить свои силы в целях обороны, а также в интересах их хозяйственного строительства, решили заключить настоящий Союзный рабоче-крестьянский договор...

I

Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика и Украинская Социалистическая Советская Республика вступают между собою в военный и хозяйственный союз...

III

Для лучшего осуществления указанной в пункте I-м цели оба правительства объявляют объединенными следующие комиссариаты: 1) военный и морских дел, 2) Высший совет народного хозяйства, 3) внешней торговли, 4) финансов, 5) труда, 6) путей сообщения и 7) почт и телеграфа.

IV

Объединенные народные комиссариаты обеих республик входят в состав Совета Народных Комиссаров Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и имеют в Совете Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республики своих уполномоченных, утверждаемых и контролируемых Украинским Центральным Исполнительным Комитетом и съездом Советов...

VI

Руководство и контроль объединенных комиссариатов осуществляются через Всероссийские съезды Советов депутатов рабочих, крестьян и красноармейцев, а также и Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет, в которые Украинская Социалистическая Советская Республика посылает своих представителей на основании постановления Всероссийского съезда Советов.»

Запитання та завдання

1. Поміркуйте, чому об'єднувалися саме ці комісаріати.
2. Схарактеризуйте суть господарського союзу між РРФСР та УСРР.

Документ 2.

Лист Й. Сталіна В. Леніну (22 вересня 1922 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Тов. Ленін!

Мы пришли к такому положению, когда существующий порядок отношений между центром и окраинами, т. е. отсутствие всякого порядка и полный хаос, становятся нестерпимыми, создают конфликты, обиды и раздражение, превращают в фикцию т. н. единое федеративное народное хозяйство, тормозят и парализуют всякую хозяйственную деятельность в общероссийском масштабе. Одно из двух: либо действительная независимость и тогда — невмешательство центра, свой НКВД, свой Внешторг, свой Концессионный комитет, свои железные дороги, причем вопросы общие решаются в порядке переговоров равного с равным, по соглашению, а постановления ВЦИК, СНК и СТО РСФСР не обязательны для независимых республик; либо действительное объединение советских республик в одно хозяйственное целое с формальным распространением власти СНК, СТО и ВЦИК РСФСР на СНК, ЦИК и экономсоветы независимых республик, т. е. замена фиктивной независимости действительной внутренней автономией республик в смысле языка, культуры, юстиции, вудел, земледелия и прочее.

Следует иметь в виду, что:

1. Формально решения СНК, СТО и ВЦИК РСФСР не обязательны для независимых республик, причем эти учреждения сплошь и рядом отменяют постановления центральных учреждений независимых республик, что вызывает протесты последних против «незаконных действий» центральных учреждений Москвы;

2. Вмешательство ЦК РКП в таких случаях происходит обычно после того, как центральные учреждения окраин уже дали свои декреты, отменяемые потом центральными учреждениями Москвы, что создает волокиту и тормоз в хозяйственных делах и вы-

зывает на окраинах недоумение среди беспартийных и раздражение среди коммунистов;

3. За четыре года гражданской войны, когда мы ввиду интервенции вынуждены были демонстрировать либерализм Москвы в национальном вопросе, мы успели воспитать среди коммунистов, помимо своей воли, настоящих и последовательных социал-независимцев, требующих настоящей независимости во всех смыслах и расценивающих вмешательство ЦК РКП, как обман и лицемерие со стороны Москвы;

4. Мы переживаем такую полосу развития, когда форма, закон, конституция не могут быть игнорированы, когда молодое поколение коммунистов на окраинах игру в независимость отказывается понимать как игру, упорно признавая слова о независимости за чистую монету и также упорно требуя от нас проведения в жизнь буквы конституции независимых республик. »

Запитання та завдання

1. Яку назву мав план Й. Сталіна про створення нової держави радянських республік? У чому суть цього плану?
2. Поясніть, чи змінилась позиція центру (Москви) відносно республік, що були на той час незалежними, але вважалися «околицями». Прокоментуйте п. 4 цього документа.

СЛОВНИК

Автономія — право самостійного здійснення державної влади чи управління, яке надається Конституцією окремій частині держави; одна із державно-правових форм розв'язання національного питання.

Федерація — форма державного устрою, за яким федеральні одиниці, що входять до складу держав, мають власні конституції, законодавчі, виконавчі, судові органи. Разом з ними створюються єдині — союзні, федеральні — органи державної влади, встановлюється єдине громадянство, грошова одиниця тощо.

Документ 3.

3 Договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних республік (30 грудня 1922 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика (РСФСР), Украинская Социалистическая Советская Республика (УССР), Белорусская Социалистическая Советская Республика (БССР) и Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика (ЗСФСР — Грузия, Азербайджан и Армения) заключают настоящий союзный договор об объединении в одно союзное государство — «Союз

Советских Социалистических Республик» — на следующих основаниях.

1. Ведению Союза Советских Социалистических Республик, в лице его верховных органов, подлежат:
 - а) представительство Союза в международных сношениях;
 - б) изменение внешних границ Союза;
 - в) заключение договоров о приеме в состав Союза новых республик;
 - г) объявление войны и заключение мира;
 - д) заключение внешних государственных займов;
 - е) ратификация международных договоров;
 - ж) установление систем внешней и внутренней торговли;
 - з) установление основ и общего плана всего народного хозяйства Союза, а также заключение концессионных договоров;
 - и) регулирование транспортного и почтово-телеграфного дела;
 - к) установление основ организации вооруженных сил Союза Советских Социалистических Республик;
 - л) утверждение единого государственного бюджета Союза Советских Социалистических Республик, установление монетной, денежной и кредитной системы, а также системы общесоюзных, республиканских и местных налогов;
 - м) установление общих начал землеустройства и землепользования, а равно пользования недрами, лесами и водами по всей территории Союза;
 - н) общее союзное законодательство о переселениях;
 - о) установление основ судостроительства и судопроизводства, а также гражданское и уголовное союзное законодательство;
 - п) установление основных законов о труде;
 - р) установление общих начал народного просвещения;
 - с) установление общих мер в области охраны народного здоровья;
 - т) установление системы мер и весов;
 - у) организация общесоюзной статистики;
 - ф) основное законодательство в области союзного гражданства в отношении прав иностранцев;
 - х) право общей амнистии;
 - ц) отмена нарушающих союзный договор постановлений съездов Советов, центральных исполнительных комитетов и Советов Народных Комиссаров союзных республик.
2. Верховным органом власти Союза Советских Социалистических Республик является съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик, а в периоды между съездами — Центральный Исполнительный Комитет Союза Советских Социалистических Республик...

18. В состав Советов народных комиссаров союзных республик входят:

Председатель Совета Народных Комиссаров,
Заместители председателя,
Председатель Высшего Совета Народного Хозяй-

ства,
Народный комиссар земледелия,
Народный комиссар продовольствия,
Народный комиссар финансов,
Народный комиссар труда,
Народный комиссар внутренних дел,
Народный комиссар юстиции,
Народный комиссар рабоче-крестьянской ин-

спекции,
Народный комиссар по просвещению,
Народный комиссар здравоохранения,
Народный комиссар социального обеспечения,
Народный комиссар по национальным делам,
а также с правом совещательного голоса — уполномо-

ченные наркоматов Союза: по иностранным делам, по военным и морским делам, внешней торговле, путей сообщения, почт и телеграфов.

19. Высший Совет Народного Хозяйства и народные комиссариаты: продовольствия, финансов, труда и рабоче-крестьянской инспекции союзных республик, непосредственно подчиняясь центральным исполнительным комитетам и совнаркомам союзных республик, руководствуются в своей деятельности распоряжениями соответственных народных комиссаров Союза Советских Социалистических Республик...

26. За каждой из союзных республик сохраняется право свободного выхода из Союза. »

Запитання та завдання

Проаналізуйте договір та заповніть таблицю «Повноваження регіонів у складі СРСР».

Повноваження центру	Повноваження республіки

Документ 4.

**3 листа Голови РНК УСРР В. Чубаря
Генеральному секретарю ЦК ВКП(б)
Й. Сталіну про обмеження прав
союзних республік у керівництві
народним господарством
(вересень 1925 р.) (мовою оригіналу).**

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«В работе аппаратов союзных наркоматов всегда проявлялись тенденции побольше забрать в... свое

управление, урезая права и масштаб работы союзных республик. За последнее время эти тенденции выявились особенно резко в целом ряде областей государственной работы, ... способствующие росту пренебрежительного отношения к существу дела и игнорированию интересов союзных республик. Для иллюстрации... достаточно привести... факты по ВСНХ.

1) Коллегия ГЭУ постановила изъять из управления ВСНХ Украины Южнорудный трест...

2) ЦУГПРОм в лице т.Пятакова стремится... изъять из ведения ВСНХ УССР Спиртотрест...

3) Ведется... работа по изъятию из ведения украинских органов треста химической промышленности (Химуголь) и Селикаттреста.

По НАРКОМВНУТОРГУ

1) Мясохладобойня Украины требует поддержки, а ей заявляют: переходите к нам, делайтесь «нашей» Союзной организацией, тогда поддержим.

По НАРКОМПОЧТЕЛЮ. Разрабатывается проект декрета о передаче всех телефонных сетей в ведение союзного Наркомата.

По НАРКОМФИНУ... 3) Участие правительства союзных республик в разработке общесоюзного бюджета сводится почти к нулю.

Запитання та завдання

1. У чому зміст суперечностей між союзним центром та Україною?
2. Чому саме ці галузі промисловості союзний центр намагався відібрати під своє керівництво?

Документ 5.

**А) Из постановления Политбюро ЦК КП(б)У
«Про кампанію по боротьбі з голодом»
(4 серпня 1921 р.).**

Джерело: «Голод 1921–1923 років в Україні.
Збірник документів і матеріалів».

«Вказати губкомам, що при здійсненні кампанії треба розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії і боротьбу з неврожаєм на Україні, де допомога місцям, які постраждали від неврожаю, може бути надана цілковито своїми губернськими або повітовими засобами. »

Запитання та завдання

Проаналізуйте зміст постанови та вкажіть її наслідки для голодуючих в Україні.

Б) Із постанови Ради праці та оборони РРФСР про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку (12 серпня 1921 р.).

Джерело: «Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів».

«Підтверджуючи надзвичайне значення для даного моменту та виняткове значення для подальшого розвитку господарсько-економічного життя Республіки успішного виконання продорганами завдання з швидкого і цілковитого збирання продподатку, яке постало перед ними, враховуючи, зокрема, що від цього залежатиме величезною мірою відбудова селянських господарств у вражених неврожаєм районах Республіки, Рада праці та оборони постановляє:

1. Визнати за необхідне при перших же ознаках протидії збиранню продподатку або уповільнення в його внесенні негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру, вводячи у волості і села, які опираються, військові частини, негайно спрямовувати туди виїзні сесії ревтрибуналів і найсуворіше караючи тих, хто опирається тощо.

2. Під час введення військових частин в села їх продовольче постачання покладати на сільські громади за повною нормою бойового пайка; причому на начальників частин покладається сувора відповідальність за перевищення цих норм, а селянство попереджується, що військові частини негайно будуть виведені після виконання встановленої для даного строку частки податку, і що від самого селянства залежить термін перебування військових частин та їх харчування за рахунок села.»

ДОВІДКА

Діяльність АРА (Американська армія допомоги) — добродійницька організація США, яка надавала гуманітарну допомогу європейським країнам, що потерпали від Першої світової війни. В Україні (Катеринославська, Одеська, Київська, Харківська, Полтавська, Кременчуцька губернії, Облaсті Війська Донського) працювала з 1922 р.

АРА запропонувала свою допомогу голодуючим України в листопаді 1921 р., однак спочатку відмовилася від укладання окремої угоди щодо розгортання своєї діяльності на території України з урядом УСРР: АРА вважала достатнім для цього договір, укладений 20 серпня 1921 р. з урядом РРФСР. Угода з урядом УСРР була підписана 10 січня 1922 р. Як і в Росії, основними видами допомоги мали бути речові та продовольчі пакунки, забезпечення харчування в спеціальних їдальнях та постачання ліками медичних установ.

Перешкодою своєчасному наданню допомоги стало рішення ЦК РКП(б) «не розширювати роботу АРА поза Поволжям». Українському уряду було заборонено проводити «підготовчі роботи для сприяння діяльності АРА на Україні». На початку 1922 р. основним видом допомоги голодуючим УСРР були продовольчі та речові пакунки, які розподілялися добродійницьким комітетом «Джойнт». Перші їдальні АРА, в яких харчувалися голодуючі незалежно від національної приналежності, почали діяти в Україні з квітня 1922 р. Від травня 1922 р. за сприяння уряду

УСРР мережа цих їдальнь почала розширюватися. До 15 серпня 1922 р. пайки АРА отримали 848 тис. дітей і 800 тис. дорослих, або 44% голодуючих.

запитання та Завдання

- Проаналізуйте документ за планом:
 - причини голоду в Україні;
 - ставлення російської влади до голодуючих в Україні;
 - допомога голодуючим.
- Поміркуйте, чому влада Росії намагалась якомога довше замовчувати голод в Україні?

Документ 6.

З резолюції X з'їзду РКП(б) «Про заміну продрозкладки натуральним податком» (8–16 березня 1921 р.)

Джерело: «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», т. 2.

«1. Для забезпечення правильного та спокійного господарювання на основі вільнішого розпоряджання землеробом своїми господарськими ресурсами, для зміцнення селянського господарства й підняття його продуктивності, а також з метою точного встановлення покладених на землеробів державних зобов'язань, розкладка, як спосіб державної заготівлі продовольства, сировини та фуражу, замінюється натуральним податком.

Виконано продподаток.
Радянський плакат 1921 р.

2. Цей податок має бути меншим за той, що накладалася до цього часу шляхом розкладки оподаткування. Сума податку має обчислюватися так, щоб покрити мінімальні необхідні потреби армії, міських робітників і неземлеробського населення. Загальна сума податку має постійно зменшуватись у міру того, як відновлення транспорту та промисловості дозволить Радянській владі отримувати продукти сільського господарства нормальним шляхом, тобто в обмін на фабрично-заводські та кустарні продукти.

3. Податок стягується у вигляді процентного або пайового відрахування від вироблених у господарстві продуктів, на основі обліку врожаю, числа ідців у господарстві та фактичної наявності худоби в ньому...

Продподаток не виконано.
Радянський плакат 1921 р.

8. Усі запаси продовольства, сировини та фуражу, що залишаються у землеробів після виконання ними податку, знаходяться в цілковитому їх розпорядженні й можуть використовуватися ними для поліпшення і зміцнення свого господарства, для підвищення особистого споживання і для обміну на продукти фабрично-заводської та кустарної промисловості й сільськогосподарського виробництва».

СЛОВНИК

Нова економічна політика — політика, проголошена в березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) і спрямована на подолання масового незадоволення політикою «воєнного комунізму». Передбачала заміну продрозкладки продподатком, свободу торгівлі, приватне підприємництво, залучення іноземного капіталу (у формі концесій), використання праці наймитів на селі.

Запитання та завдання

1. Встановіть причини заміни продрозкладки натуральним податком.
2. Проаналізуйте зміст нововведення та визначте наслідки нової політики для селян і розвитку господарства в цілому.

Документ 7.

З резолюцій Шостої конференції КП(б) У (9–13 грудня 1921 р.)

Джерело: «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1918–1941 рр.», т. 1.

«...2. Від системи розподілу державою всіх матеріальних ресурсів ми прийшли до системи часткового розподілу лише державних ресурсів, одержуваних в порядку надходження продподатку і з виробництва підприємств, які лишилися в безпосередньому керуванні держави. Певна частина державних ресурсів і ресурси приватного господарства дістають

право вільного обігу на товарному ринку за принципом купівлі-продажу.

Організація великої промисловості

...2. В умовах нової економічної політики промисловість дістає значну частину таких самих передумов, як і при капіталістичному господарстві...

4. Принципи трестування (з'єднання ряду підприємств в одне господарство) повинні застосовуватись не тільки в загальнодержавному масштабі, але й в усякому іншому (обласному, районному). Такі об'єднання державної промисловості тим більше необхідні, що в умовах конкуренції приватні підприємства так само неминуче підуть на шлях добровільного трестування і синдикування, дбаючи про зміцнення свого впливу на вільному ринку...

6...Тому свобода державних трестів у виступах на ринку повинна бути і обмежена межами державного плану...

Оренда

1. Прагнення розвантажити державні органи від дрібних і середніх підприємств, а також бажання залучити до господарської роботи якомога більше продуктивних сил, примусило державу встановити форму експлуатації деякої частини державних підприємств приватним особам на умовах оренди. В основу цього заходу покладено розрахунок на використання тих матеріальних і грошових ресурсів, які весь час були недоступні для держави...

Підприємець-орендар повинен вкласти у виробництво свої ресурси, знання і організаторський талант, щоб оживити ті підприємства, які не працювали або працювали слабо. »

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте основний зміст непу в промисловості.
2. Прослідкуйте наслідки введення непу для розвитку промисловості України.

ДОВІДКА

Наслідки непу

Джерело: О. Бойко «Історія України».

«Період непу не відзначався гармонійним розвитком. Навпаки — дестабілізуючі процеси розхитували економіку майже щороку: фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання інфляції 1925 р.

Запровадження непу мало помітні економічні наслідки. Тільки у 1928–1929 рр. в Україні вироблено електроенергії на 138% більше, ніж у 1913 р., кам'яного вугілля — на 119,3%, сталі — на 117%. Поступово виходило з кризи і сільське господарство республіки, яке за обсягом валової продукції вже 1927–1928 рр. дещо перевищило рівень виробництва 1913 р. Водночас сільське господарство помітно відставало від промисловості. Якщо 1927–1928 рр. порівняно з попереднім роком обсяг промислової продукції зріс на 19,5%, то сільськогосподарської — лише на 6%.

Однак, незважаючи на цілком реальні позитивні зрушення, неп наприкінці 20-х років було згорнуто.

Як і кожна перехідна модель, неп не міг остаточно стабілізувати економічний розвиток. До того ж реформаційні пошуки призводили й до появи кризових явищ (товарний голод, інфляція, фінансова криза та ін.). Та все ж завдяки «відбудовочному ефекту» (завантажувалося наявне обладнання, використовувалися староорні землі та ін.) відбувалося зростання економічних показників. Коли наприкінці 20-х років ці резерви було вичерпано, країна опинилася на порозі гострої кризи, в основі якої лежала нестача капіталів для реконструкції промисловості. Перед СРСР стояла альтернатива: або низькі темпи розвитку всього господарства на ґрунті непу і прогресуюче відставання від провідних капіталістичних країн, або ж відмова від ринку, повернення до адміністративних методів, концентрація наявних ресурсів і форсований ривок головної ланки господарства важкої індустрії.

Крім економічних суперечностей, поглиблення непу дедалі більше виявляло серйозні політичні та соціальні суперечності. Зокрема, економічний плюралізм, що набирив сили, диктував необхідність появи плюралізму політичного, адже приватний сектор прагнув мати допуск до політичних та юридичних важелів, щоб надійно гарантувати захист власних економічних інтересів. Проте більшовицька партія ділитися владою не збиралася. Тому розвиток ринкових відносин, який сприяв відбудові економіки, суттєво дестабілізував ситуацію політичну. Серйозні суперечності в період непу виникли в соціальній сфері. Прогресуюче розшарування суспільства, поява безробіття, безпритульності спричинили зростання соціального напруження. Почали лунаати голоси про «ганебний відступ» перед капіталізмом, «здачу позицій соціалізму», «капітуляцію перед буржуазією». Це були погляди значної частини суспільства, яка в роки громадянської війни проливалася кров за радянську владу, а в результаті неспівнескої диференціації спускалась на соціальне дно. Логічне питання «За що боролись?» починає в середині 20-х років звучати все гостріше... За таких обставин у 1929 р. більшовицьке керівництво і вирішило здійснити «великий перелом», відкинувши неп.»

Документ 8.

Із постанови РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю» (21 травня 1921 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.).»

«...Рада Народних Комісарів ухвалила:

1. Усе населення Республіки у віці від 8 до 50 років, що не вміє читати або писати, зобов'язане навчатися грамоти... Навчання це проводиться в державних школах...

Український плакат. 1925 р.

3. Наркомосу та його місцевим органам надається право залучати до навчання безграмотних у порядку трудової повинності...

6. ...Органам Наркомосу належить використовувати народні будинки, церкви, синагоги, молитовні клуби, приватні будинки та відповідні приміщення на фабриках, заводах і радянських установах».

Запитання та завдання

Визначте причини та наслідки ухвалення цієї постанови.

Документ 9.

З директив пленуму ЦК КП(б)У з національного питання (17 жовтня 1922 р.).

Джерело: «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1918–1941 рр.», т. 1.

*1) Щодо української мови:

а) Повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і разом з тим усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури, або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Боротьба проти будь-якого прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення українських робітників і селян — російським. Вживання тієї чи іншої мови є волею кожного, і держава не повинна поділяти свої установи на такі, в яких вплив був би за російською мовою, і такі, в яких вплив був би за українською мовою.

б) Необхідно заборонити офіційним установам і особам відмовлятися від розгляду тих чи інших документів або матеріалів на тій лише підставі, що вони написані російською або українською мовою.

в) У школах з викладанням російською мовою необхідно ввести обов'язкове вивчення української мови, а в школах з українською мовою російська мова повинна бути обов'язковим предметом вивчення.

г) Мова викладання в школах повинна вводитися згідно з організованим волевиявленням населення, вираженого у вигляді постанови пленуму Ради, або з'їзду Рад, що повинно бути узаконено окремим декретом. А думка викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися.

д) З метою сприяння вивченню комуністами української мови вважати необхідним введення викладання української мови як обов'язкового предмета в радпартшколах, виділивши йому достатню кількість годин з тим, щоб ті, які закінчують школу,

фактично його знали. В тих губерніях, де є для цього умови, визнати бажаним вести викладання в радпартшколах українською мовою.

2) Щодо української народної школи.

Без неухильного прагнення до радянзації української народної школи остання неминуче стає цитаделлю українського націоналізму.

Головне завдання партії в наступний період у галузі освіти полягає в оволодінні українською народною школою, у перетворенні її з розсадника шовінізму в знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства, для чого необхідно:

а) Спрямувати діяльність «Всеиздата» насамперед на створення української радянської навчальної літератури та на негайне складання стислих загальнодоступних українських підручників популярною мовою, які мають дати учням трудової школи перші елементарні знання з історії УСРР та її Конституції. Доручити компетентній особі написати історію України з марксистської точки зору.

б) З огляду на те, що підручники є одним із засобів тиснення на національні меншості і взагалі на національні групи, вжити заходів до усунення національної пропаганди через підручники так, щоб кожна національна школа мала підручники рідною мовою в достатній кількості. »

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте розділ директиви щодо української мови. Що нового з'явилося у політиці більшовиків у 1922 р.?
2. Чому більшовицька влада наполягала на «радянзації української народної школи»? Чи дійсно українська народна школа могла стати «розсадником шовінізму»?
3. Прокоментуйте, чому влада намагалась в першу чергу «написати історію України з марксистської точки зору». Чи вважаєте ви правильним переписування історії з марксистської або з будь-якої іншої точки зору?

Документ 10.

А) Із доповіді голови Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо «Рік українзації в шкільній справі» (1924 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«...До якісного аспекту, до змісту школи належить також українзація, тобто запровадження в школах викладання рідною українською мовою... Потужний процес українзації розпочато вже на всіх ділянках освітнього фронту...

...Дефекти, поза сумнівом, є... Біда в тому, що ми надзвичайно слабкі українськими культурними силами. Українізація — це... процес, реалізувати який покликане ціле покоління... Завдання в тому, щоб через рідну мову, через національно-культурні форми повести... маси до культури світової...

За... підсумками відділів народної освіти... на 1 січня 1922 р. з 12109 трудових шкіл... українською мовою викладання велось в 6105, українсько-російською — у 1967, тобто всього 67%. З 960896 дітей, що дали інформацію, українців було всього 716335, тобто близько 75%.

Отже, для 80% не вистачило шкіл із рідною мовою. Із 42376 викладачів... українців було всього 29728, тобто 70%. Отже, викладачів-українців менше за відповідну кількість дітей-українців на 5%...»

Микола Скрипник

Б) Із постанови Політбюро ЦК КП(б)У про попередні висновки щодо українзації (19 березня 1926 р.).

«1. У області... українзації держaparату досягнуті значні успіхи.

2. Партія в справі українзації досягла значних результатів, але мовою повністю ще не оволоділа.

3. ЛКСМУ значно відстає від партії...

4. ...Профсоюзи досягли деяких результатів, проте індустріальні профспілки українзацію проводили мляво.

5. У області українзації періодичного друку досягнуті... успіхи (61% українських газет)... Продукція книговидавця українізується... (у 1925 році 58% — за назвами, 79% — за тиражем, 58% друкарських листів), але на українському книжковому ринку домінує книга російських видавництв (на 70–75%).»

Олександр Шумський

Запитання та завдання

Заповніть таблицю «Досягнення та прорахунки українзації».

Досягнення	Прорахунки

СЛОВНИК

Українізація — політика ВКП(б), здійснювана в 1920 — на початку 30-х років комуністами України й урядом УСРР з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок національному рухові у вигляді впровадження української мови в школах й інших сферах культурного життя. Цей період часто називають добою культурного відродження.

ДОВІДКА

Микола Олексійович Скрипник (1872–1933) — радянський партійний і державний діяч.

Після Лютневої революції працював у більшовицьких організаціях Петрограда. З грудня 1917 р. — на Україні, спочатку народний секретар у справах праці, з березня 1918 р. — голова Народного секретаріату. Один з організаторів КП(б)У. Боровся за встановлення більшовицького режиму на Україні. З 1921 р. — на відповідальних посадах в Україні, в тому числі у 1927–1933 рр. — нарком освіти. Був активним провідником українізації.

Політична позиція в державному будівництві УСРР була суперечлива і неминуче мусила закінчитися його поразкою. Як послідовний більшовик-ленінець він був догматик. Скрипник постійно підкреслював самостійність української культури і незалежність її від російської. Діяльність Скрипника суперечила імперіальним планам Москви, і П. Постішев, прибувши в січні 1933 з доручення Й. Сталіна на Україну, всі складності й зриви здійснюваної тоді індустріалізації і колективізації приписував «контрреволюційній» діяльності українських націоналістів, що гуртувалися навколо Скрипника і прикривалися його авторитетом. Скрипника піддали гострій критиці й звільнили від керівництва народного комісаріату освіти. Не бачачи іншого виходу, Скрипник попередив неминучий арешт, вчинивши самогубство.

Олександр Якович Шумський (1890–1946) — український політичний діяч.

З 1908 р. — член Української соціал-демократичної спілки. Народився у селянській родині на Київщині. З осені 1917 р. по осінь 1919 р. входив до Української партії соціалістів-революціонерів. Входив до складу Української Центральної Ради.

У січні 1918 р. Шумський разом з іншими лівими українськими есерами готував разом з більшовицькими урядами в Петербурзі та Харкові державний закат з метою встановити в Україні радянський лад. З травня 1918 р. — один із лідерів боротьбистів. У січні 1919 р. ввійшов до складу боротьбистського уряду, який мав вплив серед повсталих селян Правобережної України, виступив проти Директорії, йдучи на зближення з більшовицьким урядом у Харкові.

З весни 1919 до 1920 р. входив до Української партії комуністів. Після розпуску партії разом з іншими укапістами ввійшов до складу КП(б)У й був обраний членом ЦК. Належав до партійної групи, яка вимагала усамостійнити КП(б)У від Російської Комуністичної партії. Виступав за те, щоб КП(б)У підтримувала зв'язки з РКП лише через Комуністичний Інтернаціонал. У 1919 р. — нарком освіти в українському радянському уряді Х. Раковського, 1920 р. — нарком внутрішніх справ, 1921 р. — представник УСРР у Польщі. Після повернення в Україну в 1923–1924 рр. був редактором журналу «Червоний шлях», керував відділом агітації та пропаганди КП(б)У. З вересня 1924 по лютий 1927 р. — нарком освіти УСРР, активно проводив політику українізації. Під час зустрічі з Й. Сталіним у жовтні 1925 р. порушив питання про усунення Л. Кагановича з посади генсека ЦК КП(б)У та заміщення його В. Чубарем. У листі «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК ВКП(б)У» від 26 квітня 1926 р. Сталін поклав на Шумського відповідальність за поширення антиросійських настроїв в Україні. З іменем Шумського був пов'язаний національний ухил — «шумськізм». Під тиском розгорнутої проти нього політичної кампанії на червневому (1926) пленумі ЦК КП(б)

У визнав «помилковість» своєї позиції. Звільнений з посади наркома освіти 1927 р. й висланий до Москви на другорядну роботу в профспілці. Справа усунення Шумського гостро обговорювалася у Комуністичній партії Західної України, що призвело до її розламу на «шумськістів» та прихильників сталінської позиції. Заарештований 13 травня 1933 р. за звинуваченням у приналежності до Української військової організації (УВО) — підпільної організації, яка нібито складалася з колишніх членів КПЗУ («шумськістів») і готувала антирадянське збройне повстання (насправді така організація не існувала й була сфабрикована ОДПУ). Засуджений до 10-річного ув'язнення у виправно-трудовому заборі. У 1933–1935 рр. перебував на Соловках. Неодноразово звертався з апеляціями щодо своєї справи до керівних організацій і окремих керівників, зокрема до Сталіна. У грудні 1935 р. тюремне ув'язнення замінили на заслання в Красноярськ. У відповідь на цю ухвалу розпочав голодування, домагаючись повної реабілітації. 9 жовтня 1937 р. тяжко хворого Шумського знову заарештували у зв'язку зі справою боротьбистів. У листопаді 1939 р. справу через хворобу і відсутність матеріалів, які б свідчили проти нього, було припинено. У роки війни далі домагався реабілітації. Після закінчення терміну заслання (13 травня 1943 р.) через хворобу змушений залишитися у Красноярську. Працював над монографією «Малороси», текст якої знищив у липні 1946 р., вирішивши покінчити життя самогубством (про це рішення повідомив в особистому листі до Сталіна). Однак спроба самогубства виявилася невдалою. Вбитий за особистим розпорядженням Сталіна, Хрущова та Кагановича дорогою з Саратова до Києва.

Документ 11.**М. Хвильовий «Думки проти течії».**

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«На яку із світових літератур повинна українська література взяти курс?»

У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи не дали б Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодувати наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки — ці ідеї ми, як представники молодої нації, скоріше виллемо у відповідні образи. Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, його стиль, його прийоми... Кінець прийшов тільки «малоросійщині, українофільству й просвітництву», але й задрипанському московфільству. Досить

Микола Хвильовий

«Фільтрувати», «дайош» — свій власний розум... Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства.»

ВІДПІДА

Наслідки українізації

Джерело: Я. Грицак «Нарис історії України».

«Зона [політика українізації] викликала серйозні зміни в соціальній і національній структурі. Наявність розвинутої української інфраструктури (школи, інститути, преса, театри) змінила процес русифікації населення у великих містах Сходу і Півдня України... Вперше в українській історії українці становили більше половини (55% у 1926 р.) робітничого класу. Причому чим нижчою була вікова група, тим більшим був відсоток українців. Більшість робітників-українців у побуті розмовляла українською мовою.

Місто почало втрачати позиції цитаделі російської ідентичності. Натомість активно формувалася українська міська ідентичність. Ставлення новоприбулих селян до міського середовища зазнавало сильної еволюції: від початкового уявлення, що «місто, душе й нудне, — це страшна помилка історії», аж до ствердного: «Не ненавидіти треба місто, а здобути». Новою українською свідомістю найбільше перейнялось молоде покоління, що виховувалося в інтелектуальному кліматі 1920-х.

Запитання та завдання

1. Чому М. Хвильовий закликав орієнтуватися на західноєвропейську культуру? Які аргументи він приводить?

2. Чи згодні ви з твердженням: «Москва сьогодні є центром всесоюзного міщанства»?

Документ 12.

Листа В. Леніна до членів Політбюро ЦК РКП(б) з приводу репресій щодо духовенства (1922 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: «Вісті ЦК КПРС».

Строго секретно

«Просьба ни в каком случае копий не снимать, каждому члену Политбюро (тов. Калинину тоже) класть свои заметки на самом документе...»

«...Я прихожу к безусловному выводу, что мы должны именно теперь дать самое решительное и беспощадное сражение черносотенному духовенству и подавить его сопротивление с такой жестокостью, чтобы они не забыли этого в течение нескольких десятилетий...»

На съезде партии устроить секретное совещание с участием или почти всех делегатов по этому вопросу совместно с главными работниками ГПУ, НКЮ и Ревтрибунала. На этом совещании провести секретное решение съезда о том, что изъятие ценностей, в особенности из богатых лавр, монастырей и церквей, должно быть проведено с беспощадной решительностью, безжалостно ни перед чем не останавливаясь и в самый кратчайший срок. Чем большее число представителей

реакционного духовенства и реакционной буржуазии удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь проучить эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели и думать...»

Запитання та завдання

1. Чому В. Ленін наполягав на строгій секретності даного листа?
2. Схарактеризуйте політику більшовиків щодо церкви та духовенства.
3. Чому більшовики дуже жорстоко поводитись з церквами та духовенством? Аргументуйте відповідь.

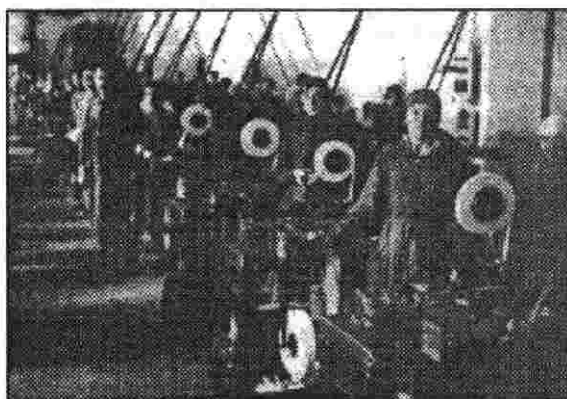
Документ 13.

Зміни у становищі жінок.

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

«...У 1926 р. жінки в трудових, колективах [Україні] становили 24% усіх працюючих, а у 1929 р. — вже більше 32%.

Якщо 1925 р. у промисловості та будівництві республіки працювало 93,1 тис. жінок — робітниць і службовців, то 1928 р. — 112,2 тис.

Українські робітниці у цеху фабрики

Уже в 1928–1929 рр. 220 жінок були обрані членами президій міськрад (це становило 16,6% кількості всіх членів президії). Якщо 1927–1928 рр. серед голів міськрад була лише одна жінка, то 1928–1929 рр. — шість...

10–16 жовтня 1927 р. у Москві проходив Всесоюзний з'їзд робітниць і селянок — депутатів Рад. У його роботі взяли участь 811 делегаток з ухвальним голосом. Від України було 127 представниць. Серед них 76 селянок, 34 робітниці; 29 членів і кандидатів у члени партії, 5 комсомолок.

У 1929 р. серед робітників найбільшого на Україні підприємства — Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г.І. Петровського — близь-

ко 10% становили жінки (через два роки їх стало 17,4%). Жінок можна було побачити в усіх цехах. Та лише 300 з них працювали на кваліфікованих роботах, решта — як допоміжна сила. А звідси і заробітки жінок були значно меншими, ніж чоловіків (52 крб проти 86).»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте, які зміни відбулись у становищі жінок.
2. Як ви розумієте висловлювання «радянська жінка»?

ЗАКРІПЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (1929–1938 рр.)

Документ 1.

Витяг з резолюції X з'їзду КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.).

Джерело: «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1918–1941 рр.», т. 1.

«У п'ятирічному плані УСРР необхідно забезпечити максимально можливий в даних умовах темп розвитку індустрії при неодмінній умові збільшення питомої ваги промисловості в усій продукції республіки. Особливу увагу треба звернути на відбудову, реконструкцію і розвиток металургії та важкого машинобудування, які відстають більше, ніж інші галузі виробництва.

Важливим завданням, яке треба розв'язати в поточному п'ятиріччі, є водопостачання Донбасу.

Відповідно до загального зростання господарства і успіхів у галузі реконструкції та раціоналізації виробництва на основі дальшого підвищення продуктивності праці, необхідно передбачити в плані дальшого поліпшення становища робітників і забезпечити зростання реальної заробітної плати. В плані треба передбачити непохитне проведення рішень ювілейної сесії про перехід у промисловості на 7-годинний робочий день.»

СЛОВНИК

Індустріалізація — процес створення великого машинного виробництва як основи всіх галузей економіки.

Запитання та завдання

1. Які галузі промисловості мали розвиватися в першу чергу? Чому?
2. Які положення викликають у вас сумніви? Обґрунтуйте відповідь.

Документ 2.

А) Торгівля алкогольними напоями як джерело засобів для індустріалізації (мовою оригіналу).

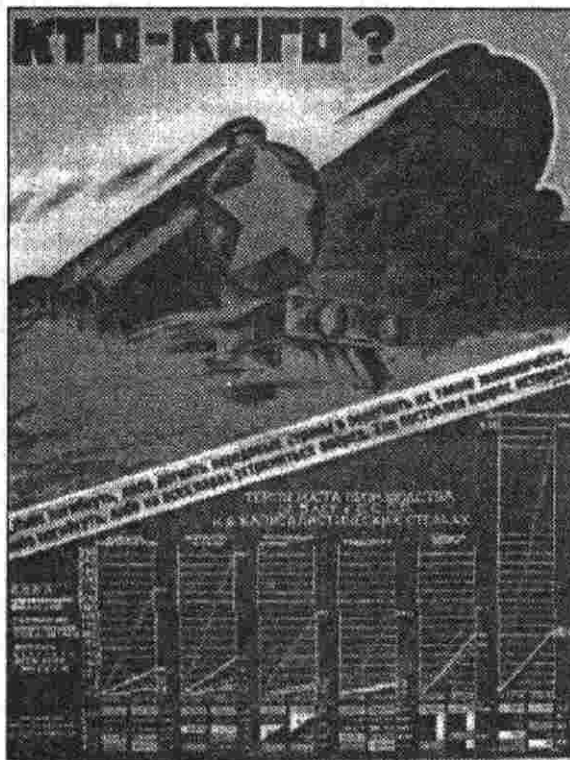
Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.).»

«а) Розпорядження Луганського Округового ве-

конавчого комітету Рад

...З метою утворення нормального збуту горілки та поступання прибутків до бюджету Президія Округконкому категорично пропонує провести такі міроприємства:

Райвиконкоми повинні повністю забезпечити своєчасне надіслання підвод за горілкою, обов'язавши сільради та колгоспи виділяти деяку кількість підвод для кооперативних організацій та торговельних одиниць спирт. тресту.

Радянський плакат 1929 р.

Поряд із збільшенням виробітку продукції та підвищенням її якості треба передбачити систематичне зниження собівартості і відпускних цін, особливо на руду та паливо, що забезпечило б дальший розвиток промисловості УСРР в умовах внутрішніх і зовнішніх ринків.

Окрпотребсоюз повинен забезпечити безперерйне постачання торговельних одиниць горілкою.

Окрторг — негайно дати вказівки Райторгам, аби останні вжили заходи до забезпечення нормального збуту горілки в районах.

Начальнику міської станції забезпечити переброску горілки на залізничну станцію.

Про вжиті заходи повідомити не пізніш 10 серпня ц/р.

б) Директива Дніпропетровського облвиконкому Криничанському районному споживчому товариству (районному потребителському товариству РАЙПО)

24 січня 1931 р.

До РАЙПО

Плян реалізації горілки в січні місяці Вами зірваний, чим порушили загального пляну здобути її на суму 102740 карб. За відомостями при РВК, Ваші філії торгують горілкою з перебоями та млявість її продажу, що з Вашого боку ніяких заходів для цього не вживається й навіть не перевіряєте завдання продажу тієї чи іншої Вашої філії.

На підставі директиви Вукопспілки РВК категорично пропонує вжити найрішучіших заходів щодо негайного усунення причин млявого продажу горілки та ганебного прориву завдань січневого пляну Вашими філіями з виявленням причин реалізації, які усувайте та винних в невиконанні завдань притягайте до відповідальності.

Б) Державні позики як джерело засобів для індустріалізації.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«До всіх голів сільських рад Криничанського р-ну.

На місцях ще і досі не з'ясували того надзвичайно-важливого значення в соціалістичній перебудові країни, якого набирає в собі завдання успішної та цілковитої реалізації державної позики «п'ятирічка в чотири роки».

Коли взяти відсоткове виконання контрольних завдань за останній час, то в результаті стверджується, що майже по всіх сільрадам будь-якого зламу в цій роботі зовсім не має; за станом на 30/IX-30 р. реалізовано було всього по району 34,1%; на 5/X-30 — 35,1%, тобто за п'ять днів реалізовано позики лише на один відсоток.

Зокрема зобов'язується проробити:

1) Максимум розгорнути масові роботи навколо питання щодо реалізації п'ятирічки, як серед бідноти, середняцтва, батрацтва, так і серед колгоспівської маси, добившись безперечних наслідків 100% реалізації своїх контрольних завдань.

2) Ужити всебічних заходів до того, аби реалізація державної позики головним чином переводилась за готівку; поруч з цим пропонується загострити виключ-

ну увагу на негайне оформлення раніш передбаченої державної позики, в першу чергу організаціями села, колгоспами тощо, але одноразово забезпечити оформлення позики і серед останніх прошарків селянства.

3) На дотермінову оплату грошей за підпискою на державну позику через розгорнення масової роботи домогтись відповідних постанов, як загальних зборів колгоспів, так і постанов громадських зборів; навколо питання щодо реалізації «п'ятирічки», слід згуртувати активність всієї громадськості села, практикуючи окремі виклики поодиноких осіб та в цілому сотні, або населенні пункти через стінні газети та т. ін.

Пропонується утворити червону та чорну дошки, на яких відповідно зафіксувати позитивні та негативні випадки в частині реалізації «п'ятирічки»...

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте джерела індустріалізації. Які ще джерела індустріалізації вам відомі?
2. Що ви можете розповісти про методи проведення індустріалізації?

Документ 3.

Відозва II конференції КП(б)У про розгортання соціалістичного змагання.

Джерело: «Промисловість і робочий клас Української РСР в період побудови фундаменту соціалістичної економіки».

«...В умовах капіталістичного оточення, при господарській і культурній відсталості країни, при скаженому опорі куркулів, непманів і їхніх прибічників із буржуазної інтелігенції, всіляких шкідників і бюрократів, щоб розв'язати це завдання, необхідно рішуче, неухильно здійснювати генеральну лінію партії...

«Виконаємо вугільну п'ятирічку за три роки». Український радянський плакат 1930-х р.

Ми повинні в найкоротший термін ліквідувати нашу господарську відсталість. Ми маємо наздогнати і перегнати в техніко-економічному відношенні передові капіталістичні країни... Аби пробудити пролетарські, треба об'єднати їх, організувати, повести в похід проти виробничої розхитаності, необхідно насамперед, щоб комуністи й комсомольці були зразковими робітниками...; необхідно, щоб зрушилися усі важелі партійного впливу та зв'язку з масами й особливо професійні спілки, маючи на увазі генеральну ідею соціалістичного змагання...

Хай живе соціалістичне змагання пролетарів Радянського Союзу — могутнє знаряддя соціалістичного виховання мас, залучення мільйонів робітників до керівництва господарством!

За генеральну лінію партії!

За перемогу соціалізму!»

Запитання та завдання

1. Визначте мету соціалістичного змагання.
2. Чому соціалістичному змаганняю компартія приділяла таке велике значення?

Документ 4.

Російський філософ М. Бердяєв про соціально-економічну суть сталінських п'ятирічок.

Джерело: «Прапор».

«П'ятирічний план, який настільки вражає багатьох людей Заходу, є дуже елементарна та прозаїчна річ. Росія — країна індустріально відстала. Необхідно чого б це не коштувало її індустріалізувати. На Заході це відбувається під знаком капіталізму — і так повинно бути за Марксом. Але в Росії індустріалізація повинна проходити під знаком комунізму. За комуністичного режиму це можна зробити лише створивши ентузіазм індустріалізації, перетворивши її з прози на поезію, з тверезої реальності на містику, створивши міф про п'ятирічку. Але все це відбувається не тільки за допомогою ентузіазму, поезії, містики й міфотворчості, але й шляхом терору й ГПУ. Народ знаходиться у кріпосній залежності по відношенню до держави. Комуністичний устрій перехідного періоду є устрій кріпосний... Для індустріалізації Росії під комуністичним режимом потрібна нова мотивація труда, нова психічна структура, потрібно, щоб з'явилася нова колективна людина. Для створення цієї нової психічної структури й нової людини російський комунізм зробив величезне зусилля. Психологічно він зробив більше завоювань, ніж економічно. З'явилося нове покоління молоді, яке виявилось здатним з ентузіазмом віддатися здійсненню п'ятирічного плану, яке розуміє зав-

дання економічного розвитку не як особистий інтерес, а як соціальне служіння. Але п'ятирічний план не здійснює все-таки царства соціалізму, він здійснює державний капіталізм. Найвищою цінністю визнаються не інтереси робочих, не цінність людини й людської праці, а сила держави, її економічна міцність. Комунізм у період сталінізму має підґрунття, щоб вважатися продовженням справи Петра Великого. Радянська влада є не тільки владою комуністичної партії, що зазіхає на здійснення соціальної правди, але є також державою та має об'єктивну природу будь-якої держави, вона зацікавлена у захисті держави та у його економічному розвитку, без якого влада може пасти. Будь-якій владі притаманний інстинкт самоврятування, яке може стати головною метою. Сталін — державник східного, азіатського типу. Сталінізм, тобто комунізм періоду будівництва, перероджується непомітно у своєрідний російський фашизм. Йому притаманні всі особливості фашизму: тоталітарна держава, державний капіталізм, націоналізм, вождизм та як базис, — мілітаризована молодь. Ленін не був диктатором у сучасному сенсі цього слова.

Сталін вже вождь-диктатор у сучасному, фашистському сенсі. За об'єктивним своїм сенсом процес, що відбувається, є процесом інтеграції, зібрання російського народу під стягом комунізму.»

Запитання та завдання

Як оцінює перші п'ятирічки філософ М. Бердяєв? Чи згодні ви з цими оцінками?

ДОВІДКА

Підсумки перших п'ятирічок для України

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

«Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, вона все ж вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру господарства: зросла частка промисловості у порівнянні з часткою сільського господарства у загальному обсязі валової продукції УСРР; у валовій продукції самої промисловості дедалі більше домінувало виробництво засобів виробництва; дрібна промисловість (кустарно-ремісничі підприємства окремих товаровиробників) витіснялася великою індустрією. Модернізація промислового потенціалу України дала змогу республіці посісти 2-ге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, 3-тє місце за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), 4-тє місце в світі за видобутком вугілля.»

Документ 5.

Жіноча праця в радянській Росії.

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

«А) Інформаційне видання Міжнародного бюро праці в Женеві, яке тільки що вийшло, містить цікаві дані про жіночу працю в радянській Росії.

Жінка на тракторі

П'ятирічним планом передбачено залучити до праці на фабриках і заводах 800000 жінок, причому вони повинні бути завербовані, в основному, для текстильної і металевої промисловості. Існуюча в радянському законодавстві заборона нічної роботи для жінок на практиці скасовується. Крім того, передбачається посилено залучати жінок до сільськогосподарської праці, для того, щоб звільнену таким чином чоловічу робочу силу можна було застосувати на ударних роботах в копальнях і на транспорті. Відалі ради сподіваються повністю передати механізоване сільське господарство до рук жінок.

В) Москва. Досягнуті в СРСР успіхи в індустріалізації країни і колективізації сільськогосподарства підняли на небачену висоту політичність і участь працюючих жінок у соцбудівництві. У 1930 р., і особливо в 1931 р., в усі галузі народного господарства було залучено величезну кількість жінок. На 1 жовтня 1928 р. у СРСР було 2,4 млн працюючих жінок, у 1929 р. — 2,6 млн, у 1930 р. — 3,7 млн, а в 1931 р. — уже 5,9 млн.

Жінка-токарь

В) Зі спогадів жінки-шахтаря Шепеленко-Осадчої У.Ю.

Мене образила контракція: давай зобов'язання, що ти нікуди не поїдеш, остаєшся в колгоспі і будеш виконувати роботу. Мене це дуже образило, що контракують і мене... Ми з дівчатами зговорились поїхати у Балаклею і поступити на сахарний завод... На другий день ми вийшли на буряки, оставили ко-

паниці, а самі поїхали і поступили на завод. Мене оприділили до випарщика, а прийняли без документів... Приїхали, а почалась контракція і набір в Донбас — не було робочих, і я поїхала... потім влаштувалась мотористкою на вентиляторі... Потім спустили мене в шахту. »

Запитання та завдання

Проаналізуйте наведені документи та зробіть висновки стосовно жіночої праці в СРСР.

Документ 6.

Зі звіту Ізюмського окрвиконкому ВУЦВКу про хід хлібозаготівлі й політику «наступу на куркуля» після XV з'їзду ВКП(б) (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Секретно

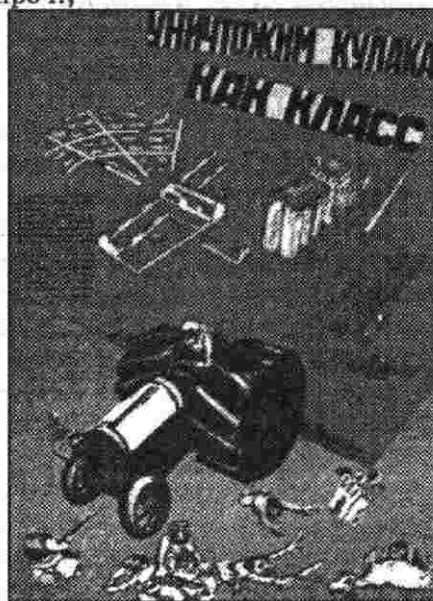
1. В хлібозаготовительную кампанію 1928 г. с начала года (январь-февраль) для получения более реальных результатов применялись такие методы:

а) материальной заинтересованности всей крестьянской массы путем отпуска товаров, в первую очередь, сдатчикам хлеба;

б) обхода по дворам крестьян членов правления и кооперативного актива с призывом сдавать излишки хлеба на ссыпные пункты;

в) расширения системы путевок;

г) проведения периодических собраний кооперативного актива, членов пайщиков, с/х и потребительской системы коопераций, с вопросами о хлібозаготовках и проч.;

Радянський плакат 1929 р.

д) занесение на черную доску злостных держателей хлеба.

Но, когда указанные методы не дали надлежащих результатов в деле выполнения хлебозаготовительного плана по округу (март-май), окрисполкомом были приняты меры «чрезвычайного характера» в отношении злостных держателей излишков зерно-хлеба, которыми в большинстве являлась зажиточно-кулацкая часть крестьянства, путем принуждения их к вывозу на ссыпные пункты имеющихся в них излишков, а также привлечения их к ответственности по ст. 127-й УК УССР.

Одним из методов обнаружения запасов зерно-хлеба являлось искание амбарного вредителя «долгоносика», которое, правда, не носило массового характера, но, однако, дало положительные результаты, так как хозяйства, у коих были выявлены запасы зерно-хлеба, принуждались к вывозу его на ссыпные пункты. Как стимул к вынужденному вывозу запасов зерно-хлеба являлся нажим на заможную и кулацкую часть крестьянства по линии выполнения ими всех видов платежей, как-то: ЕСХН, самообложения, взимания просроченных ссуд, а также сбора полных кооперативных паев, сдачи отмера владельцами мельниц и проч.

Как чрезвычайные меры, так и меры экономического нажима были направлены, главным образом, на заможную и кулацкую часть населения, но одновременно с этим необходимо отметить, что этими мерами была также ущемлена значительная часть середняцких и некоторая часть бедняцких хозяйств, что вызывало со стороны последних недовольство на хлебозаготовительную кампанию.

Провокационные слухи. Кулак с. Петровское Захаров М.И., встретившись с зажиточным середняком Трубицки, стал говорить: «Налог большой. Берут все сразу: и хлеб, и налог, и самообложение. Я слышал, что с хлебозаготовкой будет плохо. В Харькове Петровский собирал всех коммунистов и они решили забрать весь хлеб и на весенние посевы крестьянам ничего не оставить, заберут и хлеб и налог, наверное, коммунисты думают удирать».

Недовольство хлебозаготовкой. В с. Балакее кулаки, бывшие торговцы Дьяков А. и Бычок И., в группе крестьян говорили: «Дохлопались в ладоши, дождалась свободы, что крестьянин не может распоряжаться своим хозяйством, не дают ему возможности продать продукт по своему усмотрению, душат налогами, в кооперации без книжки ничего не дают и жить стало хуже, нежели при царе».

Запитання та завдання

1. Які методи застосовувала радянська влада у 1928 р. під час хлібозаготівельної кампанії?
2. Чому ці методи не призвели до бажаних владі результатів?

3. Визначте причини антирадянських настроїв на селі наприкінці 20-х років.

Документ 7.

3 резолюції Другої конференції КП(б)У (14 квітня 1929 р.).

Джерело: «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1918–1941 рр.», т. 1.

«Кооперування і усупільнення

Здійснення запроєктованих п'ятирічним планом великих темпів сільськогосподарського розвитку, реалізацію завдання в справі піднесення врожайності, здійснення реконструктивних заходів, машинізацію і тракторизацію, застосування мінеральних добрив і т. д. зовсім не можна запровадити, не змінивши різко нинішньої соціально-економічної бази сільського господарства, що складається з розпоршених індивідуальних господарств, слабо охоплених кооперацією. Спрямовуючи значні капіталовкладення в індивідуальне селянське господарство, запроваджуючи всі потрібні заходи, що створюють піднесення сільськогосподарського виробництва, треба всебічно прискорювати роботу в справі виробничого кооперування і колективізації індивідуальних господарств. Відмічаючи все ще недостатню роботу в цьому напрямку виробничої кооперації, конференція визнає за потрібне подати всебічну допомогу кооперації у найшвидшому виконанні нею передбачених планом розмірів охоплення селянських господарств (85% дворів) і перевиконання цього завдання в районах, де виробничі умови сільського господарства більш тісно зв'язують його з державною промисловістю (контрактація цукрових буряків, картоплі, махорки і т. п.).

Використання тракторів у сільському господарстві

Конференція схвалює накреслений планом темп виробничого усупільнення (колективізація), що передбачає охоплення 25% посівної площі до весни 1933 р. (7 млн га замість 1,3 млн га у 1928 р.) та охоплення 30% селянських господарств. При виконанні цього плану колективізація, що зробила значні успіхи після рішень XV з'їзду ВКП(б) (подвоєння числа колективів за період після з'їзду партії), в найближче п'ятиріччя повинна зробити з активною допомогою пролетарської держави дальші і величезні кроки, що

забезпечують підготовку досвіду і кадрів, потрібних для поголового виробничого усупільнення на базі зростаючих матеріальних можливостей у найближчі роки за межами поточного п'ятиріччя.

Конференція особливо підкреслює роль селян-комуністів у справі колективізації. Поголовний вступ сільських комуністів до колективів є їх першим обов'язком.

Намічений темп зростання колективізації вимагає капіталовкладень як у формі напряму державних кредитів, так і у формі використання тракторів, крім надаваних радгоспам (37500 штук).

Відзначаючи деякі досягнення в галузі укрупнення існуючих колективних об'єднань, конференція рішуче ставить завдання всебічного розвитку роботи в цьому напрямі, щоб утворити дійсно великі одиниці у сільському господарстві, які забезпечують найбільшу ефективність капіталовкладень, найбільш раціональну організацію праці, найбільші передумови для організованого задовольняння культурних і побутових потреб колективістів.»

Запитання та завдання

1. Визначте причини колективізації.
2. Якими методами повинна була здійснюватись колективізація?

СЛОВНИК

Колективізація — перебудова сільського господарства в СРСР внаслідок створення колективних господарств (колгоспів) наприкінці 20-х — на початку 30-х років. Супроводжувалася ліквідацією одноосібних господарств. Ґрунтувалася на застосуванні протиправних методів, терору, репресій.

Розкуркулювання — політика знищення селян-власників шляхом адміністративного примусу до вступу у колгоспи або засобами оподаткування, а також шляхом депортації репресованих селян на новобудови.

Документ 8.

З інформаційного листа Наркомзему УРСР про селянський опір колективізації (1 березня 1931 р.).

Джерело: «Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр. Збірник документів і матеріалів».

«Куркульська агітація набула небувалих розмірів, куркуль використовує буквально все, що тільки може — баптистів, черниць, вчителів, школярів, окремих жінок, а де-не-де окремі бідняки і середняки з куркулями поруч борються проти колективізації, є відверті вороги колгоспного руху.

В окремих місцях маємо компактні маси вчителів, що є правоопортуністичними ідеологами

на селі, що стоять на чолі куркульської боротьби проти колгоспів. У с. Олешня Охтирського р-ну на нараді, скликаній, щоб пожвавити участь вчительства в справі колективізації, виявились такі відверті думки вчителів: «Гасло ліквідації куркуля як класу суперечить принципам гуманності», «Раніш куркулеві надавали землю і допомагали розвиватись, а тепер чомусь радвлда наступає на куркуля», «Селянин не дурак, а тому треба йому сказати правду, а не брехню про дійсну політику радвлди», «Радвлда спочатку натискувала на куркуля, а потім вона перейшла в наступ на середняка, черга дійде і до бідняка, й останньому нічого не залишиться, як вступити до колгоспу».

Як бачимо, між останнім виступом відвертого куркульського ідеолога і виступами окремих районних робітників (що ми вгорі навели) мало різниці, всі такі виступи — однаково куркульські, протирадянські. Факти саботажу вчительства спостережено в Ровеньківському р-ні. Думку всіх вчителів сформулювала одна вчителька на пленумі Дар'ївської сільради: «Нам в районі сказали, чтобы мы не работали по кампаниям, а следили за своими школьными делами, а потому мы работать не будем».

Запитання та завдання

1. Які верстви населення чинили опір колективізації? Поясніть, чому.
2. Які причини селянського опору колективізації?

Документ 9.

Із відомостей Укрколгоспцентру про опір селян хлібозаготівлі та розкуркуленню (23 жовтня 1931 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«...Ліквідований як клас куркуль намагається всіма силами перешкодити виконанню хлібоздачі... За даними 24 районів, було 74 випадки підпалів... За даними 25 районів, було 28 випадків терористичних актів з боку куркульства на окремих активістів і представників влади... За даними 47 районів, було 25 випадків крадіжки хліба. Намагання куркуля зірвати хлібозаготівельну кампанію проходить у прихованій формі, але боротьба його спрямована різними шляхами... 2) У селі Городище Ворошилівського району убитий активіст-колгоспник і підпалено господарство комуні ім. КІМу... 10) В артілі «Червоний шлях» с. Новодмитрівка Сахновцанського району заможний середняк працював біля молотарки машиністом і навмисно молотив під час великого вітру, через що молотарка згоріла...»

Запитання та завдання

Як селяни боролись з проведенням колективізації?

Документ 10.

З ухвали ЦВК і РНК СРСР про застосування розстрілу та 10-річного ув'язнення за розкрадання колгоспного майна (7 серпня 1932 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності.

1. Прирівняти за своїм значенням майно колгоспів і кооперативів (урожай на полях, громадські запаси, худоба, кооперативні склади й магазини і т. п.) до майна державного і всіма способами посилити охорону цього майна від розкрадання.

2. Застосовувати як судову репресію за розкрадання (крадіжку) колгоспного й кооперативного майна вищу міру соціального захисту — розстріл із конфіскацією всього майна і з заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі на термін не нижчий за 10 років із конфіскацією всього майна.

3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у справах про розкрадання колгоспного й кооперативного майна...

4. Повести рішучу боротьбу з тими протисупільними куркульсько-капіталістичними елементами, які застосовують насильство та погрози або проповідують застосування насильства та погроз до колгоспників із метою змусити останніх вийти з колгоспу, з метою насильницького руйнування колгоспу. Прирівняти ці злочини до державних злочинів.

5. Застосовувати як міру судової репресії у справах про охорону колгоспів і колгоспників від насильства та погроз із боку куркульських та інших протисупільних елементів позбавлення волі від 5 до 10 років з ув'язненням у концентраційному таборі.

6. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених за цими справами».

Запитання та завдання

1. Визначте причини ухвалення постанови, яка увійшла в історію як закон «про п'ять колосків».
2. Поміркуйте, чому радянська влада вимушена була удатися до репресивних методів в колгоспному будівництві.

Документ 11.

А) Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» (6 грудня 1932 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Зважаючи на особливо ганебний провал хлібозаготівель в окремих районах України, РНК і ЦК ставлять перед облвиконкомама і обкомама, райвиконкомама і райпарткомама завдання зламати саботаж хлібозаготівель, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, знищити опір частини сільських комуністів, які стали фактичними провідниками саботажу, і ліквідувати несумісну з званням члена партії пасивність і примиренство до саботажників, забезпечити швидке наростання темпів, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівель. РНК і ЦК ухвалюють: за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, занести на «чорну дошку» такі села: с. Вербка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.; с. Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.; с. Лютьєнка Гадацького р-ну Харківської обл.; с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну Харківської обл., с. Святотроїцьке Троїцького р-ну Одеської обл., с. Піски Баштанського р-ну Одеської обл. Щодо цих сіл вжити таких заходів:

1. Негайно припинити довіз товарів, цілком припинити кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезти з відповідних кооперативних і державних крамниць всі наявні товари.
2. Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і одноосібників.
3. Припинити всіляке кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів і інших фінансових зобов'язань.
4. Перевірити і очистити органами РСІ кооперативні і державні апарати від всіляких чужих і ворожих елементів.
5. Перевірити і очистити колгоспи цих сіл, вилучивши контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівель.

РНК і ЦК звертаються з закликом до всіх чесних, відданих радянській владі колгоспників і трудящих селян-одноосібників організувати всі свої сили для нещадної боротьби з куркулями і їхніми посібниками на подолання куркульського саботажу хлібозаготівель у своїх селах, за чесне, сумлінне виконання хлібозаготівельних зобов'язань перед радянською державою, за зміцнення колгоспів.»

Запитання та завдання

1. Поясніть, що означає «занести на чорну дошку» села. Які це мало наслідки для селян?
2. З якою метою була ухвалена постанова? Чи дійсно для «боротьби з саботажем хлібозаготівель»?

Б) Лист ЦК КП(б)У усім секретарям райкомів, головам райвиконкомів, уповноваженим обкомів про обов'язкове вивезення всіх наявних колгоспних фондів, у тому числі й посівного, у рахунок виконання плану хлібозаготівель (24 грудня 1932 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«У зв'язку зі скасуванням постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада ц. р. про колгоспні фонди пропонуємо:

1. У всіх колгоспах, що не виконали плану хлібозаготівель, у п'ятиденний термін вивезти всі без винятку наявні колгоспні фонди, у тому числі й насінний, у рахунок виконання плану хлібозаготівель.

2. Усіх, хто чинить цій справі опір, у тому числі й комуністів, заарештовувати й віддавати під суд.

3. Попередити всіх голів колгоспів, що у випадку, якщо після закінчення зазначеного терміну буде виявлено які-небудь невивезені або приховані фонди, комори і подібне, голів, а також інших винних у цьому посадових осіб буде притягнуто до судової відповідальності й суворо покарано.

4. Зобов'язати секретарів РПК, голів РІК і уповноважених обкому за 24 години вручити цю постанову головам колгоспів під розписку».

Запитання та завдання

Використовуючи документи А і Б, доведіть, що голодомор 1932–1933 рр. в Україні був організований радянською владою.

ДОВІДКА

Спогади про голодомор

Джерело: «Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства».

«А) Р. Пісний. Житомирщина

Ще напередодні голоду на селі стало, як у пустелі: стодоли, хліви, стаїні, комори сільрада вивозила до міста і продавала на паливо. Коней люди половили, порізали й поїли. Частину коней половила влада, зіграла до колгоспу і поставила варту. Це вже була «социалистическая собственность». Кури, вівці

порізали й поїли люди або позабирала влада. Псів та котів постріляли на хутрозаготівлю або поїли люди. Тим, що нарешті вступили «добровільно» до колгоспу, на роботі варили та давали їсти «бурду» — варену воду, забовтану мукою. Нового кожуха продавали за 5 шклянок гороху, а килим — за буханець хліба. Одяга чи інші речі — в кого вони були — продавалися майже задурно. Хліб у той час коштував по 150 крб за кіло. Сушили гречану або просяну полову, товкли її в ступі та пекли коржі. Ступи та ручні жорна влада забирала або нищила. Хто мав корову, тримав її в хаті та жив самим молоком. Коли настала весна, варили та їли кропиву. Рятунку не було: люди пухли і мерли — ті що були в колгоспі й ті, що в йому не були. Ще живі — ходили жовті та аж чорні. На пухлих шкіра тріскалася і з ран бігла рідина, як вода; в ранах заводилися черви і не було рятунку, поки не приходила смерть. Першими вмирили здорові чоловіки. Три сімейства в нашому селі їли людей, їх заарештували і більше про них ніхто нічого не чув. Мертві люди лежали скрізь, де хто помер. Вже навесні збирати трупи в нашому селі доручили голові кооперації з двома іншими активістами та підводою. Влада оплачувала хлібом за кожний труп та давали по пляшці горілки кожному на день. Щодня зранку до вечора вони збирали трупи людей по хатах та попід хатами. Частина трупів вже розкладалася, з пообгризаними мишами вухами й іншими частинами обличчя. Були випадки, що забирали ще живих, щоб завтра не заїжджати, бо він у цій хаті вже останній. Трупи складали на підводу вилами, як дрючки, та везли до великої викопаної ями, до якої скидали так само вилами, як гній... Яму тримали відкритою по кілька днів, поки не була повна.

...Під час голоду 1932–33 рр. у нашому селі з 1532 людей вимерло 813.

Б) Р. Суслик. Зінківський район на Полтавщині

Пізнньої осені 1932 року до хутора Северинівка прибуло з сусіднього Груньського району кілька десятків людей, озброєних штрикачами та щупачами. Ця голота розбилася на групи, кожна на чолі з довіреним «тисячником». Йшли з двора до двору, штрикали подвір'я й город, обстукували підлогу й піч і, якщо виявляли щось підозріле, — пробивали піч, довбали стіни, рили підлогу й т. ін. В першу чергу шукали й дивилися, що є вареного і з яких продуктів варено, бо це було доказом наявності харчів у колгоспників. В міру руху бригади вперед, на підводах все більш нагромаджувалося горшків, глечиків, торбинок, скриньок — з зерном, пшоном, квасолею, горохом, кукурудзою, борошном, а також ручних жорен різної конструкції.

Ці «успіхи» не задовольнили «партию й правительство» — вони не залишали населення в спокою аж до весни. Щодва тижні обходила Северинівку, як і всі села та хутори району, бригада активістів. Цікаво відзначити, що сільських активістів збирали й посилали до чужих районів, де не було їхніх рідних, ні знайомих, і де вони могли жорстокіше провадити цю «державну роботу». Обшуки ці давали лише мізерні кілограми, але влада досягала цим своєї підлої мети: тримати населення у постійному страху, в страху, що той харч, який воно зуміло заховати або дістати, може бути кожного дня забраний. Цей підступний розрахунок влади штовхав людей до швидшого споживання продуктів і певніше вів до голодної смерті. Люди мусили варити і їсти вночі, а вдень тримати печі холодними й порожніми. Після цієї страшної зими настала ще жахливіша весна 1933 р. «Партия й правительство» «пішли назустріч» колгоспникам і позичили посівний матеріал, який довелося привозити аж з міста Гадяч. Люди і коні ледве рухалися по землі. Колгоспне поле сяк-так сіяли, але городи колгоспників в більшості лишалися нескопаними: не було ні сили копати, ні насіння на посадку.

Багато людей були пухлі, їли все, що попадало до рук: рибу, птахів, жаб, слимаків, жолуді в дуба, листя липи, «паслися» на луках...

В) Васюта. Опішнянський район на Полтавщині

Молода мати трьох малих дітей Настя Сліпенко, чоловіка якої за судили, пішла вночі на колгоспне поле вигрібати з землі посіяну картоплю, її застрелила на полі озброєна варта та вкинула поблизу до криниці. Троє дітей вмерли голодні.

Багато дітей в селі лишилося без батьків, а врятувалися з них лише одиниці. Домна Гавриш, що їй у 1933 р. було 11 років, розповідала, що її врятував 9-річний брат Василь. Вів був дуже меткий, а життя його навчило, де і як діставати їжу. Культурний, працьовитий селянин Шведченко привіз з Харкова торбу хліба і застав жінку Марію з п'ятьма дітьми — від 2-х до 10 років — вже мертвими.

Один з вигнаних владою копати яму на трупи — Захар Черногір — вмер у цій же ямі.»

Документ 12.

О. Кушнір. «Свідчення про недавнє минуле. Боротьба за волю не припинялася».

Джерело: «Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства».

«Великий голод 1932–33 р. в Україні, влаштований советською владою, все ж таки не зломив опору українського населення. Селяни склали й співали протиколгоспні сатиричні пісні та висміювали большевицьких наїзників на Україну.

Але були й інші, важливіші методи опору. Правда, вони не були масовими, але їх дошкульно відчувала советська влада, особливо НКВД. Так, наприклад, було в Кривому Розі, що є великим промисловим центром, де працюють десятки тисяч робітників. Серед цих робітників було багато українських селян і взагалі людей, які переїхали сюди, щоб уникнути очей НКВД. Саме тут у 1934 р. повесні був замордований у своєму мешканні один із слідчих НКВД, подію цю органи влади тримали у великій таємниці. Не зважаючи на це, пізніше почали ширитися поголоски про існування тут протибольшевицької терористичної групи.

Одного дня чекали до Кривого Рогу якогось великого советського вельможу, що мав прибути сюди невідомим потягом. Але коли цей пильно охоронюваний поїзд підходив до ст. Карновотки, на закругленні «Руднік Шмакова», він пішов під укіс. На слідстві виявилось, що рейки було заздальгідь відкручено. Тільки тоді НКВД зрозуміло, що це не випадок, що тут діяла якась невідома антисовєтська організація.

Мені, як мешканцеві Кривого Рогу, було цікаво довідатися докладніше про цей випадок, коли я повернувся з концтаборів. Тільки в роки Другої світової війни я дізнався, що така протибольшевицька бойова

група справді тут існувала. Керував нею один досить здібний юнак, який був також талановитим поетом, вірші якого друкувалися в газеті Кривого Рогу. Другий борець за волю України, його побратим, на ім'я Андрій Загреба, походив із безпритульних. Його батьків зліквідувала советська влада ще в 20-х роках. Народився він у Таврії. Загреба діяв під прибраним прізвищем і був справжньою карою Божою для високопоставлених комуністів і НКВД. Кінець його життя був трагічний. Одного разу на перегоні Верховцеве-П'ятихатка він увійшов до купе вагону швидкого поїзду, де сидів один якийсь визначний енкаведист. Загреба накинувся на нього, відняв зброю і тут же прикінчив цього ката. Але в цей саме час прийшов до вагону контролер. Постукавши в двері купе і не одержуючи відповіді, контролер відкрив купе своїм ключем. Тоді Загреба, щоб уникнути арешту й неминучої страти, виплигнув через вікно вагону на повнім ходу. Вів тут же розбився на смерть.»

Запитання та завдання

1. Як боролися в період голодомору українці проти дій радянської влади?
2. Яке ставлення у вас до таких методів боротьби?

Документ 13.

Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» (28 листопада 2006 р.).

Джерело: «Голос України».

«Верховна Рада України постановляє:

- вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та його наслідків;
- шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;
- усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;
- відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;
- засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

- співчуваючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;
- високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору — Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав — членів Європейського Союзу; ...визнаючи Голодомор 1932–1933 рр. в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

- брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;
- сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;
- вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору... »

Запитання та завдання

1. Укажіть причини ухвалення закону.
2. Яким чином в Україні вшановується пам'ять жертв Голодомору? Наведіть приклади.
3. Про що свідчить солідарність та підтримка міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні?

Документ 14.

Статистичні дані про соціальний склад населення СРСР.

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

Рік	1913	1928	1937
Кількість населення	139,3 млн	152,6 млн	160 млн
Міська і сільська буржуазія	16,3%	4,6%	—
Селяни, кустарі, ремісники	66,7%	74,9%	2,6%
Робітники і службовці	17,0%	17,6%	50,2%
Колгоспне селянство і кооперовані кустарі	—	2,9%	47,2%

Радянський плакат, 30-х р. XX ст.

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте наведені статистичні дані.
2. Як і чому змінився соціальний склад населення СРСР?

ДОВІДКА

Колгоспне життя

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

«Серед найбільш шанованих і привілейованих осіб у колгоспі на початку 1930-х рр. були трактористи і комбайнери... Павліченко А.Г., який працював у той період трактористом, розповів, що у 1938 р. він мав добрий заробіток: близько 35 рублів на місяць та премію — 25 пудів зерна у місяці жнив. Це становило разючий контраст до заробітної плати звичайних працівників колгоспу. Звичайні працівники заробляли приблизно 4,5 рублів на місяць (якщо їх виплачували), що було в 9 разів менше за заробіток тракториста. Інший тракторист — Харченко П.К. — заробляв ще більше — 3,5 рублі та 3 кг пшениці в день, що, як казав опитуваний, було в 40 разів більше за грошову частину заробітку звичайних колгоспників і щонайменше у 10 разів перевищувало зернову...»

Документ 15.

Емігрант О. Височенко про життя номенклатури в українській провінції (1933 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.).».

«У Погребиці, як і в кожному районі, була розкішна їдальня для партійно-радянського активу, так звана «двадцятка». Вдень і вночі її охороняли міліціонери, щоб до приміщення їдальні не підходили голодні селяни або їхні діти й своїм страшним виглядом не псували апетит «ідейним будівникам соціалізму». Тут за сміховинну ціну подавали районній верхівці все що завгодно: білий хліб, м'ясо, курей, різносортні маринади й делікатеси, вина, шоколад. Крім того, кожний, хто був прикріплений до їдальні, одержував додому ще окремих «мікоянівський» (Мікоян — тодішній нарком харчової промисловості СРСР) пайок, до якого входило понад 20 найменувань. А довкола цих партійних оазисів лютували голод і смерть.»

Запитання та завдання

1. Чи дійсно партія більшовиків створила суспільство «соціальної рівності»?
2. Схарактеризуйте життя соціальної номенклатури у 30-х рр.

Документ 16.

А) Г. Костюк про наслідки діяльності П. Постишева в Україні.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.).».

«...Ця акція своїми методами і розмірами наряд чи має в історії щось рівне чи подібне собі. Зупинятись на її деталях ми тут не будемо. Але зробити бодай приблизний підсумок її, зареєструвати наслідки і розміри її для українського народу варто.

Який же фактичний баянс цієї акції? Як він виглядає сьогодні на підставі самих тільки радянських джерел?

1. Знищено Українську Автокефальну Православну Церкву з усім єпископатом, духівництвом і багатьма вірними.

2. Знищено незалежність і бодай відносно свободу Всеукраїнської Академії Наук і перетворено її на філіял Всесоюзної Академії.

3. Знищено основоположника і творця новітньої української історичної школи — акад. М. Грушевського, всіх його учнів і всі наукові заклади, в яких вони працювали.

4. Знищено історичну школу акад. М. Яворського разом з усіма його учнями і заснований ним Інститут історії.

5. Знищено філософську школу акад. В. Юринця, всіх його учнів, а також Інститут філософії.

6. Знищено Науково-дослідний інститут історії ім. акад. Д. Багалія з усіма його співробітниками.

7. Розгромлено Науково-дослідний інститут літературознавства ім. Шевченка, а його директора С. Пилипенка та більшість співробітників заарештовано або розстріляно.

8. Розгромлено українську мовознавчу науку та її центр — інститут мовознавства Академії Наук. Співробітники інституту в більшості своїй фізично знищені.

9. Відкинено й заборонено звичайними поліційними заходами науково розроблений і затверджений Всеукраїнською науковою конференцією 1927 р. український правопис.

10. Знищено Сільськогосподарську Академію і Науково-дослідний інститут економіки та організації сільського господарства з його керівниками і співробітниками.

11. Розгромлено український Науково-дослідний інститут сходознавства, а директора Л. І. Величка і більшість наукових співробітників заарештовано.

12. Зліквідовано Науково-дослідний інститут радбудівництва та права з директором П. Трублаєвичем та всіма науковими співробітниками.

14. Розгромлено всі літературно-мистецькі об'єднання та організації, а всіх основних письменників і критиків заарештовано.

15. Знищено велику мистецьку школу бойчуків на чолі з їх керівником професором М. Бойчуком.

16. Знищено театр «Березіль», а його керівника Леся Курбаса і ряд визначних акторів ув'язнено.

17. Розгромлено видавництво і редакцію УРЕ — Української радянської енциклопедії, а керівництво і редакторів її знищено фізично (М. Скрипник, А. Річицький, проф. Наконечний, проф. В. С. Бойко та інші).

19. Закрито ВУАМЛІН, а всіх його наукових співробітників заарештовано і фізично знищено.

22. Українська кінофабрика втрачає свою незалежність і перетворюється на виконавця замовлень всесоюзного кіновиробництва у Москві.

23. Майже весь професорський склад усіх українських вищих навчальних закладів був заарештований і знищений.

Рівночасно з загальним погромом наукового і культурного життя йде тотальний розгром українських громадських та політичних кадрів незалежно від їхньої політичної активності чи пасивності в даний момент.

До 1937 р. були заарештовані, знищені фізично або вилучені з наукового, громадського чи політичного життя:

1) всі діячі революції 1917 р. і УНР незалежно від партійної приналежності;

3) всі колишні боротьбісти, укапісти, всі колишні члени КПЗУ і всі галичани взагалі;

4) вся велика опозиційна група М. Скрипника і всі в якійсь мірі причетні до опозиції Шумського-Волобуєва-Хвильового;

5) всі радянофіли, що приїхали з Галичини чи повернулися з еміграції;

6) вся безпартійна наукова і мистецька інтелігенція, яка ніколи — ані за доби УНР, ані тепер — не була політично активна, але працювала для української науки і мистецтва;

7) розгромлені і в більшості своїй були заарештовані кадри молоді, вже в радянських умовах сформовані, інтелігенції, які активно включалися в будівництво української радянської державності і її культури;

8) виарештовані були (пов'язані з українською дійсністю) всі особи, приналежні будь-коли до правої чи троцькістської опозиції;

9) і, нарешті, як фінал цього всенародного погрому, наприкінці 1937 р. відбувається тотальне винищення всього українського радянського уряду на чолі з П. Любченком і всього Центрального Комітету комуністичної партії України.

Щоб цьому всенародному погрому надати вигляд якоїсь правової основи й моральної бази, НКВД «викриває» і, звичайно, масово карає «підпільні націоналістичні організації»:

1. Спілка Визволення України — СВУ (1930);

2. Український Національний Центр — УНЦ (1931);

3. Союз Кубані і України (1929–1932);

4. Контрреволюційна шкідницька організація Ф.М. Конара (Палащука). В переліку їх називаємо для повноти деякі раніше вже згадані організації:

1. Українська Військова Організація — УВО (1933);

2. Польська Організація Войска на Україні (1933);

3. Всеукраїнський есерівський центр (1933);

4. Всеукраїнський боротьбістський центр (1934–1935);

5. Український центр білогвардійців-терористів (розстріли в справі Кірова, грудень 1934 р.)... »

Б) Г. Костюк про стан в Україні після прийняття Конституції 1937 р. (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«...Так Україна, яка щойно прийняла і затвердила «нову сталінську» конституцію, з її гарантією свободи, державного суверенітету і навіть права вийти із складу СРСР, на практиці пережила, відчула і побачила реальне значення й палючу силу цієї конституції.

Центральний Комітет партії, весь уряд і республіканський парламент тільки за те, що мав сміливість не прийняти явно несправедливих вимог трьох емісарів Москви, вимог, що явно йшли всупереч основним принципам щойно прийнятої конституції, були навіть не розпущені хоча б формально деклярацією президента, як це ведеться в нормальному світі, а просто звичайними поліційними заходами, що цілковито виходили з Москви, знищені.

Протягом кількох місяців кінця 1937 р. ніхто не знав, чи є якийсь уряд в Україні, чи існує ЦВК, чи діє ЦК партії. Звичайно фірми ці існували і навіть час від часу появлялися в пресі. Мало того: сама преса була ніби офіціозами цих фірм. «Комуніст» залишався й надалі органом ЦК, а «Вісті» — органом ВУЦВКу України. Але насправді політична дійсність кінця 1937 р. була така, що всі ці фірми були перетворені в фікції. І ці фікції мусили бути доти, доки не закінчився процес повного винищення всіх старих членів і співробітників цих фірм.

Після самогубства Любченка й швидкого арешту його наступника Бондаренка М.І. ніхто жодного нового прем'єра вже не іменував. Нікого і нікому було призначати чи іменувати. Фіктивну функцію прем'єра виконував тепер почергово кожний, що ще залишався на волі нарком до наступного свого арешту. З моменту арешту останнього наркома перестала існувати і фіктивна функція «прем'єра».

Щось подібне було і з ВУЦВКом України. Після того, як забрали, теж без усяких навіть зовнішніх, бо- дай про людське око, конституційних формальностей,

з України Г.І. Петровського, до нової комедії виборів фірму ВУЦВКу УРСР заступав один із трьох учілих ще членів президії ЦВК — С.І. Андреев. Хто доручив йому цю функцію — цього ніхто не знав. Не знав цього порядком, також і сам С.І. Андреев. Це був, як свідчать ті, що знали його зблизька, дуже гуманний, але старий і немічний чоловік, колишній робітник київського судоремонтного заводу — КСРЗ. Він, хоч і розумів усе безглуздя й нелюдність, що відбувалися навколо нього, а часто й під його ім'ям, але не в стані був ані протестувати, ані відмовитися від такої досить сумної ролі. Всі постанови й укази, що йшли від імені фіктивного ВУЦВКу УРСР, які хтось і десь виносив, він (С.І. Андреев) підписував, якщо йому їх приносили на підпис. Але найчастіше він читав у пресі за своїм підписом укази й постанови «ЦВК», яких він і ввічі не бачив, яких не підписував і про які з ним навіть ніхто не радився. Старий і хворий чоловік, що розгубився в страшному вихорі диявольських подій, мабуть, вважав, що іншого виходу все рівно нема і не може бути. Тому з повною байдужістю махав на все рукою, мовчки тягнув накинену йому «лямку» «всеукраїнського старости». Тягнув до того часу, поки якийсь зловісний голос не гукнув йому «годі», а інша залізна й нещадна рука не вхопила й не вкинула в пащу того молоха, що пожер дотепер всіх його колег і друзів з неіснуючого вже українського уряду й парламенту.

Ще разючіший приклад з ЦК КП(б)У. Після арешту всіх членів Політбюро і значного числа членів ЦК, ніхто навіть і не пробував відновити і цей ЦК і це Політбюро...»

Запитання та завдання

Складіть тези за темою «Масові репресії в Україні у 30-ті роки».

Документ 17.

Офіційне повідомлення про ліквідацію Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«28–29 січня в Києві відбувся надзвичайний собор так званої Української автокефальної православної церкви. На собор з'їхалися представники церкви з усіх округ і парахвій, щоб розв'язати питання про стан церкви у зв'язку з викриттям контрреволюційної діяльності автокефалії, зокрема, з її ролюю в організації СВУ.

У соборі брав участь увесь єпископат автокефальної церкви на чолі з митрополитом Борецьким і його заступниками єпископами Окснюком та Малюшкевичем. За голову собору обрали митрополита Борецько-

го та єпископа Карабіневича.

Вислухавши доповідь голови ВЦП ради про роботу президії ВЦПР, тобто всеукраїнської православної церковної ради (вищий провідний орган церкви), а також і про стан УАПЦ (українська автокефальна православна церква), надзвичайний собор одностайно ухвалив таку постанову:

«Надзвичайний собор мусить визнати, що УАПЦ, як це тепер остаточно виявилось, протягом 10 років свого існування, була явно виявлена антирадянська контрреволюційна організація. Не можна заперечити того, що в її складі були й досі є люди, які йшли до церкви тільки задовольняти свої релігійні потреби. Але ця суто церковна маса, сама не знаючи того, жила й діяла за проводом та вказівками тих осіб, що для них УАПЦ була не мета, а засіб здійснити свої контрреволюційні наміри. Слабкі намагання цієї, хоч і чималої частини членів церкви, що вірують, звільнитися від поза церковних цілей та впливів, як ми бачимо з доповіді, не мали позитивних наслідків. І що далі, то все більше УАПЦ ухилялася в бік нецерковности. Надзвичайний собор саме такий стан УАПЦ мусить твердо і ясно констатувати.

Радвлда декретом «відокремлення церкви від держави» дала законну змогу українській людині, що вірує, відродити свою рідну, українську, автокефальну соборно-правну царславну церкву, ту церкву, що близько 300 років була в неволі в казенній православної церкви. Але після звільнення від політично-монархічного пригноблення УАПЦ не судилося самій стати справжньою христовою церквою, вільною і далекою від своєрідного націоналістичного, шовіністичного політиканства. Це є факт, бо відродилася УАПЦ за часів політичної боротьби і відроджували її, а потім керувати нею стали люди, що зазнали поразки на відкритому політичному фронті і, пішовши до церкви, мали намір використати її і справді використовували, як знаряддя до дальшої боротьби проти радвлди, отже, й проти справедливості соціальної революції...

...Не можна замовчати й про те, що громадянство республіки в зв'язку з викриттям органами влади контрреволюційної політичної організації «СВУ», що використовувала для своїх політичних цілей УАПЦ, вважає нашу церкву за контрреволюційну організацію.

Отже, зважаючи на все це, надзвичайний собор УАПЦ визнає, що українська автокефальна православна церква з згаданих причин була націоналістично-політичною контрреволюційною організацією — складовою частиною «Спілки визволення України». Тому надзвичайний собор, категорично засуджуючи всіх, хто спричинив до перетворення церкви на контрреволюційну антирадянську організацію, визнає дальше існування УАПЦ за недоцільне і вважає її за ліквідовану...»

СЛОВНИК

Автокефальна церква — православна церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань.

Запитання та завдання

1. З курсу історії пригадайте, що вам відомо про діяльність СВУ.
2. Як пояснює причини ліквідації УАПЦ надзвичайний собор УАПЦ?

3. Чи насправді саме такими були причини ліквідації УАПЦ? Обґрунтуйте відповідь.
4. Складіть доповідь за темою «Ліквідація радянською владою УАПЦ».

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в 1921–1939 рр.**Документ 1.
Протест Української Національної Ради
проти долучення Східної Галичини
до Польщі.**

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Головні держави Антанти як побідники у світовій війні проголосили принцип укладення міжнародних відносин в Європі: право національного самовизначення для всіх народів. Відтак наслідком збройного наступу Польщі допустили головні держави Антанти, щоб Польща впровадила у Східній Галичині тимчасову військову окупацію та рівночасно прирекли нам постановою найвищої Ради

Евген Петрушевич

Мирової Конференції в Парижі з 25 червня 1919 р., що вирішення державного становища Східної Галичини наступить згідно з волею населення, то значить — на основі права національного самовизначення. А українське населення Східної Галичини як значно переважаюча більшість цього краю, протягом цілого часу польської окупації (1919–1923) ніколи не годилися на прилучення Східної Галичини до Польщі, але завше й однодушне домагалось й домагається в ім'я національної справедливості і права національного самовизначення і визнання Східної Галичини незалежною державою вільних народів. Коли ж тепер, зовсім несподівано, Конференція Амбасадорів, не питаючись про волю населення та не зважаючи на постанову Найвищої Ради з 25 червня 1919 р., отже, з очевидним порушенням права національного самовизначення і рішила прилучити Східну Галичину до Польщі, то іменем Української Національної Ради Східної Галичини як легального представництва українського населення Східної Галичини підношу отсим проти того рішення

Конференції Амбасадорів з 14 марта рішучий протест та заявляю, що українське населення ніколи не погодиться з пануванням Польщі, домагається незалежної Галицької Держави вільних народів, та буде за неї далі боротися.

Париж, 15 березня 1923

Д-р Євген Петрушевич

Президент Української Національної Ради
Східної Галичини»

Запитання та завдання

1. Визначте причини протесту Української Національної Ради.
2. Які цілі були в Української Національної Ради відносно майбутнього Східної Галичини? Чи збігались ці цілі з цілями країн Антанти, Польщі відносно Східної Галичини?

**Документ 2.
Політика посадництва.**

Джерело: «Хрестоматія з історії України».

«Уряд запланував високі темпи «осадження» колоністів на «східних кресах»: у 1921 р. — 8 тис., у 1922 — 12 тис., у 1923 — 20 тис.

За 1921–1922 рр. осадникам на Волині було виділено 112 тис. га, на Поліссі — 113 тис. га, у Східній Галичині — близько 200 тис. га...

У 1922 р. на постійне проживання в східні воєводства прибуло 5557 сімей, у 1924 р. — 3223, у 1925 р. — 788, у 1926 р. — 773 сім'ї військових осадників.»

Джерело: «Історія епохи очима людини.
Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

«...Панську землю інколи парцелювали, та не для нас, а для осадників з центральної Польщі, переважно легіоністів... «Культурні» завойовники, які вчора стріляли на нас, забирали сьогодні з-під носа працьківську землю, ще й вимагали лояльного відношення до польської держави. Отож до початку 1923 р. влада на Волині дала їм 3548 ділянок від 15 до 25,

а то й по 50 гектарів, для 95% безплатно та ще й з добрими грошми на господарювання.»

СЛОВНИК

Осадництво — політика заселення польськими колоністами західноукраїнських та західнобілоруських земель, яку проводив уряд Польщі у період між двома світовими війнами.

Запитання та завдання

Схарактеризуйте політику осадництва за планом:

- а) мета;
- б) зміст;
- в) наслідки.

Документ 3.

Українська кооперація.

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

«Українці розгорнули кооперативний рух до такої міри, що стали майже самодостатніми. Вони створили ніби державу в державі, або, як писав ще один автор, своєрідну кооперативну республіку. Звичайно, самі лише цифри не можуть показати дійсного значення кооперації для західноукраїнських земель. Кооперація заохочувала народ розбудовувати економічну базу, яка мала служити боротьбі за національні права. Не менш важливим було те, що в кооперативних установах люди виховувались як господарі своєї землі. Кожне село, кожна місцевість обов'язково створювали в себе кооператив — крамницю, касу, молочарню. Особливо зазначимо, що з розвитку економічних установ український народ мав безпосередню користь, бо як тільки в якомусь районі виникали повітові союзи, там відразу на 10–20% падали ціни на товари першої потреби.»

Запитання та завдання

Історик О. Субтельний так характеризував кооперацію: «Кооперативний рух став розглядати себе як знаряддя самоврядування та економічного самозахисту». Підтвердить твердження О. Субтельного.

Документ 4.

Економічний розвиток західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Джерело: Я. Грицак «Нарис історії України».

«Майже третина сільського населення Польщі (бл. 6 млн чол.) та чверть сільського населення Ру-

мунії (бл. 3 млн чол.) були надлишковими з точки зору продуктивності в аграрному секторі. Цей надлишок маскувався існуванням величезної кількості карликових (менше 2 га) господарств, що ледве могли прогодувати своїх власників. Міцні, фермерського типу господарства були радше винятком, аніж правилом. Невеликий розмір земельних ділянок унеможлилював впровадження техніки та інтенсивного сільськогосподарського виробництва, а в ширшому плані і модернізацію всієї економіки, оскільки землеробство становило основу господарського життя.»

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

«За весь міжвоєнний період Північна Буковина і Хотинщина менше отримували від казни, ніж давали їй. З коштів, які були виділені на відбудову краю, сюди дійшла тільки одна десята... Для промисловості краю були характерні дрібні підприємства, низька технічна оснащеність та значна питома вага ремісничого виробництва... Для сільського господарства було характерно малоземелля, селяни володіли лише 47% сільгоспугідь. У 1921–1926 рр. проводилась аграрна реформа. В ході реалізації у поміщиків було вилучено більше 74 тис. га землі. Середній наділ селян Бессарабії мав складати 6 га, Буковини 4–6 га. Колоністам наділяли 6–10 га землі, однак більшість селянських господарств (80%) складали наділи до 2 га, а 31 тис. господарств були безземельними. Багато колоністів, які мали збільшити в краї прошарок румунів, продавши наділи селянам-українцям, повертались у королівство.

У результаті війни різко знизилось поголів'я худоби, яке досягло довоєнного рівня на 1927 р.»

Джерело: «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.».

Обробіток землі волами.
Волинь, 20-ті роки

«Найбільш відсталим із промислового погляду було Закарпаття. Частка промислової продукції в сукупному суспільному продукті краю дорівнювала 2%, кількість зайнятих у промисловості не перевищувала 16 тис. чол. Жодного нового великого підприємства за два десятиліття не побудували. Іноземних і вітчизняних підприємців цікавила тільки сировина, яку можна було вивезти. Уряд Чехословаччини не бажав

фінансувати промислові об'єкти в місцевостях, де не знаходило кваліфікованої робочої сили.

Сушіння льону на Поліссі.
Рівненщина, 20-ті роки

Чехословацький уряд не вдавався до радикальних змін у землеволодінні та землекористуванні. Він викупив у поміщиків, в основному угорського походження, 29 тис. га землі. Ці землі були поділені між 32 тис. дрібних селянських господарств. Така реформа майже не послабила земельного голоду.

Наприкінці 30-х років 103 тис. селянських господарств Закарпаття мали менше землі, ніж 703 магістратські мастки. Через перенаселеність, дефіцит ріллі в цьому гірському краї та примітивну агрокультуру більшість селян дуже бідувала.»

Запитання та завдання

Прочитайте документи А, Б, В. Порівняйте економічний розвиток західноукраїнських земель, виокремте спільні та відмінні риси, заповніть таблицю «Становище Українських земель у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини».

Держава, до якої входили західноукраїнські землі	Спільні риси	Відмінні риси
Польща		
Румунія		
Чехословаччина		

Документ 5.

А) 3 Програми Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), ухваленого на народному з'їзді листопад 1926 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Українське національно-демократичне об'єднання гуртує в своїх рядах всі верстви українського народу.

I. Політичні справи.

1) Політичною метою Українського національно-демократичного об'єднання є здобуття Соборної і незалежної Демократичної Української Держави...

3) ...Об'єднання бореться за суверенні права українського народу і обстоює конституційно-парламентарний устрій...

II. Економічні і суспільні справи.

...Об'єднання веде боротьбу не тільки за політичне, але й за економічне та соціальне визволення українського народу.

1) ...Об'єднання бореться: за вивласнення без викупу земель великої посілості та за передачу їх безземельним і малоземельним селянам; за скасування всієї колонізації української землі чужинцями...

2) ...Об'єднання змагає до поширення промислу на українських землях і використання всіх природних багатств української землі.

3) ...Об'єднання змагає до піднесення дрібного промислу і ремесла та до розвитку торгівлі.

4) ...Об'єднання бореться за справедливий поділ державних тягарів... і за заміну безпосередніх податків прогресивно-доходовими.

5) ...Об'єднання бореться за законодавчу охорону рілльних, промислових і умових робітників, за забезпечення недільного відпочинку, за восьмигодинний день праці по фабриках і промислових підприємствах...

III. Культурні справи.

1) ...Об'єднання обстоює єдину, трудову, українську школу, бореться за національне й моральне дошкільне, шкільне й позашкільне виховання, за вільний доступ до школи для всіх без різниці пола, станів і віри, за шкільний примус у початковій школі, за безплатну науку і за державну допомогу незаможній молоді.

2) ...Об'єднання обстоює в релігійних справах рівноправність усіх віроісповідань і їх внутрішню самоуправу. Приймаючи засади християнської моралі в основу духовного розвитку нації, партія обстоює науку і права греко-католицької церкви в Галичині і православної на інших українських землях...»

Б) 3 програми Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) (мовою оригіналу).

Джерело: «Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали», т. 2.

«Голод, нужда і темнота.

Хліба і праці! — кричить одним голосом цілий край, але нема нікого, хто почув би цей голос. Нема і не буде, аж поки з корінем, то є радикально не буде змінений сучасний суспільний лад. Замість соціального поневолення повинна прийти соціальна справедливність.

І друге горе придавлює наш край. Це є національний утиск. Наш нарід уважається нерівноправним.

Отже, боротися треба одночасно проти обох них: проти поневолення соціального і національного!

Про землю.

...Земля наша стала не наша, на ній розперлися пани і нас відсунули від влади.

Про волю.

Партія... визнає, що обі ці справи — земля і воля — є нерозлучно з собою зв'язані: добитися землі можна тільки тоді, коли доб'ємся волі... Партія... організує українських працюючих людей... до боротьби..., бо добре знаємо, що з доброї волі нам ні землі, ні волі ніхто не подарує: ні пани з Варшави, ні комісари з Москви...

Соціалісти-радикали є партія національна і класова.

...Ми є партія національна українська. Ми не хочемо обороняти інтересів всіх станів.

УСРП... єднає тільки працюючих українців села і міста: трудове селянство і інших трудових людей!

Моральні (ідейні) підстави радикального соціалізму.

...Українська соціалістично-радикальна партія бореться за

права народу (нації) і за права людини.

Ті права є:

право на землю і на працю;

право на продукт (або плід) своєї праці;

право на свободу (волю).

Хочемо завести такий громадський лад, де ті три права були б у пошанівку.

Земельна справа і селянське господарство.

Хочемо, щоб земля... була передана трудовим дрібноземельним і безземельним селянам і то без ніякого викупу.

Земля, що була роздана кольтоністами, мусить бути назад повернена...

Треба розводити промисловість!

Фабрики маємо побудувати ми самі, через наші кооперативи та їх союзи. В тих фабриках має працювати український робітник, добре плачений і з повнотою людських прав. »

В) 3 політичної програми організації українських націоналістів (мовою оригіналу).

Джерело: «Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.», т. 2.

«РОЗДІЛ I. Идеологічні засади.

1. Український націоналізм стоїть на становищі психологічно-суспільного волюнтаризму й чинного ідеалізму в синтезі повноти творчого життя.

2. ...Націоналізм — це духовний і політичний революційний рух, зроджений із внутрішньої природи і традицій Української нації...

3. Українська нація — це підстава й мета кожної чинності українського націоналізму.

5. Нація — це найвищий тип людської спільності, що при своїй духовній й суспільній зрізничкованості має один внутрішній зміст — витворений однаковістю природнього положення, спільним пережиттям історичної долі та неперервним змаганням до повного самоздійснення.

9. Найвидатніший засіб росту нації — це її творчий дух, що вмістовлюється у вартостях культури...

14. Найперше завдання Української нації в стані її політичного поневолення — це відновлення політично-правної організації, означеної як Українська Суверенна Соборна Держава...

16. Український націоналізм змагає до здійснення державного ідеалу зусиллями українців — організованих на принципах чинного ідеалізму, героїчної моралі та індивідуального почину.

17. Носієм ідеї українського націоналізму та реалізатором його завдань є Організація Українських Націоналістів, побудована на засадах всеукраїнства, надкласовості й протипартійності.

РОЗДІЛ II. Державний лад.

1. Устрій Української Держави будуватиметься на засадах націократії.

2. Націократія — це влада нації в державі...

3. Основні засади націократії: національна солідарність, надкласовість й протипартійність...

7. На чолі держави стане покликаний організованою волею нації Голова Держави — Вождь Нації.

8. Органи законодавчої влади держави творитимуться на засаді представництва всіх — об'єднаних у професійно-станових організаціях — суспільних верств нації...

11. Судівництво в державі буде незалежне.

12. Існування політичних партій буде заборонено законом...

РОЗДІЛ V. Соціальна політика.

...3. Націоналістична ідея соціальності полягає у витворенні найкращих можливостей духовного й матеріального розвитку для цілої національної спільності...

5. Суспільна вартість людини зумовлюється її творчістю й тими корнетами, які вона своєю працею приносить національній спільності.

РОЗДІЛ VI.

Народне господарство.

...3. Економічний устрій Української Держави — як заперечення капіталізму й марксизму — покладе в свою основу солідарну співпрацю всіх соціально-виробничих верств, яку нормуватиме держава в загальних інтересах нації.

4. ...Український націоналізм уважає за необхідне побудувати економічний устрій держави на мішаних формах удержавленої, громадської й приватної господарської власності.

5. Український націоналізм розглядає працю як етичний і суспільний обов'язок, заперечуючи властиве капіталізові поняття найманої праці та зовнішній примус праці комуністичного етатизму...

...9. Держава забезпечить усі можливості творчого вияву приватної ініціативи й здорового змагу в господарській діяльності.

10. Національна економіка України розбудовуватиметься на підставі плану й контролі держави.

Аграрна політика.

2. Інтересам Української Держави та її економічної розбудови відповідає існування і розвиток системи трудового селянського господарства.

3. Трудове селянське господарство буде побудоване на праві приватної власності й спадковості.

Промислова політика.

4. В сучасній добі економічних відносин усупільненню надаються тільки ті галузі промисловості, які характеризуються продукційно-технічною концентрацією, стандартизацією виробів і з централізованим кермуванням.

Підприємства галузей промисловості — основних для розвитку народнього господарства та потреб національної оборони країни — будуть вдержавлені...

Фінансова політика.

1. Український націоналізм заперечує властиву відносинам ліберального капіталізму антисоціальну роль грошей.

2. Емісія грошей належатиме виключній компетенції Українського Державного Банку.»

Євген Коновалець

СЛОВНИК

Паціфікація — урядова політика Польщі, проведена у 30-х роках, спрямована на замирення, що впроваджується насильницькими методами етносів (нацменшин).

Запитання та завдання

1. Порівняйте програми партій за наведеними критеріями. Відповідь узагальніть і занесіть до таблиці «Політичні партії Західної України».

Назва партії	Політичний устрій України	Соціально-економічний розвиток	Національна політика	Розвиток культури

2. Як ви розумієте пункт 2, розділу II в програмі ОУН: «Націократія — це влада нації в державі»? Дайте власну оцінку національній програмі ОУН.

ДОВІДКА

Політика паціфікації

Джерело О. Бойко «Історія України».

Коли тиск польського уряду ставав нестерпним, відповідна реакція українського населення дедалі більше починала виходити за межі легальних, мирних форм обстоювання власних інтересів і прав, набираючи характеру революційного, а подекуди — і екстремістського.

З року в рік міцнів робітничий рух: якщо 1922 р. в Західній Україні відбулося лише 59 страйків, то 1934–1939 рр. — 1118. 3 весни 1930 р. посилювалися виступи селян. За даними польської офіційної статистики, на території Волинського, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств відбулося понад 3 тис. антидержавних політичних виступів, з яких 160 селянських заворушень супроводжувалися сутичками з місцевими властями і поліцією. Відповіддю польського уряду була кампанія паціфікації («умиротворення») — придушення виступів за допомогою поліції та військ. Під час екекуцій селян примушували вигукувати: «Хай живе маршал Пілсудський!» або співати: «Єще Польська не згінула». Жорстоким репресіям було піддано жителів 800 сіл, 1739 осіб було заарештовано.

Послідовна асиміляторська політика польських властей, фактична відсутність єдності українських політичних сил штовхали частину української молоді до застосування більш радикальних форм боротьби.

Євген Михайлович Коновалець (1891–1938) — військовий і політичний діяч. Навчався у Львівському університеті, активно працював в «Академічній громаді», Студентському союзі, був секретарем львівської філії «Просвіти». Представляв студентську молодь у ЦК Української національно-демократичної партії. У 1910 р. був під судом за участь у боротьбі за створення українського університету у Львові. Після саморозпуску Січових стрільців 6 грудня 1919 р. Коновалець перебував у польському таборі для інтернованих у Луцьку. Ініціатор створення УВО (1921) та ОУН (1929), перший голова її Проводу.»

Документ 6.

Український мовознавець Ю. Шевельов про національний гніт на окупованих Румунією українських землях.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Всі українські політичні партії розпущено, так що українці не мали змоги виставляти самостійних кандидатів на виборах, українські депутати могли бути обрані тільки за списками румунських партій. Тому українських представників в Асамблеї було дуже мало (один після виборів у серпні 1919 р.; три після травня 1920 р.; чотири з січня 1922 р. на приблизно 390 депутатів). Та й вони рідко забирали голос

в українських справах. Закрито майже всі українські товариства...

Зліквідувати українське шкільництво забрало кілька років. Чернівецький університет повністю румунізовано, українознавчі катедри відповідно переформовано. Закрито три українські гімназії (в Кіцмані 1920 р., у Вижниці 1921, у Чернівцях до 1925 р.), з 1927 р. припинено викладати українську мову як предмет. У початковій освіті темпи були повільніші, наслідки — ті самі. Якщо 1910–1911 рр. навчального року на Буковині працювало 216 українських шкіл і 179 румунських, то 1922–1923 р. числа змінилися на 155 і 391 відповідно. Після закону 1924 р. про «румунів, що забули рідну мову» процес пошвидшав, і на 1927 р. українські школи в Румунії цілковито зникли, а українську мову ніде не викладали. Така політика знайшла підтримку румунів, що селилися на Буковині. Аграрна реформа 30 липня 1921 р. конфіскувала частину церковних земель для розподілу між селянами. Ці земельні наділи на Буковині часто припадали селянам-румунам, яких уряд заохочував туди переселятися.

Преса і видавнича діяльність не були повністю заборонені, але вони підлягали суворій цензурі: деякі пресові органи закрито, включно з найбільшою на Буковині українською газетою «Буковина» (1918). Деякі органи після закриття почали виходити знову, під новою назвою... »

Запитання та завдання

- Як відбувалась румунізація українських земель:
 - у національній сфері;
 - в області культури;
 - в економічній галузі?
- Укажіть наслідки політики румунізації.

ДОВІДКА

Політичний рух у Румунії

Джерело: Р. Бойко «Історія України».

«Наростав політичний рух і в українських землях, підвладних Румунії. Найактивнішим він був на території Буковини, де діяли три основні політичні формування:

Комуністична партія Буковини. Утворилася 1918 р.; з 1926 р. — складова Комуністичної партії Румунії. Лідери — С. Канюк, В. Гаврилюк, Ф. Стасюк та ін. Боролася за возз'єднання з Радянською Україною.

Українська національна партія. Утворена 1927 р. Лідер — В. Залозецький. Виступала за «органічну» роботу і компроміс з існуючим режимом. За час свого існування (1927–1938) цій партії вдалося здобути декілька місць у румунському парламенті.

«Революційний», або націоналістичний табір. Сформувався в середині 30-х років. В основному він охоплював молодь і студентство (спортивне товариство «Мазепа», студентське товариство «Залізник»), але мав і певну підтримку селянства. Лідери — О. Зибачинський, І. Григорович, Д. Квітковський.

Документ 7.

3 промови депутата від Закарпаття І. Мондока в палаті депутатів Чехословаччини про політику уряду на Закарпатті (2 жовтня 1926 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Скандал, який стався останніми днями в Ужгороді, коли державний цензор конфіскував саме слова «українець», «український», «український народ», «Закарпатська Україна», не можна прирівняти навіть до того відомого всьому світу царського указу...

Це наслідки тої бандитської політики, яку проводить буржуазний уряд відносно українського народу...

А урядовий чехословацький цензор конфіскує, робить своє. Забороняє 600 тис. громадян називати себе іменем свого народу. Це є злочин, якого не виправдає ніякий закон. Доходить до такого абсурду, що... у селах, де немає жодної чеської дитини, закладають чеські школи. В 1920 р. була тільки в Ужгороді одна чеська школа..., а в 1926 р. — 54, не рахуючи середніх та торгівельних шкіл.

До того треба додати, що в більш як третині народних шкіл учителі є чехи...

Цілі години довелось б говорити про зловживання і сваволю поодиноких урядовців...

В Севлюському судовому окрузі заарештовують без найменших причин людей і гонять їх потім на роботу до поодиноких урядовців без ніяких харчів, а по закінченню роботи без ніяких протоколів пускають додому.

Відомі на ціле Закарпаття лови, де жандарми сотнями гонять людей на гони і так без ніякої зарплати примушують їх гонити на втіху панів і присутніх урядників звірину.»

Запитання та завдання

- Про який «відомий всьому світу» царський наказ йдеться?
- Визначте національні й соціальні утиски українського населення Закарпаття.

Документ 8.

Із закону Першого Сейму Карпатської України (15 березня 1939 р.).

Джерело: «Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.», т. 2.

- «Сойм Карпатської України ухвалив цей закон:
- Карпатська Україна є незалежна держава.

2. Назва Держави є: Карпатська Україна.

3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним соймом КУ, на чолі.

4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому знакові.

7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...»

8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.»

Августин Волошин

В Празі професором педагогіки, деканом, ректором. Августин Волошин зробив визначний внесок в усі ділянки наукового, педагогічного й громадського життя краю. Значний внесок зробив Августин Волошин у політичне й державницьке життя краю. Він був головою Центральної Руської (Української) Народної Ради, засновником Християнсько-народної партії і послом від цієї партії в Чехословацькому парламенті, державним секретарем охорони здоров'я у першому автономному уряді, прем'єр-міністром, послом Сойму Карпатської України, і, нарешті, 15 березня 1939 р. обраний Президентом Карпатської України. У роки Другої світової війни був деканом і ректором Українського Вільного Університету у Празі до його арешту органами СМЕРШу.

Документ 9.

Лист посла Франції з Берліна до міністра закордонних справ Франції (березень 1939 р.).

Джерело: В. Косик «Україна і Німеччина у Другій світовій війні».

«... До найважливішого права народів — права на самовизначення, — закликає зараз Німеччина, виступаючи за незалежність Словаччини, зрештою досить ілюзорну, але у тому ж самому праві відмовляють карпато-українцям, яких полишено Угорщині, так само як і чехам, що були насильно приєднані до Райху....

Зі свого боку, Підкарпатська Русь також проголосила 12 березня свою незалежність й домагалася підтримки Берліна. Але гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, яка покладає на них всю свою надію, і якій у свій час відводилась роля «Українсько-го П'ємонту».

Закарпатська Україна захоплена угорськими військами. У відчаї уряд Хусту віддає країну Румунії. Прем'єр-міністр пан Ревай у телеграмі, направлений до посольства Франції в Берліні, наполягає на втручанні французького уряду разом з урядом Будапешта, з метою урегулювання долі країни дипломатичним шляхом, а не силою зброї.

Здається, все вказує на те, що Райх втратив інтерес до цієї держави й полишив її Угорщині...»

Запитання та завдання

1. Які причини проголошення незалежності Карпатської України?
2. Визначте спільні та відмінні риси в устрою держави УНР і Карпатської України.

ДОВІДКА

Августин Іванович Волошин народився 17 березня 1874 р. у селі Келечин нині Міжгірського району, де його батько був священником. Рід Волошинів походив із села Великі Лучки і належав до лібертинів — вільних селян.

У 1884–1892 рр. навчався в Ужгородській гімназії. У 1892 р. вступив на теологічний факультет у Будапешті, де провчився рік, через стан здоров'я повернувся в Ужгород і закінчив теологічні студії. У 1896 р. оженився з Іриною Петрик — донькою професора Ужгородської гімназії, родича Олександра Духновича. У 1897 р. висвячений і працює в Цегольнянській церкві. 1899–1900 рр. закінчує Вищу педагогічну школу в Будапешті й отримує диплом викладача математики і фізики в середніх навчальних закладах. З 1900 до 1917 рр. працював професором, а з 1917 до жовтня 1938 рр. — директором учительської семінарії в Ужгороді, зробивши багато для організації навчання, розвитку педагогічної науки, освіти... У 1906–1934 рр. був також професором педагогіки Ужгородської духовної семінарії.

У 1925–1929 рр. був послом (депутатом) Чехословацького парламенту від Християнсько-народної партії. З 11 по 26 жовтня 1938 р. був у автономному уряді Підкарпатської Русі, з 27 жовтня — прем'єр уряду Підкарпатської Русі.

У 20–30-ті роки був головою Центральної Руської (Української) Ради Підкарпатської Русі. 12 лютого 1939 р. обраний послом і Сейму Карпатської України, а 15 березня 1939 р. на засіданні Сойму Карпатської України обраний президентом Карпатської України. З 16 березня 1939 р. — у вимушеній еміграції. З 1939 до травня 1945 р. працював в Українському вільному університеті

Запитання та завдання

1. Які зовнішньополітичні обставини завадили існуванню незалежної Карпатської держави?
2. Визначте різницю в ставленні Німеччини до незалежної Словаччини та Карпатської Русі. Поміркуйте, чим керувався Гітлер, проводячи таку політику?
3. Напишіть історичне есе за темою «Проголошення незалежності Карпатської України».

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 рр.

Документ 1.

Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (23 серпня 1939 р.) (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з історії СРСР. 1917–1945 рр. Навчальний посібник для пед. інститутів за спеціальністю «Історія»».

«Правительство СССР и Правительство Германии, руководимые желанием укрепления дела мира между СССР и Германией и исходя из основных положений договора о нейтралитете, заключенного между СССР и Германией в апреле 1926 года, пришли к следующему соглашению:

Англійська карикатура 1939 р.

Статья I.

Обе Договаривающиеся Стороны обязуются воздерживаться от всякого насилия, от всякого агрессивного действия и всякого нападения в отношении друг друга, как отдельно, так и совместно с другими державами.

Статья II.

В случае, если одна из Договаривающихся Сторон окажется объектом военных действий со стороны третьей державы, другая Договаривающаяся Сторона не будет поддерживать ни в какой форме ту державу.

Статья III.

Правительства обеих Договаривающихся Сторон останутся в будущем в контакте друг с другом для консультации, чтобы информировать друг друга о вопросах, затрагивающих их общие интересы.

Статья IV.

Ни одна из Договаривающихся Сторон не будет участвовать в какой-нибудь группировке держав, которая прямо или косвенно направлена против другой стороны.

Статья V.

В случае возникновения споров или конфликтов между Договаривающимися Сторонами по вопросам того или иного рода обе стороны будут решать эти споры или конфликты исключительно мирным путем, в порядке дружеского обмена мнениями или в нужных случаях путем создания комиссий по урегулированию конфликта.

Статья VI.

Настоящий Договор заключается сроком на десять лет с тем, что, поскольку одна из Договаривающихся Сторон не денонсирует его за год до истечения срока, срок действия договора будет считаться автоматически продленным на следующие пять лет.

Статья VII.

Настоящий Договор подлежит ратификации в возможно короткий срок. Обмен ратификационными грамотами должен произойти в Берлине. Договор вступает в силу немедленно после его подписания.

Составлен в двух оригиналах, на немецком и на русском языках в Москве, 23 августа 1939 года.»

Запитання та завдання

1. Визначте, чи відповідав договір нормам міжнародного права тих років.
2. Якій із сторін — СРСР або Німеччині — був вигідніший даний договір? Чому?

Документ 2.

Таємний додатковий протокол до договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом (23 серпня 1939 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії України. Посібник для 10 класу середньої школи».

«При підписанні договору про ненапад між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік уповноважені обох сторін, що нижче підписались, обговорили в суворо конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до наступного результату:

У разі територіально-політичного переустрою об-

ластей, що входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.

У разі територіально-політичного переустрою областей, що входять до складу Польської Держави, кордон сфер інтересів Німеччини та СРСР проходить приблизно по лінії рік Нарев, Вісла та Сан.

Англійська карикатура 1939 р.

Питання, чи бажане в обоїлних інтересах збереження незалежної Польської Держави і якими були кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване тільки у подальшому політичному розвитку.

У будь-якому випадку обидва Уряди вирішуватимуть це питання в дусі дружньої обоїлної згоди.

Щодо Південно-Східної Європи з радянської сторони підкреслюється інтерес СРСР до Бессарабії. Німецька сторона заявляє про свою цілковиту політичну незаінтересованість у цих областях.

Цей протокол зберігатиметься обома сторонами в суворій таємниці.

За уповноваженням Уряду СРСР *В. Молотов*
За Уряд Німеччини *Й. фон Ріббентроп*

СЛОВНИК

Анексія — насильницьке приєднання державою всієї (або частини) території іншої держави або народу, а також насильницьке утримання того чи іншого народу в межах чужої держави, що є грубим порушенням норм міжнародного права і принципу самовизначення націй.

Запитання та завдання

1. Які території увійшли до сфери інтересів СРСР, а які — Німеччини?
2. Як СРСР та Німеччина визначали долю Польщі?
3. Що об'єднало двох запеклих ворогів — Сталіна та Гітлера — в 1939 р., чим вони керувались, даючи згоду на підписання цього документа урядами своїх країн?
4. Поміркуйте, чому цей документ має зберігатись «обома сторонами в суворій таємниці»?

Документ 3. З таємного додаткового протоколу до німецько-радянського договору «Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною» (28 вересня 1939 р.).

Джерело: «Історія України: Документи.
Матеріали».

Спільний радянсько-німецький військовий парад у Бресті, 1939 р.

«Нижчепідписані уповноважені констатують згоду Німецького Уряду й Уряду СРСР у наступному:

Підписаний 23 серпня 1939 року таємний додатковий протокол змінюється в п. 1 таким чином, що територія Литовської держави входить до сфери інтересів СРСР, позаяк з іншого боку Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства входять до сфери інтересів Німеччини. Як тільки Уряд СРСР уживе на литовській території особливих заходів для охорони своїх інтересів, то з метою природного і простого проведення кордону теперішній німецько-литовський кордон виправляється так, що литовська територія, яка лежить на південний захід від лінії, вказаної на карті, відходить до Німеччини.

Німецькі солдати пригощають червоногвардійців цигарками під час зустрічі на лінії поділу Польщі, 20 вересня 1939 р.

Далі заявляється, що нині діюча економічна угода між Німеччиною і Литвою не буде порушена зазначеними вище заходами Радянського Союзу.»

Запитання та завдання

1. Чим були обумовлені територіальні зміни в цьому документі порівняно з таємним договором від 23 серпня 1939 р.?
2. Чи було укладання даного договору вкрай необхідним для СРСР та Німеччини?

ДОВІДКА

Співробітництво між СРСР і Німеччиною після підписання Пакту про ненапад (23 серпня 1939 р.)

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«Почалося це ще під час воєнних дій в Польщі. Так, радянські і німецькі війська наступали на Львів з двох боків і врегулювали всі деталі, щоб уникнути конфлікту. Справа закінчилась спільним парадом німецьких і радянських військ у захопленому Львові. Співробітництво продовжувалося і після розгрому Польщі. Так, було налагоджене регулярне забезпечення люфтваффе (німецької авіації) радянськими метеозведеннями, що полегшило німцям бомбити Англію. В. Молотов і А. Мікоян підшукали в 35 км східніше Мурманська військово-морську базу для ремонту німецьких кораблів, яка служила німцям включно до закінчення операцій в Норвегії.

Протягом сімнадцяти місяців після підписання радянсько-німецького пакту Німеччина отримала із Радянського Союзу 865 тис. тонн нафти, 140 тис. тонн марганцевої руди, 14 тис. тонн міді, 3 тис. тонн нікелю, 101 тис. тонн бавовни-сирцю, понад 1 мільйон тонн лісоматеріалів, 11 тис. тонн льону, фосфати, платину і майже півтора мільйони тонн зерна. Через радянську територію здійснювався транзит стратегічної сировини і продовольства з країн Тихоокеанського басейну. СРСР фактично перетворився на невоюючого союзника Гітлера.»

Документ 4.

Декларація Народних зборів Західної України про воз'єднання Західної України з УРСР (27 жовтня 1939 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії України. Посібник для 10 класу середньої школи».

«Український народ в колишній Польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригнічення, знищення і пограбування. Польські пани робили все, щоб ополачити українське населення, заборонити навіть саме слово «українець», замінивши його на слова «бидло» та «холоп».

Українських селян позбавляли землі. Робітникам і службовцям не давали працювати на фабриках, заводах і в установах. Українців не приймали до навчальних закладів. Викорінювали рідну українську мову. Намагались знищити українську культуру. Усе це неодноразово викликало бурю протесту, селянські повстання проти колоніального режиму панівних верств панської Польщі.

Та кінчився час пригнічення і безправ'я. Волею всього багатонаціонального народу, за наказом Радянського уряду Червона армія звільнила навіки на-

род Західної України від влади польських поміщиків і капіталістів.

На вічах, зборах, мітингах він одностайно виявляє непохитну волю влитися в братню сім'ю народів великого Радянського Союзу та ввійти до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Адже тільки в Радянському Союзі, де влада належить робітникам і селянам, знищено експлуатацію людини людиною, здійснено взаємну допомогу народів в усіх галузях господарського і суспільного життя. Адже тільки в Радянському Союзі можливий для кожного народу цілковитий розквіт національної культури — у повному сенсі народної культури. Адже тільки в Радянському Союзі зникло почуття взаємного недовір'я між народами і замість національних чвар, культивованих буржуазією, зросла і зміцніла дружба народів.

У Радянському Союзі квітне Українська Радянська Соціалістична Республіка. Збудовано сотні могутніх заводів та фабрик, на яких працює робітничий клас, що не знає експлуатації. Зросло і економічно зміцніло українське селянство, яке володіє землею і обробляє її найновішою технікою.

Радянська влада і Комуністична партія створили всі умови для розвитку справді народної української радянської культури. Українська мова — державна мова. Сини і дочки народу Радянської України посідають керівні пости в усіх галузях політичного, господарського, культурного і суспільного життя. Молоді Радянської України забезпечено цілковиту змогу вчитися, опанувати висоти науки своєю рідною мовою.

Народ Західної України це знає.

Українські Народні збори, являючись виразником непохитної волі та прагнень народу Західної України, ухвалюють:

Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і тим злучити український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу.

Народні збори висловлюють тверду впевненість, що Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік задовольнить цю просьбу народу Західної України, щоб він в єдиній і дружній сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, під керівництвом Комуністичної партії більшовиків ішов шляхом до нового і щасливого життя.

Хай живе єдина вільна Радянська Україна!

Хай живе братерство народів!

Хай живе Союз Радянських Соціалістичних Республік — батьківщина трудящих усього світу! »

Запитання та завдання

1. Виходячи з тексту, визначте:
 - а) причини воз'єднання;

- б) становище українського населення в складі Польщі;
в) становище Радянської України у складі СРСР.
- Зробіть висновок, чи можливо цілком погодитись з текстом Декларації?
 - У чому полягає історичне значення возз'єднання Західної України з УРСР?

Документ 5.

Про прийом і розселення осадників.

Джерело: І. Білас «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.».

«Операція з переселення осадників із західних областей УРСР і БССР почалася 10 лютого 1940 р.

...Багатьом осадникам було наданий час на збори, деякі були завантажені у вагони в той час, як члени їх сімей знаходилися на роботі, в гостях, у школі тощо. Багаж завантажувався у вагони без маркування.

У результаті значна кількість переселених сімей розділена: члени однієї сім'ї розселені в різних областях, розшук багажу дотепер ще не закінчений.

...Виявляються випадки переселення осіб, що мають на руках довідки про те, що вони виселенню не підлягають.

У Алтайський край ешелонами 4025 прибула сім'я Кравець Ларіона Івановича, що має на руках довідку РВК, що він переселенню не підлягає.

...У Свердловську область прибув Краківський Д.Н. В особистій справі окрім дати нічого немає. А в анкеті записано: «Землі мав 1 га, 1 корова, 1 хатина», а в примітці значиться: «Компрометуючих матеріалів немає».

...Господарські організації до прийому осадників підготувалися погано.

У Архангельській області осадники через нестачу помешкань в більшості селищ розміщені по 23 сім'ї в одній кімнаті або по 15–20 сімей в бараках, що не мають кімнатної системи. Житлова площа в середньому не перевищує 1-2 метрів на людину. Встановити ліжко на кожну людину через скупченість немає можливості.

Таке ж становище у ряді селищ Красноярського краю, Кустанайської, Омської й інших областей.

За попередніми даними 7 країв і областей... середній відсоток працездатних із загальної кількості осадників складає 43%, а по окремих селищах знижується до 35%.»

Запитання та завдання

- Назвіть причини депортації західноукраїнського населення у віддалені райони СРСР.
- Поміркуйте, чому радянська влада депортувала навіть тих людей, які не підлягали депортації.

- Схарактеризуйте умови життя переселенців.
- Дайте власну оцінку діям радянської влади.

Документ 6.

Із директиви про виселення соціально-чужого елемента із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії та Молдавії.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Підстава: Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 травня 1941 року за №1299 — 526 с.

Категорії осіб, які підлягають виселенню за цією директивою:

1) активні члени контрреволюційних організацій і члени їх сімей;

2) колишні жандарми, охоронці, керівний склад поліції, в'язниць та рядові поліцейські й тюремники при наявності компроматів;

3) колишні крупні поміщики, торговці, ... фабриканти... та великі чиновники колишніх буржуазних урядів разом з членами їх сімей;

4) колишні офіцери, на яких є компроматів...;

5) члени сімей учасників контрреволюційних організацій, засуджених до вищої міри покарання...;

6) особи, які прибули по репартації із Німеччини, а також які виїхали із Латвії до Німеччини при наявності щодо них компроматів;

7) ті, хто втікали з колишньої Польщі і відмовились прийняти радянське громадянство...;

9) проститутки, зареєстровані в поліції, які займаються старою діяльністю.»

ДОВІДКА

Про антирадянські настрої серед біженців

Джерело: І. Білас «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.».

«...Прибулий із Західної України громадянин Мінсбург заявив: «Радянська влада — це гірше зарази, вона знущається з робочого класу більше, ніж в капіталістичних державах. Радянська влада давно була б повалена самими робітниками, але вона тримається тільки завдяки міцній роботі НКВС. Не встигне хто-небудь себе проявити антирадянськи, як його заарештовують. Освічені люди тут проти Рад. При капіталістах легше живеться, ніж тут, тому що там можна вести боротьбу з господарями, судитися з ними, а тут нема на кого подавати до суду. Всі тут, хто стоїть в керівництві, — нецензурні слова. В газетах пишуть неправду, пишуть, що в СРСР все є, живуть заможні, а насправді нічого немає, нічого не купиш. На фінському фронті Ради мають велику поразку, а в газетах про це не пишуть. Якщо там уб'ють 15000 червоноармійців, то пишуть тільки 1. Гіршої власті, ніж радянська, в світі немає. Її треба висадити, як висаджують динамітом породу на шахті.»

Запитання та завдання

Які категорії населення підлягали депортації? Обґрунтуйте, чому?

Документ 7.

Уривки з виступів політичних лідерів Німеччини, Радянського Союзу та Великої Британії у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни.

Джерело: В. Воропаєва, М. Татаринів «Всесвітня історія. 11 клас. Готові дидактичні набори до уроків».

«А) З виступу Адольфа Гітлера по радіо 22 червня 1941 р.

Німецький народ! Націонал-соціалісти!

Ви всі, ймовірно, відчули, що цей крок був для мене гіршим і важким. Ніколи народ не мав ворожих почуттів до народів Росії. Проте вже понад два десятиліття єврейсько-більшовицький уряд з Москви намагається роздмухувати вогонь ворожнечі не тільки в Німеччині, але й в усій Європі. Ні Німеччина намагалася привнести до Росії свій націонал-соціалістичний світогляд, а саме влада у Москві невпинно здійснювала спроби нав'язати нашому та іншим європейським народам своє панування, причому не тільки ідеологічними, але й мілітаристськими методами. Наслідками діяльності такого режиму в усіх країнах були лише хаос, зубожіння і голод...

Німецький народ!

У цей момент відбувається зосередження і розгортання військових сил такого обсягу і розмаху, якого дотепер не бачив світ. У союзі з фінськими соратниками стоять війська на Північному Льодовитому океані... Від Східної Пруссії до Карпат простяглися військові підрозділи Східного німецького фронту. На берегах Пруту, в нижній течії Дунаю, до морського узбережжя Чорного моря під керівництвом глави держави Антонеску об'єднуються німецькі та румунські солдати. Завданням цього фронту є не тільки захист окремих держав, але й гарантування безпеки Європи і тим самим порятунок всіх і вся...

Хай допоможе нам Бог у цій боротьбі!

Б) З виступу прем'єр-міністра Вінстона Черчилля по англійському радіо 22 червня 1941 р.

Адольф Гітлер

Нацистському режиму властиві гірші ознаки комунізму. У нього немає ніяких засад і принципів, окрім прагнення до расового панування. За своєю жорстокістю і лютою агресивністю він перевершує всі форми людської зпсованості. За останні 25 років ніхто не був більш послідовним ворогом комунізму, ніж я. Я не візьму назад жодного слова, яке я сказав про нього. Проте все це тьмяніє перед видовищем, що розгортається зараз. Минуле з його злочинами, божевільням і трагедіями зникає. Я бачу російських солдат, що стоять на порозі своєї рідної землі, що захищають поля, які їх батьки обробляли з незапам'ятних часів. Я бачу, як вони охороняють свої домівки, де їх матері і дружини моляться... Я бачу, як на все це насувається мерзотна нацистська військова машина з її вишколеними, брязкаючими шпорами, пруськими офіцерами, з її майстерними агентами, що тільки-но придушили і зв'язали по руках і ногах десяток країн. Я бачу також сіру вимуштрувану, слухняну масу жорстокої солдатні, що насувається подібно до хмар повзучої сарани. Ми сповнені рішучості знищити Гітлера й всі сліди нацистського режиму. Звідси випливає, що ми надамо Росії (прим. авт. — читай СРСР) і російському народові (прим. авт. — радянському) всю допомогу, яку тільки зможемо.

Небезпека, що загрожує Росії, — це небезпека, що загрожує нам і Сполученим Штатам... Подвоїмо свої зусилля і боротимемося разом, скільки вистачить сил і життя.

В) З виступу Йосипа Сталіна по радянському радіо 3 липня 1941 р.

Товариші! Громадяни!

Брати і сестри!

Війці нашої армії і флоту!

До вас звертаюся я, друзі мої!

Підступний військовий напад гітлерівської Німеччини на нашу Батьківщину, розпочатий 22 червня, триває....

...Історія свідчить, що непереможних армій немає і не буває. Те саме можна сказати про нинішню німецько-фашистську армію Гітлера.

Що стосується того, що частина нашої території виявилася все ж таки захопленою німецько-фашистськими військами, то це пояснюється головним чином

Вінстон Черчилль

Йосип Сталін

тим, що війна фашистської Німеччини проти СРСР почалася за вигідних умов для німецьких військ і невигідних для радянських військ. Справа в тому, що війська Німеччини як країни, що веде війну, були цілком змобілізовані... Фашистська Німеччина несподівано й підступно порушила пакт про ненапад, укладений у 1939 р. Можуть запитати: як могло трапитися, що Радянський уряд пішов на укладення пакту про ненапад з такими підступними людьми і недолюдками, як Гітлер і Ріббентроп? Чи не припустилися ми тут помилки? Звичайно, ні!...

Батьківщина-мати кличе!

Ворог жорстокий і невтомний. Він ставить на меті захоплення наших земель, нашого хліба і нашої нафти. Він ставить собі на меті відновлення влади поміщиків, відновлення царизму, руйнування національної державності вільних народів Радянського Союзу, їх понічечення, перетворення їх на рабів німецьких князів і баронів.

У разі вимушеного відходу частин Червоної Армії треба вивозити весь рухомий залізничний склад, не залишати ворогові жодного кілограма хліба, жодного літра пального. Усе цінне майно, яке не можна буде вивезти, треба безумовно знищувати.

Метою цієї всенародної вітчизняної війни проти фашистських гнобителів є не тільки ліквідація небезпеки, що нависла над нашою країною, але й допомога усім народам Європи, що потерпають під ярмом німецького фашизму... Наша війна за свободу нашої Вітчизни зіллється з боротьбою народів Європи й Америки за їх незалежність, за демократичні свободи...».

Запитання та завдання

Проаналізуйте документи, порівняйте їх відповідно до встановлених нижче критеріїв і заповніть таблицю «Лідери країн про початок Другої Світової війни».

Критерії для порівняння	Документ А	Документ Б	Документ В
Форма звернення діяча			
Головна мета документа, ключові слова			
Причини війни, характер війни, пропагандистські ідеї і прийоми, які використовують політики			

Документ 8. Перші дні війни.

Джерело: Г. Жуков «Спогади і роздуми».

«Перемишльський укріплений район оборонявся 52-м, 150-м окремими кулеметними батальйонами і 92-м прикордонним загonom. Частини укріпленого району зайняли свої споруди на 6 годину ранку 22 червня, і їм разом з прикордонниками і озброєними загонами робітників та службовців довелося першими прийняти на себе вогонь і атаки ворога.

Кілька годин мужні захисники міста стримували натиск переважаючого за своїми силами противника. Потім за наказом начальника 92-го прикордонного загону вони відійшли за місто, де знову затримали противника. Це дало змогу підтягти до Перемишля 99-у стрілецьку дивізію полковника М.І. Демет'єва. 23 червня разом із зведеним батальйоном прикордонників вона перейшла в контратаку і вибила фашистів з міста.

...Німецькі війська знайшли вразливе місце: вони завдали сильного удару на стику Рава-Руського і Перемишльського районів, які оборонялися 97-ю і 159-ю стрілецькими дивізіями. Остання... не витримавши атаки противника, почала відхід, створивши тяжку ситуацію для сусідніх частин. ...

Рава-Руський і Перемишльський укріплені райони все ще продовжували успішно відбивати ворожі атаки. 99-а дивізія, завдавши великих втрат противнику, не віддала жодного метра своїх позицій....

Що стосується 99-ї стрілецької дивізії, то вона утримувала Перемишль протягом 23–28 червня і тільки вранці 29 червня за наказом командування залишила місто.»

Запитання та завдання

1. Назвіть перші битви війни на території України.
2. Розкажіть про мужність та героїзм радянських воїнів у перші дні війни.

Документ 9.
Із директиви Раднаркому СРСР і ЦК
ВКП(б) партійним і радянським
організаціям прифронтових областей
про мобілізацію всіх сил і засобів
на розгром ворога (29 червня 1941 р.).

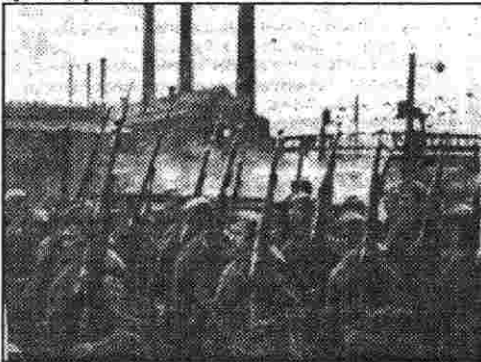
Джерело: «Комуністична партія СРСР в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК».

«Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) зобов'язують усі партійні, радянські, профспілкові та комсомольські організації покінчити з благодушністю та безтурботністю і мобілізувати всі наші організації та всі сили народу для розгрому ворога, для нещадної розправи з ордами німецького фашизму, що напав.

Раднарком Союзу РСР і ЦК ВКП(б) вимагають від вас:

1. У нещадній боротьбі з ворогом відстоювати кожен п'ядь радянської землі, битися до останньої краплі крові за наші міста і села, проявляти сміливість, ініціативу і кмітливість, властиві нашому народові.

2. Організувати всебічну допомогу діючій армії, забезпечити організоване проведення мобілізації тих, хто перебував у запасі, забезпечити постачання армії всім необхідним, швидке просування транспортів з військами і військовими вантажами, широку допомогу пораненим відведенням під госпіталі лікарень, шкіл, клубів, установ.

Радянська армія

3. Зміцнити тил Червоної армії, підпорядкувавши інтересам фронту всю свою діяльність, забезпечити посилену роботу всіх підприємств, роз'яснити трудящим їх обов'язки і становище, яке склалося. Організувати охорону заводів, електростанцій, мостів, телефонного і телеграфного зв'язку, організувати нещадну боротьбу з усілякими дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами, поширювачами чуток; знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів, виявляючи в усьому цьому швидке сприяння винищувальним батальйонам. Усі комуністи повинні знати, що ворог підступний, хитрий, досвідчений в обдурюванні і поширенні брехливих чуток, враховувати все це у своїй роботі і не піддаватися на провокації.

4. При вимушеному відході частин Червоної армії забирати рухомий залізничний склад, не залишаючи

ворогові жодного паротяга, жодного вагона, не залишати ворогові ні кілограма хліба, ні літра пального. Колгоспники повинні рятувати худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення його в тиллові райони. Усе цінне майно, у тому числі кольорові метали, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, повинно безумовно знищуватися.

5. У зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони і диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розгортання партизанської війни повсюди і скрізь, для руйнування мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів і т. ін. У захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога та всіх його поплічників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи.

6. Негайно віддавати під суд військового трибуналу всіх тих, хто своїм панікерством і боягузством заважає справі оборони, не зважаючи на особу.»

Запитання та завдання

1. Як у директиві визначається необхідність евакуації матеріальних цінностей?
2. Згідно з директивою, ворогу нічого не повинно дістатися, всі матеріальні цінності повинні бути вивезені, а якщо не встигнуть вивезти — то знищені. Але ж на окупованій території залишалися люди. Чи поклопоталася радянська влада про цих людей? Дайте моральну оцінку діям радянської влади.

СЛОВНИК

Мобілізація — комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах воєнного часу.

Евакуація — великомасштабне переміщення в початковий період війни з Німеччиною в східні регіони країни населення, промислових підприємств, культурних і наукових установ, запасів продовольства, сировини й інших матеріальних ресурсів.

Документ 10.
Причини невдач радянської армії
у 1941–1942 рр.

А) Із бесід маршала Г. Жукова
з письменником К. Симоновим про
причини військових невдач радянської
армії у 1941 р.

Джерело: «Хрестоматія з історії СРСР.
1917–1945 рр.».

«Якщо порівнювати підготовку наших кадрів перед подіями цих років, в 1936 р., і після цих подій,

у 1939 р., треба сказати, що рівень бойової підготовки військ впав дуже сильно. Мало того, що армія, починаючи з полків, була значною мірою обезголовлена, вона була ще і розкладена цими подіями. Спостерігалося страшне падіння дисципліни, справа доходила до самовільної відсутності, до дезертирства. Багато командирів відчували себе розгубленими, нездатними навести лад. <...>

Помилки були.

Але треба пам'ятати і деякі об'єктивні дані. Треба подумати і підрахувати, що були тоді ми і наша армія і Німеччина з її армією. Наскільки вище був її військовий потенціал, рівень промисловості, рівень промислової культури, рівень загальної підготовленості до війни. <...>

Нарешті, треба додати, що Гітлер з дня свого приходу до влади абсолютно все підпорядкував інтересам майбутньої війни, все будувалося з розрахунку на перемогу в цій війні, все робилося для цього, і лише для цього. А ми такої позиції не зайняли, зупинилися на напівзаходах. Зіткнулися один з одним інтереси відомств, йшла нескінченна торгівля з кожного питання, пов'язаного з озброєнням армії і підготовкою до війни. Все це також треба класти на чашу терезів, пояснюючи причини наших поразок і невдач першого року війни. <...>

Що таке раптовість?

Те, як трактують раптовість зараз, та і як трактував її в своїх виступах Сталін, — неправильно, неповно й однобоко. <...>

Головна небезпека полягала не у тому, що німці перейшли кордон, а у тому, що для нас виявилася несподіванкою їх шестикратна і восьмикратна перевага в силах на вирішальних напрямках; для нас виявилися несподіванкою і масштаби зосередження їх військ, і сила їх удару. Це і є те головне, що зумовило наші втрати першого періоду війни. А не тільки раптовий перехід ними кордону.»

Б) Оперативне донесення Гауптмана доктора Перуборна від 19 липня 1941 р.

Джерело: «Український історичний журнал».

«Ось уже протягом місяця ми маємо можливість перевірити, наскільки наші уявлення про противника відповідали дійсності...»

Ми змушені визнати, що Червона армія є дуже серйозним противником...

Російська піхота виявила нечувану впертість... деякі доти... трималися до останньої людини. Відомості про різний рівень... озброєності окремих дивізій підтвердилися. Зокрема, ті дивізії, які були введені в бій останнім часом, ... були озброєні дуже погано. Мав місце випадок, коли видавалося по 2 бойові патрони на людину. Атаки піхоти й тепер, незважаючи на величезні втрати, часто мали вигляд масового на-

ступу живої сили без підтримки з боку важких видів озброєння й артилерії... Досягнення росіян у галузі виробництва танків... заперечувати неможливо, так само, як і їхні успіхи у створенні танкового озброєння найсучасніших зразків.

Російські військово-повітряні сили... спочатку просто розчарували. Росіяни зробили нам послугу тим, що в перші дні війни багато аеродромів через надто близьке їх розташування до кордону стали жертвою нищівних німецьких бомбових ударів, внаслідок чого створювалось враження, що російські літаки зникли з неба.

Кілька слів про російські парашутно-десантні війська....

...Маленькі групи чисельністю трохи більше 8 осіб, більшість з яких навіть не одержали парашутно-десантної підготовки, скидаються у нічний час та в туман з метою порушення тилкових комунікацій.

Про сухопутні укріплення можна додати, що це — споруди найдосконалішої конструкції.

Могутньою й одноособовою пануючою організацією в Червоній армії є комуністична партія.... Справжня влада... перебуває у руках політичних комісарів. Ці фанатичні носії комуністичної ідеї є організаторами найзапеклішого опору, вони драконівськими методами придушують будь-який прояв відповідальності офіцерів, організовують партизанський рух і саботаж..., виявляють жорстокість щодо цивільних осіб і військовополонених.

...Залишається поділитись найсумнішим досвідом, який ми могли здобути з цієї війни. Скрізь, де протягом цих двох років воював німецький солдат, ... він... стояв віч-на-віч з противником, який не втрачав... останніх рис людяності. У цій країні все інакше, ... кожне місто, майже кожне село України вартують сумних жертв. Нам треба якнайсерйозніше побоюватися за долю всіх наших товаришів, ... які потрапили живими до рук червоних.»

В) Зі спогадів маршала К. Рокосовського.

Джерело: «Хрестоматія з історії СРСР. 1917–1945 рр.».

«Відверто кажучи, ми, офіцери, не вірили тому, що укладений між Радянським Союзом та Німеччиною договір не буде нею порушений. Усі ми свого часу читали книгу Гітлера „Майн Кампф“, і навіть сповідань фюрера, що містилися в неї, було достатньо, щоб укріпитися в думці: фашистська Німеччина не залишить у спокої Радянський Союз...»

У травні 1941 року командуючим КОВО була проведена польова поїздка фронтового масштабу. в мене була можливість ознайомитись із прикордонною місцевістю... Стан справ турбував. Роботи з створення укріпленого району (Ура) тільки розгорталися...

У прикордонних районах КОВО в той час відбувалися дивні речі. Через кордон проходили мешканці туди й назад... У прикордонній смузі... вільно роз'їжджали на автомобілях переодягнені в цивільний одяг німецькі офіцери...

Нерідкі були випадки пролетів німецьких літаків. Стріляти по них було категорично заборонено. Характерним був випадок у районі Ровно, де зробив вимушену посадку німецький літак, який був затриманий самими солдатами, які розмістилися поблизу. У літаку виявилось чотири німецьких офіцери у шкіряних пальто (без військових знаків). Літак був оснащений найновішим фотоприладдям, знищити яке німцям не вдалося (не встигли). На плівках були сфотографовані мости й залізничні вузли на Київському напрямку.

Про все це було повідомлено в Москву. Як же ми здивувалися, коли дізналися, що розпорядженням, що надійшло з Наркомата Оборони, літак з цим екіпажем наказано було негайно звільнити в супроводі (до кордону) двох наших знищувачів. Ось так реагував центр на явно ворожі дії німців.»

Г) Із матеріалів до протоколу засідання Військової ради Київського військового округу №2 від 26 березня 1938 р.

Джерело: «Хрестоматія з історії СРСР. 1917–1945 рр.».

«1. Вороги народу, що мали своєю метою підготовку поразки РСЧА, на всі керівні посади добирали свої кадри, висували вузьке коло людей на вищі посади...

В результаті цього в більшості на керівних посадах... опинилися вороги народу та їх поплічники.

Тому військова рада постановила... завданням «викорчовування» ворогів народу...

У підсумку нещадного «викорчовування»... на 25 березня 1938 року проведено таке оновлення керівного складу округу:

Маршал Георгій Жуков

Найменування посад	По штату	Оновлено	Процент оновлення
Командирів корпусів	9	9	100
Командирів дивізій	25	24	96
Командирів бригад	9	5	55
Командирів полків	135	87	64
Командирів УРів	4	4	100
Начальників штабів корпусів	9	6	67

Найменування посад	По штату	Оновлено	Процент оновлення
Начальників штабів дивізій	25	18	72
Начальників штабів УРів	4	3	75
Начальників штабів полків	135	78	58
Начальників відділів штабу округу	24	19	84

...Всього було звільнено з частин округу з політико-моральних причин 2922 осіб, з них заарештовано органами НКВС 1066 осіб.»

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте документи А, Б, В, Г. Складіть список причин, які обумовили невдачі Червоної армії в 1941–1942 рр.
2. Чи можливо стверджувати про чинник раптового нападу Німеччини на СРСР? Як у документах трактується цей чинник?

Документ 11.

З донесення Політуправління Південно-Західного фронту Головному Політуправлінню Червоної армії (19 серпня 1941 р.).

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«Гарнізон доту Київського укріпленого району у складі: політбійця Рибкова, молодшого командира Музиченка, червоноармійців Квартіна, Мелешка, Андрієнка, Клочка, Волкатруба, Ярошенка, Нетунського, Грабового, Осадчого, Сороки, Опаначенка, Ярошевського і Ромашука під командуванням лейтенанта 28-го окремого кулеметного батальйону Ветрова, пересуваючись у ворожому оточенні з 5 по 16 серпня і не маючи зв'язку з нашими частинами, самотійно вів боротьбу з наступаючим противником, знищуючи його живу силу. Ні артилерійсько-мінометрий вогонь, ні гранати, ні відсутність продуктів харчування не змогли похитнути мужність відважних патріотів. Спроби командування частини деблокувати дот двічі закінчувались невдачею, і тільки 10 серпня група сміливців бійців і командирів під запеклим вогнем противника зуміла частково деблокувати і відкрити шлях до відходу. Але гарнізон евакуюватись відмовився. Комендант доту лейтенант Ветров від імені бійців заявив: «Клятву свою — дот ворогові не здавати — ми виконаємо». Вжитими заходами гарнізоні було доставлено продукти харчування і боєприпаси...

Лише 15 серпня при наступі наших частин дот було деблоковано остаточно. Складові гарнізону не загрожує небезпека.»

Запитання та завдання

На підставі документу, додаткової літератури, тексту підручника з історії України складіть історичне есе за темою «Героїзм захисників Києва у 1941 р.».

Документ 12.

З наказу народного комісара оборони СРСР №227 від 28 липня 1942 р.

Джерело: «Хрестоматія з історії СРСР. 1917–1945 рр.».

«...Населення нашої країни, яке з любов'ю і повагою ставиться до Червоної армії, починає розчаровуватися в ній,.... а багато хто з них проклинає Червону армію за те, що вона віддає наш народ під ярмо... гнобителів, а сама втікає на схід...

З цього випливає, що час покінчити з відступом. Ні кроку назад! Таким тепер повинен бути наш головний заклик.

Треба стійко, до останньої краплі крові захищати кожну позицію, кожний метр... території...

1. Військовим радам фронтів і насамперед командуючим фронтами:

а) ...ліквідувати відступальні настрої у військах і залізною рукою припинити пропаганду про те, що ми можемо і повинні відступати...

б) ...знімати з поста і направляти... для притягнення до... суду командуючих арміями, котрі допустили самовільний відвід війська з позицій...

в) сформувані в межах фронту від одного до трьох... штрафних батальйонів (по 800 осіб), куди направляти середніх і старших командирів..., політпрацівників усіх родів військ, які провинилися в порушенні дисципліни через боягузство або нестійкість, і поставити їх на більш важкі ділянки фронту, щоб дати їм можливість спокутувати кров'ю свої злочини...

2. Військовим радам армій і насамперед командуючим арміями:

а) ...знімати з постів командирів і комісарів корпусів і дивізій, які допустили самовільний відвід військ з позицій,.... і направляти їх... для віддання до військового суду;

б) сформувані в межах армії 3–5 добре озброєних загороджувальних загонів (до 200 осіб у кожному), поставити їх у безпосередньому тилу нестійких дивізій і зобов'язати їх в разі паніки і безладного відходу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів та боягузів і цим допомагати чесним бійцям дивізії виконати свій обов'язок...

в) сформувані в межах армії від п'яти до десяти... штрафних рот (від 150 до 200 осіб у кожній), куди направляти рядових бійців і молодших командирів, які завинили в порушенні дисципліни через боягузство або нестійкість, і поставити їх на важкі ділянки армії, щоб дати їм можливість спокутувати кров'ю свої злочини...

3. Командирам і комісарам корпусів і дивізій:

а) ...знімати з постів командирів і комісарів полків і батальйонів, які допустили самовільний відвід частин... відбирати у них ордени і медалі та направляти їх... до військового суду.»

Запитання та завдання

Існують різні оцінки цього наказу. Одні вважають, що він мав великий позитивний вплив на моральний стан війська, допоміг у боротьбі з дезертирством. Інші вважають цей наказ надмірно суворим, розрахованим на страх перед неминучою карою, у моральному плані його роль не можна оцінювати позитивно. А що думаєте ви з цього приводу?

Документ 13.

Зі стенографічних записів висловлювань А. Гітлера щодо України.

Джерело: В. Косик «Україна і Німеччина у Другій світовій війні».

«17 вересня 1941 р.

...Німецький селянин рухається вперед завдяки його нахилові до прогресу... Український селянин не знає поняття обов'язку.

Російський простір — це для нас Індія... Було б помилкою дати освіту місцевим людям...

І я зовсім не прихильник створення університету в Києві. Було б краще не вчити їх навіть читати...

Ми поставлятимемо зерно скрізь у Європу, де в ньому є потреба. Крим дасть нам лимони, бавовну, каучук...

Ми притягнемо на Україну датчан, голландців, норвежців,

22 вересня 1941 р.

Ми з трудом вириваємо в моря кілька метрів землі, ми мучимося, освоюючи болота, тоді як на Україні безмежно родюча земля, гумус, який місцями має товщину десяти метрів, і ця земля чекає на нас.»

Запитання та завдання

1. Визначте цілі Німеччини відносно України.
2. Вкажіть, якими методами Німеччина повинна була досягнути своєї мети в Україні.

Документ 14. Акт відновлення Української держави (30 червня 1941 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії України».

«1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецькою, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з Союзною Німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу...

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Слава Україні! Героям Слава! »

Запитання та завдання

1. Чи міг бути втілений цей документ у життя?
2. Чи могла Німеччина погодитись з існуванням незалежної Української держави? Обґрунтуйте відповідь.

Документ 15. Із донесення Т. Оберлендера про конфіскацію продовольства в Україні (28 жовтня 1941 р.).

Джерело: «Хрестоматія з України».

«...Настрій населення в більшості випадків уже через кілька тижнів після окупації території нашими військами значно погіршився. У чому причина цього? Ми виявляємо внутрішню неприязнь, навіть ненависть до цієї країни і зарозумілість щодо цього народу...

Та обставина, що ми ведемо війну третій рік і повинні зимувати в цій ворожій країні, обумовило ряд труднощів. Але їх треба долати зі стійкістю і самодисципліною. Ми не повинні зривати на населенні свого незадоволення цією країною...

Проте значно частіше траплялися випадки,

коли ми діяли без врахування психології населення і внаслідок помилок, яких легко можна було уникнути, втрачали з його боку будь-яку симпатію. Розстріли безпосередньо у селах і великих населених пунктах знесилених полонених, після чого їхні трупи залишалися на дорогах, — цих фактів населення зрозуміти не може...

Оскільки армійські продовольчі склади значною мірою надали військам право самостійно забезпечуватися продуктами харчування, поблизу великих військових магістралей і міст колгоспи здебільшого вже не мають племінної худоби, насіння і посівної картоплі (Полтава). Безперечно, постачання власних військ стоїть на першому місці, проте нам не байдуже, як воно здійснюється. Реквізиція останньої курки у психологічному відношенні так само нерозумна, як у господарському відношенні забій опоросної свині і останнього теляти. Цим ми саботуємо заходи власної сільськогосподарської адміністрації. Ніхто не думає про те, що сильно зруйноване господарство цієї країни є нашим господарством, яке обов'язково повинне бути відновлене, до запасів і поголов'я худоби якого треба ставитися економко, якщо ми хочемо в майбутньому році за його рахунок годувати нашу армію і вивозити значні залишки на батьківщину.

Постачання великих міст можливе лише в дуже обмежених обсягах. Саме тут наша пропаганда була недостатньою. Замість того, щоб роз'яснювати населенню причину труднощів і закликати його до самозабезпечення, ми виявились неспроможними видати в такому місті, як Полтава, українську газету через те, що жоден офіцер цензури не захотів узяти на себе відповідальність за її видання. Населення... опинилося без керівництва. Воно стоїть осторонь. Воно відчуває, що ми дивимось на нього зверху вниз, що ми вбачаємо в його темпах і методах роботи саботаж, що ми зовсім не робимо ніяких спроб, щоб знайти шлях до нього. За таких обставин вже сама нестача продовольства у містах є звинуваченням проти нас...

...Навіть найкраща поліція неспроможна гарантувати безпеку шляхів підвезення. Поряд з охороною шляхів підвезення існує невідкладна необхідність витиснути з країни все можливе для забезпечення Німеччини продовольством. Значно більшою небезпекою, ніж активний опір партизан, тут є пасивний опір — трудовий саботаж, у подоланні якого ми маємо ще менше шансів на успіх.»

Запитання та завдання

1. Як це донесення характеризує німецький «новий порядок» в Україні?
2. Поясніть точку зору автора донесення щодо поведінки німецької окупаційної влади в Україні.

Документ 16.**Нацистський «новий порядок» в Україні****А) З виступу на Нюрнберзькому процесі Л. Смирнова про трагедію Бабиного Яру.**

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«Страшна різня і погроми були вчинені німецькими загарбниками в українській столиці — Києві. За кілька днів німецькі бандити вбили, і розтерзали 52 тисячі (із наданого далі суду повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по місту Києву видно, що у Бабиному Яру німцями розстріляно було не 52 тисячі, а 100 тисяч осіб) чоловіків і жінок, старих і дітей... Громадяни, які вирвалися з Києва, описують приголомшуючу картину однієї з цих масових страт: на єврейському кладовищі міста Києва було зібрано велику кількість євреїв... перед розстрілом всіх роздягли догола і побили; першу відібрану для розстрілу групу змусили лягти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці злегка засипали землею, на їх місце другим ярусом укладали наступну партію страчуваних і знову розстрілювали з автоматів.»

Жовтень 1941 р. Бабин Яр

Б) Зі свідчень генерал-лейтенанта П. Шеєра про німецькі каральні органи на окупованих українських землях.

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«Прютцман Ганс-Адольф (1901–1945) — один із керівників окупаційного режиму в Україні, обергрупенфюрер СС і генерал поліції. Керував каральними операціями на окупованих українських землях.

...дав мені завдання сформувати німецьку поліцію, жандармерію і добровільні батальйони з українців в м. Києві, Білій Церкві, Умані, Василькові. Він також дав мені завдання повести рішучу боротьбу з партизанським рухом, патріотами, які виступали в тій чи іншій формі проти німецької армії і німецької адміністрації на Україні.

Бабин Яр

Формування поліції було закінчено в лютому 1942 р.

Окупований Київ

Організацією українських добровільних батальйонів німецькі органи мали на меті посилити німецькі опорні пункти охоронної поліції і жандармерії. Використовувати їх як місцевих жителів для боротьби проти партизан. На наш погляд, боротьба українських батальйонів проти партизан повинна була дати більше ефекту, ніж боротьба проти них німців...

Окупований Харків

Я по приїзді до Києва сформував охоронну поліцію із німців в кількості до 1000 осіб, організував два батальйони з числа добровольців українців, так звану допоміжну українську поліцію загальною кількістю до 1000 осіб. Крім того, у своєму розпорядженні я мав дві роти, сформовані з естонців німецького походження в кількості понад

200 осіб. ...По області мною були організовані жандармські пункти і українська поліція. Всього по Києву і області в моєму розпорядженні було понад 6000 осіб. ...

...Я наказав, щоб при появі кого-небудь на вулиці в нічний час після першого оклику стріляли. В зв'язку з цим в м. Києві кожної ночі поліцейськими патрулями розстрілювалось багато громадян. Не було жодного випадку, щоб мені донесли про затримання в нічний час. Як видно, таких і не було, тому що всі, хто з'являвся на вулиці після настання темноти, розстрілювались... Поліцейські тільки у місті Києві кожної ночі розстрілювали 8–10 осіб.»

В) Зі свідчень радянських громадян (Н. Кац, Т. Холоденко, А. Тарасової та ін.) про німецько-фашистський окупаційний режим.

Джерело: «Історія України: Документи, матеріали».

«Спеціальних шибениць в Києві немає. Людей вішають на стовпах. На бульварі Шевченка повісили трьох молодих робітників, які працювали на кабельному заводі. Перед повішенням вони заявили катам: «Сьогодні нас вішають, а завтра вас, ми гинемо за Батьківщину...»

Велика кількість полонених помирає від голоду. В таборі на Керосинній дійшло до того, що полонені чекали, поки захолоне труп, а потім починали його їсти...

10 січня 1942 р. біля сінного базару гнали 100 осіб моряків. Був мороз 37 градусів. Вони йшли по снігу босі в одних трусах, руки у них були сковані назад залізними цєпами і на тілі видно було криваві підтєрки. Вони йшли бадьоро і співали «Раскинулось море широко». Усі ці моряки були розстріляні.»

Словник

Колабораціоніст — зрадник, який співпрацював з фашистськими загарбниками у країнах, окупованих ними під час Другої світової війни.

Голокост — масове винищення гітлерівцями євреїв під час Другої світової війни.

Запитання та завдання

1. На підставі документів складіть доповідь за темою «Суть нацистського окупаційного режиму в Україні».
2. Як у документі висвітлено проблему колабораціонізму? Що вам відомо про проблему колабораціонізму під час Другої світової війни?
3. Що вам відомо про Голокост в Україні?

Документ 17.

Рух опору

А) Із листівки УПА «За що бореться Українська Повстанська Армія?».

Джерело: В. Косик «Україна і Німеччина у Другій світовій війні».

«...Українська Повстанська Армія бореться за Українську Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі...»

УПА проти імперіялістів та імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької « нової Європи ».

УПА з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є знаряддям завойовницької політики імперіялістів. Тому ми проти російського комуністсько-більшовицького і проти німецького націонал-соціалізму...

УПА за повне визволення українського народу з-під московсько-більшовицького ярма, за побудову УССД без поміщиків, капіталістів та без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів.

В Українській державі влада вважатиме за найвищий свій обов'язок інтереси народу... Українська народна влада всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу.

Б) Присяга членів підпільної організації «Народна гвардія» (Західна Україна).

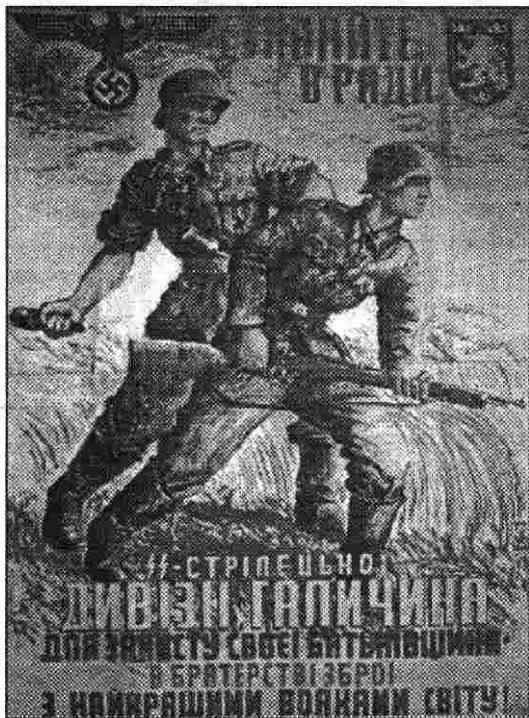
Джерело: «Історія України: Навчальний посібник для 11 класу середньої загальноосвітньої школи».

«Я, син (донька) українського народу, присягаю, що мужньо і до останніх сил буду боротися за волю народу та за визволення моєї Радянської Батьківщини, братніх слов'янських народів з-під гітлерівського ярма.

Присягаю, що, підпорядковуючись керівництву партизанським рухом західних областей України, буду безвідмовно виконувати накази та довірені мені бойові завдання, не відступаючи перед жодною небезпекою.

Присягаю зберігати організаційно-бойову військову таємницю та не зрадити її навіть під найжакливішим катуванням, сміливо викривати зрадників, що розголошуватимуть таємниці.

Присягаю, що в боротьбі за визволення Радянської Батьківщини не відпочину аж до остаточної перемоги. Смерть німецьким загарбникам!»

Стрілецька дивізія. Галичина

СЛОВНИК

Рух Опору — визвольний рух Другої світової війни проти зовнішнього і внутрішнього фашизму і встановлених ним порядків, за відновлення національної незалежності та державного суверенітету окупованих країн, за більш справедливий і демократичний устрій після визволення. Характеризувався різноманітністю форм і методів боротьби.

Запитання та завдання

1. Визначте основні цілі боротьби УПА.
2. Визначте основні цілі боротьби радянських підпільників.
3. Знайдіть спільні та відмінні риси в боротьбі двох течій руху Опору. Чим вони були обумовлені?

Документ 18.

Партизанський і підпільний рух в Україні.

Джерело: А. Чайковський «Невідома війна. Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика».

«30 травня 1942 р. постановою Державного Комітету Оборони було створено при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху. Водночас почали діяти й сім новоутворених фронтових партизанських штабів і серед них — Український штаб партизанського руху на чолі з Тимофієм Строчаком...

У 1942–1945 рр. УШПР та його представництва при фронтах заслали у тил противника 500 організаторських, диверсійних і розвідувальних груп загальною чисельністю понад 6 тис. чоловік. З них 90 відсотків було закинуто у 1943–1944 рр. У вересні 1944-го на окупованій території України діяло 48 партизанських з'єднань. До них входило 227 загонів чисельністю 70370 бійців.

У серпні-вересні 1944 р. у зв'язку з визволенням [успішним наступом армії] УШПР та його представництва... почали згортати свою роботу. 23 грудня [1944 р.] ЦК КП(б)У прийняв постанову про розформування Українського штабу...

...Більшість загонів... захоплювали зброю у ворога. В з'єднанні Ковпака трофейна зброя становила 80 відсотків від її загальної кількості...

Восени 1942 р. на складі УШПР... було завезено 4 тис. автоматів ППШ і стільки ж карабінів, 500 снайперських гвинтівок, 175 кулеметів, 250 (50 мм) мінометів, 15 (45 мм) гармат, 150 ПТР, понад 60 тис. гранат, 13 тис. різноманітних мін і мільйон з лишком патронів. Звичайно, для транспортування зброї у тил противника на відстань 700–1000 км потрібні були літаки, однак численні прохання Строчака залишалися без відповіді.

Радянський плакат часів Великої Вітчизняної війни

У середині 1943 р. Центральний штаб розпочав підготовку до операції, відомої як «рейкова війна». Хоч УШПР уже не підпорядковувався ЦШПР, українські партизани... взяли участь у «рейковій війні»...

Протягом 1941–1944 рр. українські партизани здійснили на шляхах сполучення близько п'яти тисяч великих операцій і безліч дрібних диверсій. Внаслідок цього рух поїздів залізницями було припинено майже на 2 тис. діб. Більш-менш достатню кількість зброї ук-

раїнські партизани почали отримувати 1944 р., коли значно зросли технічні можливості постачання вантажів, та й самих з'єднань і загонів у процесі визволення України ставало чимдалі менше.

...За даними оперативного відділу УШПР, українські партизани до кінця 1942 р. знищили понад 50 тис. фашистських солдатів і офіцерів, здійснили 255 аварій поїздів, зіпсували 270 залізничних і шосейних мостів, знищили кілька десятків військових та інших об'єктів противника.

На початку 1943 р., після так званих «сталінських рейдів» з'єднань Сабурова й Ковпака на Правобережній Україні, розпочався якісно новий етап в історії партизанського руху.

Протягом війни партизанські формування України провели 19 великих рейдів загальною довжиною 52 тис. км. Окремі з них (під командуванням Ковпака, Мельника, Федорова) тривали по одному-два місяці. Ковпаківці, скажімо, пройшли з боями понад 10 тис. км. територією 18 областей України, Білорусії та Росії, розгромивши 39 гарнізонів противника. Вони знищили декілька тисяч фашистів та їхніх посіпак, понад 10 літаків, підірвали 2 бронепоезди, 86 ешелонів, 256 різних мостів.

...Можна сказати, що протягом 1941–1945 рр. в партизанських лавах України налічувалось щонайменше 180 тис. осіб, включно з тими, які боролися на території країн Центральної і Південно-Східної Європи. З них близько 30 відсотків загинули. Найбільших втрат (понад 35 тис. осіб) партизанський рух зазнав в 1941–1942 рр. Ще 13–15 тис. чоловік загинули в 1943–1944 рр. Отже, під час війни склали голови близько 50 тис. партизанів. З них 80 відсотків не повернулись з боїв, померли від ран, голоду, були розстріляні фашистами, пропали безвісти.

За соціальним походженням майже половина народних месників України були селянами, 35 відсотків — робітниками, 18 — службовцями. Крім того, в партизанських формуваннях воювали 6 тис. учнів шкіл, студентів вузів і технікумів...

Протягом 1941–1942 рр. орденами і медалями було нагороджено небагато учасників «малої війни». На той час ними взагалі мало хто цікавився. Лише згодом, у 1942–1943 рр., найвідоміших партизанських командирів (Ковпака, Федорова, Сабурова, Копьонкіна, Наумова та деяких інших) удостоїли звання Героя Радянського Союзу, а частину бійців — орденів та медалей. Наприкінці 1945 р. 65 партизанів України стали Героями Радянського Союзу (а загалом, за офіційними даними, 95), близько 35 тис. отримали ордени й медалі...»

Запитання та завдання

Складіть доповідь за темою «Значення партизанського руху у розгромі нацистських загарбників в Україні».

Документ 19. Рішення III Надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії СРСР. 1917–1945 рр.».

«Організація українських націоналістів бореться за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних самостійних державах — це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання в цілому світі.

ОУН бореться проти імперіалістів та імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно, політично та визискує економічно інші народи. Тому ОУН бореться проти СРСР і проти німецької «Нової Європи».

ОУН з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціалістичних програм і політичних концепцій, бо вони є інструментом завойовницької політики імперіалістів. Тому ОУН проти російського комуністсько-більшовизму і проти німецького націонал-соціалізму.

ОУН проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіалістичні цілі, «визволяв», «брав під охорону», «під опіку» інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст — поневолення, насильство, грабунок. Тому боротиметься проти російсько-більшовицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх «опікунів» і «визволителів», поки не здобуде Української самостійної соборної держави (УССД), в якій селянин, робітник і інтелігент могли б вільно, заможнo й культурно жити та розвиватися.

ОУН за повне визволення українського народу з-під московсько-більшовицького й німецького ярма, за побудову УССД без поміщиків, капіталістів та без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів.

В Українській державі влада вважатиме за найвищий свій обов'язок інтереси народу. Не маючи загарбницьких цілей та поневолених країн і пригноблених народів в своїй державі, народна влада України не витрачатиме часу, енергії та коштів на творення апарату гноблення. Українська народна влада всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямовує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу.

У лавах ОУН борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів, за УССД, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок та новий соціальний лад:

1. а) За знищення більшовицької й німецької експлуаторсько-кріпацьких систем в організації

сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська державна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в Українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею в залежності від волі селян.

б) За безплатну передачу селянам західних українських областей всіх поміщицьких, монастирських та церковних земель.

2. а) За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна — кооперативно-громадською.

б) За участь робітників у керівництві заводами, за фаховий, а не комісарсько-партійний принцип у керівництві.

3. а) За загальний восьмигодинний робочий день. Понаднормова праця може бути тільки вільною, як кожна праця взагалі, і робітник отримує за неї окрему плату.

б) За справедливую оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства. Робітник отримуватиме таку заробітну плату, якої потрібно для забезпечення матеріальних і духовних потреб цілої його сім'ї. При річних підсумках господарського стану підприємств кожний робітник одержуватиме у господарсько-кооперативних підприємствах дивідент (належна йому частка річного прибутку), а в національно-державних — премію.

в) За вільну працю, вільний вибір професії, вільний вибір місця праці.

г) За свободу профспілок. За знищення стахановщини, соцзмагань, підвищення норм та інших способів експлуатації працюючих.

4. За вільне ремесло, за добровільне об'єднання ремісників у артілі, за право ремісника вийти з артілі та індивідуально виконувати працю й вільно розпоряджатися своїм заробітком.

5. За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари.

6. За повну рівність жінки з чоловіком в усіх громадянських правах і обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій, за першочергове право жінки на фізично легшу працю, щоб жінка не шукала заробітку на шахтах, руднях та інших тяжких виробництвах і внаслідок цього не руйнувала свого здоров'я. За державну охорону материнства. Батько сім'ї одержуватиме, крім плати за свою працю, додаткову платню на утримання жінки й неповнолітніх дітей. Лише в таких умовах жінка матиме змогу виконувати свій важливий, почесний

і відповідальний обов'язок матері й вихователки молодого покоління.»

Запитання та завдання

1. Визначте мету боротьби ОУН.
2. Як ОУН вирішувала проблему власності?
3. Які соціальні вимоги були висунуті великим збором ОУН?
4. Складіть тези за темою «Еволюція поглядів ОУН у боротьбі за незалежну Українську державу».

Документ 20.

Підсумки літньої кампанії Червоної армії (з 5 липня по 5 листопада 1943 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії СРСР: 1917–1945 рр.».

«Після розгрому німецько-фашистських військ, що наступали на Курськ, Червона армія, за наказом Ставки Верховного Головнокомандування, 12 липня сама перейшла в рішучий наступ, прорвала сильно укріплену оборону німців і після багатоденних запеклих боїв, 5 серпня — рівно через місяць після початку наступу німецьких військ — оволоділа містами Орел і Білгород.

Таким чином, наймогутніший і небезпечний для нашої країни орловський укріплений стратегічний плацдарм ворога, який гітлерівське командування розраховувало використовувати як трамплін для наступу на Москву, був ліквідований.

Другим найважливішим укріпленим плацдармом німецької армії був район Белгорода і Харкова. (...)

...наші війська зламали оборону супротивника і, ... 23 серпня штурмом оволоділи містом Харків.

Тим самим белгородсько-харківський плацдарм німців був успішно ліквідований. (...)

Третім найважливішим укріпленим плацдармом німців була східна частина Донбасу з основним рубежем оборони по лінії річки Сіверський Донець і річки Міус.

За наказом Верховного Головнокомандування наші південні армії перейшли в наступ, форсували річки Міус і Сіверський Донець, зламали оборону німців і отримали крупну перемогу над німецькими загарбниками в Донецькому басейні. Протягом шести днів стрімкого наступу наших військ був звільнений весь Донбас — найважливіший вугільний і промисловий район країни.

Розвиваючи успішний наступ, наші війська швидко погнали німців на захід, звільнили майже все, узбережжя Азовського моря і вийшли до Мелітополя і Запоріжжя — сильних укріплених районів на підступах до Криму і низов'їв Дніпра. <...>

Степан Бандера

Зазнавши тяжкої поразки в попередніх боях, німці намагалися за всяку ціну зупинити... радянські війська на Дніпрі... Червона армія форсувала найбільшу водну перешкоду — Дніпро, зламала могутні довготривалі оборонні споруди супротивника і створила на правому березі Дніпра ряд стратегічно важливих плацдармів. Розвиваючи наступ, Червона армія завдала німецько-фашистським військам тяжкої поразки в закруті Дніпра і звільнила Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ — найважливіші промислові центри півдня нашої країни і залізничний вузол П'ятихатку... Таким чином, наші війська зламали всю оборону супротивника від Запоріжжя до Азовського моря і вийшли до нижньої течії Дніпра, відрізавши з суходолу війська супротивника в Криму.

В результаті цих вміло здійснених за планом Верховного Головнокомандування операцій Червона армія звільнила від супротивника величезну територію, позбавила німців стратегічно важливих районів і комунікацій. Ворог впродовж 1200 кілометрів — від гирла річки Сож до Чорного моря — був відкинутий за Дніпро. Вся Лівобережна Україна була в короткий термін звільнена від німецько-фашистських загарбників.»

ДОВІДКА

Історик Д. Боффа про події 1944 р.

Джерело: Д. Боффа «Історія Радянського Союзу».

Головним військовим театром залишалася все ж таки Україна, де обидві протиборчі сторони зберігали найкрупніші угруповання військ.

Ватутін тим часом продовжував наступати на захід, до Державного кордону СРСР, і звільнив міста Луцьк і Рівно.

Особливістю цього наступу було те, що воно здійснювалося в українських умовах. Рання весна перетворила українські дороги в море рідкого бруду, в якій в'язнули люди, машини і вози. З неба лилися потоки води. У спогадах учасників боїв ці деталі воскресают, як картини пекла. «Багато я побачив за своє життя бездоріжжя, — пише один з них, — але такого бруду і такого бездоріжжя, як взимку і весною 1944 року, не зустрічав ні раніше, ні пізніше». Наступ частково був несподіваним для німців, які розраховували на паузу у зв'язку з передчасним бездоріжжям. Оточити їх війська в районі Кам'янець-Подільського Жукову не вдалося, але його армії проте вийшли до підніжжя Карпат і звільнили Чернівці в Буковині. Армії Конєва узяли Умань і продовжували наступ до Державного кордону, не даючи ворогу затриматися навіть на таких крупних річках, як Південний Буг і Дністер. 26 березня вони вийшли на Прут. Була досягнута перша точка на довоєнному кордоні СРСР. Подія була відсвяткована в Москві як величезна перемога.

Завершальною фазою зимової кампанії стало звільнення Криму, де залишалися замкнутими німецькі і румунські частини. Операція була доручена арміям Толбухіна. Враховуючи конфігурацію півострова, завдання було не з простих. Розв'язано воно було потрійним ударом: через Перекопський перешийок і з двох плацдармів, за Сивашем (що вже прославився у військовій історії завдяки тому, що тут проходив маршрут фінального наступу Фрунзе на Врангеля в роки громадянської війни) і в околицях Керчі. Бої за Крим продовжувалися з 8 квітня по 12 травня. Окупанти намагалися повторити подвиг Червоної армії і закріпитися в Севастопольській фортеці, але 7–9 травня були вибиті звідти.

Запитання та завдання

Прочитайте документ і випишіть з тексту історичні події, пов'язані з визволенням України, вкажіть дати подій.

Документ 21.

Із постанови Державного Комітету Оборони про депортацію кримських татар (травень 1944 р.)

Джерело: «Український історичний журнал»

«У період Вітчизняної війни багато кримських татар... дезертирували з частин Червоної армії,... переходили на бік противника,... татари особливо відзначалися... звірячими розправами щодо радянських партизанів,... допомагали у справі організації... вивезення... громадян у... рабство....

... ДКО постановляє:

Всіх татар виселити з території Криму і поселити... як спецпоселенців у районах Узбецької РСР.... Виселення... завершити до 1 червня 1944 року.

Встановити... порядок, умови виселення:

а) дозволити... узяти... особисті речі, одяг, побутовий реманент, посуд і продовольство кількістю до 500 кг на сім'ю. Залишені на місці майно, споруди, надвірні будівлі, меблі й присадибні ділянки приймаються місцевими органами влади, вся продуктивна й молочна худоба, а також свійська птиця приймаються Наркомм'ясомолпромом, уся сільгосппродукція — Наркомзагом СРСР, коні й інша робоча худоба — Наркомм'ясом СРСР, племінна худоба — Наркомрадгоспом СРСР.»

Запитання та завдання

1. Як радянська влада пояснює причини депортації кримських татар?
2. Як ви вважаєте, чи повинен відповідати весь народ за окремі випадки зради або співпраці з ворогом?

ДОВІДКА

Зі спогадів Гензили Ібрагімової про виселення татар з Криму в 1944 р.

Джерело: Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко «Новітня історія України. Частина друга (1939 – 2001) Підручник для 11 класу середнього загальноосвітнього навчального закладу».

«Нас виселили... 18 травня 1944 р. Виселення проходило дуже жорстоко. У три години ранку діти ще спали, ввійшли солдати, наказали, щоб ми за п'ять хвилин зібралися і вийшли з дому. Нам не дозволили брати з собою ні речей, ні продуктів... Стояв суцільний плач голодних дітей. Чоловік бився на фронті. Я була з трьома дітьми...

... З нашого села вивезли 30 сімей, з яких залишилися живими неповних 5 сімей.

...Наші чоловіки були на фронтах, і нікому було ховати померлих, і часто трупи лежали декілька днів разом з живими... Скажіть мені, чому допустили такі жахи?»

Документ 22. Платформа Української Головної Визвольної Ради.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«І. Занепад Української держави внаслідок чужого завоювання, зумовленого недостатнім внутрішнім об'єднанням українських національних сил, полегшив чужинцям запанувати на Україні...

2. Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшовицьким та німецько-гітлерівським імперіалізмами, ведеться за володіння в першу чергу українських земель... Обидві ці сили — це непримиренні вороги ідеї української державності. Вони знаходяться на позиціях тотальної, колоніальної експлуатації українських земель та їх населення.

3. Проте ця війна виснажує також наших ворогів...

4. З огляду на це необхідно:

а) у вирі сучасної тотальної війни оборонити український народ та його провідні кадри перед фізичним винищенням;

б) повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу.

Тому за ініціативою Української Повстанської Армії (УПА) зорганізувався із представників усіх українських земель та українських політичних товариств всеукраїнський провідний центр під назвою: Українська Головна Визвольна Рада (УГВР).

II. Цілі і завдання УГВР

1. Об'єднати і координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшовицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

2. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державної незалежної влади в Україні.

3. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенародне представництво.

III. УГВР визнає такі принципи діяльності:

1. УГВР прагне до відбудови УССД...

2. УГВР об'єднує всі провідні політичні елементи...

3. УГВР ухвалює таку політично-соціальну платформу:

а) забезпечення свободи думки, світогляду й віри;

б) забезпечення розвитку української національної культури;

г) забезпечення справедливого соціального ладу...

д) забезпечення справжньої законності...

е) забезпечення всіх громадянських прав...

є) забезпечення для всіх громадян вільної ініціативи...

ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування...

з) усупільнення основних природних багатств...

й) удержавлення важкої індустрії і транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчової індустрії права широкого вільного кооперування дрібних продуцентів;

і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах;

ї) забезпечення вільного розвитку ремесла та права на створення індивідуальних ремісничих верстатів і підприємств;

й) забезпечення права на вільну працю... і забезпечення охорони інтересів робітництва соціальним законодавством.♦

Запитання та завдання

1. Як документ трактує причини виникнення Української Головної Визвольної Ради (УГВР)?
2. Визначте основні цілі УГВР.
3. Схарактеризуйте основні принципи діяльності УГВР.

Документ 23. Із звіту Української Республіканської Комісії сприяння роботі Надзвичайної Державної Комісії СРСР зі встановлення і розслідування злочинів фашистських загарбників (1945 р.).

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«Захопивши територію УРСР, німецькі загарбники прагнули знищити культуру українського народу.

На Україні німецькі загарбники зруйнували й розграбували 1-й і 2-й Харківські, Київський і Дніпропетровський медичні інститути. Величезних збитків заподіяли Київському політехнічному інституту... зруйнували головну будівлю, хімічний корпус, електростанцію, теплотехнічну лабораторію та студентські

гуртожитки. Зі Львівського університету... вивезли платинові прилади, мікроскопи, стереоскопи, цінні рукописи й інкунабули.

Німці не пожаліли жодної установи Академії наук УРСР... зруйнували в них випробувальні станції, шахтні колодязі, трансформаторні підстанції та інші споруди... вивезли контрольно-вимірвальні прилади, мікроскопи й машини для випробувань, знищили й вирубили на паливо багаторічні насадження ботанічного саду.

...Розгромили і спалили масові та спеціальні бібліотеки, вивезли з них і знищили цінні книги та зібрання історико-архівних матеріалів і рукописів, знищили в бібліотеках понад 51 млн книг.

Із Центральної бібліотеки Академії наук УРСР німці викрали Горностаївське євангеліє XVI ст. у срібній з позолотою оправі художньої роботи, друге євангеліє Горностаївське, Югославське (сербське) євангеліє XVI ст., Збірку XV ст., шість рукописних книг XVII ст. й окремі документи XV, XVI та XVII ст.

Із Київського державного музею вивезено 41 тис. експонатів унікальної колекції української народної творчості.

...Загарбники зруйнували та пошкодили 467 церков, 53 костьоли, 159 синагог і 69 інших будівель релігійних культів...»

Запитання та завдання

Проаналізуйте документ. Зробіть висновки щодо знищення культурних цінностей нацистськими загарбниками в роки війни.

Документ 24.

Наслідки війни для України.

Джерело: «Хрестоматія з історії СРСР. 1917–1945 рр.».

Область	На 01.07.1941 р. (у тис.)	На 01.05.1944 р. (у тис.)	Після визво- лення залиш- лось населення (у % до кількості на 1941 р.)
1	2	3	4
Місто Київ	899,4	318,0	35,4
Київська	2319,4	1845,7	65,5
Чернігівська	1788,6	1227,0	68,6
Сумська	1720,0	1184,0	68,8
Полтавська	2227,6	1546,1	69,4
Харківська	2642,1	1668,3	59,1
Ворошиловградська	2041,3	1094,3	53,6

1	2	3	4
Сталінська	3388,5	1803,9	53,2
Дніпропетровська	2344,6	1417,1	60,4
Запорізька	1450,0	926,6	63,9
Житомирська	1736,2	1105,1	68,7
Кам'янець-Подільська	1786,0	1282,1	69,0
Вінницька	2406,0	1666,5	69,3
Кіровоградська	1193,3	811,4	68,0
Одеська	1852,5	1102,5	58,6
Миколаївська	766,2	519,8	67,8
Херсонська	780,8	502,8	64,4
Волинська (по 6 районах)	240,5	147,9	61,5
Рівненська (по 27 районах)	1103,2	759,6	68,9
Чернівецька	879,7	555,0	63,1
Станіславська (по 16 районах)	691,9	465,0	67,2
Тернопільська (по 29 районах і 2 містах)	1327,1	818,0	61,6

Запитання та завдання

Проаналізуйте за наведеними даними, які області України зазнали найбільших втрат у роки війни? Спробуйте пояснити, чому?

Документ 25.

Ціна перемоги СРСР в роки Другої світової війни.

А) Питання про ціну радянських перемог 1943 р. в сучасній українській історіографії.

Джерело: «Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.)».

«...Сталінський тоталітаризм з його домінуючими принципами абсолютної підлеглості вищій інстанції і безумовного виконання будь-яких, навіть безглузких наказів... мав кінцевим наслідком зневажання людських життів. Відомий радянський воєначальник генерал армії М.Г. Лященко свідчив: «Справді, у тій війні багато було смертей нічим не виправданих. Зустрічалися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху будь-якою ціною».

У складі наступаючих частин діяли так звані польові військкомати, які мобілізували до діючої армії всіх, здатних тримати зброю, навіть 16–17-річних хлопців і хворих. Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, без прийняття присяги, вводили

у бій. Часто отаку «живу силу» без ретельної підготовки: прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової підтримки — кидали навіть на добре укріплені позиції противника. Наслідком були незліченні людські втрати. «Не забуду, поки й житиму, — згадує письменник Анатолій Дімаров, — одну таку картину: взимку сорок третього, вже коли наші війська визволили Донбас, німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кілька сот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впридул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною од трупів».

Парад Перемоги в Москві.
9 травня 1945 р.

Наприкінці вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра... Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника змушені були воїни проводити переправу через цю найбільшу водну перепону. Війська часто переправлялися через річку без танків та важкої артилерії. Під вогнем ворога пливли на правий берег воїни хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхані солом'ю. Тонули тисячами у холодній листопадовій воді.

Багатьма тисячами життів оплачено й визволення 6 листопада 1943 р. Києва.»

Б) З виступу письменника В. Астаф'єва на пленумі Спілки письменників СРСР (травень 1988 р.).

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

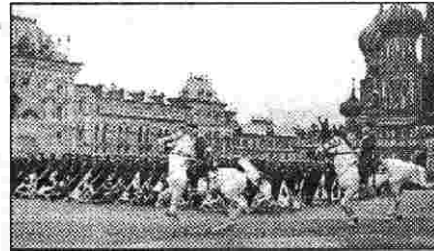
«Ось в «Історії Великої Вітчизняної війни» опубліковано карти...

Ви подивіться уважно на них і в тексти, які їх супроводжують, і ви побачите повну розбіжність. Ми просто не вміли воювати. Ми і закінчили цю війну, не вміючи воювати. Ми залили своєю кров'ю, завалили ворогів своїми трупами. Ви подивіться на будь-яку з карт 1941 і навіть 1944 р.: там обов'язково 9 червоних стріл проти 2–3 синіх. Це 9 наших армій воюють проти 2–3 армій противника. І так весь час,

впродовж всієї війни. Однією армією Манштейн розгромив на очах у Чорноморського флоту всі наші армії в Криму, пройшов Сиваш. Залишив потім частину військ біля обложеного Севастополя, з двома ранковими корпусами збігав під Керч і скинув у море три наші армії! Я розумію, про це писати в історії дуже важко. Краще, звичайно, коли під барабанний бій оголошується, що ми перемогли. ...Ми нині із зусиллям тільки починаємо підніматися і оглядатися.»

В) Зі статті В. Кондратьєва «Сплачено кров'ю».

Джерело: «Прапор».

Парад Перемоги в Москві.
9 травня 1945 р.

«Давайте поглянемо на факти того часу: насильницька і жорстока колективізація, що призвела не тільки до розорення села, але й до фізичного знищення сотень тисяч селян, до послання їх у віддалені райони Сибіру і Півночі, потім послідував страшний голод, що забрав мільйони життів; не говорю вже про ліквідацію непу, що зачепила чималу частину населення країни; потім — репресії середини і кінця 30-х років, що торкнулися не тільки партійної верхівки, але і всіх прошарків суспільства, головним чином інтелігенції... Думається, Сталін зробив все можливе, щоб роз'єднати народ і озлобити його проти радлади...»

Парад Перемоги в Москві.
9 травня 1945 р.

Проте єднання відбулося з початком війни, коли вражаючі успіхи німців і лякаючі невдачі нашої армії показали народу, що питання стоїть про саме існування держави, що з перемогою фашизму звалиться не тільки сталінський режим і так звана радвлада, але і сама Росія, тим більше що вже з перших днів війни стало видно, що ніяких ілюзій відносно німецького фашизму будувати нічого. Поведінка німецьких військ на окупованих територіях, ставлення їх до населення не залишало ніякого вибору — треба було воювати і обов'язково перемогти. І той же кріпосний російський мужик, той же хлопчисько-інтелігент, що втратив батьків в 37-му, стали беззавітно воювати і покірливо вмирати на полях битв — не за Сталіна, зрозуміло, і не за радвладу, якої від роду-то було всього 24 роки, а за Вітчизну..., за себе, врешті-решт, а тому і виграли війну, не дивлячись на бездарність

командування, що призвела до багатомільйонних жертв, і перемогли всупереч (я підкреслюю це!), а не завдяки нелюдській системі примушення і терору. Треба відзначити, що на якийсь час завмерли і наші «доблесні органи», що почали свою діяльність в 44-му, коли стало вже ясно, що ми переможемо. На війні народ знайшов істинні громадянські відчуття, він глибоко усвідомив, що його доля знаходиться у власних руках. Переміг відвічний, одвічний народний патріотизм, перемогла любов до своєї Вітчизни... Ось де виток нашої перемоги.»

Запитання та завдання

Напишіть історичне есе за темою «Фактори перемоги СРСР у Другій світовій війні».

УКРАЇНА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945 — початок 50-х років)

Документ 1. 3 повідомлень Надзвичайної Державної Комісії про матеріальний збиток, заподіяний німецько- фашистськими загарбниками державним підприємствам і установам, колгоспам, суспільним організаціям і громадянам СРСР (12 вересня 1945 р.).

Джерело: «Хрестоматія з історії Росії», т. 2.

«...На території Радянського Союзу, яка була окупована, мешкало до війни 88 мільйонів осіб, валовий випуск промислової продукції складав 46 мільярдів рублів (у незмінних державних цінах 1926–1927 рр.), було 109 мільйонів голів худоби, зокрема 31 мільйон голів великої рогатої худоби і 12 мільйонів коней, 71 мільйон гектарів посівів сільськогосподарських культур, 122 тисячі кілометрів залізничної колії.

Німецько-фашистські загарбники повністю або частково зруйнували і спалили 1710 міст і понад 70 тисяч селищ і сіл, спалили і зруйнували понад 6 мільйонів будівель і позбавили даху близько 25 мільйонів осіб. Серед зруйнованих і найбільш потерпілих міст — найбільші промислові і культурні центри: Сталінград, Севастополь, Ленінград, Київ, Мінськ, Одеса, Смоленськ, Новгород, Псков, Орел, Харків, Вороніж, Ростов-на-Дону і багато інших.

Німецько-фашистські загарбники зруйнували 31 850 промислових підприємств, на яких було зайнято близько 4 мільйонів робітників; знищили або вивезли 239 тисяч електромоторів, 175 тисяч металоріжучих верстатів. Зруйнували 65 тисяч кілометрів залізничної колії, 4100 залізничних станцій, 36 тисяч поштово-телеграфних установ, телефонних станцій і інших підприємств зв'язку.

Знищили або розгромили 40 тисяч лікарень і інших лікувальних установ, 84 тисячі шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів, науково-дослідних інститутів, 43 тисячі бібліотек громадського користування.

Розорили і розграбували 98 тисяч колгоспів, 1876 радгоспів і 2890 машинно-тракторних станцій; зарізали, відібрали або погнали до Німеччини 7 мільйонів коней, 17 мільйонів голів великої рогатої худоби, 20 мільйонів голів свиней, 27 мільйонів овець і кіз, 110 мільйонів голів домашньої птиці.»

Запитання та завдання

1. Оцініть розмір матеріального збитку, заподіяного СРСР під час війни.
2. Які дані вразили вас найбільше? Чому?
3. Які втрати відсутні в цьому переліку? Назвіть їх.
4. На підставі документа перелічіть проблеми, які належало вирішити СРСР, щоб відновити зруйноване.

Документ 2.

Із закону про п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. (18 березня 1946 р.).

Джерело: «Питання історії».

«...4. У СРСР знову почався період мирного соціалістичного будівництва, перерваного віроломним нападом гітлерівської Німеччини...

Верховна Рада СРСР ухвалює, що Основні завдання п'ятирічного плану відновлення і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. полягають у тому, щоб відновити потерпілі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства і потім перевершити цей рівень в значних розмірах.

З цією метою необхідно:

1. Забезпечити першочергове відновлення і розвиток важкої промисловості і залізничного транспорту, без яких неможливе швидко й успішне відновлення і розвиток всього народного господарства СРСР.

Радянський плакат 40-х р. XX ст.

2. Домогтися підйому сільського господарства і промисловості, що виробляє засоби споживання, для забезпечення матеріального благополуччя народів Радянського Союзу і створення в країні великої кількості основних предметів споживання.

3. Забезпечити подальший технічний прогрес у всіх галузях народного господарства СРСР як умову могутнього підйому виробництва і підвищення продуктивності праці, для чого необхідно не тільки наздогнати, але і перевершити найближчим часом досягнення науки за межами СРСР.

4. Завершити в 1946 р. післявоєнну перебудову народного господарства, використати виробничу по-

тужність довоєнної промисловості для подальшого збільшення економічної сили Радянського Союзу.

5. Забезпечити подальше підвищення обороноздатності СРСР і оснащення Збройних Сил Радянського Союзу новітньою військовою технікою.

Радянський плакат 40-х р. XX ст.

6. Забезпечити високі темпи накопичення, перебачивши обсяг централізованих капітальних вкладень для відновлення і розвитку народного господарства СРСР на п'ятиліття в розмірі 250,3 млрд крб. і введення в дію відновлюваних і нових підприємств вартістю 234 млрд крб. (у кошторисних цінах 1945 р.) <...>

8. Перевершити довоєнний рівень народного доходу і рівень народного споживання, для чого всебічно підняти харчову промисловість, розвернути масове виробництво предметів широкого споживання, помножити колгоспні доходи, збільшити товарообіг; відмінити найближчим часом карткову систему, замінивши її розгорненою культурною радянською торгівлею. <...>

10. Підвищити продуктивність праці на основі повного використання 8-годинного робочого дня, всебічної механізації трудомістких галузей промисловості, подальшої електрифікації народного господарства і інтенсифікації виробничих процесів...»

Запитання та завдання

1. Назвіть основні завдання плану. Визначте його особливості порівнянно з довоєнними п'ятирічками.
2. Які завдання плану були першочерговими?
3. Які галузі промисловості повинні були відбудовуватись першими? Чому?
4. Назвіть ймовірні джерела відбудови народного господарства.

Документ 3.**3 мемуарів М. Хрущова про голод 1946–1947 рр. (мовою оригіналу).****Джерело: «Питання історії».**

«...Пошел голод. Стали поступать сигналы, что люди умирают. Кое-где началось людоедство. Мне доложили, например, что нашли голову и ступни человеческих ног под мостом у Василькова (городок под Киевом). То есть труп пошел в пищу. Потом такие случаи участились.

Кириченко (он был тогда первым секретарем Одесского обкома партии) рассказывал, что, когда он приехал в какой-то колхоз проверить, как проводят люди зиму, ему сказали, чтобы он зашел к какой-то колхознице. Он зашел. «Ужасную я застал картину. Видал, как эта женщина на столе разрезала труп своего ребенка, не то мальчика, не то девочки, и приговаривала: «Вот уже Манечку съели, а теперь Ванечку засолим. Этого хватит на какое-то время». Эта женщина помешалась от голода и зарезала своих детей. Можете это представить?»

Я докладывал обо всем Сталину, но в ответ вызвал лишь гнев: «Мягкотелость! Вас обманывают, нарочно докладывают о таком, чтобы разжалобить и заставить израсходовать резервы»... Он считал, будто я поддаюсь местному украинскому влиянию, что на меня оказывают такое давление, и я стал чуть ли не националистом, не заслуживающим доверия.»

Запитання та завдання

Як Сталін реагував на повідомлення про голод в Україні? Поміркуйте, чому?

Документ 4.**Спеціальне повідомлення міністра Державної Безпеки УРСР Савченка міністру Державної Безпеки СРСР В. Абакумову (мовою оригіналу).****Джерело: Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко «Новітня історія України. Частина друга: 1945–1995 рр.».**

«Совершенно секретно»

По поступившим в МГБ УССР данным в ряде районов Одесской области, в связи с недородом, ощущается острое продовольственное затруднение.

В Беляевском, Овидиопольском, Благоевском, Октябрьском, Гайворонском, Коминтерновском и других районах Одесской области на почве недоедания и истощения среди колхозников зафиксировано большое количество опуханий и смертных случаев.

В селах Беляевка и Граденицы в связи с отсутствием продуктов питания 57 семейств колхозников, общей численностью 180 человек, больны дистрофией, 5 человек умерло.

В селах Дольник, Роксоляны, Каролино-Бугаз, Александрова Овидиопольского района свыше 100 семейств колхозников испытывают острое продовольственное затруднение. В селе Овидиополе зарегистрированы случаи опухания в семье колхозницы Михайличенко, имеющей четырех малолетних детей, колхозника Сироты, имеющего пять детей, колхозницы Ткач, имеющей четырех детей и др.

В восьми сельсоветах Одесского Пригородного района выявлено с признаками опухания 90 колхозников. В результате нераспорядительности местных органов не принимаются меры к регулярному снабжению больниц хлебом и другими продуктами питания, в связи с чем срывается госпитализация больных и задерживается открытие детского дома.

В 38-ми колхозах Ивановского района Одесской области колхозники получили на трудодень от 25 до 100 граммов зерна, а в 11-ти колхозах хлеб на трудодни совершенно не выдавался. В связи с этим в районе ощущается тяжелое продовольственное положение, имеют место случаи опухания колхозников...

По линии советских органов принимаются меры к организации в 21 районе Одесской области одноразового питания на 36.000 детей, которым будет охвачено 20 тысяч школьников, 10 тысяч дошкольников и 6 тысяч детей ясельного возраста.

Одновременно намечено к открытию 150 детских ясель на 6000 детей, 9 пищевых станций на 3000 человек и 10 детдомов на 2000 человек.

По линии здравоохранения в районы завозится 15 тонн рыбьего жира.

По существу изложенного информирован ЦК КП(б)У.»

Запитання та завдання

1. Доведіть, що наведений документ підтверджує — події, зазначені в документі, — це голод, а ніяк не «острое продовольственное затруднение».
2. Що змінилось у відношенні влади до голодуючих в 1946–1947 рр. порівняно з 1932–1933 рр.? Чому відбулися ці зміни?

Документ 5.**Суд у Широкому.****Джерело: Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко «Новітня історія України. Частина друга: 1945–1995 рр.».**

«Днями виїзна сесія Михайлівського народного суду в селі Широкому розглянула карну справу

щодо звинувачення громадянина Рубеля Федора, який у колгоспі ім. Сталіна вкрав 30 кілограмів колосків пшениці. Народний суд засудив Рубеля до 7 років позбавлення волі з відбуттям у виправно-трудових таборах.»

Запитання та завдання

1. Відомо, що ці події відбулись у 1947 р. Що спільного в цих подіях з тими, які відбулися у 1932–1933 рр.?
2. На підставі якого закону був засуджений громадянин Ф. Рубель?

Документ 6.

З резолюції XVIII з'їзду Компартії України за звітною доповіддю ЦК Компартії України з розвитку промисловості республіки.

Джерело: «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1918—1941 рр.».

«XVIII з'їзд Компартії України вважає і надалі найважливішим завданням всесторонній розвиток важкої промисловості, що є засадою засад соціалістичної економіки, особливо вугільної і металургійної, а також інших галузей важкої індустрії.

...Разом з подальшим неухильним розвитком важкої промисловості зусилля партійних організацій і всіх трудящих республіки повинні бути направлені на виконання невідкладних задач партії з... підйому сільського господарства, легкої і харчової промисловості. У роботі з виконання цих важливих усенародних завдань необхідне особливе напруження, оскільки йдеться про те, щоб протягом короткого терміну — за два-три роки створити в нашій країні достаток продовольства і предметів народного вжитку.»

Запитання та завдання

1. Які галузі промисловості розвивались першочергово в Україні? Порівняйте відбудовчі процеси у повоєнні роки в Україні та у країнах Західної Європи.
2. Чи можливо було створити «достаток продовольства і предметів народного вжитку» за два-три роки? Обґрунтуйте відповідь.

Документ 7.

З листа колгоспників с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області до М. Хрущова (1946 р.).

Джерело: І. Воронов, Ю. Пилявець «Голод 1946–1947 рр.».

«...Важко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо. Ніколи нам не було так важко, як в цю хвилину, люди з голоду мруть, діти від недоїдання і хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, корою, а у кого є гроші, їдуть у місто і купують хліб у комерційних магазинах, но за хлібом іти далеко — 140–180 км, а у нас ніхто не продає, з колгоспу ми нічого не отримали і немає надії, все згоріло, а ярина дуже слабка і, як виконаємо план, то всі подохнемо.

Багато хто з колгоспників збирається виїжджати на Кавказ і в Середню Азію, там всі говорять, що життя багате і дешево, а Україна зубожіла і ніхто на неї не звертає уваги. Живуть зараз гарно тільки хитруни, спекулянти, шахраї, злодії, а їх багато. А простій людині не добитися правди, всі на неї кричать і не вірять.

По зведенням, наш район самий відсталий в області, надій ніяких, усі ми вбиті горем, із злиднів нам не вийти.»

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте життя повоєнного села в Україні.
2. Яке жахливе явище в історії українського народу висвітлює цей документ?

Документ 8.

А) Постанова Президії Верховної Ради УРСР про звернення Президії Верховної Ради РРФСР з питання передання Кримської області до складу Української РСР.

Джерело: Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко «Новітня історія України. Частина друга: 1945–1995 рр.».

«Обговоривши подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання передання Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР, внесені на розгляд Президії Верховної Ради СРСР, Президія Верховної Ради Української РСР висловлює сердечну подяку Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки

за цей великодушний, благородний акт братнього російського народу.

Український народ з почуттям глибокого задоволення і палкої вдячності зустрине рішення про передачу Криму до складу Української РСР як нове яскраве виявлення безмежного довір'я і широкої любові російського народу до українського народу, нове свідчення братської дружби між російським і українським народами.

Уряд України подбає про подальший розвиток і процвітання народного господарства Криму.

Президія Верховної Ради Української РСР відповідно до подання Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки ухвалює:

Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

*Голова Президії
Верховної Ради Української РСР —
Д. С. Корогченко.
Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР —
В. І. Нижник.
Київ, 13 лютого 1954 р.»*

Б) Постанова Президії Верховної Ради УРСР про перехід Кримської області із складу РРФСР до УРСР (мовою оригіналу).

Джерело: Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко «Новітня історія. Частина друга: 1945–1995 рр.»

«Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

*Председатель Президиума
Верховного Совета СССР —
К. Ворошилов.
Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР —
Н. Пегов.
Москва, Кремль.
19 февраля 1954 г.»*

Запитання та завдання

1. Як у документах мотивується передання Кримської області УРСР?
2. Доведіть законність приєднання Кримської області до України.

Документ 9.

Нас партія веде (мовою оригіналу).

Джерело: Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко «Новітня історія. Частина друга: 1945–1995 рр.».

«Радостно у советского человека на душе. Смело глядит он в будущее. Куда ни бросишь взгляд, всюду видишь великое обновление, видишь, как новое побеждает, как все лучше живет наш народ.

Многие семьи трудящихся к празднику въезжают в благоустроенные квартиры. Загорелись праздничные иллюминации в новых клубах и Дворцах культуры. Благоустраиваются города, рабочие поселки. Разбиваются парки и сады. Из цехов поступают рапорты о досрочном выполнении предмайских обязательств.

Все это, как и многое другое, — плоды отеческой заботы родной Коммунистической партии о благе советских людей, плоды созидательного труда нашего народа.

Как и весь народ, коллектив нашего рельсо-блочного цеха пришел к 1 Мая с большими успехами. Мы досрочно завершили четырехмесячную программу, значительно увеличили выпуск продукции по сравнению с прошлым годом. На снижении себестоимости продукции сэкономили около полумиллиона рублей. За каждый горячий час прокатываем на несколько тонн металла больше, чем прежде...

Старший сварщик рельсо-блочного цеха металлургического завода имени Петровского.»

ДОВІДКА

Соціальна політика радянського керівництва

Джерело: О. Бойко «Історія України».

«У повоєнний період соціальна політика радянського керівництва була надзвичайно суперечливою: з одного боку, було введено 8-годинний робочий день, скасовано обов'язкові понадурочні роботи, відновлено чергові та додаткові відпустки, з іншого — саме в 1946 р. починається повернення до вольових методів керівництва промисловістю (ухвалено декілька постанов, які закріплювали робітників на підприємствах, необґрунтовано в декілька разів збільшували норми виробітку). У 1946 р. почався широкомасштабний наступ на присадибні господарства селян. Прикриваючись гаслом «боротьби з порушеннями колгоспного статуту», офіційна влада забирала в селян землю в колгоспний фонд, наполегливо радила продати державі дрібну худобу, обкладала індивідуальні селянські господарства високими грошовими та натуральними податками. Дійшло до того, що 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила таємний Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському

господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Цей документ мав серйозні наслідки. У 1948–1950 рр. на його підставі зборами колгоспників було оголошено 12 тис. «громадських вироків», жертвам яких загрожувала депортація до Сибіру та інших віддалених місць СРСР.

Незважаючи на посилення тиску на село, продовольча проблема в повоєнні роки залишалася гострою. Лише в грудні 1947 р. було ухвалено постанову Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) про скасування карток на продовольчі та промислові товари та перехід до продажу їх у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Водночас було проведено грошову реформу, що мала на меті ліквідацію наслідків війни у фінансово-грошовій сфері та упорядкування всієї фінансової системи. Ці урядові дії мали неоднозначні наслідки. Зокрема, скасування карток грошової системи було, безумовно, явищем позитивним, свідченням певної стабілізації народного господарства. Проте після 1947 р. заробітна плата більшої частини населення, що підвищилася лише наполовину, суттєво відставала від нових державних цін, які майже втричі перевищували довоєнний рівень. Внаслідок цього склалася парадоксальна ситуація: повоєнні прилавки ломилися від делікатесів (ікра, риба, м'ясопродукти тощо), але ні черг, ні особливого попиту на ці товари не було.

Неоднозначно вплинула на життєвий рівень населення і грошова реформа. З одного боку, вона привела грошову масу, що перебувала в обігу, у відповідність до потреб господарства; здійснила переоцінку трудових заощаджень населення в ощадкасах на пільгових умовах (до 3 тис. крб. обмін грошових знаків здійснювався 1:1); знецінила грошові накопичення спекулянтів. З іншого боку, грошова реформа боляче вдарила по селянству, яке зберігало гроші переважно вдома і було змушене здійснювати обмін у розрахунок 1:10.

Надзвичайно гострою в повоєнний період була житлова проблема. Під час війни зруйновано тисячі населених пунктів, знищено понад 40 млн. м² житла — 50% довоєнного фонду. Це змушувало мільйони людей тривалий час жити у напівзруйнованих будинках, бараках, напівпідвальних приміщеннях, землянках. Негативно впливали на життєвий рівень населення деформований та уповільнений розвиток легкої та харчової промисловості, непропорційно низька частка заробітної плати робітників і службовців у національному доході, нееквівалентний обмін між містом і селом (ціни на продукцію сільського господарства свідомо занижувалися), які були притаманні командній економіці.»

Запитання та завдання

Проаналізуйте статтю, яка була опублікована в газеті «Правда України» 1 травня 1953 р. Поміркуйте, що в статті викликає довіру, а що є вигадкою, міфом? Обґрунтуйте відповідь.

Документ 10.

Розвиток народного господарства у західних областях України у повоєнні роки.

Джерело: «Історія України: Документи. Матеріали».

«Характерною особливістю перебудови в цьому раніше відсталому краї були значно вищі, ніж

на сході УРСР, темпи промислового розвитку. Через це Західна Україна за рівнем промисловості швидко наздогнала інші регіони республіки. Підприємства західних областей становили у 1940 р. 4,7% загальної кількості підприємств усієї України, а в 1949 р. — 12,6% (у важкій промисловості — відповідно 8,1 і 16,8%), питома вага робітників краю зросла за цей час з 5,9 до 11,8% загальної чисельності, робітничого класу республіки (на великих підприємствах — з 5,4 до 11%), питома вага валової продукції — з 3,1 до 7,2% (на великих підприємствах — з 2,4 до 6,4%).

У роки 4-ї п'ятирічки тут були відбудовані і споруджені понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості протягом 1946–1950 рр. зріс тут у 3,2 раза.

Основна маса селян цього регіону була охоплена колективними господарствами. На початку 1946 р. тут налічувалось 158 колгоспів, на початок 1948 р. — 1762, а за станом на 1 листопада 1949 р. — уже 6098.»

Запитання та завдання

1. Визначте особливості відбудови промисловості в Західній Україні.
2. Які зміни відбулись у господарстві Західної України?

Документ 11.

Про операцію «Вісла» (мовою оригіналу).

Джерело: Ф. Чуєв «Солдати імперії: Бесіди, спогади, документи».

«22 февраля с. г. на хуторе Бучина в 8 км западнее райцентра Краковец Львовской обл. группой польской милиции численностью 30 чел. ограблено 10 украинских хозяйств и расстреляно 8 чел. жителей этого села. 23 февраля в селе Тручица Перемышльского уезда польская милиция этого села расстреляла 10 чел. украинцев, дома которых сожжены. В тот же день севернее райцентра Краковец группой польской милиции подожжен дом жителя этого села Сельчака Ивана, записавшегося на выезд в СССР. При попытке со стороны Сельчака ликвидировать пожар, польская милиция открыла по дому ружейно-пулеметный огонь...»

Польскими властями деятельность милиции по ограблению и истреблению украинцев ни в какой мере не пресекается, действия милиции проходят безнаказанно.

Рясной.»

СЛОВНИК

Операція «Вісла» — депортація Польщею залишків українського населення Закарпаття на захід і північ Польщі. Проведена 28 квітня — 28 серпня 1947 р.

Запитання та завдання

1. Що спільного було в діях польської міліції під час проведення операції «Вісла» і в діях сталінського режиму у період радянської західноукраїнських земель?
2. Чому СРСР не став на захист українського населення?
3. Вкажіть причини і дату проведення операції «Вісла», використовуючи підручник з історії України.

Документ 12.

Із доповідної записки прокурора військ МВС Українського округу полковника юстиції Кошарського на адресу секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова «Про факти грубого порушення соціалістичної законності у діяльності так званих спеціальних груп МДБ».

Джерело: І. Винниченко «Україна 1920–1980-х. Депортації, заслання, вислання».

«...Міністерством держбезпеки Української РСР і його Управліннями в Західних областях України з метою виявлення ворожого українсько-німецького націоналістичного підпілля, широко застосовуються т.з. спецгрупи, що діють під виглядом бандитів «УПА».

Цей... гострий метод оперативної роботи, якби він застосовувався розумно, по-справжньому конспіративно і чекістські підготовленими людьми, поза сумнівом, сприяв би швидкому викорчовуванню залишків бандитського підпілля.

Проте, як показують факти, груба провокаційна і нерозумна робота низки спецгруп, що допускається їх учасниками, свавілля і насильство над місцевим населенням, не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, але, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності і, безперечно, завдають шкоди справі соціалістичного будівництва в Західних областях України...

...Дії так званих спецгруп МДБ мають яскраво виражений бандитський, антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями.

Не маючи в своєму розпорядженні достатніх матеріалів, так звані спецгру-

Роман Шухевич

пи МДБ діють усліпу, внаслідок чого жертвами їх свавілля часто є особи, не причетні до українсько-бандитського націоналістичного підпілля.

...Виступаючи в ролі українських націоналістів, учасники спецбойовок йдуть далі по лінії штучного, провокаційного створення антирадянського націоналістичного підпілля...»

ДОВІДКА

Боротьба ОУН-УПА з радянською владою

Джерело: В. Косик «Україна і Німеччина у Другій світовій війні».

Р. Шухевич: «Домагатися, щоб ні одне село не визнало радянської влади. ОУН має діяти так, щоб усі, хто визнав радянську владу, були знищені. Не залякувати, а фізично знищувати! Не потрібно боятися, що люди проклянуть нас за жорстокість. Хай із 40 мільйонів українського населення залишиться половина — нічого страшного в цьому немає».

Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте документ за планом:
 - а) цілі боротьби радянської влади з ОУН-УПА в повоєнні роки;
 - б) методи боротьби;
 - в) наслідки боротьби.
2. Дайте моральну оцінку методам боротьби радянської влади з ОУН-УПА.

Документ 13.

Про виселення українців у віддаленні райони СРСР (мовою оригіналу).

Джерело: «Хрестоматія з історії України».

«Берія — Сталіну:

Этим докладываю....

Из западных областей Украинской ССР прибыло и розгружено 48 эшелонов с семьями ОУН: 25874 семей — 74898 человек: в Кемеровскую обл. — 30288 человек, в Челябинскую обл. — 7183 человек, в Карагандинскую обл. — 8182 человек, в Молотовскую обл. — 8261 человек, в Иркутскую и Челябинскую обл. — 4091 человек, в Красноярский край — 1691 человек, в Омскую обл. — 15202 человек.»

Запитання та завдання

1. Чому сталінський режим продовжував репресії проти свого народу?
2. Поміркуйте, чи всі ці тисячі українців були членами сімей ОУН? Обґрунтуйте відповідь.

Документ 14.**Доповідна міністра внутрішніх справ
С. Круглова заступнику голови Ради
Міністрів СРСР Л. Берії.**

Джерело: І. Винниченко «Україна 1920–1980-х.
Депортації, заслання, вислання»

«Після звільнення території Української РСР від німецьких загарбників, за рішеннями уряду СРСР, з 1944 р. органами МВС і МДБ провадиться виселення із західних областей України у віддалені райони країни членів сімей «оунівців» — українських націоналістів, бандитів, а також бандпосібників.

Відправлення на спецпоселення «оунівців» провадилося в 1944–1946 рр. за рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР терміном на 5 років, а в 1947–1949 рр. — за рішенням Особливої Наради при МДБ СРСР терміном на 8–10 років і на безстрокове поселення.

За станом на 1.01.1949 р. всього на спецпоселенні перебувало 112 633 особи членів сімей активних «оунівців», з них виселених у 1944–1946 рр. терміном на 5 років 24 730 осіб, виселених в 1947–1949 рр. терміном на 8–10 років і на безстрокове поселення 87 903 особи.

Деяким з вказаних осіб, виселеним у 1944–1945 рр., термін поселення закінчився наприкінці 1949 р. або... у 1950 р.

Міністерство внутрішніх справ СРСР, виходячи з недоцільності повернення їх до місця попереднього проживання і з метою зміцнення режиму в місцях поселення членів сімей «оунівців», вважає за необхідне:

скасувати терміни виселення членів сімей українських націоналістів і бандпосібників і встановити, що вони переселені у віддалені райони СРСР навечно і поверненню в місця попереднього проживання не підлягають;

поширити на цих осіб дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1948 р. «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни». За самовільний виїзд (втечу) з місць обов'язкового поселення винуватців притягати до кримінальної відповідальності й визначити міру покарання за цей злочин 20 років каторжних робіт.

Проект постанови РМ додаю.

*Міністр внутрішніх справ Союзу РСР —
С. Круглов.»*

Запитання та завдання

1. Чому сталінський режим боявся повернення членів сімей «оунівців» на свою Батьківщину?

2. Доведіть, що радянська влада провадила антизаконону, репресивну політику щодо депортованого українського населення.

Документ 15.**А) З Постанови ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури” (1946 р.)».**

Джерело: «Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. Збірник документів і матеріалів».

«...ЦК КП(б)У відзначає, що автори «Нарису» перекурили марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури і подали її в буржуазно-націоналістичному дусі.

Історія української літератури висвітлюється в «Нарисі» поза зв'язком з боротьбою класів як процес ізольований від цієї боротьби....

Всупереч ленінській вказівці про те, що «є дві національні культури в кожній національній культурі», в «Нарисі» замовчується різниця і суперечність між реакційними і прогресивними течіями в літературі і розвивається теорія єдиного потоку в українській літературі. Тим самим в «Нарисі» протягується теорія про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому, яка становить сутність буржуазно-націоналістичної концепції школи М. Грушевського...

Це говорить про те, що партійні організації Інституту літератури Академії наук УРСР і Спілки радянських письменників України послабили боротьбу на ідеологічному фронті, а в деяких комуністів, що працюють в галузі культури і мистецтва, притупилась політична пильність...

ЦК КП(б)У вважає, що зазначені перекурення і помилки стали можливими тому, що частина істориків і літераторів ще не переборола вплив буржуазно-націоналістичної «школи» Грушевського, а партійні організації інститутів історії і літератури АН УРСР зовсім недостатньо орієнтують наукові кадри на боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії, проти спроб відродити буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії і літератури України...»

Б) З Постанови ЦК КП(б)У «Про журнал “Вітчизна”» (1946 р.)

Джерело: «Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. Збірник документів і матеріалів».

«ЦК КП(б)У відзначає, що літературно-художній журнал «Вітчизна» — орган Спілки радянських письменників...

менників України — ведеться зовсім незадовільно. Редакція «Вітчизни» (відповідальний редактор т. Яновський) не виконала постанови ЦК КП(б)У від 16 жовтня 1945 р., яка зобов'язувала редакцію в найкоротший строк усунути серйозні ідейно-політичні хиби і помилки, що мали місце в журналі «Українська література», і рішуче піднести ідейно-художній рівень журналу. Замість цього редакція ще більш поглибила хиби і помилки журналу, надаючи місце на своїх сторінках художнім творам і статтям, в яких проповідуються буржуазно-націоналістична ідеологія, міщансько-обивательські погляди на життя, аполітичність і пошлість...

У журналі була видрукувана націоналістична стаття Л. Коваленка «Поет, новатор і патріот», присвячена творчості І. Котляревського. Повторюючи антинаукові буржуазно-націоналістичні твердження Грушевського і Єфремова, автор статті намагається довести, що головними і вирішальними в розвитку дореволюційної української літератури були не соціальні, а національні фактори...

Забувши, що наші журнали повинні керуватися тим, що являє життєву основу радянського ладу, а саме — політикою радянської влади і більшовицької партії, редакція «Вітчизни» виявилась неспроможною розбиратися в ідейно-політичних якостях літературного матеріалу і тому допустила вміщення в журналі ряду порочних і помилкових творів («Я щаслива Валентина» Чередниченко, «Один у полі» Муратова, «З далеких доріг» Масенка та ін.).

Редакція «Вітчизни» не поставила в центрі своєї уваги висвітлення в журналі провідних тем сучасності і насамперед — перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні і героїчної боротьби радянських людей за виконання планів нової сталінської п'ятирічки, за поступовий перехід від соціалізму до комунізму...

На ряді творів, видрукованих в журналі, лежить печать національної обмеженості: автори показують український народ ізольовано, у відриві від інших радянських народів, зокрема від великого російського народу, радянським людям накладаються не властиві їм архаїчні риси, ідеалізуються пережитки минулого в побуті та свідомості людей (вірші Романенка, оповідання «Косарі повертаються додому» Цюпи та ін.)...

В) 3 редакційної статті журналу «Більшовик України».

Джерело: «Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. Збірник документів і матеріалів».

«...Історична наука завжди була одним з могутніх засобів у руках більшовицької партії в ідейному вихованні трудящих. Ленін і Сталін дають неперевер-

шені щодо своєї глибини зразки наукового аналізу історичних подій, яскраві приклади викриття фальсифікаторів історії. Матеріалістичне висвітлення минулого і сучасного завжди давало можливість партії «передбачити хід подій і розпізнати не тільки те, як і куди розвиваються події тепер, але й те, як і куди вони повинні розвиватися в майбутньому» («Короткий курс історії ВКП(б)», с. 339). Величезне значення має історична наука в справі політичної освіти народних мас, озброєння їх знанням досвіду боротьби за побудову комуністичного суспільства в нашій країні...

На Україні завдання наукового розроблення історії українського народу покладено на Інститут історії України Академії наук УРСР. Для успішного розв'язання цього завдання інституту надано всі можливості, створено необхідні умови.

Проте, як зазначено в постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», незважаючи на своє тринадцятирічне існування, Інститут історії України не розробив і не видав науково витриманої марксистсько-ленінської історії України...»

ДОВІДКА

Ліквідація Української греко-католицької церкви

Джерело: О. Бойко «Історія України».

«Розгортанню наступу на УГКЦ сприяли і смерть митрополита А. Шептицького (листопад 1944 р.), і повоєнне загострення відносин Заходу і Сходу, що поступово переросло в «холодну війну». Намагаючись знайти спільну мову з панівним режимом і уникнути кровопролиття в західноукраїнському регіоні, наступник Шептицького митрополит Й. Сліпий надсилав в грудні 1944 р. до Москви делегацію УГКЦ. Цю делегацію прийняв голова Ради в справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР, полковник державної безпеки І. Полянський. Під час зустрічі представники УГКЦ ознайомили його з життям церкви, проголосили звернення Й. Сліпого «До духовенства і віруючих», в якому містилися заклики до бандерівців «вернутися з неправильного шляху»; передали 100 тис. крб. у фонд Червоного хреста на оборону країни. Демонструючи свою лояльність до режиму, один із представників греко-католиків все ж зауважив, що в західному регіоні будь-які зміни необхідно «робити обережно». Не бажаючи вступати у конфлікт з УГКЦ під час війни, сталінське керівництво пообіцяло греко-католикам вільне відправлення богослужінь.

Проте вже в середині березня 1945 р. з'являється детальна інструкція ліквідації УГКЦ, під якою стояв підпис: «Со всеми мероприятиями согласен. И. Сталин». Діючи за інструкцією, органи держбезпеки у квітні заарештували всіх українських греко-католицьких єпископів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. У короткий час було ліквідовано церковні освітні установи, розгромлено

Митрополит УГКЦ
Йосип Сліпий

митрополію та єпархіальні управління. Проведено арешти серед монахів, монашок та духовенства — понад 2 тис. осіб.

При сприянні НКВС було створено ініціативну групу, до складу якої увійшли відомі релігійні діячі Г. Костельник, М. Мельник, А. Пельвецький. Вона мала на меті розрив унії з Римом та возз'єднання греко-католицької церкви з Російською православною церквою. 8–10 березня 1946 року ініціативна група скликала Собор у Львові в храмі Св. Юра, у якому взяли участь 214 священників і 19 світських осіб. Згідно з рішеннями цього зібрання Брестська унія 1596 р. скасовувалася, а греко-католицька церква «возз'єднувалася» з Російською православною церквою.

За таким самим сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. У повоєнний період до липня 1947 р. від української єпархії тут відібрали 73 церкви, 15 священників було вислано до Сибіру, трьох убили, а 36 втекло. У цьому ж році було вчинено замах (влаштовано автокатастрофу) на мукачівського українського єпископа Г. Ромжу, якого пізніше отруїли в лікарні. Після цього закрили усі греко-католицькі церкви в Мукачівській єпархії, засудили до різних строків ув'язнення 50 священників. Наслідком усіх цих акцій було урочисте проголошення в серпні 1949 р.

Московським патріархатом «добровільного возз'єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою».

Ліквідація Української греко-католицької церкви була частиною плану, спрямованого на організацію всебічної енергійної відсічі наступаючому Ватикану і зміцненню радянської влади в західноукраїнських землях. Ця ліквідація стала можливою через ослаблення в повоєнний період греко-католицької церкви; загострення відносин між Заходом і Сходом, яке переросло в «холодну війну», смерть лідера УГКЦ А. Шептицького.»

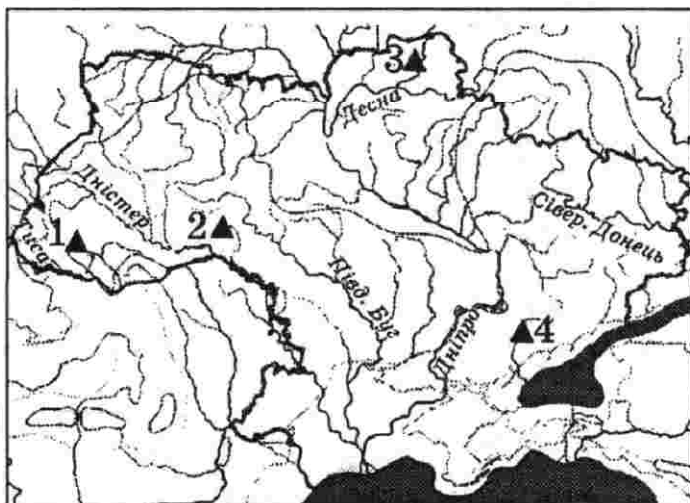
Запитання та завдання

1. Схарактеризуйте основні тенденції сталінського керівництва у розвитку культури. Чим вони були обумовлені?
2. Чому у повоєнні роки посилювався ідеологічний тиск на радянський народ, на діячів культури. Обґрунтуйте відповідь.

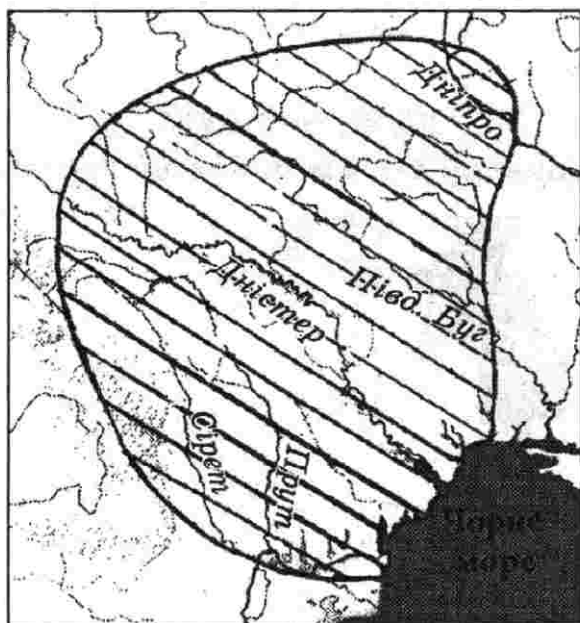
Робота з картами

Розділ III

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

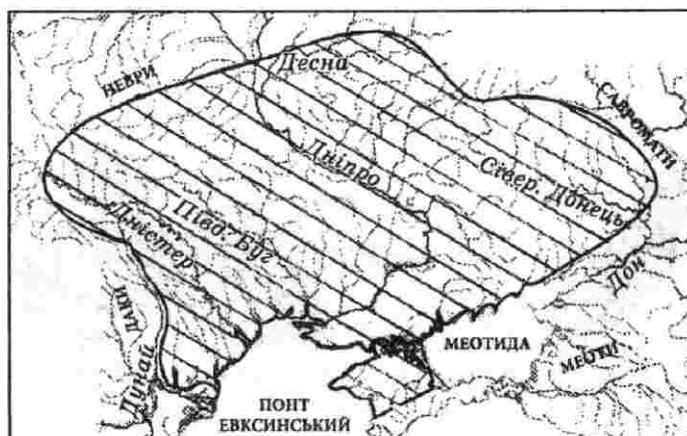
1. Укажіть цифру, якою позначено на карті найдавнішу стоянку кам'яного віку на території України.
 - А) 1;
 - Б) 2;
 - В) 3;
 - Г) 4.
2. Підпишіть найвідоміші стоянки первісних людей, знайдені археологами на території України. Заштрихуйте територію, вкриті льодовиком близько 100 тис. років тому.

3. Укажіть археологічну культуру, територію поширення якої заштриховано на карті:
 - А) дунайська культура;
 - Б) зарубинецька культура;
 - В) трипільська культура;
 - Г) чорноліська культура.
4. Позначте стрілками напрямки поширення на українські землі землеробства. Надпишіть місце,

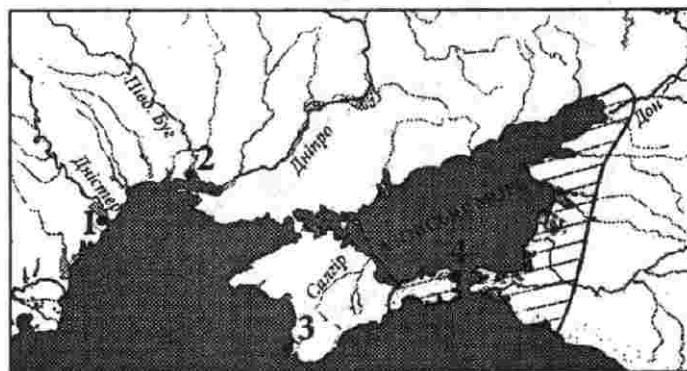
яке дало назву трипільській культурі, позначте й підпишіть назви найбільших поселень трипільців.

ПЕРЕДНЯ АЗІЯ

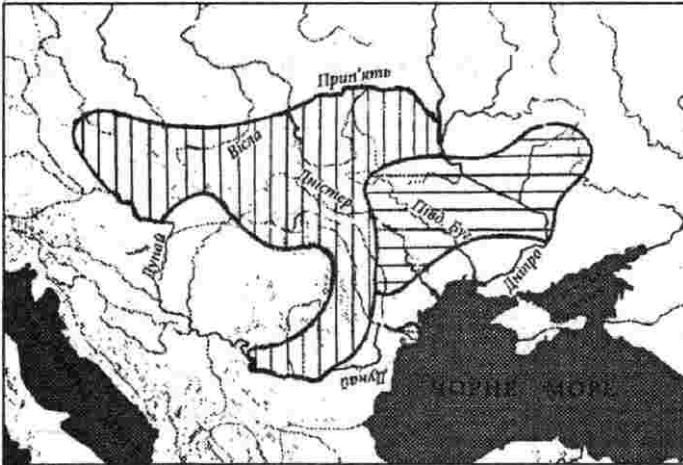
1. Укажіть кочові племена залізного віку, територію розселення яких заштриховано на карті:
 - А) кіммерійці;
 - Б) сармати;
 - В) скіфи;
 - Г) таври.
2. Підпишіть назви власне скіфських племен, а також праслав'янських племен, які перебували у залежності від скіфів.

ГРЕЦІЯ в V—IV ст. до н. е.

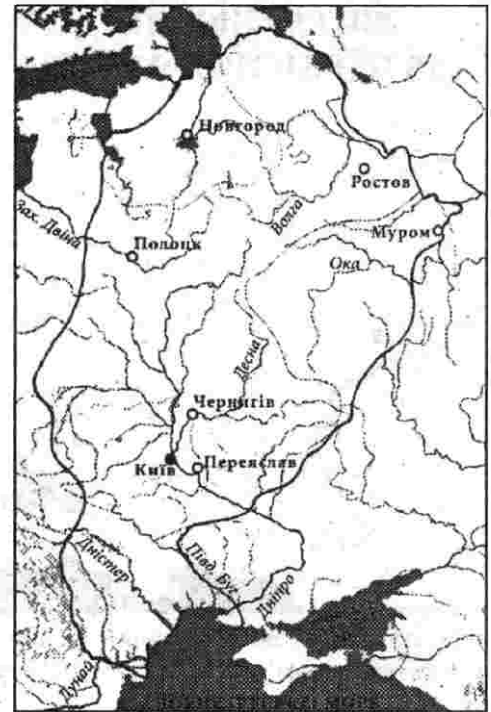

1. Укажіть цифру, якою позначено на карті місцезнаходження античного міста-колонії Ольвія, що виникло у Північному Причорномор'ї наприкінці VI ст. до н. е.:
 - А) 1;
 - Б) 2;
 - В) 3;
 - Г) 4.
2. Підпишіть найбільші грецькі міста-колонії у Північному Причорномор'ї, та назву держави, територію якої заштриховано. Укажіть назви, які греки дали Чорному морю, річкам Дніпро, Дністер, Південний Буг.

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

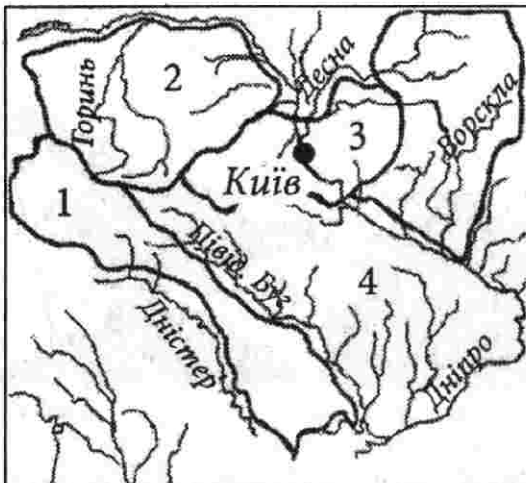

1. Укажіть назви племен, територію розселення яких під час Великого переселення народів заштриховано на карті:
 - А) алани, гуни;
 - Б) волохи, авари;
 - В) готи, роксолани;
 - Г) склавини, анти.
2. Позначте стрілками напрями розселення слов'ян у V—VIII ст. під час Великого переселення народів. Укажіть території розселення східних, західних і південних слов'ян.

3. Укажіть ім'я князя, за правління якого Київська Русь мала позначені на карті кордони:
 - А) Володимир;
 - Б) Ігор;
 - В) Олег;
 - Г) Святослав.
4. Позначте стрілками напрямки військових походів князя Святослава, місця й дати найважливіших битв. Заштрихуйте землі, приєднані до Київської Русі за князювання Святослава.

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

1. Укажіть цифру, якою позначено на карті територію розселення східнослов'янського племінного союзу полян:
 - А) 1;
 - Б) 2;
 - В) 3;
 - Г) 4.
2. Підпишіть назви східнослов'янських союзів племен — предків українців, території розселення яких позначено на карті.

КИЇВСЬКА РУСЬ наприкінці X — у першій половині XI ст.

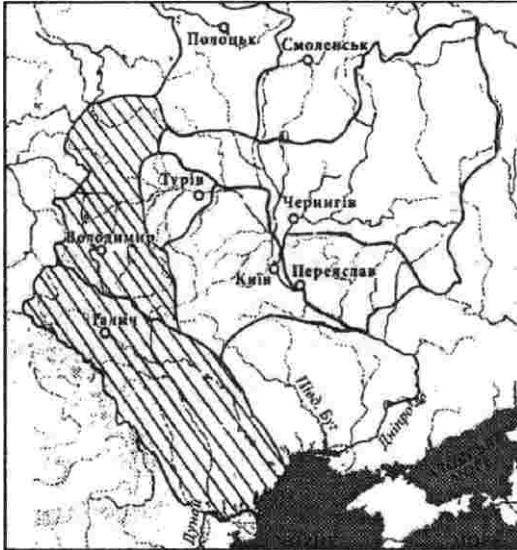
1. Заштрихуйте території, приєднані до Київської Русі князями Володимиром Великим і Ярославом Мудрим. Надпишіть назви держав і народів, що

межували з Київською Руссю в першій половині XI ст.

2. Укажіть цифру, якою позначено на карті місце хрещення князя Володимира Святославича:

- А) 1; В) 3;
 Б) 2; Г) 4.

КИЇВСЬКА РУСЬ у другій половині XI — першій половині XIII ст.

1. Підпишіть території князівств, що утворилися на території України після розпаду Київської Русі. Позначте стрілками напрямки походів проти половців князів Володимира Мономаха та Ігоря Святославича.

2. Укажіть ім'я князя, який наприкінці XII ст. створив велику централізовану державу, територію якої заштриховано на карті:

- А) Данило Романович;
 Б) Лев Данилович;
 В) Роман Мстиславич;
 Г) Юрій Львович.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

1. Позначте кордони Галицько-Волинської держави на початку князювання Данила Романовича. Вкажіть місця й роки перемог Данила Галицького над німецькими, польськими та угорськими рицарями. Позначте стрілками походи військ хана Батия на Галицько-Волинські землі.

2. Установіть відповідність між назвами позначених на карті міст та іменами князів, за правління яких вони були столицями Галицько-Волинської держави:

- А) Володимир;
 Б) Галич;
 В) Львів;
 Г) Холм.
 1. Володимир Василькович;
 2. Данило Романович;
 3. Лев Данилович;
 4. Роман Мстиславич;
 5. Юрій Львович.

А	
Б	
В	
Г	

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (друга половина XIV — XV ст.)

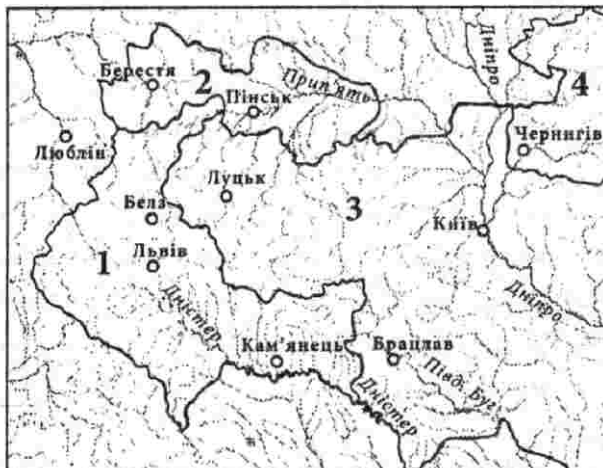

1. Укажіть назву держави, у складі якої перебували заштриховані на карті українські землі у XV ст.:

- А) Велике князівство Литовське;
 Б) Молдовське князівство;
 В) Польське королівство;
 Г) Угорське королівство.

2. Заштрихуйте територію Кримського ханства. Позначте стрілками шляхи нападів кримських татар на українські землі.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI СТ.

1. Укажіть цифру, якою позначено на карті українські землі, передані від Великого князівства Литовського до Польського королівства внаслідок Люблінської унії:

 - А) 1;
 - Б) 2;
 - В) 3;
 - Г) 4.

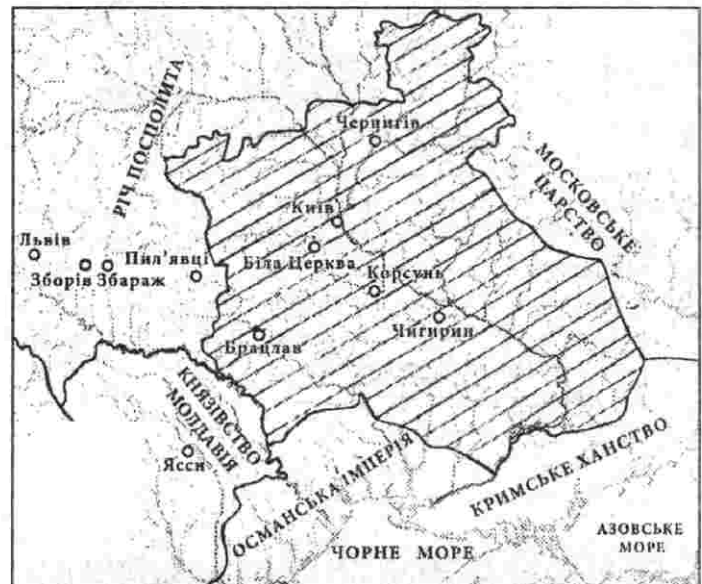
2. Позначте межі воєводств Речі Посполитої, утворених на українських землях після Люблінської унії, підпишіть їх назви та підкресліть міста — центри воєводств.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

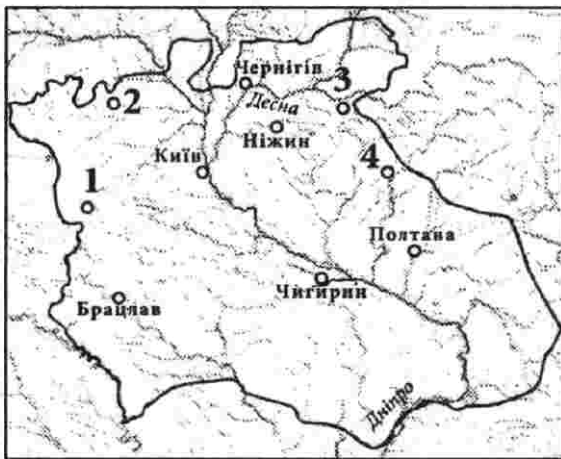
1. Укажіть відображену на карті подію історії України першої половини XVII ст.:
 - А) грабіжницькі походи кримських татар на українські землі;
 - Б) дії польських військ для придушення козацьких повстань;
 - В) героїчні походи запорізьких козаків на турецькі володіння;
 - Г) дії військ козаків під час національно-визвольних повстань.
2. Позначте місця розташування Запорізьких Січей-фортець, підпишіть їх назви та роки існування.

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Укажіть назву договору, укладеного під час Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., за яким Українська козацька держава мала територію, заштриховану на карті.
 - А) Білоцерківський договір;
 - Б) Віленське перемир'я;
 - В) Зборівський договір;
 - Г) Кам'янецький договір.
2. Позначте стрілками походи військ Б. Хмельницького у 1648 р. і 1649 р., місця найважливіших битв Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої.

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60—80-ті рр. XVII ст.**

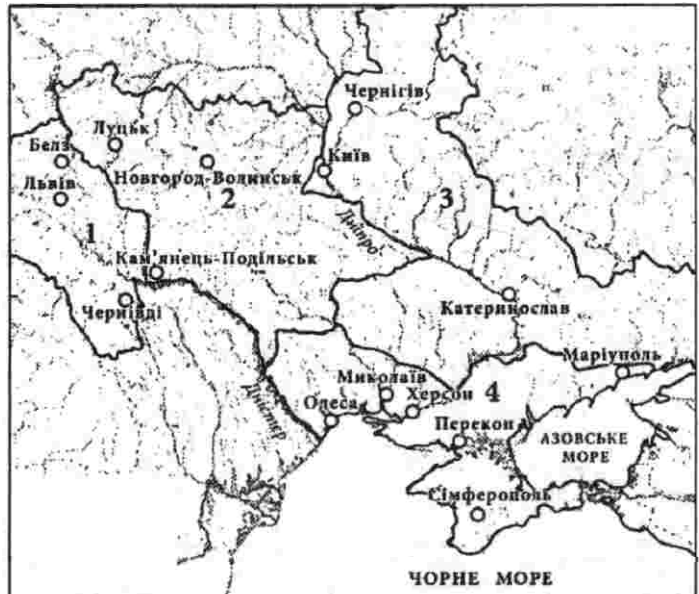
1. Укажіть цифру, якою позначено на карті місце битви, де гетьман І. Виговський завдав поразки російським військам у 1659 р.:
 А) 1;
 Б) 2;
 В) 3;
 Г) 4.
2. Позначте польсько-московський кордон за Андрусівським перемир'ям 1667 р., заштрихуйте й підпишіть території, які закріплювалися за Московською державою та Річчю Посполитою.

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці
XVII — у першій половині XVIII ст.**

1. Укажіть дату походу московського й українського військ, напрямок якого позначено на карті стрілками:
 А) 1689 р.;
 Б) 1696 р.;
 В) 1704 р.;
 Г) 1711 р.
2. Позначте стрілками різних кольорів дії шведських і московських військ на території України під час Північної війни. Укажіть місця і дати укладення договору між Карлом XII та І. Мазепою, генеральної битви між військами Росії й Швеції.

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
в другій половині XVIII ст.**

1. Підпишіть назви держав, що межували з українськими землями в другій половині XVIII ст. Заштрихуйте українські землі, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок російсько-турецьких війн упродовж 1774—1791 рр.:
2. Укажіть цифру, якою позначено на карті українські землі, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої упродовж 1772—1795 рр.:
 А) 1;
 Б) 2;
 В) 3;
 Г) 4.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.

- Знайдіть на карті українські землі, що перебували у складі Австрійської імперії в XIX ст. Підпишіть назви адміністративно-територіальних утворень, до складу яких входили західноукраїнські землі: Королівство Галиції і Лодомерії, Буковинський округ, Закарпаття у складі Братиславського воєводства.
- Укажіть цифру, якою позначено на карті місто, де у 1833—1837 рр. діяло громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця»:

А) 1;	В) 3;	☐
Б) 2;	Г) 4.	

- Заштрихуйте території, приєднані до Російської імперії внаслідок російсько-турецьких війн 1806—1812 рр. і 1828—1829 рр., напишіть назви та роки приєднання територій.
- Укажіть цифру, якою позначено на карті землі, які наполеонівська Франція планувала передати Австрійській імперії після перемоги над Росією:

А) 1;	В) 3;	☐
Б) 2;	Г) 4.	

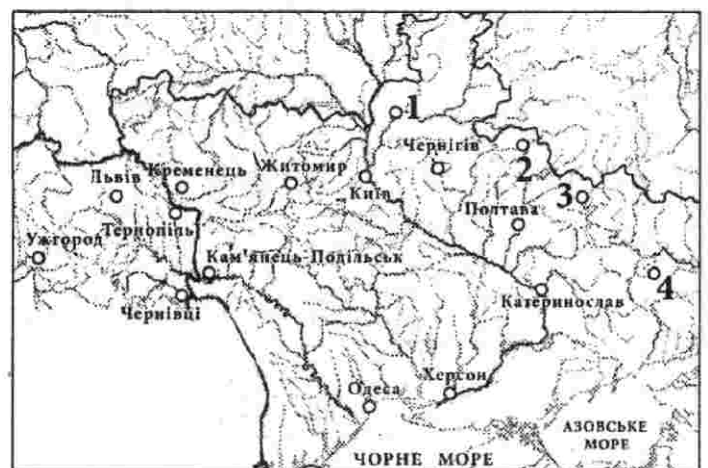
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НАРОДУ ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ у першій половині XIX ст.

- Укажіть подію антикріпосницького руху на українських землях першої половини XIX ст., територію поширення якої заштриховано на карті:

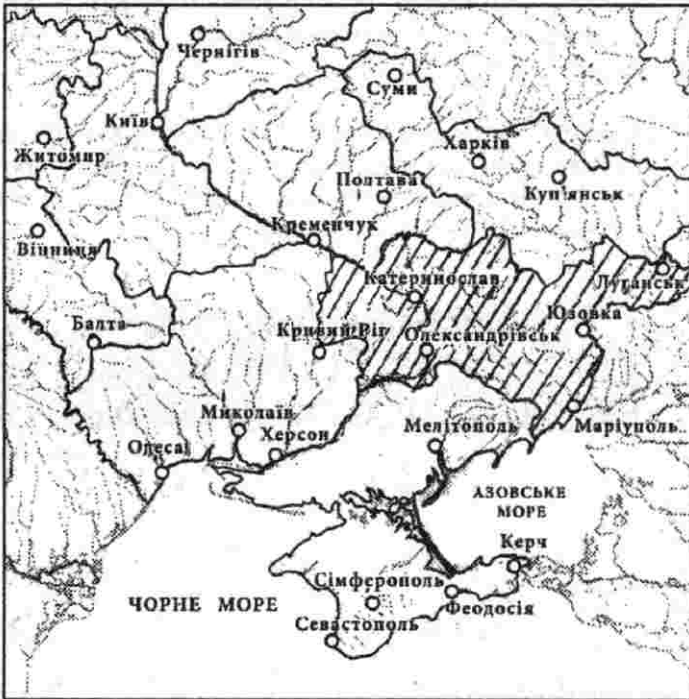
А) рух опришків під керівництвом М. Штолюка 1810—1825 рр.;	☐
Б) селянське повстання на чолі з У. Кармалюком 1813—1835 рр.;	
В) селянське повстання під проводом Л. Кобилиці 1843—1844 рр.;	
Г) виступ козацьких полків на чолі з П. Бабиченко і Г. Гетманенко 1817 р.	
- Підкресліть назви міст, які були центрами українського та російського суспільно-політичного руху у Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст. Надпишіть назви та роки існування організацій, які діяли на українських землях у складі Російської імперії.

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.

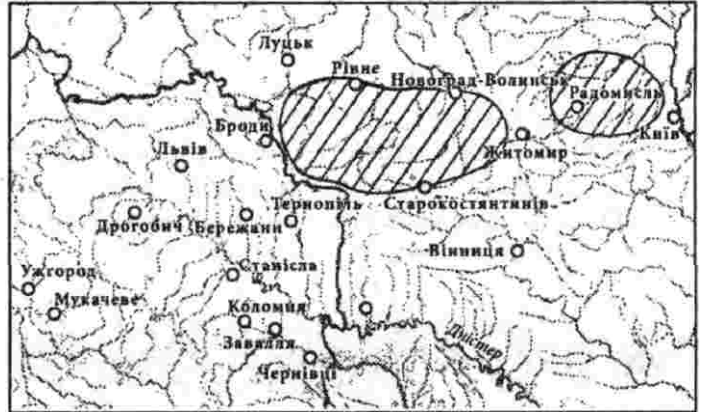
- Укажіть цифру, якою позначено на карті місто, де було відкрито перший університет у Наддніпрянській Україні:
 А) 1;
 Б) 2;
 В) 3;
 Г) 4.
- Підкресліть назви міст на українських землях, де діяли вищі навчальні заклади, наукові товариства та установи. Позначте міста, де були відкриті перші професійні театри.

**МОДЕРНІЗАЦІЯ
 УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
 в середині — у другій
 половині ХІХ ст.**

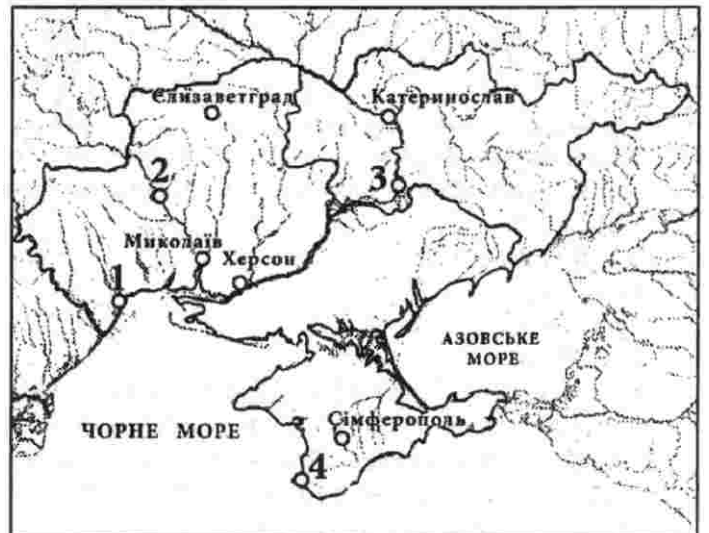
- Укажіть галузі промисловості, які найшвидше розвивалися в губернії, територію якої заштриховано на карті:
 А) хімічна, цукрова, нафтопереробна;
 Б) деревообробна, харчова, текстильна;
 В) нафтова, залізорудна, деревообробна;
 Г) металургійна, вугільна, машинобудівна.
- Позначте залізниці, побудовані на українських землях в другій половині ХІХ ст., морські порти, через які йшов експорт зерна з України. Заштрихуйте основні райони розміщення іноземного капіталу й схарактеризуйте його роль у розвитку промисловості України.

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ
 В УКРАЇНІ у другій половині ХІХ ст.**

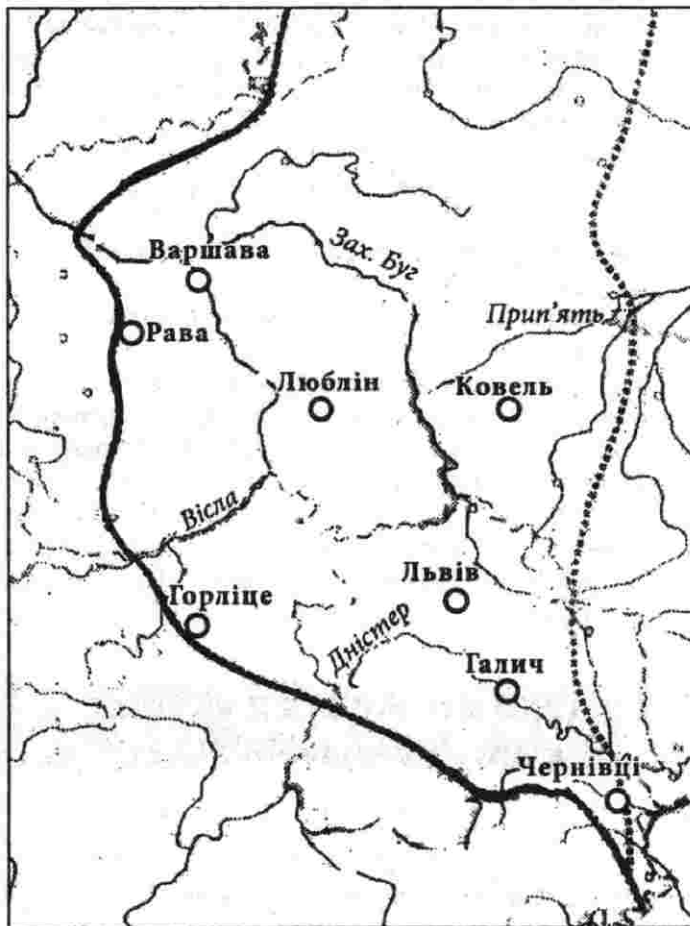
- Укажіть подію суспільно-політичного життя на українських землях другої половини ХІХ ст., територію поширення якої заштриховано на карті:
 А) культурно-просвітницький рух хлопomanів;
 Б) польське національно-визвольне повстання;
 В) культурно-просвітницька діяльність громад;
 Г) організоване народниками «ходіння в народ».
- Підкресліть назву міста, де наприкінці ХІХ ст. утворилися перші політичні партії: Русько-українська радикальна партія (РУРП), Українська Національно-демократична партія (УНДП), Українська соціал-демократична партія (УСДП). Позначте міста, де виникли спортивно-фізкультурні патріотичні товариства «Сокіл» і «Січ», таємні громади «Молода Україна».

**ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ
 в другій половині ХІХ ст.**

- Укажіть цифру, якою позначено на карті місто, де вчені І. Мечников і М. Гамалія відкрили першу в Росії й другу в світі бактеріологічну станцію:
 А) 1;
 Б) 2;
 В) 3;
 Г) 4.
- Підпишіть назви губерній Південної України. Заштрихуйте територію губернії, в якій спостерігалася найбільша кількість грамотних наприкінці XIX ст. Підкресліть назви міст, де діяли Товариства грамотності й вищі навчальні заклади.

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

- Укажіть рік, наприкінці якого лінія фронту Першої світової війни проходила по позначеній на карті лінії:
 А) 1914 р.;
 Б) 1915 р.;
 В) 1916 р.;
 Г) 1917 р.
- Позначте лінії фронтів у західноукраїнських землях наприкінці 1915 р. і 1916 р., проаналізуйте амплітуду їх коливань. Визначте й заштрихуйте українські землі, які упродовж 1914—1916 рр. неодноразово переходили з рук у руки.

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

- Укажіть цифру, якою позначено на карті місто, де в листопаді 1917 р. було проголошено створення Української Народної Республіки:
 А) 1;
 Б) 2;
 В) 3;
 Г) 4.
- Позначте напрямки наступу більшовицьких військ на Київ під час першої війни Радянської Росії проти УНР. Надпишіть місця й дати найбільших боїв у грудні 1917 — січні 1918 рр.

УКРАЇНА В БОРОТБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1918—1920 рр.)

- Проаналізуйте воєнно-політичну ситуацію в Україні у 1919 р. і вкажіть, наступ яких військ позначено на карті цифрами 1, 2, 3, 4:
 А) польської армії;
 Б) радянських військ;
 В) армії Денікіна;
 Г) військ Антанти.
1	
2	
3	
4	
- Заштрихуйте межу територій, контрольованих Директорією УНР наприкінці серпня 1919 р. Позначте лінію українсько-денікінського фронту на початку листопада 1919 р. і підпишіть район дислокації військ

Розділ III

УНР. Укажіть стрілками напрямом першого Зимового походу військ УНР.

УКРАЇНСЬКА СРР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921—1928 рр.)

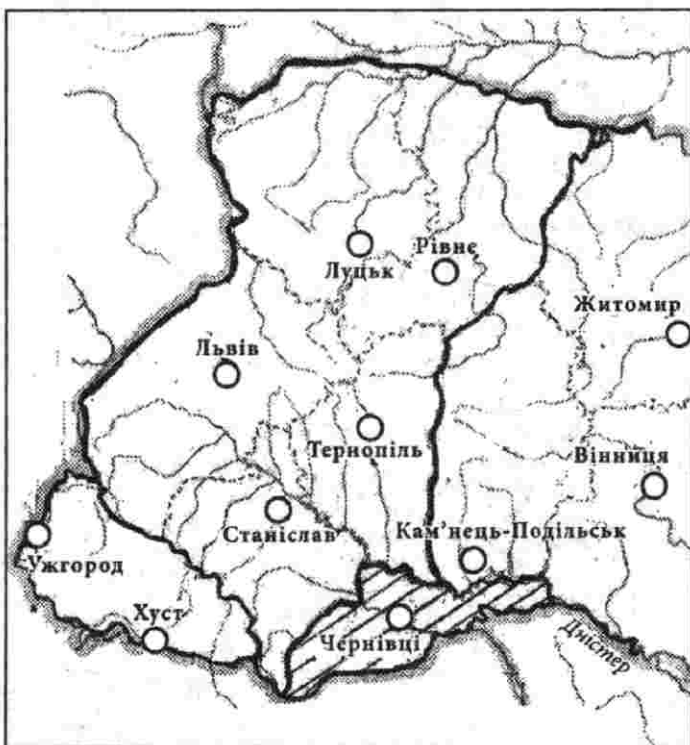
1. Укажіть галузі промисловості, які розвивалися в період непу в промислових центрах УСРР, позначених на карті. Позначте промислові новобудови на території України.
2. Укажіть, які території заштриховано на карті Української Соціалістичної Радянської Республіки в період непу:
 - А) території, передані Українській СРР у 1925 р.;
 - Б) території України, уражені голодом 1921—1923 рр.;
 - В) українські території, приєднані до РСФРР у 1925 р.;
 - Г) території, передані Польщі за Ризьким миром 1921 р.

РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ (1929—1938 рр.)

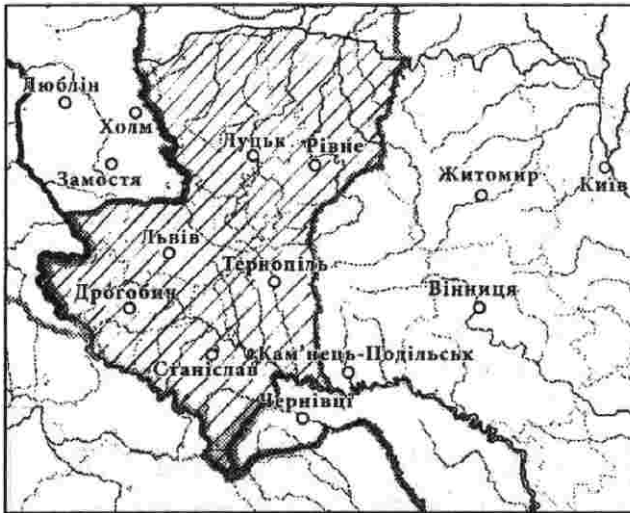
1. Укажіть цифру, якою на карті позначено місто, де в роки другої п'ятирічки було побудовано завод-гігант чорної металургії:
 - А) 1;
 - Б) 2;
 - В) 3;
 - Г) 4.
2. Визначте й заштрихуйте області УСРР, які найбільше постраждали під час голодомору 1932—1933 рр. Підкресліть назви міст — центрів областей УСРР, де показники рівня смертності населення 1933 р. перевищили показники 1927—1930 рр. майже в 10 разів.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ (1921—1938 рр.)

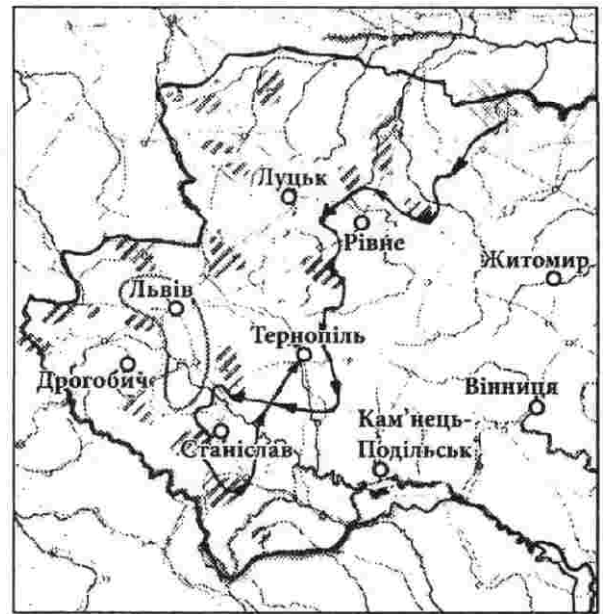

1. Укажіть назву держави, до складу якої в міжвоєнний період входили українські землі, заштриховані на карті:
 - А) Польща;
 - Б) Румунія;
 - В) Угорщина;
 - Г) Чехо-Словаччина.
2. Знайдіть українські землі, які перебували у складі Польщі в міжвоєнний період. Заштрихуйте території, охоплені антипольським партизанським рухом у 1921—1923 рр. Позначте концентраційний табір, створений польською владою для українських політ'язнів.

УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1945 рр.)

1. Укажіть дату підписання угоди, внаслідок якої заштриховані на карті території були передані СРСР і включені до складу УРСР:
 - А) 30 вересня 1938 р.
 - Б) 23 серпня 1939 р.;
 - В) 28 вересня 1939 р.;
 - Г) 28 червня 1940 р.
2. Позначте стрілками дії радянських військ проти Польщі протягом 17—28 вересня 1939 р. Напишіть назви нових областей УРСР, утворених на західноукраїнських землях у 1939 р., підкресліть назви міст — центрів областей.

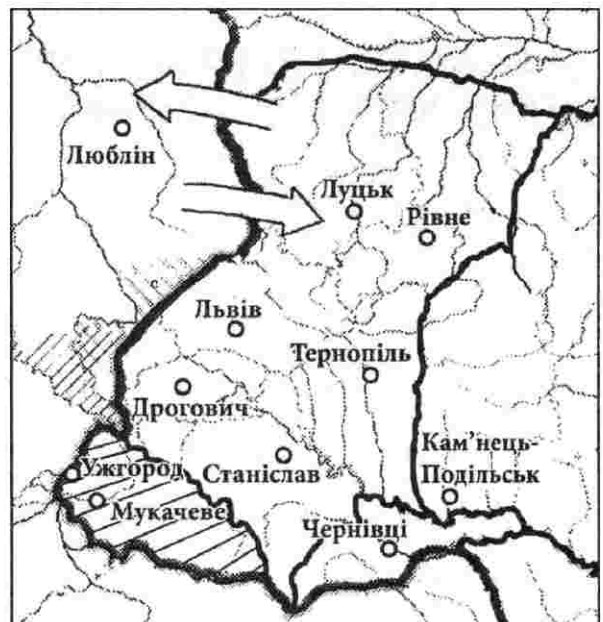

5. Укажіть прізвище командуючого партизанським з'єднанням, маршрут рейду якого позначено на карті стрілками:
 - А) С. Ковпак;
 - Б) М. Наумов;
 - В) О. Сабуров;
 - Г) О. Федоров.
6. Заштрихуйте різними кольорами райони зосередження головних сил та активних дій радянських партизанів, українських повстанців (УПА) та польської Армії Крайової на території Правобережної та Західної України під час Великої Вітчизняної війни.

3. Укажіть цифру, якою позначено на карті території УРСР, окуповані військами Німеччини в 1942 р.
 - А) 1; В) 3;
 - Б) 2; Г) 4.
4. Позначте місця та вкажіть дати найбільшої танкової битви початкового періода Великої Вітчизняної війни в районі Рівне—Дубно—Луцьк—Броди, оборони Києва, Одеси і Севастополя. Позначте останній населений пункт України, залишений радянськими військами.

ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1945 — ПОЧАТКУ 50-х рр.

- Укажіть договір, за яким за УРСР були закріплені території, заштриховані на карті:
 А) радянсько-польський договір 1945 р.;
 Б) радянсько-польський договір 1951 р.;
 В) радянсько-румунський договір 1947 р.;
 Г) радянсько-чехословацький договір 1945 р.
- Позначте й підпишіть території, передані Польщі за радянсько-польськими договорами 1945 р. Заштрихуйте територію, на якій польська влада здійснила операцію «Вісла». У стрілках впишіть чисельність поляків і українців, переселених під час обміну населенням між Польщею та СРСР.

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953—1964 рр.)

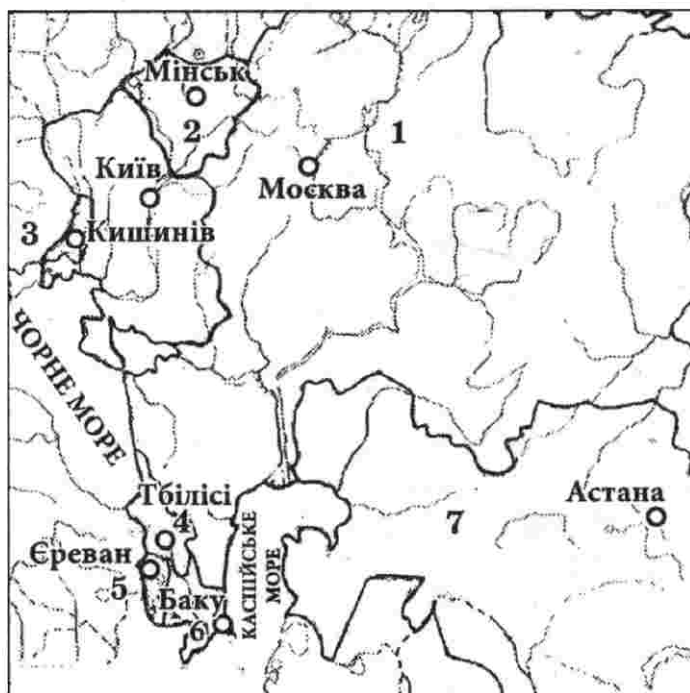
- Укажіть цифру, якою позначено на карті місто, де в період «відлиги» діяла Українська робітничо-селянська спілка:
 А) 1; В) 3;
 Б) 2; Г) 4.
- Підкресліть назви міст, що були основними центрами дисидентського руху періоду «відлиги», де діяли підпільні групи та організації, а також осередками руху «шістдесятників».

РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

- Укажіть цифру, якою позначено на карті місто, де 9–10 вересня 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову:
 А) 1;
 Б) 2;
 В) 3;
 Г) 4.
- Підкресліть назви міст, що стали головними осередками національного відродження наприкінці 1980-х на — початку 1990-х рр. Накресліть лінію «живого ланцюгу», утвореного 21 січня 1990 р. з нагоди річниці злуки УНР і ЗУНР.

УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

- Укажіть цифри, якими позначено на карті країни СНД, котрі разом з Україною уклали угоду про створення Єдиного економічного простору у 2003 р.:
 А) 1, 3, 5;
 Б) 2, 4, 6;
 В) 3, 6, 7;
 Г) 1, 2, 7.
- Заштрихуйте країни СНД, котрі разом з Україною уклали угоду про створення об'єднання ГУАМ. Підкресліть назву міста, де було підписано угоду, що визначила без'ядерний статус України.

ВІДПОВІДІ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З КАРТАМИ

- Життя людей за первісних часів
1 А
3 Б
- Передня Азія
1 В
- Греція в V—IV ст. до н. е.
1 Б
- Давні слов'яни та їхні сусіди
1 Г
- Виникнення та розквіт Київської Русі
1 В
3 Г
- Київська Русь
наприкінці X — у першій половині XI ст.
2 Г
- Київська Русь
у другій половині XI — першій половині XIII ст.
2 В
- Галицько-Волинська держава
2 1-Д, 2-Г, 3-В, 4-Б
- Українські землі у складі Великого князівства
Литовського та інших держав
(друга половина XIV — XV ст.)
1 А
- Українські землі в XVI ст.
1 В
- Українські землі в першій половині XVII ст.
1 А
- Початок Національно-визвольної війни
українського народу середини XVII ст.
Відродження української держави
1 Б
- Українські землі в 60—80-ті рр. XVII ст.
1 В
- Українські землі наприкінці XVII — у першій
половині XVIII ст.
1 А
- Українські землі в другій половині XVIII ст.
2 Б
- Українські землі у складі Російської та
Австрійської імперій
наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.
2 Б
4 Б
- Соціально-економічне життя народу та український
національний рух у першій половині XIX ст.
1 Б
- Духовне життя в українських землях наприкінці
XVIII — в першій половині XIX ст.
1 В
- Модернізація українського суспільства
в середині — у другій половині XIX ст.
1 Г
- Суспільно-політичний рух в Україні у другій
половині XIX ст.
1 Б
- Духовне життя в Україні
в другій половині XIX ст.
1 В
- Україна в Першій світовій війні
1 А
- Українська революція
1 А
- Україна в боротьбі за збереження державної
незалежності (1918—1920 рр.)
1 1-А, 2-Б, 3-В, 4-Г
- Українська СРР в умовах нової економічної
політики (1921—1928 рр.)
2 Б
- Радянська модернізація України (1929—1938 рр.)
1 В
- Західноукраїнські землі (1921—1938 рр.)
1 Б
- Україна під час Другої
світової війни (1939—1945 рр.)
1 В
3 А
5 А
- Післявоєнна відбудова і розвиток
України в 1945 — початку 50-х рр.
1 Г
- Україна в умовах десталінізації (1953—1964 рр.)
1 А
- Розпад Радянського Союзу і відродження
незалежності України
1 Г
- Україна в умовах незалежності
1 Г

ЗНО тренувальні вправи

Розділ IV

9. Укажіть, про якого історичного діяча йдеться.
«Очолив повстання проти польської шляхти, яке почалося навесні 1768 р. і охопило Черкащину та Київщину. На козацькій раді був обраний гетьманом і «князем уманським». Проголосив приєднання Правобережної України до Росії. Був засланий царським урядом до Сибіру».
- А) Олекса Довбуш;
 - Б) Максим Залізняк;
 - В) Семен Гаркуша;
 - Г) Іван Гонта.
10. Укажіть рік, коли вийшов царський указ про остаточну ліквідацію гетьманського правління в Україні.
- А) 1750 р.;
 - Б) 1755 р.;
 - В) 1764 р.;
 - Г) 1781 р.
11. Автором брошури «Самостійна Україна» був:
- А) Дмитро Антонович;
 - Б) Лев Мацієвич;
 - В) Микола Міхновський;
 - Г) Михайло Русов.
12. Укажіть назву документа, в якому проголошувалося створення Української Народної Республіки.
- А) I Універсал;
 - Б) II Універсал;
 - В) III Універсал;
 - Г) IV Універсал.
13. Укажіть прізвище діяча, який був лідером більшовицького руху в Україні.
- А) Г. П'ятаков;
 - Б) Г. Штейнгель;
 - В) М. Ковалевський;
 - Г) В. Винниченко.
14. Укажіть, в якому з документів вперше було проголошено перехід усіх земель у власність селянства.
- А) У Декларації Першого Українського Національного Конгресу;
 - Б) у I Універсалі Центральної Ради;
 - В) у більшовицькому «Декреті про землю»;
 - Г) у III Універсалі Центральної Ради.
15. Укажіть правильне твердження.
- А) «Одночасно із III Універсалом було оприлюднене офіційне роз'яснення до нього, у якому всі проголошені у ньому соціально-економічні перетворення оголошувалися лише намірами, котрі ні в якій мірі не стануть здійснюватися українським урядом найближчим часом, а за «самовільну» реалізацію цих перетворень установлювалася сувора відповідальність»;
 - Б) «Перший Всеукраїнський з'їзд рад розпочав свою роботу в Харкові в грудні 1917 р., але через військові дії був перенесений до Києва»;
 - В) «Коли у січні 1918 р. червоногвардійські війська ввійшли до Києва, ними командував один із членів більшовицького ЦК — Микола Муравйов»;
 - Г) «Згідно Ризької угоди між Центральними державами і Україною до УНР відійшли всі етнічні українські землі, які до початку Першої світової війни входили до складу Австро-Угорської імперії».
16. Укажіть, в якому році було прийнято рішення про заміну політики «воєнного комунізму» новою економічною політикою.
- А) 1920 р.;
 - Б) 1921 р.;
 - В) 1922 р.;
 - Г) 1923 р.
17. Укажіть, в якій галузі культури у 30-х рр. XX ст. діяли М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський та О. Петрусенко.
- А) Література;
 - Б) живопис;
 - В) кіномистецтво;
 - Г) театр.

18. Укажіть, яка країна окупувала Північну Буковину в 1918 р.
- А) Польща;
 - Б) Чехословаччина;
 - В) Румунія;
 - Г) Угорщина.
19. Укажіть, яка держава негласно підтримувала окупацію угорськими військами Карпатської України.
- А) Німеччина;
 - Б) Польща;
 - В) СРСР;
 - Г) Чехословаччина.
20. Знищення особового складу німецьких окупаційних військ, розгром німецьких гарнізонів, підлив ешелонів із військовим вантажем здійснювались загонами, які належали до:
- А) Поліської Січі;
 - Б) радянського партизанського руху;
 - В) Української народної самооборони;
 - Г) Української Повстанської Армії.
21. Укажіть, в якому році Кримська область РРФСР була передана до складу України.
- А) 1945 р.;
 - Б) 1953 р.;
 - В) 1954 р.;
 - Г) 1956 р.
22. Укажіть, на якому з'їзді була виголошена доповідь, у якій вперше було засуджено «культ особи Сталіна».
- А) XIX з'їзді КПРС;
 - Б) XX з'їзді КПРС;
 - В) XXI з'їзді КПРС;
 - Г) XXII з'їзді КПРС.
23. Укажіть правильне твердження.
- А) «Реформа управління народним господарством, яка розпочалася у 1955 р., передбачала заміну централізованого галузевого управління економікою управлінням територіальним на рівні областей»;
 - Б) «Територіальні Ради народного господарства були органами місцевого самоуправління»;
 - В) «Метою створення раднаргоспів була передача управління економікою на місцях органам місцевого самоврядування»;
 - Г) «У 1957 р. були ліквідовані галузеві міністерства і створені територіальні Ради народного господарства — раднаргоспи».
24. Укажіть автора поетичних збірок «Мандрівне серце» і «Проміння землі».
- А) Ліна Костенко;
 - Б) Василь Стус;
 - В) Павло Тичина;
 - Г) Іван Драч.
25. Укажіть, хто очолював дисидентську групу під назвою «Українська робітничо-селянська спілка».
- А) Григорій Гайовий;
 - Б) Іван Дзюба;
 - В) Левко Лук'яненко;
 - Г) В'ячеслав Чорновіл.
26. Укажіть, про якого політичного діяча йдеться.
- «Був представником харківської партійно-державної еліти. З 1963 р. займав посаду першого секретаря ЦК КПУ. Республіканською організацією керував авторитарно, намагався дистанціюватися від політичної лінії союзного керівництва».
- А) Л. Брежнев;
 - Б) О. Кириленко;
 - В) П. Шелест;
 - Г) В. Щербицький.
27. Результатом «косигінської реформи» стало:
- А) зниження рівня виробництва, розорення сільського господарства;
 - Б) глобальна економічна криза;
 - В) стагнація сільського господарства;
 - Г) стійке зростання продуктивності праці, пожвавлення виробництва та покращення постачання населення продуктами народного вжитку.

28. Метою діяльності Української гельсінкської спілки було:
- А) повалення радянської влади в Україні збройним шляхом;
 - Б) оголошення незалежної від СРСР України;
 - В) ознайомлення українського суспільства із Декларацією ООН;
 - Г) розробку теорії українського інтегрального націоналізму.
29. Період «застою» в Україні охоплював:
- А) початок 50-х — початок 60-х рр. ХХ ст.;
 - Б) початок 60-х — початок 90-х рр. ХХ ст.;
 - В) середину 50-х — середину 80-х рр. ХХ ст.;
 - Г) середину 60-х — середину 80-х рр. ХХ ст.
30. Будівництво дешевих державних квартир для населення, розширення сфери культурно-побутового і безкоштовного медичного обслуговування здійснювалося у період перебування на чолі держави:
- А) Леоніда Брежнєва;
 - Б) Леоніда Кравчука;
 - В) Леоніда Кучми;
 - Г) Віктора Ющенка.
31. Укажіть, хто був автором кінофільму «Білий птах з чорною відзнакою».
- А) Леонід Биков;
 - Б) Олександр Довженко;
 - В) Юрій Іллєнко;
 - Г) Іван Миколайчук.
32. Укажіть, з прізвищем якого громадсько-культурного діяча пов'язано проведення Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову.
- А) І. Драч;
 - Б) В. Стус;
 - В) В. Симоненко;
 - Г) П. Заливаха.
33. Укажіть подію, яка сталась за період президентства Л. Кучми.
- А) Проголошення незалежності України;
 - Б) запровадження національної валюти — гривні;
 - В) вступ України до СНД;
 - Г) визнання Голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду українського народу.
34. Укажіть, коли було скасовано шосту статтю Конституції УРСР про керівну роль Компартії України.
- А) у жовтні 1989 р.;
 - Б) у грудні 1989 р.;
 - В) у жовтні 1990 р.;
 - Г) у серпні 1991 р.
35. Укажіть правильне твердження.
- А) «Із грудня 1989 по березень 1992 р. уся влада в Україні концентрувалася по лінії місцевих рад депутатів трудящих, підпорядкованих по вертикалі Верховній Раді республіки»;
 - Б) «Із грудня 1989 р. по березень 1992 р. уся влада в Україні концентрувалася по лінії місцевих рад народних депутатів, підпорядкованих по вертикалі Кабінету Міністрів республіки»;
 - В) «Із грудня 1989 р. по березень 1992 р. уся влада в Україні концентрувалася по лінії місцевих рад народних депутатів, підпорядкованих по вертикалі Президенту республіки»;
 - Г) «Із грудня 1989 р. по березень 1992 р. уся влада в Україні концентрувалася по лінії місцевих рад народних депутатів, підпорядкованих по вертикалі Верховній Раді республіки».
36. Укажіть конфесію, яка на кінець 90-х рр. ХХ ст. була найбільшою за кількістю приходів і прихожан.
- А) Українська автокефальна православна церква;
 - Б) Українська греко-католицька церква;
 - В) Українська православна церква київського патріархату;
 - Г) Українська православна церква московського патріархату.
37. Позначте, коли на території сучасної України з'явилися давні люди.
- А) 3 млн років тому;
 - Б) 2,5 млн років тому;
 - В) 1 млн років тому;
 - Г) 150 тис. років тому.

У завданнях 47–52 до кожного з завдань, позначених ЛІТЕРАМИ, доберіть один правильний варіант відповіді, позначений ЦИФРОЮ. Запишіть у таблицю цифри відповідей, потім перенесіть їх до бланка. У відведені клітинки бланка впишіть цифри відповідно до зразка.

47. Установіть відповідність між історичними періодами та їх датуванням.

А) Енеоліт;	1. Від появи людини до 10 тис. років тому;
Б) мезоліт;	2. VI–III тисячоліття до н. е.;
В) неоліт;	3. IV–III тисячоліття до н. е.;
Г) палеоліт.	4. IX–VI тисячоліття до н. е.;
	5. II–I тисячоліття до н. е.

А	
Б	
В	
Г	

48. Установіть відповідність між подіями та датами.

А) Люблінська унія;	1. 1385 р.;
Б) Кревська унія;	2. 1569 р.;
В) Брестська унія;	3. 1413 р.;
Г) Городельська угода.	4. 1596 р.;
	5. 1529 р.

А	
Б	
В	
Г	

49. Установіть відповідність між українськими партіями початку ХХ ст. та їх лідерами.

А) М. Міхновський;	1. Український соціал-демократичний союз («Спілка»);
Б) М. Меленевський,
О. Скоропис-Йолтуховський;	2. Народна українська партія;
В) В. Винниченко, М. Порш,
Д. Антонович, С. Петлюра;	3. Українська демократична партія;
Г) А. Лотоцький, Є. Чикаленко.	4. Українська соціал-демократична робітничка партія;
	5. Революційна українська партія.

А	
Б	
В	
Г	

50. Установіть відповідність між подіями та періодами, упродовж яких вони відбувалися.

А) Діяльність гуртка «Руська трійця»;	1. 1854–1855 рр.;
Б) реформи Олександра II у Російській імперії;	2. 1832–1837 рр.;
В) оборона Севастополя під час Кримської війни;	3. 1770–1780 рр.;
Г) реформи Марії-Терезії та Йосифа II в Австрійській імперії.	4. 1892–1893 рр.;
	5. 1860–1870 рр.

А	
Б	
В	
Г	

51. Установіть відповідність між митцями та сферами їхньої творчості.

А) П. Тичина, В. Сосюра, М. Бажан;	1. Образотворче мистецтво;
Б) М. Бойчук, А. Мурашко, Г. Нарбут;	2. театр;
В) Лесь Курбас, Г. Юра;	3. література;
Г) Г. Вірвонка, М. Вериковський,
Б. Лятошинський, А. Ревуцький.	4. музика;
	5. кіномистецтво.

А	
Б	
В	
Г	

52. Установіть відповідність між подіями історії України та подіями всесвітньої історії, які відбулись в один рік.

А) Проголошення незалежності Карпатської України;	1. Перемога англо-американських військ при Ель-Аламейні;
Б) Завершення вигнання гітлерівських військ з території України;	2. Відкриття Другого фронту;
В) Створення Української Повстанської Армії;	3. Проголошення незалежності Словачків;
Г) Приєднання Західної України до Радянського Союзу.	4. Підписання Сен-Жерменського договору;
	5. Пакт Молотова–Ріббентропа.

А	
Б	
В	
Г	

У завданнях 53–56 розмістіть історичні події у правильній послідовності. Запишіть літери, якими позначено події, у таблицю, причому перша подія повинна відповідати цифрі 1, друга — цифрі 2 і т. д.

53. Установіть хронологічну послідовність подій визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького.

- А) Зборівська битва;
- Б) битва під Збаражем;
- В) битва під Пилявцями;
- Г) битва на Жовтих Водах.

1	
2	
3	
4	

54. Установіть хронологічну послідовність укладання документів.

- А) Гадацький договір;
- Б) «Вічний мир»;
- В) «Рішучі пункти»;
- Г) Коломацькі статті.

1	
2	
3	
4	

55. Установіть хронологічну послідовність військових дій на території України.

- А) Брусилівський прорив;
- Б) Захват російськими військами фортеці Перемишль;
- В) Наступ російських військ у Північній Буковині;
- Г) Галицька битва.

1	
2	
3	
4	

56. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Окупація польськими військами Львова і від'їзд уряду ЗУНР до Тернополя;
- Б) Прийняття урядом ЗУНР Закону про землю;
- В) Створення Української галицької армії;
- Г) Денонсація Акту злуки президентом ЗУНР.

1	
2	
3	
4	

Завдання 57–60 містять шість варіантів відповіді, серед яких лише три правильні.

57. Укажіть характерні риси правління княгині Ольги.

- А) Прагнула розповсюдити християнство на Русі;
- Б) намагалася встановити відносини між Руссю та іншими країнами шляхом переговорів;
- В) відправила дипломатичне посольство до імператора Візантії Юстиніана I;
- Г) підкорила землі древлян;
- Д) проголосила християнство як державну релігію;
- Е) розгромила Хазарський каганат.

1	
2	
3	

58. Укажіть прізвища гетьманів України першої половини XVIII ст.

- А) Іван Скоропадський;
- Б) Петро Дорошенко;
- В) Павло Тетеря;
- Г) Кирило Розумовський;
- Д) Данило Апостол;
- Е) Іван Мазепа.

1	
2	
3	

59. Визначте характерні риси адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Російської імперії.

- А) Територія України розподілялася на дев'ять губерній;
- Б) територія України розподілялася на вісім округів;
- В) губернії розподілялися на повіти на чолі з ісправниками;
- Г) посада губернатора була виборною;
- Д) адміністративно-виконавча влада в губерніях належала губернатору;
- Е) Україна мала особистий територіально-адміністративний устрій.

1	
2	
3	

60. Укажіть прем'єр-міністрів незалежної України.

А

Б

В

Г

Д

Е

1	
2	
3	

Увага! Заповнюйте бланк відповідей цифрами або великими літерами. Записана цифра або літера не має виходити за межі білого прямокутника.
Якщо Ви позначили неправильну відповідь, правильну можна записати в спеціально відведеній частині бланка

У завданнях 1–46 правильну відповідь позначайте так:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
А	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Б	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
В	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Г	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46			
А	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Б	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
В	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Г	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

У завданнях 47–52 правильну відповідь запишіть тільки цифрами.

47	А	Б	В	Г	48	А	Б	В	Г	49	А	Б	В	Г
	☐	☐	☐	☐		☐	☐	☐	☐		☐	☐	☐	☐

50	А	Б	В	Г	51	А	Б	В	Г	52	А	Б	В	Г
	☐	☐	☐	☐		☐	☐	☐	☐		☐	☐	☐	☐

У завданнях 53–56 правильну відповідь запишіть тільки ВЕЛИКИМИ ДРУКОВАНИМИ літерами.

53	1	2	3	4	54	1	2	3	4	55	1	2	3	4	56	1	2	3	4
	☐	☐	☐	☐		☐	☐	☐	☐		☐	☐	☐	☐		☐	☐	☐	☐

У завданнях 57–60 правильну відповідь запишіть тільки ВЕЛИКИМИ ДРУКОВАНИМИ літерами.

57	1	2	3	58	1	2	3	59	1	2	3	60	1	2	3
	☐	☐	☐		☐	☐	☐		☐	☐	☐		☐	☐	☐

Щоб виправити відповідь, запишіть номер завдання і правильну відповідь.

Завдання 1–46					Завдання 47–52					Завдання 53–56					Завдання 57–60							
Номер завдання		А	Б	В	Г	Номер завдання		А	Б	В	Г	Номер завдання		1	2	3	4	Номер завдання		1	2	3
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

ВАРІАНТ 2

Завдання 1–46 мають по чотири варіанти відповіді, з яких лише ОДНА Є ПРАВИЛЬНОЮ. Оберіть правильну відповідь і позначте її у бланку згідно з інструкцією.

1. Укажіть назву загальноруського кодексу юридичних норм за часів Ярослава Мудрого.
 - А) Литовський статут;
 - Б) Магдебурзьке право;
 - В) Руська правда;
 - Г) Повість временних літ.
2. Укажіть, яке з руських князівств найактивніше підтримувало політичні зв'язки з країнами центральної Європи.
 - А) Київське;
 - Б) Чернігівське;
 - В) Переяславське;
 - Г) Рязанське.
3. Вперше об'єднав Галицьку і Волинську землі в єдину державу:
 - А) Ярослав Осмомисл;
 - Б) Мстислав Удатний;
 - В) Роман Мстиславович;
 - Г) Данило Галицький.
4. Укажіть, коли була укладена Люблінська унія між Великим Литовським князівством та Королівством Польським.
 - А) 1 липня 1513 р.;
 - Б) 1 липня 1569 р.;
 - В) 1 липня 1586 р.;
 - Г) 1 липня 1596 р.
5. Укажіть дату Охматівської битви.
 - А) 15 грудня 1653 р.;
 - Б) 28 грудня 1654 р.;
 - В) 19 січня 1655 р.;
 - Г) 20 травня 1655 р.
6. Укажіть, коли було укладено Андрусівське перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством.
 - А) 1665 р.;
 - Б) 1667 р.;
 - В) 1668 р.;
 - Г) 1669 р.
7. Укажіть прізвище українського гетьмана періоду «Руїни», якому вдалося на короткий час об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну.
 - А) Юрію Хмельницькому;
 - Б) Павлу Тетері;
 - В) Петру Дорошенку;
 - Г) Івану Самойловичу.
8. Укажіть, яку форму державного устрою передбачала «Руська правда» П. Пестеля для українських земель.
 - А) Створення автономної української «держави» у складі конституційної монархічної Росії;
 - Б) збереження цілковитої політичної єдності українських і російських земель у майбутній Російській республіці;
 - В) створення незалежної Української держави у складі слов'янської федерації;
 - Г) відновлення суверенного «Великого князівства Руського» із центром у Києві.

9. Укажіть подію, яка стосується розвитку суспільно-політичного руху в Україні у другій половині XIX ст.
- А) Створення Головної руської ради;
 - Б) видання першого українського журналу «Основа»;
 - В) вихід першої української газети «Зоря Галицька»;
 - Г) діяльність у Львові «Руської трійці».
10. Укажіть дату наведеної події.
- «Було створено окружні суди, які являли собою першу судову інстанцію. Для розв'язання дрібних справ вводився інститут мирових суддів».
- А) 1861 р.;
 - Б) 1864 р.;
 - В) 1874 р.;
 - Г) 1898 р.
11. Укажіть, про яку родину українських промисловців йдеться.
- «Походили з козаків м. Глухова. Найбільш відомими були глава родини Артем Якович і його сини Микола і Федір. Родина займала провідні місця в торгівлі хлібом, цукром і худобою; у цукровому, сукняному виробництві, деревообробці, інших галузях їй належало більше 200 тис. десятин землі (з них 70 тис. — на Київщині). У 1872 р. їм було надано дворянське звання. Вони стали одними із засновників цукрового та рафінадного синдикатів і Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Один із нащадків сімейства був депутатом IV Державної Думи, після Лютневої революції 1917 р. був міністром фінансів, а згодом міністром закордонних справ Тимчасового уряду».
- А) Алчевських;
 - Б) Бобринських;
 - В) Терещенків;
 - Г) Ханенків.
12. Укажіть, лідерами якої організації були І. Франко, М. Павлик, В. Будзиновський, С. Данилович, М. Левицький.
- А) Руської ради;
 - Б) Народної ради;
 - В) Русько-української радикальної партії;
 - Г) Української національно-демократичної партії.
13. Укажіть, яка із перелічених політичних сил ставила за мету здійснення революційного терору щодо посадових осіб Російської імперії та членів імператорського дому.
- А) «Земля і Воля»;
 - Б) «Чорний перерозподіл»;
 - В) «Народна Воля»;
 - Г) «Союз боротьби за визволення робітничого класу».
14. Перша російська революція 1905–1907 рр. за характером була:
- А) буржуазною;
 - Б) буржуазно-демократичною;
 - В) демократичною;
 - Г) соціалістичною.
15. Українська Центральна Рада була утворена:
- А) 9 березня 1917 р.;
 - Б) 15 березня 1917 р.;
 - В) 17 березня 1917 р.;
 - Г) 20 березня 1917 р.
16. Укажіть галузь господарства, в яку спрямовував основні капіталовкладення перший п'ятирічний план соціально-економічного розвитку України (1929 р.).
- А) Сільське господарство;
 - Б) легку та харчову промисловість;
 - В) металургію, енергетику, машинобудування;
 - Г) хімічну промисловість.

17. Укажіть основний підсумок розвитку промисловості України в роки перших (довоєнних) п'ятирічок.
- А) Україна перетворилася на високорозвинену індустріальну країну;
 - Б) економіка України за характером залишилася аграрною, промисловість майже не розвивалася;
 - В) сталінська індустріалізація призвела до кризи в економіці;
 - Г) у республіці було створено індустріальну базу.
18. Укажіть, про якого відомого радянського передовика виробництва йдеться в біографічному уривку.
«Народився у 1906 р. Працював на шахтах Донбасу. В якості забійника шахти «Центральна — Ірміно» у серпні 1935 р. встановив рекорд з добування вугілля. Його ім'ям почали називати рух передовиків виробництва. Став своєрідним «символом» радянської індустріалізації та «нового, соціалістичного» ставлення до праці».
- А) Олексій Стаханов;
 - Б) Микола Ізотов;
 - В) Петро Кривоніс;
 - Г) Микита Хрущов.
19. Український штаб партизанського руху очолив:
- А) Сидір Ковпак;
 - Б) Тимофій Строкач;
 - В) Олексій Федоров;
 - Г) Михайло Наумов.
20. Укажіть, як німецькі окупанти поставились до радянської колгоспної системи.
- А) Розпустили колгоспи;
 - Б) відновили приватну власність на землю;
 - В) роздали селянам землю у тимчасове землекористування;
 - Г) зберегли колгоспи.
21. Укажіть, хто з льотчиків-українців в роки війни здійснив 326 бойових вильотів, взяв участь у 126 повітряних боях, особисто збив 62 літаки противника.
- А) Іван Кожедуб;
 - Б) Валерій Чкалов;
 - В) Олександр Покришкін;
 - Г) Сергій Грицевець.
22. Укажіть, в якому році УПА фактично припинила боротьбу проти радянської влади на території Західної України.
А) 1949 р.;	В) 1952 р.;
Б) 1950 р.;	Г) 1956 р.
23. Укажіть результат реформ управління народним господарством, здійснених в роки семирічки.
- А) Розширився економічний суверенітет республік;
 - Б) принципово змінилась сутність народного господарства України;
 - В) принципово не змінилась сутність соціалістичного планового господарства;
 - Г) відбулась стабілізація економічної ситуації в УРСР.
24. Укажіть автора роботи «Інтернаціоналізм чи русифікація?».
- А) Ліна Костенко;
 - Б) Іван Дзюба;
 - В) Олесь Гончар;
 - Г) Петро Григоренко.
25. Укажіть, в якому році Україна увійшла до складу СРСР.
- А) у 1921 р.;
 - Б) у 1922 р.;
 - В) у 1923 р.;
 - Г) у 1924 р.

35. Укажіть, членом яких міжнародних структур стала Україна в роки незалежності.
А) СНД, Ради Європи, ОБСЄ; В) НАТО, ЄС, ОБСЄ;
Б) ООН, СНД, Ради Європи; Г) СНД, Ради Європи, НАТО.
36. Коли і де було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО?
А) у Парижі в 1995 р.; В) у Лондоні в 1999 р.;
Б) у Мадриді в 1997 р.; Г) у Брюсселі в 2005 р.
37. Укажіть, внаслідок якої події відбувся вступ України до СРСР.
А) Встановлення радянської влади в Україні;
Б) завершення Першої світової війни;
В) перехід до нової економічної політики;
Г) запровадження більшовиками політики воєнного комунізму.
38. Позначте подію, яка збіглася в часі з добою Директорії УНР.
А) Листопадова революція в Німеччині;
Б) встановлення фашистської диктатури в Італії;
В) громадянська війна в Росії;
Г) капітуляція Австро-Угорщини.
39. Укажіть, що передбачала економічна реформа 1957 р.
А) Створення союзно-республіканських міністерств;
Б) створення МТС;
В) створення раднаргоспів;
Г) укрупнення колгоспів.
40. Позначте дату X з'їзду РКП(б), який прийняв рішення про запровадження НЕПу.
А) 1919 р.; В) 1921 р.;
Б) 1920 р.; Г) 1922 р.
41. Укажіть, археологічним відповідником якого етноплемінного об'єднання давніх слов'ян є празько-корчацька культура, пам'ятки якої знаходять на території між Дністром і Дунаєм.
А) Кіммерійці;
Б) анти;
В) склавини;
Г) авари.
42. Позначте, хто з наведених нижче діячів української культури 1917–1920 рр. був художником.
А) В. Сосюра;
Б) Д. Багалій;
В) Л. Ревуцький;
Г) М. Бойчук.
43. Укажіть, що передбачала націоналізація засобів промисловості як складова більшовицької економічної політики в Україні доби воєнного комунізму.
А) Відкриття приватних підприємств;
Б) одержавлення великої промисловості;
В) усуспільнення селянських промислів;
Г) усуспільнення малої промисловості.
44. Позначте твердження, яке розкриває зміст плану конфедерації, запропонованого Х. Раковським і М. Скрипником у 1922 р.
А) Вхід радянських республік до Російської Федерації на правах автономії;
Б) створення союзу суверенних держав, які повністю зберігають незалежність і створюють об'єднані органи для координації дій;
В) вхід радянських республік на однакових правах до нового державного об'єднання — СРСР;
Г) створення воєнно-політичного союзу радянських республік.

52. Установіть відповідність між історичною подією та часом, коли вона відбулася.

А) Прийняття Верховною Радою законів про політичну реформу і відставку ЦВК;	1. 21 листопада 2004 р.;
Б) початок «помаранчевої революції»;	2. 8 грудня 2004 р.;
В) Верховний Суд призупинив процес передачі влади новообраному президенту;	3. 25 листопада 2004 р.;
Г) проведення другого туру виборів президента.	4. 22 листопада 2004 р.;
	5. 26 грудня 2004 р.

А	
Б	
В	
Г	

У завданнях 53–56 розмістіть історичні події у правильній послідовності. Запишіть літери, якими позначено події, у таблицю, причому перша подія повинна відповідати цифрі 1, друга — цифрі 2 і т. д.

53. Установіть хронологічну послідовність заселення території України різними народами.

- А) Кіммерійці;
Б) скіфи;
В) греки;
Г) сармати;

1	
2	
3	
4	

54. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Битва на Синіх Водах та розгром монголо-татар;
Б) включення Буковини до складу Молдавського князівства;
В) установлення польської влади в Галичині;
Г) укладання Кревської унії.

1	
2	
3	
4	

55. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Переїзд Директорії до Вінниці;
Б) скликання у Києві Трудового конгресу;
В) переїзд Директорії до Жмеринки, а згодом до Проскурова;
Г) оголошення Директорією війни радянській Росії.

1	
2	
3	
4	

56. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Початок «періоду застою» в радянській економічній системі;
Б) введення радянського військового контингенту в Афганістан;
В) звільнення Петра Шелеста з посади Першого секретаря ЦК КПУ;
Г) прийняття нової Конституції УРСР.

1	
2	
3	
4	

Завдання 57–60 містять шість варіантів відповіді, серед яких лише три правильні.

57. Укажіть характерні риси правління князя Володимира Великого.

- А) Приєднав землі волинян і хорватів;
Б) провів адміністративну реформу;
В) приєднав до Русі міста Червенської Русі — Червень, Бузьк, Белз;
Г) остаточно розгромив печенігів;
Д) упорядкував існуючі норми права в єдиний збірник законів держави — «Руську правду»;
Е) вів успішні походи проти литовських племен.

1	
2	
3	

58. Укажіть характерні риси розбудови Української козацької держави, пункти якої були оголошені Б. Хмельницьким у лютому 1649 р.

- А) Проголошено право української нації на створення власної держави;
- Б) територія держави — Київське, Чернігівське, Броцлавське воєводства;
- В) проголошено принцип соборності держави;
- Г) гетьман вважав створену державу спадкоємницею княжої Русі;
- Д) козацька держава є автономною частиною Речі Посполитої;
- Е) можливість для мешканців держави сповідувати православ'я й католицизм.

1	
2	
3	

59. Визначте події, які відбулися в Україні протягом січня–листопада 1918 р.

- А) Підписання Брест-Литовського мирного договору між РРФСР і Німеччиною;
- Б) проголошення на з'їзді у Харкові радянської влади в Україні;
- В) переворот гетьмана П. Скоропадського;
- Г) проведення першого з'їзду комуністичної партії (більшовиків) України, який утворив КП(б)У;
- Д) прийняття III Універсалу УЦР;
- Е) Всеукраїнський з'їзд рад у Києві.

1	
2	
3	

60. Укажіть основні положення політичної програми Народного руху України 1989 р.

- А) Вихід України зі складу СРСР;
- Б) заборона діяльності Компартії України;
- В) демократизація суспільного життя;
- Г) розвиток української національної культури;
- Д) закінчення «холодної війни» між Сходом і Заходом;
- Е) сприяння і підтримка процесу перебудови в Україні.

1	
2	
3	

Увага! Заповнюйте бланк відповідей цифрами або великими літерами. Записана цифра або літера не має виходити за межі білого прямокутника.
Якщо Ви позначили неправильну відповідь, правильну можна записати в спеціально відведеній частині бланка

У завданнях 1–46 правильну відповідь позначайте так:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
А	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Б	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
В	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Г	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46				
А	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
Б	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
В	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
Г	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	

У завданнях 47–52 правильну відповідь записуйте тільки цифрами.

	А	Б	В	Г		А	Б	В	Г		А	Б	В	Г
47	☐	☐	☐	☐	48	☐	☐	☐	☐	49	☐	☐	☐	☐
	А	Б	В	Г		А	Б	В	Г		А	Б	В	Г
50	☐	☐	☐	☐	51	☐	☐	☐	☐	52	☐	☐	☐	☐

У завданнях 53–56 правильну відповідь записуйте тільки ВЕЛИКИМИ ДРУКОВАНИМИ літерами.

	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
53	☐	☐	☐	☐	54	☐	☐	☐	☐	55	☐	☐	☐	☐	56	☐	☐	☐	☐

У завданнях 57–60 правильну відповідь записуйте тільки ВЕЛИКИМИ ДРУКОВАНИМИ літерами.

	1	2	3		1	2	3		1	2	3		1	2	3
57	☐	☐	☐	58	☐	☐	☐	59	☐	☐	☐	60	☐	☐	☐

Щоб виправити відповідь, запишіть номер завдання і правильну відповідь.

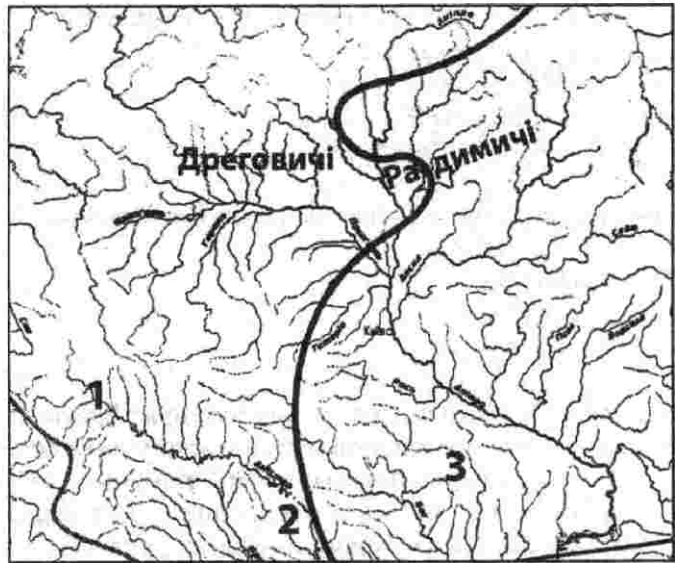
Завдання 1–46					Завдання 47–52					Завдання 53–56					Завдання 57–60							
Номер завдання		А	Б	В	Г	Номер завдання		А	Б	В	Г	Номер завдання		1	2	3	4	Номер завдання		1	2	3
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

ВАРІАНТ 3

Завдання 1–46 мають по чотири варіанти відповіді, з яких лише ОДНА Є ПРАВИЛЬНОЮ. Оберіть правильну відповідь і позначте її у бланку згідно з інструкцією.

1. Укажіть, розселення яких східнослов'янських племен позначено на карті цифрами 1, 2, 3.

- А) Хорватів, тиверців, уличів;
- Б) волинян, хорватів, тиверців;
- В) деревлян, полян, волинян;
- Г) волинян, деревлян, сіверян.

2. Укажіть, за часів правління якого князя відбулася війна Київської Русі з Дунайською Болгарією.

- А) Святослава Ігоревича;
- Б) Володимира Святославича;
- В) Ярослава Володимировича;
- Г) Володимира Мономаха.

3. Укажіть, проти якої держави князь Олег здійснив похід у 911 році.

- А) Волзька Болгарія;
- Б) Дунайська Болгарія;
- В) Хазарський каганат;
- Г) Візантія.

4. Укажіть, який із київських князів розірвав церковний зв'язок із Константинополем, призначивши київського митрополита.

- А) Святослав;
- Б) Володимир Святославич;
- В) Ярослав Володимирович;
- Г) Ізяслав II Мстиславич.

5. Укажіть правильне твердження.

- А) «Велике князівство Литовське склалося у середині XIII ст. у результаті об'єднання частини литовських земель на чолі з князем Ольгердом і білоруських земель у басейні Німану — Чорної Русі»;
- Б) «Наступник Любарта на литовському столі — князь Гедімін — скориставшись розпадом Золотої Орди, у 1355–1356 рр. підкорив усі українські землі»;
- В) «Після смерті Вітовта литовські магнати обрали великим князем литовським князя Ольгерда»;
- Г) «Підкорення території колишньої Київської Русі литовські князі розглядали як процес збирання руських земель, переймаючи політичні і культурні традиції давньоруської державності».

6. Укажіть, до складу якої держави входило Закарпаття в XII ст.

- А) Польщі;
- Б) Київського князівства;
- В) Угорщини;
- Г) Галицького князівства.

7. Укажіть, який із козацьких ватажків став на короткий час господарем Молдавії.
- А) Дмитро Вишневецький;
 - Б) Богдан Ружинський;
 - В) Іван Підкова;
 - Г) Криштоф Косинський.
8. Укажіть, де була заснована перша Запорозька Січ.
- А) На Микитинському Розі;
 - Б) у гирлі ріки Чортмлик;
 - В) на річці Підпільній;
 - Г) на острові Мала Хортиця.
9. Укажіть період гетьманування Петра Дорошенка.
- А) 1665–1676 рр.;
 - Б) 1672–1687 рр.;
 - В) 1727–1734 рр.;
 - Г) 1750–1764 рр.
10. Укажіть, про якого лідера козацького руху йдеться.
- «Багаторазово обирався кошовим отаманом на Запоріжжі, провів більше 60 боїв із кримськими татарами і всі їх виграв. Будучи полковником Харківського Слобідського полку, очолив повстання проти російського царського режиму на Слобожанщині. Був засланий до Сибіру, однак вже наступного року через необхідність боротьби з турками царський уряд змушений був повернути його на Україну».
- А) Павло Павлюк;
 - Б) Іван Сірко;
 - В) Петро Дорошенко;
 - Г) Семен Палій.
11. Укажіть, якої старшинської посади не існувало в Слобідському козацькому війську.
- А) Осавул;
 - Б) полковник;
 - В) генеральний писар;
 - Г) полковий обозний.
12. Укажіть рік заснування Задунайської Січі.
- А) 1750 р.;
 - Б) 1755 р.;
 - В) 1776 р.;
 - Г) 1781 р.
13. Укажіть, хто очолював Головну Українську Раду у Львові в 1914 р.
- А) Дмитро Антонович;
 - Б) Лев Мацієвич;
 - В) Костянтин Левицький;
 - Г) Євген Петрушевич.
14. Укажіть, у якому з названих документів було проголошено незалежність Української Народної Республіки.
- А) I Універсал;
 - Б) II Універсал;
 - В) III Універсал;
 - Г) IV Універсал.
15. Укажіть, урядом якої держави було укладено Берестейську угоду з Центральними державами.
- А) Української Народної Республіки;
 - Б) Української держави;
 - В) Директорії УНР;
 - Г) ЗУНР.

22. Укажіть, керівником якого угруповання був Сидір Ковпак.
- А) Поліської Січі;
 - Б) Радянського партизанського з'єднання;
 - В) Української народної самооборони;
 - Г) Української Повстанської Армії.
23. Укажіть, яка подія стала приводом для початку операції «Вісла».
- А) Масові вбивства польського населення в Галичині підрозділами УПА;
 - Б) масова відмова українського населення Західної Галичини від польського громадянства;
 - В) убивство членами УПА міністра оборони Польщі;
 - Г) заклик керівництва Української греко-католицької церкви до боротьби проти польської влади.
24. Укажіть сферу діяльності К. Данькевича.
- А) Наука;
 - Б) медицина;
 - В) музика;
 - Г) література.
25. Укажіть правильне твердження.
- А) «Реформа управління народним господарством, яка розпочалася в 1955 р., спричинила зростання авторитету Микити Хрущова в середовищі партійно-господарської еліти країни»;
 - Б) «Реформа управління народним господарством, яка розпочалася у 1955 р., полягала у ліквідації територіальних Рад народного господарства — раднаргоспів — і заміні їх галузевими міністерствами»;
 - В) «Головною метою хрущовських реформ було зміцнення особистої влади глави держави»;
 - Г) «Однією з суттєвих рис хрущовських реформ було обмеження періоду зайняття керівних посад у партійному апараті, зафіксоване в новому Статуті КПРС».
26. Укажіть, хто був автором поетичних збірок «Тиша і грім» та «Земне тяжіння».
- А) Ліна Костенко;
 - Б) Василь Симоненко;
 - В) Павло Тичина;
 - Г) Григорій Тютюнник.
27. Укажіть, хто очолював дисидентську групу, яка була засуджена в Донецьку в 1961 р.
- А) Григорій Гайовий;
 - Б) Іван Дзюба;
 - В) Левко Лук'яненко;
 - Г) В'ячеслав Чорновіл.
28. Укажіть, про якого політичного діяча йдеться у наведеному уривку.
«Був представником дніпропетровської партійно-державної еліти. З 1972 р. обіймав посаду Першого секретаря ЦК КПУ. Республіканською організацією керував авторитарно, був прихильником суворої централізації економічного і державного управління в СРСР».
- А) Л. Брежнев;
 - Б) О. Кириленко;
 - В) П. Шелест;
 - Г) В. Щербицький.
29. Укажіть результат «косигінської реформи».
- А) Підвищення матеріальної зацікавленості виробників, розширення господарської самостійності підприємств та впровадження у виробництво новітніх результатів НТР;
 - Б) прив'язування економіки України до загальносоюзного військово-промислового комплексу;
 - В) реформування адміністративно-територіального управління;
 - Г) реформування політичної системи СРСР.

30. Укажіть, коли були побудовані Дніпродзержинська, Каховська та Кременчуцька гідроелектростанції.
- А) В роки семирічки;
 - Б) у VIII п'ятирічці;
 - В) у IX п'ятирічці;
 - Г) у X п'ятирічці.
31. Укажіть, яке положення розкриває сутність поняття «період застою».
- А) Загальна криза радянської економіки;
 - Б) стагнація виробництва;
 - В) відсутність зростання рівня життя народу;
 - Г) уповільнення темпів зростання виробництва і рівня життя.
32. Укажіть, у період правління якого політичного діяча розпочалося впровадження загальнодержавної продовольчої програми.
- А) Леоніда Брежнєва;
 - Б) Юрія Андропова;
 - В) Костянтина Черненка;
 - Г) Михайла Горбачова.
33. Укажіть режисера кінофільму «В бій ідуть одні "старики"».
- А) Леонід Биков;
 - Б) Олександр Довженко;
 - В) Юрій Іллєнко;
 - Г) Іван Миколайчук.
34. Укажіть, коли відбулися перші вибори Президента України.
- А) У жовтні 1991 р.;
 - Б) у листопаді 1991 р.;
 - В) у грудні 1991 р.;
 - Г) у січні 1992 р.
35. Укажіть правильне твердження.
- А) «Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р., мала статус конституційного акту і заклала основні принципи державного управління, зовнішньої, військової, культурної та екологічної політики в Україні»;
 - Б) «Всеукраїнський референдум, який відбувся 1 грудня 1991 р., зафіксував, що більше 90 % українських громадян висловилися на користь підтримки «Акту проголошення незалежності України»;
 - В) «У грудні 1991 р. на зустрічі в Біловезькій пущі президенти Росії, України та Білорусії підписали угоду про створення Співдружності незалежних держав»;
 - Г) «Зразу після ліквідації компартії України внаслідок серпневого заколоту 1991 р. і відповідного скасування посади Першого секретаря ЦК КПУ вся влада в республіці перейшла до Президента УРСР».
36. Укажіть, про якого політичного діяча йдеться.
- «Народився на Черкащині у 1937 р. Закінчив Київський державний університет. Працював на телебаченні, на радіо, в газетах. За книгу «Лихо з розуму», видану в Парижі у 1966 р., був засуджений Львівським обласним судом. В 1970–1972 рр. видавав нелегальний «Український вісник». У 1990 р. був обраний головою Львівського облвиконкому та депутатом Верховної Ради УРСР».
- А) Степан Хмара;
 - Б) Іван Дзюба;
 - В) Левко Лук'яненко;
 - Г) В'ячеслав Чорновіл.
37. Укажіть, у якому році відбулися перші в умовах незалежності вибори до Верховної Ради України.
- А) 1991 р.;
 - Б) 1992 р.;
 - В) 1993 р.;
 - Г) 1994 р.

38. Укажіть прізвище голови Української Гельсінської групи.
- А) П. Григоренко;
 - Б) Й. Тереля;
 - В) М. Руденко;
 - Г) О. Тихий.
39. Позначте назву міжнародної організації, до складу якої входить незалежна Україна.
- А) Організація Північноатлантичного договору;
 - Б) Європейський Союз;
 - В) Рада Європи;
 - Г) Європейський платіжний союз.
40. Укажіть, яким був підсумок воєнних дій на території України у 1914 р.
- А) Росія захопила частину Галичини і Буковини;
 - Б) Росія захопила Наддніпрянську Україну;
 - В) Німеччина просувалась у напрямку Києва;
 - Г) воюючі країни залишились на своїх кордонах.
41. Укажіть, коли відбулася акція протесту дисидентів у столичному кінотеатрі «Україна».
- А) У 1965 р.;
 - Б) у 1966 р.;
 - В) у 1967 р.;
 - Г) у 1968 р.
42. Позначте твердження, які визначають зміст політики радянзації західних областей України в 1939–1941 рр.
- 1) Конфіскація поміщицьких і монастирських земель;
 - 2) націоналізація банків і великої промисловості;
 - 3) впровадження радянської системи управління;
 - 4) скорочення мережі українських шкіл;
 - 5) насильницька колективізація;
 - 6) підтримка діяльності політичних партій, громадських організацій, «Просвіт»;
 - 7) погіршення медичного обслуговування.
- Варіанти відповіді:
А) 1, 2, 3, 5;	В) 2, 4, 5, 7;
Б) 1, 3, 4, 7;	Г) 1, 2, 6, 7.
43. Укажіть, з яким періодом пов'язані твори Л. Первомайського «Дикий мед» та автобіографічна повість О. Довженка «Зачарована Десна».
- А) Післявоєнна відбудова;
 - Б) відлига;
 - В) застій;
 - Г) перебудова.
44. Позначте ім'я князя, за часів правління якого на Русі було складено перший писаний збірник законів «Руська правда».
- А) Олег;
 - Б) Святослав;
 - В) Володимир;
 - Г) Ярослав.
45. Укажіть, коли в основному завершилася колективізація сільського господарства в західних областях України.
- А) Кінець 40-х років;
 - Б) початок 50-х років;
 - В) середина 50-х років;
 - Г) кінець 50-х років.

46. Позначте князівство, яке стало спадкоємцем Київської Русі і головним політичним центром майбутньої України.
- А) Київське князівство;
 Б) Ростово-Суздальське князівство;
 В) Чернігово-Сіверське князівство;
 Г) Галицько-Волинське князівство.

У завданнях 47–52 до кожного з завдань, позначених ЛІТЕРАМИ, доберіть один правильний варіант відповіді, позначений ЦИФРОЮ. Запишіть у таблицю цифри відповідей, потім перенесіть їх до бланка. У відведені клітинки бланка впишіть цифри відповідно до зразка.

47. Установіть відповідність між галицько-волинськими князями і роками їх правління.

А) 1340–1349 рр.;	1. Юрій Львович;
Б) 1301–1308 рр.;	2. Лев Данилович;
В) 1325–1340 рр.;	3. Любарт-Дмитро;
Г) 1292–1301 рр.	4. Юрій-Болеслав;
	5. Андрій та Лев II.

А	
Б	
В	
Г	

48. Установіть відповідність між ім'ям історичної особи та посадою, яку ця особа обіймала.

А) Стародубський полковник, обраний за вказівкою Петра I гетьманом Війська Запорозького;	1. Пилип Орлик;
Б) племінник І. Мазепи, прихильник його ідей і спадкоємець майна, захоплений в еміграції за наказом царя і засланий в Якутію;	2. Іван Скоропадський;
В) найближчий соратник і спадкоємець гетьманської булави, походив із чеського баронського роду;	3. Павло Полуботок;
Г) чернігівський полковник, наказний гетьман, претендував на гетьманську булаву, не підтриманий Петром I, загинув у Петропавлівській фортеці.	4. Андрій Войнаровський;
	5. Семен Палій.

А	
Б	
В	
Г	

49. Установіть відповідність між історичними особами та родом їх діяльності.

А) Катерина II;	1. Науковець;
Б) М. Миклашевський;	2. Політик;
В) К. Дашкова;	3. Винахідник;
Г) Д. Бортнянський.	4. Митець;
	5. Меценат.

А	
Б	
В	
Г	

50. Установіть відповідність між цілями та державами, які їх намагались досягти.

А) Розгромивши Росію, захопити українські землі та включити їх до складу імперії;	1. Германія;
Б) зберегти своє панування в Галичині, Північній Буковині та Закарпатті, захопити територію Волині та Поділля;	2. Росія;
В) захопити Північне Причорномор'я і контролювати акваторію всього Чорного моря;	3. Туреччина;
Г) розширити територію своєї держави до Карпатських гір, «возз'єднавши братів-русинів» із усіма русинами.	4. Австро-Угорщина;
	5. Італія.

А	
Б	
В	
Г	

51. Установіть відповідність між історичними подіями та і датами, коли вони відбулися.

А) Договір між РРФСР та УРСР про військовий та господарський союз;	1. 11 грудня 1919 р.;
Б) створення Всеукраїнського революційного комітету;	2. 28 грудня 1920 р.;
В) саморозпуск Української Комуністичної партії (боротьбистів) та входження її членів до КП(б)У;	3. 3 березень 1920 р.;
Г) остаточний розгром Денікіна радянськими військами.	4. 4 лютий 1920 р.;
	5. 22 січня 1919 р.

А	
Б	
В	
Г	

52. Установіть відповідність між напрямками діяльності радянського уряду та основними досягненнями.

A) Економік	1. Впровадження обов'язкової семирічної освіти;
B) Політика	2. Створення експериментального атомного реактору;
B) Наука;	3. Ухвалення програми побудови комунізму;
Г) Культура.	4. Проведення Чемпіонату світу з футболу;
	5. Створення раднаргоспів.

А	
Б	
В	
Г	

У завданнях 53–56 розмістіть історичні події у правильній послідовності. Запишіть літери, якими позначено події, у таблицю, причому перша подія повинна відповідати цифрі 1, друга — цифрі 2 і т. д.

53. Установіть хронологічну послідовність подій.

- A) Прийняття титулу великого князя Київського Романом Мстиславовичем;
 B) Об'єднання Данилом Галицьким під своєю владою Південно-Західної Русі;
 B) Похід Бату-хана на Галицько-Волинські землі;
 Г) Прийняття Данилом Галицьким королівського титулу.

1	
2	
3	
4	

54. Установіть хронологічну послідовність створення великих акціонерних товариств та синдикатів в Україні.

- A) Перше акціонерне товариство Кальницького цукрового заводу;
 B) синдикат цукровозаводчиків з правлінням у Києві;
 B) Всеросійське товариство цукровозаводчиків;
 Г) Рафінадний синдикат.

1	
2	
3	
4	

55. Установіть хронологічну послідовність подій.

- A) XX з'їзд КПРС;
 B) початок освоєння цілинних і залежних земель;
 B) реформа управління народним господарством, утворення раднаргоспів;
 Г) початок судових процесів над українськими дисидентами.

1	
2	
3	
4	

56. Установіть хронологічну послідовність подій.

- A) Вступ України до Світової організації торгівлі;
 B) підписання Україною «Хартії про особливе партнерство» між Україною та НАТО;
 B) затвердження Верховною Радою мелодії гімну «Ще не вмерла Україна...» як державного гімну України;
 Г) прийняття Конституції України.

1	
2	
3	
4	

Завдання 57–60 містять шість варіантів відповіді, серед яких лише три правильні.

57. Укажіть умови Гадяцького договору 1658 року.

- A) Утворення на території України Князівства Руського у складі Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств на правах федерації Речі Посполитої;
 B) виконавча влада в Князівстві Руському належала гетьману;
 B) утворення на території України Князівства Руського у складі 7 воєводств Лівобережної та Правобережної України на чолі з великим князем Литовським;
 Г) рівність у правах католицької і православної церков;
 Д) справочинство в державі мало вестися українською і польською мовами в Князівстві Руськом;
 E) утворення незалежного Князівства Руського у складі Московського царства.

1	
2	
3	

58. Укажіть основні ідеї москвофілів.

- А) Виступали за розвиток української літератури;
- Б) орієнтувалися на царську самодержавну Росію;
- В) підтримували греко-католицьку церкву;
- Г) пропагували так зване «язиччє» — суміш російської, української, старослов'янської, польської мов;
- Д) підтримували демократичний, антисамодержавний рух в Росії;
- Е) заперечували використання української мови як літературної.

1	
2	
3	

59. Укажіть прізвища діячів, які боролися за встановлення радянської влади в Україні.

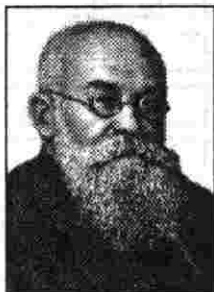
А

Б

В

Г

Д

Е

1	
2	
3	

60. Укажіть перші битви на території України в роки Великої Вітчизняної війни.

- А) Танкова битва в районі Луцьк — Рівне — Броди — Дубно;
- Б) Корсунь-Шевченківська битва;
- В) Львівсько-Сандомирська битва;
- Г) Оборона Києва;
- Д) Оборонні бої під Рава-Руською;
- Е) Житомирсько-Бердичівська операція.

1	
2	
3	

18. Укажіть, у якому році почалась форсована індустріалізація.
- А) 1925 р.;
 - Б) 1926 р.;
 - В) 1928 р.;
 - Г) 1929 р.
19. Укажіть, у якій галузі науки в 1930-х роках працювали А. Граве, Н. Крилов, Н. Боголюбов, М. Кравчук.
- А) Математика;
 - Б) фізика;
 - В) хімія;
 - Г) історія.
20. Укажіть, хто очолював Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців, а також провід ОУН з 1929 р.
- А) С. Бандера;
 - Б) Є. Коновалець;
 - В) М. Лебідь;
 - Г) Є. Маланюк.
21. Керченсько-Феодосійська операція почалась:
- А) 30 грудня 1941 р.;
 - Б) 28 грудня 1941 р.;
 - В) 26 грудня 1941 р.;
 - Г) 29 грудня 1941 р.
22. Укажіть, у який період відбувалась Курська битва.
- А) з 23 листопада по 31 грудня 1942 р.;
 - Б) з 16 лютого по 15 березня 1943 р.;
 - В) з 5 липня по 11 серпня 1943 р.;
 - Г) з 5 липня по 23 серпня 1943 р.
23. Укажіть прізвище командувача, який здійснив Карпатський рейд влітку–восени 1943 р.
- А) О. Федорова;
 - Б) Д. Медведєва;
 - В) С. Ковпака;
 - Г) К. Заслонова.
24. Укажіть головний зміст операції «Вісла».
- А) Депортація українського населення на захід Польщі;
 - Б) створення умов для асиміляції українців;
 - В) взаємний обмін населення УРСР і Польщі у прикордонних районах;
 - Г) знищення українців.
25. Укажіть поняття, яке відповідає наведеному визначенню: «Політичний устрій, при якому державна влада зосереджується в руках певної групи (найчастіше — політичної партії), яка знищує демократичні свободи, повністю підпорядковує всі області життя власним інтересам і утримує контроль над суспільством за допомогою терору, фізичного та духовного поневолювання».
- А) Унітаризм;
 - Б) авторитаризм;
 - В) демократія;
 - Г) тоталітаризм.
26. Укажіть твердження, що розкриває зміст поняття «централізм»:
- А) «Політика залякування, придушення політичних противників жорстокими насильницькими засобами»;
 - Б) «Система управління, при якій центральні органи підпорядковують собі місцеві, не враховуючи особливостей і інтересів регіонів і областей»;
 - В) «Самоуправління, право самостійно вирішувати внутрішні питання певною частиною держави»;
 - Г) «Обмеження свободи громадян однієї країни, що перебувають на території іншої держави».

27. Укажіть, як називається ідеологія, що пропонує відмову від національних традицій та культури, патріотизму, що відкидає державний та національний суверенітет.
- Націоналізм;
 - фашизм;
 - космополітизм;
 - соціалізм.
28. Укажіть правильне твердження.
- «В 1958 р. було зроблено спробу докорінної реорганізації органів управління промисловістю та будівництвом»;
 - «В 1963 р. уряд змушений був провести грошову реформу»;
 - «В 1962 р. Хрущов був звільнений з посади першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР»;
 - «В 1964 р. Першим Секретарем ЦК КПРС було обрано Л. І. Брежнєва».
29. Укажіть, хто очолював з 1946 р. по 1962 р. Академію Наук України.
- А. Палладін;
 - М. Амосов;
 - Б. Патон;
 - М. Боголюбов.
30. Укажіть автора книги поезій «Зимові дерева».
- Л. Костенко;
 - Б. Чичибабін;
 - В. Стус;
 - В. Голобородько.
31. Серед пронумерованих на карті історико-географічних регіонів позначте той, на території якого згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 року було утворено Чернівецьку область.
- 1;
 - 2;
 - 3;
 - 4.

32. Укажіть, яку назву має незгода осіб або груп осіб з панівною в країні ідеологією.

- Реформаторство;
- опортунізм;
- тероризм;
- дисидентство.

33. Оберіть правильну відповідь. Як називали людей, що були вивезені до Німеччини на примусову працю?

- Остарбайтери;
- колабораціоністи;
- комбатанти;
- репатріанти.

34. Укажіть, до якої течії дисидентського руху належали Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля.

- Правозахисне дисидентство;
- національно орієнтоване дисидентство;
- релігійне дисидентство;
- літературне дисидентство.

35. Укажіть, під час керування якого політичного діяча відбулась епоха «відлиги».

- М. С. Хрущова;
- Л. І. Брежнєва;
- Ю. В. Андропова;
- К. У. Черненко.

36. Укажіть правильне твердження.
- А) «М. С. Горбачов проголошує курс на «перебудову» на листопадовому Пленумі ЦК КПРС»;
 - Б) «15 грудня 2000 р. було закрито Чорнобильську АЕС»;
 - В) «В березні 1989 р. в газеті «Літературна Україна» було надруковано проект програми Народного руху України за перебудову»;
 - Г) «В липні 1989 р., відбулася республіканська установча конференція Української історико-просвітньої громади «Меморіал».
37. Укажіть подію з історії України, яка відбулася 1999 р.
- А) Вибори до Верховної Ради України;
 - Б) вибори до місцевих органів влади України;
 - В) загальнодержавні референдуми в Україні;
 - Г) Президентські вибори в Україні.
38. Укажіть назву державного документа України, яким визначається право української нації на самовизначення, а народ проголошено єдиним джерелом влади в Україні.
- А) Декларація про державний суверенітет України;
 - Б) Акт проголошення незалежності України;
 - В) Конституція України;
 - Г) Декларація прав національностей.
39. Укажіть, кому поступилися скіфи, втративши панівне становище в українських степах.
- А) Кіммерійцям;
 - Б) сарматам;
 - В) готам;
 - Г) аварам.
40. Позначте, з прізвиськом якого гетьмана пов'язаний документ «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького».
- А) Д. Апостол;
 - Б) І. Мазепа;
 - В) П. Орлик;
 - Г) П. Полуботок.
41. Укажіть, з якою подією історики пов'язують першу спробу впровадження заходами князівської влади християнства на теренах Руської держави.
- А) із походом князя Аскольда на Візантію 860 р.;
 - Б) із походом князя Ігоря на Візантію 912 р.;
 - В) із поїздкою княгині Ольги до Візантії 957 р.;
 - Г) із першим Балканським походом Святослава 967–968 рр.
42. Позначте назву декабристської організації, яка виступала за національну незалежність України і відокремлення від Росії.
- А) «Малоросійське товариство»;
 - Б) «Південне товариство»;
 - В) «Товариство об'єднаних слов'ян»;
 - Г) «Північне товариство».
43. Укажіть, з якою метою у червні 1987 р. був прийнятий «Закон про державне підприємство».
- А) Посилити ефективність директивного планування;
 - Б) розширити права державних підприємств в межах ринкових відносин;
 - В) стимулювати приватне підприємництво;
 - Г) стимулювати розвиток кооперативів у сфері торгівлі, послуг, громадського харчування.
44. Позначте дату створення у Львові політичної організації Союз Визволення України.
- А) 1914 р.;
 - Б) 1915 р.;
 - В) 1916 р.;
 - Г) 1917 р.

45. Позначте категорію населення України, яка зникла в 30-ті роки внаслідок проведення індустріалізації та колективізації.
- А) Робітничий клас;
 Б) селянство;
 В) інтелігенція;
 Г) поміщики.

46. Укажіть, з якою метою радянське керівництво затвердило «Продовольчу програму».
- А) Для збільшення експорту продуктів харчування за кордон;
 Б) для розвитку кооперативного товарного господарства на селі;
 В) для забезпечення населення основними видами продовольства;
 Г) для зниження цін на продукти харчування.

У завданнях 47–52 до кожного з завдань, позначених ЛІТЕРАМИ, доберіть один правильний варіант відповіді, позначений ЦИФРОЮ. Запишіть у таблицю цифри відповідей, потім перенесіть їх до бланка. У відведені клітинки бланка впишіть цифри відповідно до зразка.

47. Установіть відповідність між подіями та історичними діячами.

А) Князь Ігор;	1. Розгромив Хазарський каганат;
Б) Князь Святослав;	2. захопив владу в Новгороді, а потім, очоливши дружину, Дніпром дійшов до Києва;
В) Князь Володимир;	3. за офіційною версією вважається сином Рюрика;
Г) Князь Олег.	4. забезпечив захист руських земель від нападів печенізьких племен;
	5. його називали «тестем Європи».

А	
Б	
В	
Г	

48. Установіть відповідність між подіями та причинами, які їх викликали.

А) Перехід Київської митрополії до складу Московської патріархії;	1. Укладання «Довічного» миру;
Б) утворення слобідських полків;	2. прагнення Росії ліквідувати самостійність української православної церкви;
В) відродження козацького устрою на Правобережжі;	3. початок Північної війни;
Г) остаточний розподіл України.	4. послаблення Річі Посполитої у війнах з турками;
	5. зацікавлення царського уряду в заселенні територій на південь від Белгорода.

А	
Б	
В	
Г	

49. Установіть відповідність між подіями та періодами, впродовж яких вони відбувалися.

А) Діяльність «Братства тарасівців»;	1. 1864–1874 рр.;
Б) видання М. Драгомановим першого українського журналу за кордоном «Громада»;	2. 1860–1864 рр.;
В) проведення фінансових реформ;	3. 1892–1893 рр.;
Г) проведення військових реформ.	4. 1878–1882 рр.;
	5. 1882–1907 рр.

А	
Б	
В	
Г	

50. Установіть відповідність між політичними силами та їх діяльністю в сфері внутрішньої політики.

А) Більшовики;	1. Заборона самозахоплення землі;
Б) УЦР;	2. Реквізиція продуктів харчування;
В) Українська держава;	3. Встановлення 12-годинного робочого дня;
Г) Директорія.	4. Дозвіл укладати шлюб з 14 років;
	5. Позбавлення виборчих прав для представників буржуазії, поміщиків та інтелігенції.

А	
Б	
В	
Г	

51. Установіть відповідність між митцями та сферами їхньої творчості.

- А) А. Роговцева, К. Степанков;
 Б) Ю. Ілленко, Л. Бойко;
 В) В. Івасюк, І. Шамо;
 Г) П. Загребельний, Ю. Мушкетик.

1. Література;
 2. живопис;
 3. музика;
 4. кіно;
 5. театр.

А	
Б	
В	
Г	

52. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

- А) Деполітизація;
 Б) дискримінація;
 В) демократизація;
 Г) дискредитація.

1. Певна спрямованість політичного процесу, що характеризується розширенням прав і свобод громадян, участю народу в політичному житті та його впливом на прийняття рішень у політиці;
 2. відмова від переваги політичних методів організації суспільного життя; звільнення державних і громадських організацій від політичного диктату партій;
 3. обмеження позбавлення прав, привілеїв будь-яких осіб, організацій або держав за ознакою раси, національності, статі, майнового становища, релігійних поглядів;
 4. дії, що спрямовані на приниження гідності, престижу, авторитету, на підрив довіри до будь-кого;
 5. встановлена міжнародним договором заборона будь-якій державі мати військову промисловість, збройні сили.

А	
Б	
В	
Г	

У завданнях 53–56 розмістіть історичні події у правильній послідовності. Запишіть літери, якими позначено події, у таблицю, причому перша подія повинна відповідати цифрі 1, друга — цифрі 2 і т. д.

53. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Похід П. Орлика до Правобережної України;
 Б) формування Малоросійської колегії;
 В) арешт П. Полуботка;
 Г) смерть Івана Мазепи.

1	
2	
3	
4	

54. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Створення «Просвіти»;
 Б) розкол організації «Земля і воля»;
 В) діяльність хлопоманів;
 Г) Чигиринська змова.

1	
2	
3	
4	

55. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Створення українського штабу партизанського руху;
 Б) створення Ради з евакуації;
 В) виступ І. В. Сталіна по радіо зі зверненням до радянського народу;
 Г) утворення Державного комітету оборони.

1	
2	
3	
4	

56. Установіть хронологічну послідовність подій.

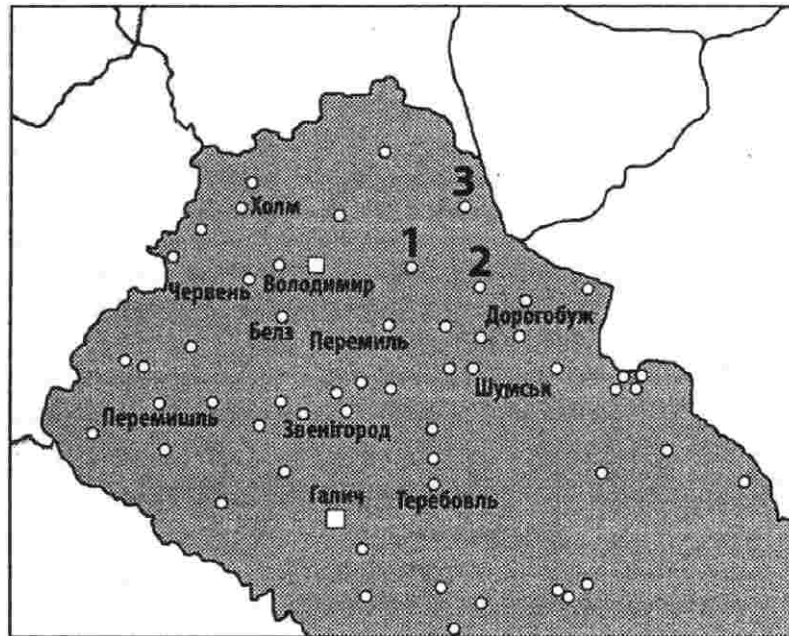
- А) Початок освоєння цілинних земель;
 Б) смерть В. Симоненка;
 В) XX з'їзд КПРС;
 Г) початок семирічки.

1	
2	
3	
4	

Завдання 57–60 містять шість варіантів відповіді, серед яких лише три правильні.

57. Укажіть, які землі приєднані князем Данилом Галицьким у 1228 р., позначені на карті цифрами 1, 2, 3.

- А) Луцька;
- Б) Дубенська;
- В) Кременецька;
- Г) Київська;
- Д) Пересопницька;
- Е) Чорторийська.

1	
2	
3	

58. Укажіть прізвища українських діячів, які були гетьманами Правобережної України в 60–80 рр. XVII ст.

- А) Іван Брюховецький;
- Б) Павло Тетеря;
- В) Іван Самойлович;
- Г) Дем'ян Многогрішний;
- Д) Петро Дорошенко;
- Е) Юрій Хмельницький.

1	
2	
3	

59. Укажіть характерні риси початку десталінізації.

- А) Скасування позасудових органів, ліквідація воєнних трибуналів, концтаборів;
- Б) русифікація всіх сфер життя;
- В) припинення «холодної війни» із Заходом;
- Г) початок процесу реабілітації;
- Д) повернення кримських татар на історичну батьківщину;
- Е) припинення кампанії проти націоналізму.

1	
2	
3	

60. Укажіть особливості економічного розвитку України в 70–80 рр. XX ст.

- А) Високі темпи розвитку електроенергетики;
- Б) перевага виробництва засобів праці над виробництвом предметів споживання;
- В) широке впровадження механізації та автоматизації виробництва;
- Г) висока якість виробленої продукції;
- Д) будівництво нових великих підприємств, комплексів;
- Е) збільшення податків з колгоспів.

1	
2	
3	

ВАРІАНТ 5

Завдання 1–46 мають по чотири варіанти відповіді, з яких лише ОДНА Є ПРАВИЛЬНОЮ. Виберіть правильну відповідь і позначте її у бланку згідно з інструкцією.

- Укажіть, які племена жили в VI ст. н. е. на північ від верхів'я Вісли.
 - Анти;
 - склавини;
 - венеди;
 - скіфи.
- Укажіть, яке з міст-колоній Північного Причорномор'я проіснувало до XV ст.
 - Ольвія;
 - Херсонес;
 - Фанагорія;
 - Тіра.
- Укажіть ім'я князя, який був розгромлений на річці Альті.
 - Ярополк;
 - Мстислав;
 - Ярослав;
 - Святополк.
- Укажіть назву держави, яка на карті позначена цифрою 1.
 - Молдавське князівство;
 - Кримське ханство;
 - Велике князівство Литовське;
 - Велике князівство Московське.
- Укажіть правильне твердження.
 - «Після смерті Гедиміна великим князем литовським став його син Міндовг, який мріяв володіти всіма землями Київської Русі»;
 - «Скориставшись зі смерті Свидригайла, Казимир IV зайняв великі міста і в 1452 р. ліквідував Волинське князівство»;
 - «У 1478 р. Велика Орда напала на Крим, скинула Менглі-Гірея, посадила свого хана. Місцеве населення звернулося по допомогу до Туреччини»;
 - «У 1492 р. почалося повстання селян, що охопило Буковину, Галичину, Покуття, Молдавію. Повстання очолив Муха».
- Укажіть, хто написав «Повчання дітям».
 - Володимиром Мономахом;
 - Мстиславом Володимировичем;
 - Василько Ростиславовичем;
 - Всеволодом Ярославичем.
- Укажіть, за яким документом територію України було поділено між Річчю Посполитою, Туреччиною та Російською державою.
 - За Андрусівським миром 1667 р.;
 - за «Вічним миром» 1686 р.;
 - за Зборівським миром 1649 р.;
 - за Переяславським договором 1654 р.
- Укажіть, про кого йдеться у наведеному уривку.

«Іх княжий род називали «некоронованими королями» Русі».

 - Гедиміновичі;
 - Ягелони;
 - Острозькі;
 - Чарторийські.

18. Укажіть, коли було видано декрет про введення продрозкладки.

- А) У січні 1919 р.;
- Б) у лютому 1919 р.;
- В) у квітні 1919 р.;
- Г) у жовтні 1919 р.

19. Укажіть, коли було створено товариство «Геть неписьменність».

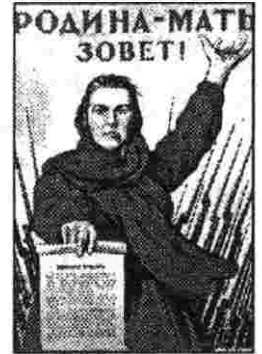
- А) У 1919 р.;
- Б) у 1921 р.;
- В) у 1922 р.;
- Г) у 1923 р.

20. Укажіть, частиною якої держави 14 березня 1923 р. Рада послів великих держав визнала Східну Галичину.

- А) Польської Республіки;
- Б) Угорщини;
- В) Радянської України;
- Г) Західноукраїнської Народної Республіки.

21. Оберіть правильну відповідь. Яку подію символізує наведений плакат?

- А) Приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР;
- Б) початок Великої Вітчизняної війни;
- В) визволення України від нацистських окупантів;
- Г) битва за Дніпро.

22. Укажіть дату визволення Криму від окупантів під час Великої Вітчизняної війни.

- А) 6 листопада 1943 р.;
- Б) 9 травня 1944 р.;
- В) 12 травня 1944 р.;
- Г) 9 травня 1945 р.

23. Прочитайте уривок з договору про угоду між двома європейськими державами та укажіть цифру, якою на карті позначено вказаний регіон України.

«...Вирішили з цією метою укласти договір...

Стаття 1... (Територія), що має, згідно з ...Конституцією, назву Прикарпатська Русь, яка на підставі Договору, ...укладеного у Сен-Жермен ан Ле, увійшла як автономна одиниця у межі... Республіки, воз'єднується, у згоді з бажанням, виявленим населенням..., зі своєю прадавньою батьківщиною — Україною...» [15, с. 78]

- А) 1;
- Б) 2;
- В) 3;
- Г) 4.

24. Укажіть, коли почався розгром генетики як науки.

- А) У серпні 1948 р.;
- Б) у жовтні 1948 р.;
- В) у грудні 1948 р.;
- Г) у листопаді 1948 р.

25. Укажіть, яке визначення розкриває зміст поняття «культ особи».

- А) Тип владних відносин, заснований на особистій відданості персоні, що має верховну владу;
- Б) особливий правовий режим в країні або в окремих її частинах, що встановлюється, як правило, за рішенням вищого органу влади в надзвичайних обставинах;
- В) політичний режим, встановлений формою влади, що концентрує в руках однієї людини або в одному її органі всю повноту владних функцій, припиняючи роль інших;
- Г) звеличування ролі політичного діяча, приписування йому певного впливу на хід історичного процесу.

26. Укажіть, хто очолював Українську автономну православну церкву в роки Другої світової війни.
- А) Митрополит Андрій (Шептицький);
 - Б) митрополит Олексій;
 - В) архієпископ Полікарп (Сікорський);
 - Г) єпископ Г. Хомишин.
27. Укажіть причину невдач Червоної армії на початковому етапі війни.
- А) Допомога місцевого населення німецькій армії;
 - Б) масове бігство бійців з Червоної армії;
 - В) жорстка централізація керівництва військами з боку Ставки;
 - Г) залишення бойових запасів під час відступу.
28. Укажіть, хто командував партизанським об'єднанням, що діяло на території Сумської та Брянської областей.
- А) М. Наумов;
 - Б) А. Сабуров;
 - В) А. Федоров;
 - Г) С. Ковпак.
29. Укажіть дату підписання радянсько-польського договору про державний кордон.
- А) 29 червня 1945 р.;
 - Б) 16 серпня 1945 р.;
 - В) 26 листопада 1945 р.;
 - Г) 10 лютого 1947 р.
30. Укажіть, коли був виданий указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя».
- А) 7 серпня 1932 р.;
 - Б) 4 червня 1947 р.;
 - В) 21 лютого 1948 р.;
 - Г) 8 січня 1948 р.
31. Укажіть, коли Львівський автобусний завод випустив перші в Україні автобуси.
- А) У серпні 1946 р.;
 - Б) у жовтні 1948 р.;
 - В) у вересні 1950 р.;
 - Г) у травні 1951 р.
32. Укажіть правильне твердження.
- А) «В Україні рішення XX з'їзду КПРС були сприйняті більшістю населення негативно»;
 - Б) «Засудження сталінізму на XX з'їзді КПРС було повним. Затверджувалося, що культ особи змінив глибоко демократичний, дійсно народний характер радянського ладу»;
 - В) «М. Хрущов звинуватив сталінську владу на XX з'їзду КПРС в незаконних переслідуваннях народів у роки війни, розпалюванні національної ворожнечі, численних репресіях повоєнного часу»;
 - Г) «Відразу після XX з'їзду КПРС було піддано сумніву необхідність депортації селян у роки колективізації, масових виселень людей із західних областей у повоєнні роки».
33. Укажіть, який з'їзд визначив курс на розгорнуте будівництво в СРСР комуністичного суспільства.
- А) XIX з'їзд;
 - Б) XX з'їзд;
 - В) XXI з'їзд;
 - Г) XXII з'їзд.
34. Укажіть, скільки економічних адміністративних районів було створено в Україні в результаті реформи 1957 р.
- А) 11;
 - Б) 10;
 - В) 15;
 - Г) 12.

35. Укажіть правильне твердження.

- А) «З 1960 р. завдяки творчому співробітництву авіабудівників Києва і моторобудівників Запоріжжя розпочато виробництво реактивних повітряних лайнерів ТУ-134»;
- Б) «В 1962–1964 рр. стали проявлятися деякі негативні тенденції в економіці, пов'язані з діяльністю раднаргоспів, зокрема послаблення господарських зв'язків між підприємствами різних регіонів, що зменшувало можливість здійснення єдиної технічної політики в масштабах України»;
- В) «Економічна самостійність позбавляє регіони можливості накопичувати й ефективно використовувати засоби для поліпшення інфраструктури, житлового будівництва, легкої промисловості, соціально-культурної сфери регіонів»;
- Г) «В Україні найрозвинутішими галузями промисловості були приладобудування, електронна промисловість і хімічна галузь (перша половина 60-х рр. ХХ ст.).»

36. Укажіть, коли почався період «відлиги» в українській літературі.

- А) У 1962 році;
- Б) у 1963 році;
- В) у 1953 році;
- Г) у 1955 році.

37. Укажіть, коли був здійснений Перший зимовий похід Армії УНР.

- А) У липні 1919 р.;
- Б) у жовтні 1919 р.;
- В) у грудні 1919 р.;
- Г) у січня 1920 р.

38. Позначте воєнну операцію, яка відбулася на території України в 1944 році.

- А) Харківсько-Барвенківська операція;
- Б) Київська операція;
- В) Корсунь-Шевченківська операція;
- Г) Керченсько-Феодосійська операція.

39. Вкажіть, у якій конференції делегація УСРР взяла участь наприкінці 1922 — на початку 1923 р.

- А) Генуезькій;
- Б) Лозаннській;
- В) Вашингтонській;
- Г) Паризькій.

40. Позначте дату завершення формування території УРСР.

- А) 1939–1940 рр.;
- Б) 1944 р.;
- В) 1947 р.;
- Г) 1954 р.

41. Укажіть, коли була розпочата політика НЕПу.

- А) 1919 р.;
- Б) 1920 р.;
- В) 1921 р.;
- Г) 1922 р.

42. Позначте першу українську громадську організацію, яка виникла в Україні за часів перебудови.

- А) Український культурологічний клуб;
- Б) Народний рух України за перебудову;
- В) український екологічний рух «Зелений світ»;
- Г) Український християнський демократичний фронт.

43. Укажіть, хто з названих діячів був головою Директорії.

- А) В. Винниченко;
- Б) М. Грушевський;
- В) В. Чехівський;
- Г) С. Пеглюра.

44. Позначте подію, внаслідок якої Україна стала без'ядерною державою.
- Розпуск Організації Варшавського Договору в 1991 році;
 - підписання Лісабонського протоколу до договору СТАРТ-1 у 1992 році;
 - приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї у 1994 році;
 - завершення виведення до Росії боєголовок тактичної та стратегічної ядерної зброї у 1996 році.
45. Укажіть, що проголосив III Універсал Центральної Ради.
- Автономію УНР в межах Російської республіки;
 - УНР як автономну державну одиницю Російської імперії;
 - УНР як самостійну державу;
 - не вирішував питання державотворення.
46. Укажіть соціально-економічні причини роздробленості Київської держави.
- Поширення феодалної власності на землю;
 - посилення місцевої землевласницької знаті;
 - наявність у різних князівств різних зовнішніх ворогів;
 - зростання та зміцнення міст;
 - розвиток натурального господарства;
 - політичне зміцнення князівств;
 - велика територія Київської Русі.
- Варіанти відповіді:
- 2, 3, 5, 7;
 - 1, 2, 4, 5;
 - 1, 4, 6, 7;
 - 2, 3, 4, 6.

У завданнях 47–52 до кожного з завдань, позначених ЛІТЕРАМИ, доберіть один правильний варіант відповіді, позначений ЦИФРОЮ. Запишіть у таблицю цифри відповідей, потім перенесіть їх до бланка. У відведені клітинки бланка впишіть цифри відповідно до зразка.

47. Установіть відповідність між літературними творами та їхніми авторами.

А) «Повість временних літ»;	1. Володимир Мономах;
Б) «Слово про закон і благодать»;	2. Нестор;
В) «Повчання дітям»;	3. Іларіон;
Г) «Прогностична оцінка 1483 року».	4. Юрій Дрогобич;
	5. Ярослав Мудрий.

А	
Б	
В	
Г	

48. Установіть відповідність між гетьманами і подіями, які відбувались під час їх правління.

А) П. Дорошенко;	1. Арешт київського митрополита Й. Тукальського;
Б) І. Брюховецький;	2. підписання Слободищенського трактату;
В) П.Тетеря;	3. скликання «Чорної ради»;
Г) Ю. Хмельницький.	4. укладання Бучацького мирного договору;
	5. повстання на чолі з М. Пушкарем.

А	
Б	
В	
Г	

49. Установіть відповідність між подіями та періодами, впродовж яких вони відбувалися.

А) «Коліївщина»;	1. 1797–1798 рр.;
Б) повстання в селі Кліщинці Лубенського полку;	2. 1776–1786 рр.;
В) повстання на Глушківській мануфактурі;	3. 1768–1774 рр.;
Г) дії загонів Семена Гаркуші.	4. 1767–1770 рр.;
	5. 1738–1759 рр.

А	
Б	
В	
Г	

50. Установіть відповідність між іменами діячів культури і науки України та галузями, в яких вони працювали.

- А) Кирил Стеценко;
 Б) Микола Пимоненко;
 В) Василь Кричевський;
 Г) Іван Пулюй.

1. Живопис;
 2. архітектура;
 3. фізика;
 4. музика;
 5. історія.

А	
Б	
В	
Г	

51. Установіть відповідність між державою та територією, яка була утрачена або приєднана згідно договорам 1945–1954 рр.

- А) Польща;
 Б) Чехословаччина;
 В) Румунія;
 Г) УРСР.

1. Північна Буковина, Бессарабія;
 2. Закарпаття;
 3. м. Перемишль;
 4. Кримська область;
 5. о. Зміїний.

А	
Б	
В	
Г	

52. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

- А) Націоналізація;
 Б) денационалізація;
 В) денонсація;
 Г) дискредитація.

1. Дії, що спрямовані на підрив довіри, применшення гідності, престижу, авторитету;
 2. перехід приватних підприємств і галузей економіки у власність держави;
 3. перехід державних цінностей (промислових підприємств, банків, земельних ділянок, акцій, тощо), які виникли в результаті націоналізації, в приватну власність;
 4. повідомлення однією державою іншої про зупинення дії договору, що підписаний між ними;
 5. встановлення державних кордонів на місцевості.

А	
Б	
В	
Г	

У завданнях 53–56 розмістіть історичні події у правильній послідовності. Запишіть літери, якими позначено події, у таблицю, причому перша подія повинна відповідати цифрі 1, друга — цифрі 2 і т. д.

53. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Видання «Граматики» Мелетія Смотрицького;
 Б) Друкування І. Федоровим книги «Апостол»;
 В) Укладання Берестейської унії;
 Г) Відкриття братської школи у Львові.

1	
2	
3	
4	

54. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Утворення Генерального Секретаріату;
 Б) виступ «самостійників»;
 В) проведення II Українського військового з'їзду;
 Г) прийняття II Універсалу Центральної Ради.

1	
2	
3	
4	

55. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Прийняття першої Конституції УРСР;
 Б) націоналізація головних галузей української промисловості;
 В) введення продрозкладки;
 Г) проголошення безоплатної роздачі землі селянам.

1	
2	
3	
4	

56. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А) Запровадження гривні;
 Б) прийняття України до Ради Європи;
 В) прийняття воєнної доктрини України Верховною Радою;
 Г) прийняття Верховною Радою України Закону про Збройні Сили України.

1	
2	
3	
4	

Завдання 57–60 містять шість варіантів відповіді, серед яких лише три правильні.

57. Укажіть наслідки підкорення Київської Русі татаро-монголами.

- А) Зруйновано велику кількість міст;
- Б) руські князі не мали права заключати між собою політичні та військові союзи;
- В) руські князі та монгольські хани мали рівні права;
- Г) руські князі стали васалами хана;
- Д) монголи створили власну державу Золоту Орду, столицею якої було місто Київ;
- Е) монгольські хани відмовилися від данини руських князівств.

1	
2	
3	

58. Укажіть прізвища відомих українських композиторів другої половини XVIII ст.

- А) Я. Погребняк;
- Б) А. Рачинський;
- В) М. Березовський;
- Г) В. Боровиковський;
- Д) А. Ведель;
- Е) І. Пинзель.

1	
2	
3	

59. Укажіть основний зміст селянської реформи 1861 р.

- А) Селяни отримали особисту свободу;
- Б) відміна барщини;
- В) земельні надлишки вилучають на користь поміщика;
- Г) селяни отримали землю безкоштовно;
- Д) селяни повинні були сплачувати викупні платежі;
- Е) селяни не могли заключати договори з приватними особами

1	
2	
3	

60. Укажіть прізвища діячів, які боролися за українську державність.

А

Б

В

Г

Д

Е

1	
2	
3	

ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДІ ДО ТРЕНУВАЛЬНИХ ВАРІАНТІВ

№ завдання \ № варіанта	Варіант 1	Варіант 2	Варіант 3	Варіант 4	Варіант 5
1	В	В	А	В	В
2	Г	А	А	Г	А
3	В	В	Г	Г	Г
4	Б	Б	Г	А	Б
5	А	В	Г	В	Б
6	Б	Б	В	Б	А
7	В	В	В	В	Б
8	В	Б	Г	В	В
9	Б	Б	А	В	А
10	В	Б	Б	Г	А
11	В	В	В	А	Г
12	В	В	В	Б	А
13	А	В	В	Б	В
14	В	Б	Г	Б	Б
15	В	В	А	Б	В
16	Б	В	Б	А	Г
17	Г	Г	А	В	Б
18	В	А	В	Г	В
19	А	Б	А	А	Г
20	Б	Г	А	Б	А
21	В	А	В	В	Б
22	Б	Б	Б	Г	В
23	Г	А	В	В	Г
24	А	Б	В	А	А
25	В	Б	Г	Г	Г
26	В	Г	Б	Б	Б
27	Г	В	А	В	В
28	Б	В	Г	Г	А
29	Г	В	А	А	Б
30	А	В	А	В	В
31	В	Б	Г	Б	Г

№ завдання \ № варіанта	Варіант 1	Варіант 2	Варіант 3	Варіант 4	Варіант 5
32	А	В	А	Г	В
33	Б	Г	А	А	Г
34	В	В	В	Б	А
35	Г	А	Б	А	Б
36	Г	Б	Г	В	Г
37	В	А	Г	Г	В
38	А	В	В	А	В
39	Б	В	В	Б	Б
40	Б	В	А	В	Г
41	Б	В	А	В	В
42	Б	Г	А	А	А
43	А	Б	Б	В	А
44	Б	В	Г	А	В
45	В	Б	Б	Г	Б
46	В	В	Г	В	Б
47	3, 4, 2, 1	2, 3, 4, 1	3, 1, 4, 2	3, 1, 4, 2	2, 3, 1, 4
48	2, 1, 4, 3	1, 2, 3, 4	2, 4, 1, 3	2, 5, 4, 1	4, 3, 1, 2
49	2, 1, 4, 3	2, 3, 1, 4	2, 5, 1, 4	3, 4, 2, 1	3, 4, 1, 2
50	2, 5, 1, 3	5, 1, 4, 2	1, 4, 3, 2	2, 1, 3, 5	4, 1, 2, 3
51	3, 1, 2, 4	2, 4, 3, 1	2, 1, 3, 4	5, 4, 3, 1	3, 2, 1, 4
52	3, 2, 1, 5	4, 1, 3, 2	5, 3, 2, 1	2, 3, 1, 4	2, 3, 4, 1
53	Г, В, Б, А	А, Б, В, Г	А, В, Б, Г	Г, А, Б, В	Б, Г, В, А
54	А, Б, Г, В	А, Б, Г, В	А, Б, В, Г	В, А, Г, Б	В, А, Г, Б
55	Г, Б, В, А	Г, Б, А, В	Б, А, В, Г	Б, А, Г, В	Г, Б, В, А
56	В, А, Б, Г	В, А, Б, Г	В, Г, Б, А	В, А, Г, Б	Г, В, Б, А
57	А, Б, Г	А, Б, В	А, Б, Г	А, Д, Е	А, Б, Г
58	А, Д, Е	А, В, Г	Б, Г, Е	Б, Д, Е	Б, В, Д
59	А, В, Д	А, В, Г	Б, Д, Е	А, Г, Е	А, В, Д
60	А, В, Е	В, Г, Е	А, Г, Д	А, Б, Д	А, В, Г

ЗМІСТ

Передмова	3
---------------------	---

РОЗДІЛ I.
ПОВНИЙ КУРС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стародавня історія України	7
Київська Русь	14
Феодална роздробленість Київської Русі	19
Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV — перша половина XVI ст.)	27
Українські землі під владою Речі Посполитої	32
Національно-культурний рух в Україні другої половини XVI — першої половини XVII ст.	39
Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої в середині XVII ст. Відродження Української держави	44
Українські землі в другій половині XVII ст. Розділ Гетьманщини і боротьба за незалежність	51
Українські землі наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	59
Культура України в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.	66
українські землі в другій половині XVIII ст. Ліквідація Російською імперією української державності	69
Культура України в другій половині XVIII ст.	72
Українські землі в складі Російської імперії наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.	75
Західноукраїнські землі наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.	81
Культура України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	85
Надніпрянська Україна в другій половині XIX ст.	87
Західноукраїнські землі в складі Австрійської імперії в другій половині XIX ст.	94
Культура України другої половини XIX ст.	99
Україна на початку XX ст.	102
Україна в першій світовій війні	107
Українська революція (1917–1918 рр.)	111
Україна у боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920 рр.)	117
Українська РСР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)	127
Радянська модернізація України (1929–1938 рр.)	133
Західноукраїнські землі у 1921–1938 рр.	139
Україна під час другої світової війни (1939–1945 рр.)	143
Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 — на початку 50-х років XX ст. Адміністративно-територіальні зміни	151
Україна в умовах десталінізації (1953–1964 років XX ст.)	156
Україна у період загострення кризи радянської системи (середина 60-х — початок 80-х років XX ст.)	163
Розпад радянського союзу і відродження незалежності України	169
Україна в умовах незалежності (1991–2010 рр.)	176

РОЗДІЛ II.
РОБОТА З ДОКУМЕНТАМИ ТА МАТЕРІАЛАМИ

Виникнення та розвиток Київської Русі	205
Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.	210
Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.	214
Галицько-Волинська держава	219
Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV–XV ст.)	226
Українські землі в XVI ст.	230
Українські землі у першій половині XVII ст.	238
Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Відродження Української держави	245
Українські землі в 60–80-ті роки XVII ст.	253
Українські землі наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	260
Українські землі в другій половині XVIII ст.	268
Формування модерної української нації. Теорія та суспільні виклики першої половини XIX ст.	277
Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.	280
Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.	289
Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	299
Модернізація українського суспільства в середині — у другій половині XIX ст.	303
Національна ідея. Українофільський культурницький і політичний етапи визвольного руху. Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині XIX ст.	312
Культурне життя України у другій половині XIX ст.	320
Україна на початку XX ст.	323
Україна в роки Першої світової війни. Початок української революції	334
Український державотворчий процес (1917–1921 рр.)	344
Культура і духовне життя в Україні 1917–1921 рр.	358
Українська РСР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)	361
Закріплення радянської влади в Україні (1929–1938 рр.)	370
Західноукраїнські землі в 1921–1939 рр.	383
Україна в роки Другої світової війни 1939–1945 рр.	390
Україна в перші повоєнні роки (1945 — початок 50-х років)	410

РОЗДІЛ III.
РОБОТА З КАРТАМИ

Життя людей за первісних часів	423
Передня Азія	423
Греція в V—IV ст. до н. е.	423
Давні слов'яни та їхні сусіди	424
Виникнення та розквіт Київської Русі	424
Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.	424
Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.	425

Галицько-Волинська держава	425
Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV — XV ст.)	425
Українські землі в XVI ст.	426
Українські землі в першій половині XVII ст.	426
Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Відродження української держави.	426
Українські землі в 60—80-ті рр. XVII ст.	427
Українські землі наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	427
Українські землі в другій половині XVIII ст.	427
Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.	428
Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.	428
Духовне життя в українських землях наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.	428
Модернізація українського суспільства в середині — у другій половині XIX ст.	429
Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині XIX ст.	429
Духовне життя в Україні в другій половині XIX ст.	429
Україна в Першій світовій війні.	430
Українська революція	430
Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918—1920 рр.)	430
Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921—1928 рр.)	431
Радянська модернізація України (1929—1938 рр.)	431
Західноукраїнські землі (1921—1938 рр.)	431
Україна під час Другої світової війни (1939—1945 рр.)	432
Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 — початку 50-х рр.	432
Україна в умовах десталінізації (1953—1964 рр.)	433
Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України.	433
Україна в умовах незалежності	433

РОЗДІЛ IV.

ЗНО: ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Тренувальні варіанти	437
Правильні відповіді до тренувальних варіантів	483

Навчально довідкове видання

Видання третє, доповнене та перероблене

Укладачі

Розділ I

Земерова Тетяна Юріївна, Скирда Ірина Миколаївна

Розділ II

Воропаєва Валентина Василівна

Розділ III

Коніщева Світлана Євгенівна

Розділ IV

Губіна Світлана Леонидівна, Сідорчук Валентина Павлівна

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ. КОМПЛЕКСНИЙ ДОВІДНИК

Відповідальний редактор *Борова Н. О.*

Редактор *Противень І. М.*

Комп'ютерне макетування *Невкритий А. Ю.*

Дизайн обкладинки *Ластович О. М.*

Підписано до друку 25.05.11.

Формат 84×108 ¹/₁₀. Папір друкарський. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Наклад 3000 прим. Зам. № 3916

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції сер. ДК № 3125 від 29.02.2008 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ТОВ «Видавничий дім Весна» сер. ДК № 3813 від 25.06.2010 р.

З питань гуртових поставок звертатися: 61010, Харків, а/с 5556

к. т. (057) 755-41-90, (067) 571-62-63

E-mail: vesna-books@i.ua www.vesna-books.com.ua

Віддруковано з готових діапозитивів у ТОВ «Фактор-Друк»
61030, м. Харків, вул. Саратовська, 51, тел.: (057) 7-175-185.